

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

2025 • Volume 30 • Issue 4(120)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2025

30-том • 4(120)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 4(120)
Volume 30 • Issue 4(120)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторлары
PhD С.Б. Стамбулов; филос. ғыл. д-ры **Б.И. Карипбаев**
Жауапты хатшылары
тарих магистрі **Г.Б. Оразбекова**; PhD М.М. Манасова

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Д.К. Кусбеков,	филос. ғыл. канд., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (Қазақстан);
Рико Снеллер,	PhD, Мандевилл академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Али Рафет Озкан,	PhD, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz

Атқарушы редактор
PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректорлары
С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген
О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2025. — 30-т., 4(120)-шығ. — 336 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 05.12.2025 ж. № KZ02VPY00135987 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.12.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 42 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 183.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: @karnu-buketov.edu.kz

Главные редакторы:
PhD **С.Б. Стамбулов**; д-р филос. наук, профессор **Б.И. Карипбаев**

Ответственные секретари:
магистр истории **Г.Б. Оразбекова**; PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Оренбургский государственный педагогический университет (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук, в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н.с. Сарыаркинского археологического института Карагандинского национального исследовательского университета им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор Сарыаркинского археологического института Карагандинского национального исследовательского университета им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (Казахстан);
Рико Снеллер,	PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz

Исполнительный редактор

PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — Т. 30, вып. 4(120). — 336 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ02VPY00135987 от 05.12.2025 г.

Подписано в печать 30.12.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 42 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 183.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor

PhD **S.B. Stambulov**; Doctor of philosophical sciences, Professor **B.I. Karipbayev**

Responsible secretary

Master of history **G.B. Orazbekova**; PhD, Associate Professor **M.M. Manassova**

Editorial board

Paul Werth,	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of historical sciences, Orenburg State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova,	Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbayev,	Doctor of philosophical sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarka Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov,	Candidate of philosophical sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan);
Rico Sneller,	PhD, Mandeville Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina,	Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramazanova, M.M. Kirillova

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2025. — Vol. 30. — Iss. 4(120) — 336 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda National Research University named after acad. Ye.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. KZ02VPY00135987 dated 05.12.2025.

Signed in print 30.12.2025 Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 42 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 183.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda National Research University named after acad. Ye.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Karagandy National Research University named after acad. Ye.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Адамбек Б.К.</i> XX ғ. 20-шы жылдарында Кеңес мемлекетіндегі «Жаңа экономикалық саясаттың» тарихы.....	7
<i>Алиакбарова А.П., Оспанова А.К., Смаханова Ж.С.</i> Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісі: Халифа Алтайдың рөлі мен мұрасы.....	16
<i>Aubakirova A.</i> Gender as a Category of Historical Analysis: the Methodology of Gender History	27
<i>Baidaliev E.A., Aldabergenova M.K., Orynbasarova G.Zh.</i> The Campaign of Confiscation and Forced Collectivization in Southern Kazakhstan in the late 1920s–early 30s of the 20 th Century	36
<i>Байжұма Г., Табылдиева О.Д., Садыкова А.М.</i> Моңғолиядағы қазақ диаспорасы мәселесінің тарихнамасы.....	45
<i>Yeleukhanova S.V., Utebayeva A.D.</i> Children in Conditions of “Peasant Exile” in Kazakhstan in the First Half of the 1930s	56
<i>Жолдас А.К., Батырбекқызы Г., Ахметшина Г.У., Жумабеков М.У.</i> Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихы және қызметі	65
<i>Исакова М.С.</i> К вопросу изучения истории восстания в Туркестане 1916 года через призму анализа школьных учебников.....	73
<i>Капбарова Г.М., Джумадуллаева А.Н., Тұрсұн Х.М.</i> Созақ көтерілісінің тарихы: архив құжаттары нені айғақтайды?	82
<i>Макалаков Т.Ж.</i> Проблемы адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа в Казахстан: медицинское обслуживание и образование.....	91
<i>Мусағалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Поляки в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане	101
<i>Narymbet G., Muldakhmetova Zh., Baimakhanov N.B., Amirbek A.</i> Methods and Language of Official Business Communication in the Ulus of Jochi.....	113
<i>Оразбайқызы А., Жолдасұлы Т.</i> Ұлы Отан соғысы мен соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы діни ахуал: Қазақстандағы Орыс православие шіркеуінің тарихы мысалында.....	122
<i>Отарбаева Г.К., Отарбаева А.К.</i> Соғысаралық кезеңдегі Түркия сыртқы саясатының тарихы және негізгі бағыттары (1918-1939 жж.).....	133
<i>Saktaganova Z.G., Sakabay T.K.</i> The Problem of Sedentarization of the Kazakhs of Central Kazakhstan in the 1930s.....	141
<i>Salauat N.</i> Kazakh Bais and Their Role in the Development of Society in the Late 19th and Early 20th centuries	150
<i>Тұлеубаева С.А., Сабитов Ж.М., Ташкараева А.М.</i> «Зубдат әл-фикрада» еңбегіндегі Бағдаттың алынуы мен Хулагу Елханның саяси рөлі туралы мәліметтер	159
<i>Төлеубаев Ж.З., Қозыбаева М.М., Маслов Х.Б., Калдыбеков Е.Г.</i> Зияткерлік тарих: ғылыми бағыттың қалыптасуы мен әдіснамалық ерекшеліктері.....	173
<i>Yskak A.S., Zhumatay G.B.</i> The Implementation of the Imperial System of Governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries	184

ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE

<i>Chongarov Ye.K., Bagasharov K.S., Tutinova N.E.</i> New perspectives on the application of Jacques Derrida's deconstruction.....	198

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY

<i>Amantay B.M.</i> The Philosophy of the Rider and Artificial Intelligence: Movement, Freedom, Power	206
<i>Aleinikova E.Yu., Lifanova T.Yu., Lifanov S.A.</i> Visual anthropology and the phenomenology of the gaze in cinema	216
<i>Бунятова Шамс. А.</i> Коллективные заблуждения и механизмы введения в заблуждение: от типологии ошибок Джона Локка к современной эпистемологии	229
<i>Gappassova A.G., Anlamassova Y.Zh., Mambetova A.I., Abdildina Kh.S.</i> Strategic hybridity: National modernization and cultural security in Kazakhstan and Kyrgyzstan	241
<i>Zhussupova B.Zh.</i> Modern markers of myth definition	251
<i>Meiramova N.A., Tursynbaeva A.O.</i> Continuity of health of soul and body: in the context of philosophical views and medical paradigms	260
<i>Naizabayeva G.A., Yermagambetova K.S., Gabitov T.Kh., Abduazimova Z.A.</i> Reconfiguration of Kazakh Ethnoaesthetics: Searching for New Artistic Paradigms in the Context of Cultural Globalization	267
<i>Omarova A.T., Mukanov B.O., Dauletbayeva L.M.</i> Philosophy of life in the context of neonomadism: traditions and modernity	277
<i>Seifullina G.R., Kabduyev A.E., Mussayeva E.A.</i> Formation of personality in the context of the mythological form of spiritual communication from the archetype to mass culture	287
<i>Shikirtayev B.B., Yessengaliyeva V.A.</i> Transformation of youth national identity in the context of globalization	294
<i>Shimshek H.A., Kolegen G.B.</i> Artificial Intelligence and the Philosophy of Labour: Challenges and Prospects	302
<i>Yeshniyazova A.Ch., Ryskaliev T.Kh.</i> Scholar Amangeldy Aitaly and the phenomenon of national identity: interrelation of culture, language, and national consciousness	309
<i>Ybyray N.Sh.</i> Morality and religion in the context of Kazakh philosophy	319

2025 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия” сериясы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”» в 2025 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series» in 2025	331

Б.К. Адамбек *

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: adambekb@bk.ru)

XX ғ. 20-шы жылдарында Кеңес мемлекетіндегі «Жаңа экономикалық саясаттың» тарихы

Мақалада әртүрлі тарихи деректердің негізінде Кеңес мемлекетінің XX ғ. 20-шы жылдары жүргізген «Жаңа экономикалық саясаттың» (ЖЭС) тарихына талдау жасалған. Автор Азамат соғысынан кейін Кеңестік Ресейде саяси дағдарыс басталып, большевиктерді «әскери коммунизм» жағдайынан Жаңа экономикалық саясатқа көшуге мәжбүр болғанын тарихи құжаттар және әртүрлі ресми шешімдер арқылы дәлелдеген. Осыған байланысты, жаңа экономикалық саясат бойынша бұрынғы азық-түлік салымының орнына шаруаларға азық-түлік салығы енгізіліп, шаруалар артық өнімдерін базарда сатуға, жерді жалға алуға және жалдамалы еңбекті пайдалануға рұқсат берілгені туралы мақалада нақты көрсетіледі. Сонымен қатар ЖЭС негізінде мемлекет бүкіл ірі өнеркәсіпті өзіне бағындырып, ұсақ кәсіпорындарды жалға бергенін, шетелдік концессияға рұқсат бергенін, ал мекемелер өзін-өзі қаржыландыру принципіне көшкенін, жалақы квалификацияға байланысты болғаны және осы мәселелерді шешуге қаржы реформасы жүргізілгені жан-жақты баяндалады. Мақалада ЖЭС-тың өтпелі кезеңде жүргізілген ұтымды саясат болғанын, сол арқылы большевиктердің билікті сақтап қалғаны нақты дәлелденген.

Кілт сөздер: тарих, дағдарыс, жаңа, салық, аренда, кәсіпорын, саясат, концессия, жалақы, қаржы, реформа.

Kipicne

Кеңестік Ресейдің тарихындағы ерекше кезең деп XX ғ. 20-шы жылдарын атауға болады, өйткені бұл уақытта жаңа мемлекетте халық шаруашылығын дамытуда әртүрлі бағыттағы саясат жүргізілді, солардың бірі аты тарихнамада қалыптасып кеткен Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС). Большевиктер басшылығы жүргізген бұл саясат өзінің өзектілігімен, ерекшелігімен және маңыздылығымен КСРО тарихында ерекше орын алады.

Бұл саясаттың ерекшелігіне тоқтасақ — пролетариат диктатурасын барлық өмірдің саласында орнатқан коммунистік үкімет 1920 жылдардың басындағы елдегі саяси-экономикалық дағдарыстан шығу үшін әртүрлі шараларға көшкенін байқатады. Сондықтан, 1921 жылдан жүргізіле бастаған Кеңестік Ресейдегі Жаңа экономикалық саясат сол кездегі өзінің ерекшелігімен айқындалады.

Социалистік мемлекет құруға кіріскен большевиктер басшылығының елде бірінші рет нарықтық экономиканың элементтерін енгізу және сол арқылы халық шаруашылығын дамытуда белгілі жетістіктерге жету кейін басқа мемлекеттерде де орын алғанын атап кету керек. Мысалы, осындай саясатты 1940-1960 жылдары социалистік Югославия басшылығы жүргізіп, елде нарықтық экономиканың негізін қалады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: adambekb@bk.ru

Өткен ғасырдың 20-шы жылдары Кеңес үкіметі жүргізген саясаттың кейбір жағы КСРО-ның соңғы кезеңінде де орын алды. Сонымен қатар Кеңес мемлекетінде бір кезде жүргізген Жаңа экономикалық саясаттың тәжірибесі қазіргі посткеңестік елдерде экономикалық мәселелерді шешуде қолданып келе жатқаны белгілі жағдай.

Осы атап жатқан жағдайларды, яғни бір кездегі большевиктер жүргізген Жаңа экономикалық саясатты халықаралық маңызы бар құбылыс деп атауға болады, өйткені Жаңа экономикалық саясаттың тәжірибесі қазіргі заманғы көптеген мемлекеттерде іске асырылып жатқанын атап кету керек. Сондықтан Кеңес мемлекетінде өткен ғасырдың 20-шы жылдары жүргізілген Жаңа экономикалық саясат өзінің тарихи-практикалық маңыздылығымен қазіргі уақытта да ерекше құбылыс ретінде қарау керектігін байқатады. Демек осы айтылған мәселелерді айқындап, оларды дәлелді көрсету ұсынылып отырған мақаланың басты мақсаты деп түсінуге болады.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік материалдарын КСРО тарихына қатысты жарияланған хрестоматия құжаттары құрайды. Соның ішінде қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты тарихи деректер мен статистикалық материалдар [1–2] большевиктердің саяси шешімдері, Кеңес үкіметінің экономика бойынша қабылданған қаулылары және әртүрлі оқиғалар бойынша арнайы жинақталған ресми құжаттар мен салыстырмалы түрде берілген экономикалық жетістіктер туралы нақты деректер бар. Және 1923 жылы 27 шілдеде қабылданған КСРО үкіметі және Бүкілодақтық Атқару Комитетінің «Жалпы шаруашылық салығын кіргізуге байланысты шаруаларға жасалатын жеңілдіктер туралы» декрет, 1924 жылы 11 қаңтардағы КСРО үкіметі және Бүкілодақтық Атқару Комитеті қабылдаған «Шаруаларға ауыл-шаруашылық құралдарын сатып алу үшін шараларды іске асыру туралы» декретін атап көрсетуге болады [3].

Ұсынылып отырған мақаланың ғылыми-әдістемелік негізі ретінде қарастырып отырған тақырып бойынша осы уақытқа дейін басылып шыққан әр сипаттағы еңбектер алынды. Кеңес мемлекетіндегі «Жаңа экономикалық саясат» мәселесімен шұғылданған зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау, тағы басқа әдістер қолданылды. Осыған орай соңғы кезде пайда болған бірқатар тың материалдар мен деректерді қосу негізінде, Кеңестік Ресейде жүргізілген Жаңа экономикалық саясаттың әртүрлі кезеңдері мен бағыттары, олардың практикалық әдістері және ерекшеліктері тарихи-объективтік принцип негізінде көрсетілді. Осыған байланысты зерттеліп отырған маңызды тақырыпты дәлелдеу үшін, сараптамалық анықтау және әртүрлі бақылау әдістері белгілі түрде қолданылды. Сонымен бірге қарастырылып отырған тақырыпты ғылыми түрде зерттеу кезінде пайдаланған ғылыми-әдістемелік принциптер және жаңа бағыттар мен дәлелдер ұсынылуы мүмкін деп айтуға толық болады.

Нәтижелері

Азамат соғысының қанды оқиғалары және «әскери коммунизм» саясаты ел экономикасын құлдыратып жіберді. Соғыс кезінде Ресейдің орталық аймақтарындағы, Украина, Кавказ, Орал мен Сібірдегі, Орта Азия мен Қазақстандағы көптеген өнеркәсіп және өндіріс орталықтары бұзылып, көбісі тоқтап қалды. Мысалы: Мәскеу мен Петроградтағы завод фабрикалардың жартысынан астамы шикізат болмағандықтан өз жұмыстарын тоқтатты. Миллиондаған адам жұмыссыз қалып, деревняға кете бастады. Жалпы жұмыссыздық КСРО-да 1921 жылдан 1930 жылға дейін сақталды [4; 124].

Ауыл шаруашылықтан алатын өнім соғыстан бұрын 60 %-ды ғана құрады. Азық-түлік жетпегендіктен бірқатар аймақтарда ашаршылық басталды. «Әскери коммунизм» саясаты әсіресе село мен деревняны күйзелтті. Осыған байланысты шаруалардың наразылығы да күшейді. Азық-түлік тауарларының бағасы бірнеше рет өсіп, халықтың көпшілігі алып-сатарлықпен шұғылдана бастады.

Экономиканың дағдарысын транспорт салаларының жұмысты тоқтатуы одан сайын шиеленістіре түсті. Соған байланысты әртүрлі аймақтардың қатынастары қиыншылыққа ұшырады.

Осыған қарамастан Кеңес үкіметі нарықты жою, тауарларды бөліп беру саясатын жалғастырды. Ақша құнсызданып, көптеген жерде қолданудан қалды. Бұл кезде большевиктердің ақшаны жалпы жою туралы жоспарлары да болған.

1920 жылдың аяғында Бүкілресейлік Кеңестер съезі халық шаруашылығын қалпына келтіру және оны электрлендіру (ГОЭЛРО) жоспарларын бекітіп, соларды іске асыруға қадамдар жасай

бастады [5; 331]. Соған қарамастан 1920 жылдың аяғында және 1921 жылдың басында қалаларда еңбекшілердің ереуілдері мен шерулері көбейді. Оларға қатысушылар саяси системаны демократияландыруды, Учредительдік Құрылтайды шақыру, кәсіподақтардың құқықтарын кеңейту т.б. талаптар қойды.

«Әскери коммунизм» саясаты бойынша астықты тартып алу, азық-түлік отрядтарының жүгенсіздіктері, шаруалардың наразылығын күшейтіп, олар ашық көтерілістерге әкеп соқты. Аталған кезеңде Түмен, Тамбов губернияларында, Украинада, Дон мен Кубанда, Еділ бойы, Сібір мен Қазақстанда ірі шаруалар көтерілістері болып өтті [6; 473]. Орта Азия мен Қазақстанда Кеңес үкіметіне қарсы ұлт-азаттық күрес кең етек алды. Шаруалар көтерілістерінде большевиктердің диктатурасын жою, әділ сайлау өткізу туралы саяси ұрандар пайда болды. Осы көтерілістердің барлығын Қызыл Армия ірі әскери операциялар арқылы басып тастады. Көптеген деректерге қарағанда көтерісшілерге қарсы күресте М. Тухачевский мен С. Буденный басқарған жазалаушы әскерлер ерекше қаталдықтарымен көзге түсті.

Ал Кеңес үкіметіне ең қауіпті көтеріліс, Қазан төңкерісі кезінде большевиктердің тірегі болған Кронштадт қаласында 1921 жылдың ақпан-наурыз айларында болды. Көтерісшілер Балтық флоты мен Кронштадты өздеріне бағындырып, социалистік партиялардың өкілдерін түрмеден босату, коммунистік жазалау бөлімшелерін тарату, әділ сайлау өткізіп, Кеңестерден большевиктерді қуу, сөз, шерулер, партиялар қызметіне бостандық беру, шаруаларға өнімдерін өз еркімен жұмсау және т.б. мақсаттар белгіледі.

Кеңес үкіметі көтерісшілерді «бүлікшілер» деп оларға қарсы екі армия және РКП(б)-ның X Съезд делегаттарынан құрылған отрядтарды жіберді. Наурыздың 16 күні екінші шабуылдан кейін ғана Қызыл Армия көтерісшілерді талқандап, мыңдаған адамды жазалады [7; 178].

Бұрынғы кеңестік тарихнамада аталған оқиғалар экономикалық дағдарыс ретінде ғана көрсетілетін. Шын мәнінде 1920 ж. аяғы мен 1921 ж. басында Кеңестік Ресейде экономикалық және саяси дағдарыс бірдей болды. Осыған орай «1921 жылдың көктемі саясат Кронштадқа айналды» деп Лениннің мойындауы айтқанымызды толық дәлелдейді [8; 138].

Экономикалық және саяси дағдарыс большевиктер партиясының басшыларын осы тығырықтан шығатын жол іздеуге мәжбүр етті. В. Ленин, Л. Троцкий, Н. Бухарин сияқты қайраткерлер социалистік ұрандарды ұстанғанына қарамастан сол кездегі капиталистік экономиканы ұйымдастыру теорияларымен, оның ішінде тейлоризм концепциясымен, Ресей экономистерінің еңбектерімен, ғасыр бойындағы елдегі модернизация тәжірибесімен танысуы мүмкін еді. Қалай болса да 1920 жылдың ақпан айында Л. Троцкий «әскери коммунизм» саясатының орнына экономикада басқа жол іздеу туралы ұсыныс жасайды [9; 620]. Бірақ бұл ұсыныс қолдау таппайды. Ал бір жылдан кейін 1921 жылдың басында Ленин осы ұсынысты өз атынан большевиктер партиясының саяси бюросының күн тәртібіне қояды. Осы мәселе кейін 1921 жылғы партияның X съезінде қаралып, бірқатар толықтырулармен «Жаңа экономикалық саясат» ретінде қабылданды [10]. Бұл саясат билікті Кеңес үкіметінің қолында сақтап, капиталистік тәжірибені пайдалана отырып, тығырықтан шығу жоспары еді. Бұл жоспар Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті және Халық Комиссарлар Кеңесінің декреттерімен бекітілді [11; 158].

Жаңа экономикалық саясатқа экономикалық және саяси-әлеуметтік шаралар кірді. Соның ішінде «әскери коммунизмнен» бас тарту және кәсіпкерлікті дамыту, ішкі сауданы дамытып, сыртқы саудаға монополия енгізу, шаруалардың кейбір талаптарын орындау т.б. болды.

Жаңа экономикалық саясат ең басында ауыл-шаруашылығында басталды. Енді бұрынғы азық-түлікті тартып алудың орнына үкімет шаруаларға азық-түлік салығын міндеттеді. Осы салықты төлегеннен кейін шаруалар қалған өнімдерін базарда еркін сата алатын болды. Сонымен қатар олар жерді жалға (аренда) беруге, жалдамалы еңбекті пайдалануға рұқсат алды. Деревня кооперацияның әртүрлі формаларын (тұтынушылар кооперациясын, ауыл-шаруашылық, кредит кооперацияларын және басқаларын) өркендетуге мүмкіндік алды [12; 370].

ЖЭС бойынша өнеркәсіп саласында халыққа керекті тауарларды жедел өндіру мақсатымен мемлекет бүкіл ірі өнеркәсіпті өзіне бағындырып, көптеген ұсақ кәсіпорындарды кооперативтер мен жеке арендаға берді. Сонымен қатар кейбір өнеркәсіп ошақтары шетел капиталистеріне концессияға берілді. Тіпті біріккен кәсіпорын құруға да рұқсат етілді. Сөйтіп мемлекеттік-капиталистік сектор пайда болды.

Еңбекке тарту системасы да өзгертіліп, бұрынғыша еңбекке мобилизациялау тоқтатылды. Завод, фабрикалар жұмысшыларды еңбек биржасы арқылы жұмысқа алатын болды. Мекемелер өзін-өзі

қаржыландыру принципіне көшіп, жұмысшылардың жалақысы олардың квалификациясына, өндірілген тауарларының санына және сапасына байланысты беріле бастады [13; 342].

Сонымен қатар өнеркәсіпті басқару системасы өзгертілді. Бұрынғы 50-ден астам салалық басқармалардың саны 16-ға дейін азайды. Ал шенеуніктер екі есе қысқартылды. Кейбір өнеркәсіп салаларының жұмыстарын құрыла бастаған трестер атқаратын болды [14; 112-113].

Экономиканы дамытуда қаржы жүйесінің алатын орны белгілі. Ал ақшаның құнсыздануы қауіпті деңгейге жетті. Мысалы: 1921 жылдың басында кеңестік 100 мың ақша белгісінің бағасы соғыстан бұрынғы бір тиынға теңелді. Осыған байланысты кейбір аймақтарда халық ақшадан бас тартып, тауарларды айырбастауға көшті [15; 62]. Осындай тығырықтан шығу үшін Кеңес үкіметі 1922-1924 жылдары өте сәтті және ұтымды ақша реформасын жүргізді [16]. Ол бойынша 1921 жылы құрылған Мемлекеттік банк бағамы жоғары червонец 10 рублді шығара бастады. Кейін ақшаның басқа ұсақ түрлері шықты. Қазіргі ғалымдар осы ақша реформасын Кеңес дәуіріндегі ең сәтті реформа деп есептейді және сол кездегі экономикадағы жетістіктерді нақты соның жүргізілгенімен байланыстырады [17; 521].

Жаңа экономикалық саясаттың негізінде Кеңес үкіметі алдына қойған халықшаруашылығын қалпына келтіру мақсаттарын іске асырды. Ауылшаруашылық саласы 1926 жылдың басында соғыстан бұрынғы деңгейге жетсе, өнеркәсіптегі даму сол деңгейдің 75 %-ын құрады [18; 236-237]. Ал жеңіл өнеркәсіп салаларында бұдан да жоғары болды. Осының өзі аз да болса еңбекшілердің әлеуметтік жағдайын жақсартта бастады. Жалпы Жаңа экономикалық саясат большевиктердің сол жылдары жүргізген ұтымды саясаты болды. Сондықтан Кеңес үкіметінің позициясы да әлдеқайда күшейе түсті.

Жаңа экономикалық саясат әлеуметтік және саяси жағдайды да өзгертті. 1922 жылы жаңадан Еңбек заңдарының кодексі қабылданды [19; 420]. Ол бойынша еңбекке мобилизация тоқтатылып, жұмыскерлерді еркін жалдауға рұқсат берілді. Еңбекақы жүйесінің реформасы жүргізілді. Бірақ әлеуметтік саясат таптық бағытта жүргізілді. Басқару органдарға сайлау кезінде жұмысшылардың ерекше рөлі сақталды. Халықтың бір бөлігі сайлауға қатыса алмай қала берді [20; 143].

Ішкі саясаттағы кейбір өзгерістерге қарамастан мемлекеттік басқару жүйесі бұрынғыша сақталды.

Талқылау

Кеңестік Ресейдегі азамат соғысы аяқталғаннан кейін, елде жүргізілген әртүрлі шараларды Батыс, ал кейін кеңес тарихшылары да «Жаңа экономикалық саясат» деп көрсете бастады. Көбінесе, зерттеушілер осы саясатты жүргізуде: В. Ленин, Л. Троцкий және Н. Бухаринның идеяларын алға тартып, соларды негізге алады. Бірақ, осыны айта тұра, біз Жаңа экономикалық саясатты іске асыруда көптеген маңызды идеялардың қолданғанын айта кетуіміз керек. Шын мәнінде, бұл тәжірибе көптеген комплекстік идеялардың жиынтығы болды және сол кездегі алдыңғы қатардағы идеяларға да сүйенді, мысалы тейлоризмге және еңбекті жаңаша ұйымдастыру (НОТ) және т.б. Сондықтан, «Жаңа экономикалық саясатты» зерттеу де әлі күнге дейін саясаткерлердің, ғалымдардың пікірталасы жүріп жатқаны заңды құбылыс ретінде байқаған дұрыс деп есептейміз.

Жалпы алғанда «Жаңа экономикалық саясат» проблемасын зерттеу өткен ғасырдың 20-30-шы жылдары басталған, кейінгі кезеңде әртүрлі бағытта жалғасын тапты. Осы тақырыпты, ғылыми түрде зерттеуді алғашқы болып, қолға алған әйгілі советолог, ағылшын тарихшысы Э. Карр болды, ол өзінің «Большевистская революция 1917-1923» еңбегінің I және II томында Кеңес мемлекетінің саясатын қатты сынға ала тұрып, большевиктердің экономикадағы шараларын объективті түрде қарап, Кеңестік Ресейдегі «Жаңа экономикалық саясат нарықтық экономиканы қайта жандандырып, шаруашылықтағы бір-бірімен байланысты элементтерді капиталистік тәртіпке бағыттады» деп көрсетті және осы саясаттың жетістіктеріне ерекше мән берді [9].

Сонымен қатар 1920 жылдар Кеңестік Ресейден мәжбүрлі түрде эмиграцияға кеткен саяси қайраткерлердің еңбектерінде де аталып, отырған тақырып, белгілі түрде қарастырылды, солардың ішінде: А. Керенский, П. Миллюков, М. Шокай сияқты саяси эмигранттардың зерттеулері ерекше орын алады. А. Керенский мен П. Миллюков өздерінің еңбектерінде Кеңес мемлекетінің әртүрлі шараларын, оның ішінде «Жаңа экономикалық саясатты» қатты сынға алып, оның кейбір жетістіктерін мойындамауға тырысады, осындай көзқарасты басқа да эмигрант зерттеушілері ұстанды [21]. Ал, шетелде тұрып талай еңбек жазған саяси қайраткер М. Шокай өзінің «Түркістанның қилы тағдыры» және басқа еңбектерінде 1920 жылдары ашаршылық болып жатқан Еділ бойында

және Қазақстанда большевиктердің «Жаңа экономикалық саясаты» керекті деңгейде іске асырылмай оның айтатындай әсері болған жоқ деп көрсетеді [22].

Кеңес Одағы кезінде және посткеңестік жылдары Кеңес мемлекетіндегі «Жаңа экономикалық саясат» туралы Батыс және ТМД елдерінің ғалымдары бірқатар еңбектерін басып шығарды. Соның ішінде, француз ғалымы Н. Верт [23]; достастық тарихшылары: В. Дмитриенко [24], С. Виноградов [25], Л. Лютов [26], В. Шишкин [27], А. Соколов [28], Ю. Воробьев [29]; қазақстандық тарихшы Б. Адамбек [15] т.б. еңбектер аталып отырған тақырыпты әртүрлі көзқараста көрсеткені белгілі. Осы аталған еңбектердің ішінде ерекше орын алатын Н. Верттің зерттеулері. Ол КСРО-ның кең көлемде жазылған тарихында Коммунистік партияның саяси-экономикалық саясатын әртүрлі бағытта терең зерттеген, ал большевиктердің «Жаңа экономикалық саясатын» өте қиын жағдайда іске асырылған шаралардың бірі ретінде қарап, сонымен қатар оның Кеңестік Ресейдің дамуында белгілі рөл атқарғанын көптеген тарихи материалдармен жеткілікті дәлелдейді.

Сонымен қатар жоғарыда аталған негізінен Ресей ғалымдары өздерінің еңбектерінде Кеңес мемлекетінде бір кезде жүргізілген Жаңа экономикалық саясатты жоғары бағалап, оны сәтті іске асырылған большевиктік эксперимент деп бағалайды.

Б. Адамбек өзінің зерттеулерінде большевиктер жүргізген Жаңа экономикалық саясат өткен ғасырдың 20-шы жылдары негізінен ірі өнеркәсіп орталықтарындағы белгілі деңгейде іске асырылып, нәтижелер бергенін, ал ұлттық аймақтарда ЖЭС кең түрде жүргізілмеді деп дәлелдейді.

Жалпы алғанда тарихшылардың соңғы жылдары шыққан көптеген еңбектерінде КСРО-да 1920 жылдары жүргізілген Жаңа экономикалық саясат халық шаруашылығында өзінің ерекше рөл атқарғанын және оның тарихи маңызы бар үрдіс деп бағаланады.

Осыған орай жоғарыда айтылғандай соңғы жылдары Жаңа экономикалық саясат туралы көлемді ғылыми еңбектер шыққан жоқ деп айтуға болады. Соған қарамастан ЖЭС-тің 100 жылдығына қарай бірқатар авторлардың осы проблемаға арналған ғылыми мақалалары жарық көрді.

Мысалы М.Ю. Мухиннің және М.А. Фельдманның мақалаларында Жаңа экономикалық саясатты көпжылғы зерттеулер арқылы әртүрлі көзқарастағы «Нэповедение» деген ерекше бағыттың қалыптасқанын дәлелдейді. Сонымен қатар бұл мақалаларда терең сараптама арқылы Кеңес дәуіріндегі Жаңа экономикалық саясат туралы КСРО кезінде шыққан тарихи еңбектермен ХХІ ғ. басында жарық көрген еңбектердің идеологиялық байланыстары бар екенін дәлелдеп, әлі де алдағы уақытта зерттелетін проблемаларға назар аударды [30].

Келесі мақалалар авторлары И.Б. Орлов [31] және В.Г. Кокоулин [32] 1921-1927 жылдардағы саяси жағынан ЖЭС-ке көзқарас әртүрлі болғанын айта келе, дәл осы кезде: «Левая оппозиция», «Новая оппозиция» және «Объединенная оппозиция» топтарының қалай пайда болғанын дәлелдейді. Ал В.Г. Кокоулин өз мақаласында әртүрлі идеологиялық бағыттарға сараптама жасап, соңғы Кеңес дәуірі «Қайта құру» кезеңі және посткеңестік жылдары Жаңа экономикалық саясат туралы тараған әртүрлі қауесеттерді жоққа шығарады [32].

С.Н. Варшавчик деген автор өзінің мақаласында Кеңестік Ресейдегі Жаңа экономикалық саясаттың жетістіктерін көрсетіп, көбінесе осы саясатты жүргізудегі көптеген кемшіліктерге объективті сараптама жасайды [33]. Сонымен қатар келесі коллективтік мақалада авторлар Жаңа экономикалық саясаттың стратегиялық жоспары болды ма? немесе тактикалық маневр болғандай проблемаға тоқталып, ЖЭС-ті жалғастыра берудің қажеттілігі бар ма екен деген мәселені талқылайды [34].

Осылайша Кеңес мемлекетіндегі Жаңа экономикалық саясат проблемасы, бұрынғы және қазіргі кезеңде де ғалым тарихшылардың назарынан тыс қалмай келе жатыр. Сондықтан, атап отырған проблема алдағы уақытта да әртүрлі көзқараста, әртүрлі бағытта зерттеле беретіні заңды процесс деп түсінуге болады.

Қорытынды

Жаңа экономикалық саясатты большевиктер үкіметінің өтпелі кезеңінде жүргізген ерекше экономикалық саясаты болды деп атауға толық негіз бар. Осы қадамдарын іске асыру үшін Кеңес үкіметі әртүрлі сипаттағы реформалар жүргізіп, солардың негізінде бірқатар мәселелерді шеше білді және капитализмнен социализмге өтетін бұрын болмаған ерекше және маңызды саясатты іске асырды.

«Жаңа экономикалық саясаттың» нәтижесінде 1926 жылдың басында өнеркәсіп салаларының дамуы соғыстан бұрынғы деңгейдің 70 % құрады және халықтың әлеуметтік жағдайы түзеле бастады,

мысалы осы кезде азық-түлікті алатын карточкалар жойылды. Ауыл шаруашылығында да белгілі өзгерістер байқала бастады. Мысалы бұл соғыстан бұрынғы өнім беру деңгейі 90 %-ға жетті, сонымен қатар кооператив системасы кең түрде дамып, елдегі белгілі үрдіске айналды, сөйтіп, ауыл-шаруашылығындағы жетістіктер бүкіл елде орын алды. Осындай деңгейге жетпесе де, КСРО-ның экономикасындағы басқа салалар да белгілі жетістікке жетіп, елдегі жағдайдың қалпына келтірілуіне айтарлықтай үлес қосты. Осыған орай «Жаңа экономикалық саясаттың» енгізілуін және оның дамуындағы кейбір ерекшеліктерді атап кеткен жөн деп есептейміз, олар мынандай болды:

1. «Жаңа экономикалық саясатты» большевиктер үкіметі мәжбүрлі түрде жүргізді және сол үшін әртүрлі реформаларды іске асырды.

2. Кеңес мемлекеті және ЖЭС кезінде нарықтық экономиканың бірқатар элементтерін енгізіп, социалистік және капиталистік қатынастарды қатар жүргізді.

3. КСРО-дағы бірқатар кәсіпорындарды шетелдіктерге концессияға беру, экономикадағы жаңа қадамдардың бірі болды.

4. Елдегі халық шаруашылығын қалпына келтіруде «Жаңа экономикалық саясат» ерекше рөл атқарғанын атап кету керек.

5. «Жаңа экономикалық саясатты» сәтті жүргізу арқылы большевиктер КСРО-ғы саяси билікті сақтап қалды.

Кеңес мемлекетінде іске асырылған «Жаңа экономикалық саясат» өтпелі кезеңдегі көптеген экономикалық проблемаларды шешіп, социалистік экономиканың негізін қалады және сол арқылы Коммунистік партияның, Кеңес үкіметінің саяси билікті сақтап қалуына ерекше әсер етті деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хрестоматия по истории СССР 1917-1945 гг. — М.: Просвещение, 2000. — 312 с.
- 2 История СССР в документах и иллюстрациях (1917-1980). — М.: Просвещение, 1981. — 270 с.; История СССР в документах и иллюстрациях (1917-1971). — М.: Просвещение, 1973. — 318 с.
- 3 Декрет ВЦИК «О замене продовольственной и сырьевой разверстки натуральным налогом» от 21 марта 1921 г. // Резолюция. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференция и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 2. — С. 256–259.
- 4 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы / Б.К. Адамбеков. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 344 б.
- 5 Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов. Энциклопедия, 1985. — 1600 с.
- 6 Пособие по истории СССР для вузов. — М.: Высшая школа, 1987. — 735 с.
- 7 История СССР. Эпоха социализма: учеб. пос. / под. ред. С.А. Сераева. — М.: Просвещение, 1977. — 560 с.
- 8 Ленин В.И. Речь на Всероссийском съезде транспортных рабочих 27 марта 1921 г. / В.И. Ленин // Собрание сочинений. — М., 1967. — Т. 43. — 544 с.
- 9 Карр Э. История Советской России. Большеви́стская революция 1917-1923 / Э. Карр. — М.: Прогресс, 1990. — 768 с.
- 10 История СССР в документах и иллюстрациях (1917-1978 гг.). — М.: Просвещение, 1981. — 272 с.
- 11 Верт Н. История Советского государства, 1900-1991 / Н. Верт; пер. с франц. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 544 с.
- 12 Новейшая отечественная история. XX в.: учеб. для студ. выс. учеб. зав. [в 2-х кн.] / под. ред. Э.М. Щагина, А.В. Лубкова. — М.: ВЛАДОС, 2004. — Кн. 1. — 447 с.
- 13 Зуев М.Н. История России: учеб. для вузов / М.Н. Зуев. — М.: «Приор-издат», 2005. — 688 с.
- 14 Соколов А.К. Курс советской истории 1917-1940 / А.К. Соколов. — М.: Высшая школа, 1999. — 272 с.
- 15 Адамбек Б.К. Кеңес Одағының тарихы (1917-1991) / Б.К. Адамбек. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. — 244 б.
- 16 Килин П.А. Частная торговля в годы НЭПа: Отечественная историография 1920–1980 / П.А. Килин // Генезис: Исторические исследования. — 2021. — № 9. — С. 46–66.
- 17 История России [в 2-х т.] / под. ред. А.Н. Сахарова. — М.: Астрель: Транзиткнига, 2006. — Т. 2: С начала XIX в. до начала XXI века. — 862 с.
- 18 Берхин И.Б. История СССР: Советский период / И.Б. Берхин. — М.: Высш. шк., 1987. — 664 с.
- 19 Новейшая история отечества. XX век / под. ред. А.Ф. Киселева. — М.: Изд. ВЛАДОС, 1998. — 496 с.
- 20 Виноградов С.В. НЭП: опыт создания многоукладной экономики / С.В. Виноградов. — Астрахань: ИП Сорокин, 2015. — 247 с.

- 21 Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары / А.Ф. Керенский. — М.: Республика, 1993. — 384 с.; Милуков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милуков. — М.: Современник, 1990. — 891 с.
- 22 Шокай М. Түркістанның килы тағдыры / М. Шокай. — Алматы: Жалын, 1992. — 184 б.
- 23 Верт Н. История Советского государства, 1900-1991 / Н. Верт; пер. с франц. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 544 с.
- 24 Дмитренко В.В. Торговая политика Советского государства после перехода к НЭПу (1921-1924). — М.: Высшая школа, 1971. — 309 с.
- 25 Виноградов С.В. НЭП: опыт создания многоукладной экономики: монография / С.В. Виноградов. — Астрахань: ИП. Сорокин, 2015. — 147 с.
- 26 Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы НЭПа (1921-1929) / Л.Н. Лютов. — Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1996. — 320 с.
- 27 Шишкин В.А. Власть. Политика. Экономика: Послереволюционная Россия (1917-1928 гг.) / В.А. Шишкин. — М.: Росс. акад. наук, Ин-т росс. истории С.Петербург. филиал, 1997. — 398 с.
- 28 Соколов А.К. Курс советской истории 1917-1940: учеб. пос. / А.К. Соколов. — М.: Высшая школа, 1999. — 272 с.
- 29 Воробьев Ю.Ф. Новая экономическая политика: уроки хозяйственных реформ / Ю.Ф. Воробьев. — М.: ИЭ, 1989. — 200 с.
- 30 Мухин М.Ю. Сто лет изучения НЭПа. Время подвести итоги? / М.Ю. Мухин // Российская история. — 2020. — № 5. — С. 3–14.
- 31 Орлов И.Б. Новая Экономическая политика (НЭП), комплекс социально-экономических преобразований в РСФСР и СССР проводившихся РКП(б) ВКП(б) в 1921-1929 гг. [Электронный ресурс] / И.Б. Орлов. — Режим доступа: bigenc.ru
- 32 Кокоулин В.Г. НЭП в массовом историческом сознании и в позднесоветской и постсоветской России [Электронный ресурс] / В.Г. Кокоулин // «Сибирский архив». — 2021. — июль. — Режим доступа: www.researchgate.net
- 33 Варшавчик С.Н. НЭП в ССР: достижения и неудачи / С.Н. Варшавчик // «Наука и техника». — 2025. — 25 марта.
- 34 Новая экономическая политика в новой России и СССР // Профессиональное объединение ИПБ России. — 2025. — 2 июля.

Б.К. Адамбек

История «Новой экономической политики» в Советском государстве в 20-е годы XX века

Статья правдиво показывает, опираясь на многочисленные источники, проведение в Советском государстве в 20-е годы XX века «Новой экономической политики» (НЭП). Автор, основываясь на исторических документах и различных официальных решений, доказывает, что после Гражданской войны в Советской России начался политический кризис, который вынудил большевиков перейти от политики «военного коммунизма» к «Новой экономической политике». В связи с этим убедительно показано, что на основе «Новой экономической политики» вместо прежней продразверстки крестьянам вводился продовольственный налог, который позволил им продавать излишки на базаре, брать землю в аренду и использовать наемный труд. Наряду с этим всесторонне освещается, как при НЭПе государство, подчинив себе крупную промышленность, сдало мелкие предприятия в аренду, разрешило иностранные концессии, а предприятия перевело на принцип самофинансирования, зарплата стала зависеть от квалификации, и для решения этих вопросов была осуществлена финансовая реформа. В статье доказывается, что НЭП стал политикой переходного периода, которая позволила большевикам сохранить политическую власть.

Ключевые слова: кризис, новая, налог, аренда, предприятие, политика, концессия, зарплата, финансы, реформа.

В.К. Adambek

The History of the ‘New Economic Policy’ in the Soviet State in the 1920s of XXth century

Drawing on a wide range of sources, the author examines the implementation of the “New Economic Policy” in the Soviet state during the 1920s. Using historical documents and various official resolutions, the author demonstrates that after the Civil War, a political crisis began in Soviet Russia, which forced the Bolsheviks to move from “War Communism” to the “New Economic Policy”. Under the “New Economic Policy” (NEP), the previous food requisitioning was replaced by a food tax that allowed peasants to sell their surplus on the market, lease land, and use hired labor. At the same time, the state gained control over large-scale industry, leased small-scale industry, permitted foreign concessions, and reorganized enterprises on the principle of

self-financing, with salaries differentiated based on qualifications. Financial reforms were introduced to resolve these issues. The article concludes that the NEP functioned as a transitional policy that allowed the Bolsheviks to retain political power.

Keywords: history, crisis, new, tax, rent, enterprise, policy, concession, salary, finance, reform.

References

- 1 (2000). *Khrestomatiia po istorii SSSR 1917–1945 gg.* [Reader on the History of the USSR 1917–1945]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 2 (1981). *Istoriia SSSR v dokumentakh i illiustratsiakh (1917–1980)* [History of the USSR in Documents and Illustrations (1917–1980)]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian]; (1973). *Istoriia SSSR v dokumentakh i illiustratsiakh (1917–1971)* [History of the USSR in Documents and Illustrations (1917–1971)]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 3 (1970). *Dekret VTsIK «O zamene prodovolstvennoi i syrevoi razverstki naturalnym nalogom» ot 21 marta 1921 g. Rezoliutsiia. KPSS v rezoliutsiakh i resheniakh sezdov, konferentsiia i plenumov TsK»* [Decree of the All-Russian Central Executive Committee “On the replacement of food and raw materials with an in-kind tax” dated March 21, 1921. Resolution “On replacement of food distribution system” CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee”]. Moscow [in Russian].
- 4 Adambekov, B.K. (2005). *XX gasyrdagy Resei imperiiasy, Kenes memleketi zhane TMD tarikhy* [History of the Russian Empire, the Soviet State and the CIS in the 20th Century]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 5 Prokhorov, A.M. (Eds.). (1985). *Sovetskii entsiklopedicheskii slovar* [Soviet Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaia Entsiklopediia [in Russian].
- 6 (1987). *Posobie po istorii SSSR dlia vuzov* [Manual on the history of the USSR for universities]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Seraeva, S.A. (Eds.). (1977). *Istoriia SSSR. Epokha sotsializma* [History of the USSR. Epoch of socialism]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 8 Lenin, V.I. (1967). *Rech na Vserossiiskom sezde transportnykh rabochikh 27 marta 1921 g. Sobranie sochinenii* [Speech at the All-Russian Congress of Transport Workers on March 27. Collection of essays]. (Vol. 43). Moscow [in Russian].
- 9 Karr, E. (1990). *Istoriia Sovetskoi Rossii. Bolshevistskaia revoliutsiia 1917–1923* [History of Soviet Russia. The Bolshevik Revolution 1917–1923]. Moscow: Progress [in Russian].
- 10 (1981). *Istoriia SSSR v dokumentakh i illiustratsiakh (1917–1978 gg.)* [History of the USSR in documents and illustrations (1917–1978)]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 11 Vert, N. (1995). *Istoriia Sovetskogo gosudarstva, 1900–1991* [History of the Soviet State, 1900–1991]. Moscow: Progress-Akademiia [in Russian].
- 12 Shagina, E.M., & Lubkova, A.V. (Eds.). (2004). *Noveishaia otechestvennaia istoriia. XX.: uchebnik dlia studentov vysshih uchebnykh zavedenii* [Recent Domestic History. XX.: textbook for students of higher educational institutions]. Moscow: VLADOS [in Russian].
- 13 Zuev, M.N. (2005). *Istoriia Rossii. Uchebnik dlia vuzov* [History of Russia. Textbook for universities]. Moscow: “Priorizdat” [in Russian].
- 14 Sokolov, A.K. (1999). *Kurs sovetskoi istorii 1917–1940* [Course of Soviet history 1917–1940]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 15 Adambek, B.K. (2018). *Kenes Odagynyn tarikhy (1917–1991)* [History of the Soviet Union (1917–1991)]. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 16 Kilin, P.A. (2021). *Chastnaia torgovlia v gody NEPa: Otechestvennaia istoriografiia 1920–1980* [Private Trading in the NEP Years: Domestic Historiography 1920–1980]. *Genezis: Istoricheskie issledovaniia — Genesis: Historical Studies*, 9, 46–66 [in Russian].
- 17 Sakharova, A.N. (Eds.). (2006). *Istoriia Rossii. S nachala XIX v. do nachala XXI veka* [History of Russia: Since the beginning of the 19th century until the beginning of the 21st century]. (Vols. 1-2; Vol. 2). Moscow: Astrel: Tranzitkniga [in Russian].
- 18 Berkhin, I.B. (1987). *Istoriia SSSR: Sovetskii period* [History of the USSR: Soviet period]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 19 Kiseleva, A.F. (Eds.). (1998). *Noveishaia istoriia otechestva. XX vek* [Recent History of the Fatherland. XX century]. Moscow: Izdatelstvo VLADOS [in Russian].
- 20 Vinogradov, S.V. (2015). *NEP: opyt sozdaniia mnogoukladnoi ekonomiki* [NEP: experience of creating multi-stack economy]. Astrakhan: IP Sorokin [in Russian].
- 21 Kerenskii, A.F. (1990). *Rossii na istoricheskom povorote. Memuary* [Russia at a historic turning point. Memoirs]. Moscow: Respublika; Miliukov P.N. (1990). *Vospominaniia* [Memories]. Moscow: Sovremennik [in Russian].
- 22 Shoqai, M. (1992). *Turkistannyn qily tagdyry* [The difficult fate of Turkestan]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 23 Vert, N. (1995). *Istoriia Sovetskogo gosudarstva, 1900–1991* [History of the Soviet State, 1900–1991]. (Trans., Vol. 2). Moscow: Progress-Akademiia [in Russian].

- 24 Dmitrenko, V.V. (1971). *Torgovaia politika Sovetskogo gosudarstva posle perekhoda k NEPu (1921–1924)* [Trade policy of the Soviet state after the transition to the NEP (1921–1924)]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 25 Vinogradov, S.V. (2015). *NEP: opyt sozdaniia mnogoukladnoi ekonomiki: monografiia* [NEP: experience of creating a multi-stack economy: Monograph]. Astrakhan: IP Sorokin [in Russian].
- 26 Liutov, L.N. (1996). *Gosudarstvennaia promyshlennost v gody NEPa (1921–1929)* [State industry in the years of the NEP (1921–1929)]. Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- 27 Shishkin, V.A. (1997). *Vlast. Politika. Ekonomika: Poslerevoliutsionnaia Rossiia (1917–1928 gg.)* [Power. Policy. Economics: Post-revolutionary Russia (1917–1928)]. Moscow: Sankt-Peterburgskii institut istorii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 28 Sokolov, A.K. (1999). *Kurs sovetskoi istorii 1917–1940: uchebnoe posobie* [Course of Soviet history 1917–1940: Textbook]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 29 Vorobev, Yu.F. (1989). *Novaia ekonomicheskaiia politika: uroki khoziaistvennykh reform* [New economic policy: lessons of economic reforms]. Moscow: IE [in Russian].
- 30 Mukhin, M.Yu. (2020). *Sto let izucheniia NEPa. Vremia podvesti itogi?* [One hundred years of studying the NEP. Time to sum up?]. *Rossiiskaia istoriia — Russian history*, 5, 3–14 [in Russian].
- 31 Orlov, I.B. *Novaia Ekonomicheskaiia politika (NEP), kompleks sotsialno-ekonomicheskikh preobrazovani v RSFSR i SSSR provodivshikhsia RKP(b) VKP(b) v 1921–1929 gg.* [New Economic Policy (NEP), a complex of socio-economic transformations in the RSFSR and the USSR carried out by the RCP(b) CPSU (b) in 1921–1929]. (n.d.). *bigen.ru*. Retrieved from bigen.ru [in Russian].
- 32 Kokoulin, V.G. (2021). *NEP v massovom istoricheskom soznanii v pozdnesovetskoi postsovetskoi Rossii* [NEP in mass historical consciousness in late Soviet and post-Soviet Russia]. *Sibirskii arkhiv — Siberian Archive*. www.researchgate.net. Retrieved from www.researchgate.net [in Russian].
- 33 Varshavchik, S.N. (2025). *NEP v SSR: dostizheniia i neudachi* [NEP in the USSR: achievements and failures]. *Nauka i tekhnika — Science and Technology*, 25 marta [in Russian].
- 34 (2025). *Novaia ekonomicheskaiia politika v novoi Rossii i SSSR* [New Economic Policy in the New Russia and the USSR]. *Professionalnoe obiedinenie Instituta Professionalnykh Bukhgalterov Rossii — Professional Association of Institute of Professional Accountants of Russia*, 2 iuliia [in Russian].

Автор туралы мәлімет

Адамбек Бітімбек — тарих ғылымдарының кандидаты, Бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-5003-3739>

Information about author

Adambek Bitimbek — Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-5003-3739>

А.П. Алиакбарова¹ , А.К. Оспанова^{2*} , Ж.С. Смаханова³

^{1,2,3} С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ainurap@mail.ru; ospanova_akmaral@mail.ru, z.deil@mail.ru)

Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісі: Халифа Алтайдың рөлі мен мұрасы

XX ғасырдың ортасында Шығыс Түркістаннан басталған көші-қон Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуына негіз болды. Бұл қауымдастық өздерінің ұлттық бірегейлігін сақтап қалу жолында көптеген қиындықтарға кезікті. Осы негізде жазылған бұл ғылыми мақалада Халифа Алтайдың Түркиядағы қазақ диаспорасының ұлттық бірегейлігін сақтаудағы рөлі жан-жақты қарастырылған. Халифа Алтайдың діни-ағартушылық қызметі Түркиядағы ғана емес, жалпы қазақ әлеміндегі рухани жаңғыру мен ұлт бірлігінің маңызды тіректерінің бірі болды, артына қалдырған мұрасы мен жазып қалдырған еңбектері қазақтардың мәдениетін, тілін және дәстүрін, әдет-ғұрыпын сақтауға бағытталған. Мақаланың мақсаты Халифа Алтайдың Түркия қазақтарының ұлттық тұтастығын сақтаудағы рөлін жан-жақты талдау. Зерттеуде ғалымның саяси-көшбасшылық қызметі мен еңбектерінің маңызы зерделеніп, бұл еңбектердің Түркия қазақтарының ұлттық санасын сақтау мен дамытуға қосқан үлесі талданып, бүгінгі ұрпақ үшін маңыздылығы айқындалған. XX ғасырдың ортасында Қытайдан Түркияға қоныс аударған қазақтар жаңа ортаға бейімделу барысында ұлттық мәдениеті мен дәстүрлерін сақтап қалу мәселесіне тап болды. Осы тұста Халифа Алтайдың діни-ағартушылық қызметі, қазақ тіліндегі еңбектері және ұлттық сана-сезімді нығайтуға бағытталған іс-әрекеттері Түркия қазақтарының этникалық тұтастығын сақтауда шешуші рөл атқарды. Мақалада оның шығармашылық мұрасы және саяси қызметінің диаспора өміріндегі маңызы талданып, қазақ мәдениеті мен дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудегі ықпалы ғылыми тұрғыдан сараланған.

Кілт сөздер: Халифа Алтай, Түркиядағы қазақ диаспорасы, ұлттық бірегейлік, діни-ағартушылық қызмет, қазақ диаспорасы, көші-қон, Шығыс Түркістан.

Kipicne

Түркиядағы қазақ диаспорасы — XX ғасырдың екінші жартысында Қытайдағы саяси және әлеуметтік қысымдардың әсерінен Шығыс Түркістан (қазіргі Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы) аймағынан қоныс аударған қазақтардың ұрпақтары. Бұл көші-қон үрдісі Қытайдағы коммунистік биліктің орнауы, этникалық және діни қудалау, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауымен тығыз байланысты болды. Түркия қазақтарының көш тарихын үлкен екі кезеңге бөліп қарастырамыз. Бірінші кезең 1940-1950 жылдар аралығында Қытайдағы коммунистік режимнің орнауына байланысты Шығыс Түркістаннан Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркияға қоныстанған алғашқы кезеңі болса, екінші кезең 1952-1960 жыл, Түркия үкіметі Қытай аймағынан қоныс аударған қазақтардың екінші көш толқынын оң қабылдап, тарихи және мәдени жақындығын ескеріп, азаматтық беріп, әлеуметтік жағдайларын жақсартуға барынша жағдай жасаған болатын. Түркиядағы қазақ диаспорасы бүгінгі таңда Стамбул, Нигде, Кайсери және Маниса, Салихлы аймақтарында шоғырланып, ұлттық бірегейлігін сақтай отырып, жергілікті қоғаммен экономикалық, мәдени және саяси ықпалдастықта өмір сүруде. Осы негізде жазылған зерттеудің мақсаты — Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлікті сақтау үдерісін тарихи және әлеуметтік-мәдени тұрғыдан талдау және осы үдерісте Халифа Алтайдың рөлі мен мұрасын кешенді түрде зерттеу.

Түркиядағы қазақ диаспорасының көші-қон тарихын зерттеу тек тарихи деректерді жинақтау ғана емес, сонымен қатар этникалық диаспоралардың қалыптасу заңдылықтарын, мәдени бейімделу стратегияларын және ұжымдық тарихи жадыны сақтау тетіктерін түсіндіруге бағытталған кешенді ғылыми ізденіс десек болады. Диаспора және көші-қон тарихы саласында жүргізілген теориялық зерттеулер көрсеткендей, этникалық қауымдардың көші-қон тәжірибесін зерттеу ұлтаралық қатынас мәдениетін түсінудің негізгі кілті саналады.

Түркиядағы қазақтардың көші-қон тарихын зерделеу — қазіргі ғылымда пәнаралық тұрғыдан (тарихи демография, этнология, мәдени антропология, миграциялық саясат) жоғары өзектілікке ие

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

мәселе. Бұл тақырыпты жан-жақты қарастыру мәжбүрлі көші-қонның себеп-салдарын, қабылдаушы елдің саясатын және этникалық бейімделу үдерістерін түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Түркиядағы қазақтардың қоныс аудару тарихы мәжбүрлі көші-қон феноменін талдаудың маңызды эмпирикалық мысалы бола алады. XX ғасырдың 40–60 жылдарында Шығыс Түркістаннан басталған қазақ көштері саяси қуғын-сүргін, этникалық және діни қудалау, экономикалық күйзелістердің нәтижесінде орын алғаны белгілі. Бұл үрдіс босқындық құбылысының халықаралық деңгейде қалай реттелгенін, транзиттік көші-қон маршруттарының (Үндістан, Пәкістан) ерекшеліктерін және Түркияның қабылдау саясатының эволюциясын зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, ұлттық бірегейлік пен ұжымдық тарихи жадыны зерттеу үшін ерекше құнды. Түркия қазақтары бірнеше ұрпақ бойы этникалық дәстүрлерін, тілін, дінін және мәдени кодтарын сақтап қалуға ұмтылып, бір мезгілде жаңа әлеуметтік ортаға икемделе білді. Бұл құбылыс диаспорадағы «гибридті бірегейліктің» (hybrid identity) қалыптасуын, тарихи жадының трансформациясын және мәдени мұраның қайта жаңғыруын (cultural revitalization) ғылыми тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, зерттеуде қазіргі заманғы миграциялық саясат пен халықаралық қатынастарға қатысты маңызды практикалық қорытындылар ұсынады. Түркияның қазақ босқындарын қабылдау тәжірибесі этникалық репатриация, гуманитарлық көші-қон және интеграция саясатының табысты үлгілерінің бірі ретінде қарастырылады. Бұл тәжірибе Қазақстан үшін де құнды, өйткені қазіргі таңда қандастарды елге оралу процесін (қандас бағдарламаларын) жетілдіру — мемлекеттік саясаттың өзекті бағыты.

Қазақ диаспорасының ұйымдары мен әлеуметтік-экономикалық бейімделу жолдары, діни институттардың қызметі, урбанизация және аралас некелер сияқты құбылыстар қоғамдағы әлеуметтік динамиканы зерттеу үшін эмпирикалық база. Жоғарыдағы аталған деректерді ескере отырып, Түркиядағы қазақ диаспорасының көші-қон тарихын зерттеу — диаспоралық қауымдастықтардың қалыптасу механизмдерін, ұлттық бірегейлікті сақтау стратегияларын, мәдени трансформация мен саяси интеграцияның ерекшеліктерін түсінуге үлес қосатын пәнаралық және теориялық тұрғыдан маңызы зор ғылыми міндет болып отыр.

Диаспораның қалыптасу жолдары мен бейімделу стратегияларын талдау жеке тұлғалардың көшбасшылық қызметімен тікелей байланысты. Жоғарыда айтылған деректерді негізге ала отырып, Түркия қазақтарының тарихында Халифа Алтайдың рөлі айрықша назар аударуға лайық. Ол діни-ағартушылық қызметімен, қазақ тіліндегі Құран аудармасымен, тарихи-этнографиялық еңбектерімен және қоғамдық көшбасшы ретіндегі қызметімен қазақ диаспорасының ұлттық бірегейлігін сақтауға айрықша үлес қосты.

Халифа Алтайдың өмір жолын зерттеу — тек жеке тұлға биографиясын қарастыру ғана емес, сонымен қатар Түркиядағы қазақ қауымының діни-рухани өмірінің эволюциясын, олардың этникалық болмысын сақтап қалу жолындағы күресін түсінудің маңызды бір бөлігін құрайды. Зерттеу тек көші-қон тарихын баяндап қана қоймай, диаспора көшбасшыларының рөлін, рухани мұрасының қоғамдағы ықпалын, жастардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы маңызын ғылыми тұрғыда талдауға бағытталып, қазіргі заманғы диаспоралық қауымдастықтардың тәжірибесін салыстыруға мүмкіндік береді.

Материалдар және әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы Халифа Алтайдың Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтаудағы рөлін жан-жақты талдауды мақсат етеді. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында бірнеше тарихи және әлеуметтік ғылымдарға негізделген әдістер қолданылды. Тарихи-құжаттық әдіс негізінде зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде Халифа Алтайдың еңбектері, жазбалары, оның өмірі мен қызметіне қатысты материалдар, баспасөз жарияланымдары мен басқа да құжаттық деректер пайдаланылды. Бұл әдіс ғалымның еңбектеріндегі қазақ диаспорасына қатысты тың мәліметтерді талдап, оның көзқарастары мен ұстанымдарын анықтауға мүмкіндік берді. Екінші әдіс тарихи-салыстырмалы әдіс. Аталған әдіс Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісін басқа қазақ диаспораларымен салыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Өмірбаяндық әдіс (тарихи зерттеулер) негізінде Халифа Алтайдың жеке өмірі мен қызметін зерттеу арқылы оның ұлттық сана мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі қарастырылды. Бұл әдіс ғалымның діни-ағартушылық қызметі мен көшбасшылық рөлін ашып көрсетуге көмектесті. Зерттеуде қолданылған келесі бір әдіс — этнографиялық әдіс. Бұл әдіс арқылы Түркия қазақтарының дәстүрлі мәдениеті, тілдік ортасы, діни-рухани құндылықтары зерттеліп, олардың сақталу деңгейі анықталды және Түркия қазақтарының

ұлттық ерекшеліктерін бейімделу жағдайында сақтап қалу негіздерін қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, Халифа Алтайдың шығармашылық мұрасы мен қазақтардың рухани және мәдени өміріне ықпалы анықталды. Оның еңбектеріндегі негізгі тақырыптар мен идеялар зерделенді. Зерттеуде қолданылған осы әдістер Халифа Алтайдың мұрасы мен оның Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісіндегі рөлін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының негізін құрайтын дереккөздер ретінде Түркия қазақтарының қалыптасу тарихы, олардың ұлттық бірегейлігін сақтау жолындағы күресі, Халифа Алтайдың рөлі мен мұрасына қатысты тарихи еңбектер пайдаланылды. Түркия қазақтарының қоғамдық өмірі, ұлттық мәдениетті сақтаудағы ұстанымдары туралы маңызды ақпараттар Ә. Қараның «50 жылында Түркия қазақтары және Қазақстан» еңбегінде жан-жақты талданғанын көруімізге болады [1]. Бұл дереккөзде Түркия қазақтарының қоныстану тарихы мен олардың Қазақстанмен рухани, мәдени байланыстары сипатталған.

Қазақ диаспорасының қалыптасуы мен тарихи тағдыры Г.М. Мендикулованың «Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие» атты еңбегінде кеңінен қарастырылған [2]. Бұл зерттеу қазақ диаспорасының шығу тегі мен даму ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда саралайды. Шетелдік шығыстану ғылымындағы Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің зерттелуі М.Т. Лаумулиннің «Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан» атты еңбегінде көрініс тапқан [3]. Бұл зерттеуде қазақ диаспорасының этнографиясы мен мәдениеті туралы мәліметтер келтірілген. Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау мәселесі К. Тасболатованың «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» атты мақаласында талданған [4]. Автор диаспораның ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалу жолындағы басты мәселелер мен қиындықтарға тоқталады.

Қазақстандық зерттеуші Ж.Б. Ошақбаеваның «Түркия мен Еуропа қазақтарының құндылықтар әлеміндегі өзгерістер» атты еңбегі шетел қазақтарының құндылықтық трансформациясын зерттеуге бағытталған [5]. Мұнда қазақ диаспорасының тарихи тұрғыдан қалыптасуы мен жаңа ортаға бейімделу барысындағы өзгерістері қарастырылады. Ә.Н. Нысанбаевтың «Ұлттық идея — шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің негізі» атты еңбегі ұлттық идеяның қазақ диаспорасының құндылықтар жүйесіндегі орны мен маңызын айқындайды [6].

Қытайдан Түркияға қоныс аударған қазақтардың әлеуметтік және экономикалық бейімделу жолдары, олардың жаңа кәсіпкерлікті игеруі туралы деректер Н. Мұқаметханұлының «Қытай қазақтарының Түркия мен Еуропа елдеріне таралуы және жаңа кәсіпкерлікті игеруі» атты зерттеуінде баяндалады [7]. Зерттеу барысында Халифа Алтайдың өзінің еңбектері негізгі дереккөз ретінде қарастырылды. Оның «Алтайдан ауған ел» [8] және «Атажұрттан Анадолыға дейін» [12] атты еңбектері Түркия қазақтарының көші-қон тарихы, олардың жаңа ортаға бейімделуі, діни өмірі мен тұрмыс-салты туралы құнды мәлімет береді. Бұл еңбектер тек жеке естелік қана емес, XX ғасырдағы қазақ диаспорасының әлеуметтік-мәдени трансформациясын, Түркиядағы алғашқы қоныстану тәжірибесін, қазақ көшбасшыларының ұйымдастырушылық рөлін көрсететін маңызды деректік материал болып саналады.

Халифа Алтайдың өз еңбектері зерттеуде деректану тұрғысынан ерекше мәнге ие болды, себебі еңбекте: көші-қон маршруттары (Шығыс Түркістан — Үндістан — Пәкістан — Түркия), қазақтардың орналасқан аймақтары (Салихлы, Нигде, Кайсери), алғашқы әлеуметтік және діни институттардың (мешіт, мектеп) құрылу тарихы, көшті ұйымдастырған тұлғалардың есімдері мен қызметі, қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі, дәстүрлері мен мерекелері жан-жақты сипатталады. Бұл деректерді талдау нәтижесінде зерттеуде диаспоралық қауымның этникалық сәйкестікті сақтау механизмдері, ұжымдық жадының қалай қалыптасқаны, діни-ағартушылық қызметтің жастар тәрбиесіндегі орны тереңірек түсіндірілді. Зерттеуге қатысты еңбектер Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігі мен Халифа Алтайдың осы үдерістегі рөлін талдауға мүмкіндік берді. Бұл материалдар қазақ диаспорасын зерттеу аясын кеңейтіп ғана қоймай, ғылыми тұжырымдар жасауға қажетті мәліметтер ұсынды.

Нәтижелері

Зерттеу барысында Халифа Алтайдың Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау жолындағы айрықша орны мен еңбегі айқындалды. Х. Алтайдың тарихтағы бағасы жоғары, тұлғаның рөлі тек діни-ағартушы ғана емес, сонымен қатар саяси көшбасшы, этномәдени мұраның қорғаушысы және ұлт ұстазы ретінде айқындалды. Біріншіден, Халифа Алтай Түркия қазақтарының этникалық және рухани тұтастығын сақтауда стратегиялық рөл атқарды. Оның бастамасымен және

ұйымдастырушылығымен қоныс аударған қазақтардың құжаттандырылуы, Түркияға сәтті орналасуы жүзеге асырылды. Бұл әрекет диаспораның бір жерде шоғырланып, әлеуметтік және мәдени бейімделуді жүйелі жүргізуіне мүмкіндік берді. Қазақтардың Салихлы, Нигде, Кайсери, Маниса аймақтарына орналасуы — олардың шаруашылық жүргізу тәжірибесіне сай тандалған шешім болды. Екіншіден, Халифа Алтай қазақ шежіресін жазып, ұрпақ арасындағы тарихи жадыны жандандыруға ықпал етті. Бұл еңбек ұрпақ сабақтастығын нығайтып, қандастардың өзара туыстық байланыстарын жүйеледі. Шежіре — диаспора үшін тек тарихи құжат емес, ұлттық идентификацияның тірек нүктесіне айналды. Үшіншіден, Халифа Алтай білім мен ағартушылықты ұлттық бірегейлікті нығайтудың негізгі құралы деп санады. Оның бастамасымен қазақ жастарына зайырлы және діни білім алу ұсынылды, шетелде (Пәкістан) оқыту бағдарламаларына қатысуға жағдай жасалды. Бұл ұстаным заманауи түрік қоғамына интеграциялануды жеңілдетіп, қазақтардың кәсіби, мәдени тұрғыдан өркендеуіне жол ашты. Төртіншіден, Халифа Алтайдың қоғамдық және саяси белсенділігі қазақтардың Түркия қоғамына мойындалған этникалық қауым ретінде енуіне ықпал етті. Оның басшылығымен «Қазақкент» ауданының бой көтеруі, қазақтарға арналған мешіт пен мәдени орталықтардың ашылуы — диаспораның тек этникалық топ ретінде емес, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасуына жол ашты. Бесіншіден, зерттеу барысында Халифа Алтайдың діни-ағартушылық еңбектері (қазақ тіліндегі «Құран аудармасы», «Алтайдан ауған ел», «Атажұрттан Анадолыға дейін») қазақ қауымының рухани жаңғыруына ерекше ықпал еткені анықталды. Бұл еңбектер арқылы ол Кеңес кезеңінде діннен алыстаған қазақ халқының ислам құндылықтарына қайта бет бұруына ықпал етті, діни сауаттылықты арттырды.

Зерттеу нәтижелері Халифа Алтайдың қызметі тек Түркиядағы қазақтармен шектелмегенін көрсетеді. Ол Ауғанстан мен Иран қазақтарының Түркияға қоныстануына көмек көрсетіп, олардың құжаттандыру, азаматтық алу мәселелерін шешуге тікелей атсалысты. Бұл әрекеттер диаспораның географиялық тұрғыда жинақталуына және ортақ этникалық кеңістік құруына мүмкіндік берді.

Этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, қазіргі Түркия қазақтарының салт-дәстүрлерінің сақталу деңгейі жоғары екендігі анықталды. Халифа Алтайдың бастамалары арқасында қазақ тілі, қолөнер үлгілері, ас беру, сүндет той сияқты жоралғылар ұрпақ тәрбиесінде маңызды орын алып отыр. «Мәдени кодты» сақтаумен қатар қазақ диаспорасы түрік қоғамымен өзара мәдени ықпалдастыққа түскені де зерттеуде айқындалды.

Халифа Алтайдың Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі еңбектері де назардан тыс қалған жоқ. Ол екі ел арасындағы рухани, мәдени, діни байланыстарды жандандыруға белсенді атсалысты, делегациялар қабылдап, Қазақстанмен мәдени-гуманитарлық көпір орнатты. Зерттеу нәтижелері Халифа Алтайдың қызметі мен мұрасының Түркия қазақтарының ұлттық болмысын сақтаудағы рөлін жан-жақты дәлелдеуге негіз болды. Ол тек діни тұлға емес, диаспораны біріктіруші, қазақтың тарихи жады мен мәдени кодын ұрпаққа жеткізуші ірі қайраткер ретінде бағаланады.

Талқылау

Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтаудағы Х. Алтайдың рөлі өте жоғары болғаны тарихи шындық. Оның саяси қызметі мен көшбасшылық бағытын үлкен үш бағытта қарастыра аламыз. Бірінші кезең Х. Алтайдың қазақтардың Түркияға қоныс аударуында ұйымдастырушы топтың құрамында болуымен сипатталады. Елісхан мен Зайып бастаған көшті Пәкістаннан Түркияға көшуін «Шығыс Түркістандық қазақ көшпенділер» қоғамының белсенділері ұйымдастырған болатын. Қоғамдық ұйымның хатшысы болған Х. Алтай барлық қазақтардың көшу туралы іс-құжаттарын дайындап, тіркеп, Түркияға сәтті жетуін жүйелі түрде жүргізді. Бұл Х. Алтайдың құжат жүргізуде ұқыптылығын, ұйымдастырушылық қабілетінің жоғары екендігінің айғағы бола алады. Өзі көштің соңғы легімен келді. Көш 14 топқа бөлінді. Олар мынандай: 1953 жылдың 12.09. — 29 адам, 19.09. — 94 адам; 03.10. — 101 адам, 10.10. — 114 адам; 17.10. — 35 адам; 24.10. — 174 адам; 31.10. — 162 адам; 07.11. — 167 адам; 14.11. — 23 адам; 28.11. — 87 адам; 05.12. — 118 адам; 12.12. — 111 адам; 14.12. — 107 адам; 25.12. — 57 адам. Барлығы — 1379 адам [8; 114].

Түрік ғалымы И. Курбанның айтуы бойынша «1936 жылы 15-інші тамызда Бағдаш тауынан 5000 адамдық жолаушы жолдың соңы қайда апарарын білместен, иманы мен күшіне сеніп белгісіз сапарға аттанды. Ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан туған жерлерінен мәңгіге қош айтысып кете барды. Олардың бір бөлігі жолда көрсетілген қиыншылықтардан көз жұмды, тірі қалғандары болса Тибет және Үндістан арқылы Түркияға келіп жетті» деп көрсетеді [9].

1954 жылдың қыркүйек айында Шығыс Түркістаннан келген көшті бастаушылардың бір болған Қалибек хакім Түркия жеріне қоныстанған күннен бастап Салихлы қаласы көптеген шетелдік журналистер мен ғалымдардың, дипломаттардың жиі келетін мекеніне айналады. Себебі Анадолы жеріне барып қоныстанған соң да Қалибек хакім бала-шағасын асыраудың қамынан тыс өзінің өмірлік мұраты Шығыс Түркістанда қалған ел-жұртының азаттығы мен бостандығы мәселесін күн тәртібінен бір күнде түсірген емес [10]. 1952–1954 аралығында Пәкістаннан 1400 адам, Кашмирден 350 адам Түркияға келді. Қазақтарды арнайы үш ауданда орналасқан бейімдеу орталықтарына орналастырып, тегін тамақ беріліп, мамандықтарды игеру үшін ұсталық, тігіншілік, тоқымашылық курстары ұйымдастырылды. Сонымен қатар түрік тілін оқыта бастады.

Х. Алтай тон тігуді қалай бастағаны туралы естілегінде: «...Салихлыға көштік. Кейін соңынан Қалибек, Хамзалар да көшіп барады. Бұл жерде 6 ай бойы тамақ тегін таратылады. 5 жыл салықтан босатылды. Салихлыға көшіп келгелі әртүрлі кәсіппен айналысып жүргенімде, келер жылдың күзінде бір адам жамап, бояп бер деп тері тон берді. Соны сөгіп, үлгісін шығарып, тері тон тігіп үйрендім. Сөйтіп, біреуден-біреу көріп тон тіге бастады. Күні бүгінге дейін Салихлы аймағы тері, киім тігуді кәсіп қылып отыр» деген деректер келтірген [8; 117].

Г. Лайастың еңбегінде: «1954 жылы қарашада, келгендеріне үш ай болғанда барғанымда, жұмыс істемейтіндерге түрік үкіметінің төлейтін ақшалай көмегі ағылшын ақшасымен күніне бір шилингтен аз болса да, қазақтар бір отар қой жинап алыпты. Олардың қонақжайлылық дәстүрі қонақты күту керек болса отарындағы соңғы қойын союға дайын болуы» деп қазақтардың қонақжайлылығын ерекше баяндайды [11; 279].

Түркияға қоныстанған қазақ отбасыларға Түркия үкіметі біраз қазақтарға арнайы үй салып, жер берді, оған жол салынып, электр тартылды, су құбыры жүргізілді, мешіт, мектептер салынды. Бұл жерді «Алтай ауылы» деп атап, екі жүзге жуық түтін көшіп барады. Екінші бір бөлігі Қайсари мен Кония дейтін екі аймаққа бөліп орналастырылады [12; 67]. Түрік үкіметі қазақтарды коммунизм вирусын жұқтырмағанына көз жеткізу үшін мұқият тексерді, оларға түрік тілін үйретті, қазақтар араб қаріптерін қолданса да, латынша жазылған түрік тілін бірнеше айда меңгерді. Ақырында, 1954 жылы түрік үкіметі қазақтарға тегін үйлер, сонымен қатар, он жыл бойы кетпей, өндесе салықтарын төлемейтін бос, жыртылған жерлер мен егістіктер ұсынып, әртүрлі елдімекендерге таратты [11; 278]. Сонымен қатар Түрік үкіметі олардың мал шаруашылығымен айналысуға бейім екенін ескере білді.

Қазақтардың бұл көшінің басталу себептерін ғалым Н. Мұқаметханұлы былай баяндайды: «Бірінші себебі сол кездегі Шынжаң үкіметінің жүргізген қате саясаты. Екінші себебі, Кеңес Одағының Қазақстанда қолдан жасаған аштық оқиғасы. Үшінші себебі, қауесеттің жетегінде кету. Шынжаңның шығысындағы Ганьсу провинциясының жағдайы жақсы екен (іс жүзінде бұл провинцияның географиялық ортасы өмір сүруге өте қолайсыз, Қытайдың ең нашар дамыған аймағы еді, қазірге дейін солай). Төртінші себебі көшпенді мал шаруашылығының қоныс аударуға икемділігі және феодалдық рулық басқарудың өктемдігі. Ол кезде рубасшылары шешім қабылдап, көшеміз деп орнынан қозғалса болды, оның қоластындағылары оған ілесе көше беретін» [7; 57].

Екінші бағытта Х. Алтай Түркия қазақтарының бөлек аудан болып орналасуына атсалысты. Оған дәлел, жоғарыда аталғандай өткен ғасырдың 60–ыншы жылдардың соңына қарай қазақтар Стамбул, Анкара қалаларына саудамен айналысуға көшті. Себебі орналасқан аудандарда шаруашылықпен айналысу қиын болды. Көшіп келген қазақтарды бір ауданға шоғырландыру мақсатында Стамбул қаласында 1970 жылдары Д. Жаңалтай, Х. Алтайдың бастамаларымен жеке меншік жер алу жұмыстарын жүргізеді. 1972 жылы Д. Жаңалтай «Бірлік» деп аталатын тері зауытын ашты, бас кеңсесін өзі басқарды. Ақсақалдармен ақылдаса отырып, жер сатып алу, үй салу, қазақтарды бір жерге шоғырлануы, балаларды Тайваньға білім алуға жіберу мәселелеріне байланысты кеңес құрды [13; 74]. Бұл күн «Қазақкенттің» салынуына жасалған алғашқы қадам және тарихи күн болып саналады. Екі ұсынысты қабылдағаннан кейін олар өздеріне қолайлы жер іздеді. Д. Жаңалтайдың бос болмауына байланысты, ол көмекке Х. Алтайды шақырды. Кенттің құрылуын қолдаған қазақтар Д. Жаңалтай мен Х. Алтайға «бұл ұсыныс сізден шыққаннан кейін, біз сізге соңына дейін сенеміз» деп барлық өкілеттіліктерді берді. Жерді сатып алуға 250 жуық отбасының тізімі жасалынды. Х. Алтай мен Д. Жаңалтай қаржылық жағдайы нашар отбасылар үшін несие алып берді. Жердің иесі Юсуф Хожа Доганға ақшаны төлегеннен кейін, олар Хасан Барыш есімді мердігермен жер учаскелерінде үйлер салуға келіскен [13; 75].

Нәтижесінде 500 отбасы жер алып, «Қазақкенттің» бой көтеруіне себепкер болды (1-сурет). Қазіргі таңда ол аудан «Гүнешлі» атымен белгілі. Х. Алтай және Д. Жаңалтайдың бастамасымен бой

көтерген «Қазақкент» ауданының қазіргі атауы «Гюнешлі көй \ Күн сәулелі ауыл» деген мағына білдіреді. Туған жердің атауын ұрпақ санасында қалыптастыру мақсатында «Қазақкент» ауылында Алтай, Ертіс, Баркөл, Бәйтік деп алатын көшелер бар. Бұл туралы өз естелігінде Х. Алтай «Туған өлкенің естен мәңгі өшпеуінің бодауы үшін, кіндік кесіп, кір жуған Алтайдың әсем қойнауындағы және Шығыс Түркістан өлкесіндегі жер аттарымен атаған едік» деп еске алады [8; 120].

Төрт көшенің қиылысындағы ортада «Алтай» мешіті орналасқан. Мешітте жергілікті қариялар, орта, кіші буын өкілдері намаз уақытында кездесіп, бірге намаз оқиды. «Қазақкент» ауылы, «Зәйтүнбұрныдан» кейінгі қазақтар тығыз орналасқан аймақтың бірі. Алғашында бір қабатты үйлер бой көтерді. Кейін демографиялық өсімге, үйге деген қажеттіліктің туындауына байланысты, әр отбасы өзіне тиесілі жерде 4-5 қабатты үйлер салған. Мысалы астыңғы қабатта қариялар отырса, қалған отбасындағы жас отбасылар жоғары қабатта орналасты. Ауыл тұрғыны Омар Жігіт: «Қазір Стамбулда үй сатып алу қиын. Жас отбасылардың оған шамасы жетпейді. Кезінде біздің аталарымыз ұрпақтарының қамын жасап, біздің жағдайымызды жасап кетті. Қазіргі таңда осындай, жер алып, ауыл салуға біздің шамамыз келмей отыр», – дейді [14].

1-сурет. Х. Алтайдың Стамбул қаласында Дәлелхан Жаналтаймен бірге қазақтарға арналған «Қазақкент» шағын ауданының ашылу сәтіндегі суреті.
Дереккөз: Х. Алтайдың жеке қорынан алынды

1986 жылы осы қазақтардың басын қосқан түрік қазақтарының қоғамы құрылды. Оның басшылары Хамза Инан, Дәлелхан қажы, Тоқтаубай т.б. Қоғамның құрылуына белсене қатысқандар туралы Дәлелхан Жаңалтай өзінің естелігінде қоғамның құрылуына Түркиядағы қазақтармен бірге шет елде жұмыс жасап жүрген қазақтардың да болғанын айтады [15; 152]. Түркиядағы қазақ қоғамының басты мақсаты қазақтардың тілін, дінін, әдет-ғұрпын сақтау, қоғам арқылы қазақ ұлтын сырт елге таныстыру, Қазақстанмен және Қытайдағы Шыңжаң өлкесімен қарым-қатынас орнату, атажұрттан келген әртүрлі делегацияларды, өнер адамдарын, ғалымдарды қабылдау, көмек көрсету болды [16].

«Қазақ-түркілер қоры» бірлестігінің тағы да игілікті шараларының бірі Түркиядағы қазақ балаларын әртүрлі білім ошақтарында, мектептерде оқыту, ағайын арасындағы әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларға көмек етіп, қарт-қарияларға қол ұшын беріп, қамқорлық таныту еді. Көптеген ұлттық жиын, мереке-мейрам, мұсылман қауымының қасиетті Құрбан, Ораза айттары, жас балалардың сүндет тойы сынды мерекелік шаралар осы қордың орталық үйінде өткізіледі. Бүгінде қазақ-түрік қорының бай кітапханасы бар. Түрлі тілдердегі газет-журналдар көптеп кездеседі. Қордың 400-ден аса мүшесі бар [8; 24]. Х. Алтай қордың белсенді мүшелерінің бірі болды.

Н. Үркімбақызының «Имандылық сапары» мақаласында «Қандай бір қысылтаяң кезде де Халифа ағалар «Қазақ» деген атты биік ұстауға тырысқан. Үндістанның Бопалында «Қазақ-Абат» лагерінің, Пәкістанда «Шығыс Түркістандық босқын қазақтар қоғамының» құрылуы, Стамбулдың қасында «Қазақкент» махалласының (көше) өмір сүруі де соның дәлелі болса керек. «Қазақкентте Алтай, Баркөл, Ертіс көшелері бар» [17; 7] деген дерек келтіреді. Бұдан түйетініміз Х. Алтай сынды ел ағалары шетте жүрсе де, қазақтығын сақтап, оны ұрпақ бойына сіңіруге барын салды.

Түркиядағы қазақ диаспорасын Шығыс Түркістан, Иран, Ауғанстаннан келген қазақтар құрайды. Олардың Түркияға көшуінің себебін ғалым И. Жеменей былайша түсіндіреді: «Иран, Ауған, Түркия қазақтарының жақын қарым-қатынас жасаудағы себебі — 1979 жылы Иран Ислам төңкерісінен кейін 1980 жылы басталған Ирак пен Иран елдерінің сегіз жылға (1980–1988) созылған шайқасының салдарынан туындаған экономикалық-әлеуметтік дағдарыс еді» [18].

Х. Алтай Иран, Ауғанстандағы қазақтардың Түркияға қоныстануына да көмек көрсеткен тұлғалардың бірі. Оған дәлел ретінде, 1960 жылы Тайванға жасаған сапарынан кейін қайтар жолда Иранда болып, ондағы қазақтармен кездесті. Ирандағы қазақтармен кездесуінде Түркияға көшу жолдарын көрсеткен. Жан-жақта қалған қазақтардың Түркияға көшуіне ықпал жасайды. Х. Алтай 1969 жылы Ауғанстаннан келген қазақ жігіттерін Стамбул қаласының аймақ әкіміне жолықтырып, өтініш жазып, көшу туралы құжаттарын рәсімдеуге, рұқсат алуына көмектеседі [8; 147].

Х. Алтай: «Біз қазақ түріктерінен боламыз. 1933 жылдарында орыс коммунизмінен Ауғанстан жолымен Түркияға келмекші едік. Жолымыз болмай, мұнша заман Ауғанстанда тұрып, міне енді келіп өтініш беріп отырмыз. Қабыл етілуін құрметпен ұсынамыз деп бір арыз жазып, үшеуінің саусағын бастырып кіргізіп едім. Қабыл етіліп, құжаттарын өткізді. Сол кезде түрік азаматтығын алған үй саны 200-дей болды. Бүгінгі саны белгісіз», – дейді [19].

Ауғанстан қазақтары 1980 жылдардан бастап босқын ретінде Пәкістан, Иран, Сауд Арабиясы және Түркия мемлекеттерін паналады. Олардың басым көпшілігі жоғары білімді маман болмағандықтан, тұрақтанған елдерде алыпсатарлық сауда, тігіншілік және аяқ киім жөндеу жұмыстарымен айналысып жүрді [18; 16]. Х. Алтай қолжазбалар қорында Иран, Ауған қазақтарының қоныстануына байланысты тізімдер бар. Тізімде 186 кісі тіркелген. Бұл жерде біз Х. Алтайдың Түркияға қоныс аударуда 1940-50 жылдары Шығыс Түркістаннан шыққан қазақтарды ғана емес, сонымен қатар Иран, Ауған қазақтарының қоныстануына атсалысқанын анықтадық. Жүйелі саясаттың арқасында Түркияның Стамбул қаласы қазақтардың да бас қосу орталығына айналды. Ауған қазақтары түрік елінде тұрып, сауданың талай қырын үйренді [18; 244].

Қазақтардың Түркияға қоныс аударуын ұйымдастырып, басшылық жасай жүріп Х. Алтай ғылыми еңбек те жазғанын көруімізге болады. Ресми сапарларға жиі шығып, әр елде тұратын қандастарына материалдық және моральдық көмек көрсетті. Әлемде коммунистік режим мықты болған заманда ол діни шығармалар жазып, оларды Кеңес Одағында, Моңғолияда және Шығыс Түркістанда тұратын қандастарына жеткізуге тырысты.

Келесі үшінші бағыты Х. Алтайдың Түркия қазақтарының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын сақтаудағы қосқан үлесі туралы тоқталып өтсек. Түркияға келгендеріне 70 жылдан астам уақыт өтсе де, қазақ диаспорасының өкілдері өзінің ұлттық болмысын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын мүмкіндігінше сақтап келеді. Дегенмен де, уақыт өте келе жергілікті халықтың тілін, мәдениетін, менталитетін қабылдауға қандай диаспора болса да мәжбүр болатыны тарихи заңдылық. Түріктермен дініміздің, тіліміздің ұқсас болуы да олардың басқа халықтармен салыстырғанда кейбір салттарының еніп кетуіне оң ықпал еткен. Қазіргі таңда қариялар мен орта жастағы азаматтар болмаса, қазақ жастары өзінің ана тілін ұмытқан десек болады. Бірақ, бала тәрбиесінде ұлттық рухты басты назарда ұстанып, дүниеге жас нәрестенің келуіне байланысты жоралғылардың барлығын дерлік сақтап келеді.

Зерттеуімізде атап өткеніміздей Х. Алтайдың 1981 жылы «Anayurttan Anadoluya» атты кітабы Түркиядағы қазақтарының ұлттық болмысын, салт-дәстүрін сақтауға көмегі болады деген мақсатпен жазылған болатын [20; 3]. Х. Алтайдың бұл еңбегі Түркия қазақтарының әр отбасында кездестіруге болады. Еңбекте қазақ ұлтының әдет-ғұрып, салт-жоралғылары туралы құнды ақпарат ұсынылған.

1980 жылдары И. Сванберг Түркиядағы қазақ диаспорасы этнографиясы туралы мол мәліметтер ұсынған [21; 354]. Салыстырмалы түрде қарастырсақ шамамен 50 жыл уақыт өтсе де, Түркиядағы қазақтарда кейбір салт-дәстүрлеріміз ұмытылса да, негізгілері сақталған.

Түркиядағы қазақ диаспорасына этнографиялық зерттеулер жүргізген ғалымдар Б.К. Калшабаева, А.Қ. Бейсеғұлова «Түркиядағы қазақтар сол өздері тұрып жатқан елдің жағдайына көбірек бейімделген диаспора» деп атап өтеді. Бірақ, зерттеу барысында көптеген қолөнер бұйымдарының табылғанын және де оны жасауды жас ұрпаққа үйретіп отырған шеберлердің бар екендігін айтады. «...Мұның бәрі әрине туған еліне, халқына деген сағыныш пен құрмет деуге болады. Сонымен бірге халқымыздың қолөнері жетістіктерімен таныстыра отырып, ата-баба мұрасына ерекше құрметпен қарауды, болашақ ұрпақтарға тәлім-тәрбие беру қызметін жүзеге асыру болып табылады» [22] деп атап көрсеткен.

Х. Алтайдың ғана емес, қазақ көшін Шығыс Түркістаннан басқарып шыққан тұлғаларымыз Елісхан, Зайып, Қалибек Хакім, Нұрғожай, Дәлелхан, Сұлтаншәріп, Құсайын Тәйжілердің ұрпағының ата-баба дәстүрін өз деңгейінде сақтап, жалғастыруы олардың ең басты мұраты еді. Түркия қазақтарының басқа елдегі диаспораға қарағанда ауызбіршілігі жоғары, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, бір-біріне жақсылық пен қиыншылықта демеу көрсетіп, өздерінің бауырмалдық қасиеттерін көрсете білетіндігіне көз жеткізуге болады. Әрине, ұмыт қалған дәстүрлер де бар.

Х. Алтай Түркияда қазақ халқының өмір салты мен мәдениетін түрік халқына кеңінен таныстыруға тырысты. Түркияда жүргенде осында тұратын қандастарына арнап қазақ шежіресін жазды. Ол шашыраңқы қазақтардың бірігуіне жетекшілік етіп, Қазақкент маңайының құрылуында рөл атқарды, қазақ жастарын оқуға шақырып, заманауи білім алуларына жағдай жасауға тырысқан ұлт қайраткерлерінің бірі. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Орталық Азия мемлекеттеріндегі діни қажеттіліктерді ескере отырып, сол бағытта жұмыс жүргізді.

Қорытынды

Х. Алтайдың Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуына қосқан үлесі өте зор, яғни Алтайдан ауа көшкен қазақтардың түркі еліне жетуі мен онда орнығуына, бейімделуіне, шаруашылығын дамытуына, әлеуметтік мәселелерін шешуіне, білім алуларына, ата-жұрт, туған елін, салт-дәстүрін, тарихы мен тілін ұмытпауын, Қазақстанмен байланысты арттыруға дейін назардан тыс қалдырмады. Алдыңғы буын өкілдерінен қоныс аударған қазақтар үшін жауапкершілікті өзіне қабылдап, оны жоғары деңгейге жеткізе білді. Иран, Ауғанстан қазақтарының басындағы мәселелерді де сырт айналып өтпеді, оны өз дәрежесінде шешуге ұмтылды, әрі қазақтардың басын туыстас түркі елінде біріктіруге барлық күш-жігерін жұмсады. Х. Алтайдың Қазақстан тәуелсіздігін алысымен елге оралуға тырысуы, екі ел арасында байланысты күшейтуге атсалысуы және осы мәселені дер кезінде қолға алып, шешімін табу еді. Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісінде Халифа Алтайдың рөлі ерекше. Ол өзінің діни-ағартушылық қызметі, ғылыми еңбектері және ұлттық сана-сезімді нығайтуға бағытталған бастамалары арқылы қазақ диаспорасының мәдени тұтастығы мен рухани құндылықтарын сақтауға үлкен үлес қосты. Халифа Алтайдың еңбектері тек Түркия қазақтары үшін ғана емес, жалпы әлемдегі қазақ қауымы үшін маңызды рухани және мәдени мұра.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, XX ғасырдың ортасында Қытайдан Түркияға қоныс аударған қазақтар жаңа ортаға бейімделу барысында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу мәселесіне тап болды. Бұл үдерісте Халифа Алтайдың еңбектері ұлттық сананы қалыптастыруға, ана тілі мен дәстүрді сақтауға, діни құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге айрықша ықпал етті. Оның Құран аудармасы мен діни-танымдық кітаптары қазақ қоғамында дін мен мәдениеттің сабақтастығын нығайтуға қызмет етті. Мақалада қолданылған тарихи-салыстырмалы, тарихи-құжаттық және этнографиялық әдістердің көмегімен Халифа Алтайдың мұрасы мен Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісіндегі рөлі жан-жақты талданды. Оның қызметі тек діни ағартушылықпен шектелмей, қазақ халқының мәдени және рухани құндылықтарын сақтау мен таратуға бағытталған кең ауқымды жұмысты қамтыды.

Қорыта айтқанда, Халифа Алтайдың өмірі мен еңбектері — ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы айқын үлгі. Оның артында қалдырған мұрасы бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін маңызды бағдаршам болмақ. Осы зерттеу нәтижелері қазақ диаспорасын зерттеудегі жаңа ғылыми тұжырымдарға негіз бола отырып, Халифа Алтайдың ұлттық руханиятқа қосқан үлесін теренірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақала 01.01.2023-31.12.2025 жылдарға арналған 0123РКИ0120 «Қазақ Елінің тұлғалары: тарих пен тағдыр» атты жоба тақырыбы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кара Ә. 50 жылында Түркия қазақтары және Қазақстан [Электрондық ресурс] / Ә. Кара. — Қолжетімділігі: <http://www.abdulvahapkar.com/turkiya-qazaqstan50/>. 18.04.2020.
- 2 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие / Г.М. Мендикулова. — Алматы: Ғылым, 1997. — 261 с.
- 3 Лаумулин М.Т. Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан: шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу / М.Т. Лаумулин. — Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2019. — 472 б.

- 4 Тасболатова К. Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма? / К. Тасболатова // Түркістан. — 2007. — 27 мамыр. —3-б.
- 5 Ошақбаева Ж.Б. Түркия мен Еуропа қазақтарының құндылықтар әлеміндегі өзгерістер / Ж.Б. Ошақбаева // Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихы және заманауи келбеті: Респ. ғыл.-практ. конф. матер. — Алматы: ДҚК «Атажұрт» баспа орталығы, 2013. — Б. 347–353.
- 6 Нысанбаев Ә.Н. Ұлттық идея — шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің негізі / Ә.Н. Нысанбаев // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген: Халық. ғыл.-практ. конф. — Алматы, 2012. — Б. 269–275.
- 7 Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының Түркия мен Еуропа елдеріне таралуы және жаңа кәсіпкерлікті игеруі / Н. Мұқаметханұлы. // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих — мәдениет — ескерткіштер: Халық. ғыл. конф. матер. — Алматы: Елтаным баспасы, 2014. — Б. 56–63.
- 8 Алтай Х. Алтайдан ауған ел / Х. Алтай. — Алматы, 2014. — 272 б.
- 9 Kurban İ. Şarki Türkistan Gümhuriyeti 1944-1949 / İ. Kurban. — Ankara, 1992. — 105 s.
- 10 Мәсімханұлы Д. Еуразиялық өркениет: ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы / Д. Мәсімханұлы. — Астана, «Фолиант» баспасы, 2012. — 480 б.
- 11 Лайас Г. Аспанға асқан үркін көш / Г. Лайас; ағыл. тіл. ауд. Б. Бұхарбай. — Алматы: AmalBooks, 2018. — 288 б.
- 12 Алтай Х. Ата жұрттан Анадолыға дейін / Х. Алтай; түрік тіл. ауд. — Алматы: Өлке, 1995. — 112 б.
- 13 Kazibek I. Anadolu'dan anayurda maneviyat önderi Halife Altay / I. Kazibek. — Istanbul, 2017. — 192 s.
- 14 Алиакбарова А.П. Омар Жігіт Құмарұлы: сұхбат / А.П. Алиакбарова. — Стамбул, 2018. — 10 қазан.
- 15 Жаналтай Д. Қилы заман, қилы күндер / Д. Жаналтай. — Алматы, 2000. — 160 б.
- 16 Иембекова М.О. XX ғ. 90 жылдардағы Қазақстан-Түрік қатынастары / М.О. Иембекова. 07.00.15: тар. ғыл. канд. ... дисс. — Алматы, 1998. — 133 б.
- 17 Үркімбақызы Н. Имандылық сапары: Дүниежүзі қазақтарының Алматыда өтетін тұңғыш конгресі қарсаңында / Н. Үркімбақызы // Парасат. — 1992. — № 7 (409). — Б. 1-7.
- 18 Жеменей И. Иран және иран қазақтары: деректі зерттеу / И. Жеменей. — Алматы: ДҚК «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. — 264 б.
- 19 Алтай А. Ауғанстандағы қазақтардың Түркияға көшіп келуі [Электрондық ресурс] / А. Алтай. — Қолжетімділігі: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=199231121611682&id.20.12.2020.
- 20 Altay H. Anayurttan Anadolu'ya / H. Altay. — Ankara, 1981. — 475 s.
- 21 Бенсон Л. История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. / Л. Бенсон, И. Сванберга; пер. с англ. — Алматы, 2005. — 456 с.
- 22 Калшабаева Б.К. Түркиядағы қазақтардың көлөнер мұраларының сақталу мәселелері / Б.К. Калшабаева, А.Қ. Бейсеғұлова // Қазақстан туралы қазақ диаспорасының тарихи білімі: Айм. «дөңгелек үстел» мәжілісінің мат-ры. — Алматы, 2013. — Б. 74–83.

А.П. Алиакбарова, А.К. Оспанова, Ж.С. Смаханова

Сохранение национальной идентичности казахов в Турции: роль и наследие Халифы Алтая

В середине XX века миграция из Восточного Туркестана стала основой формирования казахской диаспоры в Турции. Эта община столкнулась с множеством трудностей на пути сохранения своей национальной идентичности. В данной научной статье всесторонне рассматривается роль Халифы Алтая в сохранении национальной идентичности казахской диаспоры в Турции. Его религиозно-просветительская деятельность стала одним из важнейших опорных столпов духовного возрождения и единства нации не только среди казахов Турции, но и в целом в казахском мире. Оставленное им наследие и труды были направлены на сохранение казахской культуры, языка и традиций. Данное исследование ставит своей целью детальный анализ роли Халифы Алтая в сохранении национального единства казахов в Турции. В статье рассматривается его политико-лидерская деятельность, анализируется значимость его трудов и их вклад в развитие и сохранение национального самосознания казахов в Турции, а также подчеркивается их важность для последующих поколений. В середине XX века казахи, переселившиеся из Китая в Турцию, столкнулись с необходимостью адаптации к новой среде, что поставило перед ними задачу сохранения национальной культуры и традиций. В этот период религиозно-просветительская деятельность Халифы Алтая, его труды на казахском языке и действия, направленные на укрепление национального самосознания, сыграли решающую роль в сохранении этнического единства казахов Турции. В статье научно анализируются его творческое наследие и политическая деятельность, а также их влияние на передачу казахской культуры и традиций следующим поколениям.

Ключевые слова: Халифа Алтай, казахская диаспора в Турции, национальная идентичность, религиозно-просветительская деятельность, казахская диаспора, миграция, Восточный Туркестан.

A.P. Aliakbarova, A.K. Ospanova, Zh.S. Smakhanova

Preservation of the National Identity of Kazakhs in Turkey: The Role and Legacy of Khalifa Altai

In the mid-20th century, migration from East Turkestan laid the foundation for the formation of the Kazakh diaspora in Turkey. This community faced numerous challenges in preserving its national identity. This article examines the role of Khalifa Altai in maintaining the national identity of the Kazakh diaspora in Turkey. His religious and educational activities became one of the most important pillars of spiritual revival and national unity, not only among Kazakhs in Turkey but also in the Kazakh world as a whole. His legacy and written works were aimed at preserving Kazakh culture, language, and traditions. This study aims to provide a detailed analysis of Khalifa Altai's role in preserving the national unity of Kazakhs in Turkey. The article examines his political and leadership activities, analyzes the significance of his works and their contribution to the development and preservation of the national consciousness of Kazakhs in Turkey, and highlights their importance for future generations. In the mid-20th century, Kazakhs who migrated from China to Turkey faced the challenge of adapting to a new environment while striving to preserve their national culture and traditions. During this period, Khalifa Altai's religious and educational activities, his works in the Kazakh language, and his efforts to strengthen national consciousness played a decisive role in maintaining the ethnic unity of Kazakhs in Turkey. The article scientifically examines his creative legacy and political activities, as well as their influence on the transmission of Kazakh culture and traditions to future generations.

Keywords: Khalifa Altai, Kazakh diaspora in Turkey, national identity, religious and educational activities, Kazakh diaspora, migration, East Turkestan.

References

- 1 Kara, A. (2020). *50 zhylynda Turkiia qazaqtary zhane Qazaqstan [Kazakhs of Turkey and Kazakhstan in the 50s]*. www.abdulvahapka.com. Retrieved from <http://www.abdulvahapka.com/turkiya-qazaqstan50/> [in Kazakh].
- 2 Mendikulova, G.M. (1997). *Istoricheskie sudby kazakhskoi diaspory: proiskhozhdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora: origin and development]*. Almaty: Gylm [in Russian].
- 3 Laumulin, M.T. (2019). *Alemdik orientalistikadagy Qazaqstan: sheteldik shygystanudagy qazaqtardyn tarikhy, madenietin zhane etnografiiasyn zertteu [Kazakhstan in World Orientalism: Studying the History, Culture, and Ethnography of Kazakhs in Foreign Oriental Studies]*. Nur-Sultan: Qazaqstan Respublikasy Prezidenti zhanyndagy Qazaqstan strategiialyq zerteuler instituty [in Kazakh].
- 4 Tasbolatova, K. (2007). *Turkiia qazaqtary: qazaqtygyn saqtap qala ma? [Kazakhs in Turkey: Will they retain their Kazakh identity?]*. Turkistan [in Kazakh].
- 5 Oshakbayeva, Zh.B. (2013). *Turkiia men Europa qazaqtarynyn qundylyqtar alemindegi ozgerister [Changes in the world of values of Kazakhs in Turkey and Europe]*. "Qazaq diasporasynyn zhasampaz aleueti: tarikhy zhane kelbeti": Respublikalyq gylymi-praktikalyy konferentsiia materialdary — "The creative potential of the Kazakh diaspora: history and modern appearance": Proceedings of the Republic Scientific-Practical Conference (pp. 347–353). Almaty: DQQ "Atazhurt" baspa ortalygy [in Kazakh].
- 6 Nysanbaev, A.N. (2012). *Ulytyq ideia — shetel qazaqtarynyn qundylyqyqyq aleminin negizi [National idea is the basis of the world of values of foreign Kazakhs]*. "Qazaqstan zhane sheteldegi qazaqtar": Duniezhuzi qazaqtary qauymdastygynyn quralganyna 20 zhyl toluyna orai otkizilgen khalyqaralyq gylymi-praktikalyy konferentsiia — "Kazakhstan and Kazakhs abroad. On the occasion of the 20th anniversary of the establishment of the World Association of Kazakhs: National Scientific-Practical Conference (pp. 269–275). Almaty [in Kazakh].
- 7 Muqametkhanuly, N. (2014). *Qytai qazaqtarynyn Turkiia men Europa elderine taraluy zhane zhana kasipkerlikti igerui [The spread of Chinese Kazakhs to Turkey and European countries and the development of new entrepreneurship]*. "Ortalyq Aziianyn qazaq diasporasy: tarih — madeniet — eskertkisher: khalyqaralyq gylymi konferentsiianyn materiialdary — Kazakh diaspora of Central Asia: history — culture — monuments: Proceedings of National Scientific Conference (pp. 56–63). Almaty: Eltanym [in Kazakh].
- 8 Altai, Kh. (2014). *Altaidan augan el [A country that has migrated from Altai]*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Gümhuriyeti 1944-1949 [Eastern Turkestan Republic 1944–1949]*. Ankara [in Turkish].
- 10 Masimkhanuly, D. (2012). *Euraziialyq orkeniet: ezhelgi turki zhane qytai elinin rukhani qarym-qatynasy [Eurasian civilization — the spiritual relationship between ancient Turkic and Chinese peoples]*. Astana: «Foliant» baspasy [in Kazakh].
- 11 Laias, G. (2018). *Aspantau asqan urkin kosh [Kazakh Exodus]*. (B. Buharbay, Trans). Almaty: AmalBooks [in Kazakh].
- 12 Altai, Kh. (1995). *Ata zhurttan Anadolyga deiin [From the homeland to Anatolia]*. Almaty: Olke [in Kazakh].

- 13 Kazibek I. (2017). *Anadolu'dan Anayurda maneviyat önderi Halife Altay* [Spiritual leader from Anatolia to the Homeland: Halife Altay]. Istanbul [in Turkish].
- 14 Aliakbarova, A.P. (2018). *Omar Zhigit Kumaruly: suhbat* [Omar Zhigit Kumaruly: interview]. Istanbul [in Kazakh].
- 15 Zhanaltai, D. (2000). *Qily zaman, qily kunder* [Difficult times, difficult days]. Almaty [in Kazakh].
- 16 Iembekova, M.O. (1998). XX gasyrdyn 90 zhyldardagy Qazaqstan-Turik qatynastary [Kazakh-Turkish relations in the 90s of the 20th century]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 17 Urkimbaigzy, N. (1992). Imandylyq sapary: duniezhuzi qazaqtarynyn Almatyda otetin tungysh kongresi qarsanynda [A journey of faith: on the eve of the first congress of Kazakhs of the world to be held in Almaty]. *Parasat*, 7 (409), 1–7 [in Kazakh].
- 18 Zhemenei, I. (2012). *Iran zhane iran qazaqtary: derekti zertteu* [Iran and Iranian Kazakhs: a documentary study]. Almaty: DQQ «Atazhurt» baspa ortalygy [in Kazakh].
- 19 Altai, A. (2020). *Auganstandagy qazaqtardyn Turkiiga koship kelui* [Migration of Kazakhs from Afghanistan to Turkey]. *m.facebook.com*. Retrieved from https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=199231121611682&id [in Kazakh].
- 20 Altay, H. (1981). *Anayurttan Anadolu'ya* [From Anayurt to Anatolia]. Ankara [in Turkish].
- 21 Benson, L., & Svanberg, I. (2005). *Istoriia Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv.* [History of Kazakhstan in Western sources of the 12–20th centuries]. (B.M. Suzhikova, Trans). Almaty [in Russian].
- 22 Kalshabaeva, B.K., & Beisegulova, A.K. (2013). Turkiiadagy qazaqtardyn qoloner muralarynyn saqtalu maseleleri [Issues of preserving the craft heritage of Kazakhs in Turkey]. *“Qazaqstan turaly qazaq diasporasynyn tarikhi bilimi”: aimaqtyq “dongelek ustel” mazhilisinin materialdary — “Historical knowledge of the Kazakh diaspora about Kazakhstan”: Proceedings of the Regional “Round Table” Meeting* (pp. 74–83). Almaty [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Алиакбарова Айнұр — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2236-170X>

Оспанова Ақмарал — PhD, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>

Смаханова Жанар — тарих магистрі, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>

Information about the authors

Aliakbarova Ainur — PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2236-170X>

Ospanova Akmaral — PhD, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>

Smakhanova Zhanar — Master in History, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>

A. Aubakirova*

(E-mail: aubakirova.assem@mail.ru)

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Gender as a Category of Historical Analysis: the Methodology of Gender History

At the present stage of the development of historical science, gender history is becoming one of the most promising areas of research, opening up new methodological possibilities for historical analysis and focusing attention on understudied issues concerning the role of women in history. This article is devoted to identifying the main methodological principles of gender history aimed at analyzing the sociocultural context. In this case, the gender approach is defined by an analysis of a set of symbols and images that have formed in culture and are associated with the definition of historically established “gender norms” that have developed in the field of history. Gender analysis also encompasses gender-differentiated social institutions that determine a person’s position in society (education system, political system, family, labor market). This approach makes it possible to create a comprehensive picture of women’s participation in a particular sphere of activity during a specific historical period. The article examines the emergence and development of gender studies in the context of the formation of feminist theories, their integration into the academic sphere, and the application of gender studies methodology in various fields of humanities. The authors analyze the application of the gender approach in the study of history, as well as the prospects for the category of gender in historical and interdisciplinary research. The authors highlight the emergence and formation of gender history, its methodological apparatus, and reveal the possibilities and prospects for the application of gender historical methodology.

Keywords: gender, gender history, gender relations, gender studies, gender hierarchy, gender history methodology.

Introduction

In contemporary humanities, there is a tendency to move away from traditional narrative research methods, with new forms and directions of scientific research emerging. One such direction is gender history, a rapidly developing field that has gained status as an independent historical subdiscipline. Gender studies have now acquired their own special discourse and vocabulary, their own specific subject matter, and have become widely developed in contemporary Kazakhstani historical science, finding points of convergence with the developing history of everyday life.

At the beginning of the 21st century, gender history is one of the most dynamically developing branches of historical knowledge in Western countries, gradually becoming mainstream in other geographical and cultural regions, including the post-Soviet space. According to data from the American Historical Association for 1975–2005, the number of American historians specializing in women’s and gender history increased more than eightfold, and the bibliography on women’s and gender history in English alone is extensive that it is impossible to create a comprehensive database of it today. The development of new fields within historical knowledge reflects, on the one hand, general processes in the humanities in the second half of the 20th and early 21st centuries and, on the other hand, the specifics of historical science associated with the interpretation of concepts proposed by gender studies scholars [1].

Women’s and gender studies in historical sciences focus on the problem of the social construction of gender differences, the interconnection and influence of these processes on the overall picture of the historical development of humanity.

At present, it can be said that a gender studies community has formed within contemporary Kazakhstani historical science. Many universities in the republic have introduced courses on gender. The scope of gender studies in Kazakhstan is broad. Gender has become a subject of research in sociology, philosophy, political science, psychology, pedagogy, philology, and history. The aim of gender studies has been gaining, and it still has more to gain in understanding the social role of women in history and the modern world and in assess their contribution to humanity’s achievement.

* Corresponding author’s e-mail: aubakirova.assem@mail.ru

In this regard, we believe that contemporary Kazakhstan historical science needs to engage more actively in gender studies. Accordingly, a concept of gender education should be developed that will define the precise place of gender studies in the knowledge system, taking into account their genuine theoretical and practical significance for transitional societies such as the countries of the Eurasian Economic Community.

Materials and methods

The main sources for this article are theoretical works by foreign researchers, particularly J. Scott, L.P. Repina, and I.V. Pushkareva. The scientific article by the American historian of France, J. Scott, which made a significant contribution to gender history, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", is one of the most widely read and cited articles and was the basis for the formation of the field of gender history within the Anglo-American profession. Joan Scott's theoretical views on gender define it as "the primary mode of defining power relations" and "a useful category of historical analysis". L. Repina's theoretical views on gender are linked to her critical approach to contemporary gender theory, which she sees as a tool rather than an objective scientific study aimed at understanding female nature rather than both sexes. Repina presumably criticizes gender studies for focusing only on the female aspect, ignoring the need to study both male and female genders equally. N.L. Pushkareva is the founder of gender studies in Russian historical science. This scholar is credited with analyzing the relationship between the sexes, as well as the sociocultural factors that have influenced the position of women in Russia over the course of ten centuries.

Traditional approaches and methods used in humanities research are employed to analyze scientific works devoted to gender history studies: a systematic approach, analytical study of materials, a historical-chronological method, comparative-historical analysis, and a descriptive approach.

Results

The gender approach was developed within the framework of a new branch of scientific knowledge—women's studies, which emerged as a result of the revival of feminism in the 1960s. This explains the close connection between women's studies and feminist theory that remains to this day: issues that were important to the women's liberation movement became the subject of academic research in universities and other academic institutions. For example, owing to feminists, historians in the 1970s paid considerable attention to the concept of patriarchy, tracing its development in societies of the past. The starting point in this context was an article by American researcher Barbara Walter, which introduced the concept of the cult of 'true femininity' as the basis of the patriarchal system of American (and European) society in the 19th century [2]. It was activists from the women's liberation movement, working in American universities and striving to give feminist consciousness a theoretical foundation, who became the pioneers of a new discipline: Women's Studies. The realisation that the object of study had previously been exclusively male experience also occurred in historical science, where feminists formulated the idea of the need to write 'herstory'—the history of women [3].

Feminism (from Latin *femina* — woman), in a broad sense — "a term applied to ideological-political, legal, and philosophical currents of Western thought concerned with women's issues" [4; 171]. On closer examination, it is worth noting some of the definitions of feminism presented by N.L. Pushkareva in her article "What is Feminism?": a social movement aimed at achieving equal rights and opportunities for women and opposing a social structure in which discrimination and oppression based on gender is possible; a research methodology that involves the inclusion of women's social experience, women's view of the world, and the articulation of women's value systems [5; 404].

Of particular importance was the promotion of women's studies in academia, the formation of a new separate discipline that would fully cover women's issues and be responsible for the scientific examination of the "women's question". Thus, the task of "women's studies" in relation to traditional sciences is not so much to supplement or correct them with regard to women's experience, but rather to place such studies on a par with independent academic disciplines. It is in this capacity that "women's studies" are able to question and challenge established methodology, providing "a fresh and holistic view of the world through interdisciplinary methodology" [6; 23]. During its development since the early 1980s, women's studies has been institutionalized and received support from public and private foundations. Research institutes were opened, some of which formed separate departments at universities. They published their own books and journals devoted to women's issues, raising the discussion of gender issues and discrimination in both the public and private spheres to a new level. During this same period, the first anthologies and textbooks on "women's studies" were published.

In the mid-1980s, gender studies entered a new phase. Researchers paid great attention to including the experiences of women from various social and ethnic groups, women of color, and homosexual women. This can be justified by the fact that “women’s studies”, in addition to the generalized experience of “all women”, needed to consider the internal diversity of this experience. Representatives of various minorities critically noted that, along with gender discrimination, there are more specific reasons for the marginalization of women: religion, ethnicity, sexual orientation, age, and social status [7; 39].

The most important step in the birth of gender history is traditionally considered to be the article by American historian Joan Wallach Scott, “Gender as a Useful Category of Historical Analysis”, published in 1986.

Starting out as a typical feminist historian studying social movements in 19th-century France, with a broad research vision and scientific courage, Scott proposed putting an end to the opposition between “male” and “female” history. She addressed her appeal to the most respected representatives of her professional guild, delivering a speech at the American Historical Association meeting in December 1985. She spoke about the debates surrounding historicism and empiricism, about the transition from a content- and event-based approach to covering the past to a textual and interpretive one, and reflected on the future of science, which must find grounds for uniting “eventfulness” and “textuality”. She proposed “gender history” as the meeting point.

Having established the need to overcome the ahistoricity of dominant interpretations of gender in history, J. Scott proposed a productive framework for analyzing historical material through the prism of a new concept and four groups of socio-historical subsystems or areas of study:

1. A set of symbols and images characterizing men and women in culture (gender stereotypes) that existed at different times, typical and ideal images, including those that became patterns and models (Adam, Eve, Mary), mythological ideas about vice, defilement, or purity, forms of their representation and transformation in different historical contexts and many similar plots.

2. A set of norms—religious, pedagogical, scientific, legal, political (gender norms)—which involved working with established cultural norms. In the process of competing alternative concepts enshrined in different doctrines, did they contribute to the development of the concept of what was “right” or even “the only possible” in relation to men and women?

3. When analyzing the complex issues of self-expression, subjective self-perception, and self-awareness (gender identity), it was necessary to consider the peculiarities of self-identification of men and women in different eras. Close attention was paid to the peculiarities of so-called “gender conflicts”, when subjective gender identity might not coincide with culturally prescribed and socially determined images.

4. The last set of patterns included an analysis of the role of gender differences in the functioning of social institutions that participate in the formation of gender (these are the family, kinship system, household, labor market, education system, state structure, etc.) [8].

By the end of the 1990s, women’s studies had reached the global stage, contributing to the dissemination and exchange of information and experience through conferences, congresses, and the activities of various women’s organizations. The number of publications increased, now appearing not only in Europe and the United States, but also in postcolonial states and Third World countries [5; 161]. Parallel to the development of women’s studies in the scientific research environment, the concept of “gender” (English “gender”) has become widely used. Previously, it was used in its literal lexical meaning, but in 1955, according to N.L. Pushkareva, was first introduced by sexologist John Money specifically to “distinguish between general gender characteristics and sexual-genital, sexual-erotic, and sexual-procreative qualities”. Robert Stoller specified the concept by applying the term to denote “gender in a social context,” thus separating the concepts of ‘sex’ and “gender” as defining biological sex and social gender, respectively [9; 9].

Taking into account all the characteristics, N.L. Pushkareva gives the following definition of gender: “Gender is a system of interpersonal relations that forms the basis of social stratification based on sex. Gender as a system of interpersonal relations implies the constant endowment of power and opportunities for domination of some subjects (usually men) and the subordination of others (women, so-called sexual minorities, etc.)” [5; 161].

With the development of gender studies and the inclusion of gender as a category in the social sciences, their problem area expanded significantly, and a new methodology was formed which took gender into account as a fundamental category of cultural-historical, economic, and socio-political analysis. Along with the realization of the absence of women’s names in certain spheres of human activity, such as art, politics, and science, came a comprehensive understanding of their almost complete absence in history in general. Thus,

in the second half of the 20th century, gender and women's studies gave rise to the need, as Joan Kelly put it, for "a revival of history for women and women for history". Initially, "women's history" was intended for these purposes, but subsequently, the object of research was reinterpreted in favor of the idea that the concept of "gender" introduces a degree of relativity into the perception of both female and male, which, in general, reflects its sociocultural nature. It is assumed that "gender" is more neutral and objective in the study not of women in isolation, but, at a minimum, of women in interaction with both men and historical contexts.

J. Kelly, a researcher of women's history, draws on themes in her work that she uses to evaluate the history of the Italian Renaissance to understand and define the role and place of women in that era. She proposes analyzing:

- The degree of control over female sexuality compared to male sexuality (this is accompanied by perceptions of female physicality, the definition of acceptable norms of behavior in society, including sexual behavior, regulated by society and religion);

- The economic and political situation of women in order to determine what position women occupied in society in terms of their work, degree of financial independence and private property rights, and participation in political life and professional activities; the cultural roles of women, determined by access to education;

- The ideological context of women's lives, the system of symbols directed at them, which shapes the gender role system through art, literature, and philosophy [10; 163].

All these themes define the purpose of gender history—to identify the sociocultural context in which certain gender relations are formed, in which men and women occupy different social positions. As in other areas where the gender approach is applied, defining the role of women in history and demonstrating that women do indeed have their own history, distinct from that of men, is only the first step. It is important to identify the processes and conditions that answer the question of how certain hierarchical positions developed and how the history we knew before was perceived by us as universal [5; 195].

The absence of women in history was justified by the fact that, for a long time, spheres of activity were defined as "female" — "private" and 'male' — "public". As L.A. Repina writes: "At the same time, gender historians, relying largely on anthropological studies that link the dominant position of men and gender inequality directly to the functional division of human activity into private (domestic) and public spheres and the exclusion of women from the latter, they made their own corrections to this scheme. For example, in many works, the issue of the so-called autonomization of the private sphere takes a back seat. The starting point is an understanding of the dependence and even the possibility of the functioning of the public sphere, which was almost entirely dominated by men, on the creative activities of women in their private domestic lives. The family becomes the focus of research not only because it is where the interaction between the sexes takes place, but also because it is the place where the private and public spheres of life intersect and influence each other, the place where reproductive and all other forms of human activity are coordinated and mutually regulated" [11; 213].

The gender approach to analyzing the past involves new forms of research, as well as the active use of methods from various humanities and natural sciences disciplines. As a rule, most gender scholars do not reject the method of historical analysis, do not deny the principles of historicism, and recognize the exceptional importance of the comparative method. Ethnological, sociological, and psychological methods are popular. According to N.L. Pushkareva, gender studies in the fields of cultural studies, the history of mentalities, and public consciousness are the most promising [5].

In recent years, new methods and interdisciplinary approaches have been used in the study of regional history. Gender studies have brought attention to the issue of women's participation in modernization processes in the 1920s and 1930s, in World War II, and elsewhere. The period under consideration was characterized by a fundamental feature in the formation of gender relations. It was not an evolutionary, gradual restructuring, but a simultaneous change in social orientations, a revolutionary break with public consciousness. Research is conducted within the framework of social history, from the perspective of which women are viewed as a special social group with their own specific needs and interests. The method of analysis is a gender approach, which involves the examination of socio-historical phenomena taking into account the factor of gender, which is not simply a reflection of biological characteristics, but also the result of the cultural and historical development of society. Studying the experience of the period under review allows us to more fully analyze the situation of contemporary social vulnerability of women as subjects of the process of transformation and modernization.

Drawing on the methodological achievements of modern historical science and previous gender studies, and using a wide range of sources—archival, statistical, journalistic, and administrative—it is possible to compile a complete picture of the transformation of women’s legal and socio-economic status in any other period of historical transition.

Kazakhstan historical science often studies the participation of Kazakhstani women on the fronts of the Great Patriotic War, the position of women in the historical development of Kazakh society, and other issues. For example, in an article by Z.G. Saktaganova, based on documents from the archives of Russia and Kazakhstan, one of the little-studied issues is examined: the participation of Kazakh women who volunteered and were mobilized in 1941–1945 on the fronts of the Great Patriotic War. The article provides an overview of studies that examined the quantitative characteristics of the participation of girls and women from the Kazakh SSR and presents various versions of the gender aspects of the participation of Kazakhstani people in the war. Based on a comparative analysis of mobilization orders, certificates, and reports on their implementation, the author concludes that the number of Kazakh women who went to the front was more than 9,500, which is almost twice as many as is commonly believed in contemporary Kazakh historiography [12; 32]. The article by A.U. Tanalinova examines provisions governing family, marital, and property relations, as well as provisions establishing penalties for crimes committed against women [13; 24].

Discussion

Despite the relative youth of the gender approach, the historiography of the issue is extensive. The issue of gender history has been studied more extensively in foreign literature, since the first gender historians were specialists in women’s history (which was the progenitor of gender history) — mostly representatives of the new wave of the European women’s movement. Among the most significant foreign researchers, Joan Scott [8] is worth mentioning, whose work became a seminal article on gender history. J. Scott notes interesting details in the development of modern history, which has gone from a kind of standard of genderless universal history, essentially ignoring women, to a single-gender “monological” female history, and further to a “dialogical” history of gender relations. Thus, in her opinion, an enriched and renewed social history emerges, broadening the understanding of the social and including all spheres of social relations in both public and private life.

J. Scott writes about four components of gender relations in society that can be used to conduct successful sociological and historical analysis: first, a complex of cultural symbols that take shape in stereotypical representations of society and thus set the mental background for people’s lives; second, norms based on symbolic representations that take the form of religious, educational, and political doctrines; third, social institutions (from family and kinship to state); and fourth, gender subjective identity [8; 1062].

L.P. Repina writes about one of the most actively developed areas of gender history — the study of the “imaginary world” [11; 52], perceptions of gender roles and differences. This kind of interest is closely linked to new trends in historiography, with the expansion of its epistemological foundations against the backdrop of a general anthropological and linguistic shift in the development of contemporary humanities and a new convergence between history and literature.

Regarding the specifics of gender historical methodology, we note N.L. Pushkareva’s point of view on the synthesizing function of the gender approach in history. She writes: “Gender methodology helps to overcome the narrowness of separate, independent ‘histories’—the histories of women and men—because its function is not complementary (additional), compensatory (making up for something), or revising (old ideas, old approaches: all of which were functions of feminology), but rather a synthesizing one” [5; 40].

According to I.V. Pinchukova, gender studies in history today are mainly carried out by combining traditional socio-economic issues for historians, an anthropological approach, and key aspects of gender interactions. This involves the use of achievements in related (and relatively new) areas of scientific knowledge—oral history, psychohistory, everyday history, history of mentality, etc.—which requires serious professional training. To obtain valuable and important results, the most productive approach is one that involves the coordinated work of an entire team of specialists. In this case, even the broad education of a particular researcher will not be able to help solve all the problems at hand using the maximum number of available methods. Gender methodology inherently involves collaboration between scholars from a wide variety of disciplines and schools [14].

It is precisely owing to women’s history that researchers are now turning their attention to new types of historical sources that were previously considered insufficiently relevant. These are primarily sources of a personal nature, including women’s diaries, correspondence, and memoirs. Now that women in history have

been given the opportunity to be seen and heard, it has become possible to uncover and explain the facts of their special position in society. Western historians began to study manifestations of inequality based on gender. According to G. Bock, research on women's history, in which gender relations appeared as an autonomous historical variable, opened up new perspectives. It was established that gender relations are as important as all other types of human relations. It was understood that excluding relations between the sexes from the “great questions” of history blocks the path to a new, deeper understanding of the past [15; 24]. The most generalized concept of gender history is recorded in an article by W. Frevert, where the author defines it as a historical subdiscipline that studies attitudes toward gender differentiation in past societies, as well as how it was described and what significance was attached to it [16; 28].

Gender methodology does not exist in isolation from other methodologies. Among the features of gender research methodology and techniques, N.L. Pushkareva notes an interdisciplinary approach, the method of terminological analysis, the method of participant observation, a preference for qualitative methodology over formal quantitative description, analysis of biographies and interviews, the method of empathy, and discourse analysis [17]. According to the professor, gender studies are based on Thomas Kuhn's theory of scientific revolutions. Previously, it was believed that differences between the sexes were inherent in nature and historically unchangeable, but this concept allowed history to be viewed as a changing environment [18].

Conclusion

In contemporary humanities, owing to the development and institutionalization, as well as the interdisciplinary nature of gender studies, it has become possible to consider women's experiences in those areas of knowledge where they had previously been ignored and not considered independently.

Thus, the subject area of gender history can be viewed, on the one hand, as the history of the formation and functioning of a system of relations that stratifies society on the basis of gender, and on the other hand, as historically developed ideas about “masculine” and “feminine”, designated as categories of social hierarchical order. Gender history emerged precisely when a significant amount of research on women's history had been accumulated and, at the same time, the question arose about improving the methodological capabilities of the latter.

The beginning of the intensive development of gender history dates back to the 1990s and coincides with a change in the subject of historical sciences. Instead of “long-term structures”, scholars turned their attention to the specific fates of ordinary people over a limited period of time, and historical and literary essays began to be published in which authors reflected on the impact that individuals can have on the course of history. Instead of a utilitarian approach to sources of personal origin, the “biographical method” began to be practiced, where the focus was on reconstructing one or more destinies and the influence of socio-economic and political cataclysms on them. All these changes allowed for the formation and development of a truly gendered history, which was intended to unite the history of women, the history of men, the history of sexuality, and the history of queer communities.

Proponents of gender history, who study historical periods well documented by sources, prefer qualitative methodology to formal quantitative description, analysis of biographies and interviews to figures and graphs, which, according to some scholars, are more typical of official, traditional science oriented toward a male value system and a system of evidence (androcentric).

The emergence of an independent field of research and the development of a methodological framework have allowed some researchers to speak of the emergence of a new specialized historical discipline—gender history.

References

- 1 Вершинина Д.Б. Гендерные аспекты истории Запада: основные дискуссионные поля [Электронный ресурс] / Д.Б. Вершинина // Вестник Пермского университета. История. — 2017. — № 4 (39). — Режим доступа: <https://sciup.org/gendernye-aspekty-istorii-zapadaosnovnye-diskussionnye-polja-147203833>
- 2 Welter B. The Cult of True Womanhood: 1820–1860 / B. Welter // American Quarterly. — 1966. — No. 2. — P. 151–174.
- 3 Пушкарева Н.Л. От his-story к her-story. Рождение исторической феминологии / Н.Л. Пушкарева // Адам и Ева: Альманах гендерной истории. — 2001. — № 1. — С. 31–42.
- 4 Здравомыслова О.М. Феминизм [в 4 т-х] / О. М. Здравомыслова. — 2-е изд., испр. и допол. // Новая философская энциклопедия. — Том 4. — М., 2010. — 304 с.
- 5 Пушкарева Н.Л. Гендерная теория и историческое знание / Н.Л. Пушкарева. — СПб., 2007. — 496 с.

- 6 Ярская-Смирнова Е.Р. Возникновение и развитие гендерных исследований в США и Западной Европе / Е.Р. Ярская-Смирнова // Введение в гендерные исследования: учебное пособие; ред. И.А. Жеребкина. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 17–49.
- 7 Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Р. Хоф // Пол. Гендер. Культура. — 1999. — С. 31–61.
- 8 Scott J.W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis / J.W. Scott // American Historical Review. — 1986. — Vol. 91. — No. 5. — P. 1053–1075.
- 9 Бем С.Л. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С.Л. Бем. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 332 с.
- 10 Kelly J. Women, History and Theory / J. Kelly. — Chicago, 1986. — 163 p.
- 11 Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л.П. Репина. — М., 2009. — 320 с.
- 12 Сактаганова З.Г. К вопросу об участии женщин Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны / З.Г. Сактаганова // Исторический курьер. — 2021. — № 3 (17). — С. 32–40.
- 13 Таналинова А.У. Положение женщин в историческом развитии казахского общества / А.У. Таналинова // Вестник КазНУ. Серия юридическая. — 2018. — № 2 (86). — С. 24–29.
- 14 Пинчукова И.В. Гендерный подход в исторической науке [Электронный ресурс] / И.В. Пинчукова // Известия Алтайского государственного университета. Серия История. — 2007. — С. 117–120. — Режим доступа: [file:///C:/Users/123/Downloads/gendernyy-podhod-v-istoricheskoy-nauke%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/123/Downloads/gendernyy-podhod-v-istoricheskoy-nauke%20(1).pdf)
- 15 Bock G. Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate / G. Bock // Gender and History. — 1989. — Vol. 1. — No. 1. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00232.x>.
- 16 Frevert U. Frauengeschichte — Mannergeschichte — Geschlechtergeschichte / U. Frevert, L. Blattman // Feministische Perspektiven in der Wissenschaft. — Zurich, 1993.
- 17 Пушкарева Н.Л. Гендерная теория, политика, практика, идеология / Н.Л. Пушкарева // Гендерная теория и историческое знание: Мат-лы второй международной научно-практической конференции / отв. ред. А.А. Павлов, В.А. Семенов. — Сыктывкар: Издво СыктГУ, 2005. — С. 8–20.
- 18 Пушкарева Н.Л. Женская и гендерная история: итоги и перспективы развития в России / Н.Л. Пушкарева // Историческая психология и социология истории. — 2010. — № 2. — С. 51–64.

А. Аубакирова

Гендер — тарихи талдаудың категориясы ретінде: гендерлік тарихтың әдіснамасы

Тарихи ғылымды дамытудың қазіргі кезеңінде зерттеудің перспективалы бағыттарының бірі — тарихи талдаудың жаңа әдіснамалық мүмкіндіктерін ашатын және тарихтағы әйелдердің рөліне қатысты мәселелеріне назар аударатын гендерлік тарих саналады. Мақала әлеуметтік-мәдени контексті талдауға бағытталған гендерлік тарихтың негізгі әдіснамалық принциптерін анықтауға арналған. Бұл жағдайда гендерлік көзқарас мәдениетте және тарих саласында қалыптасқан «гендерлік нормаларды» анықтауға байланысты белгілер мен бейнелер кешенін талдаумен анықталады. Осы тұрғыда гендерлік талдауға адамның қоғамдағы жағдайын анықтайтын гендерлік сараланған әлеуметтік институттар да ұшырайды (білім беру жүйесі, саяси жүйе, отбасы, жұмыспен қамту нарығы), бұл белгілі бір тарихи кезеңде әйелдердің белгілі бір қызмет саласына қатысуының толыққанды көрінісін жасауға мүмкіндік береді. Мақалада феминизм теорияларын қалыптастыру жағдайында гендерлік зерттеулердің пайда болуы мен дамуы, оларды академиялық салаға біріктіру және гуманитарлық білімнің әртүрлі салаларында гендерлік зерттеулер әдіснамасын қолдану мәселесі қарастырылған. Автор тарихты зерттеуде гендерлік тәсілдің қолданылуын, сондай-ақ тарихи және пәнаралық зерттеулерде гендерлік категорияның перспективаларын талдаған. Сонымен қатар гендерлік тарихтың пайда болуы мен қалыптасуын, оның әдіснамалық аппаратын, гендерлік тарихи әдіснаманы қолдану мүмкіндіктері мен перспективаларын зерделеген.

Кілт сөздер: гендер, гендерлік тарих, гендерлік қатынастар, гендерлік зерттеулер, гендерлік иерархия, гендерлік тарихтың әдіснамасы.

А. Аубакирова

Гендер как категория исторического анализа: методология гендерной истории

На современном этапе развития исторической науки одним из перспективных направлений исследований становится гендерная история, открывающая новые методологические возможности исторического анализа роли женщин в истории. Статья посвящена выявлению основных методологических

принципов гендерной истории, направленных на анализ социокультурного контекста. Гендерный подход в данном случае определяется анализом комплекса символов и образов, сформировавшихся в культуре и связанных с определением исторически сложившихся «гендерных норм», сформированных в области истории. Гендерному анализу в этом контексте подвергаются также гендерно-дифференцированные социальные институты, определяющие положение человека в обществе (система образования, политическая система, семья, рынок трудоустройства), что позволяет создать полноценную картину участия женщин в той или иной сфере деятельности в определенный исторический период. В статье рассматривается вопрос возникновения и развития гендерных исследований в условиях формирования теорий феминизма, их интеграция в академическую сферу и применение методологии гендерных исследований в различных областях гуманитарного знания. Авторами данной статьи проанализировано применение гендерного подхода в изучении истории, а также перспективы категории гендера в исторических и междисциплинарных исследованиях. Авторами данной статьи освещены вопросы зарождения и формирования гендерной истории, ее методологический аппарат, раскрываются возможности и перспективы применения гендерной исторической методологии.

Ключевые слова: гендер, гендерная история, гендерные отношения, гендерные исследования, гендерная иерархия, методология гендерной истории.

References

- 1 Vershinina, D.B. (2017). Gendernye aspekty istorii Zapada: osnovnye diskussionnye polia [Gender Aspects of Western History: Main Discussion Fields]. *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriia — Bulletin of Perm University. History*, 4 (39). Retrieved from <https://sciup.org/gendernye-aspekty-istorii-zapadaosnovnye-diskussionnye-polja-147203833> [in Russian].
- 2 Welter, B. (1966). The Cult of True Womanhood: 1820-1860. *American Quarterly*, 2, 151–174.
- 3 Pushkareva, N.L. (2001). Ot his-story k her-story. Rozhdenie istoricheskoi feminologii [From his-story to her-story. The Birth of Historical Feminology]. *Adam i Eva: Almanakh gendernoi istorii — Adam and Eve: Almanac of Gender History*, 1, 31–42 [in Russian].
- 4 Zdravomyslova, O.M. (2010). *Feminizm. Novaia filosofskaia entsiklopediia* [Feminism. New Philosophical Encyclopedia (in 4 volumes)]. (Vols. 1-4; Vol. 4). Moscow [in Russian].
- 5 Pushkareva, N.L. (2007). *Gendernaia teoriia i istoricheskoe znanie* [Gender Theory and Historical Knowledge]. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Yarskaia-Smirnova, E.R. (2001). *Vozniknovenie i razvitie gendernykh issledovaniy v SShA i Zapadnoi Evrope. Vvedenie v gendernye issledovaniia* [The Emergence and Development of Gender Studies in the USA and Western Europe. Introduction to Gender Studies]. Saint Petersburg [in Russian].
- 7 Khof, R. (1999). Vozniknovenie i razvitie gendernykh issledovaniy [The Emergence and Development of Gender Studies]. *Pol. Gender. Kultura — Sex. Gender. Culture*, 31–61 [in Russian].
- 8 Scott, J.W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review*, 91, 5, 1053–1075.
- 9 Bem, S.L. (2004). *Linzy gendera. Transformatsiia vzgliadov na problemu neravenstva polov* [Lenses of Gender. Transformation of Views on the Problem of Gender Inequality]. Moscow, ROSSPEN [in Russian].
- 10 Kelly, J. (1986). *Women, History and Theory*. Chicago.
- 11 Repina, L.P. (2009). «Novaia istoricheskaya nauka» i sotsialnaya istoriia [“New Historical Science” and Social History]. Moscow [in Russian].
- 12 Saktaganova, Z.G. (2021). K voprosu ob uchastii zhenshchin Kazakhstana na frontakh Velikoi Otechestvennoi voiny [On the Participation of Women from Kazakhstan on the Fronts of the Great Patriotic War]. *Istoricheskii kurer — Historical Courier*, 3(17), 32–40 [in Russian].
- 13 Tanalinova, A.U. (2018). Polozhenie zhenshchin v istoricheskom razvitiy kazakhskogo obshchestva [The Position of Women in the Historical Development of Kazakh Society]. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, 2 (86), 24–29 [in Russian].
- 14 Pinchukova, I.V. (2007). Gendernyi podkhod v istoricheskoi nauke [Gender Approach in Historical Science]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of Altai State University. History Series*, 117–120. Retrieved from [file:///C:/Users/123/Downloads/gendernyy-podhod-v-istoricheskoy-nauke%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/123/Downloads/gendernyy-podhod-v-istoricheskoy-nauke%20(1).pdf) [in Russian].
- 15 Bock, G. (1989). Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate. *Gender and History*, 1, 1. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00232.x>.
- 16 Frevert, U. (1993). *Frauengeschichte — Mannergeschichte — Geschlechtergeschichte* [Women's history — Men's history — Gender history]. Zurich [in German].
- 17 Pushkareva, N.L. (2005). Gendernaia teoriia, politika, praktika, ideologiya [Gender Theory, Politics, Practice, Ideology]. *Gendernaia teoriia i istoricheskoe znanie: materialy vtoroi mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Gender Theory and Historical Knowledge: Proceedings of the Second International Scientific and Practical Conference*. Syktyvkar: Izdatelstvo Syktyvskarskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

18 Pushkareva, N.L. (2010). Zhenskaia i gendernaia istoriia: itogi i perspektivy razvitiia v Rossii [Women's and Gender History: Results and Prospects for Development in Russia]. *Istoricheskaia psikhologiia i sotsiologiia istorii — Historical Psychology and Sociology of History*, 2, 51–64 [in Russian].

Information about the author

Aubakirova Assem — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8268-9355>

E.A. Baidaliev^{*} , M.K. Aldabergenova , G.Zh. Orynbasarova

Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: emma303@inbox.ru; mol-nur_an@mail.ru; orynbasarova.74@mail.ru)

The Campaign of Confiscation and Forced Collectivization in Southern Kazakhstan in the late 1920s–early 1930s of the 20th Century

Today, historians and researchers are paying considerable attention to the period of collectivization in Kazakhstan. The vast territory of Kazakhstan requires a regional approach to studying materials from the 1920s and 1930s. In this regard, this article analyzes the history of collectivization in Southern Kazakhstan. The collectivization of agriculture was carried out in Kazakhstan in the late 1920s and early 1930s. The goal was to transform small and inefficient private farms into large communal farms to increase agricultural productivity. The collectivization of agriculture in Kazakhstan, including in Southern Kazakhstan, was carried out by force. Accordingly, the peasants opposed the Soviet government's collectivization policy. The purpose and objectives of the study are to examine the confiscation of the property of the *bais* (wealthy Kazakhs) and the process of collectivization of agriculture in Southern Kazakhstan based on archival documents. The study clarified the number of collective farms and the mass reduction of livestock in southern Kazakhstan during the collectivization period. The guilt of Stalin's administrative-command system, including Goloshchekin's course "Little October" policy and local authorities in the violent implementation of the collectivization policy, and concludes that the socio-economic situation of peasants deteriorated and traditional Kazakh society in Southern Kazakhstan entered a crisis.

Keywords: collectivization of agriculture, confiscation of property, South Kazakhstan, history of Kazakhstan, agriculture, livestock farming, Syr Darya District, Kyzylorda District.

Introduction

In the late 1920s and 1930s, the Soviet government started a number of big political campaigns. The new Soviet society focused on the following: how the country was governed and divided into territories, the legal status of the state, economic freedom, cultural resources, and the languages spoken by the population. The state's administrative-territorial map was restructured to support a major social and economic structure. This structure was designed to establish a socialist system. It included industrialization and urbanization. It also included changes to the social composition of the population, the scale of migration, and location. One of the tasks at hand was to make a comparative analysis of the socio-economic and cultural development of isolated regions. The analysis was to be conducted in terms of economic potential, ethnic and cultural composition of the population, natural, human, and social resources, and opportunities. In summary, the series of internal political measures were intended to present to the global community a unified model of comprehensive concern, namely the establishment of a novel, high-quality, interethnic and interfaith, homogeneous social society. The implementation of the ethnic regional principle resulted in substantial disparities in the size, number, and density of the population, as well as in socio-cultural, national-regional, and other criteria. Among the political measures implemented were the confiscation and collectivization campaigns. These campaigns entailed two primary components: the expulsion of former representatives of the classes from the authorities and the confiscation of their wealth, followed by eviction as a form of punishment.

The matter of expropriating the wealth of prominent *bais* (wealthy Kazakhs) was deliberated during the 6th regional party conference of Kazakhstan, which took place from November 15th to 23rd, 1927. This conference culminated in the resolution to "confiscate half of the livestock and property of large *bais*". In December of that same year, a special commission was established to devise a plan for the confiscation of large *bais*. Following a thorough review and elucidation by the bureau of the Kazakh Regional Committee, the decision was endorsed by the All-Russian Central Executive Committee and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks).

The decree on the confiscation of Kazakh assets was adopted on August 27, 1928. Concurrently, the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted an appeal entitled "To All Workers". The decree and the subsequent appeal were both published in the press on September 5. It was

^{*} Corresponding author's e-mail: emma303@inbox.ru

indicated that the confiscation of Kazakh banknotes would commence on September 20 and conclude on November 1 [1; 46]. According to the decree that was adopted, large bais were defined as farm owners with more than 400 head of livestock in nomadic areas and more than 300 head in semi-nomadic areas. In settled areas, this limit was set at 150 heads or more. However, in these areas, the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR possessed the authority to categorize proprietors of 100 heads as prominent farmers and to expropriate their assets. Pursuant to a decree issued by the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, entitled "On the Definition of Nomadic, Semi-Nomadic and Sedentary Areas of Kazakhstan", the following regions were designated as nomadic areas: The Syr Darya region encompasses the Kyzylkum, Suzak, Sarysu, and Shu districts, while the Kyzylorda region includes the Aral, Kazalinsk, Alamyks, and Karsakbay districts. The Alma-Ata region is home to the Balkhash district. These regions have been designated as nomadic areas [2].

As demonstrated by the historical record, one of the Soviet Union's political campaigns was collectivization. The transition of some of the nomadic peoples of Central Asia, Kazakhstan, and Siberia from a nomadic to a sedentary lifestyle was carried out intensively, and this was achieved through the use of violence.

During the period of collectivization, a series of political and economic measures were implemented in a concurrent manner. These measures included the establishment of collective farms, the expropriation of property belonging to members of the bourgeoisie and the kulaks, the collection of grain, the procurement of livestock, and the introduction of agricultural taxes. Despite the protests of the peasants, the mass collectivization of auls in Kazakhstan was carried out by force, leading to the destruction of the centuries-old way of life of the Kazakh people. During the period of collectivization, popular uprisings occurred in all regions of Southern Kazakhstan. Despite the extensive research conducted by historians on the subject of forced collectivization and popular uprisings in Kazakhstan, the topic of collectivization and the confiscation of agricultural land in southern Kazakhstan remains understudied. This circumstance necessitates a large-scale study of the problem of agricultural collectivization and the confiscation of bais, popular discontent in South Kazakhstan, and the relevance of the chosen topic. In this regard, the article aims to examine the course and scale of the collectivization of agriculture in South Kazakhstan during the period of 1928–1932, including the consequences of the confiscation of the rich, collectivization, and people's protest.

Materials and methods

The basis of the article was formed by published and unpublished archival documents from the Central Archives of Kazakhstan. Archival data on livestock losses and the dynamics of animal husbandry in Southern Kazakhstan were provided. General scientific methods such as analysis and synthesis, analogy, generalization, a systematic approach, comparison, and description were used. Special historical methods were also applied. The problem-chronological method allowed to break down the rather broad issue of collectivization into several aspects or more specific problems, each of which was examined in chronological order, which, in our opinion, allows us to trace a certain historical continuity and logic in the actions of the authorities in implementing the tasks set by the center for collectivization.

The retrospective method made it possible to study certain processes through a sequential backward reconstruction of events to earlier chronological periods and to reconstruct them. Using the comparative-historical method, historical comparisons are made, and general and specific, quantitative and qualitative changes were identified, both in a chronological context—in different years—and in a territorial context—across Southern Kazakhstan. The concrete-historical (ideographic) method was used to examine a particular plot or problem in detail and depth, highlighting its specifics and features.

Results

During the period under review, Southern Kazakhstan included the Syr Darya and Kyzylorda regions. By a resolution of the Presidium of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR dated 26 June 1927, the Syr Darya and Kyzylorda regions were formed based on the Syr Darya province. The Syr Darya district included the Aulie-Ata, Chimkent, Tashkajak, and Turkestan uyezds, the Sarysu region, the Sarysu district of the Akmola region, and part of the Shet district of the Karkara region, covering an area of 390,000 square kilometres. The most populous cities in the district are Shymkent, Turkestan, Aulie-Ata, and Chicherino. The district is comprised of 21 distinct regions, including 15 Kazakh, 1 Russian, 2 Uzbek, and 3 mixed. The district's total livestock population is estimated to exceed 5,110,000 head, with an average of 36 head per farm. The livestock composition of the region is as follows: 6.4 % horses, 9.1 % cattle, 59.8 % sheep, 24.3 % goats, 2.9 % camels, and 0.25 % pigs [3; 40].

The Kyzylorda district included the former Kyzylorda and Kazaly districts of the Syrdarya province, the Karsakpay bolshevik of the Akmola province, and the Kyzylzhynghyl and Kaidaul bolsheviks of the Aktobe province, creating 8 Kazakh districts. The total area of the district is 300 square kilometers [3; 41].

In the Syr Darya and Kyzylorda regions, which constituted the primary territory of Southern Kazakhstan, a widespread campaign was initiated with the objective of confiscating and collectivizing the property of the affluent. Special commissions were established with the aim of confiscating the livestock and property of the bais. The composition of the central commission was established under the leadership of the chairman or a member of the Presidium of the Executive Committee of the Kazakh ASSR. The delegation included the commissar of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, the head or deputy head of the State Political Administration, and members of the Union of Land Use and Forestry. The district commission was established by the head of the land administration, a representative of the State Political Administration, one member from the "poor peasant" group, and the Union of Land Use and Forestry. The commission was formed by order of the chairman or deputy head of the district executive committee. Furthermore, the heads of the prosecutor's offices participated in the work of the central and district commissions, exercising advisory voting rights.

The implementation of the program entailed the deployment of representatives to each village, thereby establishing 36 commissions comprising 15 to 25 individuals. These commissions undertook the task of compiling lists of bais deemed eligible for confiscation [4]. Concurrently, special commissions of influence were constituted for the purposes of confiscation and deportation. Within the Kyzylorda district, 45 influence commissions were operational, comprising a total of 629 members. Among the commission members, 81 were party members, 27 were Komsomol members, and 385 were members of "poor peasant" groups, of whom 62 were peasants, 278 were poor peasants, and 57 were middle peasants. These commissions convened 602 meetings to strategize the implementation of the confiscation and deportation campaigns. The event was attended by 889 party members, 573 Komsomol members, 6,842 members of "poor peasant" groups, 4,899 peasants, 20,092 poor peasants, 1,923 middle peasants, and 2,067 women [5]. By 10 November 1928, as a result of the campaign in Kazakhstan, 696 farms had been confiscated, and 619 farm owners had been deported. Of the confiscated farms, 127, or 18.2 %, belonged to sedentary people, 508 (73 %) to semi-nomadic people, and 61 (8.8 %) to nomadic people. When the farm owners were divided into groups, 560 were classified as rich and 136 as semi-feudal. Of the planned 225,972 head of livestock, 144,472 were confiscated and distributed among the poor, collective farmers, and small landowners [6].

According to a proposal that had been prepared in advance, 54 farms were confiscated in the Kyzylorda region, instead of 40 as had been previously anticipated. The initial group of confiscated farms, characterized by their substantial size and affluence, encompassed 16 individuals from nomadic regions and 22 from semi-nomadic areas. The subsequent group, classified as semi-feudal, comprised five nomadic and seven semi-nomadic farms. The list included four farms that were owned by members of specific social groups. In the Syrdarya region, the number of confiscated farmers was higher than the initially planned figure of 89, with 106 individuals being detained. These included 20 sedentary, 52 semi-nomadic and 34 cattle-breeding farms. In the Syrdarya district, instead of the 42,434 thousand head of livestock subject to confiscation, 24,736 head were confiscated, and in the Kyzylorda district, instead of 27,571 head of livestock, 18,376 head were confiscated. The control indicator for the Kyzylorda district, which was 63.3 %, shows that the plans for livestock confiscation in many areas are far from reality. F.I. Goloshchekin attempts to justify the failure to meet the planned targets not by the small number of livestock, but by confiscation for counter-revolutionary activities, the easy sale of livestock, the nomadic lifestyle of the population, the 'betrayal' of the Alashordins and the opposition of local wealthy people. On 28 September 1928, following the results of the First Congress of Collective Farmers of the Kyzylorda Region, 53 bais from the Adai Region were granted land plots, as specified in the resolution of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR dated 30 August 1928 [7].

The objective of cultivating a population that would demonstrate obedience to the emerging administrative-command system was realized not solely through the processing of grain, but also through the production of meat and other raw materials. As one of the measures that were an integral part of mass collectivization and resettlement, on December 20, 1929, the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted a resolution titled "On measures to solve the meat problem". The primary task was to "organize large state-owned Soviet meat industry enterprises", develop livestock farming in collective farms, and reconstruct livestock farming "on the basis of creating a meat industry" [8]. Although the Communist Party emphasised in this document the need to assist the poor and middle class in

developing livestock farming on private subsidiary farms, it openly attempted to deny its commercial value and productivity. In accordance with the decisions of the December Plenum of the Central Committee and the All-Russian Central Executive Committee, the Bureau of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) issued a directive on the adoption of a special resolution [9]. As a result of these urgent directives, livestock numbers fell by 55 per cent between February 1931 and February 1932.

According to the All-Union livestock census conducted in 1932, only one-eighth of the livestock population of 1928–1929 remained, while in Southern Kazakhstan the situation was as follows:

Table 1

Livestock population in Southern Kazakhstan [10]

		Horses	Cattle	Sheep and goats	Pigs	Camels	Donkeys	Total
With a calculation of a thousand heads								
1.06.1929	Soviet farm	0,2	-	0,3	-	-	-	0,5
	Collective farm, private property	623,4	609,7	7699,6	15,6	479,9	33,7	9461,9
	Total	623,6	609,7	7699,6	15,6	429,9	33,7	9461,9
1.06.1930	Soviet farm	1,9	0,5	56,4	0,2	0,7	-	59,7
	Collective farms	78,8	46,2	114,8	3,4	60,4	18,5	322,1
	Private property	388,7	507,9	3813	4,5	269,5	15,5	4999,1
	Other	2,5	5,8	54,1	0,2	1,6	0,2	64,4
	Total	471,9	560,4	4038,3	8,3	332,2	34,2	5443,7
1.06.1931	Soviet farm	4,6	22,8	242,6	0,3	2,2	-	272,5
	Collective farms	112,6	54,2	126,6	2,1	36,5	7,6	339,6
	Private property	159,6	89,8	1017,9	7,2	127,3	14,5	1416,3
	Total	276,8	166,8	1387,1	9,6	166	22,1	2028,4
1.06.1932	Soviet farm	7,3	22,1	470	0,3	1,7	-	501,4
	Collective farms	75,1	86,1	188,2	3,6	27,6	6	386,6
	Private property	17	26,6	26,5	0,8	11,3	6,2	88,4
	Total	99,4	134,8	684,7	4,7	40,6	12,2	976,4

Table 1 indicates a precipitous decline in the horse population, with a 75.5 % decrease in 1930, a 44.6 % decrease in 1931, and a 16.4 % decrease in 1932. A similar trend is observed in the cattle population, which experienced a 91.8 % decrease in 1930, a 49.3 % decrease in 1931, and a 17.5 % decrease in 1932. The population of sheep and goats, which were widely utilized in nomadic and semi-nomadic regions, experienced a precipitous decline, with numbers decreasing by 45.6 % in 1930, 18 % in 1931, and 8.8 % in 1932. Concurrently, the number of camels decreased by 69.2 % in 1930, 34.6 % in 1931, and 8.6 % in 1932, ultimately contributing to the eventual decline of Kazakh farms.

As a result of this campaign, livestock numbers in the South Kazakhstan region of Kazakhstan fell by 24 % in 1929, 21.8 % in 1930, 20.5 % in 1931 and 17.2 % in 1932 [10].

As for the issue of settlement, F.I. Goloshchekin repeatedly demanded that nomads transition to a settled lifestyle, stating: “The main way to solve agricultural problems in Kazakhstan is to develop vast areas by the Kazakh people. Here it is necessary to implement settlement in the shortest possible time”. After such instructions, the question of implementing the settlement process in a “planned” manner immediately remained on paper, while in practice chaos was allowed to reign.

The first months of resettlement were fraught with great difficulties. In accordance with the First Five-Year Plan, land allocation and resettlement issues were hampered by a lack of funds. Therefore, the government tried to speed up the process, but did not achieve significant results in the early years. The government calculated the costs for each farm within the allocated funds as follows: 72 som for land improvement, for ploughing — 15 soms, for agricultural and veterinary assistance — 30 soms, for agricultural equipment — 113 soms, for housing — 150 soms, for agricultural buildings — 100 soms, for a total of 479 soms [11; 76].

In the nascent stage of the settlement process, official documents were promptly instrumental in the establishment of agricultural artels. The resolution of the second session of the Central Executive Committee

of the Kazakh ASSR, which was adopted on January 9, 1930, is as follows: in the process of establishing collective farms comprising the local population, it is imperative to adopt approaches that facilitate the transition to more advanced forms of production and social organization. In the areas of settlement, the predominant collective entity was the agricultural artel, which subsequently evolved into the agricultural commune. This phenomenon was attributed primarily to the diversity of the Kazakh livestock. The promotion asserted that the establishment of a higher form of collective, without altering the transitional period, was indicative of a fundamental transformation in the agricultural sector [12].

The secret of false information was openly revealed in a letter from the People's Commissar of Agriculture K. Tokhtabayev to the district executive committees on October 2, 1930. In some districts, the farms that were to be settled did not even know that they were being settled. During the settlement of Kazakhs, there were many cases of collectives being created without their consent, and they were written off from the outside. Table 2 demonstrates data on settlerization in South Kazakhstan.

Table 2

Settlerization in South Kazakhstan [13]

№	District name	Those who moved to settlements in 1930	According to the 1931 plan	Total
1	Merke	-	1181	1181
2	Aulie-Ata	-	2646	2646
3	Talas	461	1600	2061
4	Keles	2818	1000	2818
5	Arys	1321	1000	2321
6	Pakhtaral	2773	500	3273
7	Turkestan	-	1000	1000
8	Kyzylkum	1000	-	1000
9	Kyzylorda	1000	-	1000
10	Aral	-	10	10

It should be noted that in the Kyzylkum and Pakhtaral districts, following an inspection by the Special Department of the United State Political Administration in January 1932, no settlement committees had been established.

The creation of agricultural cooperatives, forced resettlement, and a ban on nomadic and semi-nomadic migration led to a decline in livestock numbers in January, February, and March 1930. This is evident from Table 3.

Table 3

Livestock farming in Southern Kazakhstan [13]

Livestock type	Spring 1929	April 1, 1930	Livestock decrease	
			In thousands of heads	In percent
Horse	241,1	209,7	31,4	13,4
Cattle	292,0	146,8	145,2	49,73
Camel	285,3	251,2	34,1	11,95
Sheep	1677,2	911,4	765,8	45,66
Goat	582,0	322,6	269,4	44,57
Other	6,7	6,4	0,3	4,47
All	3084,3	1848,1	236,2	40,8

According to Table 3, it can be seen that among the animals whose numbers declined the most, horses were followed by cattle (49.73 %), sheep (45.66 %) and goats (44.57 %).

In August 1931, a new criterion for the completion of collectivization was established, requiring 68–70 % of farms to join collective farms. Consequently, a decision was made to accelerate collectivization in nomadic and semi-nomadic livestock farming areas, leading to the establishment of mass agricultural artels in place of cooperatives.

According to the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) dated February 4, 1932, entitled “On Further Measures to Strengthen the Organizational and Economic Work

of Collectives”, the formation of brigades at enterprises was initiated. These brigades were comprised of collective farmers who possessed specialized knowledge. The duration of the collective farmers’ working day was contingent upon the outcomes of the brigade’s endeavors.

Discussion

The study of hunger issues during the Soviet era was rarely considered in a historical context because of ideological reasons. It was only during the period of perestroika (transition) in Kazakhstan that the country’s scholars were able to start researching the topic of hunger and mass repression during the Stalinist period. This topic was first studied by famous scholars like Zh.B. Abylkhezhin, M.K. Kozybaev, and M.B. Tatimov [14; 54]. This work played a significant role in shaping the conclusions of the Commission of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of famine, collectivization, and mass political repression in the 1930s. The aforementioned scholars delineated the research directions and identified the causative factors of the famine. At the dawn of Kazakhstan’s independence, the secret collections of many archives and unique documents were still inaccessible to a wide range of researchers.

According to the research conducted by F. Kozybakova, the new government’s actions, which included the elimination of the affluent members of society, not only resulted in the dissolution of traditional livestock farming practices and the subsequent displacement of experienced livestock farmers, but also led to the loss of influential headmen among Kazakh peasants. For better or worse, the wealthy, who possessed a favorable disposition toward agriculture, not only subjugated their own kin but also, guided by their moral compass, extended their resources to their impoverished relatives in accordance with their capacity, owing to their proximity to the clan and fraternity, thereby establishing a noteworthy paradigm for others in the practice of conventional farming. It would be a disservice to history not to mention the advantages of such businessmen’s farming. In the current conditions of independence, we should not shy away from this issue. According to F. Kozybakova, after the disappearance of the rich, the prosperity of traditional livestock farming disappeared [15; 106].

The large-scale plan of forced collectivization led not only to an economic crisis in the livestock industry, but also to socio-demographic consequences in Kazakhstan. Kazakhs, who had settled in collective farms, knocked out of their usual life of nomadic farming, having lost their relatives and friends, remained in a very difficult situation after collectivization [16].

In his personal scientific work, T. Omarbekov studied the causes, driving forces and nature of the popular uprisings in Kazakhstan in 1929–1931, as well as the major centers of uprisings based on archival data [17].

In the research work of T.K. Allaniyazov entitled “Armed uprisings and insurgent movements of 1929–1931 in Kazakhstan: historiography and source studies” [18], a comprehensive methodological, historiographical and documentary analysis of the scientific literature published on the popular uprisings and protests of 1929–1931 in Kazakhstan was carried out. The author expressed his opinion on our work, among the new literature published between 2001–2022.

French scholar Isabelle Ohaion, based on her research on the themes of collectivization, sedentarization, and famine in Kazakhstan, revealed the main foci, driving forces, and causes and consequences of peasant protests in 1929–1931 [19].

Among Western historians, it was the American scholar Sarah Cameron who declared that the Kazakh famine was no less than the famine in Ukraine, and even more terrible in its consequences. In her work “The Steppe of Hunger”, she writes based on documents from more than 40 archives of the Russian Federation and Kazakhstan (the cities of Almaty and Semey). She draws attention to the fact that the main cause of the famine was the Soviet collectivization, which was carried out forcibly, along with the campaign to provide the state with meat and grain. In addition, the imposition of a grain tax on nomads who did not sow crops, and, as a result, the loss of their livestock by exchanging their livestock for grain; the soaring price of grain and the decline in the commodity value of livestock also increased the burden of the grain tax [20; 35, 36].

As for the scholars who studied the collectivization campaign in South Kazakhstan, it is worth noting the research work of S.U. Bakhtorazov. In his monograph “Political repressions in the southern regions of Kazakhstan (1917–1939)”, he analyzes the general internal political situation in southern Kazakhstan in the 1920s and 1930s [21].

Conclusion

One of the most difficult periods and tragic chapters in our recent history was the collectivization of the Soviet countryside, which took place in South Kazakhstan, as well as throughout Kazakhstan as a whole, between 1929 and 1933. Collectivization was the bloodiest and most difficult drama for the peoples of Southern Kazakhstan and, first and foremost, for the entire Kazakh people. In the regions of southern Kazakhstan, where agriculture was the leading branch of the economy, the situation was the same—the forced confiscation of grain doomed many to starvation. The large-scale plan of forced collectivization led not only to an economic crisis in livestock farming, but also to socio-demographic consequences in Southern Kazakhstan. The Kazakhs who settled in collective farms, knocked out of their usual nomadic lifestyle, having lost their relatives and loved ones, remained in a difficult situation after collectivization. The Soviet administrative-command system, through mass and forced collectivization, led to a famine unprecedented in human history, one that was artificially organized, as clearly seen in the example of Southern Kazakhstan during collectivization in the late 1920s and early 1930s.

References

- 1 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 5. — Т. 21. — Д. 15. — Л. 46
- 2 Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы: «Санат», 1997. — 320 б.
- 3 Материалы по районированию Казахстана. Государственная плановая комиссия Казахстана. — Кызылорда: Издание Казгосплана, 1928. — Часть 2. — 196 с.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 11. — Т. 1. — Д. 13. — Л. 85-86.
- 5 Акишев З.Л. Конфискация скота и имущества крупных баев-полуфеодалов в Казахстане: дисс. ... канд. эконом. наук / З.Л. Акишев. — Алматы, 1947. — 259 с.
- 6 Абылгожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж. Абылгожин. — Алматы, 1997. — 358 с.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 1432. — Т. 1. — Д. 146. — Л. 47
- 8 Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 272 б.
- 9 Гумен К. Итоги скотозаготовок за II квартал / К. Гумен // Большевик Казахстана. — 1931. — № 4. — С. 10–16.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 30. — Т. 6. — Д. 34. — Л. 61.
- 11 Таңатарова Ж. Қазақтарды отырықшыландыру процесі: бастаулары мен қателіктері (1930 ж.) / Ж. Таңатарова // Отан тарихы. — 1999. — № 2. — Б. 75–79.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 1179. — Т. 1. — Д. 1. — Л. 39.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 1179. — Т. 1. — Д. 10. — Л. 29.
- 14 Абылхожин Ж.Б. Казахская трагедия / Ж.Б.Абылхожин, М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов // Вопросы истории. — 1989. — № 7. — С. 53–71.
- 15 Қозыбақова Ф. Қазақ байларын тәркілеу тарихынан / Ф. Қозыбақова. — Алматы: Қазақ университеті, 1998. — 210 б.
- 16 Онгарбаева А.И. Страницы истории коллективизации Центрального Казахстана / А.И. Онгарбаева, З.Г. Сактаганова // Фундаментальные и прикладные исследования. — 2015. — С. 45–51.
- 17 Омарбеков Т. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: зерттеу / Т. Омарбеков. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. — 480 б.
- 18 Алланиязов Т.К. Вооруженные выступления и повстанческие движения 1929–1931 годов в Казахстане: историография и источниковедение / Т.К. Алланиязов. — Караганда: ТОО «Типография Арко», 2024. — 222 с.
- 19 Огайон И. История Казахстана в западных источниках XII–XX в.в. Т.11. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 г.г.) / И. Огайон. пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужиков. — Алматы: «Санат», 2009. — 368 с.
- 20 Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 490 с.
- 21 Бакторазов С.У. Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917-1939 жж.) / С.У. Бакторазов. — Алматы: Дарын, 2022. — 307 б.

Э.А. Байдалиева, М.К. Алдабергенова, Г.Ж. Орынбасарова

XX ғ. 20 жж. аяғы — 30 жж. Оңтүстік Қазақстандағы тәркілеу және күштеп ұжымдастыру науқаны

Бүгінгі таңда тарихшы-зерттеушілер Қазақстандағы ұжымдастыру кезеңіне көп көңіл бөлуде. Қазақстанның кең аумағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы материалдарды зерттеуге аймақтық көзқарасты талап етеді. Осыған байланысты бұл мақалада Оңтүстік Қазақстандағы ұжымдастыру тарихы талданған. Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында жүргізілді. Мақсаты ауылшаруашылық өндірісінің өнімділігін арттыру үшін шағын және тиімсіз жеке шаруашылықтарды ірі қоғамдық шаруашылықтарға айналдыру. Сол кезеңде Қазақстанда, оның ішінде Оңтүстік Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мәжбүрлі әдістермен жүргізілді. Тиісінше, шаруалар Кеңес үкіметін ұжымдастыру саясатына қарсы болды. Зерттеудің мақсаты мен міндеті — мұрағат құжаттары негізінде Оңтүстік Қазақстанда байдың мүлкін тәркілеуді және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру процесін зерделеу. Зерттеу нәтижесінде ұжымдастыру кезеңінде Оңтүстік Қазақстанда колхоздардың саны және мал басының жаппай азаюы нақтыланды және кестеде ұсынылды. Сталиндік әкімшілік-командалық жүйенің, оның ішінде Голощекиннің «Кіші Октябрь» курсының жергілікті билік өкілдерінің ұжымдастыру саясатын күштеп жүзеге асырудағы кінәсі көрсетілді, шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауы және Оңтүстік Қазақстандағы дәстүрлі қазақ қоғамының дағдарысы туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, мүлкі тәркілеу, Оңтүстік Қазақстан, Қазақстан тарихы, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, Сырдария округі, Қызылорда округі.

Э.А. Байдалиева, М.К. Алдабергенова, Г.Ж. Орынбасарова

Кампания конфискации и коллективизации в Южном Казахстане в конце 20-х — начале 30-х гг. XX века

На сегодняшний день историки-исследователи уделяют значительное внимание периоду коллективизации в Казахстане. Обширная территория Казахстана требует регионального подхода к изучению материалов 20-30-х годов XX века. В связи с этим в данной статье анализируется история коллективизации в Южном Казахстане. Коллективизация сельского хозяйства проводилась в Казахстане в конце 1920-х — начале 1930-х годов. Целью было преобразование мелких и неэффективных частных хозяйств в крупные общественные хозяйства для повышения производительности сельскохозяйственного производства. Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане, в том числе и в Южном Казахстане, проводилась принудительными методами. Соответственно, крестьяне выступили против политики коллективизации советского правительства. Цель и задачи исследования — изучение конфискации имущества баев и процесса коллективизации сельского хозяйства в Южном Казахстане на основе архивных документов. В результате исследования уточнено и представлено в таблице количество колхозов и массовое сокращение поголовья скота в Южном Казахстане в период коллективизации. Показана вина сталинской административно-командной системы, в том числе курса Голощекина «Малый Октябрь» и представителей местной власти в насильственном осуществлении политики коллективизации, сделан вывод об ухудшении социально-экономического положения крестьян и кризисе традиционного казахского общества в Южном Казахстане.

Ключевые слова: коллективизация сельского хозяйства, конфискация имущества, Южный Казахстан, история Казахстана, сельское хозяйство, скотоводство, Сырдарьинский округ, Кызылординский округ.

References

- 1 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5. — T. 21. — D. 15. — L. 46 [in Russian].
- 2 Omarbekov, T. (1997). *20-30-zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [The misery of Kazakhstan in the 20-30s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 3 (1928). *Materialy po raionirovaniu Kazakhstana. Gosudarstvennaia planovaia komissii Kazakhstana. Chast 2* [Materials on the zoning of Kazakhstan. State Planning Commission of Kazakhstan. Part 2]. Qyzylorda: Izdanie Kazgosplana [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 11. — T. 1. — D. 13. — L. 85-86 [in Russian].
- 5 Akishev, Z.L. (1947). *Konfiskatsiia skota i imushchestva krupnykh baev-polufeodalov v Kazakhstane* [Confiscation of livestock and property of large semi-feudal baes in Kazakhstan]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].

- 6 Abylgozhin, Zh. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on social and economic history of Kazakhstan. 20th century]. Almaty [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1432. — T. 1. — D. 146. — L. 47 [in Russian].
- 8 Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [Severity]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 9 Gumen, K. (1931). Itogi skotozagotovok za II kvartal [Results of livestock procurement for the 2nd quarter]. *Bolshevik Kazakhstan — Bolshevik Kazakhstan*, 4, 10–16 [in Russian].
- 10 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — T. 6. — D. 34. — L. 61 [in Russian].
- 11 Tanatarova, Zh. (1999). Qazaqtardy otyryqshylandyru protsesi: bastaulary men qatelikteri (1930 zh.) [The process of settlement of the Kazakhs: beginnings and mistakes (1930)]. *Otan tarikhy — History of the Motherland*, 2, 75–79 [in Kazakh].
- 12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1179. — T. 1. — D. 1. — L. 39 [in Russian].
- 13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1179. — T. 1. — D. 10. — L. 29 [in Russian].
- 14 Abylkhozhin, Zh.B., Kozybaev, M.K., & Tatimov, M.B. (1989). Kazakhstanskaia tragediia [The tragedy of Kazakhstan]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 7, 53–71 [in Russian].
- 15 Kozybakova, F. (1998). *Qazaq bailaryn tarkileu tarikhynan* [From the history of the confiscation of wealthy Kazakhs]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 16 Ongarbayeva, A.I., & Saktaganova, Z.G. (2015). Stranitsy istorii kollektivizatsii Tsentralnogo Kazakhstana [Pages of the history of collectivization of Central Kazakhstan]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniia — Fundamental and applied studies*, 45–51 [in Russian].
- 17 Omarbekov, T. (2018). *1929–1931 zhyldardagy khalqy koterilisteri: Zertteu* [1929–1931 People's Uprisings: Research]. Almaty: “Arys” baspasy [in Kazakh].
- 18 Allaniiazov, T.K. (2024). *Vooruzhennnye vystupleniia i povstancheskie dvizheniia 1929–1931 godov v Kazakhstane: istoriografiia i istochnikovedenie* [Armed Uprisings and Rebel Movements of 1929–1931 in Kazakhstan: Historiography and Source Study]. Karaganda: TOO “Tipografiia Arko” [in Russian].
- 19 Ogaion, I. (2009). *Istoriia Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX v.v. Vol.11. Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 g.g.)* [History of Kazakhstan in Western Sources of the 12th–20th Centuries. T.11. Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 g.g.) — Vol. 11. Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and Social Changes (1928–1945)]. Almaty: «Sanat» [in Russian].
- 20 Kameron, S. (2020). *Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana* [Hungry steppe. Hunger, violence and creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 21 Baktorzov, S.U. (2022). *Qazaqstannyn Ontustik onirinde zhurgizilgen saiasi qugyn-surgin (1917–1939 zhzh.)* [Political persecution in the Southern region of Kazakhstan (1917–1939)]. Almaty: Daryn [in Kazakh].

Information of about the authors

Baidalieva Elmira — PhD student, Department of World History and Religious Studies, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Aldabergenova Moldir — PhD, Associate Professor, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3834-5883>

Orynbasarova Gulzhan — Candidate of Historical Sciences, Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>

Г. Байжұма^{1*}, О.Д. Табылдиева², А.М. Садыкова³

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан;

²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан;

³Еуразия технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: gulnar555@mail.ru; oryngul.tabyldiyeva@yu.edu.kz; ar.sadykova@etu.edu.kz)

Моңғолиядағы қазақ диаспорасы мәселесінің тарихнамасы

Моңғолиядағы қазақ диаспорасы — бұл бұрыннан ғылыми айналымға енген ұғымдардың бірі. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу және даму үдерістерін жеке тарихи және әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеудің қажеттілігі қазақ халқының тарихын зерттеумен тығыз байланысты. Осыған байланысты мақалада қазақ халқының Моңғолияға қоныс аударуы және қазақ диаспорасының қалыптасуы мәселелерінің зерттелу деңгейі қарастырылған. Мақала қазақ диаспорасы мәселесінің тарихнамалық тұрғыдан қарастыруға арналған, қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің негізгі ғылыми жұмыстарына сипаттама беріліп, оларға талдау жасалған. Авторлар тақырыпқа қатысты негізгі ғылыми жұмыстарды қарастыра отырып, тақырыптың ең көп зерттелген аспектілерін анықтайды: олар Моңғолиядағы қазақ диаспорасының пайда болу және қалыптасу тарихы және қазіргі кезеңдегі моңғол қоғамындағы қазақтардың орналасу ерекшеліктері. Тарихнамаға жүргізілген талдау Қазақстанның Моңғолияға қатысты сыртқы саясатын жүзеге асырудағы жұмсақ күштің маңызды факторы ретінде қазақ диаспорасы туралы өте өзекті мәселе аз зерттелген мәселе болып қала беретінін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Мақалада талдау жасалған жұмыстардың бірқатары соңғы он жылдықта жарық көрген, мұның өзі қарастырылып отырған мәселенің қазіргі кезеңде де өзекті екенін әрі толық зерттелмегендігін дәлелдейді. Сонымен қатар Моңғолия территориясында өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасының тарихын және даму заңдылықтарын терең әрі жан-жақты зерттеу үшін ғылым саласындағы Қазақстан-Моңғолстан қатынастарын нығайту және жалғастырудың қажеттілігі анықталған.

Кілт сөздер: қазақ диаспорасы, тарихнама, шетелдік тарихнама, қазақстандық тарихнама, тарих, Моңғолия, Қазақстан, этникалық бірегейлік, көші-қон.

Kipicne

Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы мен тарихи дамуы Еуразия кеңістігіндегі этникалық көші-қон үдерістерімен, империялық және ұлттық мемлекеттер шекараларының өзгеруімен, сондай-ақ саяси-әлеуметтік трансформациялармен тығыз байланысты. Бұл қауымдастықтың тарихы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың Алтай аймағына қоныс аударуымен басталып, кейінгі кезеңдерде Моңғолия мемлекетінің этносаяси құрылымында өзіндік орны бар диаспора ретінде қалыптасты. Осыған байланысты Моңғолиядағы қазақтардың тарихы тек ұлттық тарих шеңберінде ғана емес, халықаралық және трансшекаралық контексте қарастыруды талап етеді. Қазіргі уақытта Моңғолиядағы қазақ диаспорасының зерттелу деңгейіне талдау жасаудың маңызы бар. Шетелдік және отандық зерттеушілер Моңғолиядағы қазақ диаспорасын әртүрлі теориялық-әдіснамалық ұстанымдардың негізінде қарастырады. Көптеген ғылыми зерттеулерде қазақтардың көші-қон себептері, этникалық бірегейлігі, дәстүрлі шаруашылығы, әлеуметтік бейімделуі, мәдени трансформациясы және Моңғолия қоғамымен өзара ықпалдасуы кеңінен талданады. Сондықтан да Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихнамасына талдау жасау ғылыми тұрғыдан өзекті әрі қажетті мәселе. Себебі біріншіден, Моңғолия қазақтарының тарихына қатысты еңбектер әртүрлі мемлекеттердің ғылыми дәстүрі аясында жазылды. Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде идеологиялық шектеулер басым болып, этникалық көші-қон, ұлттық болмыс, діни және мәдени ерекшеліктер мәселелері біржақты немесе үстірт сипатта қарастырылды. Ал тәуелсіздік жылдарындағы еңбектерде ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған жаңа көзқарастар қалыптаса бастады, екіншіден, Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихын зерттеген еңбектердің тақырыптық ауқымы мен ғылыми деңгейі әрқелкі. Кейбір зерттеулер көші-қон тарихына басымдық берсе, енді бірқатары әлеуметтік-экономикалық даму, этномәдени дәстүрлер, тіл мен білім мәселелерін қамтиды. Алайда бұл еңбектердің өзара сабақтастығы мен ғылыми эволюциясы арнайы

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulnar555@mail.ru

жүйеленбеген. Сондықтан тарихнамалық зерттеу арқылы негізгі ғылыми бағыттар, басым мәселелер мен зерттелмей қалған тұстарды анықтау маңызды. Осылайша Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихнамасын зерттеу — осы этникалық қауымдастықтың тарихи дамуын ғылыми тұрғыдан жанаша пайымдауға, бұрынғы зерттеулердің жетістіктері мен кемшіліктерін айқындауға және болашақ зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми міндет.

Материалдар мен әдістер

Мақала тарихнамалық тұрғыдан жазылғандықтан, мақаланың деректік материалдарын шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің еңбектері құрады. Мақаланың «Нәтижелері» бөлімінде бірқатар шетелдік және қазақстандық авторлардың еңбектеріне талдау жасалып, ал «Талқылау» бөлімінде қарастырылған еңбектердің ерекшеліктері берілді, зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттары талқыланды.

Тақырыпты зерттеу барысында тарих ғылымында қалыптасқан жалпы ғылыми және арнайы әдістер кешені қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нысанын жан-жақты, жүйелі әрі объективті түрде талдауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, тарихи-генетикалық әдіс шетелдік және отандық тарихнаманың қалыптасу және даму эволюциясын айқындау үшін қолданылды. Аталған әдіс арқылы Моңғолиядағы қазақ диаспорасына арналған зерттеулердің пайда болу алғышарттары, олардың уақыт өте келе тақырыптық және теориялық тұрғыдан өзгеруі кезең-кезеңімен қарастырылды. Осымен бірге қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік зерттеу жұмыстарын, авторлардың көзқарастарын өзара салыстыруда тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Моңғолиядағы қазақ диаспорасына қатысты зерттеу жұмыстарының мазмұнын, құрылымын, деректік базасын және ғылыми жаңалығын бағалау барысында тарихнамалық талдау әдісі пайдаланылды. Жүйелік-құрылымдық әдіс арқылы тарихнаманың тақырыптық бағыттары (көші-қон, этникалық бірегейлік, мәдениет, саясат, демография) топтастырылды және олардың өзара байланысы айқындалды.

Нәтижелері

Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы мен этномәдени дамуын зерттеуде шетелде өмір сүріп, ғылыми қызмет атқарған қазақ авторларының еңбектері айрықша тарихнамалық мәнге ие. Осындай авторлардың қатарындағы Асқанбайұлы Сарайдың «Баян-Өлгий аймақтық қазақ халқы тарихының кейбір мәселелері» аталатын зерттеу жұмысының маңызы зор [1]. Бұл зерттеу жұмысы «Баян-Өлгий аймағы қазақтарының сыртқы Моңғолияға келу тарихының кейбір мәселелері», «Қазақтардың әкімшілік системасы», «Қазақтар арасындағы сауда» деп аталатын үш тарауды қамтыған. Автор XVIII ғ. II жартысында Орта жүздің керейлері Қазақстаннан қоныс аударып отырып, бұрынғы Жоңғар хандығының жерін екінші рет иеленгендігін атап көрсетіп, «XVIII ғасырдың II жартысынан бастап қазақтың Орта жүзінің керей тайпасы қазіргі Қазақстан жерінен көшіп, Қытайдың батысына қоныс аударды. Бұлар Қытайдың қазіргі Шыңжаң өлкесіндегі қазақтар болатын. 1758 ж. Жоңғария хандығы жойылды, Шыңжаң қазақтары XVIII ғ. 70 жылдарынан бастап қайтадан сол жерге қоныс аударып, мекендеп қалды» [1; 5] деп атап көрсетеді.

Осымен қатар Сарай Асқанбайұлының 1991 ж. басылып шыққан «Революциядан бұрынғы қазақ халқы» [2] аталатын екінші бір зерттеу жұмысында автор Қазақстан, Қытай және Моңғолия қазақтарының тарихы өзара тығыз байланысты деген тұжырым шығарады. Атап өту қажет, Сарай Асқанбайұлы Моңғолия қазақтарының Қазақстан Республикасына оралуына қарсы болған. Ол осы мәселе туралы бірнеше рет Моңғолияның Бұқаралық ақпарат құралдарында өзіндік пікірлерін білдірген. Атап айтқанда, оның 1994 ж. 25 наурызда «Ардын эрх» газетінде жарияланған мақаласында «Көші-қонның салдарынан Өлгийдің экономикасы қатты құлдырады. Сондықтан 1994 жылы кететіндерін бірақ жіберіп, қалған елді дұрыс орнықтырып, қалпына келтіру керек. Менің балашағам Ұланбатырда, бәрі жұмыста жүр. Менің ешбір елге босқын болып кеткім келмейді. Өз отанымның болашағына нық сенемін. Мынандай берекесіз көштің аяғына қарапайым адамдар, жас балалар басылуда» [3; 70] деген пікірін білдірген. Осымен бірге мақала авторы Моңғолия қазақтарының жағдайын, олардың басқа елдердегі жағдаймен салыстыра отырып, Қытай қазақтары бастан кешірген қиыншылықтарға қарағанда, моңғол қазақтарының еркіндік жағдайында тұрғанын және дамығанын көрсетеді.

Шетелдегі этникалық қазақтардың зерттеу жұмыстарының арасында 1990 ж. Моңғолия Премьер-министрінің орынбасары, ал 1991-1992 жылдары Моңғолияның Ұлы халық Хуралы

(парламенті) төрағасының орынбасары қызметін атқарған Зардыхан Қиянатұлының еңбектерінің маңызы жоғары. Ол шетелдегі әлем қазақтарының ішінде осындай жоғары мемлекеттік мәртебені иеленген бірінші қазақ болды. Көптеген қандастардың пікірінше Зардыхан Қиянатұлы қазақтардың Атамекеніне оралуы туралы Қазақстан Президентінің саясатын ашық қолдады және өзі үлгі көрсетті. Зардыхан Қиянатұлының «Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар» аталатын еңбегінде моңғол даласындағы ежелгі тарихты, түркі тайпалары: наймандарды, керейлерді, уақтарды Орта жүздің құрамына кіретіндігін анықтаған [4; 49].

Профессор, зерттеуші-ғалым Зардыхан Қиянатұлының 1995 ж. шыққан «Жылаған жылдар шежіресі» [5], 2001 жылы жарық көрген «Моңғолиядағы қазақтар» [6] еңбектерінде Моңғолиядағы қазақтардың қилы тағдыры мен тарихы, этнос ретінде өздерін сақтап қалуы, қоныстану ерекшеліктері мен олардың шаруашылығы жайлы жазылды. Моңғолия қазақтарының әлеуметтік жағдайы, салт-дәстүрі мен мәдениеті, тұрмысы, көші-қоны мәселесіне қатысты мәліметтер, келтіреді. Қазақ диаспорасының өткені мен болашағына байланысты зерттеу жұмысы әкімшіл-әміршіл жүйенің қазақ диаспорасына тигізген зардабы мен бұрмаланған тарихына қатысты бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді.

Келесі бір зерттеуші Биқұмар Қамалашұлы өзінің «Моңғолия қазақтарының салт-дәстүрлері» [7] атты этнографиялық еңбегінде диаспора тыныс-тіршілігіндегі тарихи-географиялық құрылымға талдау жасайды. Хұрметхан Мухамадиұлының тарихи-этнографиялық сипатта жазылған «Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы» [8] атты зерттеуінде қазақ диаспорасының жасампаздық әлеуеті анықталған, атап айтқанда бұрынғы Моңғолия азаматтарының әртүрлі салалар бойынша қазақ, моңғол, орыс, ағылшын, неміс тілдерінде қорғаған 54 ғылым докторлары мен кандидаттарының тізімін көрсетеді [9; 308-312]. Осымен бірге, автор өз еңбегінде Баян-Өлгий аймағының құрылуы кезеңдерінде 22 788 қазақ ұлт өкілдері немесе жалпы аймақ тұрғындарының 78% тұратыны туралы мәлімет берілген. 1963 ж. халық санағы бойынша Моңғолия қазақтарының саны 47,7 мың адамды немесе жалпы ел тұрғындарының 4,7% құрағандығын атап көрсетеді. Хұрметхан Мухамадиұлының пікірінше 1989-2013 жылдар аралығында тарихи-демографиялық аспектіде сапалы өзгерістер орын алған. 2012 ж. Моңғолияның 21 аймағында, 3 қаласында, 140 сұмысында 101 526 қазақ (3,86%) тұрған [10; 271-281].

Моңғол мемлекетінің 800 жылдығына және Қазақ хандығының 550 жылдығына арнап шығарылған Үзбен Құрманбайұлы және Шынай Рахметтің «Моңғолиядағы қазақ халқы» [11] еңбегі жарық көрді. Бұл зерттеу жұмысында қазақ қауымының қалыптастырылу тарихы, Орта жүздің 6 рулық одағының төрт рулық одақтары бойынша — керей, найман, уақ, арғын, сол сияқты қожа, төре және қазақтармен ассимиляцияға ұшыраған өзбектер, ұйғырлар туралы нақты мәліметтер берілген. Автордың көрсетуінше XX ғ. 80-ші жылдары 40 мыңға жуық қазақ Баян-Өлгий аймағынан тыс тұрған [11; 49]. Сонымен бірге, авторлардың пікірінше жаппай жұмыссыздық, өндірістің болмауының салдарынан Моңғолияның басқа аймақтарына көші-қонның орын алуы қазақ тілінің, салт-дәстүрдің, ислам дінінің сақталуына кері әсерін тигізген және қазақтарды үйренген Баян-Өлгий аймағынан алыстату келер ұрпақтың тағдырына балта шапқанмен бірдей болған [11; 79-80]. Авторлар 2000 ж. Моңғолияға қайта оралған қазақтарға Моңғол Үкіметінің көмегін және Қазақстанға оралудың салдарларын атап көрсетеді және тұрғындардың 90%-на жуығын қазақтар құрайтын Баян-Өлгий аймағында тұтқалы лауазымды орындар қазақтарға тимейтіндігін байқаған [11; 79]. Дүниежүзі қазақтары Құрылтайының төртеуіне делегат болып қатысқан Үзбен Құрманбайұлының Қазақстан тәуелсіздігінің жиырма жылдығына арналған арналған «Мәңгілік Ел» естелігі кітабында 80 мыңға жуық қазақтардың Қазақстанға орнығып алған кезде, Моңғолиядан көшіріп алу шарасының барысын зерттеген, Қазақстан мен Моңғолия арасындағы, соның ішінде қазақ диаспорасымен байланыс барынша толық нақтыланып жазылған [12; 292].

Шетелдегі этникалық қазақтардың арасында Рахмет Сұрағанның «Моңғолия мен Қытайды мекендеген қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің тарихы (1912-1949 жылдар)» атты зерттеу жұмысының маңызы жоғары. Автордың пікірінше, 1911 ж. Синьхай төңкерісі Моңғолия және Қытай қазақтарының саяси өміріне орасан зор ықпал етті, Шыңжаңдағы ұлт-азаттық қозғалысына Қытай үкіметінің саясаты негіз болды, алайда отарлық саяси күреске қарсы қазақ көшбасшыларының әрекеті ұтымсыз болды, нәтижесінде көптеген қазақ тұрғындарының өздері орныққан жерлерін тастап кетулеріне тура келді [13; 27].

Көші-қон мәселесін зерттеген шетелдік ғалымдардың бірі Марта Брилл Олкот өз зерттеуінде Қазақстанға шетелдегі қазақтардың қайтып оралуы туралы «Үкімет елдегі этникалық тепе-теңдікті

өзгерту әрекетін, қазақтарды көбіне солтүстік облыстарда шоғырландыру міндетін қоя отырып, жасырын қолдайды. Алайда мұндай әрекеттер, мысалы, Моңғолия мен Қытайдан қазақтардың оралуы үлкен шығынға алып келеді, әрі қажет 5 емес шиеленісті тудырады» [14; 104] деп атап көрсетеді. Оның пікірі бойынша «қазақтардың көші-қоны демографиялық өзгерістердің орын алуына алып келуінен гөрі, ұлтаралық қатынаста үлкен дәрежедегі тітіркендіргіш болып табылады» [14; 205].

Сонымен бірге Моңғолия қазақтары әлемдік диаспорология тұрғысынан зерттелуде. Атап айтқанда С. Вернер және Х. Баркус өз зерттеуінде қазақтардың Моңғолиядан қоныс аударуын көші-қонның трансұлттық түрі ретінде қарастырады. Олардың пікірі бойынша, Моңғолия қазақтары көші-қон үдерісіне сындарлы қарайды. Бұны олар атамекенге шақыру ретінде қабылдамайды. Дегенмен бұл себеп атажұртымен қауышу ретінде бар болса да, экономикалық мүмкіншілікті құрайтын алғышарт ретінде қарастырады. Олар үшін бастысы, әсіресе жастар үшін өмірде өз орнын табу. Өйткені Моңғолияда мал шаруашылығын дамыту мүмкіндігі тарылып келеді. С. Вернер және Х. Баркус атап кеткендей, аға ұрпақ Моңғолияда үйреніскен ескі тіршілікпен, дәстүрлі мал бағумен айналысып өмір сүргенді қалайды. Ал жастар білім алу мен қазақстандық қоғамға кірігу мақсатында көші-қонды қолдайды. Сондай-ақ авторлар Моңғолия қазақтарының аға буын өсіп-өнген жерге, ата-бабаларының сүйегі жатқан туған жерге кіндіктері байланған және оларды Қазақстанға қоныс аударған отандастары, туған-туыстарының басына түскен қиындықтар қорқытады [15].

Шетелдік зерттеуші А. Динердің мақаласы қазақ диаспорасының теориялық және әдіснамалық мәселесіне арналған [16]. Автор Орталық Азияның бұрынғы кеңестік республикалары, қазірде тәуелсіз мемлекеттер өңірлік егемендігін және әлеуметтік-саяси өміршендігін қамтамасыз етуге ұмтылатындығын атап көрсетеді. Оның пікірі бойынша мемлекеттің қалыптасуының алғашқы жылдарында көпшілік алдында және қазақ тілді газет беттерінде жаңа тәуелсіз Қазақстанда өздерінің этникалық отандастарымен бас қосуы мақсатында қазақ диаспораларына ашық үндеулер жасалды. Бұл әсіресе, кез келген қазақ диаспоралары ішінде көші-қонға бейімделуге ең жақын келетін моңғол қазақтары үшін аса маңызды [16; 327]. А. Динер қоныс аударушылардың қазақстандық қоғамға кірігуінің тежелу себебін Қазақстан мен этникалық қазақтары бар мемлекеттер арасындағы қажетті екіжақты келісімнің болмауы себебімен түсіндіреді. Сондай-ақ ол көші-қон саласындағы мәселелерді шешу үшін тереңдетілген талдау және баламалық стратегия дайындауды, қандастардың қажеттілігін тиімді қанағаттандыратын институттардың жетіспеушілігін де атап көрсетеді [16; 333].

Келесі бір шетелдік зерттеуші Исик Кусджу Қазақстанның этникалық көші-қонындағы мемлекеттің саясаты туралы қоғамдық пікірлерге талдау жасап, қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарындағы қоғамдық пікірталастарға зерттеу жүргізеді. Ол этникалық көші-қон саясаты басталғаннан бергі уақыттағы қазақ және орыс тілді жарияланымдарда қандастарға қатысты мәселелер қозғалып келе жатқындығын атап өтеді [17].

Потсдам және Мичиган университеттерінің докторанттары Хенрик Альфф пен Анна Генина өздерінің диссертациялық зерттеулерін шетелдегі этникалық қазақтардың Қазақстан Республикасына оралуы тақырыбына арнап, Алматы облысына көшіп келгендерге зерттеу жүргізді. Аталған шетелдік авторлардың зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасының көші-қон саясатына қатысты негізгі нормативтік-құқықтық актілерге, шетелдік және қазақстандық ғылыми әдебиеттерге сараптама жасалған. Осымен қоса авторлар «Барша қазақты Қазақстан жерінде бір тудың астына бірігуге» шақырған Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайының материалдарына талдау жүргізген. Жұмыстың ерекшелігі — авторлар ҚР Парламентінің депутаттары, 1992 ж. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары қызметін атқарған Қалдарбек Найманбаевпен, қандастардың оралмандардың қоғамдық бірлестіктерінің басшылары және белсенділерімен сұхбат жүргізген [18], [19].

Цюрих университетінің профессоры Петер Финке Моңғолиядан келген қазақ репатрианттарының мәдениеті мен дәстүрін зерттеуге назар бөледі. Ол өз зерттеуінде Моңғолиядан келген қазақтардың Қазақстанның қоғамдық ортасы мен мәдени өміріне бейімделуі туралы мәліметтер келтіреді [20]. Автордың мәліметтеріне сәйкес 1989 ж. Моңғолияда барлығы 130 000 қазақ өмір сүрген және бұл көрсеткіш жалпы халықтың 5 %-ын құраған және қазақтар өздерін қандайда бір экономикалық немесе саяси дискриминацияға ұшырадық деп санамаған, керісінше моңғолдарға қарағанда ауқатты өмір сүрген. Аймақтық деңгейде қазақ тілінде мектеп пәндері оқытылып, қазақша радио мен журналдар арқылы мәдени автономия болған. Питер Финке келесі бір зерттеу жұмысында Моңғолиядан қазақтардың Қазақстанға миграциясы Моңғолияға деген кері көзқарасқа емес, экономикалық мотивтерге байланысты болды деп көрсетеді. Автордың

мәліметтеріне сәйкес 1990 және 1994 жылдары Моңғолиядағы барлық отбасының 40 %-ы Қазақстанға кетіп, солтүстік аймақтарға қоныстанған, дегенмен, климаттың қолайсыздығы және орыс тілді тұрғындардың басым болуының арқасында пайда болған қиындықтарға байланысты қоныс аударған қазақтардың бір бөлігі Моңғолияға кері кеткен. Ал миграцияның екінші толқыны ХХІ ғ. басындағы Қазақстандағы экономикалық дамумен және өмір сүрудің қолайлы жағдайының қалыптасуымен тығыз байланысты болды [20].

Тағы басқа шетелдік зерттеуші А.Х. Тойчиев Баян-Өлгийдегі ұлттық қазақ аймағының әлеуметтік-экономикалық дамуы мәселесін зерттеген. Автор Моңғолия қазақтары туралы мәліметтер моңғол, қазақ және орыс тілдерінде өте аз екендігін мойындайды [21; 4]. Бұл зерттеу жұмысы Моңғолия қазақтары өмірінің түбегейлі өзгергенін көрсетуде, этникалық қазақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын жүйелі түрде баспадан шығару үшін жасалған алғашқы қадам болды. Автор қазақтардың негізгі мамандығы — мал шаруашылығы, бұл аймақтың өнім кірісінің 82% құрағандығын атап көрсетеді. Сонымен бірге өндіріс саласында қазақтар жеңіл, көмір, тамақ өнеркәсібінде, құрылыс материалдары өндірісінде, электрэнергетика және баспа салаларында қызмет атқаратынын анықтайды. А.Х. Тойчиевтің ұсынған мәліметтеріне сәйкес ауыл халқының 90% қоныс аудармай тұрғылықты өмір сүру үрдісіне көшкен және қалған малшылардың 10%-ын осылайша түпкілікті қоныстануға тарту 1971-1975 жылдарға белгіленгендігін атап көрсетеді [21; 4].

Бізді соңғы жылдары басылып шыққан қазақстандық ғалымдардың да еңбектері үлкен қызығушылық танытады. Солардың қатарында С.Б. Омаш пен К.И. Кобландин өз зерттеуінде Моңғолиядағы 2020 жылғы Ұлттық халық санағының материалдары бұл елде тұратын қазақтардың санының артқанын көрсететінін атап өтеді. Бұл үрдіс ел көлемінде де, жеке алғанда Баян-Өлгий мен Ховд аймақтарында, сондай-ақ Ұланбатыр қаласында да байқалады. Алайда Моңғолияның жалпы этникалық құрылымында қазақ диаспорасының үлесі 3,8%-ға дейін төмендеген, бұл негізгі этникалық топ — халха-моңғолдар санының өсуімен түсіндіріледі. Авторлардың пікірінше, соңғы онжылдықта Моңғолиядағы қазақ қауымының барлық этнодемографиялық көрсеткіштері бойынша оң өзгерістер байқалып, алдағы 20–30 жылда олардың санының арта түсетіні болжануда. Аты аталған авторлар келесідей нақты тұжырымдар шығарған: Моңғолия қазақтары қазақ этносының ажырамас бөлігі; қазақтардың Моңғолия аумағына қоныс аударуы тарихи, әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы себептермен байланысты болды; моноэтникалық орта жағдайында өмір сүретін Моңғолия қазақтары өздерінің этномәдени бірегейлігін сақтап, этникалық өзіндік санасының жоғары деңгейімен ерекшеленеді; Моңғолиядағы қазақ қауымын этномәдени бірегейлік ұғымы оның қалыптасуы мен қызмет етуінде шешуші рөл атқаратын диаспора ретінде қарастыру орынды; Моңғолия қазақ диаспорасына моңғол қоғамына табысты бейімделу мен ықпалдасу тән; Батыс Моңғолия қазақтарынан айырмашылығы, Ұланбатыр қаласы мен оның маңайында шоғырланып орналасқан қазақтар арасында белгілі бір деңгейде этникалық болмыстың әлсіреуі, жас ұрпақтың ана тілінен алыстауы байқалады; күнделікті өмірде қазақтар мен моңғолдар, сондай-ақ Моңғолияда тұратын басқа да этникалық топтар арасында этникалық шиеленістің жоқтығы тән; соңғы онжылдықта Моңғолиядағы қазақ қауымының барлық этнодемографиялық көрсеткіштері бойынша оң өзгерістер байқалып, алдағы 20–30 жылда олардың санының өсуі болжанады [22].

Атап өту қажет, 2020 жылғы Ұлттық халық санағының деректеріне сәйкес, Моңғолияда 120 мыңнан астам қазақ тұрады, бұл елдің жалпы халқының 3,8%-ын құрайды. 2010 жылғы санақпен салыстырғанда, қазақ халқының саны шамамен 20 мың адамға артқан.

Қазақтардың ең көп бөлігі Баян-Өлгий аймағында шоғырланған — 93 980 адам, бұл аймақ халқының 91,0%-ын құрайды, Ұланбатырда 10 570 қазақ (0,7%) тұрады. Ховд аймағында — 9 837 адам (11,2%), Дархан-Уул аймағында — 2 612 адам (2,5%), Сэлэнгэ аймағында — 1 015 адам (1,0%), Төв аймағында — 930 адам (1,0%), Орхон аймағында — 673 адам (0,7%), Хэнтий аймағында — 539 адам (0,7%) бар. Увс және Дорноговь аймақтарының әрқайсысында қазақ қауымының 100-ден астам өкілі тұрады. Ал Моңғолияның төрт аймағында қазақтар мүлде жоқ, олар: Архангай, Баянхонгор, Өмнөговь, Хөвсгөл. Қалған аймақтарда қазақ этносының өкілдері өте аз мөлшерде кездеседі. Сонымен қатар, қазақтардың 42%-ы қалалық жерде, ал 58%-ы ауылдық жерде тұрады [23].

Келесі авторлар Ә.Б. Шалманова мен Р.А. Бекназаров өз зерттеуінде Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының шаруашылығын сипаттап және қазіргі замандағы өзгерістерге бейімделуін көрсеткен. Мақалада Моңғолияда қоныстанған қазақ диаспорасының негізгі шаруашылығы — жартылай көшпелі мал шаруашылығы және қосалқы диканшылық туралы баяндалады. Авторлардың пікірінше, қазіргі замандағы урбанизация, жаһандану үрдісіне қарамастан Моңғолиядағы

қазақтардың негізгі шаруашылығы жартылай көшпелі мал шаруашылығы. Бұған жергілікті табиғи-климаттық жағдай әсер етумен бірге, елдегі моңғол тілдес халықтың да ұқсас шаруашылықпен айналысуы және мемлекет тарапынан қолдау табуы, ел экономикасы дамуының басты бағыттарының бірі болуы әсер етеді. Бірақ жұттың салдарынан малынан айырылған қазақтардың материалдық жағдайы нашарлап, отырықшылыққа көшуі, ал жас буынның мал шаруашылығын жүргізуге құлшыныс танытпауы малшы отбасылардың азаюына әкелуде. Сонымен бірге қатал ауа-райына, жердің тасты болуына қарамастан жергілікті қазақтар қосалқы шаруашылық ретінде диқаншылықпен айналысады. Заманауи техникаларды қолдану дәстүрлі еңбек құралдарының қолданыссыз қалуына әсер еткенмен қазақ этникалық тобының жұмысын жеңілдетумен қатар, өнімділігін де арттыруда [24].

Келесі зерттеушілердің пікірінше (Б.Б. Токишкадилов, Б.А. Бақытжанова, К.Д. Садыков) Моңғолияға қоныстанған қазақтар өңірдің табиғи жағдайлары, жер-су ерекшеліктері мен ауа-райына икемделе отырып, өздерінің ата-бабалары сияқты өмір салтын сақтап қана қоймай, қазақ ұлтының ұлттық қасиеттерін де берік ұстанды. Осылайша, Моңғолиядағы қазақтар саны жағынан жергілікті моңғол халқынан кейінгі ең ірі этносқа айналды. Мұнда мекендеген қазақ рулары өзара қоғамдық және биологиялық ерекшеліктер негізінде қазақ этносының біртұтас қауымдастығын қалыптастырып, оны кейінгі ұрпақтарға табысты жалғастыра білді. Моңғолиядағы қазақтардың әл-ауқатына мал басының қарқынды өсуіне кедергі болатын жұт салдары, жыл сайын жайылымның азаюына қарамастан ауыл тұрғындары дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығын дамытуға ықпал етті [25].

Талқылау

КСРО-ның ыдырауына дейін Моңғолияда шығарылған еңбектер қазақ диаспорасы және қоныс аудару тарихының әлем тарихы мән-мәтінінде, халықаралық қатынастар барысында отандық зерттеушілердің қолы жетпейтін мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылымдарға танымалдылығы аз фактологиялық және ауқымды статистикалық материалға сілтеме жасалған. Сонымен бірге бұл жұмыс шетел қазақтарының өмірі жайлы білімдер жинақтау үдерісі туралы куәлендіреді, сонын ішінде кешегі кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі Қазақстан тарапынан көрсетілген белсенді қолдау, шетелдердегі ұлттық ғылыми-педагогикалық зиялылардың қалыптасуының жалпы бет-бейнесін толықтырады.

Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы мен этномәдени дамуын зерттеуде шетелде өмір сүріп, ғылыми қызмет атқарған қазақ авторларының еңбектері айрықша тарихнамалық мәнге ие. Бұл зерттеулер, біріншіден, диаспора тарихын ішкі этникалық көзқарас тұрғысынан зерделеуімен, екіншіден, деректік базасының ерекшелігімен және авторлардың зерттеу нысанына тікелей қатыстылығымен құнды. Зерттеушінің еңбектерінің басты маңыздылығы — Моңғолиядағы қазақтардың қалыптасу тарихын ішкі этникалық динамикамен, аймақтық және трансшекаралық процестермен өзара байланыста көрсетуінде.

Шетелдік ағылшын тілді тарихнаманы талдау авторлардың түрлі көзқарастарынан мәлімет береді. 1950-60-шы жылдары жазылған жұмыстар негізінен, қырғи-қабақ соғыс кезеңімен, қарама-қарсы екі саяси жүйеге байланысты саяси сипатта болып келеді. Олардың ой-өзегінің желісі демократияны ығыстыра отырып, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірді бірегейлендіруге бағытталған коммунистер саясатын айыптау. Шынжанды қазақ диаспорасының алтын бесігі және қазақтардың трансшекаралық көші-қонының басы екендігі жайлы ұғымның ақиқаттылығы зерттеушілерді біріктірді. XX ғ. 80-90-шы жылдарынан бастап және қазіргі уақытқа дейін жарияланымдарда қазақ диаспорасының елтанымдық және антропологиялық өмір салты кеңінен көрсетіледі. Мультимәдени ортадағы бейімделушілік, жұмылғыштық, шаруашылық түрінің өзгерісі, қазақтардың өз ұлттық келбетін сақтап келгендігі әлеуметтік үдерістің мәнін анықтайды. Қандастарымыз атажұртына орала бастаған кезден бастап, зерттеушілер Қазақстан Республикасының көші-қон саясатына көбірек назар аудара бастады.

Батыс тарихнамасында Моңғолиядағы қазақ диаспорасы мәселесі этникалық азшылықтар, көші-қон үдерістері, трансшекаралық қауымдастықтар және мәдени бірегейлік проблемалары аясында қарастырылады. Бұл бағыттағы зерттеулер XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптасып, қазіргі кезеңде пәнаралық сипатқа ие болды. Батыс зерттеушілері Моңғолиядағы қазақтарды ең алдымен диаспоралық қауымдастық ретінде сипаттап, олардың тарихи қалыптасуын Ресей империясы мен Қытайдағы саяси үдерістермен, сондай-ақ Моңғолияның ұлттық мемлекет ретінде

орнығу кезеңімен байланыстырады. Бұл еңбектерде қазақтардың Моңғолия аумағына қоныс аударуы көбіне еріксіз және жартылай ерікті миграция контекстінде түсіндіріледі. Батыс тарихнамасының маңызды ерекшеліктерінің бірі — этнодемографиялық және әлеуметтік-антропологиялық әдістердің басымдығы. Зерттеулерде халық санағының деректері, далалық этнографиялық бақылаулар, ауызша тарих (oral history) материалдары кеңінен қолданылады. Осы тәсілдер арқылы қазақ диаспорасының әлеуметтік құрылымы, отбасылық қатынастары, дәстүрлі шаруашылық үлгілері мен мәдени трансформациясы талданады. Сонымен қатар батыс авторлары Моңғолиядағы қазақтардың этникалық және мәдени бірегейлігін сақтау механизмдеріне айрықша назар аударады. Тіл, дін (ислам), салт-дәстүр мен туыстық байланыстар диаспоралық тұтастықтың негізгі факторлары ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда Баян-Өлгий аймағы этникалық шоғырланудың классикалық үлгісі ретінде сипатталып, оның мәдени тұтастықты сақтаудағы рөлі атап өтіледі.

Батыс тарихнамасында Моңғолия қазақтарының интеграция және ассимиляция мәселелері салыстырмалы аспектіде зерттеледі. Қалалық ортадағы, әсіресе Ұланбатырдағы қазақтардың этникалық болмысының трансформациясы, тілдік ассимиляция үдерістері және жастар арасындағы мәдени өзгерістер арнайы зерттеу объектісіне айналған. Бұл зерттеулерде этникалық шиеленістің төмен деңгейде болуы Моңғолияның этносаяси моделінің ерекшелігі ретінде бағаланады. Тағы бір маңызды қыр — Моңғолия қазақтарының трансұлттық байланыстары. Батыс ғалымдары Қазақстанмен, Қытайдағы және Ресейдегі қазақтармен мәдени, экономикалық және миграциялық байланыстарды трансұлттық кеңістік шеңберінде қарастырады. Әсіресе 1990 жылдардан кейінгі Қазақстанға қоныс аудару үдерістері диаспоралық сәйкестіктің өзгеру факторы ретінде талданады.

2025 жылдары жарық көрген қазақстандық ғылыми еңбектерде Моңғолиядағы қазақ диаспорасы мәселесі отандық диаспоратану, этнодемография және тарихи антропология шеңберінде кешенді түрде қарастырылады. Бұл кезеңдегі зерттеулердің басты ерекшелігі — диаспора феноменін тек тарихи көші-қон нәтижесі ретінде емес, ұзақ мерзімді әлеуметтік-мәдени дамуы бар тұтас этникалық қауымдастық ретінде пайымдау үрдісінің күшеюімен байланысты. Соңғы кездері қазақстандық тарихнамада этнодемографиялық талдаулар айрықша орын алады. Зерттеушілер Моңғолиядағы қазақ халқының сандық динамикасын, аймақтық шоғырлану ерекшеліктерін және әлеуметтік құрылымын ресми халық санағы материалдары мен архив деректеріне сүйене отырып зерделейді. Бұл тұрғыда Баян-Өлгий аймағы қазақ диаспорасының этникалық тұтастығын сақтаған негізгі орталық ретінде сипатталады, ал Ұланбатыр мен ірі қалалық орталар этномәдени трансформация үдерістері күшейген кеңістік ретінде айқындалады. Отандық зерттеулердің тағы бір маңызды бағыты — этномәдени бірегейлік мәселесі. Қазақстандық ғалымдар Моңғолиядағы қазақтардың тілін, дәстүрлі мәдениетін, діни ұстанымдарын және этникалық өзіндік санасын диаспоралық болмыстың өзегі ретінде қарастырады. 2025 жылғы еңбектерде этномәдени бірегейліктің сақталуы этникалық оқшауланумен емес, моңғол қоғамымен өзара бейімделу және интеграция жағдайында жүзеге асатыны ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Қорытынды

Моңғолиядағы қазақ диаспорасына арналған шетелдік және қазақстандық тарихнаманы салыстырмалы түрде талдау бұл мәселенің қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымда көпқырлы және пәнаралық бағытта зерттеліп отырғанын көрсетеді. Екі ғылыми дәстүрде де қазақ диаспорасы этникалық азшылық, трансшекаралық қауымдастық және тарихи қалыптасқан әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде қарастырылады, алайда зерттеу басымдықтары мен әдіснамалық ұстанымдарында бірқатар айырмашылықтар байқалады.

Шетелдік тарихнамада Моңғолиядағы қазақтар негізінен диаспоралық қауымдастық және этносаралық қатынастар контекстінде зерделенеді. Батыс зерттеушілері этникалық бірегейлік, мәдени трансформация, интеграция және ассимиляция үдерістеріне, сондай-ақ трансұлттық байланыстарға айрықша көңіл бөледі. Бұл еңбектерде әлеуметтік антропология, этнодемография және ауызша тарих әдістерінің кең қолданылуы диаспораның күнделікті өмірі мен әлеуметтік тәжірибесін терең түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар шетелдік зерттеулерде Моңғолияның этносаяси моделі мен этникалық шиеленістің төмен деңгейі қазақ диаспорасының тұрақты дамуының маңызды факторы ретінде бағаланады.

Қазақстандық тарихнамада Моңғолиядағы қазақ диаспорасы ұлттық тарихтың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, оның қалыптасуы мен дамуы тарихи-генетикалық тұрғыдан талданады. Отандық зерттеулерде көші-қонның себептері, қазақ қауымының аймақтық шоғырлануы,

этнодемографиялық динамикасы және этномәдени бірегейлікті сақтау мәселелері басым бағыттарға айналған. Қазақстандық ғалымдар архивтік деректерге, ресми статистикаға және тарихи құжаттарға сүйене отырып, диаспораның ұзақ мерзімді эволюциясын жүйелі түрде реконструкциялауға ұмтылады.

Екі тарихнамалық бағытты тоғыстыратын ортақ ұстаным — Моңғолиядағы қазақ диаспорасының жоғары деңгейдегі этникалық өзіндік санасы мен этномәдени тұрақтылығын мойындау. Сонымен қатар, қазіргі зерттеулерде урбанизация, жаһандану және жастар арасындағы тілдік трансформация сияқты үдерістер диаспоралық қауымның ішкі құрылымына әсер ететін маңызды факторлар ретінде бағаланады.

Жалпы алғанда, шетелдік және қазақстандық тарихнаманың өзара толықтырылуы Моңғолиядағы қазақ диаспорасын кешенді түсінуге мүмкіндік береді. Шетелдік зерттеулер диаспораның қазіргі әлеуметтік-мәдени болмысын және жаһандық контексте дамуын ашып көрсетсе, қазақстандық тарихнама оның тарихи тамырларын, этникалық тұтастығын және ұлттық тарихтағы орнын ғылыми тұрғыдан негіздейді. Осы екі бағыттың синтезі Моңғолиядағы қазақ диаспорасын зерттеудің теориялық және әдіснамалық әлеуетін кеңейтіп, болашақ ғылыми ізденістер үшін берік негіз қалайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сарай А. Баян-Өлгий аймақтық қазақ халқы тарихының кейбір мәселелері / А. Сарай; ред. С. Шанас. — Өлгий, 1968. — 66 б.
- 2 Сарай А. Революциядан бұрынғы қазақ халқы / А. Сарай. — Өлгий, 1991. — 115 б.
- 3 Балтабаева К.Н. Қазақ диаспорасы және атамекенге оралу (1991-2012) / К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж. Ермекбай, А. Баймағамбетова; Ұжымдық монографиялық еңбек. — Алматы: Елтаным, 2016. — 592 б.
- 4 Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар / З. Қинаятұлы. — Алматы: Санат, 1999. — 260 б.
- 5 Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі: тарихи көркем публицистика / З. Қинаятұлы. — Алматы: Мерей, 1995. — 296 б.
- 6 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар / З. Қинаятұлы. — Алматы: Атажұрт, 2007. — 255 б.
- 7 Қамалашұлы Б. Моңғолия қазақтарының салт-дәстүрлері: этнологиялық зерттеулер / Б. Қамалашұлы. — Өлгий: Аймақ баспа өндірісі, 1995. — 342 б.
- 8 Қамалашұлы Б. Моңғолия қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ. соңғы жартысы — XX ғ.): тар. ғыл. д-ры ... дисс. / Б. Қамалашұлы. — Алматы, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология ин-ты, 1997. — 430 б.
- 9 Мұхамәдиұлы Х. Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы: тар. ғыл. д-ры дисс. / Х. Мұхамәдиұлы. — Алматы, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология ин-ты, 2000. — 312 б.
- 10 Мұхамәдиұлы Х. Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы жайында / Х. Мұхамәдиұлы // Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихы және заманауи келбеті: Респ. ғыл.-тәжір. конф. материалдары. — Алматы: «Атажұрт», 2013. — 48 б.
- 11 Құрманбайұлы У. Моңғолиядағы қазақ халқы / У. Құрманбайұлы, Ш. Рахметұлы. — Уланбатор: «АДМОН» баспаханасы, 2007. — 264 б.
- 12 Құрманбайұлы Ұ. Мәңгілік Ел: ой-толғаныстар / Ұ. Құрманбайұлы. — Астана: Профи-Медиа, 2013. — 303 б.
- 13 Рахмет С. Моңғолия мен Қытайды мекендеген қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің тарихы (1912-1949 жылдар): тар. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / С. Рахмет. — Алматы, 2009. — 29 б.
- 14 Олкотт М.Б. Казахстан: непроеденный путь / М.Б. Олкотт. — М.: Генфальд, 2003. — 354 с.
- 15 Werner C. Mobility and immobility in a Transnational Context Changing Views of Migration among the Kazakh Diaspora in Mongolia / C. Werner, H. Barcus // Migration Letters. — 2006. — Vol. 6. — P. 49–62.
- 16 Diener A. Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma / A. Diener // Europe-Asia Studies. — 2005. — No. 2. — P. 327–348.
- 17 Isik Kusu. Kazakhstan's oralman project: a remedy for ambiguous identity? / Kusu Isik. — TheIndiana University, 2008. — 252 p.
- 18 Генина А. Репатриация этнических казахов: много вопросов — мало ответов / А. Генина // Оралманы — этнические казахи в поисках идентичности: Аспекты интеграции в современное казахстанское общество. — Алматы, 2009. — С. 53.
- 19 Хенрик Альфф. Иммиграция этнических казахов и миграционная и интеграционная политика Казахстана — за и/или против? / Альфф Хенрик // Оралманы — этнические казахи в поисках идентичности: Аспекты интеграции в современное казахстанское общество. — Алматы, 2009. — С. 16.

- 20 Finke P. Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei P. Finke. — Münster: LIT Verlag, 2004. — 364 p.
- 21 Тойчиев А.Х. Социально-экономическое развития Баян-Улгийского национального казахского аймака Монгольской Народной Республики / А.Х. Таичиев. — М.: Ин-т востоковедения АН СССР, 1974. — 23 с.
- 22 Омаш С.Б. Эволюция казахской диаспоры в Монголии: история и влияние на региональные отношения / С.Б. Омаш, К.И. Кобландин // Известия Казахского университета Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. Серия «Международные отношения и регионоведение». — 2024. — № 2. — С. 243–263.
- 23 National Statistical Office of Mongolia 2020 Population and Housing Census of Mongolia: National Report. — Ulaanbaatar: National Statistical Office of Mongolia, 2020. — 298 p.
- 24 Шалманова Ә.Б. Моңғолия казактары шаруашылығының ерекшеліктері / Ә.Б. Шалманова, Р.А. Бекназаров // Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы. — 2025. — №1(76). — Б. 56–67.
- 25 Токишқадиров Б.Б. Моңғолиядағы казактардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы (XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басы) / Б.Б. Токишқадиров, Б.А. Бақытжанова, К.Д. Садықов // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. Тарих және әлеуметтік саяси ғылымдар сериясы. — 2025. — №3. — Б. 29–43.

Г. Байжұма, О.Д. Табылдиева, А.М. Садыкова

Историография проблемы казахской диаспоры в Монголии

Казахская диаспора в Монголии — понятие, которое давно вошло в научный оборот. Исследование процесса формирования и развития казахской диаспоры в Монголии как самостоятельного исторического и социокультурного явления призвано восполнить пробел в изучении истории казахского народа в целом. В связи с этим в статье рассмотрены степень изученности проблемы эмиграции казахского населения в Монголию и становление казахской диаспоры. Статья представляет собой историографический обзор проблемы казахской диаспоры, приводятся и анализируются характеристики основных научных работ казахстанских и зарубежных исследователей. Рассматривая ключевые труды по данной теме, авторы выявляют наиболее изученные аспекты: историю появления и складывания казахской диаспоры в Монголии и особенности положения казахов в монгольском обществе на современном этапе. Проведённый анализ историографии позволяет утверждать, что малоисследованным остаётся весьма актуальный вопрос о казахской диаспоре как значимом факторе мягкой силы в осуществлении внешней политики Казахстана по отношению к Монголии. Ряд работ, анализируемых в статье, были написаны в последние десятилетия, что свидетельствует о том, что данная тема и сегодня продолжает оставаться актуальной и до конца не исследованной. Авторы статьи подчеркивают необходимость дальнейшего развития и укрепления казахстанско-монгольского научного сотрудничества для более глубокого и всестороннего анализа закономерностей развития и истории казахской диаспоры, проживающей на территории Монголии.

Ключевые слова: казахская диаспора, историография, зарубежная историография, казахстанская историография, история, Монголия, Казахстан, этническая идентичность, миграция.

G. Bayzhuma, O.D. Tabyldiyeva, A.M. Sadykova

Historiography of the Problem of Kazakh Diaspora in Mongolia

The Kazakh diaspora in Mongolia has long been a subject of academic discourse. Research into the formation and development of the Kazakh diaspora in Mongolia as an independent historical and socio-cultural phenomenon aims to fill a gap in the study of the history of the Kazakh people as a whole. In this regard, the article examines the extent to which the problem of the emigration of the Kazakh population to Mongolia and the formation of the Kazakh diaspora have been studied. The article presents a historiographical overview of the problem of the Kazakh diaspora, citing and analysing the characteristics of the main scientific works of Kazakhstani and foreign researchers. The authors, reviewing the main works on this topic, identify its most studied aspects: the history of the emergence and formation of the Kazakh diaspora in Mongolia and the peculiarities of the position of Kazakhs in Mongolian society at the present stage. An analysis of historiography suggests that the highly relevant issue of the Kazakh diaspora as a significant factor of soft power in Kazakhstan's foreign policy towards Mongolia remains understudied. A number of works analysed in the article were written in recent decades, which indicates that this topic remains relevant and has not been fully researched. The authors emphasize the need to continue and strengthen Kazakh-Mongolian scientific cooperation for a more in-depth and integrated analysis of the patterns of development and history of the Kazakh diaspora living in Mongolia.

Keywords: Kazakh diaspora, historiography, foreign historiography, Kazakhstani historiography, history, Mongolia, Kazakhstan, ethnic identity, migration.

References

- 1 Sarai, A. (1968). *Baian-Olgii aimaqtyq qazaq khalqy tarikhynyn keibir maseleleri* [Some issues of the history of the Kazakh people of the Bayan-Olgii region]. Olgii [in Kazakh].
- 2 Sarai, A. (1991). *Revoliutsiadan buryngy qazaq khalqy* [The Kazakh people before the revolution]. Olgii [in Kazakh].
- 3 Baltabayeva, K.N., & Mamashev, T.A. (2016). *Qazaq diasporasy zhane atamekenge oralu (1991–2012)* [Kazakh diaspora and return to the homeland (1991–2012)]. Almaty: Eltanym [in Kazakh].
- 4 Kinaiatuly, Z. (1999). *Mongol ustirtin meken etken songy turki taipalary: IX–XII gasyrlar* [The last Turkic tribes that inhabited the Mongolian steppe: IX–XII centuries]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 5 Kinaiatuly, Z. (1995). *Zhylagan zhyldar shezhiresi: tarikh kormem publitsistika* [The chronicle of weeping years: historical and artistic journalism]. Almaty: Merei [in Kazakh].
- 6 Kinaiatuly, Z. (1995). *Mongoliadagy qazaqtar* [Kazakhs in Mongolia]. Almaty: Atazhurt [in Kazakh].
- 7 Kamalashuly, B. (1995). *Mongoliia qazaqgarynyn salt-dasturleri: etnologialyq zertteuler* [Customs and traditions of the Kazakhs of Mongolia: ethnological research]. Olgii: Aimaq baspa ondirisi [in Kazakh].
- 8 Kamalashuly, B. (1997). *Mongoliia qazaqtarynyn dasturli sharuashylygy (XIX ғ. songy zhartysy — XX ғ.)* [Traditional economy of the Kazakhs of Mongolia (last half of the 19th century — 20th century)]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Mukhamediuly, Kh. (2000). *Mongoliadagy qazaq etniqalyq tobynyn qalyptasuy men damuy* [Formation and development of the Kazakh ethnic group in Mongolia: historical science]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Mukhamadiuly, Kh. (2013). *Mongoliadagy qazaq etnikalyq tobynyn qalyptasuy zhaynda* [On the formation of the Kazakh ethnic group in Mongolia]. *Qazaq diasporasynyn zhasampaz aleueti: tarikh zhene zamaunai kelbeti — Creative potential of the Kazakh diaspora: history and modern appearance: Materials of the Republican scientific and practical conference*. Almaty: «Atazhurt» [in Kazakh].
- 11 Kurmanbaiuly, U., & Rakhmetuly, Sh. (2007). *Mongoliadagy qazaq khalqy* [The Kazakh people in Mongolia]. Ulanbator: «ADMON» baspakanasy [in Kazakh].
- 12 Kurmanbaiuly, U. (2013). *Mengilik El: oi-tolganystar* [Mengilik El: thoughts and reflections]. Astana: Profi-Media [in Kazakh].
- 13 Rakhmet, S. (2009). *Mongoliia men Qytaidy mekendegen qazaqtardyn qogamdyq-saiasi omirinin tarikh (1912–1949 zhyldar)* [History of the socio-political life of Kazakhs living in Mongolia and China (1912–1949 years)]. Almaty [in Kazakh].
- 14 Olcott, M.B. (2003). *Kazakhstan: neproidennyi put* [Kazakhstan: an untrodden path]. Moscow: Genfald [in Russian].
- 15 Werner, C., & Barcus H. (2006). Mobility and immobility in a Transnational Context Changing Views of Migration among the Kazakh Diaspora in Mongolia. *Migration Letters*, 6, 49–62.
- 16 Diener, A. (2005). Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma. *Europe-Asia Studies*, 2, 327–348.
- 17 Isik Kescu. (2008). *Kazakhstan's oralman project: a remedy for ambiguous identity?* TheIndiana University.
- 18 Genina, A. (2009). Repatriatsiia etnicheskikh kazakhov: mnogo voprosov — malo otvetov [Repatriation of ethnic Kazakhs: many questions — few answers]. *Oralmany — etnicheskie kazakhi v poiskakh identichnosti: Aspekty integratsii v sovremennoe kazakhstanskoe obshchestvo — Oralmany — ethnic Kazakhs in search of identity: Aspects of integration into the modern Kazakh society*, Almaty [in Russian].
- 19 Khenrik Alff. (2009). Immigratsiia etnicheskikh kazakhov i migratsionnaia i integratsionnaia politika Kazakhstana — za i/ili protiv? [Immigration of ethnic Kazakhs and the migration and integration policy of Kazakhstan — for and/or against?]. *Oralmany — etnicheskie kazakhi v poiskakh identichnosti: Aspekty integratsii v sovremennoe kazakhstanskoe obshchestvo — Oralmany — ethnic Kazakhs in search of identity: Aspects of integration into the modern Kazakh society*, Almaty, 16 [in Russian].
- 20 Finke, P. (2004). *Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei*. Münster: LIT Verlag
- 21 Toichiev, A.Kh. (1974). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitiia Baian-Ulgiiskogo natsionalnogo kazakhskogo aimaka Mongolskoi Narodnoi Respubliki* [Socio-economic development of the Bayan-Ulgii national Kazakh aimag of the Mongolian People's Republic]. Moscow: Institut vostokovedeniia Akademii Nauk SSSR [in Russian].
- 22 Omash, S.B., & Koblandin, K.I. (2024). Evoliutsiia kazakhskoi diaspori v Mongolii: istoriia i vliianie na regionalnye otnosheniia [Evolution of the Kazakh diaspora in Mongolia: history and impact on regional relations]. *Izvestiia Kazakhskogo universiteta Mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai khana. Seriya «Mezhdunarodnye otnosheniia i regionovedenie» — Bulletin of Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Series “International Relations and Regional Studies”*, 2, 243–263 [in Russian].
- 23 (2020). *National Statistical Office of Mongolia 2020 Population and Housing Census of Mongolia: National Report*. Ulaanbaatar: National Statistical Office of Mongolia.
- 24 Shalmanova, A.B., & Beknazarov, R.A. (2025). Mongoliia qazaqtary sharuashylygynyn erekshelekteri [Peculiarities of Mongolian Kazakh Farming]. *Kh. Dosmukhamedov atyndagy Atyrau universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Kh. Dosmukhamedov Atyrau University*, 1(76), 56–67 [in Kazakh].
- 25 Tokishkadipov, B.B., Baqytzhanova, B.A., & Sadykov, K.D. (2025). Mongoliadagy qazaqtardyn aleumettik-ekonomikalyq zhagda (XIX ғ. ekinshi zhartysy — XX ғ. basy) [Socio-economic conditions of Kazakhs in Mongolia (Second half of the 19th century–beginning of the 20th century)]. *Abai atyndagy Qazaq Ultyq Pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. Tarikh zhane aleumettik saiasi gylymdar seriiasy — Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. Series “Historical and Socio-Political Sciences”*, 3, 29–43 [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Байжұма Гүлнәра — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8922-5756>

Табылдиева Орынгул — тарих ғылымдарының кандидаты, тарих кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9561-2461>

Садыкова Арайлым — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Еуразия технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2966-958X>

Information about the authors

Bayzhuma Gulnara — PhD, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8922-5756>

Tabyldiyeva Oryngul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History, Sh. Yesenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9561-2461>

Sadykova Arailym — PhD, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2966-958X>

S.V. Yeleukhanova^{ID}, A.D. Utebayeva*^{ID}

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: eleuxanova62@mail.ru; arik309@mail.ru)

Children in Conditions of “Peasant Exile” in Kazakhstan in the First Half of the 1930s

In the early 1930s, “dispossessed” peasants, along with their families, were evicted from their places of residence to remote regions of the USSR without any court proceedings. A significant number of the exiled peasants was sent to territories that are now part of the Karaganda region. The forced relocation of former kulaks to Kazakhstan was accompanied by the formation of a children’s contingent in special settlements. The socio-class principle determined the policy of the Stalinist leadership in relation to the children of dispossessed parents. A review of historiography suggests that the situation of children in special settlements in Kazakhstan during the first half of the 1930s has not been the subject of special study, and the publications that appeared have addressed only some of its problems. Therefore, the current study is relevant. A holistic view of the history of the “Kulak exile” is impossible without studying the children’s contingent in special settlements. The article analyzes the situation of children living under conditions of “peasant exile” in Kazakhstan in the first half of the 1930s. The key aspects of the stay of the children’s contingent in a special settlement are revealed: daily life, accommodation, housing and household arrangements, food and health care, fertility and mortality. The dramatic fates of children with the social label “children of the kulaks” are shown. The authors found out that the children perceived the expulsion to foreign lands as a tragedy, the collapse of their former lives. In 1930–1933, children in “peasant exile” in Kazakhstan were doomed to a miserable existence and starvation. By the mid-1930s, relatively acceptable living conditions had been formed for them.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Karaganda region, peasant exile, children of special settlers, children’s daily life, social situation, medicine, nutrition, famine of 1932-1933, birth rate, mortality.

Introduction

A special and tragic page of Soviet history in the 1930s is the fate of the children of the “Kulak exile”. In 1930–1933, during collectivization, dispossessed peasants were deported without judicial proceedings to remote, undeveloped regions of the country. At that time, a socio-class principle of forced eviction was applied. Kazakhstan, along with the Urals and Siberia, served as a place of deployment for exiled “kulaks” and their family members. In the context of the policy of “eliminating the kulaks as a class” pursued by the Bolsheviks. The children of former “kulaks” were officially recognized as “socially alien elements” dangerous to the state. The repressive and punitive initiatives of the Soviet government — collectivization and “dekulakization” — contributed to the emergence of a children’s contingent in special settlements. The proportion of children sent into “Kulak exile” in Kazakhstan was high. Thus, the “Regulation on Special Settlers” of March 31, 1931 prescribed that children under the age of 16 should be registered [1; 61, 62].

The history of the children of the special settlers in Kazakhstan is connected with the history of the GULAG children. The stories about the stay of the children of dispossessed peasants in a special settlement in Kazakhstan have not yet been sufficiently studied. The study of the chosen topic makes a valuable contribution to the scientific understanding of the history of peasants’ forced deportations to Kazakhstan in the 1930s, and the identification of regional features of class-based coercive measures. At the same time, the history of the deportation of peasant children in the 1930s remains relevant due to its scientific and social significance. The relevance of the topic is determined by the fact that issues related to the situation of children of “Kulak exile” in Kazakhstan in the first half of the 1930s were studied in the context of the general history of special settlers.

The purpose of this article is to analyze the situation of children in “peasant exile” in Kazakhstan in the first half of the 1930s. To achieve the intended goal, the authors solve the following task: to study the daily lives of children of dispossessed parents, the social and living conditions of their residence: accommodation, housing and household arrangements, food and health care, fertility and mortality.

* Corresponding author’s e-mail: arik309@mail.ru

It is important to consider this topic within the framework of modern historiography and the development of new forms of presentation of historical knowledge, which have not yet received sufficient attention. The possibilities of studying the chosen problem by Soviet historians were extremely limited due to strict censorship and the unavailability of sources. The late 1930s and the mid-1950s, forced evictions on social grounds were justified in official Soviet documents as a "struggle against the kulaks". The core of the concept of Soviet history, spelled out in the "Short Course of the CPSU", was the provision on the need to suppress the resistance of the overthrown classes.

Until the end of the 1980s, Soviet authors' articles on the forced resettlement of former kulaks and measures for their "labor re-education" were written within the framework of the official party-class approach. However, for the first time, the authors, using a lot of factual material, raised questions about the fate of dispossessed peasants. Stories about the situation of children in conditions of "peasant exile" in Kazakhstan in the first half of the 1930s remained beyond the scope of research interest. Since the late 1980s, the history of the "Kulak exile" has become an independent research field in historiography. Kazakh scientists (M.K. Kozybayev, Zh.B. Abylkhozhin, K.S. Aldazhumanov [2], B. Zhanguitin [3]), as well as foreign historians (V.N. Zemskov [4], N.A. Ivnitsky [5], L. Viola [6]) have studied the processes of dispossession and forced eviction of "kulaks" to remote areas of the USSR, the creation and functioning of the "Kulak" component in special settlements. The works contain fragmentary data on the children of special settlers — former "kulaks" in Kazakhstan. The main emphasis is on the analysis of the adoption and implementation of party-state policy based on the sources of official records. Meanwhile, there are only individual publications where the object of research is children in conditions of special settlement in Kazakhstan in the 1930s [7, 8].

There is no comprehensive work in historiography that summarizes the experience of developing the problem under consideration. The scientific novelty of the work is determined by the fact that for the first time in Kazakh historiography, an attempt is being made to study the situation of children in conditions of "peasant exile" in Kazakhstan, the problems of survival of the children's contingent in the first half of the 1930s.

Materials and methods

The source base of the article consists of regulatory and administrative documents of the central and republican party, Soviet bodies and law enforcement agencies of the USSR and the Kazakh SSR (resolutions, instructions, directives, orders, interdepartmental and intradepartmental correspondence, memoranda, current and summary reports, accounting documents containing statistical data). The dispossessed and exiled peasants and their children were registered and controlled by the OGPU-NKVD GULAG department and were called special settlers in official documents. Until the second half of the 1930s, the main population of the special settlements were former "kulaks". During this period, a special settlement system in the form of a "kulak exile" was formed and functioned.

To study the stated topic, materials from the State Archive of the Russian Federation (SA RF), as well as in the archives of the Republic of Kazakhstan, were used: the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the State Archive of the Karaganda region (SA KR), the State Archive of the Aktobe region (SA AR).

Information about the children of dispossessed peasants in the archival funds of the Republic of Kazakhstan was fragmented and dispersed among the documents of different funds. Thus, it was difficult to classify the children of special settlers — former "kulaks" by nationality, since most documents do not contain such information. The issue of the number of children of dispossessed parents located in Kazakhstan remains debatable. This is due to the inconsistency and discrepancy in the quantitative indicators of "dispossessed" peasants and those exiled to Kazakhstan in the documents of the union and republican levels, changes in the number of children, high infant mortality during the famine of the first half of the 1930s, low level of statistical accounting of special settlers. The issues of determining the number of children of "kulak exile" in Kazakhstan are gaining leading importance as the most significant indicator of the repressive policy of the state. The opening of the archives has not stopped the debate on this topic, as the official statistics contain numerous contradictions, errors and discrepancies. All this indicates the need to continue work on comparing different sources.

In the context of the topic under consideration, sources of personal origin are of great importance. The testimonies and memoirs of the children of the "kulak exile" were revealed in the State Archive of the Karaganda region — fund 1500 "Collection of documents on the Deportation and Repression of the Peoples of the Soviet Union", as well as materials of rehabilitation documentation — applications for rehabilitation —

fund 205 “Supervisory proceedings for the rehabilitation of citizens”. The applicants were children who had been deported with their parents to Kazakhstan in the 1930s or had been born in a special settlement. The statements contain valuable information — memories of family stories, the adaptation of the children of former “kulaks” in a special settlement, and the difficulties they had to overcome. The family history shows the traumatic experience of a special settlement childhood. The memories allow us to visualize the living conditions of the children of the former “kulaks” and complement the picture recreated from official documents. Most of the documents on the topic have been introduced into scientific circulation for the first time. The use of historical sources has made it possible to develop our ideas about the situation of children in conditions of “peasant exile” in Kazakhstan in the first half of the 1930s, to substantiate the authors’ own position on the topic.

When writing the article, general scientific methods were used: analysis, synthesis, deduction and induction, description, comparison, systematic, quantitative approaches. Special historical methods were applied: concrete-historical, comparative-historical, problematic-chronological methods. The methods involved provided an opportunity to identify, systematize, conduct a comprehensive analysis of sources, and draw conclusions on the topic.

Results

Between 1930–1933, Kazakhstan became one of the centers of settlement of dispossessed families from the central regions of Russia, Ukraine, Transcaucasia, and Central Asia. In 1930, 1,265 families, 7,393 people, were deported to special settlements in the Aral Sea [9; 106]. There were 4,294 special settlers at 11 points of the 19th commandant’s office of the Aral region, 1,602 of them were children (64.23 %) [10; 48].

According to archival materials, as of May 20, 1930, 3508 children were forcibly resettled in Kazakhstan along with their parents according to the socio-class principle [11; 152]. In Stalin’s time, the principle of group responsibility of people for the actions of others was applied. By the end of September 1931, 50,879 families (261,227 people) had been evicted [12; 298–306]. The number of peasants deported to Kazakhstan in 1930–1933 amounted to more than 300 thousand people.

The areas of settlement in Kazakhstan were located in uninhabited, remote places with a harsh climate and unfavorable conditions for survival. These areas were unprepared to receive the families of special settlers, lacking a socio-economic base. The first special settlers faced inhumane living conditions. Everything that was essential for a person was missing: living quarters, drinking water, food, sanitary and medical services.

The problem was not only the weak administrative discipline, embezzlement of allocated funds, negligence, and lack of local willingness to resolve issues related to nutrition, lifestyle, and health care for children of special settlers, but also the scale of famine in the country in 1932–1933. Famine and related epidemics affected the entire population of Kazakhstan.

By the mid-1930s, the vast majority of peasant families had adapted and gained a foothold in the commanderies of Kazakhstan, and the birth rate exceeded the death rate. So, 4629 children were born, 4079 people died. At the same time, there is evidence that the standard of living of the children’s contingent of special settlers remained different in the future. There were children from large families in a more difficult situation.

Discussion

The most massive contingents of special settlers were sent to areas that are now geographically part of the Karaganda region. Sample data indicate that the families of the dispossessed have many children. There were families with six to ten members. The average family composition reached 5.2 people. The large number of exiled families is confirmed by data on the contingent of special settlers of the Karaganda region as of December 20, 1931. A total of 49,578 people arrived, including 20,439 (41.22 %) children under the age of 14 [13; 38]. For instance, the large Rudy’s family was sent to special settlement No. 14. They had five children: two daughters — Frida, 14 years old and Maria, 10 years old, three sons — Jacob, 12 years old, Friedrich, 6 years old, and Robert, 1 year old [14; 59]. The Chernikov family had six children. They were dispossessed: their property, house, livestock, and inventory were seized and the family was exiled to Karaganda [15; 5]. According to the memoirs of N.A. Logov: “In 1931, a mother with nine children was exiled to the Osakarovsky district near Karaganda in settlement No. 24” [16; 174]. A large family of Chernykh of fourteen people was exiled to the village of Maikuduk [17; 104, 105].

The rights of the displaced were often violated: the deadlines for collecting were reduced, the permissible list of necessary items and their total weight were reduced to a minimum amount. Many widows with three and five young children were deported. Many families arrived without money, food, or belongings. During the eviction, all their property was seized, including household items and clothing. They were allowed to take food with them only for two or three days [18; 23].

OGPU documents confirm that during the period of resettlement in new places, there were unacceptable living conditions for special settlers, especially for children. According to A.F. Gerasimova: "They put us in carts and brought us to a clean steppe. There's nothing around, just a prickly elm" [19; 7].

From July 1931, all issues of the administrative and economic structure of the families of the disposed were under the full jurisdiction of the OGPU. Food supply was an important issue for the children's livelihoods. On July 27, 1931, the Kazakh Regional Union approved special nutrition standards for children of special settlers. According to the new regulations, children received 300 g of bread per day, 6 kg of flour per person was dispensed for a month. The rest of the products were distributed for the quarter. The dietary norms included 1.5 kg of cereals, 12.5 kg of potatoes, 15 kg of vegetables, 750 g of fish, 1.08 kg of sugar, 270 g of tea [20; 27, 28]. In the situation of the most acute food crisis in the country, local economic authorities were unable to maintain the established assortment and supply standards for the children of special settlers. It should be pointed out that there was the general decline in the standard of living of the entire country's population. The situation was complicated by the fact that famine began in Kazakhstan in the spring of 1930.

Archival materials show that often allocated food funds did not reach the children of special settlers or were misused due to negligence, mismanagement, careless accounting and planning, untimely transfer of goods to the distribution sites of responsible persons, as well as abuse, theft, and embezzlement by people working in the supply system. Thus, in a number of special settlements in Kazakhstan, theft by the staff of canteens and stalls took place. In the Karaganda region, children's rations were sometimes stolen by canteen employees, meals were overpriced while the quality of food remained low. The poor quality of children's food, in turn, affected the nutrition of working settlers, who were forced to share their food rations with family members [21; 5, 6].

Systematic supply disruptions led to a decrease in the nutritional standards of children, which had been small before, and sometimes not at all sufficient. Numerous examples confirm the acute shortage of food, exhaustion and death of children. The high infant mortality rate recorded in the special settlements of the Karaganda regional commandant's office was associated with the exhaustion of children from hunger and an outbreak of acute infectious diseases. T.G. Efanova, as part of a family forcibly evicted from the Saratov region, recalled: "They brought us to the bare steppe of Kazakhstan. There was one well for three thousand people, where they queued for hours to get one cup of water per family. There was widespread dysentery, during which many people died due to lack of medical care. My brother Mikhail Efanov died at the age of five" [22; 229].

The low level of medical care contributed to the spread of infections. Numerous problems were identified with the medical care of special settlers: inadequate medical staff and low qualifications of doctors, lack of medicines in the required quantity, insufficient number of beds in hospitals. For example, there was one hospital in the village of Maikuduk, designed for 35 beds, which had to accommodate 73 beds, and yet it did not cover all patients, many were forced to stay at home. The food was completely inadequate, there was an acute shortage of tools, medicines, and underwear. The hospital staff consisted of one doctor, one midwife (freelance) and four medical assistants from special settlers. The latter did not meet their purpose, as they graduated from the courses of medical assistants back in the Japanese War and since then, they had not worked in their specialty while engaged in agriculture. In addition, five nurses and eight orderlies worked. A similar state of health care was noted in other special settlements [23; 5–10]. One of the major shortcomings was the lack of a children's medical and preventive outpatient clinic in the special settlements of the Karaganda regional commandant's office, as well as children's hospitals, with the exception of the Spasskaya Closed Children's Hospital [24; 12].

The inspections conducted in 1932-1933 in special settlements of Kazakhstan recorded a number of "abnormalities" in the material and living conditions of children. The survey results were disappointing. Many children did not have underwear, and if they did, it was dilapidated and dirty. They had not been washed in months, and their places of residence had been very crowded. The consumed children's supply standards were significantly lower than the officially established values. Attention was drawn to the fairly widespread addition of sawdust and bark to flour when baking bread, and the preparation of rye flour soup,

sometimes without salt. Extremely poor nutrition and difficult living conditions naturally had a negative impact on the health of children of all ages. The special settlers ate various surrogates: wild herbs, roots, millet husks, and bones that were ground and mixed. Eating surrogates led to the appearance of sick children with starvation edema, scurvy, general exhaustion, rickets. Respiratory diseases, such as tuberculosis, croup pneumonia, bronchopneumonia, pneumonia and bronchitis, were a common cause of death in children.

The general sanitary conditions of the children's population in special settlements in Kazakhstan were in a deplorable state. The results of the housing and sanitary survey in 1933 showed that all the settlements of the special settlers were deprived of basic elements of landscaping and public services: running water, sewerage, street lighting, and green spaces. The growing body of children was adversely affected by malnutrition, cold, lack of air in overcrowded barracks, their unsanitary condition, poor quality of water, and harsh climatic conditions. The worsening of the course and outcome of gastrointestinal diseases in children was influenced by the lack of systematic sanitation of the population, lack of baths, disinfection chambers, poor nutrition, insufficient number of beds in hospitals and, consequently, late hospitalization, as well as insufficiently-qualified outpatient care. Children were the first victims of smallpox, scarlet fever, measles, typhoid fever, dysentery, and other acute infectious diseases. The situation of the children of the special settlers not only did not improve, but worsened more and more. There were isolated cases of births and high mortality among special settlers.

In this regard, extensive medical and sanitary measures were of paramount importance. Additional meals were provided for the weakest younger children through a catering network in nurseries, preschool institutions, special children's canteens and by hand delivery. Children could receive additional rations due to deductions from their parents' salaries. The most needy children of the special settlers were entitled to receive it free of charge. An increase in food rations was envisaged. Fats and dairy products were not included in the list of ration supplies [24; 39].

In practice, the decisions taken were not implemented to the required extent, as well as many other adopted resolutions, circulars.

There are memories of the children of the "Kulak exile" in Kazakhstan, who survived the famine. E.M. Zubkova recalled the tragedy of her family: "My sister, born in 1929, died in 1931. Her brother's wife and her two children died in 1933" [25; 158]. A large family of Chernykh, parents and 12 children, who lived in the village of Maikuduk, died out during the winter. Only one daughter survived. She said: "I was left disabled at a young age and was sent by kind people to relatives in the village of Bogatyrovka" [17; 104, 105]. Other victims of forced migration to Kazakhstan as children recall similar memories. In 1932, 1,901 children were born in special villages in Kazakhstan, and 23,211 people died. In 1933, a little more than 2082 people were born. In the same year, 32,230 people died [26; 4].

There is no exact data on the number of child victims of the famine of 1932-1933 in special settlements of Kazakhstan, since medical statistics carefully concealed the true cause of the increased mortality during this time. For example, other diagnoses were made instead of dystrophy. "The estimate for the required number of books and forms for civil registration for the registry office of special settlement No. 20 for 1933" confirms the high mortality rates of special settlers and the low birth rate of children. So, in 1933, 3284 entries were made in the death book for special settlement No. 20. At the same time, only 172 entries were made in the birth book [27; 38]. During the famine years, the number of orphans among the children of special settlers grew. After the death of their parents, the orphans did not receive "rations", as they were received only by working special settlers and family members. The youngest children were left in special settlements in kindergartens and nurseries for a certain time. Children who lost their parents were placed in children's institutions, sent to factory apprenticeship schools, transferred to dependents of relatives, and also given foster care to families of the local population, to families of special settlers who are in satisfactory housing and material conditions. Such families received a fee of 30 rubles per month, while the children received meals from the nursery or dairy kitchen [28; 266]. It is not possible to find out which families the children were dependent on and raised by relatives, acquaintances, or strangers.

To combat childhood infectious and gastrointestinal diseases, the epidemic emergency commission decided to introduce dietary nutrition, urgently taking care of the necessary products. If there was insufficient milk, it was decided to provide all milk to children under three years of age and to patients. Feeding stations for children up to four years old with gastrointestinal diseases were opened at public health medical stations, playgrounds were opened following the example of village schools, which provided for the further supply of rations to children from four to five years old [29; 24, 25].

Since 1934, additional meals for children had been provided through canteens, outpatient clinics, nurseries, kindergartens, and schools. Every 10–20 days, the group of children was changed, so that as many children as possible could receive a dietary supplement. The number of children covered by additional nutrition was much less than the number of those who needed it. A.F. Gerasimova testified: "They tried to send us children to school earlier, because they gave us tea with a flatbread. In canteens for children, they were fed porridge on coupons" [19; 7].

Conclusion

Summing up the study, it should be noted that children were one of the most vulnerable groups among the special settlers. Most child deaths occurred during the first two or three years of stay in special settlements. At that time, in isolated cases, the birth rate in families of special settlers made up for the excess mortality. Numerous deaths of children in special settlements were recorded, related to their insufficient nutrition, sanitary conditions, and medical care. Extreme infant mortality was caused by the famine of 1932–1933. The famine was accompanied by outbreaks of infectious diseases and a weakening of the children's body. The death of special settlers, the disintegration of families and family ties caused an unprecedented spread of child homelessness. The salvation from death and homelessness was the placement of a child in an orphanage for children of special settlers or the transfer of him to dependent relatives, foster families. In addition to direct losses of the child population, indirect losses should be taken into account — those who were not born due to a violation of the natural development of demographic processes.

Despite the numerous problems that characterized the period of the mid-1930s, there were signs of positive changes in the lives of families of special settlers. A critical analysis of the social and living conditions of the children of special settlers in Kazakhstan shows that if in 1932–1933 the children of the "Kulak exile" were doomed to a miserable existence and starvation, by the mid-1930s relatively acceptable living conditions had been formed for them.

Acknowledgements

The article was prepared as part of the implementation of the IRN project AP23486898 "Political repression in the Karaganda region in 1920–1930" by the State Department of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Раскулаченные спецпереселенцы на Урале (1930–1936 гг.): Сб. док. / Ин-т истории и археологии Урал. отд-ния РАН, отв. ред. В.В. Алексеев. — Екатеринбург: УИФ «Наука», 1993. — 228 с.
- 2 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К. С. Алдажуманов. — Алматы: АН РК, 1992. — 35 с.
- 3 Жангутин Б. Вынужденные мигранты в Казахстане в 1930-е годы: численность и состав / Б. Жангутин // Отан тарихы. — 2001. — № 3. — С. 95–100.
- 4 Земсков В.Н. Сталинская эпоха. Экономика, репрессии, индустриализация. 1924–1954 / В.Н. Земсков. — М.: Вече, 2018. — 304 с.
- 5 Ивницкий Н.А. Судьба раскулаченных в СССР / Н.А. Ивницкий. — М.: Собрание, 2004. — 294 с.
- 6 Viola L. The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements / L. Viola. — Oxford: Oxford university Press, 2009. — 320 p.
- 7 Елеуханова С.В. Дети спецпереселенцев в Казахстане в период голода 1930-х гг. / С.В. Елеуханова // Сибирь гуманитарная. — 2023. — № 4 (4). — С. 94–106.
- 8 Алланиязов Т.К. Дети — спецпереселенцы Казахстана в документах и материалах / Т.К. Алланиязов, К.К. Абдрахманова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2024. — Вып. 2 (114). — С. 31–42.
- 9 Государственный архив Российской Федерации (далее — ГА РФ). — Ф. Р-9414. — Оп.1. — Д. 1943. — Л. 106.
- 10 Государственный архив Актыбинской области (далее — ГА АО). — Ф. 13. — Оп.1. — Д. 339 — Л. 48.
- 11 ГА РФ — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Д. 1943. — Л. 152.
- 12 Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг. Книга II / Отв. ред. Н.Н. Покровский. — Москва: РОССПЭН. — 2006. — 1120 с.
- 13 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГА КО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 38.
- 14 ГА КО. — Ф. 34. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 59.

- 15 ГА КО. — Ф. 205. — Оп. 9. — Д. 194. — Л. 5.
- 16 ГА КО. — Ф. 205. — Оп. 9. — Д. 134. — Л. 174.
- 17 ГА КО. — Ф. 205. — Оп. 9 — Д. 194 — Л. 104-105
- 18 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2988. — Л. 23.
- 19 ГА КО. — Ф. 1500. — Оп. 1. — Д. 41. — Л. 7.
- 20 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. Р-1455с. — Оп. 5 — Д. 2. — Л. 27-28 об.
- 21 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 5032. — Л. 5-6.
- 22 ГА КО. — Ф. 205. — Оп. 9. — Д. 121. — Л. 229.
- 23 ГА КО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Д. 75. — Л. 5-10.
- 24 ГА КО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 15. — Л. 39.
- 25 ГА КО. — Ф. 205. — Оп. 9 — Д. 142. — Л. 158.
- 26 ГА РФ. — Ф. 9479. — Оп. 1. — Д. 62. — Л. 4.
- 27 ГАКО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Д. 8. — Л. 38.
- 28 ГА КО. — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 266.
- 29 ГА КО. — Ф. 3П. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 24-25.

С.В. Елеуханова, А.Д. Утебаева

1930 жылдардың бірінші жартысындағы Қазақстанда «шаруаларды жер аудару» жағдайындағы балалар

1930 жылдардың басында «кулактарды тәркілеу» саясатына ұшыраған шаруалар отбасымен бірге соттың шешімінсіз бұрынғы тұрып жатқан жерлерінен КСРО-ның шалғай аудандарына күштеп көшірілді. Қуғын-сүргінге ұшыраған шаруалардың едәуір бөлігі қазіргі Қарағанды облысының аумағына жіберілді. Бұрынғы «кулак» санатына жатқызылған отбасылардың Қазақстанға жер аударылуы балалардың да арнайы қоныстардағы контингентін қалыптастырды. Әлеуметтік-таптық принцип сталиндік биліктің «кулак балаларына» деген саясатын айқындады. Тарихнамалық шолу көрсеткендей, 1930 жылдардың алғашқы жартысында Қазақстандағы арнайы қоныстарда өмір сүрген балалардың жағдайы арнайы зерттеулердің нысаны болмаған, жарық көрген еңбектер бұл тақырыптың жекелеген мәселелерін ғана қамтыған. Алайда, бұл тақырыпты жан-жақты зерттеу — бүгінгі күні аса өзекті және қоғам тарапынан қызығушылық тудыруда. «Кулактарды жер аудару» тарихына тұтастай көзқарас арнайы қоныстардағы балалар контингентін зерттемеу мүмкін емес. Мақалада 1930 жылдардың алғашқы жартысында Қазақстандағы «шаруаларды жер аудару» жағдайында өмір сүрген балалардың хал-ахуалына талдау жасалған. Арнайы қоныстарда өмір сүрген балалардың күнделікті тіршілігі, қоныстандыру, тұрмыстық жағдайы, азық-түлікпен және медициналық қызметпен қамтамасыз етілуі, туу мен өлім көрсеткіштері сияқты негізгі аспектілері ашып көрсетілген. «Кулак балалары» ретінде әлеуметтік таңба тағылған балалар тағдырларының қайғылы жағдайы сипатталған. Зерттеу барысында авторлар балалардың басқа өлкеге жер аударылуын үлкен трагедия, бұрынғы өмірдің күйреуі ретінде қабылдағанын анықтады. 1930–1933 жылдары Қазақстандағы «шаруаларды жер аудару» жағдайындағы балалар жоқшылық пен аштыққа ұшырады. Ал 1930 жылдардың ортасына қарай ғана олардың өмір сүру жағдайы біршама жақсара бастады.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, Қарағанды облысы, «шаруаларды жер аудару», арнайы қоныс аударылғандардың балалары, балалардың күнделікті өмірі, әлеуметтік-тұрмыстық жағдай, медицина, тамақтану, 1932–1933 жылдардағы ашаршылық, туу көрсеткіші, өлім-жітім.

С.В. Елеуханова, А.Д. Утебаева

Дети в условиях «крестьянской ссылки» в Казахстане в первой половине 1930-х годов

В начале 1930-х годов «раскулаченных» крестьян вместе с семьями выселяли во внесудебном порядке из мест проживания в отдалённые районы СССР. Значительная часть высланных крестьян направлялась в районы, ныне территориально входящие в состав Карагандинской области. Принудительное перемещение в Казахстан бывших «кулаков» сопровождалось формированием детского контингента на спецпоселениях. Социально-классовый принцип определил политику сталинского руководства по отношению к детям раскулаченных родителей. Изучение историографии позволяет говорить о том, что положение детского населения спецпоселений в Казахстане в первой половине 1930-х годов не

являлось предметом специального изучения, появившиеся публикации затрагивали лишь его некоторые проблемы. Между тем, разработка данной темы является актуальной и вызывает общественный интерес. Целостный взгляд на историю «кулацкой ссылки» невозможен без изучения детского контингента спецпоселений. В статье проведён анализ положения детей в условиях «крестьянской ссылки» в Казахстане в первой половине 1930-х годов. Раскрыты ключевые аспекты пребывания детского контингента на спецпоселении: повседневная жизнь, размещение, жилищно-бытовое устройство, продовольственное и медико-санитарное обеспечение, рождаемость и смертность. Показаны драматичные судьбы детей с социальной маркировкой «дети кулаков». Авторы выяснили, что дети воспринимали высылку в чужие края как трагедию, крах прежней жизни. В 1930-1933 годы дети в «крестьянской ссылке» в Казахстане были обречены на нищенское существование и голод. К середине 1930-х годов сформировались относительно приемлемые условия их жизнеобеспечения.

Ключевые слова: Советский Казахстан, Карагандинская область, «крестьянская ссылка», дети спецпоселенцев, детская повседневность, социально-бытовое положение, медицина, питание, голод 1932-1933 годов, рождаемость, смертность.

References

- 1 Alekseev, V.V. (Eds.). (1993). *Raskulachennye spetspereselentsy na Urale (1930–1936 gg.): sbornik dokumentov* [Dispossessed special settlers in the Urals (1930–1936): collection of documents]. Ekaterinburg: UIF "Nauka" [in Russian].
- 2 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: The tragedy of the peasantry]. Almaty: Akademia Nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 3 Zhangutin, B. (2001). *Vynuzhdennye migranty v Kazakhstane v 1930-e gody: chislennost i sostav* [Forced migrants in Kazakhstan in the 1930s: number and composition]. *Otan tarikhy — History of the homeland*, 3, 95–100 [in Russian].
- 4 Zemskov, V.N. (2018). *Stalinskaia epokha. Ekonomika, repressii, industrializatsiia. 1924–1954* [The Stalin Era. Economics, repression, industrialization. 1924–1954]. Moscow: Veche [in Russian].
- 5 Ivinskii, N.A. (2004). *Sudba raskulachennykh v SSSR* [The fate of the dispossessed in the USSR]. Moscow: Sobranie [in Russian].
- 6 Viola, L. (2009). *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford: Oxford university Press.
- 7 Eleukhanova, S.V. (2013). *Deti spetspereselentsev v Kazakhstane v period goloda 1930-kh gg.* [Children of special settlers in Kazakhstan during the famine of the 1930s]. *Sibir gumanitarnaia — Siberia humanitarian*, 4(4), 94–106 [in Russian].
- 8 Allaniiazov, T.K., & Abdrakhmanova, K.K. (2024). *Deti — spetspereselentsy Kazakhstana v dokumentakh i materialakh* [Children — special settlers of Kazakhstan in documents and materials]. *Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya Istoriia, Filosofiia — Bulletin of the Karaganda University. Series of History, Philosophy*, 2 (114), 31–42 [in Russian].
- 9 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 1943. — L. 106 [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti [State Archive of Aktobe region]. — F. 13. — Op. 1. — D. 339. — L. 48 [in Russian].
- 11 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-9414. — Op. 1. — D. 1943. — L. 152 [in Russian].
- 12 Pokrovskii, N.N. (Eds.). (2006). *Politbiuro i krestianstvo: Vysylka, spetsposelenie. 1930–1940 gg. Kniga II* [The Politburo and the peasantry: Expulsion, special settlement: 1930–1940]. (Vol. 2). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F.3. — Op. 1. — D. 15. — L. 38 [in Russian].
- 14 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 34. — Op. 1. — D. 13. — L. 59 [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 194. — L. 5 [in Russian].
- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 134. — L. 174 [in Russian].
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 194. — L. 104-105 [in Russian].
- 18 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2988. — L. 23 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 1500. — Op. 1. — D. 41. — L. 7 [in Russian].
- 20 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. R.-1455 s. — Op. 5. — D. 2. — L. 27-28 ob. [in Russian].
- 21 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 5032. — L. 5-6 [in Russian].

- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 121. — L. 229 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 14. — Op. 1. — D. 75. — L. 5-10 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 3. — Op. 1. — D. 15. — L. 39 [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 205. — Op. 9. — D. 142. — L. 158 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9479. — Op. 1. — D. 62. — L. 4 [in Russian].
- 27 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 13. — Op. 1. — D. 8. — L. 38 [in Russian].
- 28 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 30. — Op. 1. — D. 3. — L. 266 [in Russian].
- 29 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 3P. — Op. 1. — D. 36. — L. 24-25 [in Russian].

Information about the authors

Yeleukhanova Svetlana — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan and APK, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

Utebayeva Aigerim — Master of Humanities, Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and APK, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-6255-1859>

А.К. Жолдас¹, Г. Батырбекқызы², Г.У. Ахметшина^{*3}, М.У. Жумабеков²

¹Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан;

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

³Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан

(E-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru; goha_batyr@mail.ru; guldenna_82@mail.ru; jumabek-777@mail.ru)

Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихы және қызметі

Қазақстандық білім берудің қазіргі заманғы проблемаларын шешу үшін оның тарихи тәжірибесін жан-жақты зерделеу және шығармашылықпен пайдалану ерекше маңызға ие. Бұл тақырыпты зерделеу қажеттілігі зерттеудің тақырыбы орта білімі бар мұғалімдерді, оның ішінде XX ғасырдың 20-жылдарында ұлттық кадрларды даярлау бойынша педагогикалық оқу орындарының жүйесін құру мәселесі болып табылады. Осыған байланысты, осы мақала Ташкенттегі Қазақ ағарту институтының құрылу тарихы мен қызметіне арналған. Оның қалыптасуының бастауы 1918 жылдың қазанына жатады, сол кезде Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариатының шешімімен Орыс педагогикалық училищесінде қырғыз (қазақ) педагогикалық бөлімшесі ашылды. Мұрағаттық деректер негізінде мақалада институтты ашу бойынша дайындық іс-шаралары талданып, оны қаржыландыру көздері анықталды. Институттың материалдық базасының дамуы қарастырылған, оның оқушылары мен оқытушыларының контингенті зерделенді, XX ғасырдың 20-жылдарында Ташкенттегі алғашқы қазақ институтының орыс-қазақ мектептері үшін кадрлар даярлауға қосқан үлесі айқындалды. Оқу процесін ұйымдастырудың, оқу бағдарламалары эволюциясының, институттағы оқу-тәрбие жұмысының принциптерінің жалпы мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақ ағарту институты, Ташкент, білім беру, кадрларды даярлау, оқу үдерісі, халықтық ағарту, білім беру мекемесі.

Kipicne

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ қоғамы түбегейлі әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер кезеңін бастан өткергені белгілі. Ұлттық мемлекеттілік идеясының күшеюі, ағартушылық қозғалыстың жандануы және кәсіби мамандарға деген сұраныстың артуы қазақ халқы үшін жаңа үлгідегі білім беру жүйесін қалыптастыруды күн тәртібіне қойды. Осы тарихи жағдайда Ташкент қаласында ашылған алғашқы Қазақ ағарту институты қазақтың жоғары педагогикалық білім беру тарихындағы шешуші кезеңдердің біріне айналды. Осымен қатар Ташкенттегі Қазақ ағарту институтының құрылуы Қазақстан аумағында жоғары оқу орындарының әлі қалыптаса қоймағанымен тікелей байланысты болды. Сондықтан XX ғ. алғашқы ширегінде Ташкент Түркістан өлкесінің ірі мәдени-білім және әкімшілік орталығы ретінде қазақ жастары үшін білім алудың негізгі орталығына айналды және қазақ ағарту институты ұлттық педагогикалық кадрларды даярлауға бағытталған алғашқы жүйелі оқу орны ретінде қызмет атқарды.

Атап өтуіміз қажет, институттың тарихи маңызы оның тек педагогикалық мамандар даярлауымен шектеліп қана қойған жоқ, сонымен бірге қазақ зиялыларының ағартушылық идеялары мен кеңестік білім беру саясатының тоғысқан кеңістігіне айналып, ұлттық білім беру дәстүрінің жаңа институционалдық үлгісін қалыптастырды. Аталмыш институтта білім алған түлектер кейін Қазақстандағы халық ағарту ісінің дамуына, мектеп жүйесінің орнығуына және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Ташкенттегі Қазақ ағарту институтының тарихы ұзақ уақыт бойы отандық тарихнамада толыққанды зерттеу нысанына айналмай келді, себебі, оқу орнының Қазақстан аумағынан тыс жерде орналасуы, архивтік құжаттардың шашыраңқы күйде сақталуы және кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулер институттың қызметін жан-жақты зерттеуге кедергі келтірді. Тек тәуелсіздік жылдарында ғана бұл оқу орнының тарихын ұлттық білім беру мен зияткерлік тарих тұрғысынан қайта қарастыруға мүмкіндік туды. Осыған байланысты Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихын зерттеу қазақ халқының ағартушылық дәстүрін, ұлттық педагогикалық ойдың қалыптасуын

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: guldenna_82@mail.ru

және XX ғ. алғашқы ширегіндегі зияткерлік үдерістерді терең түсінуге жол ашады. Институттың қызметін архивтік деректер мен заманауи тарихнамалық ұстанымдар негізінде талдау отандық білім беру тарихындағы маңызды ақтандақтардың орнын толтыруға мүмкіндік береді.

Материалдар және әдістер

Мақаланың деректік негізін Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві қорларының материалдары құрайды. Атап айтқанда, аталмыш архивтің 372-қорында сақталған «Ағарту институтының қалыптасуы туралы қысқаша ақпарат», 1920 жылдың 11 қыркүйегіндегі Республиканың Халық ағарту комиссариатына ұсынылған баяндамасы, «Қазақ халық ағарту институты туралы ереженің» жобасы, Қазақ ағарту институтын ұйымдастырушы комитетінің 1920 ж. баяндамасы және 1920-1921 оқу жылындағы институттың есебі пайдаланылды.

Тақырыпты зерттеу барысында жалпы тарихи, арнайы тарихи және пәнаралық әдістер кешені қолданылды. Атап айтсақ тарихи-хронологиялық әдіс институттың құрылуынан бастап оның даму, қайта ұйымдастырылу және көшу кезеңдерін уақыттық бірізділікпен қарастыруға мүмкіндік береді. Архив құжаттары негізінде институттың ашылуы, құрылымдық өзгерістері, мәртебесінің ауысуы және қызметінің тоқтауы немесе трансформациясы кезең-кезеңімен талданған. Осымен қатар тақырыпты зерттеу барысында тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс институттың пайда болу себептерін, алғышарттарын және қалыптасу логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Келесі бір маңызды әдіс — архивтік деректерді талдау әдісі де қолданылды. Осы әдіс Өзбекстан Республикасының архивтерінде сақталған ресми құжаттар, қаулылар, бұйрықтар, хаттамалар т.б. құжаттарды талдау барысында пайдаланылды. Ал зияткерлік тарихи әдіс арқылы институтты тек оқу орны ретінде емес, ұлттық интеллектуалдық орта қалыптасқан кеңістік ретінде қарастыруға болады. Тақырыпты зерттеу барысында жүйелік-құрылымдық әдіс те кеңінен қолданылды. Жүйелік әдіс институтты тұтас құрылым ретінде қарастырып, оның басқару жүйесі, оқу процесі, оқытушылар құрамы мен студенттік ортаның өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелері

1918 жыл қазақ халқының білім беру және ағартушылық тарихында айрықша орын алады. Дәл осы жылы Ташкент қаласында алғашқы Қазақ ағарту институтының негізі қаланды, бұл оқиға ұлттық педагогикалық кадрлар даярлаудың институционалдық бастауын білдірді. Институттың құрылуы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси өзгерістермен, ағартушылық қозғалыстың күшеюімен және ұлттық интеллигенцияның қалыптасу үдерісімен тығыз байланысты болды. XX ғ. басында Қазақстан аумағында жоғары немесе арнаулы педагогикалық оқу орындары болмағандықтан, қазақ жастары білім алу үшін Омбы, Қазан, Орынбор, Уфа және әсіресе Ташкент қалаларына шоғырланды. 1917 ж. Ақпан және Қазан төңкерістерінен кейін Түркістан өлкесінде халық ағарту ісін қайта ұйымдастыру мәселесі күн тәртібіне шықты. Осы тарихи жағдайда қазақ зиялылары мен жергілікті кеңестік билік өкілдері қазақ тілінде мұғалімдер даярлайтын арнайы оқу орнын ашу қажеттігін алға тартты. Бұл туралы Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің 372-қорында сақталған Ағарту институтының қалыптасуы туралы қысқаша ақпаратта «*Постановлением Мусульманского комитета от 7-15/10/1918 г., утвержденным Советом Народного образования 20/10/1918 г., №34, п. 1-й, при русском Педагогическом училище открыто Киргизское педагогическое отделение*» [1; 5] деп көрсетілген. Архив құжаттарына сәйкес, бастапқыда институтта 30 адам білім алған және институттың ғимараты Ташкент қаласындағы бұрынғы кадет корпусының ғимаратында орналасқан. Сонымен қатар бастапқы кезеңде жатақхана мәселесі де назардан тыс қалмағаны байқалады, архив құжатына сәйкес курстарға қатысушылар үшін К. Маркс көшесіндегі 58-үйде орналасқан бұрынғы Вырскийдің үйі бөлінген. Алғашқыда педагогикалық курстарға Түркістан өлкесінің әртүрлі аймақтарынан қазақ зиялылары тартылған, атап айтқанда, Перовск қаласынан Қоңыр Қожа Қожиков, Хиуадан Абдул-Азиз Байсейтов, Шымкенттен Сегізбай Айзунов шақырылған [2; 37]. 1919 жылдың 1 шілдесінен бастап педагогикалық бөлім жеке педагогикалық училище ретінде бөлініп, ал 1920 жылдың 1 қазанынан бастап 4 негізгі және 3 дайындық сыныбы бар Өлкелік Қазақ Ағарту институты болып қайта құрылған [1; 5].

Архив қорында сақталған «Қырғыз халық ағарту институты туралы ереженің жобасына» сәйкес институттың мақсаты — білімнің түрлі салалары бойынша жоғары білікті мамандар даярлау ғана емес, сонымен қатар қырғыз халқының мәдениеті мен ағарту ісінің орталығына айналумен байланысты еді. Осымен бірге, институттың аясында педагогикалық, медициналық,

ауылшаруашылық, физика-математика бөлімдері болған. Осы жобаның «Ескерту» бөлімінде «...Қырғыздар арасынан шыққан ғылыми-педагогикалық кадрлардың жетіспеуіне байланысты уақытша түрде тек педагогикалық бөлім ғана ашылады, ал қалған бөлімдер ана тілінде сабақ бере алатын ғылыми қызметкерлер мен тыңдаушылар құрамы табылған сайын кезең-кезеңімен ашылады. Басқа бөлімдер ашылғанға дейін Қырғыз халық ағарту институтының негізгі бөлімі төрт жылдық оқу мерзімі бар педагогикалық бөлім болып табылады, онда оқыту ана тілінде жүргізіледі. Институттың негізгі бөлімдеріне тыңдаушылар даярлау үшін оның жанынан бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімде даярлық курстары ашылады, бұл сол кезеңнің талаптарына сай жүргізіледі. Институттың алғашқы кезеңдегі қызметі педагогикалық бағытта ұйымдастырылды. Оқу бағдарламасына жалпы білім беретін пәндермен қатар педагогика, психология, әдістеме, ана тілі және тарих пәндері енгізілді...» [3; 20] деп көрсетілген.

Қырғыз институты Ұйымдастыру комитетінің мәжілісінде институттың бағдарламасының Халық ағарту комиссариатының мектебінің шамамен алынған бағдарламасына сәйкес келмейтіндігін ескере отырып, Ұйымдастыру комитетінің мүшелері бірыңғай еңбек мектебінің екінші сатысындағы апталық сабақтардың үлгілік кестесін қарастырды және жергілікті халықтың өмір сүру жағдайлары мен мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, оған келесідей өзгерістер мен толықтырулар енгізді: а) француз және неміс тілдері барлық курстарда араб және парсы тілдерімен алмастырылады, ал 4 және 5 жылдарда қырғыз тілімен байланысты түркі тілдерінің басқа да диалектілерін салыстырмалы түрде оқыту енгізіледі; б) 4-ші оқу жылында еңбек мектебінде аптасына 2 сабақтан практикалық сабақтар енгізіледі; в) 5-ші курс үшін қосымша кесте ұсынылады [4; 6].

1 – кесте

Институтта аптасына оқытылған сабақтар саны [4]

Пән атаулары	Оқудың 1-ші жылы	Оқудың 2-ші жылы	Оқудың 3-ші жылы	Оқудың 4-ші жылы	Оқудың 5-ші жылы	Барлығы
Қазақ тілі	4	4	4	4	4	20
Психология	-	-	-	2	2	4
Философия	-	-	-	2	2	4
Математика	4	4	3	3	3	17
Химия	4	1	2	2	-	9
Физика	3	3	3	3	-	12
Жаратылыстану	3	3	3	3	-	12
География	2	2	3	2	2	9
Тарих	2	2	2	2	2	10
Орыс тілі	4	4	4	4	4	20
Парсы тілі	2	2	3	3	3	13
Араб тілі	2	2	3	3	3	13
Қол еңбегі	3	3	2	3	3	14
Графикалық өнер	2	2	2	2	2	10
Физикалық жаттығу	2	2	2	2	2	10
Өлең айту	2	2	2	2	2	10
Педагогика	-	2	3	3	-	8
Дидактика	-	2	3	3	3	11

Кестеде берілген мәліметтерді талдайтын болсақ, институтта барлығы 5 жылдың ішінде 18 пән бойынша білім беру бағдарламасы қарастырылғанын көре аламыз, соның ішінде қазақ тілі, орыс тілі және математика пәндері бойынша сағат санының көптігін, ал химия, тарих және педагогика пәндері бойынша сағат санының аздығын байқауға болады.

1920 жылдың 11 қыркүйегіндегі Республиканың халық ағарту комиссариатына ұсынылған баяндамаға сәйкес Қырғыз (қазақ) институтының Ұйымдастыру комитеті институтқа қызметке бірқатар мектеп қызметкерлерін шақырған. Ташкент қаласында институт қызметінің талаптарына сай келетін, оның түрлі оқу бөлімдерінде оқытушы лауазымдарын атқара алатын адамдардың жеткілікті саны табылмағандықтан, оқытушылардың көпшілігі Түркістан өлкесінің әртүрлі қалаларынан шақырылған және педагогтарға пәтер беру туралы шешім шығарған [5; 28].

1920 жылдың 1 қазанында сабақ басталған Қазақ ағарту институтында оқу жылының басына қарай 202 білім алушы болған, ал оқу жылының аяғына қарай осы көрсеткіш сақталған. 1921 ж. оқу

жылының басына қарай 221, ал осы оқу жылының аяғына қарай оның саны 178 адамды құраған. 1920-1921 жылдары оқытушылық құрамның саны 33 адам болған [6; 89].

Институттың материалдық базасы төмен деңгейде болған. Бұл туралы Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту институты комитетінің Түркістан Республикасының Халық Комиссарлары кеңесіне берген баяндамасында «1-қазаннан бастап Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту институты өз жұмысын бастады. Қазіргі бар жағдайларда оқу үдерісінің дұрыс жүруі институттың материалдық жағдайына айтарлықтай дәрежеде тәуелді, алайда бұл жағдай ең алдымен мынадай мәселелерге байланысты:

1. Институттағы сабақ кестесінде кешкі сабақтар қарастырылғанына қарамастан, сыныптар мен дәліздерде жарық мүлде жоқ, бүкіл институтта бар болғаны бірнеше электр шамы ғана бар. Институт басшылығы бұл мәселе бойынша қанша рет және қай мекемелерге жүгінсе де, нәтиже болмады. Осы себептен кешкі сабақтарды өткізу мүмкін емес, ал оқушылар қараңғыда отырып, ештеңемен айналыса алмайды. Интернаттың кейбір жатын бөлмелерінде де жарық жоқ, ал тәрбиешілер түнде тәрбиеленушілер өздерінің табиғи қажеттіліктерін өтеу үшін жатын бөлмеден шығатын жолды қолмен сипалап табуға мәжбүр. Бұл, әрине, үлкен қолайсыздықтарға әкеледі.

2. Терезелердің көпшілігінде және әйнектелген есіктерде шыны жоқ, соның салдарынан қатты жел өтеді. Мұндай жағдай суық түскенде оқушылардың денсаулығына өте зиян тигізіп, жаппай аурулардың пайда болуына себеп болуы мүмкін. Әсіресе бұл лазаретте аса қауіпті, өйткені онда ауыр науқастар, жиі жоғары температурамен жататын адамдар бар, ал ол жердің терезелерінде де шыны жоқ. Институттың компротқа және коммуналдық бөлімге бірнеше рет шыны жіберу туралы талаптарына қарамастан, бұл талаптар әлі күнге дейін орындалған жоқ... .. Институт Халық Комиссарлары Кеңесінен институттың айрықша ауыр жағдайына назар аударуды, жоғарыда көрсетілген кемшіліктерді жою жөнінде шаралар қабылдауды және институттың өмірін мүмкіндігінше қысқа мерзімде жолға қоюды өтінеді, өйткені алдағы оқу жылы зая кетпеуі тиіс. Бес миллиондық қырғыз халқы өз өлкесіндегі жалғыз оқу орнына, қырғыз халқының ағарту тарихында аса маңызды рөл атқаруы тиіс мекемеге, Кеңес өкіметі тарапынан лайықты көңіл бөлінуін және барлық заңды талаптардың ең алдымен қанағаттандырылуын талап етуге әбден құқылы» [3; 14] деп көрсетілген.

1920–1921 жылдардағы институт қызметі туралы қысқаша есепке сәйкес осы оқу орнының бүкіл оқу-тәрбие жұмысы 3–5 адамнан тұратын комитеттің қолында болған. Бұл адамдардың көпшілігі басқа мекемелерде негізгі қызмет атқарғандықтан, институттың тәжірибелік өміріне тікелей әрі тұрақты қатыса алмаған. Сонымен қоса, аталған оқу жылында институтта 5 жылдық негізгі курстардан бөлек, дайындық мектебі, балаларға арналған бір жылдық және екі жылдық курстар, сондай-ақ жазғы дайындық курстары жұмыс жасаған. Қазақ тіліндегі оқу құралдарының болмауы, педагогикалық басшылықтың жеткіліксіздігі, институттың қажетті оқу жабдықтарымен нашар қамтамасыз етілуі, сондай-ақ I және II сатылы мектептердегі бірқатар өзгерістер оқу жоспарының дамуына әсер еткен. Осындай жағдайлардың орын алуына байланысты институттың оқу жұмысының дамуы баяулаған, осының нәтижесінде сабақтардан бөлек сыныптан тыс жұмыстар (баяндамалар, дәрістер) да ұйымдастырылып отырған [3; 14].

Оқу үдерісін жандандырудың тағы бір көрсеткіші негізгі курстардың әртүрлі бөлімдерінің жүйелі түрде саралануы болды. Мәселен, педагогикалық топпен қатар тарихи-филологиялық, физика-математика және жаратылыстану-географиялық бөлімдердің топтары жұмыс істей бастады. Бұл топтардың тыңдаушылары жалпы білім беретін пәндермен қатар қазақ және орыс тілдерін, математиканы, физиканы, географияны, тарихты, жаратылыстануды, химияны және басқа да пәндерді, сондай-ақ пәндік оқытуға арналған мамандандырылған пәндерді оқыды. Сонымен бірге сыныпта оқыту әдістемесін меңгеруге, педагогиканы дидактикамен бірге оқуға, психологияны, логиканы, мектеп гигиенасын, түркі халықтарының тарихын, музыкалық және дене тәрбиесін игеруге айрықша мән берілді [7; 24].

Сонымен қатар институттың кадрлық әлеуеті нығая түсті. Атап айтқанда, институттың 1922 ж. 1 наурыздағы оқытушылар тізіміне келесі мұғалімдер енді: Абланов Сыдық (ана тілі), Байтұрсын Ахжан (тарих), Батулин Ғұлам (орыс тілі), Байтұрсын Адилбек (математика), Байтасов Абдулла (қазақ тілі), Досмұхамедов Халел (гигиена), Бежанов Ш. (қазақ тілі), Колесникова Серафима Васильевна (орыс тілі), Тынышбаев Мұхаметжан (тарих), Скорбачев Иван (орыс тілі), Табынбаев Емберген (психология), Жұмабаев Мағжан (педагогика), Штейн (математика), Кашкаров К.

(география), Чегодаева З. (шетел тілі), Сарыбаев Шамғали (қазақ тілі), Просотова (физика), Бень К. (география), Сакович В. (ән айту), Түбекпаева У. Тамара (музыка пәнінің оқытушысы), Головин И. (графика және өнер), Маскеев Р. (гимнастика), Рыков Н. (сурет салу), Ғалимжанов Фазыл (жаратылыстану) және т.б. [7; 61].

1923-1924 оқу жылында институтта білім алушылардың жалпы саны 259 адамды құраған. Соның ішінде үлгілік мектептің үш бөлімінде — 91 адам, дайындық бөлімінде — 117 адам, негізгі сыныптарда — 51 адам білім алған. Яғни, келтірілген сандық мәліметтерден дайындық сыныптарында білім алушылар санының көптігін көруімізге болады, әрбір сыныпта орта есеппен 30 оқушыдан келеді [8; 79].

Осы 1923-1924 оқу жылы институттың өмірінде түбегейлі бет бұрыстарға алып келді және бұл институт қызметінің тоқтатылуымен байланысты болды. Институттың таратылуына ең алдымен кеңестік білім беру саясатының өзгеруі әсер етті. Түркістан аймағындағы ұлттық кадрларды даярлау ісі қайта құрылып, оқу орындарын орталықтандыру және бірыңғай кеңестік үлгіге көшіру үдерісі күшейді. Осыған байланысты ұлттық сипаттағы оқу орындарын қайта ұйымдастыру немесе жабу мәселесі күн тәртібіне қойылды. 1923 ж. 19 желтоқсанда Түркіпрофбюроның арнайы қаулысы қабылданып, институт студенттерін мерзімінен бұрын бітіру және институт қызметін тоқтату туралы шешім шығарылды. Аталған қаулыға сәйкес, 3-курс студенттері 1924 ж. мамыр айында жеделдетілген түрде оқуды аяқтады, ал 4-курс 1924 ж. қаңтар айында таратылды. Бұл шешім оқу жоспарына елеулі өзгерістер енгізіп, оқу үдерісінің аяқталуын жеделдетті. 1924 ж. 17 қаңтарда өткен оқытушылар мен әкімшілік өкілдерінің конференциясында институтты жабуға байланысты нақты шаралар талқыланды. Ал 1924 жылғы 8 ақпанда қабылданған шешім бойынша бірқатар студенттерге мектептің бірінші сатысында сабақ беру құқығы беріліп, олар мерзімінен бұрын диплом алды. Осылайша, 1923–1924 оқу жылы Қазинпрос тарихындағы соңғы оқу жылы болды.

Талқылау

Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихы және қызметі кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі тарихнамасында әртүрлі теориялық-әдіснамалық ұстанымдар негізінде қарастырылған. Екі кезеңнің тарихнамасындағы мұндай айырмашылықтар ең алдымен идеологиялық шектеулер, ұлттық мәселені түсіндіру тәсілі және Алаш зиялыларының рөлін бағалау тұрғысынан айқын көрінеді. Мысалы, кеңестік кезеңнің тарихнамасындағы көзқарастарға тоқталсақ, Ташкенттегі Қазақ ағарту институты, негізінен, кеңестік халық ағарту жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Бұл кезеңдегі зерттеулерде институттың құрылуы мен қызметі партияның ұлттық саясатымен, әсіресе коренизация (жергіліктендіру) саясатының жетістігі ретінде түсіндірілді [9; 64]. Кеңестік тарихнамаға тән негізгі белгілер оқу орнының ұлттық мазмұны екінші қатарға ығыстырылуымен, «қырғыз» атауы этникалық мәселе ретінде талданбай, ресми термин ретінде ғана қолданғандығымен және Алаш қозғалысына қатысқан зиялылардың рөлінің көрсетілмеуімен сипатталды. Сонымен қатар, институт қызметі таптық көзқарас тұрғысынан бағаланып, кеңестік биліктің «ағартушылық миссиясы» басым көрсетілді [10; 112–114].

Атап өту қажет, кеңестік еңбектерде архив деректері шектеулі қолданылып, идеологиялық тұрғыдан іріктелген материалдар ғана ғылыми айналымға енгізілді және осының нәтижесінде, институттың ұлттық интеллигенцияны қалыптастырудағы тарихи рөлі толық ашылмады. Мысалы, сол кезеңдегі зерттеулердің бірінде, атап айтқанда «Очерки истории народного образования в Казахстане» аталатын жұмыста қазақ педагогикалық жүйенің жалпы тарихы баяндалса да, институттың дербес рөлі және ұлттық ағарту контексіндегі маңызы кешенді түрде талданбады [9].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, яғни 1990-шы жылдардан бастап бұл мәселе ұлттық мүдде және жаңа методологиялық тұрғыдан қайта қарала бастады. М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, Д. Қамзабекұлы сияқты зерттеушілер Ташкенттегі Ағарту институтын қазақ жоғары білімінің бастауы, ал оның қызметін Алаш зиялыларының ағартушылық стратегиясымен тығыз байланыстыра қарастырды [11–12].

Тәуелсіздік кезеңі тарихнамасының ерекшеліктеріне келер болсақ, институттың ұлттық сипаты нақты дәлелдермен негізделді, «қырғыз» атауының қазақ халқына қатысты қолданылғаны деректанулық тұрғыдан түсіндірілді, архив құжаттары кеңінен пайдаланылып, жаңа деректер ғылыми айналымға енгізілді, Алаш зиялыларының ағарту саласындағы рөлі объективті әрі кешенді бағаланды [13; 101]. Бұл кезеңдегі зерттеулерде институт тек кеңестік жоба ретінде емес, ұлттық интеллигенцияны сақтап қалу мен дамытуға бағытталған тарихи мүмкіндік ретінде қарастырылады.

Кеңестік және тәуелсіздік жылдарындағы тарихнаманы өзара салыстырсақ, олардың әдіснамалық негіздерінің түбегейлі айырмашылығын көрсетеді. Кеңестік тарихнама марксистік-лениндік әдіснамаға сүйенсе, тәуелсіздік кезеңіндегі еңбектер тарихи антропология, интеллектуалдық тарих, ұлттық элита теориясы сияқты заманауи тәсілдерді қолданады.

Қорытынды

Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институты XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ халқының ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы шешуші оқу-ағартушылық әрі зияткерлік орталықтардың бірі болды. Ол кеңестік биліктің орнығуы кезеңінде ұлттық кадрларды даярлау қажеттілігінен туындап, қазақ қоғамының мәдени, педагогикалық және ғылыми әлеуетін арттыруға бағытталған институционалдық құрылым ретінде қызмет атқарды. Институттың оқу үдерісі мазмұны жағынан кешенді сипат алып, жалпы білім беретін пәндермен қатар пәндік мамандану, оқыту әдістемесі, педагогика, психология, дидактика және ұлттық тарих мәселелерін қамтыды. Бұл өз кезегінде кәсіби тұрғыдан даярланған, заманауи талаптарға жауап беретін әрі ұлттық мүддені терең түсінетін мұғалімдер корпусын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Институтта қызмет атқарған қазақ зиялылары мен Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері оқу ордасының ғылыми-педагогикалық деңгейін айқындап, оның ұлттық ағарту ісіндегі маңызын арттырды. Институттың қызметі кеңестік білім беру саясатының өзгеруі мен орталықтандыру үдерістеріне байланысты қысқа мерзіммен шектелгенімен, оның тарихи рөлі уақытша сипатта болған жоқ. Институттың таратылуы ұлттық ағарту ісіне институционалдық тұрғыдан шектеу қойғанымен, осы оқу орнынан аяқтаған мамандар кейінгі жылдары қазақ халқының халықтық білім беру, мәдениет және қоғамдық ой салаларында белсенді қызмет атқарды. Осылайша, Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институты ұлттық интеллигенцияны қалыптастыруда, қазақ педагогикалық ойының дамуына серпін беруде және XX ғасыр басындағы ұлттық жаңғыру үдерісінде маңызды тарихи миссия атқарған оқу орны ретінде ғылыми тұрғыдан жоғары бағалануға лайық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ЦГА РУз. — Ф. 372. — Оп. 1. — Д. 60. — Л. 5.
- 2 ЦГА РУз. — Ф. 34. — Оп. 1. — Д. 97. — Л. 37.
- 3 ЦГА РУз. — Ф. 372. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 20.
- 4 ЦГА РУз. — Ф. 372. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 6.
- 5 ЦГА РУз. — Ф. 372. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 28 об.
- 6 ЦГА РУз. — Ф. 34. — Оп. 1. — Д. 1339. — Л. 89.
- 7 Тилеукулов Г.С. Из истории становления Казахского института просвещения в Ташкенте / Г.С. Тилеукулов // Республиканский журнал «Qazaqstan». — 2024. — № 21. — С. 17–27.
- 8 ЦГА РУз. — Ф. 372. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 79–80.
- 9 Очерки истории народного образования в Казахстане. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. — 276 с.
- 10 Хасанов З. А. Национальная политика в Туркестане (1917–1924 гг.) / З.А. Хасанов. — Ташкент: Фан, 1985. — 198 с.
- 11 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 12 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет / Д. Қамзабекұлы. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 304 б.
- 13 Әбдіғалиұлы Б. Қазақ зиялылары және ұлттық мемлекет идеясы / Б. Әбдіғалиұлы. — Астана: Фолиант, 2013. — 256 б.

А.К. Жолдас, Г. Батырбекқызы, Г.У. Ахметшина, М.У. Жумабеков

История и деятельность первого Казахского института просвещения в Ташкенте

Для решения современных проблем казахстанского образования имеет особое значение всестороннее изучение и творческое использование его исторического опыта. Необходимость изучения данной темы заключается в том, что предметом исследования выступает проблема создания системы педагогических учебных заведений по подготовке учителей со средним образованием, в том числе нацио-

нальных кадров в 20-е годы XX века. В связи с этим настоящая статья посвящена истории создания и деятельности Казахского института просвещения в Ташкенте. Истоки его становления относятся к октябрю 1918 г., когда решением Народного комиссариата просвещения Туркестанской республики при русском педагогическом училище было открыто Киргизское (Казахское) педагогическое отделение. На основе архивных данных в статье проанализированы подготовительные мероприятия по открытию института и выявлены источники его финансирования. Рассматривается развитие материальной базы института, изучен контингент его учащихся и преподавателей, определен вклад первого казахского института в Ташкенте в подготовку кадров для русско-казахских школ 20-х годов XX века. Раскрываются общие вопросы организации учебного процесса, эволюции учебных программ, принципы учебно-воспитательной работы в институте.

Ключевые слова: история Казахстана, Казахский институт просвещения, Ташкент, образование, подготовка кадров, учебный процесс, народное просвещение, образовательное учреждение.

A.K. Zholdas, G. Batyrbekkyzy, G.U. Akhmetshina, M.U. Zhumabekov

History and Activities of the First Kazakh Institute of Education in Tashkent

A comprehensive study and creative use of the historical experience of Kazakhstani education is of particular importance for solving its modern problems. The necessity of studying this topic lies in the fact that the subject of research is the problem of creating a system of pedagogical educational institutions for training teachers with secondary education, including national personnel in the 1920s. In this regard, this article is devoted to the history of the creation and activities of the Kazakh Institute of Education in Tashkent. Its origins date back to October 1918, when, by decision of the People's Commissariat of Education of the Turkestan Republic, the Kyrgyz (Kazakh) Pedagogical Department was opened at the Russian Pedagogical School. Based on archival data, the article analyzes the preparatory measures for the opening of the institute and identifies its sources of funding. The development of the institute's material base is examined, its students and teaching staff are studied, and the contribution of the first Kazakh institute in Tashkent to the training of personnel for Russian-Kazakh schools in the 1920s is determined. General issues of the organization of the educational process, the evolution of educational programs, and the principles of educational and training work at the institute are revealed.

Keywords: history of Kazakhstan, Kazakh Institute of Education, Tashkent, education, training, educational process, public education, educational institution.

References

- 1 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 60. — L. 5 [in Russian].
- 2 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 34. — Op.1. — D. 97. — L. 37 [in Russian].
- 3 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op.1. — D. 20. — L. 20 [in Russian].
- 4 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op.1. — D. 17. — L. 6 [in Russian].
- 5 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op.1. — D. 7. — L. 28 ob [in Russian].
- 6 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 34. — Op.1. — D. 1339. — L. 89 [in Russian].
- 7 Tileukulov G.S. (2024). Iz istorii stanovleniia Kazakhskogo instituta prosveshcheniia v Tashkente [From the history of the formation of the Kazakh Institute of Education in Tashkent]. *Respublikanskii zhurnal «Qazaqstan» — Republican Journal «Qazaqstan»*, 21, 17–27 [in Russian].
- 8 TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. — F. 372. — Op. 1. — D. 50. — L. 79-80.
- 9 (1958). *Ocherki istorii narodnogo obrazovaniia v Kazakhstane* [Essays on the history of public education in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 10 Khasanov, Z. A. (1985). *Natsionalnaia politika v Turkestane (1917–1924 gg.)* [National politics in Turkestan (1917–1924)]. Tashkent: Fan [in Russian].
- 11 Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozgalysy* [Alash movement]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 12 Kamzabekuly, D. (2002). *Alash zhane adebiet* [Alash and literature]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 13 Abdigaliuly, B. (2013). *Qazaq ziiialylary zhane ulttyq memleket ideiasy* [Kazakh intellectuals and the idea of a national state]. Astana: Foliant [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Жолдас Асылхан — PhD докторант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-5522-3859>

Батырбекқызы Гаухар — PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

Ахметшина Гульден — PhD, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер департаментінің қауымдастырылған профессоры, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>

Жумабеков Мадияр — т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

Information about the authors

Zholdas Asylkhan — PhD student, K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-5522-3859>

Batyrbekkyzy Gaukhar — PhD, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

Akhmetshina Gulden — PhD, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Academia of Physical Culture and Mass Sports, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-8752-3887>

Zhumabekov Madiyar — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-3551-3096>

М. С. Исакова *

*Институт истории Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
(E-mail; muhayo.isakova@gmail.com)*

К вопросу изучения истории восстания в Туркестане 1916 году через призму анализа школьных учебников

В статье, на основе анализа школьных учебников Узбекистана, Кыргызстана, Казахстана и России, основной акцент сделан на проблеме изучения в школьных программах темы: «Восстание в Туркестане в 1916 году». Сравнительный анализ текстов учебников позволил выявить различия в подходах авторов к оценке и интерпретации причин, повода, описания восстания, статистических данных и, в целом, исторической значимости восстания 1916 года для народов Центральной Азии. Также в ходе изучения учебников были выявлены сходства, выраженные в региональном подходе, отрывочном толковании целостного события, а также различия в описании последовательности и числа жертв восстания. Автор статьи, анализируя школьные учебники, в которых освещается национально-освободительное восстание в Туркестане в 1916 года, делает теоретические выводы и выдвигает предложения о необходимости дальнейшего укрепления международного сотрудничества историков республик Центральной Азии для подготовки и издания совместных учебных пособий, учебников и хрестоматий для средне-специальных и высших учебных заведений.

Ключевые слова: школьные учебники, история Узбекистана, история Кыргызстана, история Казахстана, история России, колониализм, события 1916 г., национально-освободительное восстание, последствия, историческая оценка.

Введение

Изучение национально-освободительных движений народов в контексте мировой истории является одной из широко исследуемых проблем. Прежде всего, это объясняется тем, что независимо от исхода восстания — поражение или победы народных масс, оно нередко становилось толчком к последующим социальным и идеологическим преобразованиям в жизни общества. С этой точки зрения немаловажный интерес представляет и вопрос преподавания данной темы в общеобразовательных школьных учреждениях стран Центральной Азии. Так как представление подрастающего поколения об историческом прошлом и настоящем своей Родины, месте на мировой арене формируется именно со школьной скамьи. Правильное преподавание предмета «История» служит прочным фундаментом сохранения национальной идентичности и, главное, — помогает выработать необходимый идеологический иммунитет против различных разрушительных идей, быстро распространяющихся через глобальную сеть Интернет.

В последние годы, в связи с юбилейными датами восстания, проводились научные конференции, издавались сборники статей, а в социальных сетях появилось множество публикаций, посвященных оценке данного исторического события. Представляет интерес тот факт, что исследователи зачастую дают разрозненную оценку единому историческому событию: каждый стремится защитить политические интересы своего государства или с точки зрения национальной солидарности старается оправдать или наоборот обвинить либо имперскую и местную администрацию, либо участников восстания. По нашему мнению, изложение материала по данной теме в школьных учебниках должно быть максимально объективным. Изучение этого вопроса должно способствовать формированию у старшеклассников навыков установления причинно-следственных связей историческими событиями, что позволит учащимся овладеть умением адекватно оценивать ситуацию и психологическое состояние участников восстания. Не следует забывать и о воспитательной функции истории, которая играет важную роль при изучении данной и схожих с ней тем. Учитывая значимость событий 1916 года, оказавших влияние на судьбы народов Туркестана, мы попытаемся проанализировать степень его освещения и трактовки в школьных учебниках стран Центральной Азии.

* Автор-корреспондент. E-mail: muhayo.isakova@gmail.com

В качестве основного источника для сравнительного анализа освещения темы «Восстание 1916 года» нами были использованы учебники «История России» [1], «История Кыргызстана» [2], «История Узбекистана» [3] и «История Казахстана» [4]. К сожалению, найти учебники «История Таджикистана» [5] и «История Туркменистана» [6] нам не удалось, хотя наименования учебников мы приводим.

Следует отметить, что в школах центральноазиатских стран отечественная история преподается, начиная с 5-го класса. Однако история начала XX века преподается в разных классах. Так, в российской учебной программе данный период преподается с 10-го класса, в Кыргызстане и Казахстане — в 8-м классе, в Узбекистане — в 9-м классе.

Необходимо отметить, что авторы учебников в основном ориентировались на периодическое поэтапное описание истории. При этом они не учитывали возрастные особенности восприятия учениками тех или иных исторических фактов. К примеру, если российский учебник, состоящий из трех частей, освещает ключевые вопросы истории России XX века (первая часть охватывает период с 1914 по 1939 год), то учебник Кыргызстана для 8-го класса хронологически охватывает события с 1750 по 1917 год. В «Истории Узбекистана» рассматриваются события с середины XIX века до 1920 года, а в «Истории Казахстана» описываются события 1900–1945 гг. Естественно, возникает вопрос: что важно учитывать при написании учебников? Хронологическую последовательность изложения материала в разрезе учебных классов или состояние эмоциональной и умственной подготовленности ученика для восприятия и правильного понимания изучаемого материала?

Первоочередный ответ на вопросы отражается в структуре и объеме учебного материала. Российский учебник включает две главы и 19 параграфов, из которых первые два на 7-ми страницах раскрывают историю России накануне и в годы Первой мировой войны. Авторы, подробно описывая военные кампании и действия 1914–1916 гг., подвиги российских воинов, экономическую жизнь и военные расходы, умалчивают о тех обязательных поборах с регионов Туркестана, которые были насильно собраны в фонд войны, с условием последующего освобождения туркестанцев от военного призыва. И самое главное, в учебнике не освещаются вопросы мобилизации рабочих и военных сил, о массовых народно-освободительных восстаниях в Туркестанском крае 1916 года нет никакой информации. Подобный подход авторов российских учебников, а именно — умалчивание фактов о восстании 1916 года, на наш взгляд, можно рассматривать как умышленное искажение исторических событий в политических интересах.

К примеру, доктор исторических наук Андрей Ганин, чьи работы и интервью о событиях 1916 года размещены в социальных сетях, призывает отказаться как от официального советского, классового взгляда на причины восстания, так и от установившегося в период независимости республик в национальных историографиях взгляда — оценивать восстание как национально-освободительное движение. А. Ганин обосновывает свое мнение тем, что в большинстве районов для восстания был характерен преимущественно антирусский характер выступлений, проявившийся, в частности, в этнических чистках [7; 94–124].

Отказаться от использования термина «восстание» в отношении событий 1916 года предлагают М. Суюмбаев и Д. Узбеков. Авторы в своей интернет-статье рассуждают о том, что события 1916 года не являются восстанием, классовой борьбой или национально-освободительным движением. По их убеждению, это было всего лишь панисламистское и пантюркистское движение. В своих выводах о восстании 1916 года авторы отмечают: «в первом приближении можно сказать, что события 1916 года — это бунт на основе борьбы за ресурсы, спровоцированный и/или усиленный самоуправством колониальной и локальной администрации, подстрекательством иностранных агентов, местной феодальной знати и местного духовенства» [8].

При изучении данной темы были использованы сравнительно-сопоставительный и историографический методы, а также метод контент-анализа, которые позволили провести анализ материала учебников разных стран. Основным был сравнительно-сопоставительный метод, с помощью которого был проведен анализ различий в изложении и трактовке причин восстания, его участников и последствий. Историографический метод позволил на основе сравнительного изучения учебного материала выявить различные оценки восстания 1916 года в учебниках центральноазиатских стран. С помощью метода контент-анализа была предпринята попытка определить характер изложения материала, например, что взяли за основу авторы учебников — патриотический или нейтральный подход. По-

скольку, исходя из выбранного подхода, авторы дали трактовки причин, хода и последствий восстания.

Результаты

Для выявления научно-практического подхода авторов учебников по истории Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана мы подробно рассмотрели их структуру и содержание.

Структура учебника «История Кыргызстана» состоит из девяти глав и 24-х параграфов, где 22-ой параграф на 10-ти страницах, посвящен историческим событиям 1916 года. В отличие от данного учебника, «История Узбекистана» состоит из 9-ти разделов и 41-го параграфа. Отдельный 7-ой раздел с 4-мя параграфами освещает события 1916 года. В 30-ом параграфе учебника на 8-ми страницах описываются восстания 1916 года. Наибольший объем материала дается в учебнике «История Казахстана», состоящий из 20-ти разделов и 60-ти параграфов. Второй раздел из 5-ти параграфов на 10-ти страницах освещает национально-освободительное движение 1916 г.

Таким образом, каждый учебник имеет свои особенности. Тем не менее объем материала, посвященного событиям 1916 года, колеблется в пределах 8-10 страниц.

Проанализируем содержательную часть учебников. На вопрос о том, почему и с чего началась война, авторы дают следующие разъяснения.

Прежде всего, авторы учебников ставят задачу объяснить учащимся, с чего началось восстание. Фактически во всех учебниках трактовка событий 1916 года связана с Первой мировой войной. Между тем, узбекские авторы делают акцент на объявлении в 1914 году в Туркестане чрезвычайного положения, сопровождавшегося усилением надзора колониального правительства за населением и ужесточением карательных мер. Противники мобилизации в Туркестане, как отмечается в книге, стали нарушать порядок, установленный чрезвычайным положением. Нарушителей установленного порядка облагали штрафом в размере до 50-ти сумов либо приговаривали к тюремному заключению на три месяца. Все это накалило атмосферу, вызванную ухудшением условий жизни, дефицитом продовольственных и других товаров, а также ростом цен, усилило недовольство народа, что естественно привело к массовым стихийным выступлениям в крае [3; 102].

В итоге, как отражено в учебнике, восстания в Туркестане 1916 года вспыхнули в результате объявленной политики мобилизации, основанной на притеснении народа, а также в результате отрицательных последствий военных действий [3; 108].

В учебнике «История Кыргызстана» более подробно раскрывается процесс усиления колониального гнета, хозяйственная разруха, из года в год деградирующее сельскохозяйственное и промышленное производство, спад торговли, усугубившие и без того тяжелое экономическое положение местного населения. Деньги обесценились, а цены на продукты и все остальное выросли в 3-4 раза. Продолжали расти размеры и количество налогов и различных повинностей. Например, если до войны с юрты взимался налог в размере 4-х рублей, то теперь он вырос до 8-ми рублей. С 1915 г. в счет компенсации того, что коренное население Туркестана не привлекалось к воинской службе, был введен военный налог, составлявший 21 % всех платежей по прямым налогам. Его объем был равен 1 рублю 84 копейкам. Помимо этого, вводились все новые виды поборов. Представители власти сделали правилом взимание налогов в 2-3-х кратном размере.

Далее авторы описывают, что колониальная администрация под предлогом военных нужд изымала у местного населения лошадей, верблюдов, сброу, юрты, арканы, мешки, меховую одежду. К примеру, только по данным Красного Креста, в ноябре-декабре 1914 года в Пишпекском уезде было собрано 3 тыс. рублей, около 1000 тулупов, 10 тыс. пар шерстяных носков. Кроме того, кыргызов обязали сдать на счет Красного Креста по 1-3 рубля с каждой юрты. Лишь в первые семь месяцев войны из Семиреченской области на военные нужды было отправлено 360 тыс. пудов мяса, более 12 тыс. верблюдов, 7 тыс. лошадей, 13 441 юрт, 38 тыс. метров войлока. Невыносимо тяжелой была повинность по оказанию помощи семьям фронтовиков [2; 149].

Отдельный акцент сделан на продолжавшееся в годы войны изъятие земель у местного населения, что еще больше обострило ситуацию в регионе. Например, только по Пишпекскому уезду к 1915 году у кыргызов было изъято более 712 тыс. гектаров земли. На юге Кыргызстана местное население лишилось около 82 тыс. гектаров, пригодных для земледелия. Еще одним толчком к усилению неприязни коренного населения к колонизаторской политике царизма было и то, что административные чиновники, военные надзиратели, кулаки совершенно игнорировали интересы и достоинство малых народов, унижали их культуру, обычаи, традиции, верования и язык [2; 150].

Казахстанские коллеги лаконично перечисляют следующие основные причины восстания: 1) усиление колониальной политики; 2) изъятие 45 млн. десятин земли; 3) увеличение налогов и введение военного налога; 4) усиление эксплуатации господствующих классов; 5) усиление межнациональных противоречий между казахами и русскими из-за отчуждения земель; 6) социальное положение и экономический кризис; 7) активизация политики русификации [4, 34-35].

В качестве повода к восстанию во всех учебниках указывается «Царский указ о мобилизации «инородческого» населения Астраханской губернии, Сибири и Средней Азии для работ по устройству оборонительных сооружений в районе действующей армии», подписанный императором России Николаем II (1894–1917) 25 июня 1916 года. Интересно, что в разных республиках название документа звучит по-разному. Так, в узбекистанском учебнике приводится следующее название — «О мобилизации на тыловые работы мужчин Туркестана, Сибири и Кавказа в возрасте от 19 до 43 лет» [3, 102], в кыргызстанском учебнике он именуется как царский указ «О мобилизации ранее освобожденного от воинской повинности населения колониальных территорий на военно-строительные работы местного мужского населения Сибири, Туркестана, Казахстана и Поволжья в возрасте от 19 до 43 лет», призывавший на военные оборонно-строительные работы [2; 150], а в казахстанском — как указ царя «О привлечении инородческого населения России на тыловые работы» [4; 33].

Мы считаем, что необходимо указывать правильное полное юридическое наименование исторического документа, а затем давать разъяснение его содержания. Это необходимо, поскольку среди исследователей существуют разные мнения, в частности, о несвоевременности объявления Указа, плохой организации агитационных и разъяснительных работ среди коренного населения, которое якобы не поняв его сущности, беспричинно стало возмущаться и бояться, что их отправят на верную смерть.

Как отдельный повод в «Истории Узбекистана» указывается то, как при составлении списков, привлекаемых к тыловым работам, представители местной администрации стали допускать серьезные нарушения. В частности, за взятки чиновники не включали в данный список членов зажиточных семей, несмотря на то, что в семье было несколько мужчин призывного возраста, но из бедных семей даже один единственный мужчина включался в список привлекаемых к работам. Подобные факты вопиющей несправедливости спровоцировали гнев народных масс. Среди местного населения начались выступления против тыловых работ [3; 103].

Обсуждение

В школьных учебниках нами выявлены также некоторые расхождения в статистике мобилизуемых. Так, в учебнике «Истории Узбекистана» отмечается, что планировалось привлечение местного населения к тыловым работам из Сырдарьинской области — 87 тысяч человек, Самаркандской — 38 тысяч, Ферганской — 50 тысяч человек [3; 103]. В учебнике «История Кыргызстана» — из Туркестанского края всего планировалось призвать на тыловые работы 200 470 человек, из них 43 тысячи — по Семиреченской области и 51 233 — по Ферганской [2; 150]. В учебнике «История Казахстана» отмечается, что предусматривалась мобилизация 500 000 инородцев из Казахстана [4; 33].

Как видно, в учебниках отсутствует единая суммарная цифра. Если сложить данные, приведенные узбекскими и кыргызскими коллегами, общее число составит около 218 тысяч человек, что ближе к статистике, проводимой большинством исследователей. Тем не менее, как отмечает А. Ганин, к 1917 г. в Туркестане было 3 332 200 душ мужского пола (всего — около 7 млн человек обоего пола) туземного населения, из которых предполагалось мобилизовать 8 %. В Степном крае первоначально предполагалось призвать 230 000 человек [9].

Авторы сообщают, что колониальное правительство, краевые и областные администрации опасались массовых выступлений против привлечения к тыловым работам [3; 103]. Тем не менее, они не разъясняют причину вызова чрезвычайного совещания при Туркестанском генерал-губернаторе от 2 июля 1916 года. На совещании исполняющий должность главного начальника края генерала от инфантерии М.Р. Ерофеев предложил написать письмо в Петербург о сокращении наряда с 250 000 до 200 000 человек. В результате долгих переговоров, имперской властью было принято решение о сокращении числа мобилизованных до 220 000 человек.

Отдельное внимание уделяется **составу участников** восстания. В выступлениях в областях Туркестана принимали участие: крестьяне, ремесленники, мелкие торговцы, рабочие и прочие социальные слои населения [3; 103]. В Казахстане: казахи-кочевники, рабочие, батраки, ремесленники, представители зажиточных слоев: баи, бии и слой интеллигенции. Что касается национального состава, то

это были: русские, уйгуры, узбеки и дунгане [4; 35]. В Кыргызстане: кыргызы, дунгане, уйгуры, сарткалмаки, башкиры и татары, часть русских и украинских крестьян [2; 153].

Описание хода восстаний в узбекистанских и кыргызских учебниках дается в хронологической последовательности с территориальным учетом. В казахстанском учебнике восстание разбито на три этапа. Первый этап — летние месяцы 1916 г. Второй этап — осень и зима 1916 г. Третий этап — спад восстания с периода Февральской революции до весны 1917 г.

Начало событий в узбекском и кыргызском учебниках описывается с 4 июля 1916 года с первых попыток восстания в Ходженте. Далее цепочку событий можно проследить по «Истории Узбекистана». В учебнике отмечается, что 5 июля в кишлаке Ургут Самаркандского уезда, затем в Сиябе, Махалле, Ходже Ахроре и Ангоре, а 7 июля — в Дахбеде начались народные волнения. 9 июля после оглашения списка мобилизуемых в Андижане, 10 июля в Старом Маргилане примерно 25 тысяч человек собрались, чтобы выразить свое недовольство. Серьезную опасность представляло и восстание, начавшееся 11 июля в Намангане. В районе Лаббайтаг против собравшихся 1500 человек была брошена вооруженная рота солдат, им удалось разогнать бунтарей. Выступавшие избивали представителей местной власти и уничтожали списки. 11 июля многочисленная толпа собралась перед полицейским управлением на Бешагаче в г. Ташкенте. В учебнике в отдельном параграфе подробно описывается Джизакское восстание. Согласно составленным спискам привлекаемых к работам, один Джизакский уезд Самаркандской области должен был выделить 11 000 мужчин. После обнародования указа 3 июля 1916 года среди народа началось недовольство, а 5 июля все вылилось в массовое восстание. Народ требовал отмены указа и прекращения составления подобных списков.

Руководили Джизакским восстанием *Назир Ходжи-ишан* и начальник оружейного склада *Абдурахман-джевачи*. Участники Джизакского восстания нападали на военные, административные и прочие объекты колониальной администрации. 13 июля восставшие захватывали железнодорожные станции, перерезали линии связи, разрушали железнодорожное полотно и мосты. С 18 июля в Туркестане вводится военное положение. И 13 рот солдат, 2 артиллерийские части, казачий отряд, отряд саперов подвергли Джизак артиллерийскому и пулеметному обстрелу. Колониальные войска поначалу атаковали Джизак, затем Заамин, и после этого начали подступать к Сенгзару.

Абдурахман-джевачи вместе с 600 воинами, оставшимися в живых, в течение двух дней 20–21 июля, вел бои против военных во главе с полковником Афанасьевым.

Лидеры восставших Абдурахман-джевачи, Назир Ходжи-ишан, братья Туракул и Ишанкул Турабековы, Касым Ходжи-ишан были казнены [2; 106].

26–27 июля в Джизак прибыли дополнительные силы карательных отрядов, что привело к еще более безжалостной расправе над восставшими. Около трёх тысяч человек из числа участников восстания были заключены под стражу. Зачинщики приговорены к смертной казни, остальные — к различным срокам тюремного заключения и ссылке. Местное население, принимавшее участие в восстании, проявлявшее сочувствие бунтарям и отказывавшееся помогать колониальной власти в проведении арестов, было изгнано из своих домов в степь. Карательные отряды колониального правительства приступают к расправе над участниками восстания. Селения и дома бунтарей сжигаются дотла, наказывали даже членов их семей [2; 103–106].

После этих событий в августе российская администрация принимает решение о сокращении числа мобилизуемых до 200 000 человек [8].

О продолжении событий 1916 г. можно прочитать в учебнике «История Кыргызстана». В Ошском уезде восстание началось еще в начале июля 1916 г. Самым крупным волнением в этом уезде предшествовало общегородское собрание-митинг у подножья горы Сулайман-Тоо в г. Оше, в котором приняло участие около 10 тыс. человек. Выступавшие открыто провозглашали антивоенные лозунги, отказывались отдавать своих детей в армию и призывали не подчиняться требованиям чиновников. Колониальные власти при помощи карательных войск с трудом разогнали возмущенных людей. Наиболее активные участники были арестованы.

В конце июля восстание произошло в кишлаке Уч-Коргон, оно было силой подавлено карательными войсками. В этом противостоянии погибло 3 человека, 15 — арестованы. Волнения в Узгене тоже проходили в острой обстановке и продолжались несколько дней. В восстание были вовлечены и жители Алтайской, Гульчинской, Ноокатской, Куршабской волостей [2; 151].

Уже в августе собрания и митинги в знак протеста переросли в вооруженное сопротивление колониальным властям. В Северном Кыргызстане восстание возглавил провозглашенный ханом Мокуш Шабдан уулу — семиреченский казак, внук сарыбагышского манапа Джантая. Избрание народного

предводителя ханом издавна практиковалось среди кыргызов и было неотъемлемой традицией, свойственной коллективному сознанию кочевого народа, стремившегося к независимости.

Такие же ханы-предводители вскоре были объявлены в других регионах: на Иссык-Куле — Батыркан Ногой оглы, в Центральном Тенгир-Тоо — Канаат Ыбыке оглы.

Встревоженные неудержимым распространением восстания, царские власти направили в Семиречье дополнительные воинские подразделения. Уже в первые дни народных волнений сюда из других областей Туркестанского края прибыло 9 линейных рот, 6 казачьих сотен, 4 дружины, 3 пушечных батареи и пулеметные отделения. Кроме того, из центральных губерний спешно выступили два казачьих полка и две пулеметные команды. День ото дня в Чуйскую долину и Иссык-Кульскую котловину прибывали новые карательные части. Однако воинские подразделения Российской империи были не в состоянии с ходу подавить возмущавшее народное движение.

8 августа 1916 г. началось восстание в аилах, расположенных в окрестностях Токмока. На следующий день, 9 августа, на выходе из Боомского ущелья небольшой отряд повстанцев, возглавляемый известным охотником Ыбрайымом Толо оглы, захватил направлявшийся к Иссык-Кулю обоз со 170 винтовками и около 40 тысячами патронов.

В то же время повстанцы из волостей Сарыбагыш и Атаке взяли в осаду кеминское село Новороссийское и казачью станицу Самсоновку. В середине августа ожесточенная борьба развернулась в кыргызских аилах, расположенных в западной части Пишпекского уезда. То же самое происходило на Иссык-Куле, в Таласской долине и Центральном Тенгир-Тоо. В Кочкорской долине повстанцы атаковали село Столыпино и казачью станицу Белоцарское. Через некоторое время был взят в окружение город Токмок. Осада его длилась почти 10 дней (13–22 августа).

13–14 августа 1916 г. к кыргызам присоединились жители Челпека и борубашские сарт-калмаки. К 18 августа восстание охватило 12 волостей Пишпекского уезда.

В конце августа 1916 г. произошли последние крупные столкновения повстанцев с карательными отрядами. 23 августа недалеко от Каракола около 4 тыс. конных повстанцев, разделившись на правое и левое крыло, несколько раз атаковали окопавшиеся царские войска. В битве под Тюпом, произошедшей 28 августа, участвовало более 7 тыс. повстанцев.

В отличие от рассмотренных выше учебных материалов, в учебнике «История Казахстана» даются краткие сведения о том, что испуганное размахом восстания царское правительство отодвинуло дату призыва на 15 сентября, до окончания сбора урожая. В октябре 1916 г. восстание началось в Семиречье. После его подавления около 300 тыс. казахов откочевали в Китай. С ноября в Торгайской области 50 тыс. человек восстали с требованием вернуть традиционные институты власти в казахском обществе, а именно ханскую власть. Ханом восставших был избран Абдыгаппар Жанбосынов. Восстание продлилось до февральской революции и слилось с ней [4; 37–38].

Причину поражения в разных учебниках авторы объясняют следующим образом:

1) восставшие боролись против колониального правительства обычными орудиями труда. Помимо этого, большую часть их составляли крестьяне, ремесленники, то есть люди, абсолютно несведущие в военном деле, что напрямую объясняет причину подавления восстания. Они оказывали сопротивление колониальной власти в различных регионах края, в разных условиях. В конечном итоге, тактическая и стратегическая неграмотность, разрозненность и отсутствие четкого плана привели к поражению [3; 108].

2) среди главных причин поражения восстания также следует назвать неорганизованность восставшего народа, раздробленность и несогласованность действий повстанцев, отсутствие взаимосвязи и единого руководства. Повстанцы были слабо вооружены и не могли долго противостоять опытным в военных действиях, отлично вооруженным и вымуштрованным регулярным войскам царской России [2; 154].

3) разрозненность, отсутствие единого центра командования восстанием, слабая организация, превосходство в вооружении царской армии [4; 38].

Последствия событий 1916 г. В Кыргызстане поздней осенью, опасаясь геноцида, грабежа и насилия, население 39-ти волостей начало беспорядочное бегство в приграничные пределы западного Китая. Всего ушло с обжитых мест 45 тыс. семей в количестве более 160 тыс. человек. Из них около 130 тыс. были кыргызы, остальные — дунгане, уйгуры, сарт-калмаки и др. Большая часть имущества и скота либо были брошены, либо растеряны беженцами, пытавшимися спасти свои жизни путем бегства из родных мест. К примеру, по неточным данным военного губернатора области, только по Каракольскому уезду из принадлежавшего коренному населению скота бесследно пропало 2 млн 327

тысяч 472 единицы поголовья. Самое тяжелое — к январю 1917 г. человеческие потери кочевого населения области составили примерно 38 тыс. семей, или 150 тыс. душ [2; 154].

Об этом приводятся данные, к примеру, и в «Истории Узбекистана», где авторы отмечают, что подавление восстания привело к серьезным потерям народа. Во-первых, многие селения вблизи Джизака, население которых приняло участие в восстаниях, были сожжены, большое число людей осталось без крова и имущества. Во-вторых, восстание происходило в летнее время, и весь урожай, сельскохозяйственные продукты пропали. В результате население Туркестана лишилось запаса продовольствия на зимнее время 1916–1917 гг. Кроме того, тысячи людей были убиты [3; 108].

Оценка исторического значения событий 1916 г. Несмотря на поражение, восстание имело большое историческое значение. В ходе восстания коренное население приобрело небывалый опыт борьбы за свободу. Всенародное движение существенно расшатало царскую колониальную систему в Туркестане. Разноязычные и разноплеменные народы нашли общие цели и интересы в едином порыве борьбы против колонизаторской политики царизма [2; 154]. Национально-освободительное восстание народов Центральной Азии явилось выражением протеста и реакцией на колониальную политику царской России [2; 155].

Восстания 1916 года дали понять колониальному правительству, что народы Туркестана способны на многое на пути достижения своей свободы. Восстание еще раз убедило колониальную державу в том, что борьба местного населения за свою свободу и независимость не погасла [3; 109].

Восстание носило антиколониальный, антиимпериалистический характер и охватило все регионы Казахстана, что способствовало росту национального самосознания [4; 39].

Заключение

В общей сложности, как показывает анализ учебников, основной акцент авторы делают на описание действий и результатов столкновений простого народа с вооруженными войсками империи. Также отмечается, что, несмотря на сильное сопротивление народных масс, 123 тысячи человек были мобилизованы на тыловые работы. Многие из мобилизованных не вернулись домой. Условия их жизни в лагерях были крайне тяжелыми, а вознаграждение за тяжелый труд — мизерным. Интересно, что российские авторы пытаются оправдать призыв на тыловые работы именно тем фактом, что этим людям были выплачены определенные деньги за работу.

Наряду с этим авторы не разъясняют причину боязни русской администрации народного гнева, которую она почувствовала в ходе Андижанского восстания 1898 года. Именно поэтому Туркестанская имперская администрация выступала инициатором сокращения запланированного числа призывников из края. За исключением казахстанских авторов, в учебниках не рассматривается отношение и участие национальной интеллигенции и местных политических партий в восстании 1916 г.

Таким образом, в качестве основного вывода хотелось бы отметить отсутствие единого подхода авторов учебников по истории центрально-азиатских стран в освещении причин и последствий восстаний в Туркестане 1916 года. Учитывая это, думается, было бы целесообразно историкам республик Центральной Азии рассмотреть вопрос подготовки и издания совместного учебника и соответствующих учебно-методических материалов по данному периоду не только для средних школ, но и для высших учебных заведений, готовящих специалистов — историков. В случае проведения такой работы хотелось бы обратить внимание на необходимость выявления исторических связей событий, связанных с восстанием 1916 года, хода восстания, раскрытия жизни и судеб мобилизованных на тыловые работы лиц в целом в регионе Центральной Азии.

Список литературы

- 1 Горинов М.М. История России : 10 кл. : учебник для общеобразовательных организаций [в 3 ч.] / М.М. Горинов, А.А. Данилов, М.Ю. Моруков и др. — М.: Просвещение, 2016. — Ч. 1. — 160 с.
- 2 Омурбеков Т. Н. История Кыргызстана (XIX в.): 8 кл. : учебник для общеобразовательных школ / Т. Н. Омурбеков, Т.К. Чоротегин. — Бишкек, 2014. — 176 с.
- 3 Тиллабоев С. История Узбекистана (вторая половина XIX — начало XX вв.): учебник для 9 класса школ общего среднего образования / С. Тиллабоев, А. Замонов. — Ташкент: ИПАК «Sharq», 2019. — 160 с.
- 4 Ускембаев К.С. История Казахстана (1900-1945 гг.): учебник для 8-9 классов общеобразовательных школ / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. — Алматы: Мектеп, 2019. — Часть 1. — 240 с.

- 5 Зикриёев Ф.Б. История таджикского народа: учебник для 9-го класса общеобразовательной школы / Ф.Б. Зикриёев, Р.А. Набиева. — Красноярск: Офсет, 2001.
- 6 Нуриев А. История Туркменистана XVII–XX вв.: учебник для 9-го класса общеобразовательной школы / А. Нуриев, М. Мошев. — Ашхабад, 2011.
- 7 Ганин А. Кровавые уроки шестнадцатого года. Восстание 1916 г. в Семиреченской области / А. Ганин // Журнал российских и восточноевропейских исследований. — 2016. — № 1 (7). — С. 94–124.
- 8 Суюмбаев М. 1916 год: лабиринт интерпретаций [Электронный ресурс] / М. Суюмбаев, Д. Убеков. — Режим доступа: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7122/?from=mnenie&place=authors
- 9 Ганин А. Туркестанское восстание 1916 года: на каких уроках национальной политики училась потом советская власть [Электронный ресурс] / А. Ганин. — Режим доступа: <https://histrf.ru/read/articles/turkiestanskoie-vosstaniie-1916-ghoda>

М. С. Исакова

Түркістандағы 1916 жылғы көтеріліс тарихын мектеп оқулықтарын талдау арқылы зерттеу мәселесіне қатысты

Мақалада Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан және Ресей мектеп оқулықтарын талдау негізінде негізгі екіпін оқу бағдарламаларындағы «Түркістандағы 1916 жылғы көтеріліс» тақырыбын зерттеуге бағытталған. Оқулықтардағы мәтіндерді салыстырмалы талдау негізінде оның авторлары көтерілістің себептерін, салдарын, сипаттамасын, статистикалық мәліметтерді және жалпы 1916 жылғы көтерілісті зерттеудің Орталық Азия халықтары үшін тарихи маңызын бағалау мен түсіндірудегі тәсілдерді, ондағы айырмашылықтарды анықтауға тырысты. Сондай-ақ оқулықтарды зерделеу барысында кітап авторларының ұстанымдары, тұтас оқиғаның үзік-үзік сипатталуы, көтеріліс құрбандарының саны, оқиғалар тізбегі баяндалған ұқсастықтары анықталды. Мақалада автор 1916 жылғы Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілісін қамтыған мектеп оқулықтарын зерделеу арқылы орта арнаулы және жоғары оқу орындары үшін бірлескен оқу құралдарын, оқулықтар мен хрестоматияларды дайындау және басып шығару үшін Орталық Азия республикалары тарихшыларының халықаралық ынтымақтастығын одан әрі нығайту қажеттілігі туралы теориялық тұжырымдар мен ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: мектеп оқулықтары, Өзбекстан тарихы, Қырғызстан тарихы, Қазақстан тарихы, Ресей тарихы, отаршылдық, 1916 жылғы оқиғалар, Ұлт-азаттық көтеріліс, салдары, тарихи баға.

M.S. Isakova

On the Study of the History of the 1916 Turkestan Uprising through the Lens of School Textbook Analysis

This article focuses on the problem of teaching the topic of “The 1916 Turkestan Uprising” in school curricula based on an analysis of school textbooks from Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Russia. A comparative analysis of the textbooks has revealed differences in the authors’ approaches to assessing and interpreting the causes, reasons, and descriptions of the uprising, statistical data, and the overall historical significance of studying the 1916 uprising for the peoples of Central Asia. The study of the textbooks has also demonstrated similarities in their regional approaches, fragmented interpretations of the holistic event, and differences in the descriptions of the sequence and number of victims of the uprising. Through the study of school textbooks describing the 1916 national liberation uprising in Turkestan, the author offers theoretical conclusions and proposals on the need to further strengthen international cooperation among historians of the Central Asian republics to prepare and publish joint teaching aids, textbooks, and anthologies for secondary and higher educational institutions.

Keywords: school textbooks, history of Uzbekistan, history of Kyrgyzstan, history of Kazakhstan, history of Russia, colonialism, events of 1916, national liberation uprising, consequences, historical assessment.

References

- 1 Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. et al. (2016). *Istoriia Rossii. 10 klass. Uchebnik dlia obsheobrazovatelnykh organizatsii* [History of Russia. 10th grade. Textbook for general education organizations] (Parts 1-3; Part 1). Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

- 2 Omurbekov, T.N., & Chorotegin, T.K. (2014). *Istoriia Kyrgyzstana (XIX v.): 8 klass: Uchebnik dlia obshcheobrazovatelnykh shkol* [History of Kyrgyzstan (19th century): 8th grade: Textbook for general education schools]. Bishkek [in Russian].
- 3 Tillaboev, S., & Zamonov, A. (2019). *Istoriia Uzbekistana (vtoraia polovina XIX — nachalo XX vv.): Uchebnik dlia 9 klassa shkol obshchego srednego obrazovaniia* [History of Uzbekistan (second half of the 19th — early 20th centuries): Textbook for grade 9 of general secondary schools]. Tashkent: IPAK "Sharq" [in Russian].
- 4 Uskembayev, K.S., Saktaganova, Z.G., & Zueva, L.I. (2019). *Istoriia Kazakhstana (1900–1945 gg.) Uchebnik dlia 8-9 klassov obshcheobrazovatelnykh shkol* [History of Kazakhstan (1900–1945): Textbook for grades 8-9 of general education schools]. (Part 1). Almaty: Mektep [in Russian].
- 5 Zikriev, F.B., & Nabieva, R.A. (2001). *Istoriia tadzhikskogo naroda. Uchebnik dlia 9 klassa obshcheobrazovatelnoi shkoly* [History of the Tajik People. Textbook for the 9th grade of a comprehensive school]. Krasnoyarsk: Ofset [in Russian].
- 6 Nuryev, A., & Moshev, M. (2011). *Istoriia Turkmenistana XVII–XX vv. Uchebnik dlia 9 klassa obshcheobrazovatelnoi shkoly* [History of Turkmenistan from the 17th to the 20th centuries. Textbook for the 9th grade of a comprehensive school]. Ashgabat [in Russian].
- 7 Ganin, A. (2016). Krovavye uroki shestnadsatogo goda. Vosstanie 1916 g. v Semirechenskoi oblasti [The 1916 Uprising in the Semirechensk Region]. *Jurnal rossiiskikh i vostochnoevropeskikh issledovanii — Journal of Russian and East European Studies*, 1 (7), 94–124 [in Russian].
- 8 Suiumbayev, M., & Uzbekov, D. 1916 god: labirint interpretatsii [1916: A Labyrinth of Interpretations]. *khhistory.akipress.org*. Retrieved from https://khhistory.akipress.org/unews/un_post: 7122/? from=mnenie&place=authors [in Russian].
- 9 Ganin, A. Turkestanskoe vosstanie 1916 goda: na kakikh urokakh natsionalnoi politiki uchilas potom sovetskaia vlast [The Turkestan Uprising of 1916: What Lessons of National Policy Did the Soviet Government Learn Later?]. *histrf.ru*. Retrieved from <https://histrf.ru/read/articles/turkiestanskoie-vosstaniie-1916-ghoda> [in Russian].

Сведение об авторе

Исакова Мухаё — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт истории Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан, <https://orcid.org/0009-0006-4483-325X>

Information about the author

Iskokova Mukhayo — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan, <https://orcid.org/0009-0006-4483-325X>

Г.М. Капбарова^{*} , А.Н. Джумадуллаева^{*} , Х.М. Тұрсүн^{*}

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: b.maxmutova@mail.ru; asel.dzhumadullayeva@ayu.edu.kz; khazretali.tursun@ayu.edu.kz)

Созақ көтерілісінің тарихы: архив құжаттары нені айғақтайды?

Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты дәстүрлі өмір салтын бұзу, мал мен жерді тәркілеу, күштеп қоныстандыру және басқа да репрессиялық шаралар салдарынан жаппай көтерілістер тудырды. Осындай ең ірі көтерілістердің бірі Созақ көтерілісі. Архив құжаттар негізінде Созақ көтерілісінің тарихын зерделеу осы мәселе бойынша ақпаратты жинауға, талдауға және ретке келтіруге ғана емес, сонымен қатар Созақ шаруаларының большевиктерге қарсы көтерілістерге қатысу дәрежесі мен көтерілістің сипаты туралы сұраққа жауап алуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты Созақ ауданындағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың бастапқы кезеңінде билік пен ауыл халқы арасындағы қайшылықтардың туындауының алғышарттары мен мән-жайларын, шаруалардың мемлекеттік іс-шараларға қарсы тұрудың белсенді нысандарына көшу себептерін, белгіленген тақырып бойынша мұрағаттық материалдарды талдау. Архивтік дереккөздер мен қолда бар ғылыми эзирлемелерді талдау негізінде авторлар мемлекет пен шаруалар арасындағы қарым-қатынастардағы әлеуметтік және экономикалық қайшылықтардың пайда болуы мен тереңдеуін негіздейді, көтерілістің барысы, негізгі кезеңдері мен қозғаушы күштерін қарастырған. Мақалада Созақ ауданы халқының көтерілуіне алып келген большевиктер саясатының әртүрлі элементтері туралы айтылған, Созақ көтерілісін жоюға бағытталған кеңестік және партиялық органдардың әрекеттері талданған.

Кілт сөздер: Созақ ауданы, Созақ көтерілісі, ұжымдастыру, мүлікті тәркілеу, архив құжаттары, ұлт-азаттық қозғалыс.

Kipicne

XX ғ. 30 жылдарында Қазақстан аумағындағы кеңестік биліктің күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру және дәстүрлі шаруашылық құрылымын жоюға бағытталған саясатының салдарынан әлеуметтік-саяси күйзелістер орын алды. Осындай тарихи үдерістер аясында қалыптасқан ірі қарсылық ошақтарының бірі — Сырдария округінің Созақ ауданында болды. Бұл отандық тарихнамада Созақ көтерілісі деп аталады және кеңестік тоталитарлық жүйенің әлеуметтік-экономикалық эксперименттеріне қарсы қазақ ауылдарының қарулы және ұйымдасқан наразылығының айқын көрінісі ретінде тарихта ерекше орын алады.

Осы Созақ көтерілісінің тарихы кеңестік кезеңде біржақты таптық-идеологиялық ұстаным тұрғысынан бағаланып, «бай-кулақтардың контрреволюциялық бүлігі» ретінде сипатталды. Мұндай тұжырымдар көтерілістің шынайы себептері мен әлеуметтік құрамын, қатысушылардың мақсат-мүдделерін толық ашуға мүмкіндік бермеді. Тек тәуелсіздік жылдарында ғана архив қорларына қолжетімділіктің кеңеюі бұл оқиғаны жаңаша, деректік негізде қайта пайымдауға жол ашты.

Архив құжаттары — Созақ көтерілісін ғылыми тұрғыда зерттеудің негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Президент архиві, сондай-ақ бұрынғы ОГПУ–НКВД органдарының тергеу материалдары, жедел хабарламалар, қызметтік хаттар мен айыптау қорытындылары көтерілістің себептері, барысы, ауқымы және салдары туралы нақты әрі құнды мәліметтер береді. Бұл деректер көтерілістің стихиялы әрекет емес, кеңестік реформалардың жергілікті деңгейде күшпен жүзеге асырылуына қарсы әлеуметтік наразылықтың нәтижесі екенін айқындауға мүмкіндік береді.

Осы себептен Созақ көтерілісін архивтік құжаттар негізінде зерттеу оның тарихи маңызын тереңірек ашып қана қоймай, XX ғ. 30 жылдарының басындағы қазақ қоғамының саяси сана деңгейін, билік пен халық арасындағы қайшылықтардың сипатын және кеңестік репрессиялық механизмдердің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар архив құжаттарының негізінде Созақ көтерілісінің тарихын зерттеу ұлттық тарихи жадты қалпына келтіру, тоталитарлық жүйе кезеңіндегі халықтық қарсылық қозғалыстарын объективті бағалау тұрғысынан да өзекті. Архив құжаттары көтерілістің себеп-салдарын, ауқымын, тарихи маңызын терең түсінуге жол ашып,

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: b.maxmutova@mail.ru

Қазақстан тарихындағы кеңестік кезеңді зерттеудің деректанулық базасын кеңейтеді.

Материалдар және әдістері

Мақаланың деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 1380-ші, 5-ші және 141-ші қорлары және Қазақстан Республикасы Президенттік архивінің (ҚР ПА) 141-ші қорлары, сонымен бірге Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің 3-қоры мен Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси-тарих архивінің 17-ші қорының материалдары құрайды. Аталған қорлардың Созақ көтерілісінің тарихына қатысты материалдары кеңінен қолданылды.

XX ғ. 30-жылдардың басындағы Созақ көтерілісінің тарихын архив құжаттарының негізінде зерттеуде тарихи-деректанулық әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы кеңестік билік органдарының тарапынан жасалған құжаттардың ресми сипаты мен идеологиялық жүктемесін ескеру арқылы олардың мазмұнын талдау жүзеге асырылады. Тарихи-сын әдісі архив материалдарындағы мәліметтердің шынайылығын, толықтығын және бұрмалану деңгейін анықтауға бағытталады. Сонымен бірге Созақ көтерілісінің аймақтық ерекшеліктерін, ұйымдасу деңгейін және әлеуметтік құрамын айқындауда салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды, ал жүйелік талдау әдісі Созақ көтерілісін кеңестік ұжымдастыру, отырықшыландыру және тәркілеу саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға негізделеді. Созақ көтерілісінің басталу себептері, даму кезеңдері, шарықтау шегі және басып-жаншылу барысын уақыттық бірізділікпен көрсетуде тарихи-хронологиялық әдіс пайдаланылған. Сондай-ақ бұл әдіс архив құжаттарындағы мәліметтерді мерзімдік ретпен талдауға және оқиғаның динамикасын нақтылауға ықпал етті. Созақ көтерілісіне қатысты сандық мәліметтерді (қатысушылар саны, репрессияға ұшырағандар, атылғандар мен сотталғандар жөніндегі деректер) жүйелеу және талдау үшін статистикалық әдіс те қолданылды.

Нәтижелері

Созақ көтерілісінің негізгі себептері қатарына саяси-экономикалық науқандарды іске асыруды мақсат етіп қойған партия комитеттерінің жанынан құрылған арнайы «үштіктердің» асыра сілтеулерін жатқызуға болады және мұны келесі архив құжаттары арқылы дәлелдеуге болады. Атап айтқанда, аудандық партия комитетінің пленумында Созақ ауданын жаппай ұжымдастыру аудандары қатарына жеткізу үшін шаруашылықтардың 85%-ын жыл аяғына дейін 100% ұжымдастыру тапсырмасы белгіленді. Бар мал-мүлікті тәркілеп, байлар қатарына жатқызылғандардың отбасына орындалмайтын салықтар салып, оларды түп тамырымен жоюды қолға алды. Мысалы, 1,5 десятинадан 250 пұт мақта жинау міндеттелген [1]. Тәркілеу кезінде үй-мүліктерімен қатар жеуге жарамды тағамдарды, киюге болатын барлық киім-кешекті тартып алып, мақта жинау кезінде көрпелерді сөккізіп, мақталарын жинатқан. Үй басына белгіленген жүн салығын орындау үшін киіз және басқа тұрмыстық жабдықтарды қайта түткізіп, тапсыртқан [2]. Байлар мен кулактар қатарына орташалар, кейде кедейлер де жатқызылып, олардың мал-мүліктері тәркіленіп, өздері жер аударылды. Заң қорғау органдары науқан кезінде көп жағдайда әділдіктен гөрі таптық қағидаларға көп көңіл бөлді. Сот органдары орташалардан батрактарға 100 сом салық бекіту жөнінде үкім шығарады [3].

Созақ көтерілісінің себептерінің саяси-экономикалық сипатын дәлелдейтін келесі бір архив құжаты — Сырдария округінің Созақ ауданындағы оқиғалар туралы Қазақ әскери комитетінің басқарушысының баяндамасын көрсетуге болады. Оның мазмұнында байларды «жою саясатының жүзеге асу барысы нақты сипатталады. Атап айтқанда, байларға экономикалық тұрғыдан орындалуы мүмкін емес жоспарлардың (мақта, астық дайындау) әдейі жүктелгені көрсетіледі. Бұл жағдай кеңестік биліктің бай шаруашылықтарын заңдық немесе соттық рәсімдер арқылы емес, әкімшілік-экономикалық қысым арқылы жоюды көздегенін дәлелдейді. Мұндай тәсіл кеңестік аграрлық саясаттың репрессивтік сипатын айқын көрсетеді. Құжатта Созақ пен Шолаққорған өңірлерінде байлардың мүлкін тәркілеу барысы нақты мысалдармен беріледі. Аталған факт Созақ көтерілісінің әлеуметтік базасын кеңінен түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар құжатта жоспарлы экономиканың формалистік сипаты ашылады. Мәселен, Созақтағы 12 байға мақта дайындау жоспары жүктелгенімен, олардың шын мәнінде мақта шаруашылығымен айналыспағаны көрсетіледі. Бұл кеңестік басқару жүйесінде жергілікті ерекшеліктердің ескерілмегенін және жоспарлардың жоғарыдан механикалық түрде түсірілгенін дәлелдейді [4].

Сонымен бірге Созақтағы халық наразылығын тудырған себептердің қатарына халықтың жиналатын базарлар мен мешіттердің әкімшілік жолмен жабылуын көрсетуге болады. Созақ ауданында ірі мешіттерді осындай жолмен тартып алып, тұқым қоймасына айналдыру халықтың ашу ызасын тудырды. Аталған ауданда ескертусіз, арнайы органдардың рұқсатынсыз, жергілікті шолақ белсенділер өз бетімен 6 мешітті жауып тастады [5]. Кеңес өкіметінің осындай және басқа асыра сілтеушіліктері, көзбояушылықтары халық намысын қоздырып, жергілікті басшыларға қарсы қозғалуына себеп болды. Мұның дәлелін 1930 жылғы 11 наурызда Алматы қаласында жасалып, Сырдария округінің Созақ ауданындағы жағдай туралы мәлімет беруді мақсат еткен құжаттың мазмұнынан көруге болады. Онда *«Қазақ АКСР-інің Сырдария округіне қарасты Созақ ауданында, толық емес мәліметтер бойынша, 1930 жылғы 10 ақпанда саны 200 адамнан асатын басмашылар тобы пайда болды. Тексерілмеген деректерге қарағанда, бұл топ сол округтегі Бостандық ауданындағы басмашылар қозғалысының қалдығы. Банданы ұйымдастыру және қарулы топты азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында Шымкент қаласына келген алты адам ұсталып, қамауға алынды. Қарулы топты жою үшін әскери жасақ жіберілді, сондай-ақ көршілес Сарысу ауданына банданың пайда болу мүмкіндігінің алдын алу мақсатында арнайы отряд жөнелтілді. Соңғы мәліметтерге сәйкес, басмашылар тобы мен біздің отряд арасында ірі қақтығыс орын алған, қаза тапқандар мен жараланғандар бар. 25 ақпанда Шымкент қаласында көтерілісшілер өлтірген жеті жолдастың жерлеу рәсімі өтті. Осыдан кейін Созақ аудандық милициясы бөлім бастығымен қоса басмашылар жағына өтті»* [6] деп көрсетілген. Атап өту қажет, құжатта Созақ ауданындағы қарсылық қозғалысы «басмашылар бандасы» ретінде сипатталады. «Басмашы», «банда» терминдерінің қолданылуы кеңестік идеологиялық тілдің айқын көрінісі болып табылады және құжаттың бағалауыш, саясиленген сипатын көрсетеді. Құжатта қарулы топтың шамамен 200 адамнан асуы, олардың Бостандық ауданымен байланысы, Шымкент қаласында ұйымдастырушылардың ұсталғаны, сондай-ақ екі тарап арасындағы ірі қақтығыстың болғаны туралы ақпарат көтерілістің аймақаралық сипат алғанын көрсетеді.

Осымен бірге Орта Азия Бірлескен мемлекеттік саяси басқармасының (БМСБ) Евдокимовке, Дьяковке және бір көшірмесі Голощекинге жіберілген құжатында «Кезектен тыс хабарлама... Созақ ауданын бандиттердің басып алғаны дәлелденуде. 7-ақпанда таңертең Созақ ауданының №1 ауылы 12, 13, 14-ауылдардың тұрғындарынан құралған саны белгісіз атты және жаяу отрядтардың шабуылына ұшырады. Басқарушы өзін хан деп жариялаған Сұлтанбек Шолақов. Банда қанжар, қылыш, винтовкалармен қаруланған. Аудан орталығына шабуыл жасау уақыты белгісіз. Аудандық милиция қарусыздандырылып, аудандық атқару комитетінің үйі басып алынған және қаржы бөлімі тоналған. Жергілікті тұрғындардың көзінше кеңестік мекемелердің құжаттары өртелген» [7] деп көрсетілген.

«Аса құпия» грифімен белгіленген жән Қазақ АКСР бойынша БК(б)П Қазақ өлкелік комитетіне жөнелтілген Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың (ОГПУ) *«1929–1931 жылдар аралығында Қазақстан аумағындағы көтерілістер мен бандиттік әрекеттер туралы» анықтамасында «Бұрынғы Сырдария округінің Созақ, Сарысу, Шаян және Талас аудандарында контрреволюциялық көтерілістер орын алды. Көтеріліс ақпан айында басталып, алғашқыда Созақ ауданының 12-ауылында бұрқ етіп, кейіннен аталған аудандардың едәуір бөлігін қамтыды. Көтерілістің негізгі себептері ретінде партияның таптық бағытын өрескел бұрмалау, сондай-ақ мал, астық және жүн дайындау науқандарын жүргізу барысында жіберілген шектен тыс асыра сілтеулер көрсетіледі. Бұл жағдайды көтеріліс басшылары ретінде әрекет еткен байлар, мұсылман дін өкілдері мен ишандар өз мақсаттарына пайдаланған. Көтеріліс барысында бірқатар кооперативтер, қабылдау пункттері және конный зауыт талқандалды, 14 аудандық партия қызметкері өлтірілді, олардың ішінде аудандық жұмысшы-шаруа милициясы басқармасының (РУП) көмекшісі де бар. Сондай-ақ бірқатар жергілікті қызметкерлер соққыға жығылды, аудан орталығы толықтай қиратылды, Созақ қышлагы (елдімекен) күйреді»* деп көрсетілген [8].

Осылайша көтерілістің хабары тиісімен Біріккен мемлекеттік саяси басқарма органдары қазақ ауылын нашар білетін еуропалық жастардан және сауатсыз шолақ белсенді аталғандардан көтерілісшілерді жоюға бағытталған коммунистік отрядтар құра бастады. Мысал ретінде Шымкент отрядының командирі Исаевтің Созақ ауданы (Сырдария округі) көтерілісшілері «бандиттеріне» қарсы бірінші Шымкент коммунарлар отрядының әрекеттері туралы баяндама жазба отрядты қалыптастыру және қаруландыру туралы *«Ағымдағы жылдың 9 ақпанында кешкі сағат 8–9 аралығында мені БК(б)П округтік комитетінің округтік қаржы бөліміне шақырды. Онда*

жолдастар Құлсатаров пен Мусин маған коммунарлар отрядының командирі болып тағайындалғанымды хабарлады. Бұл тағайындауды мен бұрын да (Бостандық, Мойынқұм отрядтарында) осындай қызмет атқарғаным сияқты, ықыласпен қабылдадым. Сол мезетте жиналған партия ұяшықтарының хатшылары арқылы отрядқа коммунарлар іріктеліп алынды. Жиналыс 10 ақпан күні таңғы сағат 10-ға, бекіністе (округтік әскери комиссариатта) белгіленді. Сол жерде жолдас Мусин отрядтың құрылу мақсаты мен оның қай бағытқа жіберілетінін қысқаша түсіндірді. Одан кейін мен округтік ОГПУ бөліміне жолдас Костенкоға кіріп, ол мені қарсылас туралы соңғы мәліметтермен таныстырды. 10 ақпан күні таңғы сағат 8-де мен отрядты қалыптастыру үшін округтік әскери комиссариатқа келдім. Коммунарлардың барлығы түскі сағат 11-ге қарай жиналды Көтерілісшілерге қарсы жүргізіліп жатқан шараларымыз туралы маған белгілі болған мәліметтер келесілер: Түркістаннан Ащысайға 50 адамнан тұратын коммунарлар отряды жіберілді. Түркістаннан Созаққа таулы жол арқылы 13 адамдық отряд жөнелтілді. Қызылордадан Түркістанға пулеметі бар 50 адамнан тұратын отряд жолға шықты» [9]. Осылайша Созақ көтерілісін жою үшін бастапқыда Шымкент және Қызылордадан комотрядтар жіберілген.

Созақ ауданындағы көтерілісшілерге қарсы бағытталған коммунарлардың алғашқы Шымкент отрядының әрекеті туралы отряд командирі Исаевтің баяндамалық жазбасына сәйкес бұл отрядтың құрамы 53 адамнан тұрғанын көруімізге болады. Сонымен бірге, бұл жазбада Исаев «Мен биікке көтеріліп, дүрбімен қараған кезде, шатқал бойында қарсыластардың колоннасының бізге қарай келе жатқанын анық көрдім. Шатқалдағы қарсыластың санын анықтау қиын болды, дегенмен, сол жақ тауға қарай шамамен 500-600 адам өтті, 2-3 минуттан соң мен биікке көтерілгенде сол жақта қарсыластың тобы 200 адамдай көрінді... .. олар бізге қарсы шабуыл жасады...» [9] деп көрсетеді.

Атап өту қажет, Исаев бастаған Шымкент отряды қоршауға алынып, блокадаға түседі, ал Исаевтің өзі болса жарақаттанады. Бұл туралы Исаев өзінің баяндамасында «...осыдан кейін қарсыластың біздің сол жақ қапталымызға (екінші жотадан) қарай оқ атуы басталды. Оқтар өте дәл тигізіліп, отряд құрамында жараланғандар пайда болды. Сөйтсек, қарсы тарапта мергендігі жоғары қаруланған атқыштар болған екен (сағақ, киік және т.б. аңдарды аулайтын мерген-аңшылар). Мен дүрбі арқылы мергендердің қай жерде орналасқанын байқауға тырысып, көзіме дүрбіні таққан сәтте сол жақ кеуде тұсымнан, жүрек маңынан жарақат алдым: оқ сол жақ өкпені қиғаштай тесіп өтіп, омыртқа маңына дейін жеткен» [9] деп айтады.

Сонымен бірге Шымкент отрядының командирі Исаевтің жазбасынан оның қарулы отрядына қарсы көтерілісшілердің тарабынан қаһарлы және жігерлікті қарсылықты байқауға болады. Көтерілісшілердің жер-төңіректі, таулы жерлерді жақсы білгендігі оларға әскери әрекеттердің барысында Исаевтің отрядын оларға көмекке Ташкент отрядының келуіне дейінгі уақытта жеңуге мүмкіндік берді. Мұның дәлелін 1930 ж. 18 ақпандағы Қазақстандағы және Орталық Азиядағы БМСБ өкіліне жіберілген телеграфтық жазба арқылы дәлелдеуге болады, онда «Шымкенттен жіберілген, Исаевтың басқаруындағы 25 адамнан тұратын коммунарлар отряды 1930 жылғы 12 ақпанда Созақтан 30 шақырым қашықтықта бандалық топпен қақтығысып, саны шамамен 500 адамға жеткен қарсы жақтың қысымымен Жаңақорған өзені бойындағы, Бабайқорғаннан солтүстікке қарай 10 шақырым жерде орналасқан Когашик (Кугашик) өңіріне шегінуге мәжбүр болды. Қызылордадан пулеметі бар коммунарлар отряды Поляковтың басқаруымен келгеннен кейін, 13 ақпан күні Когашик маңында барлық отрядтардың қатысуымен тәулік бойы ұрыс жүргізілді. Біздің ілгерілеуіміз барысында қарсы тарап шегініп, 30 адамынан айырылды. Коммунарлар отрядының қатарынан 6 адам жараланып, 7 адам қаза тапты. Шолаққорған бағыты арқылы Түркістаннан солтүстік-шығысқа қарай 70 км жерде орналасқан Созаққа бет алған Никитенконың отряды 1930 жылғы 15 ақпанда сан жағынан басым қарсыласпен кездесіп, Шолаққорғанға шегінді. Никитенко ауыр жарақат алды» [10].

Осы сәттен бастап жазалау функциялары Орта Азия әскери округі әскерлерінің тұрақты бөлімдеріне берілді. Ақпан айының ортасында Ташкенттен әскери мектеп курсанттарының отряды және тау-гаубицалық артиллерияның батареясы жіберілді. Олар түн жамылып Қаратау арқылы өтіп, Созаққа жақындады. Аудан орталығын барлық тараптан қоршауға алып, әскерлер елдімекен тұрғындарына және сол жерде болғандардың барлығына пулеметтік және зеңбіректік оқтың жойқын нөсерін жаудырды. Алайда осындай күшті артиллериялық-пулеметтік соққыға қарамастан, қарапайым қарумен ғана жарақтанған шаруалар әлі де төрт сағат бойы қарсылық көрсетіп, көше

ұрыстарын шебер ұйымдастыра білді. Дегенмен көп ұзамай, оны басуға ұлттық кавалериялық эскадрон да қатысқан көтеріліс толықтай жойылды.

Жалпы Исаевтің баяндамасының мазмұны және жоғарыда келтірілген 1930 ж. 18 ақпандағы Қазақстандағы және Орталық Азиядағы БМСБ өкіліне жіберілген телеграфтық жазба мазмұны Созақ көтерілісін басу барысында кеңестік жазалау отрядтарының тактикалық, ұйымдастырушылық және материалдық әлсіздігін айқын көрсетеді. Құжат мазмұнына сәйкес, Исаевтің отрядының Қызылорда отрядымен қосылу кезеңі мен қорғаныстық шайқас кеңестік күштер үшін аса күрделі жағдайда өткен. Түнгі уақыттағы жағдайдың нақты жоспарланбауы, қарсыластың қозғалысы туралы ақпараттың жеткіліксіздігі және байланыс жүйесінің әлсіздігі отрядтың қоршауға түсу қаупін күшейткен. Осы кездегі қорғаныстық шайқастардың бірнеше күнге созылуы көтерілісшілердің ұйымдасу деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді. Құжатқа сәйкес 1930 ж. 12–15 ақпан аралығында көтерілісшілердің жаппай шабуыл жасау әрекеттері тойтарылғанымен, кеңестік отрядтар да елеулі шығындарға ұшыраған. Атап айтқанда, Қызылорда отряды командирінің жарақат алуы және адам шығыны кеңестік әскердің моральдық жағдайына кері әсер еткен. Сонымен қатар бұл дерек Созақ көтерілісінің тек стихиялық сипатта болмағанын, көтерілісшілердің әскери тактиканы (қоршау, үздіксіз атыс, қысым көрсету) тиімді қолдана білгенін дәлелдейді. Ал соңынан, кеңестік органдардың көтерілісті басуға тұрақты әскери бөлімдерді (Ленин мектебінің отряды) тартуы көтерілісті басуда жергілікті коммуна отрядтарының дәрменсіздігін жанама түрде мойындағанын көрсетеді.

Талқылау

Созақ көтерілісі қазақ халқының кеңестік тоталитарлық саясатқа қарсы бағытталған ірі әлеуметтік қарсылықтарының бірі ретінде отандық тарихнамада маңызды орын алады. Бұл көтеріліске қатысты ғылыми талқылаулар мен пікірталастар XX ғ. екінші жартысынан бастап әртүрлі әдіснамалық ұстанымдар аясында дамып отырды.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде Созақ көтерілісі таптық күрес теориясына сәйкес «бай-кулактар мен дін өкілдерінің кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық әрекеті» ретінде бағаланды. Мұндай көзқарас КСРО тарихнамасына тән идеологиялық шектеулердің нәтижесі болды. Мәселен, партиялық құжаттар мен шолулық еңбектерде көтерілістің әлеуметтік негізі әдейі тар шеңберде көрсетіліп, оның халықтық сипаты ескерілмеді [11].

1980 жылдардың соңы мен тәуелсіздік жылдарынан бастап Созақ көтерілісіне қатысты ғылыми тұжырымдар түбегейлі өзгере бастады. Бұл кезеңде архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы көтерілістің шынайы себептері мен мазмұнын қайта пайымдау мүмкіндігі туды. Т. Омарбеков өз еңбектерінде Созақ көтерілісін күштеп ұжымдастыру, мал-мүлкін тәркілеу және дәстүрлі шаруашылық жүйенің күйреуімен тікелей байланыстырады. Автордың пікірінше, көтеріліс «жекелеген бай топтардың емес, тұтас ауылдық қауымның әлеуметтік наразылығы» болды [12; 145–147].

М. Қозыбаев 1930 жылдардағы халық көтерілістерін кеңестік отаршылдық сипаттағы реформаларға қарсы бағытталған қарсылық ретінде қарастырады. Ол Созақ көтерілісін қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік құрылымдарының жойылуына қарсы реакция деп бағалай отырып, бұл қозғалыстың ұлттық санамен тығыз байланысын атап көрсетеді [13; 212].

Ал Ж. Әбілхожин зерттеулерінде Созақ көтерілісі аграрлық саясаттың дағдарысы контекстінде талданады. Автор көтерілістің басты себебі ретінде экономикалық қысым мен азық-түлік дайындау науқандарының шамадан тыс жүргізілуін көрсетеді. Ол ОГПУ тергеу материалдарын пайдалана отырып, көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамының біртекті болмағанын дәлелдейді [14; 98–102].

Ғылыми ортада пікірталас тудыратын мәселелердің бірі — көтерілістің ұйымдасу деңгейі. Кейбір зерттеушілер (Т. Омарбеков, Ж. Әбілхожин) көтерілістің белгілі бір жетекшілері мен басқару тетіктері болғанын архив деректері арқылы негіздесе, енді бір ғалымдар оны көбіне стихиялы түрде өрбіген қарулы наразылық деп сипаттайды. Бұл қайшылықтар негізінен тергеу істеріндегі мәліметтердің біржақтылығымен және кеңестік дискурстың ықпалымен түсіндіріледі.

С. Жақсыбаевтың еңбектерінде Созақ көтерілісіне қатысты репрессиялық шаралардың ауқымы мен салдары арнайы зерделенген. Ол көтерілістен кейінгі жазалау науқандарының қазақ ауылдарының әлеуметтік құрылымына ұзақ мерзімді теріс әсер еткенін атап өтеді [15; 56–59]. Бұл тұжырым қазіргі тарихнамада кең қолдау тауып отыр.

Қазіргі уақытта Созақ көтерілісіне қатысқандардың саны бойынша да отандық тарихнамада әртүрлі мәліметтер бар. Мысалы, қазақстандық зерттеуші О. Кыргызбаев өз еңбегінде Созақ көтерілісінің басқарушысы Сұлтанбек Шолақовтың құрамында көтеріліске қатысушылардың саны 2384 адамды құраған. 12-16 ақпан аралығындағы шайқаста 126 адам қаза тапқан, Созақ маңындағы шайқаста 200 адам тұтқынға түскен, көтеріліс басылған соң 389 адам абақтыға қамалған деп көрсетеді [16]. Дегенмен, көтеріліске қатысқан бұқара халықтың саны әр деректерде әртүрлі кездеседі, мысалы, 1931 ж. 22 қазандағы «1929-1931 жж. аралығындағы Қазақстан территориясындағы көтерілістер туралы БМСБ анықтамасында» (архив құжаты) көтеріліске қатысқандардың саны 2800 деп көрсетілген [8].

Негізінен, Созақ көтерілісіне қатысушылардың саны мәселесі кеңестік және қазіргі отандық тарихнамада біржақты шешімін таппаған күрделі ғылыми мәселе. Кеңестік архив құжаттарында көтерілісшілер саны әдетте 300–500 адам көлемінде көрсетіледі. Мәселен, ОГПУ-дың ҚазАКСР бойынша 1929–1931 жылдардағы «контрреволюциялық көтерілістер» жөніндегі анықтамалық баяндамасында Созақ, Сарысу және іргелес аудандардағы көтеріліске қатысқан адамдар саны бірнеше жүз адам деп бағаланған [17].

Сонымен қатар жекелеген жедел мәліметтерде көтерілісшілердің саны 700–1000 адамға дейін жеткені көрсетіледі. Бұл деректер, әсіресе, көтеріліс кеңейіп, оған көршілес ауылдардың уақытша қосылуымен байланысты кезеңдерге қатысты берілген [18]. Алайда мұндай сандық көрсеткіштер көбіне барлау сипатындағы болжамдар және нақты есепке алынған дерек ретінде қарастыру шектеулі.

ОГПУ мен әскери құрылымдардың баяндамаларында көтерілісшілер санын асыра көрсету үрдісі байқалады. Бұл кеңестік биліктің әскери операцияларды, артиллерия мен тұрақты әскер бөлімдерін тартуды негіздеу мақсатымен тығыз байланысты болды. Мұны Орта Азия әскери округі штабы мен Қазөлкекомның ВКП(б)-ға жолданған есептік құжаттар да дәлелдейді. Қазіргі қазақстандық тарихнамада көтерілісшілер санына қатысты мәселе сыни тұрғыда қайта қарастырылып отыр. Зерттеушілер көтеріліске қатысушылардың тұрақты құрам болмағанын, олардың саны әскери жағдайға, репрессиялық шараларға және жергілікті халықтың көңіл күйіне байланысты өзгеріп отырғанын атап көрсетеді [19]. Осыған байланысты бірқатар авторлар тікелей қарулы әрекетке қатысқандар саны 300–600 адам шамасында болғанын, ал көтерілісті жанама қолдаған ауыл тұрғындарын есептегенде бұл көрсеткіштің 1000 адамнан асуы мүмкін екенін алға тартады [12].

Жоғарыда Шымкент отрядының командирі Исаев өзінің жазбасына қарсыластың санын анықтаудың қиын болғандығын атап өтеді, дегенмен сол жақ тауға шамамен 500-600 өткендігін, соңынан қарсыластың тобы 200 адамдай болып көрінгендігін жазады [9].

Қорытынды

Созақ көтерілісінің тарихына қатысты архив құжаттарын кешенді талдау бұл оқиғаның кеңестік кезеңдегі әлеуметтік-саяси дағдарыстың тікелей көрінісі болғанын айқын көрсетеді. ОГПУ, партиялық-әкімшілік органдар мен әскери құрылымдардың жедел мәліметтері көтерілістің кездейсоқ немесе «бандалық сипаттағы» әрекет емес, керісінше, кең әлеуметтік негізі бар ұйымдасқан халықтық қарсылық қозғалысы болғанын дәлелдейді.

Архив материалдары көтерілістің негізгі себептері ретінде ұжымдастыру саясатының күштеп жүргізілуін, мал-мүлікті тәркілеуді, азық-түлік және мал дайындау науқандары барысында жіберілген өрескел заңсыздықтарды, сондай-ақ жергілікті билік өкілдерінің әкімшілік-репрессиялық әрекеттерін алға тартады. Бұл факторлар Созақ өңіріндегі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық құрылымын күйретіп, әлеуметтік наразылықтың қарулы сипат алуына әкелген.

Әскери және ОГПУ құжаттары көтерілістің ауқымы мен қарқыны кеңестік билік күткен деңгейден жоғары болғанын көрсетеді. Көтерілісті басу үшін бастапқыда жергілікті коммунистік жасақтардың жеткіліксіз болғаны, олардың бірқатар қақтығыстарда сәтсіздікке ұшырағаны архив деректерінде тікелей мойындалады. Бұл жағдай кеңестік орталық билікті тұрақты армия бөлімдерін, артиллерияны және арнайы әскери құрылымдарды тартуға мәжбүр етті. Мұндай шаралардың өзі көтерілісшілер тарапынан бірнеше сағатқа, кей жағдайда тәуліктерге созылған табанды қарсылықты бірден тоқтата алмаған.

Архив деректері кеңестік биліктің көтерілісті бағалауда идеологиялық ұстанымнан бас тартпағанын айғақтайды. Құжаттарда көтерілісшілер «контрреволюциялық элементтер», «бандылар», «діни фанаттар» ретінде сипатталып, қозғалыстың әлеуметтік себептері екінші қатарға ысырылған.

Бұл деректердің ғылыми талдауы олардың мазмұнына сын көзбен қарау қажеттігін көрсетеді және архив материалдарын салыстырмалы, деректанулық тұрғыдан зерттеудің маңызын арттырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 141. — Оп. 17. — Д. 471. — Л. 254.
- 2 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 1380. — Оп. 1. — Д. 246а. — Л. 5.
- 3 ЦГА РК. — Ф. 1380. — Оп. 1. — Д. 191. — Л. 27.
- 4 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 2968. — Л. 141–148.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 1380. — Оп. 1 — Д. 248а. — Л. 9.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 5с. — Оп. 21. — Д. 41. — Л. 29.
- 7 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 17. — Д. 471. — Л. 223–224.
- 8 АП РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 5052. — Л. 315–321.
- 9 ГАОПИТО (Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области). — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 1–11.
- 10 Архив КНБ РК. — Оп. 189. — Д. 39. — Л. 358–358. Опубликовано: Насильственная коллективизация и голод в Казахстане. Сборник документов. — Алматы: Фонд ХХІ век, 1998.
- 11 История Казахской ССР. — Алма-Ата: Наука, 1981. — Т. 3. — 640 с.
- 12 Омарбеков Т. 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 13 Қозыбаев М. Қ. Ақтандақтар ақиқаты / М.Қ. Қозыбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 272 б.
- 14 Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы : Ғылым, 1991. — 240 с.
- 15 Жаксыбаев С. Қазақстандағы 1930–1931 жылдардағы халық көтерілістері: себептері мен салдары / С. Жаксыбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2009. — 180 б.
- 16 Кыргызбаев О. Созақ көтерілісі (деректер, естеліктер) / О. Кыргызбаев. — Алматы: Арқас. — 2003. — 148 с.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 437.
- 18 РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). — Ф. 17. — Том. 3. — Д. 902.
- 19 Қойгелдиев М. Қ. Қазақстандағы 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері / М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы: Атамұра, 2008. — 312 б.

Г.М. Капбарова, А.Н. Джумадуллаева, Х.М. Тұрсұн

История Сузакского восстания: о чем свидетельствуют архивные документы?

Политика коллективизации в Казахстане вызвала массовые восстания из-за разрушения традиционного уклада жизни, изъятия скота и земель, насильственного переселения и других репрессивных мер. Одним из крупнейших таких восстаний было Сузакское восстание. Изучение истории Сузакского восстания на основе архивных документов позволит не только собрать, проанализировать и упорядочить информацию по данному вопросу, но и ответить на вопрос о степени и формах участия сузакского крестьянства в антибольшевистских выступлениях. Цель исследования заключается в осмыслении предпосылок и обстоятельств возникновения противоречий между властью и сельским населением на начальном этапе коллективизации сельского хозяйства в Сузакском районе, причин перехода крестьян к активным формам сопротивления государственным мероприятиям, а также в анализе архивных материалов по обозначенной теме. На основе анализа архивных источников и имеющихся научных разработок авторами обосновывается возникновение и углубление социальных и экономических противоречий во взаимоотношениях между государством и крестьянами, рассматривается ход восстания, основные этапы и движущие силы. В статье рассматриваются различные элементы политики большевиков, приводившие к выступлениям народа Сузакского района, анализируются действия советских и партийных органов, направленные на ликвидацию Сузакского восстания.

Ключевые слова: Сузакский район, Сузакское восстание, коллективизация, конфискация имущества, архивные материалы, национально-освободительное движение.

G.M. Kapbarova, A.N. Jumadullaeva, Kh.M. Tursun

The history of the Suzak uprising: what do archival documents reveal?

The policy of collectivization in Kazakhstan caused mass uprisings due to the destruction of the traditional way of life, the confiscation of livestock and land, forced resettlement, and other repressive measures. One of the largest such uprisings was the Suzak uprising. Studying the history of the Suzak uprising based on archival documents will allow not only to collect, analyze, and organize information on this issue, but also to answer the question of the degree and forms of participation of the Suzak peasantry in anti-Bolshevik protests. The purpose of the study is to understand the prerequisites and circumstances of the emergence of contradictions between the authorities and the rural population at the initial stage of the collectivization of agriculture in the Suzak district, the reasons for the peasants' transition to active forms of resistance to state measures, and to analyze archival materials on the specified topic. Based on an analysis of archival sources and existing scientific research, the authors substantiate the emergence and deepening of social and economic contradictions in the relationship between the state and the peasants, and examine the course of the uprising, its main stages, and driving forces. The article examines various elements of Bolshevik policy that led to the uprising of the people of the Suzak region and analyzes the actions of Soviet and party authorities aimed at suppressing the Suzak uprising.

Keywords: Suzak district, Suzak uprising, collectivization, confiscation of property, archival materials, national liberation movement.

References

- 1 AP RK [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 17. — D. 471. — L. 254 [in Russian].
- 2 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1380. — Op. 1. — D. 246a. — L. 5 [in Russian].
- 3 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1380. — Op. 1. — D. 191. — L. 27 [in Russian].
- 4 AP RK [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 2968. — L. 141–148 [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1380. — Op. 1. — D. 248a. — L. 9 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5s. — Op. 21. — D. 41. — L. 29 [in Russian].
- 7 AP RK [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 17. — D. 471. — L. 223–224 [in Russian].
- 8 AP RK [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 5052. — L. 315–321 [in Russian].
- 9 GAOPITO (Gosudarstvennyi arkhiv obshchvenno-politicheskoi istorii Turkestanskoi obl'sti) [State Archive of Social and Political History of Turkestan Region]. — F. 3. — Op. 1. — D. 17. — L. 1–11 [in Russian].
- 10 Arkhiv KNB RK [Archive of KNB RK]. — Op. 189. — D. 39. — L. 358–358. Opublikovano: Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane. Sbornik dokumentov [Forced collectivization and famine in Kazakhstan. Collection of documents]. Almaty: Fond XXI vek [in Russian].
- 11 (1981). *Istoriia Kazakhskoi SSR* [History of the Kazakh SSR]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 Omarbekov, T. (1997). *20–30-zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [Tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 13 Kozybayev, M.K. (1992). *Aqtandaqtar aqiqaty* [The truth of Aktangdak]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 14 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). *Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930-e gg.)* [Traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 15 Zhaqsybayev, S. (2009). *Qazaqstandagy 1930–1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri: sebepteri men saldary* [People's uprisings in Kazakhstan in 1930–1931: causes and consequences]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 16 Kyrgyzbayev, O. (2003). *Sozaq koterilisi (derektter, estelikter)* [Sozak uprising (data, memories)]. Almaty: Arqas [in Kazakh].
- 17 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 437 [in Russian].
- 18 RGASPI (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii) [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — T. 3. — D. 902 [in Russian].
- 19 Koigeldiev M.K. (2008). *Qazaqstandagy 1929–1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri* [Popular uprisings in Kazakhstan in 1929–1931]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Капбарова Гулбану — PhD докторант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9426-1361>

Джумадуллаева Асель — тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-4109-498X>

Тұрсұн Хазретәлі — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Information about the authors

Kapbarova Gulbanu — PhD student, K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9426-1361>

Jumadullaeva Assel — Candidate of Historical Sciences, K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-4109-498X>

Tursun Khazretali — Candidate of Historical Sciences, Professor, K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Т.Ж. Макалаков *

Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: makalakov77@mail.ru)

Проблемы адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа в Казахстан: медицинское обслуживание и образование

В статье рассматриваются проблемы адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа, депортированных в Казахстан в 1940-х годах, с акцентом на вопросы медицинского обслуживания и образовательной интеграции. На основе анализа архивных документов, статистических данных и научной литературы выявляются основные трудности, с которыми столкнулись депортированные: высокая заболеваемость и смертность, дефицит медицинских кадров, ограниченный доступ к медицинской помощи, а также языковые и бытовые барьеры при получении образования. Особое внимание уделяется объективным и субъективным факторам, затруднявшим процесс адаптации, включая последствия войны, суровые климатические условия, нехватку жилья и продовольствия, а также социальную незащищённость и дискриминацию. Несмотря на тяжелые условия, большинство спецпереселенцев проявили высокую трудовую активность, освоили новые профессии и внесли значительный вклад в экономику Казахстана, сохранив при этом свою культурную идентичность. В статье анализируется роль местного населения в процессе интеграции, а также влияние государственной политики на качество медицинских и образовательных услуг. Проведенный анализ позволяет глубже понять специфику и длительность адаптационного процесса депортированных народов Северного Кавказа в Казахстане, а также выявить ключевые направления для дальнейших исследований в данной области.

Ключевые слова: Казахстан, Северный Кавказ, депортация, спецпереселенцы, адаптация, медицинское обслуживание, школьное образование, чеченцы, ингуши, насильственное переселение, правовой статус.

Введение

История Казахстана насчитывает множество трагических страниц, одна из которых связана с периодом насильственного переселения народов СССР в годы правления И. Сталина. В числе тех, кто был подвергнут депортации, были чеченцы, ингуши, кабардинцы и балкарцы, которых в 1944 году принудительно переселили на территорию Казахстана и Кыргызстана. Этот процесс оставил глубокий след в истории и судьбах многих людей, оказавшихся вдали от своих родных мест.

Процесс депортации и последующей адаптации был сложным и сопровождался многочисленными трудностями, с которыми сталкивались спецпереселенцы. Несмотря на формальное предоставление им всех прав и свобод, фактически они были ограничены во многих сферах жизнедеятельности, в том числе в профессиональном развитии и доступе к образованию. Ограничения касались не только взрослых, но и детей, которым было сложно получить образование из-за языковых барьеров и хозяйственно-бытовых сложностей.

Несмотря на все трудности, представители депортированных народов в большинстве своем активно включались в трудовую деятельность, осваивая новые профессии и внося значительный вклад в экономическое развитие страны. В условиях строгого надзора и ограничений многие из них проявили трудолюбие, став частью казахстанского общества, при этом сохранив свою культуру и традиции.

Данная статья посвящена исследованию периода депортации народов Северного Кавказа в Казахстан, анализу их адаптации и интеграции в новое общество, а также таким аспектам их жизнедеятельности, как медико-санитарное обслуживание и образование (в основном начальное школьное и начальное профессиональное).

* Автор-корреспондент. E-mail: makalakov77@mail.ru

Для исследования истории депортации народов Северного Кавказа в Казахстан и их последующей адаптации использовались различные методы, материалы и источники, чтобы обеспечить комплексный и всесторонний анализ.

Нами были изучены работы зарубежных и отечественных историков, исследующих проблемы депортации и адаптации спецпереселенцев. Эти работы позволили объективно оценить процесс депортации, а также стратегии выживания и интеграции насильственно переселенных народов Северного Кавказа.

Историография темы охватывает труды зарубежных и отечественных исследователей, при этом научные изыскания по проблемам депортации народов в СССР (в том числе северокавказских народов) в зарубежной историографии появились значительно раньше, с середины XX века. В отечественной историографии серьезные научные работы по данной теме стали появляться после политических реформ М.С. Горбачева со второй половины 80-х гг. XX века.

Зарубежные авторы, располагая ограниченным количеством официальных источников и основываясь на свидетельствах очевидцев, описывали процесс переселения, места их предположительно расселения и социально-экономической адаптации. Основная масса работ по данной тематике в эти годы была написана выходцами из СССР, в основном представителями северокавказских народов, эмигрировавшими за границу. В 1951 году в Мюнхене выходит статья Махмуда Асланбека «Истребление Советами карачаевского народа» [1], а в 1952-м в Анкаре — книга «Трагедия карачаевских и балкарских тюрок» [2]. В 1955-1956 гг. в Мюнхене в журнале «Кавказское образование» выходят статьи «Советская национальная политика и геноцид» [3], «Первые вести о судьбе карачаевцев и балкарцев» [4], «Геноцид на Северном Кавказе» [5].

В 1960 г. в США вышла работа британского историка Р. Конквеста «Советские депортации народов» [6]. Автор на основе немногих официальных изданий сделал приблизительные наброски хронологии этнических депортаций народов СССР, их расселения, смертности и прочего. Также к работам общего характера можно отнести исследования А. Каппелера [7], А. Некрича [8] и других.

В числе работ советских и российских историков, активно изучавших данную тему с конца 80-х гг. прошлого века, следует отметить большое число статей и монографий Н.Ф. Бугая [9], А.М. Гонова [10], В.Н. Земского [11], П.М. Поляна [12], З.С. Исакиевой [13].

М.К. Козыбаев был одним из первых в казахстанской исторической науке, кто осветил проблему депортаций в «Хрестоматии по истории Казахстана» [14]. В монографии «Принудительный труд при тоталитарном режиме» [15], изданной в 1995 году в соавторстве с Н.Г. Едыгеновым, показано участие депортированных народов в создании «лагерной экономики». В работе под редакцией М.К. Козыбаева «История Казахстана: белые пятна» [16] раскрываются тяжелые социально-демографические последствия 20–40-х гг. XX века.

1998 г. казахстанские ученые М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, М.Т. Баймаханов и др. публикуют сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» [17], который являлся одним из первых фундаментальных трудов по проблемам насильственной депортации народов СССР, в том числе северокавказских народов. Впоследствии тему депортации исследовали многие казахстанские ученые, и на сегодняшний день она по-прежнему остается актуальной.

Данное исследование основывалось на анализе источников и документов, которые были взяты в основном из фондов Государственного архива Карагандинской области. Среди них — отчеты НКВД, распоряжения Совета Народных Комиссаров (СНК), переписка местных органов власти и другие официальные документы. Эти источники содержат ценную информацию о политике государства в отношении депортированных народов, в том числе северокавказских народов, отношении к ним представителей местных исполнительных органов и населения, а также об условиях их проживания, ограничениях и возможностях.

Одной из серьезных групп источников стали статистические материалы. С помощью статистических методов были выявлены данные о численности переселенцев, их расселении по регионам Казахстана, уровне смертности и заболеваемости, а также данные об их профессиональной занятости и обучении. Также при работе с источниковой базой нами был использован метод сравнительного анализа, который позволил выявить количественные и качественные характеристики процесса депортации и адаптации северокавказских народов к новым условиям жизнедеятельности. Были изучены ус-

ловия жизни, профессиональной деятельности и образования депортированных народов Северного Кавказа в сравнении с другими насильственно переселенными народами СССР. Это позволило выделить специфические особенности и общие черты в адаптации различных групп, насильственно переселенных в Казахстан в 40-50-е годы XX века. Историко-хронологический метод позволил проследить положительные изменения в социально-экономической жизни спецпереселенцев Северного Кавказа и выявить факторы, повлиявшие на улучшение их жизни. Среди таких факторов следует отметить изменение отношения к депортированным со стороны местных исполнительных органов и коренного населения от враждебного к лояльному, постепенное обеспечение их трудовой деятельностью и жильем; также безусловно положительно сказалось на жизнедеятельности всего советского народа, в том числе и депортированных народов, окончание Великой Отечественной и Второй мировой войны.

Использование этих методов позволило осветить процесс депортации, трудности адаптации и интеграции народов Северного Кавказа в новую для них среду.

Результаты

В данной статье основное внимание уделено вопросам медицинского обслуживания и вовлеченности детей спецпереселенцев из Северного Кавказа в образовательный процесс, а также качеству предоставляемых услуг и трудностям, с которыми им пришлось столкнуться. Несмотря на то, что большинство архивных документов: постановления, указы, распоряжения союзных, республиканских и областных исполнительных органов, дают нам позитивную картину организации жизнедеятельности депортированных народов в области медицинского обслуживания и создания комфортных условий для получения школьного образования, фактически подавляющее большинство документов носило декларативный характер.

Процесс адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа растянулся на длительный срок, этому способствовали как объективные, так и субъективные причины. Одна из основных объективных причин — продолжавшаяся Великая Отечественная война, повлиявшая на неустроенность быта. Основными проблемами для большинства спецпереселенцев были дефицит жилья, отсутствие одежды и обуви, голод, недоступность медицинской помощи и суровый непривычный климат в большинстве областей Казахстана. Разбросанные по обширной территории и ограниченные в передвижениях спецпереселенцы из Северного Кавказа теряли связь не только с соотечественниками, но и с близкими родственниками. Субъективные причины длительной адаптации спецпереселенцев — чувство социальной незащищенности и несправедливости. Длительная бытовая неустроенность тормозила социальную адаптацию спецпереселенцев. Необходимо было осваивать новые виды хозяйственной деятельности и приспосабливаться к чужой культуре. Местная администрация практически не интересовалась профессиональными навыками спецпереселенцев, что также препятствовало их трудоустройству по прежней специальности. Не редки были случаи негативного отношения к спецпереселенцам из Северного Кавказа со стороны местной администрации и местного населения, основной причиной которого была пропаганда, закрепившая за северокавказскими народами «ярмо» предателей родины.

Обсуждение

Медицинский и санитарный аспект адаптации. Насильственное переселение 1943-44 гг. в Казахстан оказало, естественное, негативное влияние на физическое и психическое состояние народов Северного Кавказа, последствия которого сказывались на них еще долгое время и даже оказали влияние на новые поколения [18; 171].

Скорейшее приспособление к новым реалиям жизни после вынужденного переселения являлось важнейшей задачей для спецпереселенцев. Большую роль в адаптации спецпереселенцев сыграли местные жители, которые оказывали посильную помощь, несмотря на то, что сами находились в тяжелом положении [19; 49]. В первое время местное население настороженно относилось к спецпереселенцам из Северного Кавказа, что было обусловлено пропагандой, которая представляла их как предателей Родины.

Народы Северного Кавказа были расселены практически по всем регионам Казахстана, и, естественно, условия приема, размещения и дальнейшего хозяйственно-бытового устройства были различными. Спецпереселенцы (впрочем, как и местные жители), особенно в сельских районах, сталкивались со значительными трудностями в обеспечении доступа к медицинским услугам, на оказание

которых влияли такие факторы, как ограниченные ресурсы и недостаточная инфраструктура в местах принудительного переселения [20; 57].

Жесткое обращение во время депортации и плохие условия в новых местах проживания привели к высокой смертности от эпидемических заболеваний, таких как тиф, туберкулез, дифтерия и корь. Особенно высокий уровень смертности отмечался среди чеченцев и ингушей, согласно информации из справки отдела спецпоселений МВД СССР от 20 января 1950 года. Этот документ также указывает, что из общего числа переселенцев, переселенных в 1944 году, до 1 июля 1948 года умерли 144 704 человека [21; 160]. В северных, восточных и центральных областях серьезную проблему представляли заболеваемость паразитарным тифом и малярией, а также высокий процент туберкулеза среди спецпереселенцев из Северного Кавказа. В архивных документах можно найти множество конкретных свидетельств, подтверждающих случаи массовых заболеваний и, как следствие, высокой смертности, вызванных тяжелыми условиями и антисанитарией во время насильственного переселения [22; 149].

Первые годы после депортации стали самыми тяжелыми в жизни спецпереселенцев из Северного Кавказа. Многие семьи оказались на грани вымирания, прежде всего из-за отсутствия медицинского сопровождения и элементарных условий для жизни. Поскольку депортация народов осуществлялась в пределах советского государства, международные организации не имели возможности оказать помощь, что еще более усугубляло положение этих людей [13; 59].

Трудности в организации лечения распространенных чесоточных заболеваний стали неотъемлемой частью их повседневной реальности в некоторых областях Казахстана [23]. Многие спецпереселенцы, особенно в сельской местности, были вынуждены проживать в маленьких землянках по несколько семей из-за отсутствия хоть какого-нибудь пригодного для жилья помещения. Существенной проблемой являлось отсутствие у спецпереселенцев верхней одежды и обуви, что часто приводило к невыходу взрослых на работу и непосещению школы детьми. Все это приводило к тяжелым заболеваниям, а отсутствие медикаментов и отдаленность медицинских учреждений усугубляло положение спецпереселенцев [24; 5].

Медицинское обслуживание спецпереселенцев было ограничено из-за перегруженности медицинских пунктов и недостатка медицинского персонала. Возникали затруднения со своевременной и полной госпитализацией людей, страдающих инфекционными болезнями и дистрофией. Не во всех областях Казахской ССР спецпереселенцев могли обеспечить даже минимальным объемом санитарно-гигиенических норм, особенно тяжелым было положение в колхозах и совхозах. Переполнение жилых помещений, недостаток чистого (или запасного) белья и мыла не способствовали соблюдению личной гигиены среди спецпереселенцев и в большей степени являлись основной причиной распространения болезней. Вопросы, связанные с принятием необходимых мер со стороны медицинских работников, оставались без должного внимания. Беседы среди спецпереселенцев относительно санитарии и гигиенических мероприятий не проводились либо проводились формально [25; 121].

Медицинские работники в сельских районах уделяли недостаточно внимания заболевшим среди спецпереселенцев и не обеспечивали их систематической и целенаправленной медицинской помощью. Отсутствие посещений на дому нередко приводило к росту уровня смертности, особенно среди детей. Так, руководство треста «Казгидроэнергострой» г. Усть-Каменогорска отмечало необходимость осуществления мер по профилактике заболеваний и ранней диагностике как стратегического направления в обеспечении здоровья спецпереселенцев из Северного Кавказа [26; 368-369]. В исследуемый нами период профилактическая медицина по охране здоровья граждан только начинала массово внедряться в советском государстве. Проблема профилактической медицинской работы затрагивала и местное население, главная причина — нехватка квалифицированных кадров из-за продолжавшейся Великой Отечественной войны.

Насильственное переселение народов Северного Кавказа в 1943-44 гг. оказало существенное воздействие на их физическое и психологическое состояние. Этот период стал временем тяжелых испытаний для всех спецпереселенцев, затронув как медицинские, так и психологические аспекты их жизни. Процесс адаптации к новой среде после депортации имел значительные последствия для психического здоровья, подчеркивая роль психологической поддержки в процессе адаптации [27; 69-70].

Структурные и системные недостатки, включая переполненность медицинских учреждений, дефицит фармацевтических препаратов и неразвитость инфраструктуры, существенно сказались на состоянии здоровья спецпереселенцев. Отсутствие адекватного внимания со стороны медицинского персонала и недостаточная реализация профилактических мер привели к высокой смертности среди

представителей Северного Кавказа, особенно среди детей в первые годы после насильственного переселения в Казахстан. Только к концу 40-х годов XX века ситуация с медицинским обслуживанием стала постепенно стабилизироваться.

Образовательная адаптация и интеграция. Одной из существенных проблемных задач для государства был вопрос получения школьного образования детьми спецпереселенцев. В первые годы после переселения большинство детей спецпереселенцев с Северного Кавказа оказались лишены доступа к образованию, несмотря на внимание со стороны государства к обучению детей спецпереселенцев. Распоряжение СНК СССР № 13278 «с» от 20.06.1944 г. и соответствующие постановления советского правительства декларировали обязательное начальное образование для всех детей спецпереселенцев, однако на практике эти меры часто не реализовывались из-за нехватки школ, учебных материалов и квалифицированных преподавателей, а в холодные месяцы теплой одежды и обуви. По состоянию на 26 апреля 1945 г. из 50 329 детей спецпереселенцев школьного возраста, размещенных в Казахстане, занятия посещали 6 099 чел., что составляло 12 % от общего числа [28; 62].

Согласно изученным архивным материалам, можно выделить несколько основных причин, характерных для всех регионов Казахстана, по которым многие дети спецпереселенцев не посещали школы: 1) недостаточная обеспеченность детей обувью и одеждой, а также учебными пособиями; 2) занятость детей физическим трудом для обеспечения нужд семьи; 3) препятствия со стороны родителей; 4) незнание русского или казахского языков детьми спецпереселенцев; 5) отдаленность или неимение (отсутствие) школы; 6) болезнь детей [29; 29, 96].

В тяжелые военные и послевоенные годы, в условиях голода и нищеты образование для спецпереселенцев уходило на второй план. Многие дети вынуждены были работать для обеспечения семьи продовольствием. Так в Осакаровском районе в 1950-51 учебном году не было охвачено учебой 67 детей из числа спецпереселенцев из-за того, что родители посылали детей школьного возраста на работу [29; 28]. Всего в Осакаровский район прибыло 1162 семьи чеченцев в порядке спецпереселения — 4465 человек, из них трудоспособных: мужчин — 841, женщин — 932, подростков — 202 [21]. Соответственно, можно утверждать, что процент детей, не охваченных учебой в Осакаровском районе, был крайне высоким, так как из 202 подростков (данные на конец 1944 г.), к 1950-51 учебному году часть из них уже окончила школу.

С наступлением холодов количество детей, посещающих школы, резко сокращалось. Эта проблема была характерна в основном для северных, восточных и центральных регионов Казахстана. Многие дети спецпереселенцев не имели теплой одежды и обуви. Государство принимало меры по решению данного вопроса, но они не всегда исполнялись на местах. Для обеспечения детей из наиболее нуждающихся семей необходимой одеждой и обувью ежегодно выдавались промтовары, однако они реализовывались за плату [29; 29,96].

Незнание русского и казахского языков также затрудняло обучение детей спецпереселенцев. В некоторых регионах Казахстана, таких как Карагандинская и Павлодарская области, удалось организовать специальные учебные заведения для детей спецпереселенцев из Северного Кавказа. Со стороны Министерства просвещения республики были попытки привлечения учителей из числа спецпереселенцев — представителей северокавказских народов, однако в 40-х и первой половине 50-х гг. XX века эта инициатива не нашла поддержки со стороны властей. Например, в одном из архивных документов пишется: «В городе Караганде органы народного образования в прошлом учебном году (1950 учебный год) при школах № 21–23 организовали специальный класс для чеченских детей, причем преподавателями были назначены чеченцы. Мы считаем, что такой подход практически себя не оправдывает, так как при наличии обособленных классов молодежь недостаточно приобщается к общественной жизни». (зам. начальника оперативного отряда МГБ КССР по политчасти — майор Куксенко) [30; 175].

Одной из причин, по которой дети спецпереселенцев не получали образования, была значительная отдаленность либо полное отсутствие школ в радиусе нескольких километров. Так, например, свыше 100 семей спецпереселенцев были расселены на правом берегу р. Нура (Карагандинская область), тогда как ближайшая школа находилась в центре города Темиртау, до которого не каждый ребенок мог дойти [29; 22].

Начиная с конца 1940-х годов ситуация постепенно улучшалась благодаря усилиям местных властей и самих спецпереселенцев, которые активно участвовали в строительстве школ и организации учебного процесса [31; 20].

Серьезной проблемой непосещения учебных заведений детьми спецпереселенцев, особенно девочек, вплоть до конца 50-х гг. XX века оставалось противодействие со стороны родителей, не желавших отправлять своих детей в школу. В отчетах проверяющих органов отмечалось, что «противодействие родителей в отношении обучения девочек никем по существу не преодолевается, а органы народного образования не ведут настойчивой работы по этому вопросу, ограничиваясь лишь формальным опросом родителей, вследствие чего значительная часть детей чеченцев и ингушей остается вне школы» [32; 103].

На заседании бюро Карагандинского обкома КПК от 11 августа 1956 г. поднимался вопрос о недостаточном учете и охвате детей школьного возраста из числа чеченцев и ингушей [33; 78]. В целях полного охвата детей всеобщим райком ЛКСМК, горно и районо обязаны были проводить разъяснительные беседы среди родителей и молодежи, а на участках отгона организовывать школы и интернаты [33; 40].

Ограничения, установленные тоталитарной системой в начальный период насильственного переселения, существенно влияли на перспективы профессионального развития детей спецпереселенцев. В дальнейшем, по мере ослабления административного контроля со стороны государственных органов и внедрения специальных программ профессиональной подготовки, адаптированных к проблемам этой группы, создавались некоторые возможности для освоения новых профессий [34; 148].

В 1945 г. в школы фабрично-заводского ученичества и ремесленные училища было призвано около 3000 подростков из числа спецпереселенцев (разных национальностей), а планом на 1946 г. намечалось призвать еще 4000 человек. По имеющимся данным, только в 6 областях Казахской ССР было обучено в 1945-1946 гг. свыше 2600 спецпереселенцев, в том числе трактористов — 189, комбайнеров — 74, шоферов — 159, слесарей — 43 и т.д. Однако процент детей из числа спецпереселенцев из Северного Кавказа был очень низким [9; 97].

Из справки по письму секретаря ЦК ВЛКСМ Г.М. Михайлова от 15 января 1952 г. следует, что «некоторые местные органы неохотно допускают спецпереселенцев в вечерние школы рабочей и сельской молодежи, другие учебные заведения и под различными предлогами отказывают им в приеме». В справке также отмечалось, что в «местные органы МГБ... поступает много заявлений от детей спецпереселенцев с ходатайством о разрешении выезда на учебу». В основном просьбы удовлетворялись в случаях, когда место учебы находилось в местах поселения. [35; 24] Выезд на учебу за пределы района поселения был практически невозможен. Коменданты и другие работники местных исполнительных органов обладали в этом вопросе широкими полномочиями, часто злоупотребляя своим положением, во многом от их решения зависело, получит ли спецпереселенец разрешение на выезд к месту учебы или нет.

Несмотря на тяжелые условия, многие спецпереселенцы из числа представителей народов Северного Кавказа смогли достичь значительных успехов в образовании и профессиональной деятельности. Чеченские и ингушские дети после окончания семилеток и полных средних школ поступали в средне-специальные (техникумы, педагогические и медицинские училища) и высшие учебные заведения. Многие известные деятели образования, науки и культуры из чеченцев и ингушей начинали свою профессиональную деятельность в Казахстане [23; 25].

Заключение

Таким образом, изучение истории депортации северокавказских народов в Казахстан и их последующей адаптации показало сложность и многогранность этого исторического процесса. Насильственное переселение оставило след в судьбах людей, оказавшихся вдали от своих родных мест, вынужденных заново обустраиваться, получать образование и осваивать новые профессии в тяжёлых условиях. Исследование данной темы позволило выявить, с чем пришлось столкнуться и какие трудности пришлось преодолевать спецпереселенцам из Северного Кавказа.

В качестве одного из основных выводов следует отметить, что, несмотря на формальное предоставление всех прав и свобод, фактически спецпереселенцы были ограничены во многих аспектах жизнедеятельности.

Нехватка медицинских учреждений и медицинского персонала, отсутствие на местах медикаментов создавали серьезные проблемы в организации медицинского обслуживания спецпереселенцев из Северного Кавказа на территории Казахстана. Места проживания в большинстве своем не соответствовали нормам, отсутствие элементарных хозяйственно-бытовых условий, перебои со снабжением, скудный рацион питания, тяжелые условия труда, неполноценная и несвоевременная медицинская

помощь стали основными причинами высокой заболеваемости и факторами развития эпидемий среди спецпереселенцев. Следует отметить, что в годы войны не только спецпереселенцы, но и местное население республики испытывало тогда острую нужду в продовольствии и товарах, в том числе и медицинских.

Также существовали серьезные проблемы в сфере образования детей спецпереселенцев из Северного Кавказа. Среди основных проблем можно выделить: 1) недостаточная обеспеченность детей обувью и одеждой, а также учебными пособиями; 2) занятость детей физическим трудом для обеспечения нужд семьи; 3) препятствия со стороны родителей (в основном девочек); 4) незнание русского или казахского языков детьми спецпереселенцев; 5) отдаленность или отсутствие школы; 6) болезнь детей.

Однако, несмотря на все трудности и испытания, многие спецпереселенцы с Северного Кавказа смогли адаптироваться к новым условиям и внести существенный вклад в экономическое развитие Казахстана. Опыт депортированных народов показывает, что даже в самых тяжелых условиях можно добиться успеха благодаря упорству, трудолюбию и взаимной поддержке. Северокавказская молодежь стремилась получить образование, осознавая, что это один из способов социальной адаптации к новым условиям жизни и их благополучию. Также, несмотря на политику государства «о всеобщем образовании», им приходилось преодолевать массу объективных и субъективных трудностей, в особенности их женской половине.

Список литературы

- 1 Асланбек М. Истребление Советами карачаевского народа / М. Асланбек // *The Caucasus*. — Мюнхен, 1951. — № 4-5. — С. 25–31.
- 2 Aslanbek Mahmut. Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası / Mahmut Aslanbek. — Ankara: Çankaya Matbaası, 1952. — 96 p.
- 3 Вассан-Гирей Д. Советская национальная политика и геноцид / Д. Вассан-Гирей // *Caucasian Review*. — Мюнхен, 1955. — 229 с.
- 4 Байтуган Б. Первые вести о судьбе карачаевцев и балкарцев / Б. Байтуган // *Caucasian Review*. — Мюнхен, 1956. — 184 с.
- 5 Карча Р. Геноцид на Северном Кавказе / Р. Карча // *Caucasian Review*. — Мюнхен, 1956. — 237 с.
- 6 Conquest R. The Soviet deportation of nationalities / R. Conquest. — London: Macmillan, St. Martin's Press, 1960. — 224 p.
- 7 Каппелер А. Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / А. Каппелер. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 342 с.
- 8 Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. — Нью-Йорк: Хроника, 1978. — 172 с.
- 9 Бугай Н. Ф.Л. Берия — И. Сталину: Согласно Вашему указанию / Н.Ф. Бугай. — М.: АИРО-XX, 1995. — 319 с.
- 10 Гонов А.М. Проблемы депортации и реабилитации репрессированных народов Северного Кавказа, 20–90 годы XX века: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А.М. Гонов. — Нальчик, 1997. — 403 с.
- 11 Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / В.Н. Земсков. — М., 2005. — 415 с.
- 12 Полян П. Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР / П. Полян. — М.: О.Г.И. — Мемориал, 2001. — 327 с.
- 13 Исакиева З.С. Вклад чеченцев и ингушей в развитие горнодобывающей промышленности Казахстана 1944–1957 гг. / З.С. Исакиева. — М.: Знание, 2020. — 198 с.
- 14 История Казахстана: хрестоматия / Сост.: И.М. Козыбаев, М.К. Козыбаев. — Алматы: Атамұра — Казахстан, 1994. — 253 с.
- 15 Козыбаев М.К. Труд во имя победы / М.К. Козыбаев, Н.Г. Едыгенов. — Алматы: Казахстан, 1995. — 173 с.
- 16 История Казахстана: белые пятна: сб. ст. / Сост.: Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — 348 с.
- 17 Козыбаев М.К. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, М.Т. Баймаханов. — Алматы: Арыс, 1998. — 428 с.
- 18 Алгириева Л. Б. К вопросу об адаптации чеченцев в первые годы вынужденного переселения в Казахстан / Л. Б. Алгириева // *Международный научно-исследовательский журнал*. — 2021. — № 4 (106). — Ч. 3. — С. 170–174.
- 19 Козгамбаева Г.Б. Қазақстанға Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында жер аударылған халықтардың әлеуметтік бейімделу мәселелері (шешен және ингуш халықтары мысалында) / Г.Б. Козгамбаева, Р.А. Әбілдос // *ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы*. — 2023. — № 111(4). — Б. 48–58.

- 20 Бердинских И.В. Особенности формирования инфраструктуры системы спецпоселений в СССР в 1930–1940-х гг.: дис. ... канд. ист. наук / И.В. Бердинских. — Киров, 2007. — 227 с.
- 21 Спецпереселенцы в Карагандинской области: Сборник документов и материалов. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 325 с.
- 22 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 3 п. — Оп. 1. — Д. 187.
- 23 Сеитов С.А. История и судьбы чеченцев и ингушей в Казахстане / С.А. Сеитов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2019. — 508 с.
- 24 ГАКО. — Ф. 1 п. — Оп. 1. — Д. 340.
- 25 Исакиева З.С. Из истории повседневной жизни депортированных народов в годы Великой Отечественной войны на примере чеченцев и ингушей / З.С. Исакиева // Международный научно-исследовательский журнал. — 2021. — № 12 (114). — Ч. 5. — С. 119–127.
- 26 Письмо руководства треста «Казгидроэнергострой» секретарю ЦК КП(б) Казахстана Н. Скворцову. О неблагоприятной обстановке в рабочем поселке, вызванной внеплановым размещением спецконтингента // Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг. Сборник документов. — Алматы: LEM, 2014. — Т. 2. — 740 с.
- 27 Цуцулаева С. Проблема депортации чеченского народа в новейшей историографии Чечни / С. Цуцулаева // Oriental Studies. — 2014. — Т. 7, № 3. — С. 65–71.
- 28 Яндарова С.Х. Чеченцы и ингуши: образование, культура в условиях спецпоселения / С.Х. Яндарова // Общество: философия, история, культура. — 2016. — № 5. — С. 60–64.
- 29 ГАКО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 843.
- 30 ГАКО. — Ф. 708. — Оп. 16. — Д. 54.
- 31 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 708. — Оп. 8. — Д. 154.
- 32 ГАКО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Д. 133.
- 33 ГАКО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 630.
- 34 Ермекбаев Ж.А. Этнография жизни чеченцев в Центральном Казахстане / Ж.А. Ермекбаев, З.С. Исакиева // Теория и практика общественного развития. — 2014. — № 20. — С. 147–150.
- 35 Эльбуздукаева Т.У. Политический аспект социализации чеченцев и ингушей в области образования и культуры в местах спецпоселения в 40–50-е гг. XX в. / Т.У. Эльбуздукаева, С.Х. Яндарова // Вестник Владикавказского научного центра. — 2016. — Т. 16, № 4. — С. 24–25.

Т.Ж. Макалаков

Солтүстік Кавказдан Қазақстанға қоныс аударған арнайы қоныстанушылардың бейімделу мәселелері: медициналық қызмет көрсету және білім беру

Мақалада 1940 жылдары Қазақстанға жер аударылған Солтүстік Кавказ халықтарының арнайы қоныстанушыларының бейімделу мәселелері, әсіресе медициналық қызмет көрсету мен білім беру интеграциясы мәселелеріне баса назар аударылған. Архивтік құжаттар, статистикалық деректер мен ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде жер аударылғандардың негізгі қиындықтары анықталады, олар: аурушандық пен өлім-жітімнің жоғары деңгейі, медициналық кадрлардың жетіспеушілігі, медициналық көмекке қолжетімділіктің шектеулігі, сондай-ақ білім алуға тілдік және тұрмыстық кедергілер. Бейімделу процесін қиындатқан объективті және субъективті факторларға, соның ішінде соғыстың салдары, қатал климаттық жағдайлар, тұрғын үй мен азық-түліктің жетіспеушілігі, әлеуметтік қорғалмаушылық пен кемсітушілікке ерекше назар аударылады. Қиын жағдайларға қарамастан, арнайы қоныстанушылардың көпшілігі жоғары еңбек белсенділігін көрсетіп, жаңа мамандықтарды меңгеріп, Қазақстан экономикасына елеулі үлес қосты және өздерінің мәдени бірегейлігін сақтай алды. Мақалада жергілікті халықтың интеграция процесіндегі рөлі, сондай-ақ мемлекеттік саясаттың медициналық және білім беру қызметтерінің сапасына әсері талданған. Жүргізілген талдау Солтүстік Кавказ халықтарының Қазақстанға бейімделу процесінің ерекшеліктері мен ұзақтығын тереңірек түсінуге, сондай-ақ осы саладағы болашақ зерттеулердің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақстан, Солтүстік Кавказ, жер аудару, арнайы қоныстанушылар, бейімделу, медициналық қызмет көрсету, мектептегі білім беру, шешендер, күшпен қоныс аудару, құқықтық мәртебе.

T.Zh. Makalakov

The Adaptation Issues of Special Settlers from the North Caucasus in Kazakhstan: Medical Care and Education

This article examines the challenges of adaptation faced by special settlers from the peoples of the North Caucasus deported to Kazakhstan in the 1940s, with a particular focus on issues of medical care and educational integration. Based on the analysis of archival documents, statistical data, and scholarly literature, the main difficulties encountered by the deported populations are identified: high morbidity and mortality rates, a shortage of medical personnel, limited access to healthcare, as well as linguistic and everyday barriers to obtaining education. Special attention is paid to both objective and subjective factors that complicated the adaptation process, including the consequences of war, harsh climatic conditions, lack of housing and food, as well as social insecurity and discrimination. Despite these harsh conditions, the majority of special settlers demonstrated high labor activity, mastered new professions, and made a significant contribution to Kazakhstan's economy while preserving their cultural identity. The article analyzes the role of the local population in the integration process, as well as the impact of state policy on the quality of medical and educational services. The analysis carried out allows for a deeper understanding of the specifics and duration of the adaptation process of the deported peoples of the North Caucasus in Kazakhstan, and also identifies key directions for further research in this area.

Keywords: Kazakhstan, North Caucasus, deportation, special settlers, adaptation, medical care, school education, Chechens, Ingush, forced relocation, legal status.

References

- 1 Aslanbek, M. (1951). *Istreblenie Sovetami karachaevskogo naroda* [The extermination of the Karachay people by the Soviets]. The Caucasus, (4-5), 25–31 [in Russian].
- 2 Aslanbek, M. (1952). *Karachay ve Malkar Turklerinin Faciasi* [The tragedy of the Karachay and Balkar Turks]. Ankara: Chankaya Matbaasi [in Turkish].
- 3 Vassan-Girei, D. (1955). Sovetskaia natsionalnaia politika i genotsid [Soviet national policy and genocide]. *Caucasian Review*, 229 [in Russian].
- 4 Baitugan, B. (1956). Pervye vesti o sudbe karachaevtsev i balkartsev [First reports on the fate of the Karachays and Balkars]. *Caucasian Review*, 184 [in Russian].
- 5 Karcha, R. (1956). Genotsid na Severnom Kavkaze [Genocide in the North Caucasus]. *Caucasian Review*, 237 [in Russian].
- 6 Conquest, R. (1960). *The Soviet deportation of nationalities*. London: Macmillan.
- 7 Kappeler, A. (2000). *Rossiiia — mnogonatsionalnaia imperiia: Vozniknovenie. Istoriia. Raspad* [Russia — a multinational empire: Emergence. History. Collapse]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 8 Nekrich, A. (1978). *Nakazannye narody* [Punished peoples]. New York: Khronika [in Russian].
- 9 Bugai, N.F. (1995). *L. Beriia — I. Stalinu: Soglasno Vashemu ukazaniu* [L. Beria to I. Stalin: In accordance with your directive]. Moscow: AIRO-XX [in Russian].
- 10 Gonov, A.M. (1997). Problemy deportatsii i reabilitatsii repressirovannykh narodov Severnogo Kavkaza, 20–90 gody XX veka [Problems of deportation and rehabilitation of the repressed peoples of the North Caucasus, 20th–90s of the 20th century]. *Doctor's thesis. Nalchik* [in Russian].
- 11 Zemskov, V.N. (2005). Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. *Doctor's thesis. Moscow* [in Russian].
- 12 Polian, P. (2001). Ne po svoei vole...: *Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR* [Not of their own free will...: History and geography of forced migrations in the USSR]. Moscow: O.G.I. — Memorial [in Russian].
- 13 Isakieva, Z.S. (2020). *Vklad chechentsev i ingushei v razvitie gornodobyvaiushchei promyshlennosti Kazakhstana 1944–1957 gg.* [The contribution of Chechens and Ingush to the development of the mining industry in Kazakhstan, 1944–1957]. Moscow: Znanie [in Russian].
- 14 Kozybaev, I.M., & Kozybaev, M.K. (1994). *Istoriia Kazakhstana: Khrestomatiia* [History of Kazakhstan: Reader]. Almaty: Atamura-Kazakhstan [in Russian].
- 15 Kozybaev, M.K., & Edygenov, N.G. (1995). *Trud vo imia pobedy* [Labor for the sake of victory]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 16 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). *Istoriia Kazakhstana: belye piatna* [History of Kazakhstan: Blank spots]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 17 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., Aldazhumanov, K.S., & Baimakhanov, M.T. (1998). *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby* [Peoples deported to Kazakhstan: Time and fates]. Almaty: Arys [in Russian].

- 18 Algirieva, L.B. (2021). K voprosu ob adaptatsii chechentsev v pervye gody vynuzhdenного pereseleniia v Kazakhstan [On the issue of the adaptation of Chechens in the first years of forced resettlement to Kazakhstan]. *Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal — International Scientific Research Journal*, 4 (106), 3, 170–174 [in Russian].
- 19 Kozgambayeva, G.B., & Abildos, R.A. (2023). Qazaqtanga Ekinshi Duniezhuzilik sogys zhyldarynda zher audarylgan khalyqtardyn aleumettik beiimdelu maseleri (sheshen zhahe ingush khalyqtary mysalynda) [Problems of social adaptation of deported peoples during the Second World War in Kazakhstan (on the example of Chechens and Ingush)]. *Qazaq Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy. Tarikh Seriasy — Bulletin of the Kazakh National University. Historical Series*, 111 (4), 48–58 [in Kazakh].
- 20 Berdinskikh, I.V. (2007). Osobennosti formirovaniia infrastruktury sistemy spetsposelenii v SSSR v 1930–1940-kh gg. [Features of the formation of the infrastructure of the special settlement system in the USSR in the 1930s–1940s]. *Candidate's thesis*. Kirov [in Russian].
- 21 (2007). *Spetspereselentsy v Karagandinskoi oblasti: Sbornik dokumentov i materialov* [Special settlers in Karaganda region: Collection of documents and materials]. Karaganda: Izdatel'stvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 3p. — Op. 1. — D. 187 [in Russian].
- 23 Seitov, S.A. (2019). *Istoriia i sudby chechentsev i ingushei v Kazakhstane* [History and fates of Chechens and Ingush in Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 1p. — Op. 1. — D. 340 [in Russian].
- 25 Isakieva, Z.S. (2021). Iz istorii povsednevnoi zhizni deportirovannykh narodov v gody Velikoi Otechestvennoi voiny na primere chechentsev i ingushei [From the history of everyday life of deported peoples during the Great Patriotic War, using the example of Chechens and Ingush]. *Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal — International Scientific Research Journal*, 12 (114), 5, 119–127 [in Russian].
- 26 (2014). Pismo rukovodstva tresta «Kazgidroenergostroi» sekretariu TsK KP(b) Kazakhstana N. Skvortsovu. O neblagopriiatnoi obstanovke v rabochem poselke, vyzvannoi vneplanovym razmeshcheniem spetskontingenta [Letter from the management of the trust “Kazhydroenergostroy” to the secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, N. Skvortsov. On the unfavorable situation in the workers’ settlement caused by the unplanned placement of special contingents]. *From the history of deportations. Kazakhstan. 1935–1939. Collection of documents (Vol. 2)*. Almaty: LEM [in Russian].
- 27 Tsutsulaeva, S. (2014). Problema deportatsii chechenskogo naroda v noveishei istoriografii Chechni [The problem of the deportation of the Chechen people in the latest historiography of Chechnya]. *Oriental Studies*, 7(3), 65–71 [in Russian].
- 28 Yandarova, S.Kh. (2016). Chechentsy i ingushi: obrazovanie, kultura v usloviakh spetsposeleniia [Chechens and Ingush: Education, culture in conditions of special settlement]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura — Society: philosophy, history, culture*, (5), 60–64 [in Russian].
- 29 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 843 [in Russian].
- 30 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 708. — Op. 16. — D. 54 [in Russian].
- 31 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 8. — D. 154 [in Russian].
- 32 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 1. — Op. 7. — D. 133 [in Russian].
- 33 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 630 [in Russian].
- 34 Ermekebaev, Zh.A., & Isakieva, Z.S. (2014). Etnografiia zhizni chechentsev v Tsentralnom Kazakhstane [Ethnography of the life of Chechens in Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and practice of social development*, 20, 147–150 [in Russian].
- 35 Elbuzdukaeva, T.U., & Yandarova, S.Kh. (2016). Politicheskii aspekt sotsializatsii chechentsev i ingushei v oblasti obrazovaniia i kultury v mestakh spetsposeleniia v 40–50-e gg. XX v. [The political aspect of the socialization of Chechens and Ingush in the field of education and culture in places of special settlement in the 1940s–1950s]. *Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo tsentra — Bulletin of the Vladikavkaz Scientific Center*, 16 (4), 24–25 [in Russian].

Сведения об авторе

Макалаков Талгат — PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан; <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>

Information about the author

Makalakov Talgat — PhD student, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2016-3056>

А.С. Мусагалиева^{*} , Р.М. Мусабекова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
(E-mail: arai0410@mail.ru; roza709@mail.ru)*

Поляки в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане

В статье рассматривается участие спецпоселенцев-поляков в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане. Депортация поляков в Казахстан из Западной Украины и Белоруссии в 1936 году и открытие для них трудовых или специальных поселков в северном регионе привели к созданию отдельных районов компактного проживания этих народов. Такие места существовали в Шортандинском районе Акмолинской области и в Красноармейском, Келлеровском, Чкаловском (ныне Тайыншинском) районах Северо-Казахстанской области. Спецпоселенцы-поляки 1936 года в период Второй мировой войны остались жить в районах Северного Казахстана. В 1950-е годы они, вместе с другими спецпоселенцами, проживавшими в северных областях республики, активно участвовали в освоении целинных и залежных земель в данном регионе. Многие колхозы и трудпоселки, в которых проживали спецпоселенцы, превратились в целинные совхозы. А поляки стали участвовать в новой аграрной реформе Советского Союза. Ярким примером явились труженики сельского хозяйства, которые получили высокие звания за заслуги во время освоения целинных и залежных земель. Но долгие годы об их заслугах умалчивали, поэтому многие источники, использованные в данной статье, являются новыми и еще не вошли в научный оборот. В статье были использованы документы фондов Архива Президента РК, Центрального государственного архива РК, Государственного архива Акмолинской области, Северо-Казахстанского государственного архива. Также в статье были использованы устные источники, полученные у бывших спецпоселенцев-поляков, проживавших в данных местностях в период спецпоселения и освоения целины.

Ключевые слова: целина, спецпоселенцы-поляки 1936 года, трудпоселки, Северный Казахстан, Акмолинская и Северо-Казахстанская область.

Введение

В предвоенные годы произошли массовые этнические депортации из приграничных зон — западной, восточной, южной границ Советского Союза в Казахстан, которые следует рассматривать как одну из форм сталинских репрессий во внесудебном порядке.

Труды по данной теме, написанные в советский период, представляют собой сочинения, проникнутые резко идеологической и апологетической тенденцией. Стереотипы в освещении, политические амбиции и советизация привели к слабой изученности данной темы в казахстанской и зарубежной историографии.

После распада Советского Союза история депортированных народов стала активно исследоваться. По истории депортации народов в Северный Казахстан есть несколько кандидатских диссертаций. Диссертация Н. Абуова «Депортация народов в Казахстан в 1936–1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей)» посвящена депортации народов в Северо-Казахстанскую и Кокчетавскую области [1]. Исследователь раскрывает тему депортации разных народов в Северо-Казахстанскую область, обращая основное внимание на такие вопросы, как процесс депортации и расселение, хозяйственно-бытовое обустройство, спецпоселения, правовое положение и условия жизни, общественно-политические настроения, формы протеста, социализация депортированных народов и их реабилитация и т.д. В кандидатской диссертации А.Н. Табульдинова «Депортации народов и эвакуационно-миграционные процессы в Северном Казахстане (1937–1956 гг.)» изучается депортация народов в контексте миграционных и демографических процессов республики [2]. В работе анализируется динамика численности, этнический и социальный состав депортированных, а также география их расселения.

Также авторы книги «История Казахстана: народы и культуры» подвергают анализу некоторые проблемы депортации в Казахстане [3]. В книге представлен национальный состав населения

^{*} Автор-корреспондент. E-mail: arai0410@mail.ru

Казахстана по данным Всесоюзных переписей населения 1926 г., 1939 г., 1959 г., 1970 г., 1979 г., 1989 гг. Эти данные значительно расширили информацию о спецпоселенцах регионов Казахстана.

Но участие спецконтингента в освоении целинных и залежных земель, их вклад в казахстанскую целину остаются почти неисследованными в казахстанской исторической науке.

Материалы и методы

В статье основными источниками послужили материалы центральных и местных архивов Казахстана. В основном это партийные фонды, такие как № 708 — Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана, главный партийный орган Казахстана, контролировавший все вопросы политических и социально-экономических процессов республики, который хранится в Архиве Президента РК. В этом фонде содержатся основные документы об общем руководстве переселением и хозяйственно-бытовым обустройством депортируемых народов Центральным Комитетом Коммунистической партии Казахстана.

Но, важными источниками явились документы Государственного архива Акмолинской области и Северо-Казахстанского государственного архива. Документы партийных органов местной власти хранятся в фондах № 1 — Акмолинский обком КП Казахстана, № 3260 — Кокчетавский обком КП Казахстана в Государственном архиве Акмолинской области, в фондах № 1189 — Северо-Казахстанского областного Совета народных депутатов, № 22 — Северо-Казахстанский областной комитет КП Казахстана в Северо-Казахстанском государственном архиве.

Источники партийных органов власти имеют материалы по приему, расселению, трудоустройству, жилищному строительству и хозяйственному устройству спецпереселенцев как довоенных, так и военных лет в области. В последующие годы есть разнообразные документы об усилении массово-политической работы среди спецпоселенцев в 1950-е годы, о выполнении Постановления ЦК КПСС от 5 июля 1954 г. о снятии некоторых ограничений в правовом положении спецконтингента, о хозяйственно-трудовом и культурно-бытовом устройстве спецконтингента, расселенных на территории Северо-Казахстанской и Акмолинской областей, о наличии спецконтингента в районах данных областей в 1955 г.

В статье были использованы устные источники, собранные в Шортандинском районе Акмолинской области, а также в Тайыншинском районе (ныне к этому району относятся бывшие Красноармейский и Чкаловский, Келлеровский районы Кокчетавской области), Северо-Казахстанской области. Бывшие спецпоселенки-польки в интервью рассказали, как участвовали в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане, о трудном детстве в спецпоселках данных областей. Изучение интервью спецпоселенцев в контексте развития современной исторической науки, в качестве исторического источника, позволило значительно расширить возможности познания реальной действительности и в определенной мере содействовать обновлению исторического мышления при изучении прошлого страны.

Данная статья включает совокупность общенаучных исторических методов и базируется на основных принципах исторической науки: историзма и научности. Принцип историзма означает, что объект рассматривается во временной динамике в контексте исторического фона, на котором протекала история объекта изучения, с учетом накопленных к нашему времени знаний. Научность требует привлечения всей совокупности методов исторической науки с целью проведения комплексного и всестороннего изучения использования спецпоселенцев в освоении целинных и залежных земель.

Результаты

Спецпоселенцы-поляки, депортированные в Казахстан в 1936 году, проживали, в основном, в Кокчетавской и Акмолинской областях Северного Казахстана. В 1936 году депортированные поляки из Западной Белоруссии и Западной Украины были размещены в Блюхеровский, Акмолинский, Шортандинский районы Акмолинской области, а также в Летовочный район — Северо-Казахстанской области в 36 трудпоселках.

В конце 1936 года было переселено 15 000 хозяйств, 69 283 человека, из них в Северо-Казахстанскую область — 64 319 человек, в Южный Казахстан — 4 964 человека. В Северо-Казахстанской области на 110 000 га земли бывшего Летовочного мясосовхоза было построено 15 новых поселков, в которых расселено 4 275 хозяйств, 18 891 человек; на землях бывшего Блюхеровского мясосовхоза и прилегающего к нему свободного Чулак-Каинского госземфонда площадью 206 000 га построено 13 поселков, в которых расселено 4 173 хозяйства, 19 243 человека;

на землях свободного Даниловского госземфонда площадью 41 000 га построено 2 поселка, расселено 624 хозяйства, 2 841 человек. На Атбасарском госземфонде площадью 4 500 га и Урыкты-Джонском госземфонде площадью 107 000 га в Карагандинской области было построено 7 поселков, расселено 1 824 хозяйства, 8 418 человек; а также доселено в существующие колхозы Северо-Казахстанской и Карагандинской областей 3 129 хозяйств, 18 556 человек [4; 5].

Шортандинский район Акмолинской области стал одним из мест размещения спецпоселенцев. Образование данного района напрямую связано с усилением ссылок и депортацией народов в Акмолинскую область в 1930-е годы. В 1939 году в районе численность населения достигла 15 222 человек [5; 5]. Они были распределены по поселкам Шортанды, Ново-Кубанский, Алтайский, Ново-Кавказский, Пригородный, Октябрьский, Подлесный, Байкальский, Андреевский, Петровский. Общая численность спецпоселенцев составляла 12 286 человек, из них только 555 немцев [6; 208]. В Шортандинском районном архиве Акмолинской области сохранились похозяйственные книги, содержащие основные производственные показатели хозяйств колхозников и сведения о выполнении ими обязательств перед государством.

В Красноармейском районе Северо-Казахстанской области проживало наибольшее количество спецпоселенцев. В 1936 году с Украины в Красноармейский район в порядке переселения прибыло 4 393 хозяйства, 21 471 человек. Было выстроено 13 новых поселков, организовано 13 сельских советов, 13 колхозов, 6 сельпо. Для них построено 1 236 домов, 217 хозяйств размещены в колхозах района [7; 27]. На территории Красноармейского района было организовано 27 трудпоселков, 14 из которых в июле этого года вошли в состав вновь организованного Келлеровского района. 3 сентября 1936 года облисполком принял решение об утверждении постановления Красноармейского райисполкома о присвоении переселенческим пунктам названий [8; 8]. Железнодорожная станция Тайынша в Северо-Казахстанской области стала пересыльно-приемочным пунктом [9; 32]. Всю организационную работу — командирование медроботников, направление медикаментов, дезсредств, мягкого и твердого инвентаря — осуществляли на станции Тайынша.

Т а б л и ц а 1

Расселение спецпереселенцев по Северо-Казахстанской области (по состоянию на 1 января 1938 года [10; 209])

Наименование районов	Количество переселенцев
Келлеровский район, поселки:	
Краснодольский	1 507
Южный	1 609
Красная Поляна	1 986
Черниговка	1 731
Озерное	1 559
Степное	1 416
Глубокое	1 195
Красная Каменка	2 388
Вольнское	936
Летовочное	1 468
Подлесный	1 561
имени Горького	1 303
Нагорное	976
Ростовское	1 059
Леонидовка	625
Итого:	21 319
Примечание: из них а) поляков — 12 353; б) немцев — 4915; в) украинцев — 298 и корейцев — 3466 чел.	

Красноармейский район, поселки:	Количество переселенцев
Калиновка	1 948
Донецкий	1 675
Белоярский	1 304
Подольский	1 600
Ясная Поляна	1 900
Вишневка	1 874
Константиновка	1 362
Кр. Киевка	1 541

Ново-Березовка	1 284
Ново-Гречановка	1 305
Зеленый Гай	2 027
им. Блюхера	1 621
Петровка	2 030
Итого:	21 471
Примечание: из них а) поляков — 12 272; б) немцев — 5266; в) украинцев — 119 и корейцев — 3750 чел.	
Сталинский (затем — Шортандинский) район, поселки:	Количество переселенцев
Шортандинский	2035
Ново-Кубанский	1611
Алтайский	862
Ново-Кавказский	897
Пригородный	1220
Октябрьский	665
Подлесный	924
Байкальский	816
Андреевский	1 693
Петровский	1 563
Итого:	12 286
Примечание: из них а) поляков — 2 209; б) немцев — 555; в) русских — 4 738; г) украинцев — 1 806; армян — 157; е) узбеков — 116; ж) грузин — 83; з) татар — 60; и казахов — 46 и др. нац. 10 чел.	

До войны спецпереселенцы не были полностью ограничены в правах. Переселяемый контингент имел право передвижения в пределах административного района расселения, но не имел права выезда из мест поселений. Жилищно-хозяйственное и коммунально-бытовое строительство, а также сельскохозяйственное устройство контингента возложили на ГУЛАГ НКВД. Они оставались гражданами СССР, объединялись в колхозы. Спецпоселенцы имели право организовывать культурно-просветительские организации, не ограничивались в выписывании литературы, получении и отсылке писем, посылок, переводов. Но на местах все это не выполнялось. Медицинское обслуживание и другие социально-экономические проблемы оставались нерешенными. В те годы районы или колхозы не были готовы к такому потоку людей в один момент. В новых трудовых поселках не хватало школ и политпросветительских учреждений. Учителей для школ привозили из Украины, окончившие немецкие и польские педтехникумы. В период Великой Отечественной войны они приобрели статус спецпоселенцев, ограниченных в правах и прикрепленных к спецкомендатурам.

С начала Второй мировой войны в 1939 г. усилилась высылка поляков. Этот процесс продолжился и с момента нападения Германии на СССР 22 июня 1941 г. Основным регионом дислокации народов стали Северный и Южный Казахстан. Но мы не рассматриваем этот спецконтингент в своей статье, так как в период войны и в послевоенные годы они смогли вернуться на родину, поскольку многие из них являлись гражданами Польши.

В Северном Казахстане польские представительства были в Северо-Казахстанской, Павлодарской и Кустанайской областях. Несмотря на их работу, польские граждане до 1945 года не могли выехать в Польшу. 29 ноября 1945 года вышло постановление СНК КазССР «Об организации Комиссии по переселению бывших польских граждан в Польшу». Из Акмолинской области из 3 584 подавших заявку — 3 370 человек были отправлены — 3 027 человек (отказались выехать 28 человек); из Кокчетавской области из 4 368 подавших заявку — 2 446 человек были отправлены — 4 309 человек (отказались выехать 17 человек); из Кустанайской области из 2 530 подавших заявку — 1 722 человека были отправлены — 2 440 человек (отказались выехать 14 человек); из Северо-Казахстанской области из 6 363 подавших заявку — 4 994 человека были отправлены — 5 756 человек (умерло 18 человек, отказалось 17 человек, арестовано 3 человека, выехало в неизвестном направлении — 76 человек) [11; 245]. По воспоминаниям потомков спецпоселенцев 1936 года, им разрешили вернуться на родину в послевоенные годы. Некоторые вернулись, но многие остались на казахстанской земле.

Обсуждение

В начале 1950-х годов для Советской власти было важно использовать спецпоселенцев в сельском хозяйстве. Поэтому изменения в их жизни стали происходить после 1952 года. Спецпоселенцев отправляли в дальние аулы и села, устраивали на работу в колхозы и совхозы, в

отдаленные места страны. Среди них поляки также были представлены в составе населения Северного Казахстана.

В эти годы немцы и поляки оставались, в основном, в Кокчетавской и Акмолинской областях. По докладной записке УМГБ Кокчетавской области на 28 августа 1951 года в таких районах, как Келлеровский, Чкаловский, Кызлтуский и Красноармейский, подавляющее большинство населения колхозов состояло из спецпоселенцев: поляков, немцев и других, т.е. в этих колхозах совершенно не было местных жителей [12; 70]. Например, Келлеровский, Чкаловский и Кызлтуский районы в пределах района не имели элеваторов, нефтебаз и других сельскохозяйственных снабженческих организаций. Поэтому в указанных районах вывозка зерна из колхозов для сдачи на заготовительные пункты, а также получение горючего и других сельхозмашин была связана с выездом за пределы своего района, а следовательно, чтобы послать спецпоселенца на отгрузку зерна или по доставке горючего, требовалось разрешение, санкционированное областным управлением МГБ, а для оформления документов и получения санкций УМГБ требовалось 10-15 дней. Так как районные отделения были расположены далеко от областного центра, тормозилось выполнение хозяйственных кампаний. В 1951-1952 гг. за нарушение установленного режима наказаны в соответствии с Постановлением СНК СССР от 8 января 1945 г. 998 человек, из них 468 человек оштрафовано и 530 человек арестовано в административном порядке [11; 165].

1 декабря 1952 года в Кокчетавской области проживало спецпоселенцев-поляков: [13; 71] в Аиртауском районе — 248 человек, в Арык-Балыкском — 358, в Зерендинском — 10, в Кокчетавском — 235, в Келлеровском — 5 650, до депортации проживавших — 103, в Красноармейском — 1 099, до депортации проживавших — 24, в Чкаловском — 6 412, до депортации проживавших — 21, в Рузаевском — 244, в Щучинском — 157, в Энбекшильдерском — 8, в г. Кокчетаве — 127. В этой области поляки занимали в сельском хозяйстве особую роль.

В 1953 году в Шортандинском районе поляки проживали в следующих колхозах [14; 42]: колхоз имени Мануильского, работающих в колхозе — 399 человек, большинство населения — поляки; колхоз имени Тельмана, работающих — 282 человека, большинство населения — поляки; колхоз имени Ленина, работающих — 391 человек, большинство населения — поляки, украинцы, немцы, чечены, ингуши; колхоз имени Сталина, работающих — 709 человек, большинство населения — поляки, украинцы, немцы, чечены, ингуши; колхоз имени Чкалова, работающих — 149 человек, большинство населения — поляки, чечены, ингуши, немцы; колхоз имени Кагановича, работающих — 345 человек, большинство населения — поляки, чечены, ингуши, немцы, русские; колхоз «Победа», работающих — 367 человек, большинство населения — поляки, чечены, ингуши, немцы, русские; колхоз имени Шверника, работающих — 391 человек, большинство населения — поляки, немцы, русские; колхоз «Объединение», работающих — 201 человек, большинство населения составляют поляки, немцы, русские, украинцы.

Надо отметить, что освоение целинных и залежных земель изменило жизнь многих депортированных народов. Власть пыталась оставить и закрепить их на местах поселения, для этого было сделано многое. Их начали принимать на работу по специальности, по целинным областям собрали их данные.

В 1954 году в Кокчетавской области проживало — 55 814 взрослых спецпоселенцев: немцев — 30 368; чечено-ингушей — 8 981; таджиков — 716; поляков — 15 749 [15; 5]. Были выявлены следующие специалисты. Руководящие работники из спецпоселенцев в Келлеровском районе Кокчетавской области: Родермаль А.К. — секретарь партийной организации в Келлеровском сельсовете. Секретарями комсомольских организаций работали — 32 поляка; председателями сельских советов — 7 поляков, в школах, председателями местных комитетов — 3 поляка; председателями колхозов — 15 поляков; заместителями председателя колхозов — 8 поляков, бригадирами колхозов — 35 поляков; животноводами колхозов — 9 поляков [16; 18].

Председателями колхозов на 1954 г. были следующие спецпоселенцы [17; 1-10]: в Новочеркасском районе — 4 поляка: в колхозе имени Тельмана — Сабадовский Николай Яковлевич, в колхозе 3-ей пятилетки — Вознякевич Антон Викентьевич, в колхозе имени Кирова — Поплавский Иван Антонович, в колхозе «Большевик» — Домбровский Станислав Емельянович; в Шортандинском районе — 4 поляка, в колхозе «17-й партсъезд» — Коберницкий Владимир Иванович, в колхозе имени Мануильского — Стаховский Казимир Антонович, в колхозе имени Чкалова — Кубей Бронислав Петрович, в колхозе имени Кагановича — Викирский Франц Иванович.

Как восприняли спецпоселенцы начало освоения целинных и залежных земель в Северном Казахстане? Многие поляки в своих воспоминаниях пишут, что это была возможность работать и чувствовать себя свободно. Станислава Казировна, полька из села Петровка Шортандинского района Акмолинской области, отмечает: «Мы сами целинниками были. Мы поднимали целину быками: два ряда — и один за плугом ходит, другой рулит. И вот целину поднимали. А потом уже появились трактора. Без света были. Тоже их мы водили. Вот так по-маленькому». Анна Ставская, полька из села Шортанды, Шортандинского района, Акмолинской области, вспоминает: «И уже целинником начали работать, и им начали давать деньги. Потом уже, когда давали деньги целинникам, начали давать и колхозникам. То в колхозе было уже легче. Хлеб дали на трудодни, деньги дали тоже на трудодни. Люди были рады и начали жить легче. Есть хлеб, есть деньги. Но было не так хорошо, потому что спецкомендатура была: целинники не отмечались, а мы, переселенцы, отмечались как раньше. В 56-м году сняли комендатуру с поляков. Вот тут-то была радость. Уже можно было людям выезжать, не спрашивая коменданта. Дети начали поступать в вузы и в старшие классы, кто по способности, по желанию. И стали мы жить как все простые нормальные люди. Уже с 56-го года только. Ну, конечно, колхоз был так же, люди работали как и работали и сдавали государству» [18].

После начала освоения целины последовало смягчение режима в Советском Союзе. Согласно циркуляру № 86сс/58сс, подписанному Министром внутренних дел СССР и заместителем Генерального Прокурора СССР, в числе снятых с посемейного учета детей спецпереселенцев значились дети поляков, выселенных из пограничных районов в 1936 г. Принятое 17 января 1956 г. Постановление Совета Министров СССР о снятии с учета спецпоселения поляков и членов их семей не предусматривало возвращения их в родные места [12; 5]. Для руководства целинных областей Казахстана такое решение было очень выгодным.

В Кокчетавской области поляки занимали в сельском хозяйстве особую роль. Значительное число спецпоселенцев работало на руководящих должностях: в областном центре — 116 (специалисты сельского хозяйства, инженерно-технические работники, учителя, врачи и другие) и в районах области — 607, из них председателями колхозов — 34, заместителями председателей колхозов — 29, заведующими фермами — 114, бригадирами — 147, бригадирами тракторных бригад — 81, председателями месткомов — 28, председателями сельских аулсоветов — 20, агрономами, зоотехниками, механиками — 34 и др. [19; 63].

Следует отметить, что в целом в целинных областях польская диаспора была немногочисленной. По данным переписи населения 1959 года, в Целиноградской области проживало 10 459 человек, в Кокчетавской — 25 232, в Северо-Казахстанской — 24 733 человека [20; 518].

В область освоения целины, как известно, были включены северные области Казахстана. В связи с постановлением ЦК КПСС от июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев» 5 августа 1954 года в ЦК Компартии Казахстана на заседании секретариата был обсужден вопрос о работе партийных организаций со спецпереселенцами [21; 38]. В принятом документе указывалось на необходимость широкого привлечения спецпоселенцев к общественно-полезному труду в сельском хозяйстве, разъяснения им решений партии и правительства по вопросам резкого подъема сельского хозяйства. После этого по Казахстану начались проверки депортированных народов. Как свидетельствуют архивные документы, многие спецпоселенцы работали на целине.

В Акмолинской области работа по разъяснению спецпереселенцам их нового правового положения повсеместно началась 13 августа 1954 года. Эта работа в городах и районах области велась работниками УМВД в контакте с горкомами и райкомами партии, городскими и районными советами депутатов трудящихся, с руководителями и секретарями парторганизаций колхозов, совхозов и предприятий. Разъяснительная работа велась в направлении убеждения спецпоселенцев в необходимости оставаться жить и работать на местах, особенно в сельской местности.

В связи с проведением мероприятий по выполнению приказа МВД СССР № 00597 от 16 июля и № 00713 от 19 августа 1954 г. в спецкомендатурах области произошли значительные изменения в количественном составе спецконтингента. К 15 ноября 1954 года в УМВД была представлена дислокация расселения спецпоселения в МВД по состоянию на 1 ноября 1954 г. [22; 27]. В связи со снятием некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев, дальнейшие мероприятия, проводимые аппаратами Управления МВД, были направлены на закрепление спецпоселенцев на местах поселения.

Т а б л и ц а 2

Дислокация расселения поляков-спецпоселенцев в Акмолинской области КазССР (1951-1956 гг.) [23; 10]

Название района	Наименование спецкомендатуры	Наименование насел. пунктов	Поляки	
			Семей	Человек
Акмолинский район	Приозерная	с.Зеленый гай	40	130
	Ново-Ишимская	с.Ново-Ишима	40	111
		с.Садовое	5	10
		Семеновская	с.Семеновка	24
	Раздолинская	с.Белое озеро	2	4
		с. Раздольное	1	1
		с.Островное	21	56
	Воздвиженская	с.Воздвиженка	5	17
		к/з Передовик	4	18
		пос. Райгородок	1	1
	Максимовская	с.Максимовка	27	80
		Фарфоровой завод	3	7
		м/п птицеферма	1	1
	Елизаветинская	с. Елизаветинка	5	18
с. Ключи		11	38	
с. Губернаторка		3	7	
ст. Тонкерис		3	9	
Жана-Жолская	с. Родионовка	11	30	
	Атбасарский район	Сергеевская	с. Сергеевка	4
Вл-Борисовкая	с. Вл-Борисовка	5	14	
	Калининский район	Оксановская	с. Оксановка	4
с. Камышенка			2	3
с. Ново-Роменка			8	33
с. Ткачевка			1	1
с. Ерофеевка			6	25
Урюпинская	с. Урюпинка	15	98	
	с. Бигачевка	7	27	
	с. Н-Александровка	1	4	
	Воробьевская	с. Воробьевка	2	12
с. Красноводское		1	6	
с. Ягодное		3	7	
Ново-Черкасский район	Приишимская	с. Приишимка	96	300
		с. Степное	9	25
	Лозовская	с. Лозовое	93	270
		с. Петровка	12	32
	Первомайская	с. Первомайка	144	462
		к/з Каратал	1	2
	Джалтырская	ст. Джалтыр	19	51
ст. Кара-Адыр		7	26	
разъезд № 91		1	3	
Сталинский район	Наумовская	с.Наумовка	5	9
		с.Виноградовка	4	6
		с.Филипповка	4	4
		с.Воронеж	2	9
		с.Островка	3	8
	Алексеевская	с.Алексеевка	19	56
		арт. Кр.Горняк	1	1
		к/з Кр. Скотовод	17	50
		к/з Островский	2	4
Шортандинский район	Андреевская	База ОТФ	2	6
		с.Петровка	76	227
		с.Андреевка	125	330
	Ново-Кубанская	пос. Октябрьская	6	19
		с.Ново-Кубанка	10	18
	Казчиковская	п.Ново-Кавказская	1	2
сов. КазЦИК		15	34	
отделение № 1		5	14	
отд. № 2-18		1	4	
Шортандинский район	Джеламбетская	отд. № 4-20	1	1
		р-к Джеламбет	6	10
		Город Акмолинск	Завод № 317	г. Акмолинск
Город Акмолинск	Завод «Казахсельмаш»	г. Акмолинск	11	15

25 февраля 1956 года по решению Управления МВД Акмолинской области на основании Постановления Совета Министров СССР от 24 ноября 1955 года и Указа Президиума Верховного Совета СССР от 3 декабря 1955 года сняли с учета спецпоселения и освободили из-под административного надзора органов МВД [9; 17], из них поляков — 755 человек. 2 марта 1956 г. на территории Акмолинской области проживал следующий спецконтингент: поляки, высланные в 1936 г. — 4 041 человек в Шортандинском районе. С 1 августа 1954 года по 1 сентября 1956 года из Акмолинской области уехало 231 поляк для воссоединения с родственниками [24; 5].

На основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 года освобождено из спецпоселения по состоянию на 25 февраля 1955 года — 8 805 немцев и на основании Постановления Совета Министров СССР от 17 января 1956 года освобождено из спецпоселения — 220 поляков, высланных в 1936 году из прилегающих районов границы Польши и Советского Союза [25; 69]. Но снятие ограничений по спецпоселению не влекло за собой возвращения их на прежнее место жительства, они не имели права возвращаться туда, откуда они были вывезены. Имущество, конфискованное при выселении, не могло быть возвращено им.

1 сентября 1956 года на территории Кокчетавской области проживало 55 814 представителей спецконтингента, из них 15 749 поляков, выехало только 231. В Келлеровском районе проживало 9 136 поляков, в том числе в поселках Южное — 743 человека, Черниговка — 438, Глубокое — 385, Краснодольск — 394, Ростовка — 358, Горькое — 401, Летовочное — 712, Степное — 556, Подлесное — 543 [26; 76]. Общее количество — 4 452 человека. У 2 308 поляков было личное хозяйство: собственные дома, приусадебные участки, крупный рогатый скот, птица. В Красноармейском районе проживало 1 125 поляков, 789 работали в колхозах, 611 семей имели личное хозяйство, 91 человек были врачами, учителями, агрономами, инженерами. В Рузаевском районе 280 человек — поляки, 211 — работали в колхозах.

О Героях Социалистического Труда, депортированных поляках, написала исследователь из Северо-Казахстанской области В.Ю. Корнеева [27; 5-6]. Все они начинали свою трудовую деятельность в колхозах, разнорабочими, простыми колхозниками, затем стали работать механизаторами, трактористами и комбайнерами. За свой героический труд на целинных полях бывшие депортированные спецпоселенцы-поляки были удостоены высоких правительственных наград.

1. Жинский (Женский) Иосиф Адольфович в 1936 году вместе с родителями был депортирован в точку № 6 (село Вишнёвка, колхоз «Красное Знамя»), Красноармейского района Северо-Казахстанской области. Работал в колхозе «Красное Знамя» разнорабочим, затем трактористом Красноармейской МТС Кокчетавской области. В 1950 году, работая на комбайне «Сталинец-1», Иосиф Адольфович за 35 рабочих дней намолотил с убранной площади 7 768 центнеров зерновых культур и 90 центнеров семян трав. 21 августа 1951 г. было присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот». Он еще находился на спецпоселении.

2. Кайданович Антон Иванович в 1936 году вместе с родителями был депортирован в точку № 11 Акмолинской области Казахской ССР. Спецпоселенцы назвали село Камышинка, колхоз — «Третья пятилетка». Двенадцать лет проработал он на одном тракторе ДТ-54, в том числе три года без капитального ремонта. На этом тракторе Антон Кайданович пахал целину, буксировал им комбайны, которые убирали первые целинные урожаи. Только за 1964-1966 годы Антон Иванович выработал 5322 гектара мягкой пахоты, это по 1 772 гектара в год. 19 апреля 1967 года А.И. Кайдановичу было присвоено звание Героя Социалистического Труда.

3. Левандовский Антон Генрихович, родился 27 сентября 1936 года в дороге, в телячем вагоне с деревянными нарами в три этажа. После длительного путешествия семья Левандовских была доставлена в точку № 13 Красноармейского района Северо-Казахстанской области. Спецпоселенцы были организованы в колхоз «8-й Съезд Советов», селу дали название Петровка. В 1953 году поступил в Алма-Атинский зоотехнический институт, в 1958 году был назначен зоотехником в совхозе «Целинный», затем, получив повышение, трудился в районном сельскохозяйственном управлении. В 1962 году переведён директором совхоза «Бирликский» Рузаевского района Кокчетавской области. 19 февраля 1981 года он был удостоен звания Героя Социалистического Труда.

4. Метельский Дмитрий Савельевич, вместе с семьей был депортирован в Северо-Казахстанскую область Казахской ССР. Свою трудовую деятельность начал в 1938 году в колхозе «12 лет Октября» Красноармейского района Северо-Казахстанской области. В 1943 году Красноармейский РВК призвал в Красную Армию, проходил службу в первой польской армии, демобилизовался в 1946 году в

звании старшего сержанта. Окончив курсы механизаторов при Тайыншинской МТС, он стал работать трактористом. 19 апреля 1967 года за достигнутые успехи в увеличении производства и заготовок зерна в 1966 году ему присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот».

Заключение

Многие польские спецпереселенцы, принудительно удерживаемые властью на территории Северного Казахстана, как и сам остальной народ, работали в колхозах. Находясь в самых отдаленных местах Северного Казахстана, они смогли сохранить свою идентичность, язык, культуру и религию. Советская власть не доверяла им и считала неблагонадежными. Во время войны польские спецпереселенцы трудились в тылу и в трудармии. А уже в послевоенные годы, когда жизнь в стране стала налаживаться, актуализировалась проблема нехватки хлеба, которую необходимо было решать незамедлительно. Рождение масштабного сельскохозяйственного проекта Советского Союза могло решить проблему нехватки хлеба. Но кто будет непосредственно заниматься ее решением? Выбор пал на спецконтингент, находящийся на территории Северного Казахстана. Политика по отношению к спецпоселенцам стала меняться, их старались активнее использовать в сельском хозяйстве, однако получать полное среднее и высшее образование они не могли из-за ограничений, связанных со спецпоселением.

Власть стремилась использовать их на местах в качестве дешевой рабочей силы при освоении целинных и залежных земель. По их словам, после снятия ограничений в правовом положении спецконтингента в 1954 году, положение польских спецпоселенцев стало улучшаться. Они трудились на полях целины, добиваясь высочайших показателей. За свой труд они были удостоены высоких правительственных наград, награждены орденами и медалями за освоение целины. Особо отличившимся были присвоены звания Героя Социалистического Труда.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Целина и спецконтингент Северного Казахстана: устный нарратив и новые архивные источники» (регистрационный номер: AP23489276).

Список литературы

- 1 Абуов Н. Депортация народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Абуов. — Караганда, 2008. — 25 с.
- 2 Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуационно-миграционные процессы в Северном Казахстане (1937-1956 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Табулдинов. — Уральск, 2009. — 25 с.
- 3 История Казахстана: народы и культуры: учебное пособие. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. — 608 с.
- 4 Государственный архив Акмолинской области (далее — ГА АО). — Ф. 714. — Оп. 2. — Д. 29а. — Л. 5.
- 5 Акмолинская область в цифрах и фактах прошлого. — Справочник. — Акмола: Акмолинское областное управление архивами и документацией, 1996. — 25 с.
- 6 Северо-Казахстанский государственный архив (далее — СК ГА). — Ф. 1189. — Оп. 24. — Д. 1. — Л. 208.
- 7 ГА АО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Д. 91. — Л. 27.
- 8 ГА АО. — Ф. 714. — Оп. 2. — Д. 29а. — Л. 8.
- 9 СК ГА. — Ф. 22-п. — Оп. 1. — Д. 843. — Л. 32.
- 10 СК ГА. — Ф. 1189. — Оп. 24. — Д. 1. — Д. 209.
- 11 Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.). — Сборник документов. — Алматы — Москва: Готика, 1997. — 376 с.
- 12 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). — Алматы: «Казахстан», 2000. — 344 с.
- 13 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. Р-1137. — Оп. 1п. — Д. 21. — Л. 71.
- 14 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1755. — Л. 42.
- 15 ГА АО. — Ф. 3260. — Оп. 2. — Д. 107. — Л. 5.
- 16 ГА АО. — Ф. 3260. — Оп. 2. — Д. 107. — Л. 18.

- 17 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1755. — Л.1-10.
- 18 Интервью со спецпоселенцами-поляками с. Петровка Шортандинского района Акмолинской области.
- 19 Архив Президента Республики Казахстан (далее — АП РК). — Ф. 708. — Оп. 16/1. — Д. 301. — Л. 63.
- 20 История Казахстана: народы и культуры: учебное пособие. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. — 608 с.
- 21 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 27. — Д. 211. — Л. 38-42.
- 22 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 27.
- 23 Архив историко-краеведческого музея Акмолинской области. — КП. 16. 13293. — Л. 10.
- 24 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Д. 107. — Л. 5.
- 25 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 69.
- 26 ГА АО. — Ф. 3260. — Оп. 2. — Д. 52. — Л. 76.
- 27 Корнева В.Ю. Поляки Казахстана — Герои Социалистического Труда / В.Ю. Корнева // Молодежная—Жастар. — 2022. — № 5 (262). — С. 5-6.

А.С. Мұсағалиева, Р.М. Мұсабекова

Солтүстік Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игерудегі поляктар

Мақалада Солтүстік Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеруге арнайы қоныс аударушы поляктардың қатысуы қарастырылған. 1936 жылы поляктарды Батыс Украина мен Белоруссиядан жер аудару, олар үшін еңбек немесе арнайы поселкелерді ашу солтүстік аймақта бұл халықтардың жинақталып өмір сүретін аудандарының құрылуына алып келді. Ондай орындар Ақмола облысының Шортанды ауданы және Солтүстік Қазақстан облысының Красноармейск, Келлеров, Чкалов (қазіргі Тайынша) аудандарында болды. 1936 жылғы арнайы қоныс аударушы поляктар Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Солтүстік Қазақстанның аудандарында өмір сүріп, қалып қойды. 1950 жылдары олар солтүстік облыстарда тұратын басқа халықтармен бірге тың және тыңайған жерлерді игеруге толықтай қатысты. Арнайы қоныс аударушылар тұратын көптеген колхоздар мен еңбек поселкелері тың игеру совхоздарына айналдырылды. Ал поляктар Кеңес өкіметінің жаңа аграрлық реформаларына қатыса бастады. Оған мысал ретінде тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде сіңірген еңбегі үшін жоғарғы атақ алған ауыл шаруашылығы еңбеккерлерін айтуға болады. Бірақ, көптеген жылдар бойы олардың еңбектері туралы айтылмады, сондықтан да аталған мақала пайдаланылған көптеген деректері жаңа әрі ғылыми айналымға енген. Мақалада ҚР Президенті архиві, ҚР Орталық мемлекеттік архиві, Ақмола облыстық мемлекеттік архиві, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві қорларының құжаттары қолданылды. Сонымен қатар, мақалада аталған мекендерде арнайы қоныс аудару жылдары мен тың игеру кезінде өмір сүрген бұрынғы арнайы қоныс аударушы поляктардан алынған ауызша деректер пайдаланылды.

Кілт сөздер: тың игеру, 1936 жылғы арнайы қоныс аударушы поляктар, еңбек поселкелері, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облысы.

A.S. Mussagaliyeva, R.M. Mussabekova

Poles in the Development of Virgin and Fallow Lands in Northern Kazakhstan

This article examines the participation of Polish special settlers in the development of virgin and fallow lands in Northern Kazakhstan. The deportation of Poles from Western Ukraine and Belarus to Kazakhstan in 1936 and the establishment of labor or special settlements for them in the northern region led to the formation of compactly populated areas of these ethnic communities. Such settlements existed in the Shortandy district of the Akmola Region, and in the Krasnoarmeysky and Kellerovsky (now Tayynshinsky) districts of the North Kazakhstan Region. The Polish special settlers deported in 1936 remained in Northern Kazakhstan during World War II. In the 1950s, they actively participated, along with other local ethnic groups, in the development of virgin and fallow lands in this region. Many of the kolkhozes and labor settlements where the special settlers lived were transformed into state-owned virgin land farms (tselina sovkhoses). Poles became involved in the new agrarian reform of the Soviet Union. A striking example includes agricultural workers who were awarded high honors for their contributions during the virgin lands campaign. However, for many years their achievements were left unacknowledged, and therefore, many sources used in this article are new and have not yet been introduced into academic circulation. The article draws on documents from the collection of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of Akmola Region, and the State Archive of North Kazakhstan Region. In addition, oral sources collected from former Polish special settlers who lived in these areas during the special settlement period and the virgin lands campaign were also used.

Keywords: virgin lands, Polish special settlers of 1936, labor settlements, Northern Kazakhstan, Akmola Region, North Kazakhstan Region.

References

- 1 Abuov, N. (2008). Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1936–1957 gg. (na materialakh Severo-Kazakhstanskoi i Kokchetavskoi oblasti) [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1936–1957 (based on materials from the North Kazakhstan and Kokchetav regions)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 2 Tabuldenov, A.N. (2009). Deportatsii narodov i evakuatsionno-migratsionnye protsessy v Severnom Kazakhstane (1937–1956) [Deportations of peoples and evacuation-migration processes in Northern Kazakhstan (1937–1956)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Uralsk [in Russian].
- 3 Istoriia Kazakhstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 4 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 714. — Op. 2. — D. 29a. — L. 5 [in Russian].
- 5 (1996). *Akmolinskaia oblast v tsifrakh i faktakh proshlogo* [Akmola region in figures and facts of the past]. Akmola: Akmolinskoe oblastnoe upravlenie arkhivami i dokumentatsiei [in Russian].
- 6 SK GA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1189. — Op. 24. — D. 1. — L. 208 [in Russian].
- 7 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 11. — Op. 1. — D. 91. — L. 27 [in Russian].
- 8 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 714. — Op. 2. — D. 29a. — L. 8 [in Russian].
- 9 SK GA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 22-p. — Op. 1. — D. 843. — L. 32 [in Russian].
- 10 SK GA [The North Kazakhstan State Archives]. — F. 1189. — Op. 24. — D. 1. — L. 209 [in Russian].
- 11 (1997). *Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921–1975 gg.)* [From the history of Germans in Kazakhstan (1921–1975)]. Almaty-Moscow: Gotika [in Russian].
- 12 (2000). *Iz istorii poliakov v Kazakhstane (1936–1956 gg.)* [From the history of Poles in Kazakhstan (1936–1956)]. Almaty: “Kazakhstan” [in Russian].
- 13 TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. R-1137. — Op. 1p. — D. 21. — L. 71 [in Russian].
- 14 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1755. — L. 42 [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3260. — Op. 2. — D. 107. — L. 5 [in Russian].
- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3260. — Op. 2. — D. 107. — L. 18 [in Russian].
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1755. — L. 1-10 [in Russian].
- 18 Interviu so spetsposelentsami-poliakami s. Petrovka, Shortandinskogo raiona, Akmolinskoi oblasti [Interview with Polish special settlers from the village of Petrovka, Shortandy district, Akmola region] [in Russian].
- 19 AP RK [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 16/1. — D. 301. — L. 63 [in Russian].
- 20 Istoriia Kazakhstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 21 AP RK [The Archive of the President of the RK]. — F. 708. — Op. 27. — D. 211. — L. 38-42 [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1. — L. 27 [in Russian].
- 23 Arkhiv istoriko-kraevedcheskogo muzeia Akmolinskoi oblasti [Archive of the Akmola Region Historical and Local History Museum]. KP.16.13293. — L. 10 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 1. — Op. 2. — D. 107. — L. 5 [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 1. — L. 69 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archives of the Akmola region]. — F. 3260. — Op. 2. — D. 52. — L. 76 [in Russian].
- 27 Korneva, V.Yu. (2022). Poliaki Kazakhstana — Geroi Sotsialisticheskogo Truda [Poles of Kazakhstan — Heroes of Socialist Labor]. *Molodezhnaia-Zhastar*, 5(262), 5-6 [in Russian].

Сведения об авторах

Мусагалиева Арайлым — д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>

Мусабекова Роза — к.ф.н., ассоц. профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1471-8657>

Information about the authors

Mussagaliyeva Arailym — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>

Mussabekova Roza — PhD (Philology), Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1471-8657>

G. Narymbet¹ , Zh. Muldakhmetova¹ , N.B. Baimakhanov¹ , A. Amirbek^{2*}

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

²K. Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

(E-mail: n.qulnur_85@mail.ru; Zhanar_0869@gmail.ru; nurbek_911010@mail.ru; aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz*)

Methods and Language of Official Business Communication in the Ulus of Jochi

This article examines the language of official communication in the Ulus of Jochi. The authors discuss the conditions and factors that led to the eventual replacement of the Mongolian language in official correspondence. The article traces the consistent trend of using the most widespread languages of the Mongolian state in the organization of the administration of newly conquered territories, highlights the role and significance of Turkic-speaking tribes in the formation of the written culture of the Mongol Empire, and analyzes the ethnolinguistic conditions for the development of the official language of the Ulus of Jochi. The object of the study is the organization of state record keeping in the Ulus of Jochi, and the subject of the study is the means, form, and practice of communication by state authorities in the Ulus of Jochi. The authors determine the role of the Turkic language in the official paperwork of the Ulus of Jochi and conclude that the predominance of the Turkic-speaking population, as well as close ethno-cultural contacts between Mongolian and Turkic tribes, contributed to the establishment of the official status of the Turkic language in the Ulus of Jochi.

Keywords: history of Kazakhstan, Ulus Jochi, record keeping, communication, Turkic language, ethnocultural contacts, foreign policy correspondence.

Introduction

The emergence of the Ulus of Jochi was an important stage in the development of most of the peoples inhabiting the territory of Eastern Europe, Central Asia, and Siberia. This largely explains the interest of scholars in the history of this state. For many decades, the history of the Golden Horde has been studied by both domestic and foreign researchers. Despite this, certain aspects of its history remain extremely unevenly studied or completely unexplored. Among these are issues of administrative communication in the Ulus of Jochi.

In Kazakhstani historical science, office work in the Ulus of Jochi is studied in the context of the formation and development of statehood, the administrative system, and legal norms. The main focus is on the analysis of archaeological finds, oral traditions, and comparisons with other Mongolian uluses to reconstruct the process of governance, tax collection, and record keeping, which, like the language, gradually transformed under the influence of Turkic culture. The study of the administration, statehood, and, accordingly, the paperwork of the Ulus of Jochi, which in historical retrospect is closely connected with the territory of modern Kazakhstan, is an important part of research in the field of the history of Kazakhstan and the Golden Horde.

Thus, the relevance of studying record-keeping practices in the Ulus of Jochi lies in the need to fill gaps in the history of state administration in the Golden Horde, to understand the specifics of medieval communication and forms of government organization. The study helps to understand how state power functioned, how communication processes took place, and how written culture developed, especially considering that the Turkic language became official in the 14th century, which is important for studying the history and development of the languages of the peoples of Eurasia.

Materials and methods

Narrative sources, most of which have been translated into Russian, are no less valuable for our research. Among them, the works of Persian and Arab authors deserve special mention, but Persian sources are the most informative. The main source is the work *History of the Conqueror of the World* by Ala ad-Din Ata Malik Juvayni (1226–1283), who from a young age was in the service of the Mongol rulers of Khorasan. It contains valuable information about the administrative activities of the Mongol administration in the conquered lands. Another source is Rashid al-Din's *Compendium of Chronicles*, which contains information

* Corresponding author's e-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

about the organization of government in Hulaguid Iran, as well as samples of administrative documents cited in the text. The study of linguistic communication in the Ulus of Jochi involves the use of linguistic materials contained in historical monuments of the period under study. Among these, the lexicographical materials of *Codex Cumanicus* can be highlighted.

The study is based on the principles of historicism and objectivity. Following the principle of historicism, in exploring the topic, the authors sought to examine the processes and phenomena that took place in the history of the Ulus of Jochi in its development, in connection with socio-political and ethno-cultural processes. The main research methods are general historical, formal, historical-legal, and comparative-historical analysis, which together form an interdisciplinary approach, allowing us to extract the maximum amount of useful information from the materials studied on the issues of business communication in the Ulus of Jochi.

Results

The formation and establishment of the Ulus of Jochi, like that of any other state, was a long and complex process, which began during the lifetime of Genghis Khan himself. In 1207–1208, when “Jochi conquered the Yenisei Kyrgyz and other ‘forest peoples’ of southern Siberia, his father gave all these peoples to him” [1; 144, 145]. Another important stage in the formation of the Ulus of Jochi occurred in 1224, when Genghis Khan officially divided the Mongol Empire among his sons. The final consolidation of the Ulus of Jochi’s independence took place in the 1260s during the reign of Mengü-Timur (1266–1282). After his death, political tensions intensified in the country, leading to military conflicts. Then Toqta Khan (1291–1313) managed to defeat his main opponent, Nogai Khan, and preserve the unity of the Ulus of Jochi. The state of the Jochids once again embarked on a path of internal peace and prosperity.

In terms of ethnocultural characteristics, the lands united within the Mongol Empire differed greatly from one another. These were centers with centuries-old traditions. Genghis Khan, whose views and actions were always highly valued by his descendants, sought, first and foremost, to establish political power over numerous peoples: “When, by the power of the eternal God, the whole world from sunrise to sunset is united in joy and peace, then it will be clear what we want to do” [2; 180]. As a result of the expansion of the Great Mongolian Ulus, the state became multi-ethnic. Naturally, under these conditions, the Mongolian language could not serve as a means of communication for all the peoples of the empire, and even its use in the offices of the ulus rulers was limited. It was only the language of the ruling dynasty and a small part of the ruling elite. To govern numerous peoples, the Mongols had to use the most widespread languages of the empire. At this stage of the development of Mongol statehood, it was impossible to rely on only one or two languages.

It was only natural to recruit local personnel to serve the new government. The Mongolian language was not widely spoken, so it was not easy to find people who knew Mongolian [3; 308]. Despite this circumstance, the Chingizids successfully overcame these difficulties by recruiting people who spoke several languages, and in some cases, particularly in the eastern regions of *Pax Mongolica*, special educational institutions were created to train clerical workers who were experts in the Mongolian language and Uyghur script [4; 154]. Unfortunately, there is no information about the activities of such institutions in the western regions, i.e., in the Ulus of Jochi [5; 349].

It is evident that in the Ulus of Jochi, the Turkic-speaking population served as an intermediary between the Mongols and representatives of other peoples. The use of a particular language in the offices of the Chingizid rulers depended on the ethnic and linguistic environment in which they found themselves. Ata-Malik Juvayni, who served the Mongol rulers from a young age, writes: “They are assisted by scribes who know Persian, Uyghur, Chinese, Tibetan, Tangut, and other languages, because wherever a decree is sent, it must be written using the language and script of the people who live there” [5; 440]. Rashid al-Din reports the same thing: “Of all the peoples, they employed scribes who knew Persian, Uyghur, Chinese, and Tibetan, and if a decree was written for a particular place, they would write it in the language and script of that people” [6; 140]. Similar information can be found in later sources. Muhammad Hindusha Nahchivani, author of the clerical manual for katibs, *Dastur al-Katib Fi Ta’yin al-Maratib*, writes: “All government documents should be sent to each nation in its own language: to Iraq-i Arab in Arabic, to Iraq-i Ajam and Jibal-i Fars in Persian, and to the Mongols and Turks in Turkic” [7; 200].

Since its inception, the Ulus of Jochi has been predominantly populated by Turkic-speaking peoples. The steppes of Central Asia and Eastern Europe were the traditional habitat of Turkic-speaking tribes. The Ulus of Jochi included not only the vast Polovtsian steppes with numerous Turkic-speaking Kipchaks, but also settled Turkic centers with established cultural traditions, such as Khorezm and Bolgar. At the same

time, the Mongols themselves were relatively small, as most researchers claim. This is confirmed by historical materials that have survived to this day [8; 15].

From the very beginning of its existence, the Uyghur language became widespread in the western parts of the Mongol Empire. As one of the official languages of the empire, it was also used in the Ulus of Jochi. The spread of one of the official languages (Uyghur) of the empire in Dasht-i Kypchak was detrimental to the Mongolian language due to its functional limitations. The Turkic ethno-linguistic environment soon led to the complete displacement of the Mongolian language from administrative records. This process was accelerated by the ethnocultural closeness of the Mongols and Turks, as well as the long-standing political and cultural contacts between these peoples. At the same time, it should be noted that the Mongol administration of the Ulus of Jochi did not take any special measures to expand the use of the Mongolian language; rather, the opposite was the case. It is not possible to provide specific facts based on the available materials, but certain conclusions can be drawn from the reports of Arab authors. Thus, the secretary of the Egyptian sultan al-Malik al-Zahir Rukn al-Din Baybars al-Bunduqdari (1260–1277), Muhyi ad-Din Abu al-Fadl Abdullah Ibn Abd al-Zahir (died in 1293) writes in his “Biography of al-Malik al-Zahir”: “The chief qadi who was with him translated the message and sent a copy to Kanu; the sultan’s letter was read in Turkish to those who were with him” [9; 76]. As can be seen from these words, Berke’s entourage did not speak Mongolian. Another Egyptian official, al-Mufaddal ibn Abulfadail (13th–14th centuries), who was directly involved in diplomatic correspondence with the Ulus of Jochi, adds to Ibn Abd al-Zahir’s information that Khan Berke’s vizier knew two languages, Arabic and Turkic, but he does not mention the Mongolian language [9; 150].

Uyghur literary traditions in the Ulus of Jochi became even stronger. The Uyghur language, already known or at least understandable to most of the local population, became even closer thanks to the penetration of local linguistic elements. It should be noted that linguistic differentiation in the Middle Ages was less pronounced than today. For the most part, the Turkic populations of the vast Eurasian continent understood each other without much difficulty. The only difficulty, apparently, was the written literary language, especially if it was saturated with Arabic-Persian borrowings (among peoples who had adopted Islam) [10; 76].

The Uyghur business language was strongly influenced by local languages, especially Kipchak and Oghuz. The business language of the young state was still in its infancy, so it was strongly influenced by local literary canons, and their active convergence was also facilitated by the proximity of literary traditions that existed in the pre-Mongol period. Retrospective constructions suggest that the official written language of the Jochids was formed at this stage of the Ulus of Jochi’s development. Initially, the Uyghur business language used in the Jochid chancelleries did not undergo significant changes. However, the subsequent incorporation of the developed sedentary agricultural centers of Central Asia into the Ulus of Jochi contributed to a more active penetration of local linguistic elements into the official language. Later, with the transfer of the political center to the banks of the Volga, the Kypchak influence intensified, while maintaining stable literary contacts with Khorezm. Gradually, the Turkic official language of the Ulus of Jochi acquired a normative character, that is, this language was finally formalized.

Thus, its formation is based on the Uyghur language and the local linguistic environment. The concept of language normativity implies its variability, which depended on the linguistic characteristics of a particular region of the vast Jochid Empire. The concept of variability implies only a slight deviation from accepted linguistic norms (the processes of normativity and variability can be observed in the labels of Toktamish and Timur-Kutlug) [11].

The establishment of the Jochid dynasty contributed to the penetration and spread of Uyghur writing in Eastern Europe. Uyghur writing was the official script of the Mongol Empire. Thus, in the Ulus of Jochi, especially in the early stages of its development, Uyghur had official status, i.e., administrative documentation in the Jochi chancelleries was primarily drawn up in Uyghur script (which was used only for the Mongolian and Turkic languages). Based on the available materials, it is difficult to judge the prevalence of Uyghur script in the Ulus of Jochi; so far, we can only speak with certainty about its use in official documents. The surviving Golden Horde documents, as well as their few copies, serve as the main evidence of the active use of Uyghur script. According to researchers, the decrees included in the so-called collection of khan decrees to Russian metropolitans (compiled in the 15th century from Russian translations of Golden Horde documents, the so-called Abridged Edition) were written in Uyghur script [12]. Similar conclusions apply to the khan’s labels issued to the Italian colonies of Crimea and Azov [13]. A small but informative report on the spread of Uyghur script in the Golden Horde’s paperwork can be found in the materials of A.A. Bobrovnikov devoted to the analysis of Uyghur inscriptions on Russian documents [14].

In foreign policy correspondence, Uyghur script dominated, especially in the early stages, becoming the traditional script for diplomatic correspondence. The only Golden Horde administrative document attesting to the use of Uyghur script in foreign policy correspondence is a letter from Khan Tokhtamysh to the Polish king and Grand Duke of Lithuania Vladislav Jagiello (dated May 20, 1393) [10; 79]. Despite the expansion of the use of Arabic script, Uyghur script remained in use in diplomatic correspondence for a long time. This is evidenced by the reports of the Egyptian scholar and statesman Badr al-Din al-Aini: “On Thursday, 16 Rajab 832 (April 21, 1429), ambassadors arrived from Muhammad Khan, the ruler of Desht and Crimea. They brought with them a gift and two letters, one in Arabic and the other in Uyghur, but no one understood its contents and there was no one who could decipher this writing” [9; 187]. Probably, due to the long absence of diplomatic contacts with the Jochids, there was no one in the Egyptian sultan’s entourage who knew the Uyghur script. It should be added here that Arabic script was also used in correspondence with Iran at that time.

The specific linguistic situation in the Ulus of Jochi is well reflected in the coinage. The inscriptions on early Jochi coins are mostly written in Arabic script, but there are also coins with Uyghur-Turkic inscriptions [15]. The ethnocultural conditions of the Ulus of Jochi, to some extent, hindered the widespread use of Uyghur script. The main cultural centers of the Khorezm and Bulgar states were traditional areas of Arabic script use. This circumstance largely determined the use of Arabic script in the Jochi chancelleries. Arabic script continued to be used in all spheres of public life. Given the policies of the Mongol authorities, it was difficult for Uyghur script to compete with Arabic script, which had a long tradition in the main regions of the Ulus of Jochi. Although the Lower Volga region was not originally a major center of Muslim culture, it was nevertheless strongly influenced by the Turkic-Muslim culture of Bolgar and Khwarezm. The growing influence and spread of Islam naturally limited the use of Uyghur script in the offices of the Jochid dynasty, but despite this, Uyghur writing was preserved and continued to be used. This script was gradually phased out of active use at the end of the 14th–15th centuries. The use of Uyghur script not only for the Mongolian language, but also for the Turkic language, may also testify to the traditional nature of this norm, the origins of which are linked to the introduction of writing in the Mongolian state and the parallel use of both languages as official languages.

Based on an analysis of historical sources and the general linguistic and ethnocultural situation in the Ulus of Jochi, along with Uyghur script, Arabic script was also used in diplomatic correspondence. The expansion of the use of Arabic script in the field of office work under consideration took place gradually. It should also be noted that the letters of the Golden Horde khans, written in Uyghur, were duplicated in Arabic, which suggests that Arabic script was also widely used in foreign policy correspondence [9; 376].

Thus, the Mongol conquests and the formation of the Chingizid states gave a significant impetus to the spread of Uyghur script. Uyghur script was used in Eastern Europe, Central Asia, and Asia Minor. Uyghur script began to be used even in regions where it had previously been completely unknown. Historical science records many cases of its use by Turkish sultans. Owing to the Mongol rulers, it became one of the most widely used graphic systems of its time.

Discussion

It is important to note that the Turkic language was dominant throughout the entire territory of the Ulus of Jochi [16; 10]. Under such conditions, it is difficult to imagine the use of the Mongolian language in internal paperwork. The widespread use of the Turkic language is confirmed by the documents available today, as well as by the almost complete absence of Mongolian-language documents, with only a few exceptions.

M.A. Usmanov notes that: “With about a dozen Turkic-language narrative and archival monuments of writing, science still does not have a single official Golden Horde document in the Mongolian language addressed to non-Mongols. However, four monuments of Mongolian writing have been found on the territory of the Jochi Ulus: three paizi issued by khans of the 13th–14th centuries and fragments of a birch bark book containing both Uyghur-written Mongolian and Turkic-Uyghur texts. At the same time, unlike the traditional purely symbolic paiqizi, which has no direct connection with the linguistic environment, the second bilingual monument is interesting in that it is everyday and indicates the bilingualism of its owner” [17; 96].

Based on an analysis of the general historical situation in a specific region and data from historical sources, it can be assumed that the Jurchid chancelleries also used the Turkic language in diplomatic correspondence. It is understandable that the rapidly emerging power of the hitherto unknown Mongols would naturally arouse interest in them. However, before the emergence of Genghis Khan’s empire, little was known about the Mongolian language in the medieval world [3; 307]. Mongolian was not a language actively

used in the diplomatic sphere. Unlike Mongolian, the Turkic language was known in most countries that had diplomatic and other contacts with the Ulus of Jochi.

Nevertheless, it should be noted that the Mongolian language continued to be preserved in the Ulus of Jochi, primarily in terms of political prestige. It is difficult to judge from the available materials how widespread its use was. While diplomatic letters written in Mongolian have been preserved from other uluses of the Mongol Empire (letters from Ilkhan Argun (1284–1291) to the French king from 1289 and to Pope Nicholas IV from 1290, a letter from Ilkhan Muhammad Khudabanda Oljaytu to King Philip IV of France in 1305, etc.), we do not have any actual Jochid documents [10; 89].

It is known that the *Codex Cumanicus* dictionary also lacks Mongolian vocabulary [18]. Currently, the *Codex Cumanicus* is kept in the library of St. Mark's Cathedral in Venice. The *Codex Cumanicus* is a collection of several works bound together under a single cover, and can be divided into two independent parts. The first part is a reference book on the Cuman language, consisting of Italian (Latin)-Persian-Cuman dictionaries of terms, compiled by topic and area of application (the so-called Translator's Book), which was compiled between 1292 and 1295. The second part is a collection of religious texts, linguistic information, folklore materials by several different authors, with translations into Latin and the medieval dialect of Eastern High German (the so-called Missionary's Book, which dates from 1330–1340). It should be noted that both parts were repeatedly supplemented. This dictionary is clear evidence of the decisive importance of the Turkic (Kipchak) language in the Ulus of Jochi. It should be remembered that even before the Mongol conquests, the Kipchak language became a kind of lingua franca; moreover, after the establishment of the Jochid dynasty's power over the vast expanses of the Kipchak Steppe, the importance of the Kipchak language increased even more. The Kipchak language was also widely used among other ethnic groups. For example, the Crimean Armenian and Karaite communities adopted this language and preserved it for several centuries [19].

According to the renowned linguist L. Ligetti, the Turkic section of this dictionary was used for high-level contacts with the Mongol-Tatar elite [18; 229]. Researcher Y.R. Dashkevich, speaking about the linguistic situation in Crimea during the Golden Horde era, notes that: "Notarial acts of Kafa from 1289–1290, long before the city's heyday in the 1320s and 1330s, mention many times the translator of the Genoese community Pietro de Milano, who apparently knew Greek, Syrian (Arabic), and Tatar—at least, he was present in the notary's office when deeds involving persons of these nationalities were recorded" [20; 80]. The first half of the 14th century was the heyday of the Ulus of Jochi. Political stabilization and the strengthening of central authority had a favorable impact on the development of productive forces. The Ulus of Jochi became the political center of a vast region and one of the most powerful states of the medieval world. Political power led not only to socio-economic growth, but also to the cultural development of the Ulus of Jochi.

After the death of Khan Janibek (1357), fierce political struggles began in the country, taking the form of military conflicts. The weakening of the Ulus of Jochi was facilitated by a number of unfavorable factors, which further exacerbated the already turbulent political life of the state. It was only in 1380, owing to the efforts of Khan Tokhtamysh (1376–1395), that the unity of the state was restored for a time. However, the intensified contradictions between the Khan of the Golden Horde and the ruler of Maverannahr, Timur (1370–1405), led to military clashes, as a result of which the Ulus of Jochi suffered enormous damage.

At the beginning of the 15th century, political divisions in the Ulus of Jochi became even more pronounced. The separatist sentiments of local beks and the ambitions of the Jochid oghans made it impossible to restore the unity of the state, whose final collapse can be traced back to 1502. During the period under consideration, the Mongolian language finally lost its position in Jochid administration and gave way to the Turkic language. At the present stage, it is difficult to answer the question of when the Turkic language finally replaced Mongolian. Many researchers agree that the process of its replacement was natural and inevitable [21].

In historical science, there are various hypotheses regarding the time when the Mongolian language was displaced from official paperwork. Scholars point to different dates, sometimes significantly differing from one another. It should be noted that most historians do not specify a specific date for the displacement of the Mongolian language, limiting themselves to general remarks stating the fact of its displacement, since it is difficult to draw any definite conclusions based on the available materials. The displacement of the Mongolian language could have been associated with the accession of a particular khan to the Golden Horde throne or a period during his reign [22–23].

Researchers propose various names for the literary language of the Ulus of Jochi. N.A. Baskakov defines it as Kipchak or Juchi; Kipchak-Golden Horde (eastern); Kipchak-Golden Horde (western) or Kipchak-

Mamluk [24; 70]. E.N. Nadzhip takes a similar position on this issue, believing that it is more appropriate to use neutral terms such as Oghuz-Kipchak or Kipchak-Oghuz monument. E.N. Nadzhip also uses terms such as “Golden Horde-Khorezmian” language and “Volga Turks”, which vividly characterize the unique linguistic situation in the region under consideration [25; 9]. Some modern researchers suggest calling the literary language of the Ulus of Jochi “Tatar” [26; 29].

Another argument is based on a formal and linguistic analysis of the Golden Horde’s decrees issued to the Russian clergy in synchronous Russian translations, as well as the khan’s decrees issued to Venetian merchants, which are now preserved in Italian and Latin. According to A.P. Grigoriev, some of the originals of these decrees were written in Mongolian, but were translated into Russian from Turkic [27; 89]. According to Hungarian researcher I. Vasari, the Golden Horde decrees given to the Russian clergy were originally written in Turkic [13; 198]. A.N. Kononov believes that prolonged contact with Turkic peoples contributed to the fact that, unlike Mongolian, the Turkic language was well known in Russian lands: “During the years of Mongol-Tatar rule, practical knowledge of the Turkic language in Russia did not weaken, but may even have been strengthened in connection with the conquerors. Frequent trips by Russian princes to the Horde and communication with representatives of the Horde gave rise to the first official translators and interpreters” [28; 16].

M.A. Usmanov particularly emphasizes the importance of the Turkic language in the official business of the Jochi Ulus. In his opinion, the process of the Jochids’ transition to the Turkic language in the official sphere began as early as the reign of Khan Berke (1257–1266). Analysis of narrative sources allowed the researcher to suggest that the Mongolian language was replaced in official paperwork in the Ulus of Jochi as early as the mid-13th century [17; 100].

According to L.F. Abzalov, it is likely that in the Ulus of Jochi, as in other parts of the Mongol Empire, the Mongolian language was being displaced from the sphere of official business. The Chingizids were gradually undergoing linguistic assimilation. This process was accelerated in the Ulus of Jochi by the ethnocultural proximity of the Mongols and Turks, as well as the long-standing political and cultural contacts between these peoples. At the same time, it should be noted that the Mongol administration of the Ulus of Jochi did not take any special measures to expand the use of the Mongolian language; rather, the opposite was true. At the same time, these processes were already largely independent of the powerful Mongol rulers, who probably spoke Turkish well [29; 178].

Western European scholars were among the first to use archival materials in studying the history of the Ulus of Jochi. According to J. Hammer von Purgstall, the most widely spoken languages of the empire, namely Mongolian, Uyghur, Arabic, Persian, Tangut, and Chinese, were used as official languages in the Mongol state [30]. In his famous work “The Golden Horde. The Mongols in Russia, 1223–1502”, concludes that Mongolian and Turkic were used as official languages. The author notes that this situation had existed since the founding of the Mongol state [23].

Conclusion

Thus, in the early stages of the formation and development of the Ulus of Jochi, Mongolian and Turkic served as the official written languages. Examining the trends in their development during this period, we can observe a gradual replacement of the Mongolian language in the sphere of Jochi administration. In conclusion, several key points can be highlighted. The adoption and introduction of writing in the Mongol Empire was conditioned by the formation and development of the state apparatus, with Uyghur administrative traditions playing a decisive role. The ethnolinguistic situation in the Ulus of Jochi predetermined the functional development of the Turkic language. The Uyghur script became the official language of the Ulus of Jochi alongside Mongolian while the unified Mongol Empire still existed.

Mongolian was the primary official language of the Ulus of Jochi, primarily in terms of political prestige, but the main language of official paperwork was Turkic, the use of which did not contradict the traditions of clerical work. For this reason, the Mongolian language was smoothly and unhindered replaced in the Jochi administration. Thus, it can be argued that the Turkic language was used in the official administration of the Jochi Ulus alongside Mongolian and most likely had official status.

References

- 1 Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongol-un niiuca tobcijan*. Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник / С.А. Козин. — Москва: Изд-во АН СССР, 1941. — 619 с.

- 2 История монгалов / Дж. дель Плано Карпини. — 3-е изд. — Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук. — М.: Мысль, 1997. — 460 с.
- 3 Sinor D. Interpreters in Medieval Asia / D. Sinor // Asian and African Studies. Journal of the Israel Oriental Society. — 1982. — Vol. 16, No. 3. — P. 321–336.
- 4 Чулуунг Далай. Монголия в XIII–XIV вв. / Д. Чулууны. — М.: Наука, 1983. — 232 с.
- 5 Джувеини Ата-Мелик. Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувеини / Ата-Мелик Джувеини; пер. с перс. Дэ/с.Э. Бойла. Предислов. и библиография Д.О. Моргана. Пер. с англ. на рус. Е.Е. Харитоновой. — М.: Магистер-Пресс, 2004. — 689 с.
- 6 Рашид ад-Дин. Сборник летописей / пер. с перс. Ю.П. Верховского; прим. Ю.П. Верховского и Б.Н. Панкратова. — Т. II. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — 248 с.
- 7 Пириев В.З. О некоторых вопросах государственного устройства при хулагуидах и джаларидах (по материалам «Дастур ал-катиб фи тайин ал-маратиб» Мухаммада ибн Хиндушаха Нахчивани) / В.З. Пириев // Советское востоковедение: проблемы и перспективы. — М., 1988. — С. 197–203.
- 8 Фёдоров-Давыдов Г.А. О надписи на кости из Нового Сарая / Г.А. Федоров-Давыдов, С. Вайнер // СА. — 1963. — № 3. — С. 245–248.
- 9 История Казахстана в арабских источниках. — Алматы, 2005. — Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. — 713 с.
- 10 Абзалов Л.Ф. Официальный письменный язык и канцелярская культура Улуса Джучи: дисс. ... канд. ист. наук / Л.Ф. Абзалов. — Казань, 2009. — 255 с.
- 11 Нуриева Ф.Ш. Исторические и лингвистические условия формирования тюрко-татарского литературного языка золотоордынского периода / Ф.Ш. Нуриева. — Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 2004. — 375 с.
- 12 Зимин А.А. Краткое и пространное собрание ханских ярлыков, выданных русским митрополитам / А.А. Зимин // АЕ. — 1961. — М., 1962. — С. 28–41.
- 13 Вашари И. Жалованные грамоты Джучиева Улуса данные итальянским городам Кафа и Тана / И. Вашари // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани 1223–1556. — Казань: Мастер Лайн, 2002. — С. 193–206.
- 14 Бобровников А.А. О монгольских надписях на русских актах (письмо к В.В. Вельяминову-Зернову) / А.А. Бобровников. — СПб., 1861. — 17 с.
- 15 Пырсов Ю.Е. Каталог джучидских монет Саратовского областного музея краеведения / Ю.Е. Пырсов. — Казань: Изд-во Казан. госуд. ун-та, 2002. — 64 с.
- 16 Крамаровский М.Г. Золотоордынский город Солхат-Крым. К проблеме формирования городской культуры (новые материалы) / М.Г. Крамаровский // Татарская археология. — 1997. — № 1. — С. 101–106.
- 17 Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. / М.А. Усманов. — Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1979. — 318 с.
- 18 Codex Cumanicus. Edited by G. Kuun with the prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligetti. — Budapest, 1981.
- 19 Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Т.Н. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков / А. Гаркавец. — Алматы: КАСЕАН. Баур, 2007. — 912 с.
- 20 Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus — вопросы возникновения / Я.Р. Дашкевич // ВЯ. — 1985. — № 4. — С. 72–83.
- 21 Григорьев В.В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству / В.В. Григорьев. — М., 1842. — 132 с.
- 22 Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В.В. Бартольд // Сочинения. Т. V. — М.: Наука, 1968.
- 23 Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223–1502 / B. Spuler. — 2., erweiterte Auflage. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. — 638 s.
- 24 Шильдбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. / пер. со староием. Ф.К. Бруна; Издание, ред. и прим. З.М. Бунятова. — Баку: Элм, 1984. — 137 с.
- 25 Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках / Э.Н. Наджип // СТ. — 1970. — № 1. — С. 87–92.
- 26 Мицнегулов, Х.Ю. Деньяда суземез бар / Х.Ю. Мицнегулов. — Казан: Татар кит. нэшр, 1999. — 336 б.
- 27 Григорьев А.П. Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. / А.П. Григорьев // ТС. — 1981. — С. 81–89.
- 28 Кононов А.Н. История изучения тюркских языков (дооктябрьский период) / А.Н. Кононов. — Л.: Наука, 1972. — 271 с.
- 29 Абзалов Л.Ф. Тюркский язык в официальном делопроизводстве Улуса Джучи в XIII столетии / Л.Ф. Абзалов // Учебные записки казанского государственного университета. — 2008. — № 150. — С. 176–182
- 30 Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak. Der Mongolen in Russland. — Pesth, 1840. — 184 s.

Г. Нарымбет, Ж. Мулдахметова, Н.Б. Баймаханов, А. Амирбек

Жошы Ұлысындағы ресми іс-қағаз коммуникациясының тәсілдері және тілі

Мақала Жошы ұлысындағы іс жүргізу коммуникациясының тілін қарастыруға арналған. Моңғол тілінің ресми іс жүргізуден түпкілікті ығыстырылуын анықтайтын жағдайлар мен себептерде зерделенген. Сонымен қатар жаңадан жаулап алынған аумақтарды басқаруды ұйымдастыруда Моңғол мемлекетінің ең көп таралған тілдерін қолданудың табиғи тенденциясы байқалады, Моңғол империясының жазбаша мәдениетін қалыптастырудағы түркі тілдес тайпалардың рөлі мен маңызы атап өтілген, Жошы ұлысының ресми тілінің дамуының этнолингвистикалық жағдайлары талданған. Зерттеу нысаны Жошы ұлысындағы мемлекеттік іс-жүргізуді ұйымдастыру, зерттеу пәні Жошы ұлысындағы мемлекеттік билік байланысының құралдары, түрі және тәжірибесі. Авторлар Жошы Ұлысының ресми іс жүргізуіндегі түркі тілінің рөлін анықтап, түркітілдес халықтың басым болуы, сондай-ақ моңғол және түркі тайпалары арасындағы тығыз этномәдени байланыстар Жошы Ұлысында түркі тілінің ресми мәртебесін орнатуға ықпал етті деген қорытындыға келген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Жошы Ұлысы, іс-қағаз, коммуникация, түрік тілі, этномәдени байланыстар, сыртқы саяси хат алмасу.

Г. Нарымбет, Ж. Мулдахметова, Н.Б. Баймаханов, А. Амирбек

Способы и язык официальной делопроизводственной коммуникации в Улусе Джучи

Статья посвящена рассмотрению языка делопроизводственной коммуникации в Улусе Джучи. Авторы данной статьи рассматривают условия и причины, определившие окончательное вытеснение монгольского языка из официального делопроизводства. В статье прослеживается закономерная тенденция применения наиболее распространенных языков Монгольского государства в деле организации управления вновь завоеванными территориями, выделяются роль и значение тюркоязычных племен в становлении письменной культуры Монгольской империи, проанализированы этнолингвистические условия развития официального языка Улуса Джучи. Объектом исследования является организация государственного делопроизводства Улуса Джучи, предметом исследования выступают средства, форма и практика коммуникаций государственной власти в Улусе Джучи. Авторы определяют роль тюркского языка в официальном делопроизводстве Улуса Джучи и приходят к выводу, что преобладание тюркоязычного населения, а также тесные этнокультурные контакты между монгольскими и тюркскими племенами способствовали установлению официального статуса тюркского языка в Улусе Джучи.

Ключевые слова: история Казахстана, Улус Джучи, делопроизводство, коммуникация, тюркский язык, этнокультурные контакты, внешнеполитическая переписка.

References

- 1 Kozin, S.A. (1941). *Sokrovennoe skazanie. Mongolskaia khronika 1240 g. pod nazvaniem Mongol-un niiuca tobcijan. Yuan chao bi shi. Mongolskii obydenyi izbornik* [The Secret History. The Mongolian Chronicle of 1240, Titled Mongol-un niiuca tobcijan. Yuan chao bi shi. Mongolian Everyday Collection]. Moscow: Izdatelstvo akademii nauk SSSR [in Russian].
- 2 Dzh. del Plano Karpini (1997). *Istoriia mongalov* [History of the Mongols]. *Puteshestvie v Vostochnye strany — Travel to Eastern countries*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Sinor, D. (1982). Interpreters in Medieval Asia. *Asian and African Studies. Journal of the Israel Oriental Society*, 16, 3, 321–336 [in Russian].
- 4 Chuluung Dalai. (1983). *Mongoliia v XIII–XIV vv.* [Mongolia in the XIII–XIV centuries]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Dzhuveini Ata-Melik. (2004). *Chingiskhan. Istoriia zavoievatel'ia mira, zapisannaia Ala-ad-Dinom Ata-Melikom Dzhuveini* [Genghis Khan. The story of the conqueror of the world, recorded by Ala-ad-Din Ata-Melik Juvaini]. (D. Boyle, Trans.). Moscow: Magister-Press [in Russian].
- 6 Rashid ad-Din (1960). *Sbornik letopisei* [Compendium of Chronicles]. (Yu.P. Verkhovskii, Trans.). Vol 2. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo akademii nauk SSSR [in Russian].
- 7 Piriev, V.Z. (1988). O nekotorykh voprosakh gosudarstvennogo ustroistva pri khulaguidakh i dzhalariaidakh (po materialam «Dastur al-katib fi taiin al-maratib» Mukhammad ibn Khindushakha Nakhchivani) [On some issues of state structure under the Hulaguids and Jalariids (based on materials from “Dastur al-katib fi tayin al-maratib” by Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani)]. *Sovetskoe vostokovedenie: problemy i perspektivy — Soviet Oriental Studies: problems and prospects*, 197–203 [in Russian].
- 8 Fedorov-Davydov, G.A. (1963). O nadpisi na kosti iz Novogo Saraia [About the inscription on the bones from the New Saray]. *II CA*, 3, 245–248 [in Russian].

- 9 (2005). *Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh Tom 1. Izvlecheniia iz arabskikh sochinenii, sobrannye V.G. Tizengauzenom* [History of Kazakhstan in Arabic sources Volume 1. Extracts from Arabic works collected by V.G. Tiesenhausen]. Almaty [in Russian].
- 10 Abzalov, L.F. (2009). Ofitsialnyi pismennyi yazyk i kantseliarskaia kultura Ulusa Dzhuchi [Official written language and clerical culture of the Ulus of Jochi]. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 11 Nurieva, F.Sh. (2004). *Istoricheskie i lingvisticheskie usloviia formirovaniia tiurko-tatarskogo literaturnogo yazyka zolotoordynskogo perioda* [Historical and linguistic conditions for the formation of the Turkic-Tatar literary language of the Golden Horde period]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 12 Zimin, A.A. (1962). Kratkoe i prostrannoe sobranie khanskikh yarlykov, vydannykh russkim mitropolitam [A short and lengthy collection of khan's labels issued to Russian metropolitans]. Moscow [in Russian].
- 13 Vashari, I. (2002). Zhalovannye gramoty Dzhuchieva Ulusa dannye italianskim gorodam Kafa i Tana [Charters of the Jochi Ulus given to the Italian cities of Kafa and Tana]. *Istochnikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordya). Ot Kalki do Astrakhani 1223–1556 — Source studies on the history of the Ulus of Jochi (the Golden Horde). From the Kalka River to Astrakhan 1223–1556*. Kazan: Master Lain, 193–206 [in Russian].
- 14 Bobrovnikov, A.A. (1861). *O mongolskikh nadpisiakh na russkikh aktakh (pismo k V.V. Veliaminovu-Zernovu)* [On Mongolian inscriptions on Russian documents (letter to V.V. Velyaminov-Zernov)]. Saint Petersburg [in Russian].
- 15 Pyrsov, Yu.Ye. (2002). *Katalog dzhuchidskikh monet Saratovskogo oblastnogo muzeia kraevedeniia* [Catalog of Jochid coins of the Saratov Regional Museum of Local History]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Kramarovskii, M.G. (1997). Zolotoordynskii gorod Solkhat-Krym. K probleme formirovaniia gorodskoi kultury (novye materialy) [The Golden Horde City of Solkhat-Crimea. On the Problem of Formation of Urban Culture (New Materials)]. *Tatarskaia arkhologiiia — Tatar Archaeology*, 1, 101–106 [in Russian].
- 17 Usmanov, M.A. (1979). *Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV–XVI vv.* [Grant Acts of the Jochi Ulus of the 14th–16th Centuries]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 18 Kuun, G. (Eds.). (1981). *Codex Cumanicus*. Budapest.
- 19 Garkavets, A. (2007). *Kypchakskoe pismennoe nasledie. T.N. Pamiatniki dukhovnoi kultury karaimov, kumanov-polovtsev i armiano-kypchakov* [The Kipchak Written Heritage. T.N. Monuments of the spiritual culture of the Karaites, Cumans-Polovtsians, and Armenian-Kipchaks]. Almaty: KASEAN. Baur [in Russian].
- 20 Dashkevich, Ya.R. (1985). *Codex Cumanicus — voprosy vozniknoveniia* [Codex Cumanicus — issues of origin]. *VYa*, 4, 72–83 [in Russian].
- 21 Grigorev, V.V. (1942). *O dostovernosti yarlykov, dannykh khanami Zolotoi Ordya russkomu dukhovenstvu* [On the authenticity of the labels given by the khans of the Golden Horde to the Russian clergy]. Moscow [in Russian].
- 22 Bartold, V.V. (1968). Dvenadtsat lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. *Sochineniia — Compositions*, V. Moscow: Nauka [in Russian].
- 23 Spuler, B. (1965). *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223–1502* [The Golden Horde. The Mongols in Russia. 1223–1502]. Wiesbaden: Otto Harrassowitz [in German].
- 24 Shiltberger, I. (1984). *Puteshestvie po Evrope, Azii i Afrike s 1394 po 1427 g.* [Travels across Europe, Asia, and Africa from 1394 to 1427]. Baku: Elm [in Russian].
- 25 Nadzhip, E.N. (1970). *O srednevekovykh literaturnykh traditsiiakh i smeshannykh pismennykh tiurkskikh yazykakh* [On Medieval Literary Traditions and Mixed Written Turkic Languages]. *ST*, 1, 87–92 [in Russian].
- 26 Mitsnegulov, Kh.Yu. (1999). Deniada suzemez bar [There is no language in the world]. Kazan: Tatar kit. neshr [in Tatar].
- 27 Grigorev, A.P. (1981). Ofitsialnyi yazyk Zolotoi Ordya XIII–XIV vv. [The official language of the Golden Horde of the XIII–XIV centuries]. *TS*, 81–89 [in Russian].
- 28 Kononov, A.N. (1972). *Istoriia izucheniia tiurkskikh yazykov (dooktiabrskii period)* [History of the study of Turkic languages (pre-October period)]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 29 Abzalov, L.F. (2008). Tiurkskii yazyk v ofitsialnom deloproizvodstve Ulusa Dzhuchi v XIII stoletii [The Turkic Language in the Official Records of the Ulus of Jochi in the 13th Century]. *Uchebnye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta — Study Notes of Kazan State University*, 150, 176–182 [in Russian].
- 30 Hammer-Purgstall J. von (1840). *Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak. Der Mongolen in Russland* [The Golden Horde in Kiptschak. The Mongols in Russia]. Pesth [in German].

Information about the authors

Narymbet Gulnur — PhD, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9098-8910>

Muldakhmetova Zhanar — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

Baimakhanov Nurbek — Master, Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-6221-2070>

Amirbek Aidarbek — PhD, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

А. Оразбайқызы^{1*} , Т. Жолдасұлы²

¹Сельчук университеті, Конья, Түркия;

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: aigerim.orazbaikyzy@gmail.com; zholdassuly2018@gmail.com)

Ұлы Отан соғысы мен соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы діни ахуал: Қазақстандағы Орыс православие шіркеуінің тарихы мысалында

Мақалада Қазақстандағы Орыс православие шіркеуінің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жағдайы, саяси өмірдегі рөлі мен тарихи маңызы, сондай-ақ соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы шіркеулер қызметінің шектелуі мен дінге қарсы саясаттың қайта күшеюі талданған. Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңес пен Қазақ КСР аумағындағы өкілеттілердің баяндамалары негізінде мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынас, туындаған мәселелер және олардың шешу жолдары қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орыс православие шіркеуінің тарихын, соғыс барысындағы атқарған қызметін, И.В. Сталиннің сыртқы саясатында шіркеудің атқарған рөлін және оның жеңіске қосқан үлесін анықтау. Зерттеу міндеттеріне соғыс жылдарындағы Орыс православие шіркеуіне қатысты мемлекеттік саясаттың ерекшеліктерін талдау, шіркеудің патриоттық қызметі мен қоғамдағы орнын айқындау, сондай-ақ соғыстан кейінгі кезеңде шіркеу қызметін шектеу үрдістерін көрсету кіреді. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шіркеудің патриоттық қызметі мен жеңіске қосқан үлесі, сондай-ақ Қызыл Армияға көмек ретінде киім-кешек, қаржы және азық-түлік жинау ісі туралы мәліметтер архив құжаттарына негізделген. Зерттеу нәтижесінде соғыс жылдары мемлекет пен православие шіркеуі арасындағы қатынастарда уақытша ымыра орнап, дінге қатысты саясат белгілі бір дәрежеде жұмсарғаны анықталды. Архиепископтармен өткізілген кездесу нәтижесінде Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңес құрылды. Соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда шіркеулердің ашылуы мен қызметі баяулап, мемлекеттік бақылау күшейді. Соғыс жылдарындағы ауыр кезеңді еңсеру мақсатында дінді өз мүдделеріне пайдаланған большевиктік кеңес билігі, соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстанның көптеген аймақтарында шіркеулердің қайта ашылуына және қызметін жалғастыруларына рұқсат бермеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, атеизм, діни саясат, Ұлы Отан соғысы, орыс православие шіркеуі, дінбасылар, діни патриотизм.

Kipicne

Большевиктер билікке келген сәттен бастап атеистік мемлекет құру бағытын ұстанды. Бұл саясат 1930 жылдары одан әрі күшейіп, шіркеу іс жүзінде діни ұйым мәртебесінен айырылды. Шіркеуге қайырымдылықпен айналысуға, сенушілерге ғибадат етуге және діни рәсімдер өткізуге тыйым салынды. Дін қызметкерлеріне тек науқастар мен қайтыс болғандарға арнайы рұқсатпен баруға ғана мүмкіндік берілді. Осындай қатаң атеистік саясат соғыс шарттарына қарай мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастардың уақытша өзгеруіне алғышарт болды.

Ұлы Отан соғысының басталуымен бірге шіркеу қызметі жанданды. Сталин сыртқы саясаттағы жағдайға байланысты шіркеуге белгілі бір жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды. Дінге қатысты саясат жұмсарып, православие шіркеуі сыртқы саясатта атқарушы рөлдердің біріне айналды. Соғыс жылдары Қазақстанның бірқатар облыстарында жаңа шіркеулер ашылып, діни өмір қайта қалыптаса бастады. Шіркеу өзіне заңды тұлға мәртебесін қайтарып, соғыстың алғашқы күндерінен бастап қорғаныс қорларына қаржы жинау және патриоттық қозғалыстарды қолдау ісіне араласа бастады. Мақалада сол соғыс жылдарындағы орыс православие шіркеуінің (әрі қарай — ОПШ) патриоттық әрекеттеріне, сыртқы саясаттағы маңызына және соғыстан кейінгі жылдардағы жағдайына тоқталатын боламыз. Сонымен қатар бұл жылдардағы Қазақстан бойынша облыстардағы шіркеулердің жағдайы архив деректері арқылы ашып көрсетілетін болады.

Материалдар және әдістер

Зерттеуде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (әрі қарай — ҚР ОМА) 1709-қоры (Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aigerim.orazbaikyzy@gmail.com

өкілеттісі, 1-т.: 1943-1961 жылдар және 1-т.: 1943–1965 жылдар) негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сондай-ақ қосымша дереккөз ретінде «Астана қаласының Мемлекеттік мұрағаты» (әрі қарай — АҚММ) Мемлекеттік мекемесінің 32-қоры (1929–1931 жылдардағы Ақмола қаласының мешіт және шіркеулерін мәдени-ағарту мекемелері ретінде пайдалануға беру, мемлекеттік аппаратты тазарту бойынша материалдары (комиссия отырыстарының хаттамалары, актілер, ұсыныстар және т.б.) және 1941-1945 жылдардағы Кеңес өкіметінің Орыс православие шіркеуіне қатысты саясатын көрсететін Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві мен Ресей Федерациясының Президенттік архивінің құжаттар жинағы қолданылды [1].

Деректерді пайдалану барысында кеңестік кезең құжаттарының идеологиялық сипаты ескеріліп, олардың шынайылық деңгейін бағалау үшін деректік талдау әдісі қолданылды. Сипаттай баяндау әдісі — Ұлы Отан соғысы мен соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы Орыс православие шіркеуінің қызметі мен қоғамдағы орнын көрсетуде пайдаланылды. Салыстырмалы талдау әдісі — зерттеліп отырған кезеңдердегі мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастардың өзгерісін, шіркеуге қатысты саясаттағы айырмашылықтарды айқындау үшін қолданылды. Методологиялық негіз ретінде тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды.

Нәтижелері

1917 жылғы Қазан революциясының нәтижесінде билікке келген коммунистік партия (большевиктердің) көп ұзамай халықтың және Ресей империясының қоғамдық-саяси өміріне қатысты революциялық көзқарастарын жүзеге асыра бастады. 1918 жылы қатарынан қабылданған «Азаматтық неке туралы» [2; 111–112], «Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден ажырату туралы» декреттердің нәтижесінде барлық жалпы білім беру орындарында дінді оқыту тоқтатылып, діни ұйымдар заңды мәртебеден, жеке мүліктерге ие болу құқығынан ажыратылды [2; 131–132].

1920–1930 жылдары Қазақстан аумағында көптеген шіркеулер мен мешіттер жабылып, олардың ғимараттары халық үйлері мен музейлер ретінде пайдалануға берілді. Мұндай шаралар кеңестік биліктің дінге қарсы ұстанымын күшейтіп, шіркеуді қоғамдық өмірден толық ығыстыру мақсатын көздеді. Алайда соғыс басталған кезде елдің ішкі және сыртқы саяси жағдайы билікті шіркеуге қатысты көзқарасын қайта қарауға мәжбүр етті [3; 417].

Орыс православие шіркеуіне қатысты И.В. Сталиннің саясатын екі кезеңге бөліп көрсетуге болады: 1920–1930 және 1941–1953 жылдар. Бірінші кезеңде шіркеу қуғынға ұшырап, тіпті жойылуы мақсат етілген болса, екінші кезеңде соғыстың басталуына орай И.В. Сталиннің шіркеуге қатысты саясаты жұмсара бастады, бірақ қудалау толығымен тоқтап қалмады [4; 9–11].

Сталиннің «жұмсарған» саясатының себептерінің бірі Германияның соғыс ашуы болды. КСРО билігіндегілер үшін А. Гитлерге қарсы одақтастары — Ұлыбритания мен АҚШ маңызды орынға шықты. 1941 жылдың күзінде Мәскеуге келген Ф. Рузвельттің уәкілі А. Гарриман, Америка қоғамының Кеңес Одағындағы орыс шіркеуіне деген аландаушылығы мен президенттің православие шіркеуінің құқығы мен саяси жағдайын жақсартуы туралы сәлемдемесін жеткізген еді [5; 284].

Сонымен қатар АҚШ-та президент Ф. Рузвельттің КСРО-ға жақтас ретінде Германияға соғыс ашу жоспары қызу талқыға түскенімен, КСРО секілді дінге еркіндік берілмеген мемлекетке қаржылай және техникалық көмек беру мүмкін еместігі АҚШ қоғамындағы басым пікір еді. Ф. Рузвельт техникалық көмек көрсетуге Сенатты көндіруі үшін, Кеңес Одағындағы АҚШ елшілігіне елдегі әртүрлі діни ұйымдардың жағдайы туралы ақпараттар жинауды тапсырды [6; 267].

Соғыстың басталғаннан кейін орын алған саясаттағы өзгерістердің нәтижесі ретінде 1943 жылдың 4 қыркүйегіндегі атақты архиерейлер мен Сталиннің кездесуін атап көрсетуге болады. Бұл кездесу өтпес бұрын Сталин Г. Карповпен кездесу ұйымдастырып, митрополит Сергей, Алексей және Николай туралы мінездеме және олардың шіркеу алаңындағы беделдері туралы сұрастырған еді. Сталин тарапынан шіркеуді мемлекеттің сыртқы саясатында қолдану туралы ниетін көрсеткен сұрақтар да қойылған. Ол кездесуде Орыс православие шіркеуімен үнемі байланыста болу үшін қандай орган құруға болатыны туралы Карповпен ақылдасқан. Нәтижесінде 1943 жылы қыркүйекте әдеттегі жоспар бойынша мемлекеттік қауіпсіздік полковнигі Г. Карповтың басшылығындағы Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңес құрылды [6; 274].

1943 жылғы қыркүйектегі кездесу барысында Мәскеу және бүкіл Русь патриархын сайлау үшін архиерейлер соборын шақыру, православие шіркеулері мен діни ағарту орындарын ашу, ай сайынғы діни журналдар шығару және бұрын сотталған епископтардың тағдырын қарау туралы мәселелері көтерілді. Амнистияға арналған тізімде Алматы және Қазақстанның болашақ епископы — Николай

(Могилевский) ғана тірі қалған, ал қалған епископтар 1937-1938 жылдары азапталып өлтірілген болатын. 1943 жылғы 8 қыркүйекте өткен епископтар соборында митрополит Сергей (Страгородский) патриарх болып сайланып, айдау мен лагерьлерден босап шыққан епископтар мен дін қызметшілері қайтадан қызметке тағайындалды. Приходтарда дін қызметкерлерінің жетіспеушілігіне байланысты патриархия дін қызметшілерін миряндар — яғни христиандық қауымға жатпайтын адамдар арасынан таңдауға рұқсат берді [1; 23-24].

Кездесу нәтижесінде 1943 жылдың 28 қарашасында «Шіркеулерді ашу туралы» КСРО Халық комиссарлар кеңесінің № 1325 қаулысы қабылданды. Бұл қаулы елдегі бірқатар облыстарда жаппай шіркеулердің ашылуын қамтамасыз етуі керек болған. Бірақ шіркеудің күшейіп кетуін қаламаған Кеңес үкіметі облыстардың өкілеттілеріне қаулыға қатысты нұсқау хат жолдаған. Нұсқау хатта дінбасылар мен діни жамағатқа бұл қаулының таныстырылмауы тиістігі, сондай-ақ шіркеу ашпауға қатысты шешімдердің себептері көрсетілмеуі тиіс екені жазылған [7; 73].

Шіркеулерді ашудың жаңа тәртібі бойынша осы мәселелерді шешуге епархияның архиерейлерін қатыстыру да көзделген. Епископтар дінге сенушілерден шіркеулерді ашу туралы өтініштерді қабылдап, олардың қайсысын қолдауға болатынын анықтайтын еді. Содан кейін өтініштер өкілеттілерге жеткізілетін. Кеңес барлық мән-жайды анықтап алғаннан кейін өтініштерге қатысты алдын ала шешім қабылдап, Халық комиссарлар кеңесі нақты шешім шығаратын болған [6; 310].

Мұндай қиын рәсімдер орыс православие шіркеуі мен оның ғибадатханаларын қайтарып беруді кешіктіру үшін жасалатын. Осы сарындағы мәселелердің соғыс жылдарында және де соғыстан кейінгі жылдарда да орын алғанын архив құжаттарынан көре аламыз. 1946 жылы Қызылорда облыстық атқару комитетінің жанындағы шіркеу істерінің басқарушысы Ситниковқа, православие христиандарының бір тобы 3 жыл бойы (1943 жылдан бері) храм ашуға қатысты өтініш білдіріп келген. Ғибадатханаға лайықты тегін бір үй-жай берулерін және оған дін қызметшісін тіркеуді сұраған. Алайда, храмның ашылуына қол жеткізе алмаған дінге сенушілер (1000 адам қол қойған) келесі жылы архиепископ Николайдың (Могилевский) атына өтініш жазып, Г. Карповқа тікелей өтініш білдіру үшін қолдау көрсетуін өтінген. 1947 жылы дәл осы мәселемен Карповтың атына да өтініш білдірілген [8; 3, 62, 108].

Ақтөбе облысының Шалқар қаласында 1946 жылдың 1 сәуірінде ғибадат үйін ашуға облыстық атқару комитетінің шешімімен рұқсат берілген, бірақ бір жыл өтсе де үй-жай беру ісі созылып келген [8; 19]. Алматы облысының Іле ауданының Іле ауылында орыс православие шіркеуін ашу туралы бір топ дінге сенушілердің (27 адам қол қойған) өтініші де қабылданбаған. Шіркеу 1932 жылы тартып алынғаннан бастап кино-клуб ретінде пайдаланылған және соған сай жабдықталған. Шіркеу ретінде берілетін басқа үй-жайдың жоқтығына байланысты облыстық атқару комитеті өтінішті кері қайтарып отырған [8; 22].

Солтүстік Қазақстан облысы бойынша 1944–1945 жылдар аралығында дінге сенушілер тарапынан Петропавл қаласы мен Солтүстік Қазақстан облысының бірнеше аудандары бойынша шіркеулер ашу туралы 11 өтініш тіркелген. 1946 жылға дейінгі уақытта берілген өтініштерден тек екеуі немесе үшеуі қанағаттандырылып, 1946 жылдан кейін өтініштерге ғимараттардың техникалық және санитарлық талаптарға сай келмеуі себепті рұқсат берілмеген. Бұл жағдай тек Солтүстікте ғана емес, Қазақстанның барлық облыстарында орын алған [7; 77].

Кеңес үкіметінің рұқсатымен ашылған шіркеулердің саны, немістердің басып алған аймақтарында ашқан шіркеулерінің санынан әлдеқайда аз болған. Мәселен, 1947 жылы бүкіл КСРО бойынша 14092 жұмыс істеп тұрған православие шіркеуі тіркелсе, оның 1270-і ғана Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңестің рұқсатымен ашылған, ал немістер мен румындар басып алған аумақтарда ашылған шіркеулер саны 7547 еді. Қазақстан бойынша 1945 жылдың I тоқсанында шіркеулер ашу туралы 21 өтініш білдіріліп, оның төртеуі ғана қанағаттандырылған [9; 195].

Ұлы Отан соғысы тоталитарлық биліктің дінге, шіркеуге деген көзқарасын өзгертті. Билік тарапынан шіркеудің пайдасына қарай шынайы шегінулер де жасалды. Себебі, КСРО-ның басым бөлігінің діни сенімі православиелік бағыттағы христиан діні еді. Мысалы, 1944 жылы 1 желтоқсанда қабылданып, 1945 жылы 22 тамызда енгізілген толықтыруларымен «Православие шіркеуі мен монастырьға қатысты сұрақтар туралы» қаулыға сәйкес, шіркеулерге құрылысқа қажетті материалдар алуға, қоныраулар соғуға, шіркеу органдарына (патриархия, епархиялық басқармалар, монастырлар) көлік алуға, діни заттарды өндіру, сату және жалға беруге рұқсат берілді [1; 474–475]. Бұған мысал ретінде 1946 жылы архиепископ Николайдың іссапарлар мен храмдарды аралауға байланысты жеңіл көлік беру туралы өтініші көрсетіледі [10; 3].

Орыс православие шіркеуінің пайдасына жасалған шегінулердің тағы бір көрінісі — дін қызметкерлерін әскер қатарына шақырудан босату болды. КСРО ХКК жанындағы комиссияның 1945 жылдың 26 ақпанындағы шешіміне сәйкес тіркелген (занды) дін қызметкерлері — диакондар, священниктер және епископтар әскери борышын өтеуден босатылды [11; 31]. Сонымен қатар, 1945 жылдың 29 тамызында КСРО ХКК «Монастырлар мен епархиялық басқармаларға қарасты кәсіпорындарға салық салу тәртібі туралы» қаулы қабылдады. Бұл қаулының бірінші тармағында 1943 жылғы «Тұрғындарға салық салу туралы» қаулының 19-бабына сәйкес монастырлардың ауылшаруашылығынан және басқа да кірістеріне салық салу үшін Қаржы халық комиссариатына рұқсат берілсе, 1942 жылғы «Жергілікті салықтар мен қаражат жинау туралы» қаулының 2-тармағына сәйкес монастырлар құрылыс және жер ренталарына жасалатын салықтан босатылды [1; 476].

Қазақ КСР Қаржы министрлігінің 1947 жылдың 10 қаңтарында ОПШ істері жөніндегі кеңеске жолдаған өтінішінде, дін қызметкерлеріне салық салу мақсатында Қазақстан бойынша тіркелген діни қауымның (духовенство) санын көрсетуді сұраған. Сонымен қатар, балауыз бен просфоралардың (православиелік қолданыстағы дөңгелек пішінді ашытылған бидай наны) қандай жолмен жасалатыны және приходтарда қандай шарттарда жүзеге асырылатыны туралы ақпарат беруді өтінген. Атап айтқанда, ауылдық жерлердегі дін қызметкерлеріне просфора жасауға рұқсат беріліп-берілмегені, берілген жағдайда сатылымнан түскен қаржының кімнің пайдасына түсетіні сұралған. Қазақ КСР ОПШ істері жөніндегі кеңестің өкілі С. Вахменин жауабында, 1947 жылғы 1 қаңтардағы ахуал бойынша Қазақстан Республикасындағы шіркеулер мен ғибадатханаларда тіркелген (занды) діни ұйымы саны — 63 екені, ауыл немесе қалада орналасқанына қарамастан просфора пісірумен кез келген шіркеу айналыса алатыны, қазіргі таңда балауыз жасаумен жеке адамдар шұғылданып жүргені, сондай-ақ жақын уақытта Епархиялық кеңес балауыз және басқа да діни ғибадат заттарын дайындайтын шеберхана ашатыны хабарланды [12; 2, 3]. С. Вахмениннің 1947 жылғы наурыздағы басқа баяндамасында архиепископ Николайдан Алматыдағы Никольск шіркеуінің жертөлесінде балауыз жасауға шеберхана ашу туралы өтініш түскені айтылады. Ол КСРО ХКК-нің 1945 жылғы 22 тамыздағы қаулысына сүйеніп, шеберхана ашуды мақұлдап, балауыз заводын тіркеуге алу үшін Қаржы министрлігінен нұсқаулық сұраған.

Дәл осы мәселеге қатысты архиепископ Николай балауыз өндірісінен түсетін табысқа салынатын салықтың көлемін нақтылауды өтінген. Себебі, жергілікті қаржы органдары таза кіріске 85 % салық салынатынын айтқан. Мұндай мөлшерді аса жоғары деп көрсетіп, шеберхана дайын болғанына қарамастан әлі де тіркеуге алынбағанын жазған. С. Вахмениннен осы істі өз бақылауына алуды сұраған [13; 20, 23].

Расымен де, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1943 жылғы 30 сәуірдегі шешімімен діни ұйымдарға 81 % ең жоғарғы салық салынған еді. КСРО Министрлер Кеңесінің 1946 жылғы 3 желтоқсандағы «Діни культтер қызметкерлеріне салық салу тәртібі туралы» арнайы қаулысымен бұл салық азайтылды. Бірақ азаматтардың басқа санаттарымен салыстырғанда дін қызметкерлеріне салынатын салық әлі де жоғары деңгейде қалған [14; 140].

Қазақстанның барлық аймақтарындағы шіркеулердің саяси жағдайы мен олардың соғыс жылдарындағы патриотизмі туралы мәліметтерді архивтердегі 1944-1946 жылдар аралығында Діни кеңес төрағасының ақпараттық есептерінен көруге болады. В. Грязныхтың (В. Грязных КСРО ХКК-нің 1943 жылғы 8 желтоқсандағы шешімімен Қазақ КСР ХКК жанындағы ОПШ істері жөніндегі Кеңестің өкілеттісі болып тағайындалғанын осы ақпараттық есебінде хабарлайды) 1944 жылғы мамырда Карповқа жолдаған ақпараттық есебі бойынша Петропавл мен Орал қалаларында 2 шіркеу тіркелген. Толық емес деректер бойынша Қазақстанда жабылған шіркеулер саны 55-ті құраған. Ақмолада 1943 жылғы қарашада православие шіркеуі ұйымы тіркеліп, 1944 жылғы мамырда Қазақ КСР ХКК шешімімен ғибадат үшін үй-жай берілген. Оралда 1944 жылғы 1 шілдеде қызмет етіп тұрған 1 шіркеу тіркелген. Облыстың 15 ауданы мен Орал қаласында тоқтатылған 35 шіркеудің 29-ы мәдени шаруашылық мақсатта қолданыста болып, 6 шіркеу мүлдем пайдаланылмаған.

Қазақ КСР ХКК жанындағы ОПШ істері жөніндегі Кеңес өкілеттісі С. Вахмениннің 1944 жылғы сәуірдегі есебі бойынша Қазақстанның Алматы, Семей, Петропавл, Орал, Ақмола, Жамбыл, Шымкент және Павлодар қалаларында 6 шіркеу мен 2 ғибадат үйі тіркелген. 1945 жылғы шілдедегі есеп бойынша Семей қаласындағы Орыс православие шіркеуі кеңестің нұсқауымен 1944 жылғы ақпанда тіркеліп, қызмет еткен [15; 8, 9, 19, 68].

1945 жылғы қазан айындағы ақпаратында Ташкент және Орта Азия епархиялық басқармасы ережесіне сай Қазақстанда екі благочиние (приходтар тобынан құрылған епархияның бір бөлігі) округі құрылған: 1-ншісі — Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Батыс Қазақстан, 2-ншісі — Семей, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Павлодар облыстары. Бұл округтарға Серебряков пен Мартынов протоиерей (православие шіркеуі иерархиясындағы бас священник) болып тағайындалған [15; 37].

Қызмет етіп тұрған шіркеулер мен приходтардың санының артуына байланысты Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңес Қазақстанда жеке епархия ашу туралы мәселесін Патриархияға ұсынды. 1945 жылы Алматы және Қазақстан епархиясы құрылды [16; 72]. Қасиетті Синодтың 1945 жылғы шешімімен бірінші архиерей болып Николай (Могилевский) тағайындалды. Мәскеу Патриархиясы істері басқармасының протопресвитері (православие шіркеулеріндегі ақ діни қауымның жоғарғы лауазымы) Н. Колчицкий архиепископ Николайға Ташкент, Новосибирск және Свердловск епископтарына хат жолдап, епархия шекарасын бекітуді тапсырған [17; 7].

1947 жылы Семей қаласының діндарларының өтінішімен Семейде жеке архиерейлік кафедра ашылды. Мәскеу Патриархиясының протопресвитері Колчицкий Семейдің Алматы епархиясынан алыс екенін ескеріп, Семей облысын Павлодармен бірге бөлек епархия ретінде ашуға шешім шығарды. Кафедра басшылығына архиепископ Палладий тағайындалып, оған «Семейлік және Павлодарлық архиепископ» мәртебесі берілді [18; 19].

Орыс православие шіркеуіне бағытталған И. Сталин саясатының өзгеруінің басты себебі — православие шіркеуі қауымының соғыс кезіндегі қаржылай және рухани қолдауы еді. Ұлы Отан соғысы басталғанда КСРО халқының басым бөлігі дінге сенетін. 1937 жылғы санақ бойынша 16 жастан асқан 30 млн сауатсыз азаматтың 84 %, ал 68,5 млн сауатты азаматтардың 45 % дінге сенетіндерін мойындаған [19].

Ұлы Отан соғысы — КСРО-ның материалдық, физикалық, рухани және діни ресурстарының барлығын соғысқа жұмылдыруға мәжбүрлеген соғыс болды. Дінді жою туралы пікірлер сөйілгендей болғанымен, большевиктер шіркеуге қарсы негізгі ұстанымдарын сақтады. Иерархтар, дін қызметкерлері және миряндар соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ тыл мен майданға қаржылай қолдауларын көрсетуге атсалысты [1; 20].

1943 жылы 5 қаңтарда митрополит Сергей И. Сталинге телеграмма жібергеннен кейін ғана дінге сенушілердің арасында қаржы мен киім-кешек жинау (1929 жылғы «Діни ұйымдар туралы» қаулысы бойынша заңсыз саналатын) іс жүзінде заңдастыра білді. Сталин рұқсатын беріп қана қоймай, шіркеуге көрсеткен қызметі үшін Қызыл Армия атынан ризашылығын жеткізді. Орталық банк шотын ашу құқығын алған шіркеу, іс жүзінде заңдастырылды. 1944 жылдың соңында әрбір епархия қызметі туралы есепті белгілі Синодқа ұсынып отырды. Орыс православие шіркеуі қауымынан жиналған қаржы 200 млн рубльді құрап, соғыс соңына қарай қорғаныс қорына жинаған қаржы 300 млн рубльден асты [20; 11].

1944 жылдың мамырындағы есепте Қазақстан приходтары қорғаныс қорына қаржылай көмек жасап, Қызыл Армия жауынгерлеріне көп мөлшерде жылы киім тапсырған. Пасха күндері шамамен 150 мың рубль, Петропавл қауымы — 40 мың рубль қаржы аударған [15; 2].

Петропавлдың Всесвятская-Кладбищенская шіркеуі 1944 жылы қорғаныс қорына 210 мың рубль, 1945 жылы мемлекеттік банкке қосымша 50 мың рубль, сондай-ақ облигациялармен 50 мың рубль жинаған [15; 19]. Орал қаласындағы приход (ашылған күнінен — 1943 ж. 10 қазаннан) танк пен тікұшақтар құрылысына 235 мың рубль, госпитальдарға 12 мың рубль, қоршаудан зардап шеккендерге 10 мың рубль (барлығы 257 мың рубль) аударған.

Дін қызметкері Н. Сальников жеке қаржысынан қорғаныс қорына 111 мың рубль бөлген. И. Сталин телеграмма арқылы Преображенск шіркеуіне (Орал қаласы) және Н. Сальниковқа алғыс телеграммасын жолдаған. Жалпы Алматы, Ақтөбе, Ақмола, Жамбыл, Батыс Қазақстан және Семей облыстары бойынша қорғаныс қорына қаржылай 411678 рубль, облигациялар және әртүрлі жабдықтармен 5328 рубль және 5000 рубльді азық-түлік тапсырылған [15; 4, 5].

1944 жылғы 3 қарашадағы ақпаратта Солтүстік Қазақстанда қызмет етіп тұрған бір ғана шіркеудің патриоттық көмегі көрсетілген:

1. Дмитрий Донской танк легі құрылысы үшін — 384098 рубль;

2. Қызыл Армияға — 5015 рубль сомасында 108 жылы киім және дін қызметшісінің күміс крест алқасы қабылданған.

Шіркеудің патриоттық мақсаттағы қаржылай көмегі жыл сайын артып отырған: 1941 ж. — 1274 руб., 1942 ж. — 18 824 руб., 1943 ж. — 173 000 руб., 1944 ж. (10 ай) — 200 000 руб. [21; 22].

Дінге сенушілердің қаржысына тек танк легі ғана емес, А. Невский атындағы Авиациялық эскадрилья құрылысы қаржыландырылған. Қаржылай қолдаулар көмек қорларына, госпитальдарға, балалар үйлеріне бағытталды. Соғыс кезеңінде бірде-бір приход (соның ішіндегі Қазақстандағы) қаржылай көмектен бас тартпаған [22; 94]. Бұл жағдай 1944–1945 жылдары патриоттық мақсатта қаржылай көмек жинаған приходтар туралы деректермен нақтыланады (1-кесте).

1 - кесте

1944–1945 жылдары патриоттық мақсатта қаржылай көмек жинап тапсырған приходтардың тізімі [17; 30]

1	Алматы приходы	(кіші станица)	1945 жылы 150 мың руб.
2	Ақтөбе	Ақтөбе қаласы	50 мың руб.
3	Ақмола	Ақмола қаласы	43 мың руб.
4	1-ші Алматы	1-ші Алматы ст.	2,5 мың руб.
5	Ванновка	Ванновка ст.	4,5 мың руб.
6	Георгиевка	Георгиевка ст.	8,0 мың руб.
7	Жамбыл	Жамбыл қаласы	251 мың руб.
8	Қостанай	Қостанай қаласы	16 мың руб.
9	Петропавл	Петропавл қаласы	242 мың руб.
10	Павлодар	Павлодар қаласы	63 мың руб.
11	Семей	Семей қаласы	100 мың руб.
12	Сарқанд	Сарқанд қаласы	2 мың руб.
13	Турген	Турген қаласы	5 мың руб.
14	Орал	Орал қаласы	787 мың руб.
15	Шымкент	Шымкент қаласы	57 мың руб.
16	Щучинск	Щучинск қаласы	49 мың руб.
			Барлығы 1,830 000 руб.

Православие шіркеуінің патриоттық қолдауы соғыстан кейін де жалғасты. Епархиялық кеңес істерін басқарушы Анатолий Сеницын 1947 ж. С. Вахменинге мәлімдеме үшін жолдаған хатында, Ұлы Отан соғысында ерлікпен қаза тапқандардың отбасыларына көмек ретінде 25 мың рубльді қабылдауды сұраған [13; 14].

1943–1948 жылдар аралығында шіркеу Сталиннің сыртқы саясатында маңызды құралға айналды. Мәскеу Патриархиясы бұл кезеңде шетелдегі орыс приходтарын өз қарамағына қайтару және Шығыс Еуропадағы христиан конфессияларына ықпал ету бағыттарында пайдаланылды. 1948 жылдың екінші жартысынан бастап Сталиннің Израиль, Грекия және Түркияға қатысты жоспарлары іске аспағандықтан, Шығыс православие иерархтарына деген саяси сұраныс төмендеді. Осы жағдайлар, сондай-ақ «қырғи-қабақ соғысының» факторы шіркеу мен мемлекет байланысын әлсіретті [4; 20].

Билік шіркеулерді тіркеуге алудан бас тарта бастады. Мысалы, 1947 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Булаев және Марьевка ауылдарында храмдардың мәдени қажеттіліктер үшін пайдаланылуы себепті билік оларды тіркеуден бас тартқан. Бір жыл өткеннен кейін ауыл тұрғындары осы өтінішті қайта білдіргендерімен, тиісті органдар қабыл алмаған. 1948 жылы Иваново-Петровкада үйден шіркеу ашу өтініші «техникалық және санитарлық талаптарға сай келмеу» себебімен қабылданбады. 1948 және 1950 жылдары да ұқсас өтініштер ғимараттың жоқтығына байланысты орындалмаған. 1950 жылдары жаңа приходтарды тіркеу туралы өтініштерін шіркеу басшылығының өзі қабылдамай қойған жағдайлар тіркелген [7; 78].

Шіркеуге жасалған алғашқы шектеулер 1948 жылдың жазы мен 25 тамызына тұспа-тұс келеді. Кеңестің қысымымен Синод ауылдан ауылға жасалатын крест шерулеріне, ғибадатқа жатпайтын діни концерттерге, епископтардың жолдауларына, ауыл шаруашылығы науқандары кезінде архиерейлердің діни мақсаттағы сапарларына, егістікте діни жоралғылар жасауға шектеу енгізді [23; 426]. 1947 жылдан бастап КСРО-да дінге қарсы күштердің бірігуі байқалып, 1948 жылдың соңынан діни өмір мен шіркеуге қатысты саясат тоқырау кезеңіне өтті. Бұл уақытта діннің қоғамдағы рөлі шектеліп, жаңа шіркеулердің ашылуы тоқтады. Соғыс жылдарындағы жұмсару бәсеңдегенімен, мемлекет пен діннің қатынасын түбегейлі өзгертетін радикал қадамдар жасалмады [24; 66]. Бұдан

мемлекеттің кейде шіркеуді саяси мақсатта пайдаланып, қажет болмаған кезеңде қайта қысымға ұшыратқаны байқалады.

Талқылау

Посткеңестік тарихнамада орыс православие шіркеуінің мемлекетпен қарым-қатынасы, оның сыртқы саясаттағы орны мен кеңестік кезеңде орын алған саяси өзгерістер, соның ішінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шіркеу тарихы мәселелері кеңінен қарастырылған. Бұл бағыттағы зерттеулер М. Одинцов [6], М. Шкаровский [5] және Д. Поспеловский [9] еңбектерінде көрініс табады. Сондай-ақ, М. Данилушкиннің [23] жалпы редакциясымен жарық көрген «История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней (1917–1970)» еңбегінде және О. Васильева, И. Кудрявцев, Л. Лыкова [1] құрастырған архив құжаттары жинағында шіркеудің соғыс жылдарындағы рөлі мен мемлекетпен қатынасы арнайы қарастырылады.

М. Одинцов өз еңбегінде большевиктер билікке келген уақыттан бастап И.В. Сталин билігінің соңына дейінгі кезеңдердегі Орыс православие шіркеуінің тарихи рөлі мен саяси орнын, шіркеуге қарсы басталған науқандарды, қабылданған қаулылар мен соғыс жылдарындағы шіркеу патриотизмін, сондай-ақ Германия тарапынан басып алынған аумақтардағы шіркеу саясатын талдайды. М. Шкаровскийдің еңбегі Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуынан Н.С. Хрущев билігінің соңына дейінгі кезеңді қамтып, шіркеу мен мемлекет қатынастарындағы ішкі саяси қайшылықтар мен оппозициялық қозғалыстарды сипаттайды. Ол Сталин билігі тұсындағы шіркеудің жағдайы мен оған қатысты саясаттарды зерделеуде мол деректер келтіреді.

Д. Поспеловскийдің XX ғасырдағы Орыс православие шіркеуіне арналған еңбегі өзге авторлардан шіркеу ішіндегі ағымдарға, бөлінушілік пен оның салдарына көбірек көңіл бөлуімен ерекшеленеді. Зерттеуде шіркеу тарихы 1990 жылдарға дейін қамтылып, Қазақстандағы 1945 жылғы шіркеулерді ашуға қатысты өтініштер бойынша деректік мәліметтер келтіріледі.

Сонымен қатар қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде бұл тақырып жеке аймақтық қырынан қарастырылады. Тақырыптың ашылуына және оның объективті тұрғыда зерделенуіне бірнеше мақала өз үлесін қосты. Мәселен, А. Косиченконың [16] мақаласында Қазақстандағы 1920–1990 жылдардағы ОПШ тарихы ҚР ОМА құжаттары негізінде талданады. Дін қызметкері (священник) М. Березиннің [7] 1943–1950 жылдардағы шіркеулердің ашылу тарихына арналған мақалалары да маңызды дереккөз болып табылады. Л. Тимофеева [22] өз зерттеуінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстандағы шіркеу тарихына қысқаша шолу жасаса, З. Сактаганованың [24] мақаласында XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақстандықтардың күнделікті діни өмірі, ислам және православие діндеріне қарсы жүргізілген атеистік саясат сипатталады.

Алайда кеңестік және қазақстандық тарихнамада соғыс және соғыстан кейінгі жылдардағы Орыс православие шіркеуінің нақты қызметі мен аймақтық жағдайы, соның ішінде Қазақстан аумағындағы шіркеу мен мемлекет қатынастарының ерекшеліктері жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Осы тұрғыдан алғанда, біздің зерттеуіміз аталған бағыттағы ғылыми кемшіліктерді толықтыруға бағытталған. Мақалада соғыс және соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы Орыс православие шіркеуінің қызметі архив құжаттары негізінде талданып, шіркеудің қоғамдағы рөлі мен мемлекет саясатындағы орнын нақты мысалдар арқылы көрсетуге басымдық берілді.

Қорытынды

Кенес өкіметі билікке келген уақыттан бастап, олардың дінге қатысты саясаты әр тарихи кезеңде түрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Большевиктердің билігі орнағаннан кейін және Ұлы Отан соғысы жылдарына дейін жалғасқан шіркеуге, жалпы дінге қарсы шабуыл діни сенімді түбегейлі жоя алмады. Алайда сол кезеңде шіркеуге қарсы саяси науқан күшейіп, ғибадатханалар мен храмдар жаппай жабылды, тартып алынды немесе мемлекет меншігіне өтті. Дін қызметкерлері қуғынға ұшырап, кейбірі ату жазасына кесілді.

Қазақстан қуғын-сүргін орталықтарының біріне айналып, басқа республикалардан дін қызметкерлері айдауға жіберіліп отырды. 1930 жылдары ату жазасына кесілген дін қызметкерлерінің көптігі соншалық, соғыс жылдарында шіркеулер қайта ашыла бастағанда діни қызметкерлердің жетіспеушілігі айқын байқалды. Сондықтан шіркеу басшылығы қарапайым миряндардың (дінге сенушілердің) қатарынан қызметкерлер тағайындауға мәжбүр болды.

Шіркеуге келушілер мен дінге сенушілердің саны статистика бойынша азайғанымен, соғыс жылдарында КСРО халқының басым бөлігі әлі де дінге сенушілер қатарында болғаны байқалады.

Ұлы Отан соғысының басталуымен шіркеуге деген мемлекеттік көзқарас өзгеріп, И.В. Сталин шіркеуге қатысты бірқатар жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды. Бұған әсер еткен негізгі факторлар — сыртқы саяси күштердің КСРО-ға қойған талаптары мен шіркеудің майдан мен тылға көрсеткен материалдық және рухани қолдауы еді.

Шіркеудің қоғамдық өмірдегі жағдайы жақсарып, халықаралық деңгейдегі рөлі артты. Орыс православие шіркеуі соғыс қажеттіліктері үшін жаппай қаржы жинап, госпитальдер мен балалар үйлеріне материалдық көмек көрсетіп отырды. Осылайша шіркеудің патриоттық қолдауы фашистік Германияға қарсы соғыстағы жеңіске айтарлықтай үлес қосты.

Соғыс жылдарында Қазақстан аумағында жаңа шіркеулер ашылып, тіркеле бастады. Шіркеулердің ашылуына қатысты өтініштер, қаржылық есептер, діни қауымдардың қызметке тағайындалуы, салықтар мен патриоттық мақсаттағы қаржылай көмектер Орыс православие шіркеуі істері жөніндегі кеңес арқылы қатаң қадағаланып отырды. Аталған Кеңестің қызметіне біржақты, тек жағымсыз баға беру дұрыс емес, себебі ол шіркеу позициясының нығаюына ықпал етіп, дін қызметкерлеріне жеңілдіктер қарастырған бірқатар құжаттардың қабылдануына себеп болды.

Шіркеу Ұлы Отан соғысы кезінде маңызды рөл атқарғанымен, оның бұл қызметі соғыстан кейінгі кезеңде ұзаққа созылмады. Сталин дәстүрлі саясатына сай шіркеуді сыртқы саясат мақсатында пайдалануға тырысқанымен, бұл жоспар толық жүзеге аспады. Бұдан кейін шіркеуге деген қажеттілік бұрынғыдай болмады. Сонымен қатар «қырғи-қабақ соғыстың» басталуы Кеңес билігінің назарын басқа бағыттарға бұрды. Соғыстан кейінгі жылдары, әсіресе 1940 жылдардың соңына қарай, шіркеулерді ашуға және бұрынғы храмдарды қайтаруға рұқсат етілмей, шектеу саясаты қайта күшейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Васильева О.Ю. Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: сборник документов / О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. — Москва: Крутицкого подворья, 2009. — 765 с.
- 2 Милякова Л.Б. Отделение Церкви от государства и школы от Церкви в Советской России. Октябрь 1917–1918 гг.: Сборник документов / Л.Б. Милякова, И.А. Зюзина. — Москва: ПСТГУ, 2016. — 944 с.
- 3 Астана қаласының Мемлекеттік архиві. — 32-қ. — 1-т. — 116-іс. — 417-п.
- 4 Шкаровский М.В. Сталинская религиозная политика и Русская православная Церковь в 1943–1953 годах / М.В. Шкаровский // Acta Slavica Iaponica. — 2009. — № 27. — С. 1–27.
- 5 Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М.В. Шкаровский. — Москва: Грааль, 1999. — 399 с.
- 6 Одинцов М.И. Русская православная церковь накануне и в эпоху Сталинского социализма 1917–1953 гг. / М.И. Одинцов. — Москва: Политическая энциклопедия, 2014. — 424 с.
- 7 Березин М. К вопросу об открытии церквей на территории Северо-Казахстанской области в период с 1943 по 1950 год / М. Березин // Богословский сборник. — 2022. — № 15. — С. 73–80.
- 8 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 1709-қ. — 1-т. — 18-іс. — 3, 62, 108-п.
- 9 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. — Москва: Республика, 1995. — 511 с.
- 10 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 16-іс. — 3-п.
- 11 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 38-іс. — 31-п.
- 12 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 25-іс. — 2, 3-п.
- 13 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 26-іс. — 20, 23-п.
- 14 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане / Г.Д. Мухтарова. — Ақтобе, 2007. — 280 с.
- 15 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. рсч. — 3-іс. — 8, 9, 19, 68-п.
- 16 Косиченко А.Г. Исторический очерк деятельности РПЦ в Казахстане в годы Советской власти (по материалам Центрального Государственного архива Республики Казахстан) / А.Г. Косиченко // Православие и общество: Грани взаимодействия: материалы III Международной научно-практической конференции в рамках IX Забайкальских Рождественских образовательных чтений. — Чита, 2019. — С. 71–74.
- 17 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 5-іс. — 7-п.
- 18 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т. — 54-іс. — 19-п.
- 19 Хакимова Р.Р. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / Р.Р. Хакимова // Конкурс молодых историков «Наследие предков — молодым». — 2013. — Режим доступа: <https://ist-konkurs.ru/raboty/2013/853-2014-02-13-07-56-21>.

- 20 Harvalíková V. Role the Russian Orthodox Church during the 2nd World War: bakalářská práce / Věra Harvalíková. — Praha, 2009. — 59 p.
- 21 ҚР ОМА. — 1709-қ. — 1-т.рсч. — 1-іс. — 22-п.
- 22 Тимофеева Л.В. Русская православная церковь в Казахстане в годы Великой Отечественной войны / Л.В. Тимофеева // Вестник КазНУ. Серия историческая. — 2004. — № 4 (35). — С. 94–97.
- 23 История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней (1917–1970) / Т.К. Никольская, М.В. Шкаровский и др.; под общ.ред. М.Б. Данилушкина. — Санкт-Петербург: Воскресение, 1997. — Том I. — 1020 с.
- 24 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. [Электронный ресурс] / З.Г. Сактаганова // Власть и общество. — 2017. — С. 60–76. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v/viewer.pdf>.

А. Оразбайқызы, Т. Жолдасұлы

Религиозная ситуация в годы Великой Отечественной войны и в первые послевоенные годы: на примере истории Русской Православной церкви в Казахстане

В статье анализируется положение Русской православной церкви в Казахстане в годы Великой Отечественной войны, её роль в политической жизни и историческое значение, а также ограничения деятельности церквей и усиление антирелигиозной политики в первые послевоенные годы. На основе отчётов Совета по делам Русской православной церкви и уполномоченных по делам религии при Совете Министров Казахской ССР рассматриваются отношения между государством и церковью, возникавшие проблемы и пути их решения. Цель исследования — определить историю Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны, её деятельность в ходе войны, роль во внешней политике И.В. Сталина и вклад в Победу. К задачам исследования относятся анализ особенностей государственной политики в отношении церкви в военные годы, выявление её патриотической деятельности и места в обществе, а также рассмотрение процессов ограничения церковной деятельности в послевоенный период. Сведения о патриотической деятельности церкви, её вкладе в Победу, а также о сборе одежды, денежных средств и продовольствия для помощи Красной Армии основаны на архивных документах. В результате исследования установлено, что в годы войны между государством и церковью сложился временный компромисс, а политика в отношении религии была частично смягчена. В результате встречи со старшими архиереями был создан Совет по делам Русской православной церкви. В первые послевоенные годы открытие и деятельность церквей замедлились, а государственный контроль усилился. Советская власть, использовавшая религию в собственных интересах для преодоления трудностей военного времени, после окончания войны не разрешила возобновление деятельности большинства церквей в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, атеизм, религиозная политика, Великая Отечественная война, Русская православная церковь, духовенство, религиозный патриотизм.

А. Оразбайқызы, Т. Жолдасұлы

The Religious Situation during the Great Patriotic War and the Early Postwar Years: A Case Study of the History of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan

The article analyzes the situation of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan during the Great Patriotic War, its role in political life and historical significance, as well as the restrictions on church activities and the renewed intensification of anti-religious policy in the early postwar years. Based on the reports of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and the representatives for religious affairs under the Council of Ministers of the Kazakh SSR, the study examines the relationship between the state and religion, the emerging problems, and their possible solutions. The aim of the research is to explore the history of the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War, its role in Joseph Stalin's foreign policy, and its contribution to the victory. The main objectives include analyzing the features of the state policy toward the Church during the war years, identifying its patriotic activity and place in society, and examining the processes of restricting church activity in the postwar period. Information on the Church's patriotic work, its contribution to the victory, and the collection of clothing, funds, and food for the Red Army is based on archival documents. The study reveals that during the war, a temporary compromise emerged between the state and the Orthodox Church, and religious policy was partially eased. Following a meeting with the archbishops, the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church was established. In the early

postwar years, the opening and functioning of churches was restricted, and state control intensified. The Soviet government, having used religion for its own purposes during the war, did not permit most churches in Kazakhstan to resume their activities afterward.

Keywords: Kazakhstan, atheism, religious politics, The Great Patriotic War, The Russian Orthodox Church, clergy, religious patriotism.

References

- 1 Vasileva, O.Yu., Kudriavtsev, I.I., & Lykova, L.A. (2009). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v gody Velikoi Otechestvennoi voyny. 1941–1945 gg.* [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Moscow: Krutitskogo podvor'ia [in Russian].
- 2 Miliakova, L.B., & Ziuzina, I.A. (2016). *Otdelenie Tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot Tserkvi v Sovetskoï Rossii. Oktiabr 1917–1918 gg.: Sbornik dokumentov* [Separation of the Church from the State and the School from the Church in Soviet Russia. October 1917–1918: Collection of documents]. Moscow: Pravoslavnyi Sviato-Tikhonovskii gumanitarnyi universitet [in Russian].
- 3 *Astana qalasynyn memlekettik muragaty* [State archive of Astana city]. — F. 32. — Op. 1. — D. 116. — L. 417 [in Kazakh].
- 4 Shkarovskii, M.V. (2009). Stalinskaia religioznaia politika i Russkaia pravoslavnaia Tserkov v 1943–1953 godakh [Stalin's Religious Policy and the Russian Orthodox Church in 1943–1953]. *Acta Slavica Iaponica — Japanese Slavic Journal*, 27, 1–27 [in Russian].
- 5 Shkarovskii, M.V. (1999). *Russkaia pravoslavnaia tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v SSSR v 1939–1964 godakh)* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church relations in the USSR in 1939–1964)]. Moscow: Graal [in Russian].
- 6 Odintsov, M.I. (2014). *Russkaia pravoslavnaia tserkov nakanune i v epokhu Stalinskogo sotsializma. 1917–1953 gg.* [The Russian Orthodox Church on the eve and in the era of Stalinist socialism. 1917–1953]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 7 Berezin, M. (2022). K voprosu ob otkrytii tserkvei na territorii Severo-Kazakhstanskoi oblasti v period s 1943 po 1950 god [On the issue of the opening of churches in the North Kazakhstan region in the period from 1943 to 1950]. *Bogoslovskii sbornik — Theological collection*, 15, 73–80 [in Russian].
- 8 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 18. — P. 3, 62, 108 [in Kazakh].
- 9 Pospelovskii, D.V. (1995). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke* [The Russian Orthodox Church in the twentieth century]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 10 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 16. — P. 3 [in Kazakh].
- 11 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 38. — P. 31 [in Kazakh].
- 12 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 25. — L. 2, 3 [in Kazakh].
- 13 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 26. — L. 20, 23 [in Kazakh].
- 14 Mukhtarova, G.D. (2006). Islam v sovetskom Kazakhstane [Islam in Soviet Kazakhstan]. Aktobe [in Russian].
- 15 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 3. — L. 8, 9, 19, 68 [in Kazakh].
- 16 Kosichenko, A.G. (2019). Istoricheskii ocherk deiatelnosti RPTs v Kazakhstane v gody Sovetskoï vlasti (po materialam Tsentralnogo Gosudarstvennogo Arkhiva Respubliki Kazakhstan) [A historical sketch of the activities of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan during the years of Soviet power (based on the materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan)]. In *Orthodoxy and Society: The Facets of interaction: III Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia v ramkakh IX Zabaikalskikh Rozhdestvenskikh obrazovatelnykh chtenii — III Scientific and Practical International Conference within the framework of the 9th Trans-Baikal Christmas Educational Readings* (pp. 71–74). Chita [in Russian].
- 17 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 5. — L. 7 [in Kazakh].
- 18 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 54. — L. 19 [in Kazakh].
- 19 Khakimova, R.R. (2013). Russkaia Pravoslavnaia Tserkov v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War]. *Konkurs molodykh istorikov «Nasledie predkov — molodym» — Competition of young historians “Heritage of the ancestors for the young”*. Retrieved from <https://ist-konkurs.ru/raboty/2013/853-2014-02-13-07-56-21> [in Russian].
- 20 Harvalíková, V. (2015). Role the Russian Orthodox Church during the 2nd World War. *Bachelor thesis*. Prague [in Russian].
- 21 *Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1709. — Op. 1. — D. 1. — L. 22 [in Kazakh].

22 Timofeeva, L.V. (2004). Russkaia pravoslavnaia tserkov v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voyny [The Russian Orthodox Church in Kazakhstan during the Great Patriotic War]. *Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Universiteta. Seriya istoricheskaya — Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 4 (35), 94–97 [in Russian].

23 Nikolskaia, T.K., Shkarovskii, M.V. et al. (1997). *Istoriia Russkoi pravoslavnoi tserkvi. Ot vosstanovleniia Patriarshestva do nashikh dnei (1917–1970)* [The history of the Russian Orthodox Church. From the restoration of the Patriarchate to the present day (1917–1970)]. M.B. Danilushkin (Ed.). (Vol. 1). Saint-Petersburg: Voskresenie [in Russian].

24 Saktaganova, Z.G. (2017). Sovetskaia model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazakhstane i religioznaia povsednevnost kazakhstantsev vo vtoroi polovine XX v. [The Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious daily life of Kazakhstanis in the second half of the twentieth century]. *Vlast i obshchestvo — Government and society*, 60–76. [cyberleninka.ru](https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v/viewer). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v/viewer>. pdf [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Оразбайқызы Айгерім — PhD докторант, Сельчук университеті, Конья, Түркия, <https://orcid.org/0009-0003-7486-0804>

Жолдасұлы Талғат — PhD, тарих және археология кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>

Information about authors

Aigerim Orazbaikyzy — PhD student, Selchuk University, Konya, Türkiye, <https://orcid.org/0009-0003-7486-0804>

Talgat Zholdassuly — PhD, Acting Associate Professor of the Department of History and Archeology, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>

Г.К. Отарбаева^{*} , А.К. Отарбаева

Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E – mail: gulzhan.otarbayeva@gmail.com; azha_78@mail.ru)

Соғысаралық кезеңдегі Түркия сыртқы саясатының тарихы және негізгі бағыттары (1918-1939 жж.)

Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы және 1919–1923 жылдардағы Түркиядағы революция Балқан түбегінде, Таяу Шығыста және Шығыс Жерорта теңізі аймағында қалыптасқан жағдайды түбегейлі өзгертті. 1923 жылдан кейін Түркия Республикасының аймақтағы рөлі соғысаралық кезеңдегі халықаралық қатынастардың жаңа жүйесін қалыптастырудағы маңызды факторлардың біріне айналды. Осыған байланысты мақалада тәуелсіздік үшін күрес жылдарында және одан кейін орын алған оқиғалар баяндалады, Севр және Лозанна келісімдерінің мазмұны, сондай-ақ Кеңестік Ресейдің ұстанымы сипатталады. Авторлар Мұстафа Кемалдың Түркия үшін аса қорлайтын халықаралық келісімдерге деген халықтың наразылығын тиімді пайдаланып, соғыста жеңілген Осман империясына қарсы тұрған жаңа саяси режимді құру мен нығайтуға қол жеткізгенін көрсетеді. Шын мәнінде, жаңа мемлекеттің пайда болуы Севр келісіміне реакция ретінде қалыптасып, сыртқы саяси мәселелерді басты назарға алды. Авторлар республиканың қалыптасуындағы Кеңес Одағының маңызды рөлін, атап айтқанда 1920 жылдары Мұстафа Кемалға большевиктік үкімет тарапынан көрсетілген дипломатиялық, материалдық және әскери көмекті атап өтеді. Сонымен қатар, Түркия саясатына тән сақтық, енжарлық және статус-квоны сақтауға ұмтылу сияқты сипаттар көрсетіледі. Мақалада XX ғасырдың 30-жылдарындағы Түркия Республикасының сыртқы саясатының ерекшеліктері мен негізгі бағыттары қарастырылып, Түркияның жаһандық және өңірлік үдерістерге ықпалын талдауға талпыныс жасалады. Сондай-ақ Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында бәсекелес блоктар арасындағы геосаяси қарсыластықтағы Түркияның рөлі зерделенген.

Кілт сөздер: сыртқы саясат тарихы, Түркияның сыртқы саясаты, дүниежүзі тарихы, Лозан конференциясы, Мұстафа Кемал, Кеңес Одағы, жаһандық үдерістер.

Kipicne

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық қатынастар жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап, Осман империясының ыдырауы нәтижесінде жаңа ұлттық мемлекеттер қалыптасқаны белгілі. Осы тарихи үдерістің маңызды нәтижелерінің бірі — 1923 ж. Түркия Республикасының құрылуы болды. Жаңа мемлекет үшін ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етумен қатар, халықаралық аренада егемендігін мойындату мен ұлттық мүдделерді қорғауға бағытталған тиімді сыртқы саясат қалыптастыру өзекті міндетке айналды. Сондықтан да екі соғыс аралығындағы кезеңде Түркияның сыртқы саясаты мемлекет құру, тәуелсіздікті бекіту және халықаралық жүйеге бейбіт жолмен интеграциялану мақсаттарына негізделді. Мұстафа Кемал Ататүрік басшылық еткен түрік саяси элитасы «ел ішінде — бейбітшілік, әлемде — бейбітшілік» қағидатын басшылыққа ала отырып, сыртқы саясатта реализм мен прагматизмге сүйенді. Бұл ұстаным Түркияның бұрынғы империялық амбициялардан бас тартып, ұлттық мемлекет шеңберінде әрекет етуіне жол ашты. Аталған кезеңде Түркия халықаралық қатынастардың күрделі жағдайында әрекет етті, атап айтқанда, Версаль–Вашингтон жүйесінің тұрақсыздығы, Еуропадағы ревизионистік саясаттың күшеюі, фашистік және нацистік режимдердің пайда болуы Түркияның сыртқы саяси бағдарын икемді жүргізуін талап етті. Осыған байланысты Анкара үкіметі бір жағынан ірі державалармен теңгерімді қатынас орнатуға ұмтылса, екінші жағынан аймақтық қауіпсіздік жүйелеріне белсенді түрде араласты. Осы аталғандарды ескере отырып, екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатын зерттеу жаңа мемлекеттердің халықаралық жүйеге бейімделу тәжірибесін түсінуге, ұлттық мүдде мен халықаралық жағдай арасындағы өзара байланысты ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл кезең Түркияның қазіргі сыртқы саяси дәстүрлерінің қалыптасу негізін қалаған маңызды тарихи кезең ретінде ғылыми тұрғыдан өзекті. Осыны ескере отырып, қазіргі кезеңдегі Түркияның екі соғыс арасындағы сыртқы саясатын зерттеудің қажеттілігін бірнеше факторлармен айқындауға болады: біріншіден, қарастырылып отырған кезеңдегі Түркияның сыртқы саясаты халықаралық келісімдер мен көпжақты

^{*} Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulzhan.otarbayeva@gmail.com

дипломатияның рөлін ашып көрсетеді, себебі, Лозан келісімі, Балқан Антантасы, Саадабад пакті сияқты дипломатиялық бастамалар арқылы Түркия өз қауіпсіздігін аймақтық ынтымақтастық негізінде қамтамасыз етуге ұмтылды. Бұл қазіргі кезеңдегі ұжымдық қауіпсіздік, аймақтық ұйымдар және көпполярлы әлем мәселелерін зерделеуде құнды тарихи тәжірибе. Екіншіден, бұл тақырыпты зерттеу Түркияның геосаяси рөлінің қалыптасуын түсінуге мүмкіндік береді, Еуропа, Таяу Шығыс және Кеңес Одағы арасындағы стратегиялық кеңістікте орналасқан Түркияның теңгерімді саясат жүргізуі қазіргі халықаралық қатынастарда «аралық аймақтар» мен «көпвекторлы саясат» ұғымдарын теориялық тұрғыдан негіздеуге көмектеседі. Үшіншіден, екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатына қатысты зерттеулер қазіргі түрік сыртқы саяси дискурсын тарихи сабақтастық тұрғысынан талдауға жол ашады. Лозан жүйесіне, шекара мәселелеріне, аймақтық ықпалға қатысты бүгінгі пікірталастардың түп-тамыры осы кезеңде жатқанын көрсету ғылыми тұрғыдан өзекті.

Материалдар және әдістер

Мақаланың негізгі деректік материалдарын Түркия Республикасының халықаралық-құқықтық мәртебесін бекітіп, шекараларын айқындаған және елдің егемендігін халықаралық деңгейде мойындатқан 1923 ж. Лозанна бейбіт келісімшартты [1; 45–47], сонымен қатар Түркияның Қара теңіз бен Жерорта теңізін байланыстыратын стратегиялық бұғаздар үстінен толық бақылау орнатқанын айқындап берген 1936 ж. Монтрё бұғаздар конвенциясы [2; 112–115]. Анкараның ірі державалармен (Ұлыбритания, КСРО, Франция, Германия) қарым-қатынасындағы нақты ұстанымдарын айқындауға мүмкіндік берген Түркия Сыртқы істер министрлігінің ресми құжаттары да аталмыш мақаланың деректік негізін құрайды [3; 56–59].

Тақырыпты зерттеу барысында тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды, бұл әдіс екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатының қалыптасуы мен даму кезеңдерін уақыттық ретпен қарастыруға мүмкіндік береді. Аталған әдіс арқылы 1923 жылғы Лозанна келісімінен бастап 1939 жылға дейінгі дипломатиялық бастамалар мен халықаралық келісімдердің эволюциясы жүйелі түрде талданады. Тарихи-салыстырмалы әдіс Осман империясының соңғы кезеңіндегі сыртқы саясатпен салыстыра отырып, Түркия Республикасының жаңа сыртқы саяси бағытының ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Түркияның сыртқы саясатын халықаралық қатынастардың тұтас жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру барысында жүйелік талдау әдісі қолданылды. Контекстуалдық талдау әдісінің негізінде Түркияның сыртқы саяси шешімдерін сол кезеңдегі халықаралық ахуалмен, аймақтық қауіпсіздік мәселелерімен және идеологиялық факторлармен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

Тақырыпты зерттеудің нәтижесінде екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатын оның тарихи дамуы мен мазмұнына қарай бірнеше кезеңге бөліп көрсетуге болады. Мұндай кезеңдеу сыртқы саясаттағы басымдықтардың өзгеруін, халықаралық жағдайдың ықпалын және жаңа ұлттық мемлекеттің сыртқы саяси стратегиясының қалыптасуын жүйелі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатының бірінші кезеңін ұлттық тәуелсіздік пен халықаралық мойындауға ұмтылу кезеңі деп атап көрсетуге болады және бұл кезең 1918–1923 жж. аралығын қамтиды. Бұл кезең Осман империясының жеңілісінен кейінгі дағдарыспен және Түркияның ұлттық тәуелсіздік үшін күресімен сипатталады және бұл кезеңдегі Түркияның сыртқы саясатының басты мақсаты — Севр келісімшарттарын жоққа шығару және ұлттық мемлекеттің егемендігін халықаралық деңгейде мойындату болды. Мұстафа Кемал бастаған ұлттық қозғалыс бұл кезеңде шетелдік державалармен күрделі дипломатиялық қатынастар жүргізіп, кеңестік Ресеймен жақындасу тактикасын қолданды. 1920 ж. М.К. Ататүрік Кеңес үкіметіне хат жазып, орыс-түрік қарым-қатынастарын жан-жақты дамыту ниетін білдіре отырып, Кеңестік Ресейден қаржылық және әскери көмек сұрады. Ататүрік хатында Батыс империализміне қарсы бірлескен күштермен күресуді ұсынды. 1920 жылы 9 маусымда «Известия» газеті Сыртқы істер халық комиссары Г.В. Чичерин, Ататүрікке жолдаған хатында екі тарап бірлесе күресуге және барлық ұлттармен халықтардың азаттығы үшін бірге жұмыс жасауға дайын екендігін айтты. Кеңес үкіметі Түркияның жаңа үкіметінің сыртқы саяси ұстанымдарына қолдау білдіріп, екі жақты келіссөздердің көмегі арқылы Парсы (қазіргі Иран) және Армения арқылы шекараны орнатуға болатынын айтты. Кеңес үкіметі Түркияға жолдаған үндеуінде халықтардың өзін-өзі билеу құқықтарын жүзеге асыру үшін, түрік тарапының шақыруымен кеңестік дипломаттардан құралған делегация өзінің миссиясын орындау үшін, Анкараға келуге дайын

екенін жеткізді. Екі мемлекеттің аумағында дипломатиялық қарым-қатынас орнату және елшіліктер ашу ұсынылды. Чичерин: «Кеңес үкіметі түрік халқының өз тәуелсіздігі мен егемендігі үшін жүргізіп жатқан қаһармандық күресін үлкен қызығушылықпен бақылап отыр және осы қиын күндерде түрік және орыс халықтарын достық біріктіруі керек» деп атап өтті [4]. Кеңестік Ресей тарабынан Түркияға көмек беріледі, атап айтқанда, Азамат соғысының ауыртпалығына қарамастан, РКФСР үкіметі Түркияға 6000 винтовка, 5 млн-нан артық винтовка оғын, 17600 снаряд және 200 кг алтын құймасын жібереді [5]. Сонымен қатар, 1921 ж. Мәскеу келісімі Түркияның халықаралық аренада алғаш рет мойындалуына жол ашты [6; 58]. Бұл кезеңнің қорытындысы — Түркия Республикасының тәуелсіздігін ресми түрде бекіткен 1923 ж. Лозанна бейбіт келісімімен белгілі болды. Атап өту қажет, аумақтық тұрғыдан алғанда, Лозанна келісімшарты Түркия Республикасының қазіргі шекараларының негізін қалады, атап айтқанда Анадолы мен Шығыс Фракия Түркияның егемен аумағы ретінде бекітілді, алайда Мосул мәселесі кейінге қалдырылып, ол Ұлттар Лигасының қарауына берілді. Эгей теңізіндегі кейбір аралдар Грекияның қарамағында қалды, бұл Түркияның теңіздік мүдделерін шектеулі деңгейде сақтауға мәжбүр етті. Саяси-құқықтық аспектіден алғанда, Лозанна келісімі капитуляциялар режимін толық жойды және бұл Түркия үшін аса маңызды жетістік болды, өйткені ол елдің экономикалық және сот жүйесіне толық бақылау орнатуына мүмкіндік берді. Шетел азаматтары мен компаниялары бұрынғы артықшылықтарынан айырылып, Түркия заңдарына бағынуға міндеттелді.

Екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатының екінші кезеңін 1924-1930 жылдары анықтауға болады және бұл ұлттық мемлекетті бекіту және бейтараптық саясатпен сипатталады. 1923 жылы Түркия Республикасының жариялануынан кейін сыртқы саясаттың негізгі мақсаты жаңа мемлекеттің халықаралық құқықтық позициясын нығайту және қақтығыстардан барынша аулақ болу болды. Сондықтан да бұл кезеңде Түркия «ел ішінде — бейбітшілік, әлемде — бейбітшілік» қағидатын басшылыққа алды. Бұл кезеңнің ерекшелігі Анкара үкіметінің Ұлттар Лигасына қосылуға ұмтылып, көрші мемлекеттермен қатынасты тұрақтандыруға күш салу, бұрынғы империялық мүдделерден толықтай бас тартуымен ерекшеленді [7; 102].

Сонымен қатар бұл кезеңде Мосул мәселесі Түркия Республикасының сыртқы саясатындағы ең күрделі әрі принципті мәселелердің бірі болды. Бұл мәселе Осман империясының ыдырауынан кейінгі аумақтық мұраға, Ұлыбританияның Таяу Шығыстағы мүдделеріне және жаңа түрік мемлекетінің егемендікке ұмтылысына тікелей байланысты қалыптасты [8; 118]. Өзімізге белгілі, Мосул вилаяты Осман империясы кезеңінде стратегиялық және экономикалық маңызы зор аймақ болды, ал Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Мосул Ұлыбританияның әскери бақылауына өтті. 1920 ж. Севр келісінде бұл аймақ Түркия құрамынан тыс қалдырылғанымен, Түркия ұлттық-азаттық соғысы барысында Анкара үкіметі Мосулды тарихи және этникалық тұрғыдан өз аумағы деп есептеді [6; 201]. 1923 жылғы Лозанна бейбіт келісімі барысында Мосул мәселесі түпкілікті шешілмей, Түркия мен Ұлыбритания арасындағы екіжақты келіссөздерге қалдырылды және мұндай қалыптасқан жағдай Мосул проблемасының халықаралық сипат алуына әкелді [1; 32]. 1926 ж. 5 маусымда Түркия, Ұлыбритания және Ирак арасында Анкара келісімі жасалды және бұл келісімге сәйкес, Мосул Ирак аумағында қалды, ал Түркия 25 жыл бойы Мосул мұнайынан түсетін табыстың 10 пайызын алу құқығына ие болды [9; 212]. Бұл шешім Түркияның аумақтық талаптарынан бас тартуын білдіргенімен, елдің халықаралық жүйеге бейбіт жолмен кірігуін және сыртқы саясаттағы ымырашыл бағытын бекітті. Ғылыми тұрғыдан алғанда, Мосул мәселесі Түркияның ревизионистік емес сыртқы саясат моделін қалыптастыруда маңызды тәжірибе болды [10; 233].

Түркияның екі соғыс аралығындағы сыртқы саясатының үшінші кезеңі 1931-1936 жылдары аймақтық қауіпсіздік пен халықаралық интеграция мәселесімен сипатталды. Атап айтқанда, 1930 жылдардың басында халықаралық жағдайдың күрделене түсуі Түркияның сыртқы саясатында жаңа бағыттардың пайда болуына әкелді. 1931–1936 жылдардағы Түркияның сыртқы саясаты халықаралық жүйедегі түбегейлі өзгерістермен, әсіресе ұжымдық қауіпсіздік дағдарысымен және ревизионистік державалардың күшеюімен сипатталды. Бұл кезеңде Түркия Республикасының сыртқы саясаты егемендікті нығайту, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және Лозанна жүйесінің қолайсыз тұстарын дипломатиялық жолмен қайта қарастыруға бағытталды [8; 176].

Өзімізге белгілі, 1930 жылдардың басында Германияда ұлттық-социализмнің билікке келуі, Италияның экспансиялық саясаты және Жапонияның Манчжурияны басып алуы Ұлттар Лигасының әлсіздігін көрсетті. Осындай жағдайда Түркия сыртқы саясатта бейтараптық пен көпжақты

дипломатияны үйлестіруге тырысты [11; 214]. Түркия үшін басты мақсат — соғысқа тартылмау және халықаралық қақтығыстардан алшақ тұра отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болды. Бұл ұстаным Ататүріктің жоғарыда аталған «бейбітшілік — ел ішінде де, әлемде де» қағидасының практикалық көрінісі еді.

1930 жылдардың ортасында Түркия аймақтық қауіпсіздікке ерекше мән бере бастады. 1934 ж. Түркия, Грекия, Югославия және Румыния арасында Балқан Антантасы құрылды. Бұл одақтың негізгі мақсаты Балқан аймағындағы шекаралық статус-квоны сақтау және сыртқы қауіптерге қарсы бірлескен ұстаным қалыптастыру болды [12; 56]. Ғылыми тұрғыдан алғанда, Балқан Антантасы Түркияның сыртқы саясатындағы аймақтық көпжақты дипломатияның институционалдық үлгісі ретінде бағаланады. Түркия бұл арқылы Еуропадағы ұжымдық қауіпсіздік механизмдеріне белсенді түрде кіріге бастады. Қарастырылып отырған кезеңде Түркия мен Кеңес Одағы арасындағы қарым-қатынастар тұрақты әрі прагматикалық сипатта дамыды. Кеңес Одағы Түркияның тәуелсіздігін қолдап, экономикалық және әскери-техникалық көмек көрсетті. Алайда Түркия бұл қатынастарды Батыс елдеріне қарсы бағытталған одақ ретінде емес, қауіпсіздік теңгерімінің бір элементі ретінде пайдаланды.

Қарастырып отырған кезеңдегі Түркияның сыртқы саясатының ең маңызды жетістігі — бұғаздар мәселесін қайта қарауға қол жеткізуімен байланысты болды. Өзімізге белгілі, Лозанна келісіміне сәйкес, Босфор мен Дарданелл бұғаздары халықаралық бақылауда қалдырылған еді, алайда, Еуропадағы әскери қауіптің күшеюі Түркияның бұл режимнің ұлттық қауіпсіздікке қайшы екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге 1936 ж. қабылданған Монрё бұғаздар конвенциясы Түркияға бұғаздар үстінен толық егемендік орнатуға жол ашты. Бұл дипломатиялық табыс Түркияның бейбіт жолмен, халықаралық құқық аясында стратегиялық мүдделерін қорғау қабілетін көрсетті.

Келесі соңғы кезеңі (1937–1939 жж.) — халықаралық белсенділік пен стратегиялық дербестікті нығайтумен сипатталады. Бұл кезеңде Түркияның сыртқы саяси дербестігі күшейеді, 1936 ж. қабылданған Монрё бұғаздар конвенциясы Түркияның Қара теңіз бұғаздарына толық бақылау орнатуын қамтамасыз етіп, оның халықаралық беделін арттырды [2]. Сондықтан да Ататүрік кезеңіндегі сыртқы саясаттың ең ірі жетістіктерінің бірі – осы 1936 ж. Монрё бұғаздар конвенциясымен белгілі. Себебі, бұл келісім Түркияға Босфор мен Дарданелл бұғаздарына толық бақылау орнатуға мүмкіндік берді, Мұстафа Кемал бұл мәселені әскери күш қолданбай, халықаралық құқық нормалары арқылы шешуге қол жеткізді. Ал, 1937 ж. Саадабад пактісі арқылы Түркия Таяу Шығыстағы қауіпсіздік мәселелерінде маңызды ойыншыға айналды, Еуропада соғыс қаупінің өсуі жағдайында Анкара ірі державалар арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған икемді дипломатия жүргізді.

Әрине, екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясатында Мұстафа Кемал Ататүрік маңызды әрі шешуші рөл атқарды. Ол екі соғыс аралығында ұлттық мемлекеттің сыртқы саяси доктринасын қалыптастырып, Түркияны халықаралық жүйеге бейбіт жолмен енгізді. Ататүріктің прагматизмге, реализмге және халықаралық құқыққа негізделген сыртқы саяси бағыты Түркияның ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен егемендігін қамтамасыз етті.

Талқылау

Екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясаты тарихшылар мен саясаттанушылар арасында ұзақ уақыт бойы пікірталас туғызған мәселелердің бірі. Ғылыми талқылаулар негізінен Түркияның сыртқы саяси бағытының сипаты, идеологиялық негізі, үлкен державалармен қарым-қатынасы және бейтараптық саясатының тиімділігі төңірегінде өрбиді.

Ғалымдар арасындағы негізгі пікірталастардың бірі – Түркияның екі соғыс аралығындағы сыртқы саясатының ревизионистік немесе статус-квоға бейім болғандығы мәселесімен байланысты. Батыс тарихшыларының бір бөлігі (Э. Зюрхер [13], Ф. Ахмад [7]) Түркияны статус-квоны сақтауға ұмтылған мемлекет ретінде сипаттайды. Олардың пікірінше, Анкара Лозанна келісімінен кейін халықаралық жүйені түбегейлі қайта қарауға емес, қол жеткізген шекараларын қорғауға және бейбіт дамуға басымдық берді. Ал кейбір зерттеушілер, атап айтқанда У. Хейл [3], С. Сонел [6] Түркияның бұғаздар мәселесін қайта көтеруі мен Хатай (Александретта) мәселесіндегі табандылығын шектеулі ревизионизмнің көрінісі деп бағалайды. Алайда бұл ревизионизм әскери емес, дипломатиялық жолмен жүзеге асқанын атап көрсетеді.

Ғылыми әдебиеттерде Түркияның КСРО, Ұлыбритания, Франция және Германия арасындағы теңгерім саясаты кеңінен талқыланады. Кейбір зерттеушілер Түркияны «шағын, бірақ белсенді дипломатиялық актор» ретінде бағалай отырып, оның көпвекторлы саясатын табысты деп есептейді [14], ал басқа авторлар Түркияның бұл кезеңдегі сыртқы саясатын қорғаныс сипатындағы саясат деп түсіндіреді. Олардың пікірінше, Анкара ірі державалар арасындағы қайшылықтарды өз пайдасына шебер пайдаланғанымен, дербес бастама көтеруде шектеулі болды [15]. Балқан пактісі (1934) мен Саадабад пактісі (1937) мәселесі де тарихнамада пікірталас тудырады. Бірқатар ғалымдар бұл одақтарды Түркияның аймақтық бейбітшілікті институционализациялау әрекеті деп бағалайды [7]. Ал сыншыл көзқарастағы зерттеушілер аталған пактілердің әскери-саяси тұрғыдан әлсіз болғанын, олардың символдық маңызы басым болғанын алға тартады [6]. Ағылшын зерттеушісі С.Р. Соньель Түркияның 1918–1923 жылдардағы дипломатиясын Осман империясының күйреуінен кейінгі қорғаныс сипатындағы саясат ретінде бағалайды. Оның пікірінше, Мұстафа Кемал бастаған жаңа саяси элита халықаралық қатынастарда күш қолданудан гөрі дипломатиялық жолды таңдады, бұл Лозанна келісімімен бекітілген жаңа мемлекеттік шекараларды заңдастыруға мүмкіндік берді [6]. Х.Н. Ховард Түркия мәселесін кең халықаралық контексте талдап, 1920 жылдары Анкара үкіметінің басты дипломатиялық жетістігі ретінде Севр жүйесінің жойылуын және Осман мұрасынан біржола бас тартуын көрсетеді. Ол Түркияны жеңілген мемлекеттен аймақтық дербес акторға айналған ел ретінде сипаттайды [9].

Түрік тарихнамасында М. Гөнлюбол мен Ө. Күркчюғлы Ататүрік дәуіріндегі сыртқы саясатты «бейбітшілікке негізделген реализм» ұғымы арқылы түсіндіреді. Олардың пікірінше, «Yurtta sulh, cihanda sulh» қағидаты Түркияның халықаралық қатынастардағы мінез-құлқын анықтаған негізгі доктрина болды [10]. Б. Оран редакциялаған ұжымдық еңбекте Түркияның екі соғыс аралығындағы сыртқы саясаты көпвекторлы саясат ретінде бағаланады. Авторлар Түркияның бір мезгілде Кеңес Одағымен, Балқан елдерімен және Батыс державаларымен теңгерімді қатынас орнатуға ұмтылғанын көрсетеді [11]. Ф. Армаоғлы XX ғасырдың саяси тарихына арналған еңбегінде Түркияның 1930-жылдардағы дипломатиясына ерекше назар аударады. Ол Монтрё конвенциясын Түркияның сыртқы саясаттағы ірі жетістігі деп бағалап, бұл келісім елдің толық егемендігін қалпына келтіруге мүмкіндік бергенін атап өтеді [12].

Қазіргі уақытта, яғни 2024–2025 жж. басылып шыққан шетелдік (негізінен түрік және батыс) зерттеулерде екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясаты халықаралық қатынастар теориялары, көпжақты қауіпсіздік және дипломатиялық тәжірибе тұрғысынан қайта қарастырылуда. Мысалы, М. Йылдыз Түркияның сыртқы саясатын идеологиялық емес, конъюнктуралық-прагматикалық модель ретінде сипаттайды [14]. С. Арслан болса, кемалистік сыртқы саясатты реализм, либерализм және конструктивизм синтезі арқылы талдайды. Ал Түркияның Ұлттар Лигасына қатысуы халықаралық легитимация мен көпжақты дипломатияға бейімделу ретінде бағаланады [16]. Келесі бір авторлар — Б. Ермек пен Д. Барлстың зерттеуінде Түркияның Лигаға қосылуы ұйымның әлсіздігіне қарамастан, аймақтық ынтымақтастықты күшейтуге апаратын қадам ретінде түсіндіріледі [17].

Қорытынды

Екі соғыс аралығындағы кезеңдегі Түркияның сыртқы саясаты ұлттық мемлекетті қалыптастыру және оның халықаралық жүйедегі орнын айқындау міндеттерімен тығыз байланысты болды. Осман империясының күйреуінен кейін пайда болған Түркия Республикасы халықаралық қатынастардың жаңа шындығында егемендігін сақтау мен аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталған реалистік және прагматикалық сыртқы саясат жүргізді. Бұл кезеңдегі сыртқы саясаттың негізгі мазмұнын Лозанна бейбіт келісімімен бекітілген саяси-құқықтық негіздерді қорғау, халықаралық статус-квоны сақтау және сыртқы қатығыстардан барынша алшақ болу ұстанымдары айқындады. Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған саяси элита сыртқы саясатты ішкі реформалардың табысты жүзеге асуының маңызды шарты ретінде қарастырды, сондықтан халықаралық тұрақтылық пен бейтараптық негізгі басымдыққа айналды. Түркияның Кеңес Одағымен, Балқан мемлекеттерімен және Батыс державаларымен теңгерімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылуы көпвекторлы дипломатияның қалыптасқанын көрсетеді. 1930 жылдары Монтрё конвенциясының қабылдануы Түркияның сыртқы саясаттағы ірі жетістігі ретінде бағаланып, елдің стратегиялық маңызы бар бұғаздар аймағындағы толық егемендігін қалпына келтіруіне мүмкіндік берді.

Қорыта айтқанда, екі соғыс аралығындағы Түркияның сыртқы саясаты бейбітшілікке негізделген реализм, сақтық және мемлекеттік мүддені басшылыққа алу қағидаттарымен сипатталады. Бұл саясат жас республиканың халықаралық жүйеде дербес актор ретінде орнығуына, аймақтық тұрақтылықты сақтауға және кейінгі кезеңдердегі түрік дипломатиясының институционалдық негізін қалыптастыруға шешуші үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Treaty of Peace with Turkey (Lausanne Treaty). Signed at Lausanne, 24 July 1923. — London: His Majesty's Stationery Office, 1923. — 143 p.
- 2 Convention Regarding the Regime of the Straits (Montreux Convention). Signed at Montreux, 20 July 1936. — Montreux; Geneva, 1936. — 54 p.
- 3 Hale W. Turkish Foreign Policy 1774–2000 / W. Hale. — London: Frank Cass, 2000. — 392 p.
- 4 Кемалисти и Турецкое Правительство // Известия. — 1920. — № 258. — С. 2.
- 5 95 лет российско-турецким дипломатическим отношениям: исторические факты и перспективы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1314>
- 6 Sonyel S. R. Turkish Diplomacy 1918–1923 / S.R. Sonyel. — London: Sage Publications, 1975. — 412 p.
- 7 Ahmad F. The Making of Modern Turkey / F. Ahmad. — London: Routledge, 1993. — 256 p.
- 8 Ахмад Ф. Современная Турция: становление и развитие / Ф. Ахмад. — М.: Весь Мир, 2001. — 320 с.
- 9 Howard H. N. The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913–1923 / H.N. Howard. — Norman: University of Oklahoma Press, 1931. — 485 p.
- 10 Gönübol M. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919–1938) / M. Gönübol, Ö. Kürkçüoğlu. — Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981. — 356 s.
- 11 Oran B. (Ed.). Turkish Foreign Policy, 1919–2006: Facts and Analyses / B. Oran (Ed.). — Salt Lake City: University of Utah Press, 2010. — 976 p.
- 12 Armaoğlu F. XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995) / F. Armaoğlu. — Ankara: Alkım Yayınevi, 2005. — 740 s.
- 13 Zürcher E. J. Turkey: A Modern History / E.J. Zürcher. — London: I.B. Tauris, 2004. — 352 p.
- 14 Yıldız M. Türk dış politikasının esasları: tarihsel süreçte konjonktürel değişimler / M. Yıldız // Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. — 2025. — № 1. — Б. 101–120.
- 15 Keyder Ç. State and Class in Turkey / Ç. Keyder. — London: Verso, 1987. — 224 p.
- 16 Arslan S. Atatürk's Understanding of Foreign Policy and Diplomacy / S. Arslan // BUTA International Journal of Scientific Research. — 2025. — No. 1(19). — P. 135–154
- 17 Emek B. Turkey, regional security and the League of Nations / B. Emek, D. Barlas // Turkish Historical Review. — 2024. — No. 15 (1). — P. 27–50.

Г.К. Отарбаева, А.К. Отарбаева

История и основные направления внешней политики Турции в межвоенный период (1918–1939 гг.)

Окончание Первой мировой войны и революция в Турции в 1919–1923 гг. изменили обстановку на Балканах, Ближнем Востоке и в Восточном Средиземноморье. Роль Турецкой Республики после 1923 г. в регионе стала одним из важнейших факторов формирования новой системы международных отношений в межвоенный период. В связи с этим в статье излагаются события, имевшие место во время войны за независимость и сразу после нее, характеризуется содержание Севрского и Лозаннского договоров, позиция Советской России. Авторами показано, что Мустафа Кемаль сумел в полной мере использовать народное недовольство унижительными для Турции международными соглашениями для создания и укрепления нового режима, выступившего, по существу, в качестве антагониста проигравшей войну Османской империи. Фактически новое государство возникло как реакция на Севрский договор и, следовательно, ставило во главу угла именно внешнеполитические вопросы. Авторами отмечается важнейшая роль Советского Союза в становлении республики, дипломатическая, материальная и военная помощь, оказанная Мустафе Кемалю большевистским правительством в 20-е годы XX века. Отмечено, что в политике Турции преобладают такие характеристики, как осторожность, пассивность и стремление сохранить статус-кво. Также в статье рассмотрены особенности и основные направления внешней политики Турецкой Республики в 30-е годы XX века, предпринята попытка проанализировать влияние Турции на глобальные и региональные процессы.

Рассматривается роль Турции в геополитическом противоборстве между соперничающими блоками накануне Второй мировой войны.

Ключевые слова: история внешней политики, внешняя политика Турции, всемирная история, Лозанская конференция, Мустафа Кемаль, Советский Союз, глобальные процессы.

G.K. Otarbayeva, A.K. Otarbayeva

History and Main Directions of Turkish Foreign Policy in the Interwar Period (1918–1939)

The end of World War I and the revolution in Turkey in 1919–1923 changed the situation in the Balkans, the Middle East, and the Eastern Mediterranean. The role of the Turkish Republic after 1923 in the region became one of the most important factors in the formation of a new system of international relations in the interwar period. In this regard, the article describes the events that took place during the war for independence and immediately after it, characterizes the content of the Sevres and Lausanne treaties, and the position of Soviet Russia. The authors show that Mustafa Kemal was able to fully exploit popular discontent with international agreements that were humiliating for Turkey to create and strengthen a new regime that essentially acted as an antagonist to the Ottoman Empire, which had lost the war. In fact, the new state emerged as a reaction to the Treaty of Sèvres and, consequently, prioritized foreign policy issues. The authors note the crucial role of the Soviet Union in the establishment of the republic, as well as the diplomatic, material, and military assistance provided to Mustafa Kemal by the Bolshevik government in the 1920s. It is noted that Turkey's policy is dominated by such characteristics as caution, passivity, and a desire to maintain the status quo. The article also examines the features and main directions of the foreign policy of the Republic of Turkey in the 1930s and attempts to analyze Turkey's influence on global and regional processes. The role of Turkey in the geopolitical confrontation between rival blocs on the eve of World War II is examined.

Keywords: history of foreign policy, Turkish foreign policy, world history, Lausanne Conference, Mustafa Kemal, Soviet Union, global processes.

References

- 1 (1923). Treaty of Peace with Turkey (Lausanne Treaty). Signed at Lausanne, 24 July 1923. *London: His Majesty's Stationery Office.*
- 2 (1936). Convention Regarding the Regime of the Straits (Montreux Convention). Signed at Montreux, 20 July 1936. *Montreux; Geneva.*
- 3 Hale, W. (2000). *Turkish Foreign Policy 1774–2000. London: Frank Cass.*
- 4 (1920). *Kemalist i Turetskoe Pravitelstvo [Kemalists and the Turkish Government]. Izvestiia — Izvestia, 258, 2 [in Russian].*
- 5 95 let rossiisko-turetskim diplomaticheskim otnosheniiam: istoricheskie fakty i perspektivy [95 years of Russian-Turkish diplomatic relations: historical facts and prospects]. Retrieved from <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1314> [in Russian].
- 6 Sonyel, S. R. (1975). *Turkish Diplomacy 1918–1923. London: Sage Publications.*
- 7 Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey. London: Routledge.*
- 8 Akhmad, F. (2001). *Sovremennaiia Turtsiia: stanovlenie i razvitie [Modern Turkey: establishment and development]. Moscow, Ves Mir [in Russian].*
- 9 Howard, H. N. (1931). *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913–1923. Norman: University of Oklahoma Press.*
- 10 Gönübol, M., & Kürkçüoğlu, Ö. (1981). *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919–1938) [Turkish Foreign Policy During the Atatürk Period (1919–1938)]. Ankara: Ankara University Faculty of Political Science Publications [in Turkish].*
- 11 Oran, B. (2010). *Turkish Foreign Policy, 1919–2006: Facts and Analyses. Salt Lake City: University of Utah Press.*
- 12 Armaoğlu, F. (2005). *XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995) [Political History of the 20th Century (1914–1995)]. Ankara: Alkim Yayınevi [in Turkish].*
- 13 Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: A Modern History. London: I.B. Tauris.*
- 14 Yıldız, M. (2025). *Türk dış politikasının esasları: tarihsel süreçte konjonktürel değişimler [Fundamentals of Turkish foreign policy: conjunctural changes in the historical process]. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi - Recep Tayyip Erdoğan University Journal of Social Sciences, 1, 101–120.*
- 15 Keyder, Ç. (1987). *State and Class in Turkey. London: Verso.*
- 16 Arslan, S. (2025). *Atatürk's Understanding of Foreign Policy and Diplomacy. BUTA International Journal of Scientific Research, 1(19), 135–154.*
- 17 Emek, B. & Barlas, D. (2024). *Turkey, regional security and the League of Nations. Turkish Historical Review, 15(1), 27–50.*

Авторлар туралы мәліметтер

Отарбаева Гулжан — т.ғ.к., Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-5048-6083>

Отарбаева Акжаркын — магистр, аға оқытушы, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0001-9285-5468>

Information about the authors

Otarbayeva Gulzhan — Candidate of Historical Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-5048-6083>

Otarbayeva Akzharkyn — Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9285-5468>

Z.G. Saktaganova^{ID}, T.K. Sakabay^{*ID}

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru; tolkinist78@mail.ru)

The Problem of Sedentarization of the Kazakhs of Central Kazakhstan in the 1930s

The article discusses the characteristics and consequences of the policy of forced sedentarization carried out in Central Kazakhstan in the 1930s. The process of sedentarization was accompanied by political and economic campaigns, such as confiscation of wealth, collectivisation and processing of agricultural products, which led to fundamental changes in the economic life of the Kazakh population. The Soviet authorities regarded the resettlement of the Kazakh nomadic people as an integral part of economic transformation and ideological formation. However, this process was largely carried out by administrative order, without taking into account the natural and geographical conditions and the way of life of the local population. The authors examine the views and conclusions identified in scientific research on the scale and methods of implementation of the process of transition to colonisation, its socio-economic consequences. In addition, the article uses archival documents, to describe the implementation of sedentarization in the central region of Kazakhstan on the basis of data. The authors focus on the shortcomings in the implementation of the resettlement, such as the incorrect selection of resettlement sites, lack of water sources, insufficient arable land and hay meadows, lack of infrastructure and building materials, lack of educational work among the population, etc. The study also looks at the relationship between this policy and Soviet industrialisation. It shows that the task was to create oasis-style agricultural bases to provide food for the developing centres of non-ferrous metallurgy in the region. In addition, the article examines and explains the consequences of Soviet modernisation in the Kazakh steppe, such as forced sedentarization, on the basis of archival documents.

Keywords: sedentarization policy, Central Kazakhstan, famine, modernisation, agriculture, resettlement process, nomadic society.

Introduction

Until the early 1930s, Kazakhstan was mainly a nomadic region, and the main form of agriculture was livestock farming. The nomadic way of life was reflected in the Kazakhs' relationship with nature and their adaptation to the harsh climatic conditions. It was also an integral part of their social and economic structure. However, with the arrival of the Soviet government, the transition to collectivisation and sedentarization began major changes in the economy of the nomadic people. Central Kazakhstan, like many other regions of the Soviet Union, became a place where these innovative but destructive changes were implemented. It was linked to the progressive industrialisation of the country. It is important to analyse the process of implementation of the sedentarization policy as a precondition for the famine of the 1930s. Therefore, the aim of the study is to analyse the problems and mechanisms of the resettlement of the nomadic population in the central region of Kazakhstan in the 1930s and the actions of the party-state organs in its implementation.

Materials and methods

The article uses general scientific methods, such as analysis, synthesis, analogy, systematisation, comparison, and description. A retrospective method is applied to chronologically examine and reconstruct the processes of the transition to sedentarization. The historical-analytical method is used to analyse the causes, conditions, consequences and sequence of events of the resettlement process based on documents preserved in the archives. The comparative-historical method is utilized to determine the peculiarities, including the problems and changes, of the transition to sedentarization in the Central Kazakhstan region. One of the most important methods used in this article is the specific historical (ideographic) method, in which a particular plot, a particular problem is studied in detail and in depth, and its specificity is determined. The historical and typological method contributes to the systematisation of mechanisms in the implementation of the process of transition to settlement. These methods make it possible to describe the analysed process comprehensively and objectively. To assess the state of research on the subject, the work of domestic and

* Corresponding author's e-mail: tolkinist78@mail.ru

foreign researchers is taken into account. This, in turn, makes it possible to understand the mechanisms of the process of forced sedentarization, the fact that it was one of the reasons for the starvation of the population.

The documentary basis of the article is the documents kept in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Karaganda Regional State Archive. Among them, in File No. 6 of Inventory No. 15 of the Fund “City Council of Deputies and Workers of Karaganda” of the Karaganda Region State Archive for 1931-1932. The minutes of decisions and meetings of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR, the report on the economic survey of the districts of the Karaganda region in File No. 606 of Inventory No. 4 of the “Karaganda Regional Water Management” Fund No. 640, the documents kept in the materials of the Sedentarization Committee and the bodies of the United State Political Administration (OGPU) have made it possible to determine the course of the sedentarization process and the mechanisms for its implementation. These documents contain statements, explanatory notes, telegrams from the regional and district executive committees on sedentarization issues. The documents collected in these archives provide information about the local authorities’ approach to forced sedentarization.

In the preparation of the article, collections of archival documents that were brought into scientific circulation in various years were also used. In particular, “Forced Collectivisation and Famine in Kazakhstan 1931–1933”, the multi-volume work “Asharshylyk. Golod. 1928–1934”, “Documents in the collections of archival documents and memories of the famine of 1931–1933 in Central Kazakhstan”, “Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions” and other documents allow us to compare information on sedentarization in Kazakhstan, namely in the Central Kazakhstan region.

Results

Unfortunately, we have not come across any studies devoted to the implementation of the sedentarization process in Central Kazakhstan from a regional perspective. This study seeks to fill this gap.

The process of resettlement of the Kazakh people was one of the main features of Soviet modernisation during the 1920s–1930s. The beginning of the 1930s, out of the 700,000 Kazakh farms, 540,000 were nomadic and semi-nomadic (assuming that one family consists of 4-5 members, that is about 2.1–2.7 million people). Of these, 200,000 led a semi-nomadic lifestyle, and about 360,000 lived a “pure” nomadic lifestyle. 160,000 farms were settled, about 60,000 of them during the period 1920–1929, i.e., within ten years.

If in ten years only 60,000 farms were settled, then, the planned sedentarization of about 430,000 nomads and semi-nomads in the northern and southern regions of Kazakhstan in just three years (from 1930 to 1933) seemed an extremely difficult task for the authorities. The resettlement of the nomads in the districts of Central Kazakhstan could take even longer [1; 119].

Professor Zh. Abylkhozhin, in his study, points to this feature as one of the causes of famine in 1931–1933. The plans for accelerated industrial development led to problems with grain throughout the Union. At the same time, the increase in grain exports and the need to supply the population of the growing cities with bread clearly reflected the relevance of the problem. The demand for grain grew from day to day. The state wanted to solve this problem by increasing grain production, by expanding the area under cultivation. A. Yakovlev paid special attention to this and made a statement at the XVI Congress of the CPSU (b): “... It can be assumed that Kazakhstan has 50–55 million hectares of arable land, of which 36 million hectares are in the Northern District... Here, wheat occupies only 5 % of the cultivated area. If we sow 30 % of the 36 million hectares suitable for this area with wheat, then at the end of the five-year plan we will get an additional 8–10 million hectares of wheat only from Kazakhstan itself...” [2; 224, 225]. The People’s Commissar was not puzzled by the fact that this land was pastureland for traditional animal husbandry. According to Zh. Abylkhozhin, this indicates that the Kazakh nomads contradicted the goal of increasing the state’s grain production [3; 225]. The most important way out of this situation was the need for rapid, enforced sedentarization. That is why the Republican People’s Commissar for Agriculture K. Toktabayev declared at the VII Congress of Soviets of Kazakhstan (April 1929): “The first task to which special attention must be paid in increasing the arable land is the question of sedentarization of the Kazakh people”. In accordance with this, the Congress adopted the following resolution: “2. The development of grain cultivation in the region primarily concerns the sedentarization of the semi-nomadic and nomadic population in all parts of the republic” [3; 226]. After that, the policy of forced sedentarization of nomadic farms and their collectivization began to be actively implemented. In the nomadic regions, including the central region of Kazakhstan, the policy of increasing the area under cultivation was intensified. The local conditions were completely ignored in the farm management’s sowing plans. This can be seen in the documents of that time. For exam-

ple, T. Ryskulov cites the fact that “for 5 nomadic and semi-nomadic districts of the Karaganda region (Zhanaarka, Kyzyltu, Korgalzhyn, Sarysu, Enbekshilder), according to the plan, the area under cultivation was increased by 42 %, including for the Sarysu district, where 500–600 farms were left out of 7,000, an area of 2880 hectares was planned for 1931 instead of 300 hectares”. Despite the decline in the working age population and draught cattle, the shortage of seed resources and seed debt, the plan was increased. “It is possible that the districts will again allow the implementation of the sowing plan, which in turn will lead to migration and starvation of the population”. In the report by F.I. Goloshchekin “On collectivization in the Kazakh village” in the Regional Property it says: “In 3 years (from 1929 to 1931) the arable area on the Kazakh land increased by 100 % — from 1265.7 thousand hectares to 2561 thousand hectares”. T. Ryskulov refutes this data. He writes: “It is clear that big mistakes were made in the calculation of arable land... The Kazakhs have only recently started farming. Kazakh land is mainly located in an arid zone, the quality of the soil is low, there are not enough tractors, and no agrotechnical measures have been implemented. How could the arable land of the Kazakhs double in this situation?” [4; 323].

We believe that the process of sedentarization in Central Kazakhstan was carried out not only to solve the grain problem, but also to supply the populations of industrial cities, such as Karaganda and Balkhash, with agricultural products. This is evidenced by the report of an economic study in the Shet district of the Karaganda Regional Water Management Department, which is preserved in the fonds of the Karaganda Regional State Archive. The report states that the establishment of large industrial centres in Central Kazakhstan, which are developing on the basis of non-ferrous metallurgy, in desert and semi-desert areas poses the task of developing agriculture in a new way. It is noted that the need to supply the industrial centres with the necessary food products, such as milk, vegetables, melons, meat and animal fat, requires the urgent creation of large economic bases near the city. It is pointed out that such bases are necessary not only for the supply of food, but also for the sedentarization of the nomadic population, the preparation of fodder for livestock and the development of the region [5; 1–4]. The document contains the results of the economic survey of the Shet and Konyrat districts. This means that it is possible that the sedentarization of areas near industrial towns was carried out to provide the population of the towns with the essential resources, which was a prerequisite for the forced industrialisation at that time.

Central Kazakhstan, which is mainly a steppe and semi-desert region, was particularly vulnerable to such reforms, as the local population traditionally practised nomadic livestock herding adapted to the natural conditions. As a result, there were a number of shortcomings in the process of sedentarization in this region. The archival documents show that the policy of resettlement in Karkaralinsk, a large district in Central Kazakhstan, was carried out with administrative, environmental, and economic coercion. The fact that the transition to sedentarization was implemented based on exaggerations and mistakes on the part of the local authorities is clearly evident from the confidential data of the OGPU authorities. For example, the information from the OGPU plenipotentiary dated 10 August, 1930 shows that a number of negative facts occurred during the sedentarization work in the Karkaraly district. The district organisations did not carry out any preparatory work for sedentarization, the problems with the sedentarization sites were not addressed, so the lands selected as sedentarization sites were not surveyed. Last year, melioration works were carried out in Shubartau district covering an area of 1,500 hectares. However, the irrigation facilities were still not being utilised and had not been taken into account when working out the problem with the settlement sites. In a number of places intended for settlement, construction work was halted due to a shortage of building materials, labour and food and the land reclamation work was also suspended. District Land Administration (OKRZU) did not consider the material basis in the local areas. In Balkhash and Berkara districts, the planned construction of 11 barns, 2 granaries, 2 machine sheds, 2 forges, and 1 land preparation centre had not been built. Due to the lack of preparatory and educational work, the population was not ready to switch to sedentarization. There were no arrangements for sowing and hay harvesting. There were cases in some areas (Berkara) where inconvenient places were chosen as settlement sites. In all these cases, the authorities realised that the rich are hindering the transition of the population to sedentarization without considering the mistakes they made. For example, in village no. 8 of Balkhash district, 108 collective farmers refuse to settle due to the influence of rich relatives, citing the lack of arable and hay land as the reason [6; 166]. The document is an important source that reflects the true implementation of the policy of transition of the nomadic population to sedentarization in the Karkaraly district. From the content of the document, it is clear that there is a lack of both institutional and social readiness to carry out the transformation of traditional farming. At the same time, we see in the document the official implementation of policies by the local authorities, without considering the specific circumstances, the organisational and social crisis.

Only ten days later, on 20 August, 1930, the CPSU (b) of the United State Political Administration (OGPU) again informed the Kazakh regional committee about the failure of the sedentarization work in the Karkaraly district. It pointed to the indifferent, irresponsible attitude of the district structures, which made gross mistakes, as the main reason for the failure of the resettlement process. Until August 1, the commission for the inspection of the settlement areas was not organized, only an agronomist carried out the inspection of the settlement areas and selected unsuitable areas. The requests of the residents of villages No. 11 and No. 14 of Berkara district for housing in the Sarnabulak ravine were ignored. The document also states that work to build the infrastructure necessary for the sedentarization had failed. The construction of only 78 of the 168 planned houses in the Berkara district had begun. There were also no building materials for the construction of houses, it was alleged that there were not enough carts and harnesses for the delivery of materials [7; 181]. This is evidence of gross errors in the implementation of the sedentarization policy in Karkaraly district.

The lack or complete absence of building materials at the settlement sites was noted in large numbers in the information provided by the OGPU authorities. For example, in the information of 1 October, 1930 on the exaggerations in the implementation of various campaigns in the Kazakh SSR, it is stated that construction was not carried out in the Balkhash and Berkara districts of the Karaganda region due to the lack of building materials and labour. It was claimed that the transport of stones for the foundations of the houses was slow and that there was almost no wood material [8; 225].

At the beginning of 1932, the same situation was observed in the process of sedentarization. In a short note from the special department of the OGPU, infrastructural and organisational errors are highlighted using concrete examples. For example, the population in the Tonkerei district (villages No. 12 and 5), in the Atyrau district, was settled on land without water reservoirs and wells. In the settlement of Sary-Tumar in the district of Beynetkor, 107 farms were evacuated to a place where there was no water at all. It should be emphasised that the funds and building materials provided by the state were not used for their intended purpose. For example, no houses were built in the collective farms Zhana Enbek and Sartuga of village No. 6 in the Telman district, due to the lack of wood materials. The document states that the process of sedentarization, in addition to material and organizational errors, actually became an administrative and coercive measure. From this we can see that the work on sedentarization in the region was in crisis [9; 67–74].

According to R. Kindler, the campaign was used by resourceful, active functionaries for personal enrichment and financed from funds allocated for the “implementation of sedentarization”. In the Karkaraly district, for example, it was planned to resettle 9,000 people in 1932, but the actual number declined by one third. However, the people in charge of the district had no problems with this fact and said: “We don’t care that there are fewer people, the important thing is that we get more money and the necessary equipment to work on the ground”. None of the 50 places, where people could be accommodated, were checked for suitability for housing, and when they were pointed out to them that most of them had no water, they said, “We don’t care about that problem, it’s better if you tell us the total number of places where the population can live and the total amount of estimated costs you have set”. Some used the land management campaign to take revenge on their arch-rivals, by deliberately locating them in the most unfavourable places [10; 187].

In general, resettlement in Karkaraly district is not the result of consistent government policy, but rather reflects an attempt to implement political plans in the face of institutional incompetence, resource scarcity and administrative constraints. Systematic management errors and disregard for local conditions led to the population largely withdrawing from the resettlement project and settling down. These factors not only brought the resettlement campaign to a standstill, but also laid the foundations for the mass famine of 1932–1933 and the socio-economic crisis in a number of areas.

Discussion

The scientific community has drawn several conclusions about the process of sedentarization of the Kazakhs. Researchers have assessed both the extent and methods of the implementation of the sedentarization campaign and its socio-economic consequences in different ways. In Soviet historiography, the processes associated with the agrarian changes in the Kazakh steppe were viewed from the positive side in accordance with ideology and evaluated as a legal phenomenon [11–13]. Even in the official documents of the Soviet authorities of that time (reports, letters of instruction, resolutions, orders, etc.), the transition of the Kazakhs to sedentarization was seen as a great achievement of Soviet power in Kazakhstan in the policy of the nation, which opened up opportunities for raising the cultural level of the Kazakhs and had a great economic effect. Traditional agriculture was also regarded as a progressive and objectively necessary stage of modernisation [14; 1–5, 22]. In the post-Soviet period, however, these positions began to be revised.

Since the 1990s, local researchers have begun to look at the processes of agricultural modernisation in the 1920s and 30s from a new perspective. T. Omarbekov, for example, noted that “the Union government did not attach much importance to the process of sedentarization in Kazakhstan. For the Soviet administration, there was nothing more important in those years than the collectivisation of the peasants. However, sedentarization remained under the guise of this collectivisation and was seen as a secondary campaign, as an obligation. It accelerated the exodus of the Kazakh people from their ancestral settlements, brought them into the slump, and led to famines and made them refugees” [15; 235, 246]. Zh. Abylkhozhin notes that the policy of agricultural resettlement, which was accompanied by collectivisation, was carried out by force and was not based on a natural, material and technological basis [16; 151]. According to Abylkhozhin Zh.B., the main factor in the transition of the Kazakhs to sedentarization — the ratio between the number of animals and the area of pastures — is not taken into account. From this it is concluded that the huge concentration of livestock on small pastures led to the end of foraging, and the acceleration of the resettlement policy was associated with the problem of grain [3].

In the works of national researchers published in the 2000s, the process of sedentarization was explained by the fact that “forced sedentarization, carried out without taking into account the economic, social and national characteristics of Kazakhstan, led the Kazakh people into the flee “Kyzyl-taban”, abandoned their ancestral settlements, suffered famines” [17; 34] and “without a comprehensive study, the policy aimed at destroying the traditional economy and customs of the indigenous population, together with failure, led to the nomadic population, in order to survive, being forced to flee and leave their homeland to save their lives” [18; 60] — the given assessment demonstrates the serious consequences of the sedentarization process.

Foreign studies have developed various approaches to the problem of sedentarization of the Kazakhs. For example, the British historian R. Conquest points out in his work *The Harvest of Sorrow*, published at the end of the 1980s, that the campaign to convert the Kazakh population to a sedentary lifestyle was an integral part of the collectivisation policy. In his opinion, the decision to adopt a sedentary lifestyle is considered a “necessary condition” for the successful implementation of collectivisation in Kazakhstan within the framework of the political and ideological tasks of the Organizational Bureau of the Central Committee, noting that the process of transition to sedentarization was carried out using the method of coercion as a necessary measure. At the same time, R. Conquest notes that the large-scale plans for sedentarization did not correspond to the actual resource, organisational and climatic conditions in the districts, and provides data on the lack of housing, infrastructure, water resources and agricultural equipment [19; 288–291].

Matthew Payne emphasises the violent nature of the campaign, and believes that resettlement contributed directly to the Famine of 1931–1933, as it was accompanied by the sharing of livestock and the destruction of the nomadic structure [20; 87].

Scholars R. Davies and S. Wheatcroft, who have studied the history of the economy in the Soviet Union, in their book *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, point to the resettlement of the Kazakh population as one of the five interrelated factors that caused the famine in the Kazakh steppe. They note that sedentarization was accompanied by a collectivist campaign [21; 329–332].

Isabelle Ogion, author of an extensive work on sedentarization, considers that the first phase of the transition to a sedentary way of life, accompanied by collectivisation in 1929–1930, was full of confrontations and very hard [22; 159].

Meanwhile, Robert Kindler noted that “the sedentarization campaign was largely used to disguise interests that had nothing to do with the welfare of the nomads. Referring to this campaign, they managed to simplify the plan for the preparation of grain, meat, or in the event of failure to fulfil the plan they referred to it as an excuse. The campaign was conducted only on paper or was limited to the pursuit of people on desolate land in dilapidated old houses and stinking dugouts” [10; 196].

According to the Italian researcher N. Pianciola, the sedentarization campaign was carried out very slowly, more slowly than the collectivisation and preparatory campaigns. According to him, during his work in the Party and State Archives in Moscow, and Almaty, as well as in the regional and district archives of Kazakhstan, he did not find a single document that could prove the forced sedentarization of the nomadic Kazakhs. Even access to the OGPU archives does not change the situation. “Obviously, the transition of nomads to sedentarization was a low-priority campaign for the Stalinist system, and in the chaos of the first five-year plan, the Kazakhstan administration did not take this issue seriously” — that was his conclusion [20; 86–88].

Thus, historiographically, two different views on the process of transition to sedentarization have emerged among researchers. According to the first view, the resettlement was carried out by force (Zh. Abylkhozhin, R. Conquest, I. Ohayon), representatives of the second view (T. Omarbekov, R. Kindler, N. Pianciola) estimate that it was a secondary campaign and was implemented on paper. In our opinion, the resettlement policy was an integral part of a bundle of measures that accompanied collectivisation and had an agitational character. At the same time, the authorities, who did not understand the basics of nomadic agriculture and the natural and climatic conditions, made a number of mistakes in the process of resettlement. The result of all this was the collapse of livestock farming and the starvation of the population.

Conclusion

Considering the implementation of the resettlement policy in the late 1920s–1930s, we came to the following conclusions:

- the process of transition to sedentarization has been considered in research in the context of the famine of the 1930s;
- researchers have different assessments of the extent and methods of implementation of the resettlement campaign;
- in Soviet studies, agrarian changes were viewed from a positive perspective and evaluated as a legal phenomenon;
- since 1990, national researchers have begun to look at the processes of agricultural modernisation in the 1930s from a new perspective;
- historiographically, researchers have developed two different views on the process of transition to a sedentary way of life: the first, when the transition to sedentarization was forced (Zh. Abylkhozhin, R. Conquest, I. Ohayon), the second is that the representatives of this approach (T. Omarbekov, R. Kindler, N. Pianciola) evaluated it as implemented on paper;
- the nomadic Kazakhs resisted the state's order to increase grain production; the main way out of this situation was the need for rapid, forced sedentarization;
- at the VII Congress of the Soviets of Kazakhstan (April 1929), the issue of resettling the Kazakh people in the settlement area was declared the first task to be given special attention;
- after the Congress, a policy was introduced to increase the arable land in the remote regions, including the Central Kazakhstan region;
- as the territory of Central Kazakhstan consists mainly of steppe and semi-desert, the local climatic, geographical, and economic characteristics are not taken into account when settling in the region;
- in some areas of Central Kazakhstan, the process of resettlement was carried out to supply industrial cities, such as Karaganda and Balkhash, with agricultural products;
- since the territory of Central Kazakhstan consists mainly of steppe and semi-desert, there are disadvantages to resettlement in this region;
- the policy of sedentarization in the region was carried out with administrative, economic and managerial force;
- there are deficiencies in planning, organisation, irrigation, construction, harvesting, and awareness raising in the region, including Karkaraly district;
- there were no institutional, social, or infrastructural preparations for the transformation of the traditional economy.

References

- 1 Сактаганова З.Г. «Ашаршылық — Великий джунт» 1931-1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы / З.Г. Сактаганова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2021. — № 2. — С. 117–128.
- 2 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 3 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 4 Рыскулов Т. Докладная записка в ЦК ВКП (б) И.В. Сталину, копия: в сельхоз отдел ЦК ВКП (б) Л.М. Кагановичу и СНК СССР В.М. Молотову / Т. Рыскулов // Собр. соч. — Алматы, 2009. — Т. 3. — С. 323.
- 5 Қарағанды облысының Мемлекеттік архиві (әрі қарай ҚОМА). — 640-к. — 4-т. — 606-іс. — 1-4-п.

- 6 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.13. Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. Сост. тома: Е.А. Әбіл, С.А. Жакишева, М.М. Козыбаева, А.М. Смагулова. — Астана, 2022. — 296 с.
- 7 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай — ҚР ПА). — 719-к. — 2-т. — 125-іс. — 181-п.
- 8 Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. док. / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. — Алматы, Атамұра, 2021. — Т. 2.: 1932-1934. — 1240 с.
- 9 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. — 30С-қ. — 7С-т. — 108-іс. — 67-74-п.
- 10 Киндлер Р. Сталиндік көшпенділер. Қазақстан билігі және ашаршылық / Р. Киндлер; ауд. Ө. Ахмет. — Астана: Фолиант, 2023. — 432 б.
- 11 Дахшлейгер Г.Ф. Из опыта истории оседания казахских кочевых и полукочевых хозяйств (до массовой коллективизации) [Электронный ресурс] / Г.Ф. Дахшлейгер. — Режим доступа: https://docs.yandex.kz/docs/view?tm=1749143752&tld=kz&lang=ru&name=eoarchive_1966_4_003_dakhshleiger
- 12 Дахшлейгер Г.Ф. История крестьянства Советского Казахстана / Г.Ф. Дахшлейгер, К.Н. Нурпеисов. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 247 с.
- 13 Турсынбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане / А.Б. Турсынбаев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 326 с.
- 14 ҚР ПА. — 141-қ. — 1-т. — 2896-іс. — 1-5, 22-п.
- 15 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 16 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы, Университет Туран, 1997. — 360 с.
- 17 Мұхатова О. Қазақстандағы XX ғасырдың 20-90 жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы / О. Мұхатова. — Алматы: Ғылым, 1999. — 177 б.
- 18 Таңатарова Ж.Т. Қазақстанның Батыс аймағындағы күштеп отырықшыландыру және оның ауыр зардаптары (1930-1937) / Ж.Т. Таңатарова. — Алматы: Қазақ университеті, 2000. — 186 б.
- 19 Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом [Электронный ресурс] / Р. Конквест; пер. с англ. И. Коэн, Н. Май; под. ред. Хейфеда. — Режим доступа: http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarianism/Repressii/zhatva_skorbi.pdf.
- 20 Пианчола Н. Сталинская «иерархия потребления» и великий голод [Электронный ресурс] / Н. Пианчола. — Режим доступа: <https://www.academia.edu/37560126/> (Дата обращения: 23.12.2024)
- 21 Дэвис Р. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт. — М., 2011. — 543 с.
- 22 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алма-Ата: Санат, 2009. — 368 с.

З.Г. Сактаганова, Т.Қ. Сақабай

1930 жылдардағы Орталық Қазақстан қазақтарын отырықшылыққа көшіру мәселесі

Мақалада 1930 жылдардағы Орталық Қазақстанда жүзеге асырылған күштеп отырықшыландыру саясатының ерекшеліктері мен салдары қарастырылған. Отырықшылыққа көшіру үдерісі байларды тәркілеу, ұжымдастыру, ауылшаруашылығы өнімдерін дайындау сияқты саяси-шаруашылық науқандармен бірге жүріп, қазақ халқының шаруашылық өмірінде түбегейлі өзгерістерге алып келген болатын. Кеңестік билік көшпелі қазақ халқын отырықшылыққа көшіруді экономикалық қайта құру мен идеологиялық қалыптастырудың құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. Алайда, бұл үдеріс көбіне табиғи-географиялық жағдайлар мен жергілікті халықтың тұрмыс-салты ескерілмей, әкімшілік бұйрық арқылы жүргізілді. Авторлар отырықшылыққа көшіру үдерісінің жүзеге асырудың ауқымы мен әдістерін, оның әлеуметтік-экономикалық салдары бойынша ғылыми зерттеулерде қалыптасқан көзқарастар мен тұжырымдарын зерделеген. Сонымен қатар архивтік құжаттарға сүйене отырып, мақалада отырықшыландырудың Орталық Қазақстан өңірінде іске асырылуын деректер арқылы сипаттайды. Отырықшыландырудың жүзеге асырылуындағы қоныстандыру орындарының дұрыс таңдалмауы, су көздерінің тапшылығы, егістік пен шабындық жерлердің жеткіліксіздігі, инфрақұрылым мен құрылыс материалдарының болмауы, халық арасында алдын ала түсіндіру жұмыстарының жүргізілмеуі т.б. жіберілген кемшіліктер туралы айтылған. Осы зерттеуде бұл саясаттың кеңестік индустриализациямен байланысы да қарастырылған. Аймақта дамып келе жатқан түсті металлургия орталықтарын азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін оазистік үлгідегі ауыл шаруашылық базаларын құру міндеті болғанын көрсетеді. Мақалада архивтік құжаттар негізінде

күштеп отырықшылыққа көшіру сияқты кеңестік жаңғыртудың қазақ даласындағы салдары зерделеніп, түсіндірілген.

Кілт сөздер: отырықшылыққа көшіру саясаты, Орталық Қазақстан, ашаршылық, модернизациялау, ауыл шаруашылығы, отырықшылыққа көшіру үдерісі, көшпелі қоғам.

З.Г. Сактаганова, Т.Қ. Сакабай

Проблема оседания казахов Центрального Казахстана в 1930-е годы

В статье рассматриваются особенности проведения и последствия политики насильственного оседания в Центральном Казахстане в 1930-е годы. Перевод кочевого населения на оседлый образ жизни осуществлялся параллельно с ключевыми политико-хозяйственными кампаниями советской власти — конфискацией имущества баев, коллективизацией и заготовкой сельскохозяйственной продукции. Эти меры привели к коренным преобразованиям в хозяйственной жизни казахского народа. Советская власть рассматривала переход кочевого казахского народа к оседлому образу жизни как неотъемлемую составляющую экономической перестройки и идеологического переустройства. Однако этот процесс зачастую осуществлялся административными методами, без учета природно-географических условий и традиционного уклада жизни местного населения. Авторы рассматривают сложившиеся в научных исследованиях взгляды и выводы, касающиеся масштабов и методов перевода на оседлый образ жизни, а также его социально-экономических последствий. Кроме того, опираясь на архивные документы, статья с использованием фактических данных описывает реализацию политики оседлости в Центральном Казахстане. Авторы обращают внимание на допущенные при осуществлении оседлости ошибки, такие как неправильный выбор мест для поселения, нехватка водных ресурсов, недостаток пахотных и сенокосных земель, отсутствие инфраструктуры и строительных материалов, а также недостаток предварительной разъяснительной работы среди населения и другие недочеты. Кроме того, в исследовании рассматривается взаимосвязь данной политики с советской индустриализацией. Отмечается, что одной из её задач было создание сельскохозяйственных баз оазисного типа для обеспечения продовольствием развивавшихся в регионе центров цветной металлургии. Кроме того, в статье, опираясь на архивные документы, изучаются и поясняются последствия насильственного перевода кочевого населения на оседлый образ жизни, который являлся одним из главных направлений советской модернизации казахской степи.

Ключевые слова: политика оседания, Центральный Казахстан, голод, модернизация, сельское хозяйство, кочевое общество, седентаризация.

References

- 1 Saktaganova, Z.G. (2021). «Asharshylyq — Velikii dzhub» 1931–1933 gody v Tsentralnom Kazakhstane: k postanovke problemy [“Famine — Great jute” 1931–1933 in Central Kazakhstan: towards the formulation of the problem]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia* — *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 2, 117–128 [in Russian].
- 2 (1998). *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.: sbornik dokumentov i materialov* [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933. Collection of documents and materials]. Almaty: Fond “XXI vek” [in Russian].
- 3 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). *Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930-e gg.)* [The traditional structure of Kazakhstan: socio-economic aspects of functioning and transformation (1920s–1930s)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 4 Ryskulov, T. (2009). Dokladnaia zapiska v TsK VKP (b) I.V. Stalinu, kopiia: v selkhozotdel TsK VKP (b) L.M. Kaganovichu i SNK SSSR V.M. Molotovu [Memorandum to the Central Committee of the CPSU (b) to I.V. Stalin, copy: to the agricultural department of the Central Committee of the CPSU (b) to L.M. Kaganovich and the Council of People’s Commissars of the USSR to V.M. Molotov]. *Sobranie sochinenii* — *Collected works*, Vol. 3. Almaty [in Russian].
- 5 QO MA [The State Archives of the Karaganda region]. — 640-q. — 4-t. — 606-is. — 1–4-p [in Kazakh].
- 6 Abil, E.A., Zhakisheva, S.A., Kozybaeva, M.M., & Smagulova, A.M. (Comp.). (2022). Saiasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi Memlekettik komissiianny materialdary (XX gasyrdyn 20–50 zhyldary) = Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (20–50 years of the XX century)]. T. 13. Gosudarstvennye akty i dokumenty po nasilstvennoi kollektivizatsii, prinuditelnomu osedaniuu, zagotovitelnyim i drugim politicheskim kampaniiam — Vol. 13. State acts and documents on forced collectivization, forced sedentarization, procurement and other political campaigns. *Sbornik dokumentov i materialov* — *Collection of documents and materials*. Astana [in Kazakh, in Russian].
- 7 QR PA [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 719-q. — 2-t. — 125-is. — 181-p. [in Kazakh].

- 8 (2021). Asharshylyq. Golod. 1928–1934. Dokumental'naia khronika [Famine. 1928–1934. Documentary chronicle]. *Sbornik dokumentov — Collection of documents*. Vol. 2. 1932–1934. Almaty: Atamura [in Russian].
- 9 QR OMA [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 30C-q. — 7C-t. — 108-is. — 67–74-p. [in Kazakh].
- 10 Kindler, R. (2023). Stalindik koshpendiler. Qazaqstan biligi zhane asharsylyq [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. (O. Akhmet, Trans). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 11 Dakhshleiger, G.F. (1966). Iz opyta istorii osedaniia kazakhskikh kochevykh i polukochevykh khoziaistv (do massovoi kollektivizatsii) [From the experience of the sedentarization history of Kazakh nomadic and semi-nomadic farms (before mass collectivization)]. docs.yandex.kz. Retrieved from https://docs.yandex.kz/docs/view?tm=1749143752&tld=kz&lang=ru&name=eoarchive_1966_4_003_dakhshleiger [in Russian].
- 12 Dakhshleiger, G.F., & Nurpeisov, K.N. (1985). *Istoriia krestianstva Sovetskogo Kazakhstana* [The history of Christianity in Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 13 Tursynbayev, A.B. (1957). *Pobeda kolkhoznogo stroia v Kazakhstane* [The victory of the collective farm system in Kazakhstan]. Alma-ata: Kazgosizdat [in Russian].
- 14 QR PA [The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2896-is. — 1–5, 22-p. [in Kazakh].
- 15 Omarbekov, T. (1997). 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20–30s]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 16 Abylkhozhin, Zh.B. (1997). *Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. The XX-century]. Almaty, Universitet Turan [in Russian].
- 17 Mukhatova, O. (1999). *Qazaqstandagy XX gasyrdyn 20–90 zhyldaryndagy agrarlyq ozgerister tarikhnamasy* [Historiography of agrarian changes in Kazakhstan in the 20–90s of the XX century]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 18 Tanatarova, Zh.T. (2000). *Qazaqstannyn Batys aimagyndagy kushtep otyryqshylandyru zhane onyn auyr zardaptary (1930–1937)* [Forced sedentarization in the Western Region of Kazakhstan and its serious consequences (1930–1937)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 19 Konkvest, R. *Zhatva skorbi: sovetkaia kollektivizatsiia i terror golodom* [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Famine]. (I. Koen, N. Mai, Trans). sd-inform.org. Retrieved from http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarizm/Repressii/zhatva_skorbi_.pdf. [in Russian].
- 20 Pianciola, N. *Stalinskaia "ierarkhiia potrebleniia" i velikii golod* [Stalin's "hierarchy of consumption" and the Great Famine]. [www.academia.edu](https://www.academia.edu/37560126/). Retrieved from <https://www.academia.edu/37560126/> [in Russian].
- 21 Devis, R., & Uitkroft, S. (2011). *Gody goloda. Selskoe khoziaistvo SSSR. 1931–1933* [Years of Hunger. Agriculture of the USSR. 1931–1933]. Moscow [in Russian].
- 22 Ohayon, I. (2009). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.)* [Sedentarization of the Kazakh USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. Almaty: Sanat [in Russian].

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archaeology, Ethnology and National History, Head of the Centre for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Sakabay Tolkynay — PhD student, Karaganda National Research University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>

N. Salauat *

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: nurzhan_akim@mail.ru)

Kazakh Bais and Their Role in the Development of Society in the Late 19th and Early 20th centuries

This study examines the social profile of *bais* in Kazakh society in the late 19th and early 20th centuries, considering their property, social characteristics, and legal status. The authors identify the forms and features of entrepreneurial activity and provide a detailed analysis of the economic and socio-political activities of the *bais*, and reveal their role in the development of culture and charity through patronage and assistance to the needy. The authors demonstrate the diverse forms of entrepreneurship in animal husbandry, agriculture, various trades, and industries related to the processing of agricultural products, and they summarize the significance of major economic changes associated with the sharply increased activity of private capital. Thus, studying the social status of Kazakh *bais* in the late 19th and early 20th centuries is essential for understanding the class structure of Kazakh society of that period, the processes of social stratification, and the influence of the *bais* on the political and economic life of the region. This helps analyze how the colonial policy of the Russian Empire contributed to heightened social tension and how the old ruling class managed to preserve its position amid growing changes.

Keywords: history of Kazakhstan, Kazakh society, Kazakh *bais*, policy of the Russian Empire, confiscation of *bai* farms.

Introduction

Examining the role of *bais* in Kazakh society is an important element in studying history of trade and market in Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries. Since the incorporation of the Kazakh Khanate into Russia, Kazakhstan played a connecting role in the development of trade and economic relations between several states. Under the constant changes of the legal framework of the region's administrative and territorial governance, the *bais* played a key role and served as a driving force behind trade relations between the steppe regions.

Under the influence of the capitalist relations penetrating Kazakhstan, a national bourgeoisie began to take shape, reflecting the specific features and distinct nature of this process. The core of the Kazakh national bourgeoisie was formed by the *bai* class. Kazakh *bais* were large livestock and landowners engaged in trade and moneylending, and they also played a significant role in local political and economic life. The social status of the *bais* was determined by their wealth, influence, and ability to control resources, including land and livestock. During this period, their economic power was often combined with political influence, including control over courts and other institutions.

It should also be noted that the processes of fundamental transformation toward a capitalist economy in Kazakh society became noticeably more active in the late 19th century. The growth of private entrepreneurship objectively influenced the pace and nature of the development of productive forces, which in turn changed the appearance of traditional social groups and made the emergence of a new bourgeois stratum in the region evident. Having gone through a short but challenging period of formation, the *bais* made a significant contribution to the development of commercial initiative, the adoption of modern forms of trade and industrial activity, and public life. Above all, their main achievement was the acquisition of extensive economic management experience, which remains relevant even today.

Researchers have different views on the assessment of the phenomenon of the *bai* class as a social group. Some scholars believed that the emergence of the *bai* class was not connected to capitalist relations. Others argued that the *bai* class was a new social stratum that arose only in the mid-19th century on the basis of commodity-money relations. E. Bekmakhanov considered the main shortcoming of these viewpoints to be their treatment of the *bai* economy as a static phenomenon, whereas it should be viewed through the lens of evolutionary development. In his opinion, the *bai* class, unlike other feudal groups, represented an emerging national bourgeoisie [1; 338]. In this regard, examining this issue helps refine and expand the existing under-

* Corresponding author's e-mail: nurzhan_akim@mail.ru

standing of the role of the *bais* in Kazakh society and the pathways of entrepreneurial development in the late 19th and early 20th centuries.

Materials and methods

The source base and research materials are represented by information obtained from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. During the research process, five archival collections were examined, containing data on the entrepreneurial activities of Kazakh *bais* and on the economic relations of livestock-industrialists with Russia. Archival materials also made it possible to identify the names of specific Kazakh *bais*.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and system-based analysis. The article attempts to establish, within the specific field of study, the dialectical interaction of diverse objective and subjective, material and ideal factors of the historical process that shape the life of individuals and society. Accordingly, the article employs several scientific research methods, including the historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and systemic-structural approaches.

The historical-systemic method was used to analyze the main components of the *bai* category, that is, the forms of capital organization and activity, the estate-based hierarchical system of entrepreneurship, and the processes of social consolidation. The historical-typological method was applied to identify the composition of the *bais*, who came from various social groups but shared established common characteristics. The historical-comparative method was used to analyze the economic activities of enterprises belonging to different forms of ownership, in order to determine the degree of participation of various social groups in entrepreneurial activity.

Results

The emergence of the national bourgeoisie was closely linked to the socio-historical specificities of the region in the late 19th and early 20th centuries. A significant portion of the *bais* remained strongly tied, in many ways, to the remnants of patriarchal-feudal life rather than to the laws of the market. The Kazakh bourgeoisie was economically weak and dependent on the Russian imperialist bourgeoisie [2; 70, 71]. The formation of capital among the national bourgeoisie mainly followed the path typical of the era of “primitive accumulation”, through trade-based and usurious exploitation of the local population.

With the penetration of capitalist relations into the Kazakh aul, the nature of livestock breeding changed: the focus shifted from sheep and horse herding to the raising of cattle, which brought higher income. For example, among the Irtysh Kazakhs, cattle made up one-third of the entire herd. This was explained, on the one hand, by the possibility of storing large quantities of hay, and on the other, by market demand specifically for cattle. Market price summaries for livestock and animal products provide insight into the volume and significance of trade turnover among merchant-livestock industrialists. The following were the prices at the Konstantinov Fair (Akmola region) in 1903: a horse or a bull cost 34 rubles each, a cow—25 rubles, a ram—5 rubles. Prices for hides were as follows: horse—3 rubles 30 kopecks, camel—3 rubles 60 kopecks, heifer—3 rubles 40 kopecks, sheep—60 kopecks, goat—1 ruble. Sheep wool cost 3 rubles 75 kopecks, goat wool—8 rubles, camel wool—5 rubles 50 kopecks. Horsehair sold for 22 rubles [3; 34, 35].

The *bais* who were involved in livestock-industrial entrepreneurship understood their role in economic relations with Russia and insisted on recognition of their contributions by the tsarist administration. A telegram sent in 1900 by a group of *bais* from the Chelkar volost of the Kokchetav uezd to Minister of Finance S. Witte stated unambiguously: “We are a more useful element than peasant grain-farmers, but unfortunately no one has ever taken into account the knowledge of the Kyrgyz in the economic life of Russia. We are taxpayers without arrears of any obligations; we supply tens of thousands of inexpensive horses to European Russia; we supply just as much livestock there; we supply millions of poods of lard, wool, hides, and sheepskins to the European market. In short, we are an active, vital force in the overall economy of the state” [4].

Some *bai* households transitioned to breeding improved livestock breeds (horse studs) and achieved notable success in this area. For example, in 1877, an exhibition and draft trials of horses belonging to Kyrgyz horse breeders were held in Troitsk. The first monetary prize from the award fund of the Main Directorate of State Horse Breeding, set at 20 rubles by the organizing committee, was awarded to the bay-brown stallion owned by Naizabai Sarybelev, who covered 285 sazhen in 4.5 minutes with a load ranging from 45 to 159 poods. The second prize of 16 rubles was awarded to a gray stallion belonging to Bidaulet Balagusov—he covered 270 sazhen in 4.5 minutes with a load of 45–153 poods. The third prize of 14 rubles went to a dark-gray mare owned by Magambet Unbaev, who covered 250 sazhen in 5 minutes with a load of 45–145 poods.

The fourth prize of 14 rubles was given to a gray stallion belonging to Kazy Klychbaev—he covered 220 sazhen in 4.5 minutes with a load of 45–133 poods. The fifth prize of 8 rubles went to a bay stallion owned by Galiy Safarov—he covered 210 sazhen in 4 minutes with a load of 45–129 poods [5; 15, 16].

In 1898, for excellence in horse-breeding, the emperor bestowed silver medals inscribed “*For diligence*”, to be worn around the neck, upon Kyrgyz horse breeders Sultan Zhangir Begalin, Nurmukhamed Sagynaev, Meiram Janaydarov, Kiyash Sanrykov, zauryad sotnik Jaru Jaiykpaev, and Sadyvakas Chormanov [5; 56]. Information on M. Janaydarov’s horse stud even appeared in the report of the governor of Akmola oblast: “In the Atbasar uezd there is Janaydarov’s horse stud. It was established in 1870 and consists of 400 brood mares of the Kyrgyz breed. It is serviced by crossbred stallions descended from local mares bred with purebred sires” [6; 22, 23].

The sources of recruitment into the national bourgeoisie were diverse. A portion of the bourgeoisie came from the aristocracy. They evolved from feudal livestock owners into livestock-industrialists, supplying livestock worth hundreds of thousands of rubles annually to fairs. However, most enterprises run by noble families continued to rely on traditional, pre-capitalist methods of production. Those households that possessed entrepreneurial skills were largely led by individuals rising from the *kara suyek* (“commoner bones”). The number of *bais* without noble origins increased especially rapidly in the early 20th century due to the rapid expansion of commodity-money relations [7].

Thus, in the late 19th and early 20th centuries, Kazakh livestock-industrialists included both large and small owners, possessing massive herds of sheep, cattle, and horses, which formed the foundation of their wealth and way of life. Wealthy livestock-industrialists could own thousands of sheep, while poorer segments of the population were often forced to sell their livestock due to economic hardship and the colonial policies of tsarist Russia.

The national bourgeoisie was primarily a commercial bourgeoisie. Kazakh merchants mainly supplied raw materials for Russian industry. Many *bais*, while still livestock owners, became traders as well. According to V. Kuznetsov’s expedition, 65–70% of *bais* who owned 500–600 head of livestock were simultaneously engaged in large-scale trade [8; 227]. Prominent Kazakh merchants were shareholders in major trading houses and employed 10–25 clerks. Small traders were especially drawn to the profitability of steppe commerce. The petty commercial bourgeoisie consisted of trade employees (clerks), itinerant clerks (commercial travelers), *saudagers*, and brokers. By the late 19th century, the Kazakh commercial bourgeoisie was increasingly formed from merchants–middlemen (*alypsatars*). Commercial capital penetrated ever deeper into the region’s economy. Sources indicate that in 1901 each volost of Semipalatinsk oblast had no fewer than 20–40 small and medium-sized traders [9; 96].

In the early 20th century the formation of the national commercial bourgeoisie accelerated. The ranks of petty traders, such as Kazakh brokers, *alypsatars*, and *saudagers*, remained numerous. With the intensification of trade exchange, the number of *alypsatars* and their monetary turnover increased. Thus, whereas in the 1890s surveys of Kazakh households in the Pavlodar, Atbasar, Kokchetav, Kustanai, and Aktobe uezds recorded 640 *alypsatars*, a second survey conducted ten years later found 849 buyers and middlemen in just the Kustanai and Aktobe uezds, with an income of 223,000 rubles [3; 53]. Some of these *alypsatars* gradually transformed into mid-level bai livestock-industrialists. For example, in 1908–1910, the commercial turnover of *alypsatar* T. Truspekov from the Kopal uezd of Semirechye oblast reached 50–60 thousand rubles. He employed six hired workers to care for purchased livestock and owned a large textile shop in the village of Aksu with an annual turnover of 30 thousand rubles [10; 75].

Thus, due to Kazakhstan’s colonial position, commercial entrepreneurship occupied the leading place in the region’s economy. Its development was the logical outcome of earlier trading relations. For example, the Irtysh River, even before the arrival of settlers from European Russia, had long served as a major trade route. With the development of market relations in the second half of the 19th century, trade acquired new features and characteristics. The possibility of accumulating wealth through the sale of steppe products at higher monetary prices stimulated entrepreneurial activity mainly among the wealthier segment of the Kazakh population. Large *bais* practiced broad diversification of capital. For instance, in the Omsk uezd, among *bais* who on average owned 500–600 head of cattle per household, 65–70% simultaneously engaged in trade. Statistics from commercial documents show that the areas of greatest development of entrepreneurial trade in the domestic markets were Semipalatinsk and Omsk. The domestic market was dominated by large merchants. By 1900, the most prominent in the Irtysh region were Semipalatinsk first-guild merchants A.V. Moskvina and D.N. Derov, and second-guild merchants F.V. Stupin and G. Gabdulzhaparov [11; 141–143].

In the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, a petition by Petropavlovsk townsman Andrei Goncharenkov has been preserved, in which Goncharenkov requests that he and his family be transferred to the Petropavlovsk second-guild merchant class beginning in the second half of 1872 [12; 1]. His request was later granted. Semipalatinsk second-guild merchant Mukhamed Fatikh Gabaidullin was the son of a towns-woman of Semipalatinsk, Bibi Ganifa Gabaidullina [13; 1–3]. Another noteworthy fact is the removal of individuals from merchant status into the townsman class: on 10 March 1899, the Omsk Treasury Chamber reclassified Kokchetav merchants Nikolai Vasilievich Suslov and Prokopii Dmitrievich Strigin as townsmen of Kokchetav [14; 12].

During the period under study, the economic life of the Kazakhs was characterized by active commercial and craft activities. Income from crafts averaged over 500 rubles per year [7; 10]. Commercial agriculture developed on a large scale. One official's report noted: "In the Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk uezds, in favorable years, grain is produced in such abundance that part of it ...is exported to grist mills..." [15; 9]. One of the major areas of commercial agriculture in the Irtysh region was Bel-Agach. Here, among the Kazakh *eginshi* farmers, many sowed 100–200 desiatinas of grain; some harvested up to 9 million poods of grain, of which no less than 5 million were taken to market. Revenue amounted to about 800 thousand rubles [16; 168].

The national bourgeoisie did not limit itself to livestock breeding and trade; it also began engaging in agriculture. At the beginning of the 20th century, according to Berotov, the region saw the growth of "large agricultural estates which in some places, for example in the Akmola and Kustanai uezds, closely resemble Russian privately owned farms". The author added: "The same phenomenon, i.e., the concentration of land and simultaneously of livestock in the hands of individual *aksakals*, is observed in all uezds of the region, especially in those closest to the markets" [9; 227]. Such areas included the Pavlodar uezd, where *bais* such as Berkimbaev (owner of 2,000 desiatinas), Khansultanov (2,500 desiatinas), and Baimukhamedov (140 desiatinas) operated. Some *bais* were sub-lessees: they rented land from Russian colonizers and then released it in small plots on oppressive terms to poor Kazakhs [7; 12].

By the late 19th century, commercial agriculture was most developed among *bai* households that sowed up to 1,000 desiatinas and traded grain. According to data for 1910–1915, the *bais* Yamayashalov, Zheksembai, and others sold annually between 1,000 and 5,000 poods of grain. The *Memorial Book of the Semipalatinsk Oblast* for 1900 mentions "Kyrgyz planters", Kontarbay Bataev, Tleukin, Mukhamed Sadykov, and Zhaksybai Kustanov, who owned hundreds of desiatinas of crops. Despite the growth in sown areas, yields in Kazakh entrepreneurial farms remained low. Far greater economic benefit came from livestock breeding, which occupied 86% of the region's population [7; 13].

The spread of entrepreneurial spirit was accompanied by the evolution of the people's mentality. The formation of market values progressed rapidly. Awareness of one's usefulness to society served as a stimulus for many businessmen. Entrepreneurial philanthropy played an important role in public life. First, it was a means of supporting the poor; second, a way to improve citizens' living standards; third, it played an important moral role for the entrepreneurs themselves, giving their business a patriotic character. Charitable actions aimed at constructing religious buildings were widespread.

For a long time in Pavlodar, the only functioning Muslim center was the mosque built by entrepreneur Bizhan Shokybasov. Another notable example of philanthropy occurred in 1888, when "with funds provided by merchant P.M. Mikhailov and other benefactors", the Pokrovsky Cathedral was built in Ust-Kamenogorsk [18]. Many entrepreneurs provided material support to talented young people in obtaining an education. The *bai* Abdykarim was widely known for his patronage, offering comprehensive assistance to S. Toraygyrov, as was Musa Chormanov, who provided both moral and financial support to Ch. Valikhanov. Musa Chormanov's son, Sadwakas, continued his father's work: thanks to his initiatives, dozens of gifted children were able to study at the best educational institutions in Russia [7; 13].

Discussion

Scholars' opinions on the role of Kazakh *bais* in Kazakh society in the late 19th and early 20th centuries differ: some emphasize their role in preserving traditions and providing social support, while others view them as exploiters and agents of colonial policy.

According to E.B. Bekmakhanov, in the 19th century the social layer most directly connected to trade was the Kazakh *bais*. In his monograph "*The Incorporation of Kazakhstan into Russia*," he notes that it is incorrect to equate the social position of all *bais* with the market, as some *bais* belonged to the feudal-lineage nobility. During this period, the role of the *bais* intensified. Among the Kazakhs, many *bais* conducted large-

scale trade and usury operations. The chairman of the Orenburg Frontier Commission, Ladyzhensky, who drafted a profile of Sultan Akhmet Zhantyurin for a state award, wrote: "In the eastern part of the Horde, there is almost no Kyrgyz who is not a merchant, a cabman, or a salt transporter. Akhmet, engaging in trade himself, readily offers his money, of course not without considerable personal benefit, to every Kyrgyz wishing to engage in any of the aforementioned occupations" [18; 44].

One such prominent Kazakh merchant of the Semipalatinsk region was Karazhan Ukibaev, a descendant of a bai family, who obtained a first-guild merchant certificate in Moscow. Karazhan Ukibaev's father was a major bai and livestock owner, with a herd of 11,000 horses. Later, Karazhan established meat and leather industries in the city of Semipalatinsk [19; 169]. Interestingly, in a study by Kazakh scholars M.K. Karimov, M.K. Asylbekov, and A.F. Dautova, Pidakhmet Bobkin is listed as one of the first Kazakh merchants to have a store in Nizhny Novgorod [20; 163]. In V.V. Galiyev's work, a list of merchants of Zaisan in 1909 includes both Kazakhs (Kystaustai Myngozhin, Bayazat Satpayev, Khasan Tarakov, Safa Nasyrov, N.I. Manafov) and Russians and Tatars (Pidakhmet Bobkin, Khaviulla Erzin, Yu.K. Seyfullin, Ismatulla Urmanov, Khaibulla Shametdinov, L.F. Sorokin, A.S. Khokhlov). Here, Bobkin is listed among the Tatar merchants [20; 65, 66]. The article by Bobkin's granddaughter, Halima Bekmukhamedova, clarifies his ethnic origin, specifying the ethnicity of the merchant's daughter. Aisha studied at the women's gymnasium in Semipalatinsk. Although the merchant's daughter was Kazakh, she wrote essays in Russian excellently [21; 13] [22; 56].

According to S. Asfendiyarov, the *bais* accounted for approximately 8–12% of the total Kazakh population [23; 260]. S. Tolybekov estimated that large *bai* estates constituted no more than 10% of all *bai* households and 0.5% of the total nomadic population [24; 573]. S. Sundetov believed that in the Steppe region, *bai* households made up about one-fifth of all Kazakh households [3; 71].

The well-known historian T.K. Shcheglova notes that the trading classes of Bukharans and Tashkentis, acting as intermediaries in the exchange of goods between Kazakh livestock breeders and Russian merchants within the Steppe regions, took control of trans-Asian trade, facilitated by similarities in language, religion, and lifestyle [25].

According to A.S. Kereibayeva, unlike in Russian territories, where, as noted by Russian authors, the entrepreneurial layer formed as a result of the disintegration of the old feudal social classes, in the Steppe region the local bourgeoisie developed within the context of new socio-economic conditions, partly linked to the integration of the Steppe into market relations and the all-Russian market. With the penetration of commodity-capitalist relations, significant changes occurred in the social structure of Kazakh society. Large *bai*-livestock industrialists, as well as medium and small herders and elders, gradually became involved in the vortex of commodity-capitalist relations and formed the core of the national bourgeoisie of the Steppe region, as they controlled the majority of livestock and land [22; 57].

According to K.Zh. Abilov, despite the apparent successes of certain *bai* households, it must be acknowledged that commercial agriculture did not develop widely in Kazakh households. Only a small portion of *bai* estates, which had embarked on the path of capitalist relations, were able to supply grain to the market. The harvested grain primarily served to meet the households' own needs. Meanwhile, the most important branch of the Kazakh economy—livestock breeding—remained extensive in nature. *Bai* households were characterized by low labor productivity. The transformation of *bai* estates into market-oriented farms gradually undermined the subsistence foundations of nomadic economy. The integration of nomadic households into market relations and the increasing dependence on *bai* moneylenders impoverished the poorest segments of the Kazakhs. The process of forming a national trading bourgeoisie was slow. The dominance of subsistence farming, the underdevelopment of commodity production and exchange, and competition from Russian and Central Asian merchants all had an impact. The creation of national trading capital was further constrained by Kazakhstan's colonial status: the Russian bourgeoisie set low prices for livestock and animal products—the primary commodities of Kazakh merchants. Consequently, the share of Kazakhs in Kazakhstan's trade was small. According to the 1897 census, 39,537 people were engaged in trade in Kazakhstan, of whom only 4,608, or just over 11%, were Kazakhs. In 1910, Verny had 765 commercial establishments, of which only 23 were owned by Kazakhs. In the same year, in the village of Zaytsevskoye (Chilik) of the Vernensky uезд, out of 130 commercial establishments, only two belonged to Kazakhs [26; 134]. According to G. Esengaliyeva, in 1890 in the Semipalatinsk region, out of 29 enterprises processing livestock products, only three were owned by Kazakhs. The total value of the output of all 29 enterprises amounted to 580,862 rubles, of which the Kazakh national capital accounted for 8,500 rubles (1.4%) [27; 163].

Conclusion

In Kazakh society, *bais* were among the wealthy. Thanks to nomadic livestock farming and the rural community structure, they were economically and socially affluent, owning more livestock than other groups. While some *bais* always remained part of the nomadic population, others were rising to higher social strata. This was especially noticeable in the late 19th and early 20th centuries, during the period under the colonial system.

At the turn of the 19th–20th centuries, Kazakh *bais* played the role of influential landowners and livestock breeders, serving as pillars of their clans, engaging in philanthropy, and distributing resources. They provided support to the poor, orphans, and relatives in difficult times, assisted with organizing weddings, and took on social obligations, acting as a stabilizing force within society.

The formation of a national bourgeoisie was a natural outcome of the penetration of capitalist relations into the Kazakh steppe. Due to a number of factors, this process had certain specific features, shaped by the colonial status and general underdevelopment of the region, the persistence of patriarchal-lineage traditions, and the strong influence of Russian and foreign capital. The national bourgeoisie was predominantly commercial and linked to servicing Russian and foreign capital, which was mainly oriented toward external markets.

References

- 1 Бекмаханов Е. Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй половине XIX – начале XX в. / Е. Бекмаханов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 338–347.
- 2 Фридман Ц.Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане (1900–1914) / Ц.Л. Фридман. — Алма-Ата, 1974. — 120 с.
- 3 Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана (на материалах Северо-Восточных областей) / С.А. Сундетов. — Алма-Ата: Наука, 1970. — 127 с.
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. И-25. — Оп. 1. — Д. 3478.
- 5 ЦГА РК. — Ф. И-64. — Оп. 1. — Д. 823.
- 6 Обзор Акмолинской области за 1914 г. — Омск, 1915. — 76 с.
- 7 Мамытова С.Н. История развития предпринимательства в Прииртышье во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / С.Н. Мамытова. — Павлодар, 2004. — 14 с.
- 8 Кузнецов В. Результаты пересмотра норм земельного обеспечения киргизов Усть-Каменогорского уезда Семипалатинской области / В. Кузнецов. — СПб., 1908. — 24 с.
- 9 Сундетов С.А. Торговля в Казахстане в начале XX века / С.А. Сундетов. — Алма-Ата, 1968. — 224 с.
- 10 Очерки экономической истории Казахской ССР (1860–1970 гг.). — Алма-Ата: Казахстан, 1974. — 360 с.
- 11 Сибирская торгово-промышленный календарь за 1900 год. — Томск, 1990. — 145 с.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 369. — Оп. 1, кн. 4. — Д. 6200. — Л. 6.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 618. — Л. 6.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 342. — Оп. 1. — Д. 527. — Л. 200.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 342. — Оп. 1. — Д. 1401. — Л. 9.
- 16 Евразийство в экономической и этнополитической истории Казахстана / под ред. К.А. Берденовой. — Алматы, 1997. — 243 с.
- 17 Щербик Г.У. Усть-Каменогорское купечество // Г.У. Щербик // Деловой Усть-Каменогорск. — 2001. — №5. — С. 46–47.
- 18 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России / Е.Б. Бекмаханов. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. — 324 с.
- 19 Каримов М.К. Шығыс Қазақстандағы қазақ кәсіпкерлігінің дамуы (XIX ғ. – XX ғасырдың басы) / М.К. Каримов, М.К. Асылбеков, А.Ф. Даутова. — Семей: Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің баспасы, 2016. — 252 с.
- 20 Галиев В.В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне (конец XIX – начало XX века) / В.В. Галиев. — Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК, 2003. — 188 с.
- 21 Бекмухамедова Х. Купец / Х. Бекмухамедова // Новое поколение. — 2001. — № 17 (153).
- 22 Керейбаева А.С. Источники формирования купцов Степного края второй половины XIX — начала XX века / А.С. Керейбаева // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. — 2019. — С. 51–60.
- 23 Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен) / С.Д. Асфендияров; под ред. проф. А.С.Такенова. — 2-е изд. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. — 304 с.

24 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII — начале XX в. (Политико-экономический анализ) / С.Е. Толыбеков. — Алма-Ата: Наука, 1971. — 634 с.

25 Щеглова Т.К. Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века / Т.К. Щеглова. — Барнаул: Изд-во Барнаульского государственного педагогического университета, 2002. — 236 с.

26 Абилов К.Ж. Некоторые особенности становления национальной буржуазии в дореволюционном Казахстане / К.Ж. Абилов // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2009. — № 2 (54). — С. 132–137.

27 Есенгалиева Г. О развитии промышленности по переработке сельскохозяйственных продуктов в Семипалатинской области в конце XIX — начале XX века / Г. Есенгалиева // Вопросы истории Казахстана XIX — начала XX века. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. — С. 154–173.

Н.С. Салауат

XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы қазақ байлары және олардың қоғамның дамуындағы рөлі

Мақалада деректер мен тарихнамалық материалдар негізінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік келбетіне зерттеу жүргізілді, олардың мүлкілік-әлеуметтік сипаттамасы мен құқықтық жағдайы талданды. Автор алыпсатарлардың кәсіпкерлік қызметінің нысандары мен ерекшеліктерін анықтайды, байлардың экономикалық және қоғамдық-саяси қызметін талдайды, олардың меценаттық және мұқтаж жандарға көмек көрсету арқылы мәдениет пен қайырымдылықты дамытудағы рөлін қарастырады. Сонымен қатар мал шаруашылығын, егіншілік және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу өнеркәсібінде кәсіпкерліктің әртүрлі формаларын көрсетеді, жеке капиталдың белсендеуімен байланысы бар ірі экономикалық өзгерістерді сипаттайды. Осылайша, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ байларының әлеуметтік мәртебесін зерттеу сол кезеңдегі қазақ қоғамының таптық құрылымын, әлеуметтік жіктелу процестерін және байлардың қоғамдағы саяси және экономикалық өміріне әсерін түсіну үшін қажет. Бұл Ресей империясының отаршылдық саясаты әлеуметтік шиеленістің күрделенуіне қалай ықпал еткенін және ескі билеуші таптың өсіп келе жатқан өзгерістер жағдайында өз ұстанымдарын қалай сақтай алғанын талдауға көмектеседі.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, байлар, ұлттық буржуазия, қазақ қоғамы, кәсіпкерлік, бай шаруашылығы, экономика.

Н.С. Салауат

Казахские баи и их роль в развитии общества в конце XIX – начале XX вв.

В статье на основе источникового и историографического материала проводится исследование социального облика баев в казахском обществе в конце XIX – начале XX века, анализируется их имущественно-социальная характеристика и правовое положение. Авторами выявляются формы и особенности предпринимательской деятельности коммерсантов, детально анализируется экономическая и общественно-политическая деятельность баев, раскрывается их роль в развитии культуры и благотворительности посредством меценатства и помощи нуждающимся. Авторами показаны разнообразные формы предпринимательства в скотоводстве, земледелии, промыслах и промышленности по переработке сельскохозяйственной продукции, обобщено значение крупных экономических перемен, которые были связаны с резко возросшей активностью частного капитала. Таким образом, изучение социального статуса казахских баев в конце XIX — начале XX века необходимо для понимания классовой структуры казахского общества того периода, процессов социального расслоения и влияния баев на политическую и экономическую жизнь региона. Это помогает проанализировать, как колониальная политика Российской империи способствовала обострению социальной напряженности, и как старому правящему классу удавалось сохранять свои позиции в условиях нарастающих перемен.

Ключевые слова: история Казахстана, баи, национальная буржуазия, казахское общество, предпринимательство, байские хозяйства, экономика.

References

1 Bekmakhonov, Ye. (1961). Baikoe khoziaistvo v Kazakhstane i ego osobennosti vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [Bai economy in Kazakhstan and its features in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Voprosy istorii selskogo*

khoziaistva, krestianstva i revoliutsionnogo dvizheniia v Rossii — Questions of the history of agriculture, peasantry, and revolutionary movement in Russia. Moscow [in Russian].

2 Fridman, Ts.L. (1974). *Banki i kredit v dorevoliutsionnom Kazakhstane (1900–1914)* [Banks and credit in pre-revolutionary Kazakhstan (1900–1914)]. Alma-Ata [in Russian].

3 Sundetov, S.A. (1970). *O genezise kapitalizma v selskom khoziaistve Kazakhstana (na materialakh Severo-Vostochnykh oblastei)* [On the genesis of capitalism in agriculture of Kazakhstan (based on materials from the North-Eastern regions)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-25. — Op. 1. — D. 3478 [in Russian].

5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. I-64. — Op. 1. — D. 823 [in Russian].

6 (1915). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1914 g.* [Review of Akmola region for 1914]. Omsk [in Russian].

7 Mamytova, S.N. (2004). *Istoriia razvitiia predprinimatelstva v Priirtyshke vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka* [The history of entrepreneurship development in the Irtysh region in the second half of the nineteenth and early twentieth century's]. *Candidate's thesis*. Pavlodar [in Russian].

8 Kuznetsov, V. (1908). *Rezultaty peresmotra norm zemelnogo obespecheniia kirgizov Ust-Kamenogorskogo uezda Semipalatinskoi oblasti* [History of the Development of Entrepreneurship in the Irtysh Region in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. Saint Petersburg [in Russian].

9 Sundetov, S.A. (1968). *Torgovlia v Kazakhstane v nachale XX veka* [Trade in Kazakhstan at the Beginning of the Twentieth Century]. Alma-Ata [in Russian].

10 (1974). *Ocherki ekonomicheskoi istorii Kazakhskoi SSR (1860–1970 gg.)* [Essays on the Economic History of the Kazakh SSR (1860–1970)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

11 (1990). *Sibirskaiia torgovo-promyshlennii kalendar za 1900 god* [Siberian Trade and Industrial Calendar for 1900]. Tomsk [in Russian].

12 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — Op. 1., kn. 4. — D. 6200. — L. 6 [in Russian].

13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 15. — Op. 1. — D. 618. — L. 6 [in Russian].

14 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 342. — Op. 1. — D. 527. — L. 200 [in Russian].

15 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 342. — Op. 1. — D. 1401. — L. 9 [in Russian].

16 (1997). *Yevraziistvo v ekonomicheskoi i etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana* [Eurasianism in the Economic and Ethnopolitical History of Kazakhstan]. Almaty [in Russian].

17 Shcherbik, G.U. (2001). *Ust-Kamenogorskoe kupechestvo* [Ust-Kamenogorsk Merchants]. *Delovoi Ust-Kamenogorsk* — *Delovoy Ust-Kamenogorsk*, 5, 46, 47 [in Russian].

18 Bekmukhanov, E.B. (1957). *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii* [Accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].

19 Karimov, M.K., Asylbekov, M.K., & Dautova, A.F. (2003). *Shygys Qazaqstandagy qazaq kasipkerliginin damuy (XIX g. – XX gasyrdyn basy)* [Development of Kazakh entrepreneurship in East Kazakhstan (19th century – beginning of 20th century)]. Semei: Shakarim atyndagy memlekettik universitetin baspasy [in Kazakh].

20 Galiev, V.V. (2003). *Kazakhstan v sisteme rossiisko-kitaishkikh torgovo-ekonomicheskikh otnoshenii v Sintsziiane (konets XIX – nachalo XX veka)* [Kazakhstan in the system of Russian-Chinese trade and economic relations in Xinjiang (late 19th–early 20th century)]. Almaty: Institut istorii i etnologii imeni Ch.Ch. Valikhanova MON RK [in Russian].

21 Bekmukhamedova, Kh. (2001). *Kupets* [Merchant]. *Novoe pokolenie — New generation*, 17(153) [in Russian].

22 Kereibaeva, A.S. (2019). *Istochniki formirovaniia kuptsov Stepnogo kraia vtoroi polviny XIX – nachala XX veka* [Sources of formation of merchants of the Steppe region of the second half of the 19th–beginning of the 20th century]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Surgut State Pedagogical University*, 51–60 [in Russian].

23 Asfendiarov, S.D. (1993). *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen)* [History of Kazakhstan (since ancient times)]. (2nd ed.). Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].

24 Tolybekov, S.E. (1971). *Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII – nachale XX v. (Politiko-ekonomicheskii analiz)* [Kazakh nomadic society in the XVII – early XX centuries. (Politico-economic analysis)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

25 Shcheglova, T.K. (2002). *Yarmarki Zapadnoi Sibiri i Stepnykh oblastei vo vtoroi polovine XIX veka* [Fairs of Western Siberia and Steppe regions in the second half of the 19th century]. Barnaul: Izdatelstvo Barnaulskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].

26 Abilov, K.Zh. (2009). *Nekotorye osobennosti stanovleniia natsionalnoi burzhuzii v dorevoliutsionnom Kazakhstane* [Some features of the formation of the national bourgeoisie in pre-revolutionary Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii — Bulletin of the Karaganda University. Series History. Philosophy*, 2(54), 132–137 [in Russian].

27 Yesengalieva, G. (1961). *O razvitii promyshlennosti po pererabotke selskokhoziaistvennykh produktov v Semipalatinskoi oblasti v kontse XIX — nachale XX veka* [On the development of the agricultural products processing industry in the Semipalatinsk region in the late 19th and early 20th centuries]. *Voprosy istorii Kazakhstana XIX – nachala XX veka — Questions of history of Kazakhstan XIX – beginning of XX century Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR* [in Russian].

Information about author

Salauat Nurzhan — PhD student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1244-0284>

С.А. Тулеубаева¹ , Ж.М. Сабитов² , А.М. Ташкараева^{2*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

(E-mail: samaltu@mail.ru; babasan@yandex.ru; assel_muxtarovna@mail.ru)

«Зубдат әл-фикрада» еңбегіндегі Бағдаттың алынуы мен Хулагу Елханның саяси рөлі туралы мәліметтер

«Зубдат әл-фикра» еңбегі — XIII ғасырдың екінші жартысындағы Елхан мемлекеті, Мысыр мәмлүк сұлтандығы, Рум селжұқтары және Жошы ұлысы арасындағы саяси, әскери әрі мәдени өзара байланыстарды зерделеуде айрықша маңызға ие деректік мұра. Зерттеудің басты мақсаты — аталған еңбекте қамтылған Хулагу Елханның өмірі мен 1250–1260 жылдардағы саяси қызметіне қатысты мәліметтерді кешенді талдау арқылы олардың тарихи және деректанулық құндылығын айқындау. Мақалада Бағдаттың алынуы, Елхан билігінің орнығуы, Аббас халифатының құлауы және кейінгі қайта қалпына келтірілуі, әл-Хаким би-Амриллаһтың халифа тағына көтерілуі сияқты маңызды оқиғалар қарастырылады. Араб тіліндегі дереккөздерді салыстырмалы талдау нәтижесінде алғаш рет аударылған әрі ғылыми айналымға бұрын енгізілмеген «Зубдат әл-фикра» үзінділері анықталып, зерттеу нысанына айналды. Зерттеу нәтижелері Хулагу дәуірінің оқиғаларын нақты хронологиялық жүйеде зерделеуге, оның Мысыр мәмлүк сұлтандығымен, Жошы ұлысымен және жалпы ислам әлемімен қалыптастырған саяси әрі идеологиялық қатынастарын жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдістемелік негізін деректерге сыртқы және ішкі сын тұрғысынан талдау, мәтіндік салыстыру және тарихи реконструкция әдістері құрайды. Алынған нәтижелер XIII ғасырдағы Елхан мемлекетінің саяси тарихын терең түсінуге, сондай-ақ Хулагу Елханның ислам өркениеті контекстіндегі тарихи рөлін ғылыми тұрғыда қайта бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Зубдат аль-Фикра, Хулагу Елхан, Берке-хан, Бейбарс ад-Давадар, аль-Хаким би-Амр Аллах, мәмлүктік Египет, елхандық, Жошы ұлысы, XIII ғасыр, тарихтану.

Kipicne

XIII ғасырдың ортасы Таяу Шығыс аймағы тарихындағы түбегейлі бетбұрыс кезеңдердің бірін айқындады. 1258 жылы Бағдаттың алынуы мен Аббас әулеті халифатының құлауы ислам әлемінің саяси және өркениеттік құрылымына терең өзгерістер енгізіп, жаңа мемлекеттік жүйелердің қалыптасуына жол ашты. Бұл оқиғалар тек саяси күштердің қайта түзілуін ғана емес, сонымен қатар кең ауқымды өркениеттік трансформация үдерісін де бейнелейді. Сол дәуірге куә болған немесе сол оқиғаларды қағазға түсірген ортағасырлық мұсылман тарихшыларының еңбектері қазіргі деректану ғылымы үшін құнды материал. Осындай маңызды деректердің қатарында Рукн әд-Дин Бейбарыс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-Фикра фи Тарих әл-Хижра» еңбегі айрықша орын алады.

Бұл еңбекте Хулагу ханның Бағдатқа жорық жасауы, Аббас әулеті халифатының жойылуы, халифа әл-Мұстасим Биллаһтың тағдыры, сондай-ақ кейін Мысыр мәмлүк мемлекетінде халифат биліктерінің қайта қалпына келтірілуі мен Берке ханның ислам дінін қабылдауы сияқты оқиғалар жан-жақты баяндалады. Аталған мәліметтер XIII ғасырдың екінші жартысындағы Елхан мемлекетінің саяси құрылымын, оның идеологиялық бағдарын, сондай-ақ Мысыр мәмлүк сұлтандығымен және Жошы ұлысымен қалыптасқан өзара қатынастардың табиғатын түсінуде аса маңызды.

Зерттеудің өзектілігі «Зубдат әл-Фикрада» қамтылған 1258–1260 жылдар оқиғаларына қатысты деректерді алғаш рет толық көлемде кешенді әрі салыстырмалы талдаудан өткізуімен айқындалады. Бұған дейінгі зерттеулерде жалпы «Зубдат әл-фикраның» жекелеген үзінділері ғана пайдаланылғанымен, Хулагу Елханның Бағдатқа жасаған жорығы мен оның саяси қызметін сипаттайтын бөлімдер жүйелі деректанулық зерттеу нысанына айналмаған еді.

Жұмыстың мақсаты — «Зубдат әл-Фикрада» қамтылған Бағдаттың алынуы мен Хулагу Елханның саяси қызметіне қатысты деректердің аудармасын ұсынып, оларды мазмұндық ерекшелігі, нақтылығы және ғылыми құндылығы тұрғысынан талдау арқылы тарихи маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеуде деректерге сыртқы және ішкі сын, мәтіндік салыстыру, тарихи

* Хат-хабарларға арналған автор. e-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

реконструкция әдістері қолданылды. Сонымен бірге Бейбарыс ад-Дауадардың баяндауы Рашид әд-Дин, Ибн әл-Әсир және Вассаф сынды орта ғасырлық авторлардың еңбектерімен салыстырыла қарастырылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Бағдаттың алынуы және Хулагу билігінің бастапқы кезеңіне қатысты бұрын жарияланбаған «Зубдат әл-Фикра» үзінділерін алғаш рет аударып, ғылыми айналымға енгізуінен көрінеді. Алынған деректер Хулагу дәуірінің хронологиялық шеңберін нақтылай түсіп, XIII ғасырдың орта шеніндегі Таяу Шығыстың саяси динамикасын, ислам әлеміндегі күш тепе-теңдігін және Елхан мемлекетінің идеологиялық негіздерін жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөзі — Рукн әд-Дин Бейбарыс ад-Дауадар әл-Мансури құрастырған «Зубдат әл-Фикра фи Тарих әл-Хижра» еңбегі. Еңбекте XIII ғасырдың орта шенінде Таяу Шығыста орын алған саяси оқиғалар, соның ішінде 1258 жылғы Бағдаттың алынуы және 1260 жылдардағы Хулагу Елхан билігінің қалыптасу кезеңі жан-жақты сипатталған. Дереккөзде Аббас әулеті халифатының құлауы, Бағдаттың қоршауы, халифа әл-Мұстасым Биллаһтың тағдыры, сондай-ақ Берке ханның исламды қабылдауы мен оның Мысыр мәмлүк сұлтандығымен саяси байланыстары жөнінде аса құнды мәліметтер бар.

«Зубдат әл-Фикра» еңбегіне еуропалық және орыс шығыстанушыларының назар аударуы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. 1884 жылы В.Г. Тизенгаузен шығарманың жекелеген үзінділерін араб тіліндегі түпнұсқадан орыс тіліне аударып, оларды алғаш рет ғылыми айналымға енгізді [1]. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Хулагу мен Мысыр мәмлүк сұлтандығы арасындағы қатынастар мәселесі Д. Морган [2], П. Джексон [3], Р. Амитай [4] және Д.С. Ричардс [5] сынды шетелдік зерттеушілердің де назарын аудартты. Бұл ғалымдар XII–XIII ғасырлардағы саяси тарихқа қатысты деректерді салыстырмалы талдау арқылы Хулағудың ислам әлеміне ықпалын геосаяси тұрғыдан бағалауға ұмтылды.

Д. Морган өз зерттеуінде Моңғол империясының саяси және әскери құрылымын, сондай-ақ оның Батыс Еуропамен қарым-қатынасын жан-жақты зерделейді. Ол Хулагу дәуірін Шығыс пен Батыс өркениеттерінің түйісу кезеңі ретінде сипаттап, моңғол билеушілерінің идеологиялық және дипломатиялық стратегияларына терең талдау жасайды. Осыған ұқсас түрде П. Джексон да моңғолдар мен Батыс Еуропа арасындағы саяси, әскери және мәдени байланыстарды зерттеп, моңғол шапқыншылықтарының еуропалық өркениетке тарихи және деректанулық тұрғыдан ықпалын айқындайды.

XXI ғасырда А.А. Порсин Рукн әд-Дин Бейбарыс ад-Дауадардың баяндауларына алғаш болып кешенді мәтіндік және деректанулық талдау жүргізді. Салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы ол Жошы ұлысы, Мысыр мәмлүк мемлекеті және Елхан мемлекеті арасындағы өзара байланыстарға қатысты жаңа мәліметтерді анықтады [6]. Зерттеуші Рукн әд-Дин Бейбарыс ад-Дауадар әл-Мансуридің баяндауы мен Рашид әд-Дин, Вассаф және Ибн Тагриберди еңбектері арасындағы өзара сабақтастық қатынастарды егжей-тегжейлі қарастырды. А. Порсиннің пікірінше, «Зубдат әл-Фикра» тек мысырлық шежірелік дәстүрдің көрінісі ғана емес, сонымен қатар Бағдаттың құлауынан кейінгі Таяу Шығыс пен ислам әлеміндегі саяси және діни өзгерістерді бейнелейтін аса құнды дереккөз [6, 30–32-б.]. Ол Бейбарыс ад-Дауадардың сипаттамаларындағы тарихи нақтылықтың жоғары деңгейін атап өтіп, бұл еңбектің XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басындағы Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк сұлтандығындағы саяси үдерістерді қалпына келтіру үшін маңыздылығын ерекше көрсетеді.

Соңғы жылдары Ж.М. Сабитов пен С.А. Төлеубаева осы бағыттағы зерттеулерді жаңа ғылыми деңгейге көтерді. Олардың еңбектерінде Бейбарыс ад-Дауадар мәтінінің түпнұсқалық сипаты мен нарративтік ерекшеліктері талданып, «Зубдат әл-Фикраның» қазақ тіліне түсірілген аудармасы жан-жақты түсіндірмелермен бірге ұсынылды [7–9]. Сонымен қатар аталған зерттеушілер «Зубдат әл-Фикраны» Жошы ұлысы мен Елхан мемлекеті арасындағы саяси және діни қатынастарды зерттеуге арналған негізгі дереккөздердің бірі ретінде қарастырады. Ж.М. Сабитов Бейбарыс ад-Дауадар баяндауындағы мәліметтерге салыстырмалы деректанулық талдау әдісін қолданып, XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк мемлекеті арасындағы байланыстардың табиғатын және ақпарат алмасу арналарының сипатын айқындады [7, 554–556-б.]. Ал С.А. Төлеубаева Бейбарыс баяндауының поэтикалық және риторикалық ерекшеліктерін талдап, исламдық шежіре дәстүрінің

әдеби-тарихи канондарының «Зубдат әл-Фикрада» қалай көрініс тапқанын тереңірек зерделеді [9; 102-б.].

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу деректің шығу төркіні мен мәтіндік құрылымына, оның баяндау тілі мен идеологиялық бағдарын талдауға ерекше мән береді. XIII ғасырдағы исламдық шежірелер арасындағы өзара байланыстар жүйесін қалпына келтіру мақсатында Бейбарыс ад-Дауадар пайдаланған мәліметтердің құрылымы мен мазмұны жан-жақты қарастырылады.

Жалпы алғанда, бұл зерттеу «Зубдат әл-Фикраны» XIII ғасырдың орта шеніндегі Бағдаттың алынуы және Хулагу Елханның саяси рөлі туралы деректі мәліметтерді қамтитын бірегей тарихи құжат ретінде қарастырады. Жүргізілген талдау исламдық Шығыс пен моңғол әлемі арасындағы мәдени әрі идеологиялық өзара ықпалдастықты тереңірек түсінуге, сондай-ақ олардың өзара әсерінің тарихи контекстін нақтылауға мүмкіндік береді.

Нәтижелері

Төменде «Зубдат әл-Фикра фи Тарих әл-Хижра» еңбегінен аударылған үзінділер мен оларға берілген деректанулық түсіндірмелер ұсынылады. Аударманы **С. Төлеубаева** әзірледі, ғылыми түсіндірмелерді **Ж. Сабитов** жазды, ал мақаланың құрылымдық бөлімдерін **А. Ташкараева** жүйеледі.

Алты жүз елу алтынышы жыл

Хулагудың Бағдат қаласын 656 жылы басып алып, мүміндердің әмірі имам әл-Муста'сим Билләһты өлтіруінің баяндалуы

Сол кезде (сол жылы – аудармашыдан) әл-Карактың әмірі әл-Малик әл-Муғис өз әскерімен және бахриттерді қасына ертіп, Мысыр жеріне қарай аттанды. Ас-Салихияға келгенде, Мысыр әмірлерінің ішінен оған құпия хат жазып жүргендер оған қосылды. Олар — ‘Изз ад-Дин ар-Руми, әл-Кафири, әл-Хаууаш және басқалар еді.

Мысыр әскері жорыққа шығып, екі жақ кездесті. Әл-Муғис пен оның серіктері жеңіліске ұшырап, қуғынға түсіп, қашқан күйде кері қайтты. Ол жалғыз өзі әл-Карак бағытына қашып жетті, қасында оның тобының аз ғана адамы қалды.

Ал бахриттер жеңілген кезде, олар әл-Ғураға қарай бет алды. Онда оларды шығыстан үрейленіп келген аш-шахразурийа [шығыстан үркіп] келіп қарсы алды. Екі жақ кездесіп, өзара келісімге келді. Әл-Малик аз-Захир олардың қыздарына үйленді, бұл хабар әл-Малик ан-Насырдың құлағына жетті. Олардың қуаты артып, Шамға қарай ұмтылып, оның ел ішіндегі тәртібін бұзады деп қорықты. Сол себепті оларға қарсы шығу үшін өз әскерін жорыққа әзірледі. Олар әл-Агуарда ұрысқа түсіп, ан-Насырдың әскерін (әл-Малика ан-Насыра әскерін — аудармашыдан) күйрете жеңді, олар жеңіліс тауып, кері қайтты.

Олардың саны көп еді, бірақ азайып қалды, бұл жағдай ан-Насырды ызаландырды. Өзі атқа қонып, сарбаздарын жиып, оларға қарсы аттануға ниет етті. Бірақ олар (оның әскерлері — аудармашыдан) соғысуға шамалары жоғын, күш-қуаттарының жетпейтінін түсінді де, бастарын аман алып қалу үшін әр тарапқа бытырай қашты.

Бахриттер әл-Каракқа барып, әл-Муғистен паналап қалуды көздеді. Аш-шахразурдийа болса, Мысыр жаққа бет алды да, әл-Ариште тұрған түркімендерге тап болды. Олар сумен қоршалған жерде соғысып, арасында қастықпен қаптаған қан көлдей болғанша шайқасты.

Әл-Малик ан-Насырға бахриттердің әл-Муғиске қайтып барғаны және елді бүлдіргендердің бәріне оның пана беріп отырғаны жайлы хабар жетті. Ол оған елші жіберіп, оларды тапсыруды талап етті, егер оларды жасырып ұстаса, оған қатал шара қолданатынын ескертті. Ал әл-Муғис бұл ісінде ан-Насырдың талабына қарсы тұрды, бірақ шарт қойып, белгілі бір мақсатты көздеді. Сонда әл-Малик ан-Насыр әскерін бастап, бүкіл күш-жігерімен әл-Карак үшін шайқасуға аттанды. Ол Барку Зайза'ға шабуыл жасады және әл-Муғиске қатаң ескертумен хат жіберді.

Ол болса (әл-Муғис) ан-Насырға оларды тапсырудан басқа қарсы тұрарлық күш таба алмайтынын түсінді. Сондықтан олардың мәселесінде айлаға жүгінді: қолына түскендерін ұстап алды, ал ұстай алмағандары одан бой тасалап қашып құтылды. Сөйтіп, қолға түскендерін ол әл-Малик ан-Насырдың өзіне жіберді. Бұлар — Шамс ад-Дин Сункар әл-Ашкар, Сейф ад-Дин Сегиз, Сейф ад-Дин Барамик және басқалар еді. Әл-Малик ан-Насыр оларды Алеппо қамалына жіберіп, онда

олар Хулагу әскерлері келгенге дейін зынданда ұсталды. Хулагу қаланы алған кезде оларды өзімен бірге еліне алып кетті, бұл жөнінде біз кейін айтамыз.

Ал әмір Рукн ад-Дин Бейбарс әл-Бундукдари, әмір Сейф ад-Дин Қалауын әл-Альфи әл-Махдум және олардың серіктеріне келсек, әл-Муғис оларды ұстай алмады, өйткені оларға хабар дер кезінде жетіп, олар осы өңірге тарап, біраз уақыт бой тасалап жүрді. Кейін олар Мысыр жеріне келіп, әдеттегі тәртіппен әскери қызметке тұрды.

Риуаят етуші былай дейді: «Мен марқұм сұлтан, мәртебелі әл-Малик ан-Насырдың марқұм Сейф ад-Дин Қалауынға өз басына және әл-Малик аз-Захир Рукн ад-Дин Бейбарс әл-Бундукдариға қатысты болған оқиғаларды қалай баяндағанын айтамын. Ол кезде екеуі де аз ғана адаммен, жан-жаққа тарыла көшіп-қонып жүрген, қорқыныш пен күйзеліс үстінде, тұрақты тұрарлық үй таба алмай, ан-Насырдың оларды табуға ұмтылып іздеп жүрген, ал әл-Муғис оларды тұтқындамақ болып әрекет еткен, ал Мысырдағы әл-Музаффар да оларға сенім артпайтын».

Ол былай деді: «Осындай ауыр халде біз шейх ‘Әли әл-Буқаға [Алла оны пайдалы етсін!] баруды жөн көрдік. Ол кезде ол әл-Халилдегі құжырасында [тыныштықта] еді. Бір күні мен асқа зәру болып, жолыққан бір жолаушыдан қолындағы асын көрдім. Одан аштықтан тарығып, өзіме азық сұрадым, бірақ ол беруден бас тартты. Қатты ашу үстінде мен оған соққы беріп, күшімді есептемей салған сол соққыдан ол жан тапсырды». Мен қатты өкініп: «Аштық пен жоқшылыққа сабыр ету — қан төккеннен жақсырақ», — дедім. Содан кейін біз шейхке бет алдық. Оған кіргенімізде, ол әмір Рукн ад-Динді қарсы алып, қолын беріп амандасты. Мен де оған жақындап, амандаспақ болдым, бірақ ол мені көре сала жүзіне үрей білдіріп, бетін бұрып алып: «Мынау Алла харам еткен жанды қиюға батылдық еткен», — деді. Оның осылайша ашып айтуына, хабардар болуына және маған қол беруден бас тартуына таңғалдым.

Әмір Рукн ад-Дин оған ілтипат танытып, өтініш білдірген соң, шейх маған отыруға рұқсат етті және маған үйрене бастады. Біз тұрып қоштасқалы жатқанда, ол әмір Рукн ад-Дин Бейбарстың қолын ұстап, оған дұға етіп: «Сен Мысыр жеріне барасың, әрі онда билік саған өтеді. Ізгілік жасауға ұмтыл!», — деді. Одан кейін мен оған жақындағанымда, ол маған да қолын беріп, әмірге айтқанын маған да айтты. Біз оның осы сөздеріне таңғалдық, себебі біз сол кезде өте ауыр, сүренсіз (көңілсіз — аудармашыдан) күйде едік.

Ал тағдырдың жазуымен, әмір Рукн ад-Дин Бейбарс билеуші (патша) болды [және әл-Мәлик аз-Захир деген титул берілді]. Ол өзіне жазылған істерді орындады, ал билік кейін Махдумға (мырзаға) (Алла оған рақым етсін!), одан соң оның әулеті мен ұрпағына күшпен өтті, бәрі Алланың құдіретімен және Оның еркімен болды. Бұл — әулиелердің кереметтерінен, таза жүректілердің ашылымдарынан және ғайып сырларына қанық адамдардың хабардарлығынан еді, бұлар жайлы былай айтылған:

Бастаушы жүректердің көздері бар,

Қарап отырғанда көрмейтін нәрсені көре алар.

Сол кезде (сол жылы — аудармашыдан) Хулагу татар әскерімен бірге Бағдат қаласына қарай жорыққа шықты және оны алу үшін соғысты [Онымен бірге ірі қолбасшылардың қатарынан Кукаль-нойон, Алькан-нойон, Кетбуга-нойон, Хуладжу-нойон, Маркадих-нойон және Сугун-нойон болды, ал маликтерден (билеушілерден) — Дауд, сондай-ақ өз әскерімен малик әл-Курджа болды]. Ол Байжуаға елші жіберіп, онымен келгендер қоршауды көріп, көмекті көбейтсін деген мақсатпен оны ар-Рум өлкесінен шақыртты.

Оған бұл хабар жеткенде, жолға шығуға батылы бармады, кідірісті жөн көріп, өзімен бірге болған әмірлермен [олар — Арслан Джубан, Сармун-нойон және Анкарат] бұл мәселе жөнінде кеңесті. Олар Хулагуға бармаудан бас тартты [Ол амалсыз келісіп, елден шығуға дайындалды, алайда Хулагуға мынадай хабар жіберді]: Жолда әл-Қарасили тайпаларының, күрділердің және әл-Йарукидің көп бөлігі жиналып тұрғанын, олардың басында Шараф ад-Дин ибн Биляс тұрғанын, олар өткелді басып алып, жолды бөгеп тастағанын, сондықтан Дияр Бакир шекарасынан шығатын ешбір мүмкіндіктің жоқ екенін айтты. Байжуа бұл арқылы өзін қорғауды ойлаған еді, себебі, ашық түрде бас тартудың жолын таба алмады.

Хулагу өзімен бірге жүрген түмендердің ішінен екі түменді жорыққа аттандырды. Олардың бірін Қадған, екіншісін Кетбұға-ноян басқарды. Олардың міндеті — жол ашып, оны күрділер мен өзге де топтардан тазарту еді. Сол кезде күрділер мен әл-Қарасиль шабуылға ұшырап, Арзанджан халқы олардан қашып, Азун Сур деп аталатын тауда бекінді. Татарлар Арзанджанға жеткен кезде оны алды, Камахқа қоршау орнатып, күрділерді талқандап, тұтқындап, өлтірді. Қадған мен Кетбұғаға кейіннен Байжуа, Ходжа-ноян және олармен бірге болғандар келіп қосылды, содан соң барлығы Хулагуға

карай бет алды. Байжуа және онымен бірге болғандар Бағдаттың батыс жағында тоқтады, ал Хулагу және онымен жүргендер оның шығыс жағында орналасты. Олар Бағдатқа бұрын-соңды болмаған аса қатты қоршау жасады. Қаланы түгел қоршап, шатырларын айналдыра тігіп қойған кезде, оған (Бағдатқа – аудармашыдан) оның әскері толық саны, жарағы, жиыны және жасақтарымен бірге, бас дауадары Муджахид ад-Дин Айбектің басшылығымен шықты. Оның беделі зор, құрметі үлкен еді, және ол он мың салт аттыдан тұратын жасақты басқарды. Халифа оған татарлармен шайқасуды тапсырды. Олар [Мұсылмандар оларға қарсы шыққан кезде, татарлар жеңіліске ұшырап] кейін шегінді. Дауадар және онымен болғандар оларды күні бойы қуды, олардың көп бөлігін қырып салды. Түн түскенде мұсылмандар қууды тоқтатты, себебі өздерінің жеңіске жеткеніне сенімді болды. Бірақ таңертең олар байқап үлгермей жатып, татарлар қайта оралып, шабуыл жасады, оларды талқандап, күйретті. Өйткені олардың басым бөлігі түнде жеңдік деп ойлап, қалаға кіріп кеткен еді. Бұл жеңіліс болған кезде мұсылмандар Бағдатқа жеңіліспен оралды. Сол түні қалада бір жарылыс болып, соның салдарынан Тигр өзенінің сулары тасып, жолдар мен өткелдерді басып қалды, әскерлерді қуа жетіп, олардың бір бөлігін суға батырды.

Бұлардың барлығы — тағдырдың жазуымен жүзеге асты және Жаратушының қалауымен болды. Татарлар Муджахид ад-Дин Айбек ад-Дауадарды, оның бес мың салт аттының басшысы болған ұлы Асад ад-Дінді, Сүлейман шахты [ибн Баржама], халифтың ту ұстаушы әмірін, бірнеше Бағдаттық әмірлерді және таңдаулы жауынгерлерді өлтірді. Олар адамдарды тұтқынға алды. Ал аталған үш адамның басын олар Мосулға алып барып, қала әмірін қорқыту және оның тұрғындарын үрейлендіру мақсатында қаланың қақпаларына іліп қойды. Бағдат тұрғындары үлкен дертке және орасан бақытсыздыққа душар болды. Олар Жаратушы Алла өзінің Қадірлі кітабында айтқанындай хәлге түсті: «Сендер екі бүлікшіліктің алғашысына кірген кезде, Біз сендердің үстілеріңе аса қуатты құлдарымызды жібердік. Олар жерлерді кезіп өтті. Осылайша уәде жүзеге асты». Халифа қатты қорықты және өзінің ақырының жақындағанын сезді.

Ол не істеуге бел байларын білмей қалды —

оның алдында игілік бар ма, әлде артында ма, соны да аңдай алмады.

Бағдат қаласының қақпалары жабық еді, татарлар оны қоршауда ұстады. Содан кейін қақпаларды күшпен бұзып, осы жылдың мұхаррам айының жиыrmасында таңсәріде шаһарға кірді. Олар оның тұрғындарына қылыштарын сермеп, өлім тостағандарының ең ащы жұтымдарын ішкізді, жесірлердің, жетімдердің, жесір қалған ерлердің санын көбейтті, кәрі-кұртанды да, сәби баланы да аямай қырды. әл-Муста‘сим Биллаһты тұтқындап, Хулагуға алып келді. Ол әмір беріп, халифаны қапқа салып, аттармен таптатқызды, ақырында ол жан тапсырды. Бұл — патшалардың және лауазымды адамдардың қанын төкпеу деген татарлардың дағдысы еді. Одан соң олар оның әйелдерін, қыздарын, сарайында болғандардың бәрін тұтқынға алды, оларды зорлап, арын төкті, әл-Адрдың зайыбын және гаремін өртеп жіберді, күндерді мен қызметшілерді олжа етті. Дұшпан халифаттың қазыналарын, байлығын, ақшаларын, сирек асыл тастары мен сән-салтанатты заттарын қолға түсірді, Бағдат қаласын және оның ішінде болған көп қазынаны, сирек кездесетін асыл дүниелерді, сансыз мол мүлікті тонап талқандады.

Бағдат қаласы — бейбітшіліктің тұрағы, исламның қасиетті мекені, Әмір әл-мүмининнің (діндарлардың басшысы) ордасы, мұсылмандардың панасы, қалалардың інжу-маржаны, саудагерлердің орталығы еді, ол білім иелері мен атақты кісілердің, өнер иелері мен саудагерлердің, жұрттар мен қауымдардың басын қосты. Бұл оқиға — ең ауыр апаттардың бірі, бұл қайғы — ең зор қасіреттердің бірі еді. Ал Алла — болған мен болатынның Барлық Иесі, және Оған барлық жағдайда ұлы мадақ тән.

[Оның өлтірілуі осы аталған жылдың мұхаррам айында болды, сол кезде ол да, оның ұлдары да қаза тапты. Оның әл-Мүбәрәк есімді бір ұлы ғана тірі қалды, Хулагу оны өзімен бірге алып кетті. Бағдатта өлтірілген жауынгерлердің, қызметшілердің, таңдаулы адамдардың және қарапайым халықтың саны шамамен екі мың мың (екі миллион — аудармашыдан) үш жүз мың болды] [отыз мың жан]. әл-Муста‘сим Биллаһтың халифалығы он алты жыл және бірнеше айға созылды. Бағдаттағы халифат осымен аяқталды, әрі сол өлкедегі имамат та тоқтады:

Мінберлер мен тақтар олардан босады,

Өлімдеріне дейін оларға тыныштық болғай.

Олар қала бөліктерінде және оның шет аймақтарында жеті күн бойы қылыш сермеді. Қанша... және қаншама тыйым салынған қан төгілгенін тек Алла ғана біледі [қанша қоныстар қирап, қаншама гүлдей жайнаған жүздер тозаңға көмілді. Бағдат жоғалуға бет алған қаңыраған үйінділерге айналды]:

*Желеген жанның мақсаты болмағандай,
Кең өңірінде енді қарбалас пен жиналыс болмағандай.
Бұл жерде шабуылға төнген тұлпарлар да кісінеген жоқ,
Жазды өткізуші ләззат алмай, көктемді қарсы алушы қуаныш көрмеді.
Онда енді шеру толып,
Жиналыстарда шешен сөз иесінің дауысы естілмеді,
Ізденушілерге арналған уағыздар да,
Ақылды жанға арналған ғибраттар да
Қолдаушы пікірі барларға тыйым мен ескерту қызметін атқармай қалды.*

Сегізінші күні Хулагу қылыштарды қайта көтеруге бұйрық берді және бұл халыққа ауыр тиді. Ол күндері уәзір болған Му‘аййид ад-Дин Мұхаммад бен әл-‘Алькамиге қатысты Хулагу оны өзіне шақыртып, оның жаман жолына, нәпсісінің бұзақтығына, мал-дүниеге құмарлығына байланысты оған ескерту жасады және оның жаман / іс-әрекеттері үшін жазалау белгісі ретінде оны ұруға бұйрық берді. Ол жалбарынып, өзінде бар мал-мүлкін және Иракқа салынатын алым-салықты төлеп, құтылуды ұсынды. Бірақ Хулагу оның өтінішіне құлақ аспай, керісінше оны еш мейірімсіз өзінің көзінше өлтіруге бұйрық берді. Алла оны өзі қазған құдыққа тастатып қорлады.

Ол Хулагудың Бейбітшілік ордасына жорық жасауына және исламның қасиетті ордасын арамдауына себеп болған маңызды жайттардың бірі еді. Ол Хулагуға қайта-қайта хаттар жолдап, оны сонда бағыттауға барынша ынталандырып, оған жеңіс пен көмек уәде етіп, көшу мен қолдауды меңзеп отырған. Бұған оның шиит болғаны себеп еді, ал шииттер Бағдаттың батыс бөлігіндегі үлкен аудан — әл-Кархада тұратын.

Ол жердің тұрғындары халифа әл-Муста‘сыма Билляхтың оларды тонау туралы жарлық шығаруына себеп болған бір іс істеді; олар тонауға ұшырап, бұл уәзірге қатты әсер етіп, оған үлкен күйік салды. Имамидтер қауымына деген оның ашуы, төзімсіздігі мен өшпенділігі оны Хулагуға жазуға және оның назарын Ирак жерлеріне аудартуға итермеледі. Ол Хулагу өзін кешірер және оған жақсы қарар деп ойлаған, бірақ Хулагу оны зұлымдықпен өлтіріп, жаман сөздермен балағаттады.

Аталған уәзір Хулагуды шақыруға бел байлаған кезде ол Ирбиль әмірі, сахиб Тәж ад-Дин бен әс-Салайға өз құпияларын ашып, былай деп жазды: «Құл Мұхаммад әл-‘Альками түнгі намазбен және игі... мадақтармен қызмет етеді. Ол ежелгі даңқын қайта дәріптеу үшін солай қызмет етті. Оның еңбектері егжей-тегжейін ашпай-ақ жеткілікті. Мырзаның қуаты (қажеттілік, қысылу, қиындық) кезінде бұл игі қасиеттерге мұқтаж сәтінде, ол оның қызметінен Алла оның күндерін мейірімсіз қалдырмасын деген тілектен кейін ғана бас тартады. Ол ұлы әл-Кархты тонап, Пайғамбардың құрметті төсенішін аяқтасты етті. Олар хашимиттік әулетті (әл-Хашими әулетін) тонап, алауиттерді тұтқынға алды. Осы жерде Газиййя адамдарының бірі айтқан сөзді келтіру орынды:

*Ақымақтар күлетін істер бар,
Ал ақылды адам олардың салдарынан жылап отырады.*

Оларда Хусейннің (Алланың оған сәлемі болсын!) мысалы бар, оның қасиетті орны тоналып, қаны төгілді, бірақ бұл үшін ешкім кек алынды деп есептемеді:

*Мен оларға бас иіп бұрылумен бұйрық бердім,
Бірақ олардың жолына таң атпай ертеңгі күннің ешбір нұсқауы айқын болмады.*

Олар осылай жасауға бел буған еді. Алла олардың бұл шешімін жүзеге асырмасын, олардың өктем ниеттерін орындамасын, Алайда өздерінің ішінде елді тонау мен қонысты басып алу жайлы жаман ойлары пайда болды. Құл оларды ескертіп, жолдарына тосқауыл қояды. Оларға жасырын түрде хат жіберіп, ашық түрде де ескерту жасады:

*Мен күлдің астынан лапылдаған ұшықын көріп отырмын,
Ол жалынға айналуға дайын тұр.
Егер оны халықтың даналары өшірмесе,
оның отыны өртке айналған денелер мен көмірге айналған бастар болмақ.*

Мен таңырқап айттым:

*«Шіркін, менің өлеңім
наданды оятса немесе ұйықтап жатқанды селт еткізсе зой!»*

Бұл хаттан кейін құлға жауап келді: шииттердің барлығын қыру, арамдық жасау, түбін өртеп құрту және сылтауларды жою — бұл күйреудің келуі сөзсіз. Ендеше біз айтқан нәрсені тыңда және біз бұйырғанға мойынсұн. Әйтпесе біз саған ажалдың суын толығымен ішкіземіз. Сенің сөзің — жай

сөз ғана, ал сенің тыныштығың — өзіндікі! Біз сені Бағдатта таз адамның қынасынан да әлсіз, қолсыздың сақинасынан да дәрменсіз күйде қалдырамыз»:

*Уәзір өз құдіретіне және кек алуына мәз еді,
өлеңдермен толтырылған шиыршықтарды жинап отырып:
көгершін қалай күмбірлейді — оған бағынатын тыйым да жоқ, орындалатын бұйрық та жоқ.
Мен, әлбетте, әл-Мутанаббидің қосымшаларында жазылғандай істеймін:
Адамдар ашуланғанда қауырсынды қолға алады,
Содан кейін онымен тілектерінің суын кешіп ішеді.
Олар жауларын, саны көп болса да, сол қауырсынмен құлатады,
Және олар қылыштың жүзімен ала алмағанды содан табады.
Біз оларды қарсы тұра алмайтын әскермен қуып жетеміз,
міндетті түрде бағындырамыз және олар қорлық көреді:
Мұхаммед әулетінің жасырын сырлары —
егер сен адал сақтаушы бола алсаң, саған тапсырылады.
Екі жұлдыздың таңертең және кешке
Солтүстік жұлдызында түйісіп тұрғанын көрсең —
Онда Мұхаммед әулетіне кек қайтарылады,
және олардың дұшпандарын жою талабы аяқталады.
Ендеше мен айтқанға мұқият бол
және «ән-Нахльдің» басына, «Садтың» соңына қара. Онда былай делінген:
Түннің жебелері дәл тиеді,
егер оны мойынсұну жібінен тартып атсаң.
Олар көздегенді жерге жалпайтып түсіреді,
саған сауытты да, өзге тосқауылдарды да жарып өтеді.
Жауап — сен көргеніңде, оқығаныңда емес. Тыныштық болсын!*

Хулагу Машрық аймағынан Хорасанға және парсылар еліне ‘Аля ад-Динмен, Аламут билеушісімен, кездесіп, дінсіздерді түпкілікті жою мақсатымен жолға аттанды. Тағдыр уәзірдің сол әрекеттері арқылы іске асуы нәтижесінде біз баяндаған оқиғалар орын алды. Осыдан кейін Хулагу Бағдат қаласын тастап шығуға бел буған сәтінде оны өртеп жіберуді қалады. Сол кезде Кетбұға ноян оған: «Бұл қала — қалалардың анасы, саудагерлер жиналатын орын. Егер мәлік оны сақтап қалса, одан көп табыс алады», — деді. Сонда Хулагу оны сақтап қалды, бірақ жүрегінде оған өшпенділік туды, содан кейін ол Евфратқа қарай бет алды.

Татарлардың Мияфаркинді жаулап алуының аталуы

Сол кезде (сол жылы – аудармашы ескертуі) Хулагу өз әскерінің бір бөлігін Сартақ ноян мен Қатған ноянның басшылығымен Мияфаркинге аттандырды. Олар қаланы қоршауға алып, жаулап алды. Олар қаланы екі жыл бойы қоршауда ұстаған еді. Оның билеушісі әл-Малик әл-Камиль және оның мәмлүктерінен тоғыз адам қолға түсіріліп, Хулагуға жеткізілді де барлығы өлтірілді. Тек Қара Сұңқар есімді бір мәмлүкті Хулагу тірі қалдырды, себебі ол алып құстарды баптап, аңға салатын әскербасы еді. Сонда Хулагу оған бірнеше жыртқыш құстарды берді және оны өз қамқорлығына алды.

Осы жылы татар қолбасшысы Байжуанының қаза табуының баяндалуы

Сол кезде (сол жылы – аударушы ескертпесі) Хулагу Байжуға өшігіп, одан кек алды. Себебі ол одан Байжудың бүлік жасауға ниеттенгенін және Хулагу оны шақырған кезде қасақана кідіріп, Ар-Рум елінде билікті жалғыз иеленгісі келгенін естіген еді. Бағдат пен Ирак өлкелерін жаулап алған соң, Хулагу байқатпай у берді, ол соны ішті. Айтуларына, ол өлер алдында мұсылмандықты қабылдап, өзіне шарият бойынша ғұсыл беріліп, сол жолмен жерлеуді өсиет еткен.

Мосул билеушісі әл-Мәлік әр-Рахимнің Хулагуға аттанғаны туралы баяндау

Сол кезде Мосул билеушісі әл-Мәлік әр-Рахим Бадр әд-Дин Лу’лу’ Хулагуға бағыныштылығын білдіру мақсатында және тарту-таралғылар ұсыну үшін жолға шықты. Ол өзімен бірге қымбат сыйлықтар, бағалы заттар, жауһарлар және қамал мен қаланың кілттерін алып барды. Оны мұндай қадамға баруының себебі — өз бағыныштыларына деген мейірімі және патшалығының тұрғындары үшін қорқынышы еді. Татарлар оларды да Бағдат халқын душар еткен апатқа ұшыратады деп

қауіптенді. Сондықтан, ол өз мүлкімен және өз басымен «құтқаруды» таңдап, Хулагудан олар үшін рақымшылық сұрауды көздеді.

Мосул тұрғындары оны қимай шығарып салды. Хулагуға жетіп, тарту-таралғыларын, сирек кездесетін таңғажайып дүниелерін ұсынып, құрмет көрсетіп, ізет білдірді. Содан кейін, Мосул патшалығын оның билігіне тапсыратын жарлық жазып берді. Бұған дейін, Ирактың екі жағына жорығын бастағанда, оған тарту-таралғылармен бірге өз ұлы әл-Мәлик әс-Салих Рукн әд-Дин Исмаилді жіберген еді. Ол Хулагумен кездесіп, ары қарай оның бауыры Манкуканға Ордаға аттанды.

Хулагу оны Хорезм шахының қызына үйлендірді, көп ұзамай жарлықпен қайтып келді. Оның аман-есен оралуына халық қуанды, бұл қуанышқа орай Мосул безендірілді.

Одан кейін ол Мияфаркинге аттанып, оның қоршауына қатысты, қайта оралып, татар хандарының қоршау ісінде көмектесу үшін өз бауыры мен ұлын жарақтандырды.

Сол кезде (сол жылы — аудармашыдан) Хулагу өз қолбасшыларының бірі Рактуды түменімен бірге Эрбильге жіберді, өйткені ол оған қарай жүргенде, Эрбиль оған қарсы шабуыл жасағысы келген еді. Бірақ оның тұрғындары: «Біз — мойынсұнған мұсылман бұқарасы, патшаларға бағыныштымыз», – деді, сонда ол кетіп қалды. Кейін Хулагу оны (қаланы – аудармашыдан) толық бағындыру үшін осы қолбасшыны қайта жіберді. Ол қалаға шабуыл жасады, ал оның тұрғындары барынша қарсыласты. Татарлар қаланы алты ай бойы қоршауда ұстады, ақыры олардың күші әлсіреп, қаладан кетті, ал тұрғындар қаланы Шараф ад-Дин әл-Курдидің қолына тапсырды және өз байлығымен, балаларымен бірге қалаған жағына көшіп кетті.

Одан кейін халифаның уәлиі Таж ад-Дин бен ас-Саляйя қаладан шығып, Хулагуға бет алды, бірақ ол оны қаланы тапсырмаудан бас тартқан адам деп ойлап оны өлтірді. Алайда бұл шындыққа жанаспайтын еді. Керісінше, ол қаланың тұрғындарына кешірім сұрап, бағынуды ұсынған, бірақ олар қабылдамай, өз еріктерімен «ақырына дейін төзуді» таңдаған болатын. Олар сол өңірдегі ерік-жігері ең мықты, ең төзімді халықтар қатарында еді.

Әл-Мәлик ән-Насырдың өз ұлын Хулагуға жіберуі туралы баяны

Сол кезде Шамның әмірі әл-Малик ан-Насыр Салах ад-Дин Юсуф бен 'Азиз татуласу ниетімен өзінің ұлын Хулагуға жіберді. Ол әкесінің атынан сый-сияпат пен қымбат бұйымдар алып барған еді, бұл істе ол Мосул билеушісінің үлгісін ұстанды. Ұлы оған жеткен кезде, Хулагу оның тартуларын қабылдап, оның әкесінің Ордаға келуде неге кешіккенін сұрады. Сонда ол әкесінің Исламның жаулары жағалауда тұрғандықтан, өз елін тастап кете алмайтынын айтып, кешірімін жеткізді. Хулагу оның бұл уәжін қабылдап, оны әкесіне кері қайтарды.

Алты жүз елу сегізінші жыл

Сол кезде (Сол жылы — аудармашы ескертпесі) Хулагу Евфраттан өтіп, біртіндеп әл-Мәлик ан-Насырдың жерлерін бағындыра бастады. Ан-Насырдың бұдан мазасы кетті [оның алаңдаушылығы күшейді, күйзелісі ұлғайды]. Ол өз әулетін Мысыр жеріне бағыттап, әзірлей бастады. Бұл Шам әскерлерін мазасын алды, олардың әрқайсысы өзін және отбасын оның үлгісімен әрекет етуі мүмкін деп ойлады. Сөйтіп олар бөлініп кетті, әр тарапқа тарап, бытырап, жасырын жолмен қашып құтылуға тырысты. Ан-Насыр оларды қайтара алмады.

Хулагу әл-Бира арқылы өтіп, оны бағындырды және онда аль-Мәлик ан-Насырдың ағасы ас-Са'ид ибн әл-Азиздің тұтқында отырғанын көрді. Ол оны босатып, қандай жерлерге иелік еткенін сұрады. Ол: «Менің қолымда ас-Сабиба мен Банияс бар еді», – деді. Хулагу бұл аймақтарды оның иелігіне бекітетін жарлық жаздырды. Содан кейін ол Халабқа (Алеппо) тоқтап, қаланы қоршауға алды және оны күшпен жаулап алды. Ол Дамаск бағытында өз атынан бір қолбасшыны — ас-Сабан атты әмірді жасақтады, қасында парсы адамы 'Ала ад-Дин әл-Қари және Халабтағы ан-Насырдың уәзірі аз-Зейн әл-Хафизбен бірге аттандырды. Өйткені, дәл осы уәзір елді оған тапсырып берген еді. Бұл хабар ан-Насырға жеткенде, ол сафар айының ортасында Дамасктен шығып кетті.

Хулагу /* Халәбті (Алеппоны) жаулап алған кезде, оның тұрғындарына және ауылдардан келіп жиналғандарға қылышын сермеп, ол жерде сансыз көп халықты өлтірді, асылзадалар әулетінен болған шамамен жүз мың әйел мен баланы тұтқынға алып, оларды франктар аралдарына, армян жерлеріне құлдыққа саттырды. Қылыш жеті күн мен жеті түн бойы қырғын тоқтамады. Содан соң адамдарды өлтіру мен соғысты тоқтату жария етілді. Ал бекініс қарсыласып, олар оны қоршауға алып, ақырында басып алды.

Сол кезде (сол жылы – аудармашыдан) аталған адам өлтірілді. Оны татарлардың билеушісі Хулагу өлтірді. Ол Салмас тауларында өлтірілді. Және ол оның ұлы әл-‘Азизді өлтіруге бұйырды, бірақ оның әйелі Токузхатун оған оны аман алып қалуға өтініш білдіріп, ол оны кешірді [Хулагу оған Шам еліне қайтып, сол жерде өз ережелері бойынша орнығуға рұқсат етті. Және ол оны тастап кетті. Ол жолда жүргенде, Хулагуға Кетбұға ноянның талқандалғаны туралы хабар жетті және ол ан-Насыры жолдан қайтаруға бұйрық берді].

Хулагуға және оның ұлдарына бекітілген аймақтар туралы баяндау

Хорасан аймағы және оның орталығы — Нисабур. Оның әйгілі қалаларының қатарында — Тус, Герат, Термез, Балх, Хамазан, Ниса, Канджа, Нихауанд бар.

Парсы Ирагы (Ирак әл-‘Аджамий), оның орталығы — Исфахан. Оның қалаларының ішінде — Казуин, Кум, Кашан, Шахразур, Сиджистан, Табаристан, Кейлан (Гилян).

Әл-Исма‘илийя жерлері.

Араб Ирағы, оның патшалық тағы — Бағдат. Оның қалалары — Уасит, әд-Динауар, әл-Куфа, әл-Басра және басқалар.

Әзербайжан және оның орталығы [Табриз. Парсылардың жерлері, олардың қалаларының ішінде — Шираз, әл-Ахуаз және басқалар]. Оның уәлаяттары ішінде — Киш, Ну‘ман, Казарун, әл-Бахрайн.

Дияр Бакир, оның орталығы — әл-Маусыл (Мосул). Оның қалалары — Мийафаркин, Нисыбин, Саджар, Исард, Рас әл-Айн, Денисар, Харран, ар-Раха, Жәзира Умар.

Ар-Рум жерлері, олардың орталығы — әл-Куния.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері «Зубдат әл-Фикра» еңбегінде XIII ғасыр ортасындағы Таяу Шығыстың саяси және әскери тарихына қатысты аса құнды мәліметтердің жинақталғанын көрсетеді. Мәтіндік талдау Бейбарыс ад-Дауадар нарративінің екі негізгі сипатын айқындады: біріншіден, оқиғалардың тікелей куәгерге тән хронологиялық дәлдікпен берілуі, екіншіден, ислам өркениетінің рухани және саяси күйзелісін бейнелейтін әңгімелер арқылы баяндау. Автор Хулагудың Бағдатқа жасаған жорығын «құдайлық жаза» және «тағдыр үкімі» ретінде түсіндіре отырып, тарихи үдерістің моральдық өлшемдерін алға шығарады. Автор қаланың жеті күндік қоршауын, тұрғындарының азабын және қырғынның ауқымын егжей-тегжейлі суреттейді. Тіпті Тигр өзенінің тасып, қаланың су астында қалуын «құдай үкімінің орындалуы» ретінде бейнелейді. Мұндай нарративтік тәсіл ортағасырлық ислам тарихнамасына тән діни-символикалық сипаттарды көрсетеді. Жалпы, бұл тәсіл XIII ғасырдағы исламдық тарихнамаға тән сипаттардың бірі.

Еңбектегі халифа әл-Мұстасимнің тағдыры туралы мәлімет ерекше маңызды. Бейбарыстың айтуынша, халифаның өлімі моңғол әскери дәстүріне сәйкес жүзеге асқан: қан төгуден сақтану үшін ол қапқа салынып, ат тұяғымен жаншылып өлтірілген. Рашид әд-Дин мен Вассафтың нұсқаларымен салыстырғанда, Бейбарыстың баяндауы замандастардың тікелей куәліктеріне сүйенетіндіктен, анағұрлым шынайы көрінеді.

Рукн әд-Дин Бейбарыс ад-Дауадар мен Рашид әд-Диннің өз еңбектеріндегі оқиғаларды баяндауында бірқатар елеулі айырмашылықтар байқалады. Бейбарыс оқиғаларды көзімен көрген куәгердің нақтылығымен жеткізіп, оларды ислами тарихнаманың моральдық және риторикалық ұстанымдары арқылы түсіндіреді. Ал Рашид әд-Дин тарихи үдерістердің астарында жатқан саяси, туыстық және діни себептерді ашуға ұмтылатын аналитикалық тәсілді қолданады. Мәселен, Рашид әд-Дин Алтын Орда ішіндегі ішкі қақтығыстардың бастауын Ноғай мен Салжидай гүрған арасындағы туыстық және діни сипаттағы шиеленістермен байланыстырып, Ноғайдың қызы Хабақтың исламға өтуі сияқты жеке факторлардың кең ауқымды саяси толқуларға түрткі болғанын атап көрсетеді [10; 123–124].

А.А. Порсиннің «Зубдат әл-Фикраға» жүргізген деректанулық талдауы Бейбарыс ад-Дауадар баяндауының идеологиялық қырларын айқындай түседі. Бейбарыс Берке ханды Хулагудың саяси қарсыласы ретінде ғана емес, исламды қорғауды өзіне қасиетті міндет еткен тұлға ретінде сипаттайды. Мұндай интерпретация Берке мен Хулагу арасындағы қақтығысты «қасиетті соғыс» деңгейіне көтеріп, Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк мемлекеті арасындағы қалыптасып келе жатқан одақтың саяси прагматизмі мен рухани риторикасының тоғысуын бейнелейді [6; 44–46]. XIV ғасырдың басында бұл қатынастар жаңа дипломатиялық мазмұнға ие болды. Алтын Орда билеушілері ислам әлеміндегі беделін нығайту мақсатында барынша мүддеге негізделген

дипломатияны қолдана бастады. Әл-Айнидің 1323–1324 жылдары Алтын Орда елшілігінің Каирге сапары жөніндегі мәліметі осы үдерісті айқын көрсетеді. Ол бұл оқиғаны сол дәуірдің халықаралық саяси кеңістігіндегі аса маңызды дипломатиялық актілердің бірі ретінде суреттейді [11; 370].

Осы кең ауқымды тарихнамалық дәстүрдің ішінде 1258 жылы Хулагудың Бағдатты алуы жөніндегі баяндау моңғол дәуіріне қатысты кейінгі исламдық тарихнаманың мазмұны мен бағытын айқындаған іргелі нарративтердің бірі. Бейбарыс ад-Дауадар мен Рашид әд-Дин еңбектері секілді, бұл мәтінде де моральдық, теологиялық және саяси интерпретациялар тоғысады: құдайлық жаза ұғымы адам әрекеттерінің себептерімен қатар қойылады, ал апат — моральдық рефлексияға негіз болатын тарихи кеңістікке айналады. Оның құрылымы мен стилі парсы-араб тарихнамасының ірі туындыларын — Жувейнидің «*Тарих-и Жахангуша*», Ибн әл-Фуватидің «*әл-Хауадис әл-Жамиға*» және Рашид әд-Диннің «*Жамиғ ат-Тауарих*» атты шығармаларын еске салады. Уәзір Муаййад әд-Дин Ибн әл-Алкамиді құлдыраудың моральдық себебі ретінде бейнелеуі — саяси күйреуді тек әскери жеңіліс тұрғысынан емес, этикалық себептілік жүйесі арқылы түсіндіруге ұмтылған жанрлық үрдістің айқын көрінісі.

Осы өзара сабақтас әңгімелердің шеңберінде XIII–XIV ғасырлардағы ислам тарихнамасы ортақ интеллектуалдық бағдарды танытады. Бұл Моңғол жаулаушылығын тек тарихи оқиғалар ретінде ғана емес, Жаратушы еркінің көрінісі әрі ислам әлемінің рухани және саяси қайта түзілуіне себепкер болған тетік ретінде ұғындыру еді.

Деректегі Хулагудың Бағдатқа жорығы Жувейнидің «Тарих-и жахан-гушай» еңбегіндегі сипаттаулармен сәйкес келеді, онда да Бағдатқа дейінгі кезеңде Дияр Бакир–Арзанджан–Камах бағытында өткелдерді тазарту, күрд тайпаларын талқандау және қалаға батыстан және шығыстан қос қапталдан жақындау тактикасы атап өтіледі. [12].

Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-таварихында» да Хулагу әскерінің құрылымы, Кетбұға ноянның рөлі мен Бағдат маңындағы әскери тактикалар осы еңбектегі деректерге ұқсас түрде баяндалады, алайда онда илхандық биліктің легитимациясына көбірек көңіл бөлініп, жорықтың «тәртіп орнату» миссиясы айқын ерекшеленеді [13].

Ал уәзір Му‘аййид ад-Дин ибн әл-‘Алкамидің «сатқындық» бейнесі қазіргі тарихнамада ерекше пікірталас тудырады. Кейбір авторлар оны Бағдаттың құлауына басты себепкер ретінде көрсетеді. Алайда басқа зерттеушілер, соның ішінде М.А. Карим Бағдаттың құлауын ішкі сатқындықтан гөрі аббаситтер билігінің ішкі әлсіреуі, әскери әлеуеттің төмендеуі және моңғолдардың аймақтық геосаяси артықшылығымен түсіндіруді ұсынады [14].

Хулагудың Бағдатты алуы және имам әл-Хаким би-Амриллахқа жасаған әрекетін сипаттайтын мәтіндер Аббас әулеті билігінің өзгерісіндегі халифаттың құлауы мен оның қайта қалпына келтірілуіндегі бір-біріне қарама-қарсы, бірақ өзара сабақтас екі оқиғаны көрсетеді. Бірінші мәтін Жувейни мен Рашид әд-Диннің моңғолдардың Бағдатты жаулап алуын діни тұрғыда түсіндіреді. Ал екінші мәтінде, Сұлтан Бейбарыс тұсындағы Каирдегі халифаны тағайындау рәсімі арқылы мәмлүктердің билігін қайта жаңғыртқаны баяндалады. Бұл екі дерек XIII ғасырдағы мұсылмандық тарихнаманың қасіретті күйзелістен бастап, халифатты қайта қалпына келтіруге дейінгі өзгеру эволюциясын айқын көрсетеді. Нәтижесінде халифа әмбебап билік иесінен саяси билігінің қасиетті рәмізіне айналады. Халифаттық символизмнің осындай сабақтастығы мен жаңа мәнде қайта анықталуы Мустафа Бәнистердің еңбегінде кеңінен талданады [15].

«Зубдат әл-Фикрадағы» ерекше назар аударатын деректердің бірі — Кетбұға ноянның Хулагуға Бағдатты толық қиратпауға кеңес беруі. Мұнда Кетбұға діни сезімге емес, қаланы сақтап қалудың басқару үшін және экономика үшін тиімді болатынын алға тартады. Егер ол діни өшпенділікпен ойласа, қаланың жойылуын қолдауы мүмкін еді. Бірақ керісінше, оның әңгімесінде қаланың сақталуы маңызды орын алады. Бұл оның сириялық және грек-араб ойлау дәстүрлеріне тән кең, адамгершілікке бағытталған көзқарасын байқатады [16].

Бағдаттың күйреуі жөніндегі пайымдауларды салааралық зерттеулермен салыстыру маңызды. Дерек қаланың «қираған үйіндіге» айналғанын, мінберлер мен тақтардың бос қалғанын, мәдени орталықтың түбегейлі жойылғанын көрсетсе, басқа зерттеулер Бағдаттағы кейбір діни және азаматтық құрылыстардың 1258 жылдан кейін де сақталып, илхандық кезеңде қала біртіндеп экономикалық және мәдени орталық ретінде қайта жандана бастағанын айтады [17].

Демек зерттеліп отырған мәтін исламдық тарихи жадтағы «үлкен үзіліс» тәжірибесін, символикалық апаттың дәрежесін көрсету үшін қасірет масштабы мен «үзілмейтін халифат дәстүрінің» үзілуін барынша әсерлі түрде береді.

Мияфаркиннің екі жылдық қоршауы мен қаланың алынуы жөніндегі дерек моңғол жорықтарының Таяу Шығыстағы жүйелі экспансиялық стратегиясын айқын көрсетеді. Алдымен, негізгі орталықты (Бағдатты) талқандамас бұрын, айналадағы бекіністі аймақтарды әлсірету, олардың билеушілерін жою және әскери қарсылықтың ошақтарын толық жою тактикасын қолданған. Бұл оқиға Жувейнидің еңбегінде де аталады, әсіресе әл-Малик әл-Камильдің өлімі моңғол билігінің аймақтық элиталарды түбегейлі жою саясатының бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Ал, Байжудың өліміне қатысты баяндау моңғол ішкі саясатындағы күрделі билік қатынастарын көрсетеді. Дерек оны Хулагуға қасақана қарсы шыққан бүлікші ретінде сипаттайды. Мосул билеушісі әл-Мәлик ар-Рахимнің бағынуы жөніндегі әңгімелер моңғолдар кезеңіндегі аймақтық билеушілердің саяси таңдауының айқын мысалы бола алады. Бұл жерде дерек оның «елін сақтап қалу» үшін бағынысуын прагматикалық қадам ретінде келтіреді. Қазіргі зерттеулер де Мосулдың моңғолдармен салыстырмалы түрде бейбіт қатынас орнатқан санаулы аймақтардың бірі екенін растап, оның арқасында қала XIII ғасырдың екінші жартысында мәдени-экономикалық орталық ретінде сақтала алғанын көрсетеді. А. Петерсен зерттеуінде аймақтардың моңғол билігінің шарттарын қабылдауы көбіне жаппай қырғыннан құтылуға мүмкіндік бергені, ал бұл сұрақты дерек өте айқын жеткізетінін атап өтті. Мұның өзі моңғолдардың билік географиясын қалыптастырудағы «қатал жорық — жұмсақ басқару» моделін көрсетеді [17].

Эрбильдің қоршауы мен оның тұрғындарының қарсыласуы туралы көрініс аймақтағы саясат пен билікке адалдық мәселелерін ашады. Дерек тұрғындарды «мойынсұнған мұсылмандар» ретінде сипаттай отырып, олардың қарсылығы әскери емес, ритуалды-саяси сипатта болғанын меңзейді. Эрбильдің сол кезеңде аймақтық стратегиялық бекініс болғанын ескерсек, моңғолдарға қарсыласу тек діни-моральдық себеппен емес, нақты саяси-географиялық жағдаймен байланысты болғанын көрсетеді.

Әл-Мәлик ан-Насырдың үрейленуі және әскерінің тарап кетуі жөніндегі баяндау моңғол қысымына ұшыраған аймақ билеушілерінің ішкі тұрақсыздығын көрсетеді. Дерек оның әрекеттерін «әлсіздік» және «бей-берекет қорқыныш» ретінде сипаттайды, бірақ қазіргі зерттеушілер бұл кезеңде Сирия билеушілерінің Мысыр мамлүк сұлтандығымен байланыстарының күшейгенін, аймақтық саяси карта қайта құрылып жатқанын атап өтеді. Бұл тұрғыда деректегі ан-Насыр бейнесі субъективті риторикаға ие, ол моңғол экспансиясы алдындағы әмірлердің күйреуі мен ыдырауын «тағдыр жазуы» ретінде түсіндіретін ортағасырлық әдеби тәсілге негізделген.

Хулагуға бекітілген аймақтардың тізімі моңғол әкімшілік жүйесінің құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. Мұнда Хорасан, Парсы Ирагы, Әзербайжан, Дияр Бакир, Араб Ирагы және Рум аймақтарының жеке аталуымен бірге олардың орталықтары мен бағынышты қалалары нақты көрсетілген. Бұл ақпарат Рашид ад-Диннің әкімшілік-географиялық шолуымен сәйкес келеді және илхандық биліктің алғашқы кезеңінде жүзеге асқан кең ауқымды территориялық қайта ұйымдастыруды көрсетеді. Геосаяси кеңістіктің осылай көрінуі деректің құндылығын арттырып, моңғолдар билігі тұсында аймақтардың қалай жіктелгенін нақты көруге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Деректің тарихи маңызы оның көпқырлылығымен айқындалады. Ол XIII ғасырдың саяси тарихын ғана емес, билік идеологиясы, дін және саясат арасындағы өзара байланысты да көрсетеді. Мәселен, Бағдаттың «ислам әлемінің жүрегі» және «ғылым мен сауданың орталығы» ретінде сипатталуы қаланың қиратылуын ислам өркениетінің рухани және саяси орталығының күйреуі ретіндегі символдық мәнімен күшейтеді. «Құдайлық жаза», «халифат үкімінің аяқталуы», «қасиетті мекеннің қорлануы» сияқты тұжырымдар автордың дүниетанымын айқын танытады. Осы тұрғыда Бейбарыс ад-Дауадар оқиғаны тек тарихи шежіре ретінде емес, моральдық-этикалық сабақ ретінде де бағалайды. Мұндай тәсіл көптеген исламдық шығармаларға тән болғанымен, «Зубдат әл-Фикрада» ол көркем бейнелеу құралдарымен және тарихи дәлдікпен ерекше үйлесім тапқан.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері «Зубдат әл-Фикраны» XIII ғасырдағы ислам әлемі мен Елхан мемлекеті арасындағы өзара әрекеттестікті зерделеуге арналған кешенді тарихи дереккөз ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бейбарыс ад-Дауадардың еңбегі арқылы Хулагу ханның саяси стратегиясына, моңғолдардың ислам әлеміне көзқарасына және Бағдат апатының өркениеттік салдарына қатысты жаңа түсініктер ашылады.

Алғыс білдіру

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды (жоба № АР26103827).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских / В. Тизенгаузен. — СПб.: Издано на иждивение С.Г. Строганова, 1884. XVI + 564 с.
- 2 Morgan D. The Mongols / D. Morgan. — Oxford: Blackwell, 1986.
- 3 Jackson P. The Mongols and the West: 1221–1410 / P. Jackson. — London: Pearson Longman, 1999. — 416 p.
- 4 Amitai R. Al-Nuwayri as a historian of the Mongols / R. Amitai // The Historiography of Islamic Egypt. — 2001. — P. 23–36.
- 5 Richards D. S. A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra / D.S. Richards. In H. Kennedy (Ed.). The Historiography of Islamic Egypt. — 2001. — P. 37–44.
- 6 Порсин А.А. История Золотой Орды конца XIII — начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра» / А.А. Порсин. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. — 276 с.
- 7 Сабитов Ж.М. Интерпретация сведений «Зубдат ал-фикра» в научном труде А.А. Порсина / Ж.М. Сабитов // Золотоордынское обозрение. — 2020. — Т. 8, № 3. — С. 552–562
- 8 Сабитов Ж.М. Анализ достоверности «курейшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» / Ж.М. Сабитов, С.А. Тулеубаева // Золотоордынское обозрение. — 2023. — Т. 11, № 2. — С. 453–462.
- 9 Тулеубаева С.А. Труд Эмира Рукн Ад-Дина Байбарса Аль-Мансури Ад-Дауадара «Зубдат Аль-Фикра Фи Тарих Аль Хиджра» как важный источник по истории правления Султана Байбарса / С.А. Тулеубаева // Вопросы востоковедения. — 2024. — № 1. — С. 96–103.
- 10 Rashid al-Din. Jami' al-Tawarikh (The Compendium of Chronicles). Vol. II. Translated by W.M. Thackston / Rashid al-Din. — Cambridge, MA: Harvard University / Columbia University Press, 1998. — pp. 123-124.
- 11 История Казахстана в арабских источниках / пер. с араб. яз.; сост. и ред. А.К. Муминов, В.П. Юдин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — Т. 1. — 412 с.
- 12 Boyle J. A. (Ed. and Trans.). The History of the World-Conqueror (Tarikh-i Jahangushay) by 'Ala al-Din 'Ata-Malik Juvayni / J. A. Boyle (Ed. and Trans.). — 2 vols. — Manchester: Manchester University Press, 1958.
- 13 Thackston W. M. (Ed. and Trans.). Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Chronicles / W. M. Thackston (Ed. and Trans.). — 3 vols. — Cambridge, MA: Harvard University, 1998.
- 14 Karim M. A. Baghdad's fall and its aftermath: Contesting the Central Asian political background and the emergence of Islamic Mongol dynasties / M. A. Karim // Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies. — 2018. — 56(1). — 187–224.
- 15 Banister M. The Abbasid Caliphate of Cairo, 1261–1517: Out of the Shadows / M. Banister. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- 16 Porsin A. Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe / A. Porsin // Gumilyov Journal of History. — 2025. — Vol. 7 — No. 37 — P.166–185.
- 17 Petersen A. The immediate aftermath of the sacking of Baghdad in 1258 CE: Archaeological and architectural evidence / A. Petersen. — Medieval worlds. — 2025. — 22. — P. 204–226.

С.А. Тулеубаева, Ж.М. Сабитов, А.М. Ташкараева

**Сведения о взятии Багдада и политической роли Хулагу Илхана
в «Зубдат эл-фикра»**

«Зубдат аль-фикра» — представляет собой ценнейший источник для изучения политических, военных и культурных взаимосвязей между государством Ильханидов, Мамлюкским султанатом Египта, Румским султанатом Сельджукидов и Улусом Джучи во второй половине XIII века. Цель исследования заключается в комплексном анализе сведений, содержащихся в данном источнике о жизни и политической деятельности Хулагу Илхана в 1250–1260-е годы, с выявлением их исторической и источниковедческой значимости. В статье рассматриваются ключевые события, такие как завоевание Багдада, утверждение власти Ильханидов, падение и последующее восстановление Аббасидского халифата, восшествие на престол аль-Хакима би-Амриллаха. На основе сравнительного анализа арабоязычных источников впервые выявлены и введены в научный оборот переведённые фрагменты «Зубдат аль-фикра», ранее не изученные в историографии. Полученные результаты позволяют уточнить хронологию событий эпохи Хулагу, а также по-новому осмыслить его политические и идеологические отношения с Мамлюкским султанатом, Улусом Джучи и исламским

миром в целом. Методологическую основу исследования составляют внешняя и внутренняя критика источников, текстологическое сопоставление и методы исторической реконструкции. Итогом исследования стало более глубокое понимание политической истории государства Ильханидов XIII века и переоценка исторической роли Хулагу Илхана в контексте исламской цивилизации.

Ключевые слова: Зубдат аль-Фикра, Хулагу Илхан, Берке-хан, Бейбарс ад-Давадар, аль-Хаким би-Амр Аллах, Мамлюкский Египет, Ильханство, Улус Джучи, XIII век, источниковедение.

S.A. Tuleubayeva, Zh.M. Sabitov, A.M. Tashkarayeva

Accounts of the Capture of Baghdad and the Political Role of Hulagu Ilkhan in “Zubdat al-Fikra”

Zubdat al-Fikra is a significant historical source for studying the political, military, and cultural relations among the Ilkhanate, the Mamluk Sultanate of Egypt, the Rum Seljuk State, and the Jochid Ulus in the second half of the thirteenth century. The purpose of this study is to conduct a comprehensive analysis of the information in Zubdat al-Fikra concerning Hulagu Ilkhan's life and political activities during the 1250s–1260s, and to determine its historical and source-critical significance. The article examines key events such as the capture of Baghdad, the establishment of Ilkhanid power, the fall and restoration of the Abbasid Caliphate, the enthronement of al-Hakim bi-Amr Allah. Based on comparative analysis of Arabic sources, the research identifies and interprets previously unpublished excerpts from Zubdat al-Fikra, translated for the first time. These findings help clarify the chronology of Hulagu's era and offer new insights into his political and ideological relations with the Mamluk Egypt, the Jochid Ulus, and the wider Islamic world. The methodological framework of the study includes external and internal criticism of sources, textual comparison, and historical reconstruction. The results contribute to a deeper understanding of the political history of the Ilkhanate and reassess the historical role of Hulagu within the context of Islamic civilization.

Keywords: Zubdat al-Fikra, Hulagu Ilkhan, Berke Khan, Baybars al-Dawadar, al-Hakim bi-Amr Allah, Mamluk Egypt, Ilkhanate, Jochid Ulus, 13th century, source studies.

References

- 1 Tizengauzen, V. (1984). *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ord. T. I: Izvlecheniia iz sochinenii arabskikh* [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Vol. I: Extracts from the works of the Arabs]. Saint Petersburg: Izdano na izhdivenie S.G. Stroganova [in Russian].
- 2 Morgan, D. (1986). *The Mongols*. Oxford: Blackwell.
- 3 Jackson, P. (1999). *The Mongols and the West: 1221–1410*. London: Pearson Longman.
- 4 Amitai, R. (2001). Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols. *The Historiography of Islamic Egypt*, 23–36.
- 5 Richards, D.S. (2001). A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra. In H. Kennedy (Ed.), *The Historiography of Islamic Egypt*, 37–44.
- 6 Porsin, A.A. (2018). *Istoriia Zolotoi Ord. kontsa XIII — nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri «Zubdat al-fikra»* [The history of the Golden Horde in the late 13th — early 14th centuries in the work of Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri “Zubdat al-fikra”]. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 7 Sabitov, Zh.M. (2020). Interpretatsiia svedenii «Zubdat al-fikra» v nauchnom trude A.A. Porsina [Interpretation of the information from Zubdat al-fikr in the scientific work of A.A. Porsin]. *Zolotoordynskoe obozre nie — Golden Horde Review*, 8, 3, 552–562 [in Russian].
- 8 Sabitov, Zh.M., & Tuleubaeva, S.A. (2023). Analiz dostovernosti «kureishitskoi genealogii» Idegeia iz «Dzhami at-tavarikh» Kadyr Ali-beka i traktata «O rode kniazei Yusupovykh» [Analysis of the reliability of the “Quraysh genealogy” of Idegey from “Jami at-tavarikh” by Kadir Ali-bek and the treatise “On the family of the Yusupov princes”]. *Zolotoordynskoe obozrenie — Golden Horde Review*, 11, 2, 453–462 [in Russian].
- 9 Tuleubaeva, S.A. (2024). Trud Emira Rukn Ad-Dina Baibarsa Al-Mansuri Ad-Dauadara «Zubdat Al-Fikra Fi Tarikh Al Khidzra» kak vazhnyi istochnik po istorii pravleniia Sultana Baibarsa [The work of Emir Rukn Ad-Din Baibars Al-Mansuri Ad-Dauadar “Zubdat Al-Fikra Fi Tarikh Al Hijra” as an important source on the history of the reign of Sultan Baibars]. *Voprosy vostokovedeniia — Issues of Oriental Studies*, 1, 96–103 [in Russian].
- 10 Rashid al-Din. (1998). *Jami' al-Tawarikh (The Compendium of Chronicles)*. Vol. II. Translated by W.M. Thackston. Cambridge, MA: Harvard University / Columbia University Press.
- 11 Muminov, A.K., & Yudin, V.P. (2005). *Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh* [History of Kazakhstan in Arabic sources]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 12 Boyle, J.A. (Eds. and Trans.). (1958). *The History of the World-Conqueror (Tarikh-i Jahangushay) by 'Ala al-Din 'Ata-Malik Juvayni*. 2 vols. Manchester: Manchester University Press.

- 13 Thackston, W.M. (Eds. and Trans.). (1998). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Chronicles*. 3 vols. Cambridge, MA: Harvard University.
- 14 Karim, M.A. (2018). Baghdad's fall and its aftermath: Contesting the Central Asian political background and the emergence of Islamic Mongol dynasties. *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, 56 (1), 187–224.
- 15 Banister, M. (2021). *The Abbasid Caliphate of Cairo, 1261–1517: Out of the Shadows*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- 16 Porsin, A. (2025). Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe. *Gumilyov Journal of History*, 7, 37, 166–185.
- 17 Petersen, A. (2025). The immediate aftermath of the sacking of Baghdad in 1258 CE: Archaeological and architectural evidence. *Medieval worlds*, 22, 204–226.

Авторлар туралы мәліметтер

Тулеубаева Самал — филология ғылымдарының докторы, шығыстану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Сабитов Жаксылык — PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті «Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институтының» директоры, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Ташкараева Асель — PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті «Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институтының» бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-0320-0606>

Information about the authors

Tuleubayeva Samal — Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Sabitov Zhaksylyk — PhD, Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>

Tashkarayeva Assel — PhD, Researcher at the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-0320-0606>

Ж.З. Төлеубаев^{1*} , М.М. Қозыбаева² , Х.Б. Маслов³ , Е.Г. Калдыбеков³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²«Тарихшылардың Ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігі, Астана, Қазақстан;

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: janiko86@mail.ru; kozybayeva.makhabbat@mail.ru; khalil.maslov@mail.ru; erdenk_87@mail.ru)

Зияткерлік тарих: ғылыми бағыттың қалыптасуы мен әдіснамалық ерекшеліктері

Мақалада қазіргі заманғы тарих ғылымының ең өзекті және сұранысқа ие бағыттарының бірі — зияткерлік тарихтың қалыптасуы мен дамуына байланысты теориялық және әдіснамалық мәселелер талданған. Зияткерлік тарихы — XX ғасырда қарқынды дамыған ғылыми зерттеулер бағыты, оның эволюциясының кез келген кезеңінде, бүгінгі күнге дейін үнемі пікірталас объектісіне айналды. Авторлар әлеуметтік және гуманитарлық білім ішіндегі синтезге деген жалпы әдіснамалық тенденцияны білдіретін терминнің маңызды пәнаралық мағынасын мойындайды, зияткерлік тарихты институционализациялаудың әртүрлі формаларын, сондай-ақ оның бағыттарын қарастырады. Интеллектуалды тарихтың пайда болу жағдайлары, әдіснамалық ерекшеліктері мен проблемалық өрісі талданған, ғылымның интеллектуалды тарихының пәнін нақты әлеуметтік жағдайларда адам әрекеті ретінде ашылған. Мақалада зияткерлердің идеяларына, шығармашылығына, өмірбаянына қазіргі заманғы көзқарастың қалыптасуы, олардың уақытша контекстінде арнайы интеллектуалды кеңістікті жасаушылар ретінде, лавджойдың тарихнамалық тұжырымдамасының өзіндік ерекшелігі екі негізгі тармақпен анықталады: біріншіден, тарихты бірлік идеяларының даму объективті арқылы қарау; екіншіден, адамның рефлексиялық өмірінің барлық аспектілерін қамтитын пәнаралық тәсілді қолдану.

Кілт сөздер: зияткерлік тарих, идеялар тарихы, әдістеме, пәнаралық зерттеу, тарих ғылымы, мәдениет, тарихи биография, шығармашылық, тарихи дәстүр.

Kipicne

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда тарихи үдерістерді тек саяси оқиғалар мен әлеуметтік-экономикалық факторлар арқылы түсіндіру жеткіліксіз екені айқындалды. Қоғам дамуының терең қабаттарын ашу үшін идеялар, ұғымдар және зияткерлік тәжірибелердің рөлін зерттеу қажеттілігі артып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, зияткерлік тарих тарихи танымның маңызды және өзекті бағыты ретінде қалыптасты. Зияткерлік тарих қоғамдағы идеялардың қалай пайда болып, қалай таралғанын және нақты тарихи жағдайларда қандай қызмет атқарғанын зерттеуге бағытталған. Осы себептерге байланысты, қазіргі уақытта зияткерлік тарихты зерттеудің қажеттілігі, ең алдымен, тарихи сананы қалыптастыру мәселесімен тығыз байланысты болып отыр. Себебі идеялар мен ұғымдар қоғамның өзін-өзі тануында, құндылықтар жүйесін анықтауда және болашақ даму бағдарын айқындауда маңызды рөл атқарады. Сондықтан зияткерлік мұраны зерттеу ұлттық тарихтың мазмұнын байытып, оны біржақты сипаттамадан арылтады.

Сонымен бірге қазіргі гуманитарлық ғылымдарда тарихи танымның мазмұны ғана емес, оны зерттеудің әдіснамалық негіздері де қайта қарастырылуда. Осы үдеріс аясында зияткерлік тарих (intellectual history) тарихи зерттеулердің дербес әрі маңызды бағыты ретінде қалыптасып, қоғамдық дамуды идеялар, ұғымдар және ойлау формаларының эволюциясы арқылы түсіндіруге мүмкіндік беріп отыр. Зияткерлік тарих әдіснамасы тарихи құбылыстарды тек әлеуметтік-экономикалық немесе саяси факторлармен шектемей, адамның интеллектуалдық тәжірибесін тарихтың белсенді қозғаушы күші ретінде қарастырады. Зияткерлік тарихтың әдіснамалық ерекшелігі оның зерттеу нысанын идеялардың мазмұнымен ғана емес, олардың пайда болу контекстімен, тілдік формаларымен және тарихи функцияларымен тығыз байланыста талдауынан көрінеді. Бұл бағыт тарихи мәтіндерді дербес теориялық құрылым ретінде емес, белгілі бір тарихи жағдайда туындаған интеллектуалдық әрекет ретінде қарастыруды ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда, зияткерлік тарих тарихи деректерді интерпретациялауда контекстуалдық, герменевтикалық және дискурстық тәсілдердің маңызын арттырады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janiko86@mail.ru

Зияткерлік тарих әдіснамасын қолдану тарихи танымның интерпретациялық мүмкіндіктерін кеңейтіп, ұлттық тарихнамалардың теориялық жаңаруына жол ашады. Әсіресе, отандық тарих ғылымы үшін бұл бағыт қазақ тарихи ойының қалыптасуын, зиялылардың интеллектуалдық қызметін және қоғамдық сананың эволюциясын терең әрі кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Атап өту қажет, қазіргі кезеңде отандық тарихнамада тарихи үдерістерді жаңа әдіснамалық тұрғыдан пайымдау қажеттілігі туындап отыр. Ұзақ уақыт бойы саяси-экономикалық факторларға және оқиғалық тарихқа басымдық берген зерттеулер қоғам дамуының зияткерлік өлшемін жеткілікті деңгейде аша алмады. Осы тұрғыдан алғанда, зияткерлік тарихты зерттеу отандық тарих ғылымын теориялық және мазмұндық тұрғыдан жаңғыртудың маңызды бағытына айналып отыр. Сондықтан да қазіргі кезеңде зияткерлік тарихтың ғылыми бағыт ретінде қалыптасуын және оның әдіснамалық ерекшеліктерін зерттеу маңызды.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, аталмыш зерттеудің мақсаты — зияткерлік тарихтың дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасу үдерісін талдау, оның негізгі теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау және зияткерлік тарихтың дәстүрлі идеялар тарихынан айырмашылығын көрсету арқылы қазіргі тарихнамадағы орнын анықтау болып саналады. Ал зерттеудің нысанына гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі зияткерлік тарихтың қалыптасу және даму үдерісі, сондай-ақ тарихи танымдағы идеялар мен зияткерлік тәжірибелерді зерттеу эволюциясы жатса, зерттеудің пәніне зияткерлік тарихтың әдіснамалық ерекшеліктері, атап айтқанда контекстуалдық талдау, дискурстық тәсіл, ұғымдар тарихы және пәнаралық әдістер, сондай-ақ К. Скиннер, Дж. Г.А. Покок, М. Фуко сияқты зерттеушілер ұсынған теориялық-әдіснамалық тұжырымдамалары алынды.

Материалдар және әдістері

Мақаланың дереккөздік материалдарын идеялар тарихы мен зияткерлік тарихтың теориялық негіздерін қалаған классикалық еңбектер құрайды. Соның ішінде А.О. Лавджойдың идеялар тарихына арналған еңбектері [1–2] зияткерлік тарихтың алғышарттарын түсіндіруде маңызды орын алады және зияткерлік тарихтың идеялар тарихынан бөліну логикасын айқындауға мүмкіндік береді. Осымен қатар зияткерлік тарихтың дербес бағыт ретінде қалыптасуын талдауда К. Скиннердің еңбектері негізгі теориялық материал ретінде пайдаланылды [3–4]. Сондай-ақ, Дж. Г.А. Покоқтың саяси тілдер мен дискурстық дәстүрлерге арналған зерттеулері зияткерлік тарихтың әдіснамалық эволюциясын түсіндіруде маңызды дереккөз [5–6]. Қосымша материалдар ретінде зияткерлік тарихтың әдіснамасын жүйелеп көрсеткен еңбектер мен теориялық зерттеулер қолданылды. Соның ішінде Д. ЛаКапра мен П. Бёрк еңбектері зияткерлік тарихтың пәнаралық сипатын және қазіргі тарихнамадағы орнын айқындауда маңызды рөл атқарды [7–8]. Аталған материалдардың кешені зияткерлік тарихтың қалыптасу кезеңдерін, идеялар тарихынан әдіснамалық тұрғыдан бөлінуін және оның негізгі әдіснамалық ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Зияткерлік тарихтың қалыптасуы мен оның әдіснамалық ерекшеліктерін зерттеу барысында гуманитарлық ғылымдарға тән кешенді, пәнаралық және теориялық-талдамалық әдістер жүйесі қолданылды. Атап айтқанда, тарихнамалық талдау әдісінің негізінде зияткерлік тарихқа арналған батыстық және отандық зерттеу жұмыстары жүйеленіп, оның дамуының негізгі кезеңдері мен ғылыми дискурстағы эволюциясы айқындалды. Сонымен бірге салыстырмалы-әдіснамалық талдау әдісі арқылы зияткерлік тарих пен идеялар тарихының айырмашылықтары қарастырылды, сондай-ақ К. Скиннер, Дж. Г.А. Покок және М. Фуко ұсынған әдіснамалық тұжырымдамаларды өзара салыстыру арқылы олардың ортақ тұстары мен ерекшеліктері анықталды. Тақырыпты зерттеу барысында дискурстық талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс белгілі бір тарихи кезеңдердегі зияткерлік ойдың тілдік құрылымдарын, ұғымдық жүйелерін және үстем дискурстарын талдауға бағытталды. Бұл әдіс зияткерлік тарихтың әдіснамалық ерекшеліктерін, әсіресе М. Фуконың теориялық үлгісін түсіндіруде маңызды рөл атқарды.

Нәтижелері

Зияткерлік тарихтың жеке бір ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы бірнеше маңызды кезеңдерден өткен болатын. Бұл бағыттың қалыптасуы мен даму кезеңдері гуманитарлық ғылымдардағы теориялық бетбұрыстармен және тарихи танымдағы әдіснамалық өзгерістермен тығыз байланысты болды. Зияткерлік тарихтың қалыптасуының бірінші кезеңі XX ғ. басы мен 1950 жылдар аралығын қамтиды және бұл кезеңді идеялар тарихының қалыптасу кезеңі деп атауға болады. Себебі зияткерлік тарихтың алғашқы алғышарттары XX ғ. басында идеялар тарихы аясында қалыптасқан болатын.

Идеялар тарихы бағытының негізін салған А.О. Лавджой идеяларды тарихи дамудың негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырып, оларды уақыт пен кеңістікке тәуелсіз «бірліктер» ретінде зерттеуді ұсынды [1; 2]. Идеялар тарихы дегеніміз — бұл адамзат ойының негізгі ұғымдары, философиялық, саяси, діни және мәдени идеялардың пайда болуы, дамуы мен таралуын тарихи тұрғыдан зерттейтін ғылыми бағыт. Бұл бағыт идеяларды қоғам дамуының маңызды қозғаушы күші ретінде қарастырып, олардың әртүрлі дәуірлер мен мәдениеттердегі сабақтастығын анықтауға ұмтылады. Идеялар тарихында ой жүйелері көбіне тарихи контекстен салыстырмалы түрде дербес, интеллектуалдық дәстүрлердің жалғасы ретінде талданады. Идеялар тарихының басты мақсаты — белгілі бір идеялардың уақыт өте қалай өзгергенін, қандай мағыналық трансформацияларға ұшырағанын және әртүрлі ойшылдар еңбектерінде қалай көрініс тапқанын көрсету. Осы тұрғыдан алғанда, идеялар тарихы философия тарихымен, мәдениет тарихымен және саяси ой тарихымен тығыз байланысты болды. Дегенмен XX ғ. ортасына қарай идеялар тарихының классикалық үлгісі бірқатар сынға ұшырады, яғни бірқатар зерттеушілер Лавджойдың идеяларды тарихи контекстен тыс, уақыттан жоғары тұрған абстрактілі құрылымдар ретінде қарастыруы олардың нақты әлеуметтік, саяси және тілдік жағдайлармен байланысын әлсірететінін атап өтті. Бұл сын гуманитарлық ғылымдардағы әдіснамалық ізденістермен және «лингвистикалық бетбұрыспен» тығыз байланысты болды.

Осындай сыни көзқарастардың нәтижесінде 1960–1970 жылдары идеялар тарихының орнына зияткерлік тарих бағыты қалыптаса бастады. Бұл өз кезегінде зияткерлік тарихтың қалыптасуы мен дамуының екінші кезеңінің басталуына алып келді және бұл кезең осы жылдар аралығын қамтып, контекстуалдық бетбұрыс және зияткерлік тарихтың пайда болу кезеңін деп аталды. Осы кезеңде К. Скиннер зияткерлік тарихтың негізгі қағидаларын айқындап, мәтінді белгілі бір тарихи жағдайда жасалған интеллектуалдық әрекет ретінде қарастыру қажеттігін негіздеген болатын [3]. К. Скиннердің пікірінше, идеяны түсіну үшін автордың не айтқысы келгенін сол дәуірдің саяси және тілдік контекстінде талдау қажет [4]. Бұл кезең зияткерлік тарихтың идеялар тарихынан әдіснамалық тұрғыдан бөлінуімен сипатталады.

Зияткерлік тарихтың дамуының үшінші кезеңі дискурстық және тілдік әдіснаманың дамуымен байланысты болды және бұл кезең 1970–1980 жылдар аралығын қамтыды. Бұл кезең Дж. Г. А. Пококтың еңбектерімен байланысты. Ол идеяларды жеке тұлғалардың ой жүйесі емес, тарихи қалыптасқан саяси тілдер мен дискурстардың құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. Пококтың әдіснамасы зияткерлік тарихта тілдік құрылымдар мен ұғымдық дәстүрлердің рөлін күшейтті. Осы кезеңде зияткерлік тарих саяси ой тарихымен тығыз байланыса отырып, мәтіндерді дискурстық кеңістікте талдауға бағытталды.

Поккок идеялардың мазмұнын түсіндіру үшін олардың айтылу формасына, қолданылған ұғымдарға және риторикалық құрылымдарға ерекше назар аудару қажеттігін атап көрсетеді. Ол ойшыл белгілі бір «саяси тілдің» ішінде әрекет етеді және оның интеллектуалдық мүмкіндіктері сол тілдік дәстүрдің шеңберімен шектеледі деп есептейді [5; 15–18]. Осы тұрғыдан алғанда идея автордың ішкі дүниесінің көрінісі ғана емес, тарихи қалыптасқан ұғымдар жүйесінің нәтижесі. Покок енгізген «саяси тілдер» ұғымы зияткерлік тарихта маңызды әдіснамалық құралға айналды. Бұл ұғым белгілі бір дәуірде қолданылған саяси, құқықтық және моральдық ұғымдардың, метафоралар мен аргументациялық тәсілдердің жиынтығын білдіреді. Мәселен, республикашылдық немесе азаматтық ізгілік идеялары әртүрлі тарихи кезеңдерде әрқилы саяси тілдер арқылы түсіндірілген [6; 87–90]. Сонымен қатар Покок тілдің тек ойды жеткізуші құрал емес, тарихи әрекет формасы екенін көрсетеді. Идеялар белгілі бір дискурста айтылу арқылы саяси және әлеуметтік шындықты қалыптастыруға ықпал етеді [5; 41–44]. Бұл көзқарас зияткерлік тарихты саяси тарихпен және мәдени тарихпен тығыз байланыстырады.

Зияткерлік тарихтың қалыптасуының келесі төртінші кезеңі 1970–1990 жылдар аралығын қамтыды және бұл кезең зияткерлік тарих аясына археологиялық және генеалогиялық тәсілдердің енгізілумен сипатталды. Зияткерлік тарихтың дамуының бұл кезеңі М. Фуконың есімімен тығыз байланысты болды. Атап айтқанда, Мишель Фуко XX ғ. гуманитарлық ғылымдарда зияткерлік тарихтың әдіснамалық дамуына айрықша ықпал еткен ойшылдардың бірі. Ол өзін тікелей «зияткерлік тарихшы» деп атамағанымен, оның еңбектері идеяларды, білім формаларын және ойлау жүйелерін тарихи тұрғыдан зерттеудің жаңа тәсілдерін ұсынды. Фуконың көзқарасы зияткерлік тарихты идеялардың үздіксіз эволюциясы ретінде емес, дискурстық құрылымдар мен білім режимдерінің тарихи өзгерісі ретінде қарастыруымен ерекшеленеді [9; 34–36]. Фуко классикалық идеялар тарихын

сынға ала отырып, оны идеяларды уақыттан тыс, тұрақты мазмұнға ие құбылыс ретінде түсіндіреді деп есептеді. Оның пікірінше, идеялар мен ұғымдар белгілі бір тарихи кезеңде қалыптасқан дискурстардың аясында ғана мағынаға ие болады. Осы тұрғыдан алғанда, зияткерлік тарихтың міндеті жеке ойшылдардың көзқарасын сипаттау емес, белгілі бір дәуірде мүмкін болған ойлау шекараларын анықтау [9; 54–56]. Фуконың зияткерлік тарихқа қосқан негізгі үлестерінің бірі — «білім археологиясы» әдісімен баланысты. Бұл әдіс тарихи мәтіндерді автордың ниеті немесе идеялардың ішкі логикасы арқылы емес, оларды тудырған дискурстық ережелер арқылы талдауға бағытталған. Фуко белгілі бір кезеңде қандай пікірлердің ғылыми, ақиқат немесе заңды деп танылғанын анықтау арқылы зияткерлік тарихтың құрылымдық негізін ашуға ұмтылады [10; 167–170]. Өзінің соңғы еңбектерінде Фуко зияткерлік тарихты генеалогиялық тәсіл арқылы толықтырды. Генеалогия идеялардың шығу тегін олардың әлеуметтік институттармен, билік құрылымдарымен және тәжірибелермен байланыста талдайды. Бұл тұрғыдан Фуко идеялар мен білім формалары бейтарап емес, олар әрқашан билік қатынастарымен астасып жатады деп тұжырымдайды [9; 92–95]. Осылайша, біздің пікірімізше, М. Фуко еңбектері зияткерлік тарихтың әдіснамалық көкжиегін кеңейтті.

Зияткерлік тарихтың дамуының келесі кезеңі XX ғ. аяғы — XXI ғ. басын қамтыды. Атап айтқанда зияткерлік тарих гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық ықпалдастықтың күшеюімен және әдіснамалық әртүрліліктің артуымен сипатталатын жаңа даму кезеңіне өтті. Бұл кезеңде зияткерлік тарих тек идеялар мен мәтіндерді зерттеумен шектелмей, білімнің әлеуметтік, мәдени және саяси контекстерін кешенді түрде талдауға бағытталды. Алдыңғы кезеңдерде қалыптасқан контекстуалдық және дискурстық тәсілдер жаңа теориялық бағыттармен толықтырылды [8; 9–12]. XXI ғасырдың басындағы зияткерлік тарихтың маңызды ерекшеліктерінің бірі — пәнаралық кеңею. Бұл кезеңде зияткерлік тарих мәдени тарихпен, әлеуметтік тарихпен, антропологиямен және ғылым тарихымен тығыз байланыса отырып дамыды. П. Бёрк зияткерлік тарихтың қазіргі кезеңде «идеялардың тарихынан» кең мағынадағы «білім формаларының тарихына» қарай бет алғанын атап көрсетеді [8; 27–30]. Мұндай үрдіс зерттеу объектілерінің кеңеюіне әкелді. Сонымен қатар XXI ғасырдың басында зияткерлік тарихта ұғымдар тарихы бағытының ықпалы күшейді. Р. Козеллек ұсынған бұл тәсіл негізгі саяси және әлеуметтік ұғымдардың тарихи семантикасын талдау арқылы зияткерлік өзгерістерді ұзақ мерзімді перспективада қарастыруға мүмкіндік берді [11; 54–58]. Осылайша, біздің пікірімізше, бұл әдіс зияткерлік тарихтың теориялық аппаратын байытып, тіл мен уақыт арасындағы байланысты терең түсіндіруге жол ашты.

Осы кезеңде жаһандық зияткерлік тарих бағыты да қарқынды дами бастады. Зерттеушілер идеялардың таралуын тек еуропалық контексте емес, әртүрлі өркениеттер арасындағы өзара ықпалдастық тұрғысынан зерттеуге көңіл бөлді. Жаһандық тарих пен трансұлттық зерттеулер зияткерлік тарихта идеялардың қозғалысын, аудармасын және бейімделуін талдаудың жаңа әдістерін енгізді [12; 101–104]. Сонымен қатар цифрлық технологиялардың дамуы зияткерлік тарихта жаңа зерттеу мүмкіндіктерінің ашылуына ықпал етті. Цифрлық гуманитаристика әдістері мәтіндік деректердің ауқымды корпусын талдауға, идеялардың таралу динамикасын визуализациялауға және интеллектуалдық желілерді зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл үрдіс зияткерлік тарихтың эмпирикалық базасын кеңейтіп, зерттеу тәсілдерін жаңғыртты [13; 76–79].

Осылайша XXI ғ. басындағы зияткерлік тарих пәнаралық, жаһандық және әдіснамалық тұрғыдан күрделенген ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. Ол идеялар тарихының дәстүрін сақтай отырып, білім формаларын, дискурстарды және зияткерлік тәжірибелерді кең әлеуметтік-мәдени контексте зерттеуге бағытталды. Бұл кезең зияткерлік тарихтың қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы маңызын арттырып, оның болашақ дамуына жаңа бағдарлар айқындады.

Атап өту қажет XX–XXI ғасырлардағы зияткерлік тарихтың дамуына тағы да басқа бірқатар бағыт ғалымдары елеулі үлес қосқан болатын. Олар зияткерлік тарихтың нысанын, әдіснамасын және теориялық шекарасын кеңейтіп, идеялар тарихын жаңа деңгейге көтерді. Солардың қатарында америкалық тарихшы Доминик ЛаКапра зияткерлік тарихты мәдени және теориялық талдаумен ұштастырған зерттеушілердің бірі. Оның пікірінше, зияткерлік тарих идеяларды тек тарихи дерек ретінде емес, мәтін, дискурс және мәдени тәжірибе ретінде қарастыруы тиіс. ЛаКапра тарихи мәтіндерді постструктуралистік және психоаналитикалық тұрғыдан талдауды ұсына отырып, идеялардың әлеуметтік және символдық мағынасын ашуға тырысты [14; 23–27]. Оның бұл тәсілі зияткерлік тарихтың пәнаралық сипатын күшейтті.

Британдық тарихшы Дж. В. Бэрроу (J. W. Burgow) зияткерлік тарихты саяси және әлеуметтік ойдың тарихымен байланыстырып зерттеген болатын. Ол идеяларды «алдын ала белгіленген прогресс» логикасымен түсіндіруге қарсы шығып, әр тарихи кезеңнің интеллектуалдық ерекшелігін контекст аясында талдаудың маңызын көрсетті [15; 11–15]. Герберт Баттерфилд зияткерлік тарихтың әдіснамалық негіздерін қайта қарастырған ғалымдардың бірі еді. Ол дәстүрлі «Whig interpretation of history» тұжырымдамасын сынға алып, идеяларды қазіргі заманның өлшемімен бағалаудан бас тарту қажет екенін атап өтті [16; 29–33].

Осылайша зияткерлік тарихтың қалыптасуы мен дамуы шетелдік ғалымдардың тұжырымдамаларына негізделді. Ендігі кезекте, жоғарыда аталған зияткерлік тарихтың әдіснамасы қазақстандық ғылымда қандай деңгейде қолданылатыны біз үшін үлкен қызығушылық танытады. Осыны ескере отырып, зияткерлік тарих әдіснамасын отандық ғылымда қолдану мәселелерін қарастыру қажеттілігі туындап отыр. Өзімізге белгілі, қазақстандық тарихнама ұзақ уақыт бойы саяси, әлеуметтік-экономикалық және оқиғалық тарихты зерттеуге басымдық беріп келді. Соның салдарынан идеялар, ойлау жүйелері, интеллектуалдық дәстүрлер мен дискурстар тарихы жеткілікті деңгейде арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Отандық ғылымдағы негізгі мәселелердің бірі — әдіснамалық дәстүрдің басымдығы. Кеңестік кезеңде қалыптасқан маркстік-лениндік әдіснама идеяларды көбіне әлеуметтік-экономикалық базиске тәуелді құбылыс ретінде түсіндірді. Бұл жағдай зияткерлік тарихтың дербес ғылыми бағыт ретінде дамуын тежеді, өйткені идеялар мен мәтіндер көбіне таптық немесе идеологиялық тұрғыдан ғана талданды. Зияткерлік тарих әдіснамасын қолданудағы тағы бір маңызды мәселе — теориялық аппараттың жеткіліксіз игерілуімен байланысты болды. Жоғарыда атап көрсетілген Квентин Скиннер, Дж. Г. А. Покок, М. Фуко сияқты ғалымдардың контекстуализм, дискурс, саяси тілдер, білім/билік тұжырымдамалары отандық зерттеулерде сирек әрі фрагментарлы түрде қолданылып келеді, көп жағдайда бұл теориялар тек шолу деңгейінде аталып, нақты тарихи материалды талдауда жүйелі пайдаланылмайды.

Сонымен қатар отандық тарихнамада мәтінмен жұмыс істеу мәдениетінің әлсіздігі де зияткерлік тарих әдіснамасын қолдануға кедергі келтіреді. Зияткерлік тарих мәтінді тек дерек көзі ретінде емес, белгілі бір тарихи дискурстың өнімі ретінде қарастыруды талап етеді. Алайда қазақ зиялыларының еңбектері көбіне идеялық мазмұнын қайта баяндаумен шектеліп, олардың қолданған тілі, ұғымдары және риторикалық стратегиялары арнайы талдауға түсе бермейді. Зияткерлік тарих әдіснамасын отандық ғылымда қолданудағы өзекті мәселелердің бірі — ұлттық интеллектуалдық дәстүрді жанаша пайымдау қажеттілігі. Алаш зиялыларының, XX ғ. басындағы қазақ ағартушыларының, кеңестік кезеңдегі ғылыми элитаның ойлау жүйесін зияткерлік тарих тұрғысынан зерттеу олардың идеяларын әлемдік интеллектуалдық ағымдармен салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Бұл бағыт әлі де болса жеткілікті деңгейде дамымаған. Сонымен бірге қазіргі уақытта зияткерлік тарихты дамыту үшін пәнаралық тәсілдің әлсіз қолданылуы да мәселе болып отыр. Философия, филология, саясаттану және мәдениеттану салаларымен ықпалдастық жеткіліксіз болған жағдайда, зияткерлік тарихтың толыққанды талдауы мүмкін емес. Осы жағдай отандық зерттеулердің көбіне тар тарихи сипатта қалуына әкеледі.

Сондықтан зияткерлік тарих әдіснамасын отандық ғылымда қолдану бірқатар теориялық, әдіснамалық және деректік қиындықтарға тап болып отыр. Алайда бұл бағытты дамыту ұлттық тарихнама үшін жаңа ғылыми мүмкіндіктер ашып, қазақ қоғамының интеллектуалдық дамуын терең әрі кешенді түрде түсіндіруге жол ашады. Яғни зияткерлік тарих әдіснамасын жүйелі түрде енгізу отандық тарихи ғылымның жаңаруындағы маңызды міндеттердің бірі.

Талқылау

Артур Лавджойдың идеяларды «unit-ideas» ретінде қарастыруы зияткерлік тарихта ұзақ уақыт үстем болды. Алайда XX ғасырдың екінші жартысында бұл тәсіл кеңінен сынға алынды. К. Скиннер Лавджойдың әдісін идеяларды тарихи контекстен бөліп қарастырды деп бағалап, мұндай тәсіл идеялардың нақты тарихи мағынасын бұрмалайды деп есептеді [17; 89–92]. Доминик ЛаКапра да Лавджойдың көзқарасын сынға алып, идеялар тарихының мәтіннің тілдік құрылымы мен мәдени мағынасын елемейтінін атап өтті [7; 38–40]. Бұл талқылау зияткерлік тарихта контекстуализмнің күшеюіне жол ашты. Р. Козеллек ұсынған ұғымдар тарихы әдісі зияткерлік тарихта жаңа пікірталастар туғызды. Р. Козеллек саяси және әлеуметтік ұғымдардың мағынасы уақыт өте өзгеріп отыратынын және бұл өзгерістер тарихи тәжірибенің көрсеткіші екенін дәлелдеді [11; 56–59]. Алайда кейбір зерттеушілер бұл тәсілді тым лингвистикалық деп сынап, ұғымдардың әлеуметтік практика-

мен байланысы жеткілікті ашылмайды деп есептеді. Соған қарамастан Козеллектің әдісі зияткерлік тарихты уақыт пен тілдің өзара байланысы тұрғысынан байытты.

Сонымен бірге Питер Э. Гордон ХХІ ғ. зияткерлік тарихтың шекарасы туралы пікірталастарға белсенді қатысқан ғалым. Ол зияткерлік тарихтың нақты пәнін анықтау мәселесін көтеріп, бұл бағыт идеялар тарихы, мәдени тарих және философия тарихы арасындағы «аралық кеңістікте» орналасқанын атап өтті [18; 14–17]. Гордон зияткерлік тарихтың артықшылығы — оның әдіснамалық икемділігінде деп санайды. Алайда ол бұл икемділік пәннің тым шашыраңқы болуына да әкелуі мүмкін екенін ескертеді [18; 28]. Энтони Графтон зияткерлік тарихта ғалымдық дәстүр мен эрудицияның рөліне назар аударды. Ол идеяларды тек теориялық құрылым ретінде емес, нақты ғылыми тәжірибе, сілтеме мәдениеті және мәтінмен жұмыс істеу дағдысы арқылы зерттеу қажет екенін көрсетті [19; 71–74]. Графтон қазіргі зияткерлік тарихта теорияға шамадан тыс әуестену дерекпен терең жұмыс істеуді әлсіретуі мүмкін деп сын айтты. Бұл пікірталас зияткерлік тарихта теория мен эмпирия арасындағы тепе-теңдік мәселесін көтерді [19; 83].

Қазақстандық тарих ғылымындағы зияткерлік тарих бағытының дамуына келер болсақ, отандық тарихнамада бұл бағыт арнайы бағыт ретінде кеш қалыптасты. Академик М.Қ. Қозыбаев отандық тарихи ғылымдағы басты мәселе ретінде әдіснамалық жаңарудың баяулығын атап өтіп, идеялар мен тарихи сананы зерттеудің маңызын көрсетті. Оның пікірінше, ұлттық тарихты тек оқиғалар тізбегі ретінде емес, ойлау жүйелері мен құндылықтар эволюциясы арқылы талдау қажет [20; 28–30]. Сонымен бірге, Х.М. Әбжанов тарихи сананы зерттеу мәселесін көтере отырып, зияткерлік тарих әдіснамасының ұлттық бірегейлікті түсінудегі рөлін атап өткен болатын. Ол идеялар мен интеллектуалдық дәстүрлерді тарихи дерек ретінде қарастыруды ұсынады, бірақ бұл бағыттың отандық ғылымда әлі де жеткілікті деңгейде институционалданбағанын көрсетеді [21; 64–67]. Ал Р. Б. Сүлейменов қазақ зиялыларының қызметін зерттеуде әлеуметтік-саяси контекстпен қатар олардың интеллектуалдық миссиясына назар аудару қажеттігін алға тартқан болатын. Ол зияткерлік тарих элементтерін қолданғанымен, арнайы теориялық аппараттың жетіспеушілігін мәселе ретінде көрсетеді [22; 153].

Келесі ретте, ресейлік ғалымдардың талқылауларына келер болсақ, ресейлік тарихнамада зияткерлік тарих әдіснамасы қазақстандық тарихнамаға қарағанда әлдеқайда ертерек және жүйелі түрде талқылана бастады. Мысалы, ресейлік зерттеуші П.Ю. Уваров зияткерлік тарихты мәдени тарихтың бір бөлігі ретінде қарастырып, оның негізгі міндеті идеялардың әлеуметтік қызметін зерттеу екенін атап көрсетеді [23; 41]. Атап өту қажет, ол батыстық теорияларды механикалық көшіруге қарсы шығып, оларды ресейлік тарихи материалға бейімдеу қажеттігін көрсетті. Келесі бір ресейлік зерттеушілер И.М. Савельева мен А.В. Полетаев тарихи таным әдіснамасын талдай отырып, зияткерлік тарихтың пәнаралық сипатына ерекше мән берді. Олардың пікірінше, зияткерлік тарих — бұл идеялар тарихы, ғылым тарихы және мәдениет тарихының тоғысқан тұсы деп анықталды [24; 112].

Сонымен қатар ресейлік ғалымдар арасында батыстық контекстуализмге сын көзқарас та бар. Мәселен, ресейлік зерттеуші Л.П. Репина Скиннер мен Пококтың әдістері автордың философиялық мазмұнын шектен тыс тарылтады деп есептейді. Бұл тұрғыда зияткерлік тарихтың мәтіннің идеялық тереңдігін сақтауы қажеттігі баса айтылады [25; 77].

Егер де жоғарыда келтірілген қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің көзқарастарын өзара салыстыратын болсақ, ортақ мәселелер байқалады: олар, біріншіден, зияткерлік тарихты дербес бағыт ретінде орнықтыру қажеттілігі кеңінен мойындалады, екіншіден батыстық теорияларды ұлттық тарихнамаға бейімдеу мәселесі негізгі талқылау тақырыптарының бірі болып отыр. Осымен қоса, олардың көзқарастарында айырмашылықтар да бар, атап айтқанда, ресейлік ғылымда зияткерлік тарих теориялық тұрғыдан жақсырақ дамыған болса, қазақстандық тарихнамада бұл бағыт көбіне ұлттық тарихты жаңаша пайымдау құралы ретінде қарастырылады. Мұндай қалыптасқан жағдай зияткерлік тарих әдіснамасын отандық ғылымда жүйелі түрде енгізудің әлі де өзекті екенін көрсетеді.

Дегенмен К. Нұрпейісов Алаш қозғалысын зерттеу барысында қазақ зиялыларының саяси және қоғамдық қызметімен қатар олардың идеялық бағдарламасына ерекше назар аударды. Оның «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде Алаш зиялыларының мемлекеттілік, құқық, ұлттық автономия туралы көзқарастары жүйелі түрде талданады, бұл зерттеуді зияткерлік тарих тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді [26; 132]. Осымен бірге қазақстандық әдебиеттанушылардың еңбектері де зияткерлік тарих үшін аса маңызды дереккөз. Мысалы, М. Мырзахметұлы Абай дүниетанымын зерттей отырып, қазақ ойының исламдық, шығыстық және батыстық интеллектуалдық дәстүрлермен

байланысын ашып көрсетті және оның еңбектерінде әдеби мәтіндер интеллектуалдық дискурс ретінде қарастырылады [27; 92]. Ал Р. Нұрғали қазақ әдебиетіндегі идеялық-ағартушылық бағытты талдай келе, көркем мәтіннің қоғамдық ойды қалыптастырудағы рөлін атап өтеді және Алаш қаламгерлерінің шығармаларын ұлттық модернизация жобасының бір бөлігі ретінде қарастырады, бұл әдебиеттанулық зерттеулерді зияткерлік тарихпен ұштастырады [28; 121].

Аталмыш мақала аясында зияткерлік тарих әдіснамасын Алаш зиялылары мұрасына қолдану үлгісін ұсынуды жөн көрдік. Себебі Алаш зиялыларының идеялық мұрасы отандық тарихнамада негізінен ұлттық-азаттық қозғалыс, саяси ұйым және мемлекет құру әрекеті тұрғысынан зерттеліп келеді. Алайда олардың еңбектеріндегі ұғымдар жүйесі, саяси тіл, интеллектуалдық дәстүр және әлемдік ой ағымдарымен байланысы жеткілікті деңгейде ашылмаған. Осыған байланысты Алаш зиялыларының мұрасын зияткерлік тарих әдіснамасы негізінде қайта пайымдау қажеттілігі туындайды.

Зияткерлік тарих әдіснамасын Алаш зиялылары мұрасына қолдану барысында зияткерлік тарихтың келесі әдістері қолданылуы мүмкін: контекстуалдық талдау (К. Скиннер) — Алаш зиялыларының мәтіндерін олардың жазылған тарихи-саяси жағдайымен байланыста талдау; саяси тілдер тұжырымдамасы (Дж. Г. А. Покок) — «ұлт», «мемлекет», «еркіндік», «заң» сияқты ұғымдардың қолданылу логикасын зерттеу; дискурстық талдау (М. Фуко) — Алаш зиялыларының білім, билік және қоғамдық тәртіп туралы түсініктерін талдау.

Мысал ретінде, нақты талдау үлгісі ретінде, Әлихан Бөкейханның саяси тілі делік, оның мақалалары мен бағдарламалық мәтіндерінде «халық», «ұлт», «жер», «өзін-өзі басқару» ұғымдары орталық орын алады. Зияткерлік тарих тұрғысынан бұл ұғымдар тек саяси талап емес, XX ғ. басындағы империялық дискурс пен либералдық ойлау жүйесінің ықпалымен қалыптасқан саяси тілдің элементтері ретінде қарастырылады. Мысалы Бөкейханның жер мәселесіне қатысты көзқарасы Ресейдегі конституциялық-демократиялық оймен және еуропалық либерализм дәстүрімен сабақтасып жатыр. Бұл Алаш идеяларының жергілікті ғана емес, трансұлттық интеллектуалдық кеңістіктің бөлігі екенін көрсетеді [29; 201].

Сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы және ағартушылық дискурс ретінде алатын болсақ, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері зияткерлік тарихта ұлттық ағартушылық дискурстың қалыптасуы ретінде қарастырылады. Оның тіл, жазу және білім мәселесіне арналған еңбектері ұлттық сананы қалыптастыруға бағытталған интеллектуалдық жоба болды [30; 73]. Фуколық тәсіл тұрғысынан алғанда, Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі білім арқылы қоғамды жаңғыртуға бағытталған билік пен тәртіптің жаңа формасын ұсынды. Бұл білімнің әлеуметтік реттеуші рөлін айқындайды.

Ал Міржақып Дулатұлының ұлттық нарративін алып қарастыратын болсақ, Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» еңбегі зияткерлік тарих тұрғысынан ұлттық мобилизация дискурсы ретінде талданады [31]. Мұнда тарихи нарратив, моральдық үндеу және саяси мақсат өзара астасып жатыр. Хейден Уайт ұсынған нарративтік талдау тәсілі арқылы бұл еңбектің идеялық құрылымы мен риторикалық стратегиясын анықтауға болады [6, 82–84].

Осылайша зияткерлік тарих әдіснамасын Алаш зиялыларына қолдану олардың идеяларын біржақты саяси қозғалыс шеңберінде емес, күрделі интеллектуалдық дәстүрдің көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл Алаш мұрасын әлемдік зияткерлік тарих контекстіне енгізіп, қазақ қоғамының модернизациялық ойлау жүйесін терең түсіндіруге жол ашады.

Қорытынды

Зияткерлік тарихтың қалыптасуы XX ғ. гуманитарлық ғылымдардағы әдіснамалық бетбұрыстармен тығыз байланысты еді. Алғашында идеяларды уақыттан тыс, дербес феномен ретінде қарастырған классикалық идеялар тарихының (А. Лавджой) орнына XX ғасырдың екінші жартысынан бастап идеяларды нақты тарихи, әлеуметтік және тілдік контексте талдауға бағытталған жаңа көзқарастар қалыптасты. Осы үдеріс зияткерлік тарихтың дербес ғылыми бағыт ретінде орнығуына жол ашты. Зияткерлік тарихтың әдіснамалық ерекшелігі — идеяларды тек мазмұндық деңгейде емес, оларды тудырған тарихи жағдайлармен, интеллектуалдық дәстүрлермен және тілдік практикалармен бірлікте қарастыруымен байланысты болды. К. Скиннер мен Дж. Г. А. Покок ұсынған контекстуалдық әдіс идеялардың авторлық ниет пен саяси-әлеуметтік орта аясында мағынаға ие болатынын дәлелдеді. Ал М. Фуконың дискурстық талдауы зияткерлік тарихты билік, білім және тіл арасындағы өзара байланыстарды зерттейтін кең теориялық өріске шығарды. Зияткерлік тарихтың тағы бір маңызды ерекшелігі — оның пәнаралық сипаты. Бұл бағыт тарих,

философия, әдебиеттану, саяси теория және мәдениеттанудың тоғысында дамып, тарихи мәтіндерді көп түрлі дереккөзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл тарихи үдерістерді оқиғалар тізбегімен шектемей, қоғамдағы ойлау үлгілері мен құндылықтар жүйесінің өзгерісі арқылы түсіндіруге жағдай жасайды.

Сонымен бірге қазақстандық тарихнама үшін де зияткерлік тарихтың маңызы ерекше. Ұлттық интеллигенцияның, Алаш зиялыларының, ағартушылық идеялардың қалыптасуын зерттеу барысында зияткерлік тарих әдіснамасы тарихи сананы, ұлттық идеяны және модернизациялық үдерістерді тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді. Отандық ғылымда бұл бағыт әлі де жүйелі түрде дамытуды қажет етсе де, тарихшылар мен әдебиетшілердің еңбектерінде зияткерлік тарихтың негізгі элементтері айқын көрініс тапқанын көруге болады.

Қорытындылай келе, зияткерлік тарихтың қалыптасуы гуманитарлық ғылымдардағы теориялық жаңарудың нәтижесі болса, оның әдіснамалық ерекшеліктері тарихи білімді жаңа деңгейде түсіндіруге жол ашады. Бұл бағыт өткенді тек «не болды?» деген сұрақ арқылы емес, «қалай ойланды?» және «неге дәл осылай ойланды?» деген сауалдар негізінде талдауға мүмкіндік беріп, қазіргі тарих ғылымының әдіснамалық әлеуетін айтарлықтай кеңейтеді.

Алғыс білдіру

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің қолдауымен және «BR28713085 — «XX-XXI ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лавджой А.О. Великая цепь бытия: история одной идеи / А.О. Лавджой. — М.: Академический проект, 2001. — 376 с.
- 2 Лавджой А.О. Очерки по истории идей / А.О. Лавджой. — СПб.: Владимир Даль, 2006. — 480 с.
- 3 Скиннер К. Значение и понимание в истории идей / К. Скиннер // История и теория. — 1969. — Т. 8, № 1. — С. 3–53.
- 4 Скиннер К. Видения политики / К. Скиннер. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2018. — Т. 1: О методе. — 352 с.
- 5 Покок Дж. Г.А. Политика, язык и время / Дж. Г.А. Покок. — М.: Новое литературное обозрение, 2016. — 456 с.
- 6 Покок Дж. Г. А. Добродетель, коммерция и история / Дж. Г.А. Покок. — СПб.: ЕУСПб, 2017. — 392 с.
- 7 ЛаКапра Д. Переосмысление интеллектуальной истории / Д. ЛаКапра. — М.: НЛЮ, 2013. — 416 с.
- 8 Бёрк П. Что такое интеллектуальная история? / П. Бёрк. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2017. — 240 с.
- 9 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — СПб.: Наука, 2004. — 416 с.
- 10 Фуко М. Власть/знание / М. Фуко. — М.: Практика, 2002. — 384 с.
- 11 Козеллек Р. Прошлое будущее: к семантике исторического времени / Р. Козеллек. — М.: НЛЮ, 2010. — 576 с.
- 12 Мойя П. Глобальная интеллектуальная история / П. Мойя, А. Сартори; пер. с англ. — М.: НЛЮ, 2020. — 352 с.
- 13 Бод Р. Цифровые гуманитарные науки: история и перспективы / Р. Бод. — М.: Изд-во ВШЭ, 2019. — 320 с.
- 14 LaCapra D. Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language / D. LaCapra. — Ithaca: Cornell University Press, 1983. — 336 p.
- 15 Burrow J. W. A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century / J. W. Burrow. — London: Penguin Books, 2009. — 592 p.
- 16 Butterfield H. The Whig Interpretation of History / H. Butterfield. — London: G. Bell and Sons, 1931. — 132 p.
- 17 Skinner Q. Visions of Politics / Q. Skinner. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — Vol. 1: Regarding Method. 214 p.
- 18 Gordon P. E. What Is Intellectual History? / P.E. Gordon // Modern Intellectual History. — 2012. — Vol. 9, No. 1. — P. 1–19.
- 19 Grafton A. The Footnote: A Curious History / A. Grafton. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. — 256 p.
- 20 Қозыбаев М. Қ. Тарих және тағдыр / М. Қ. Қозыбаев. — Алматы: Ғылым, 1997. — 344 б.
- 21 Әбжанов Х. М. Тарихи сана және ұлттық болмыс / Х. М. Әбжанов. — Алматы: Арыс, 2010. — 312 б.
- 22 Сүлейменов Р. Б. Қазақ зиялылары және тарихи үдеріс / Р. Б. Сүлейменов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 288 б.
- 23 Уваров П. Ю. Интеллектуальная история и история культуры / П. Ю. Уваров // Диалог со временем. — 2005. — № 15. — С. 35–48.

- 24 Савельева И. М. Теория исторического знания / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М.: Изд. дом ВШЭ, 2008. — 512 с.
- 25 Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. / Л. П. Репина. — М.: Кругъ, 2011. — 640 с.
- 26 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 256 б.
- 27 Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс / М. Мырзахметұлы. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 272 б.
- 28 Нұрғали Р. Әдебиет және ұлт тағдыры / Р. Нұрғали. — Алматы: Санат, 1997. — 384 б.
- 29 Бөкейхан Ә. Шығармалар жинағы / Ә. Бөкейхан. — Алматы: Алаш, 2010. — Т. 1. — 320 б.
- 30 Байтұрсынұлы А. Ақ жол / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Жалын, 1991. — 384 б.
- 31 Дулатұлы М. Оян қазақ! / М. Дулатұлы. — Уфа, 1909. — 96 б.

Ж.З. Төлеубаев, М.М. Қозыбаева, Х.Б. Маслов, Е.Г. Калдыбеков

Интеллектуальная история: становление и методологические особенности научного направления

В статье анализируются теоретико-методологические вопросы, связанные со становлением и развитием одного из наиболее актуальных и востребованных направлений современной исторической науки — интеллектуальной истории. Интеллектуальная история — направление научных исследований, интенсивно развивавшееся на протяжении всего XX века, которое на всех этапах своей эволюции вплоть до наших дней неизменно становилось предметом дискуссий. Авторы статьи признают важное междисциплинарное значение самого термина, выражающего общую методологическую тенденцию к синтезу внутри социального и гуманитарного знания, рассматривают различные формы институционализации интеллектуальной истории, а также ее направления. Авторами данной статьи анализируются условия возникновения, методологические особенности и проблемное поле интеллектуальной истории, раскрывается предмет интеллектуальной истории науки как человеческой деятельности в конкретных социальных условиях. В статье прослеживается формирование современного взгляда на идеи, творчество, биографию интеллектуалов как создателей особого интеллектуального пространства в рамках своего временного контекста, определяется оригинальность историографической концепции Лавджоя двумя основными моментами: во-первых, рассмотрением истории через призму развития идей; во-вторых, использованием междисциплинарного подхода, охватывающего все аспекты рефлексивной жизни человека.

Ключевые слова: интеллектуальная история, история идей, методология, междисциплинарное исследование, историческая наука, культура, историческая биография, творчество, историческая традиция.

Zh.Z. Tuleubayev, M.M. Kozybayeva, Kh.B. Maslov, Ye.G. Kaldybekov

Intellectual History: Formation and Methodological Features of a Scientific Field

The article analyzes theoretical and methodological issues related to the formation and development of one of the most relevant and in-demand areas of contemporary historical science—intellectual history. Intellectual history is a field of scientific research that developed intensively throughout the 20th century and has been the subject of constant debate at every stage of its evolution to the present day. The authors emphasize the important interdisciplinary significance of the term itself, which expresses a general methodological tendency toward synthesis within social and humanistic knowledge, and consider various forms of institutionalization of intellectual history, as well as its directions. The authors analyze the conditions of emergence, methodological features, and thematic scope of intellectual history, revealing the subject of intellectual history of science as human activity in specific social conditions. The article traces the formation of the modern view of the ideas, creativity, and biography of intellectuals as creators of a special intellectual space within their temporal context, and defines the originality of Lovejoy's historiographical concept by two main points: first, the consideration of history through the prism of the development of individual ideas; second, the use of an interdisciplinary approach covering all aspects of reflective human life.

Keywords: intellectual history, history of ideas, methodology, interdisciplinary research, historical science, culture, historical biography, creativity, historical tradition.

References

- 1 Lavdzhoi, A.O. (2001). *Velikaia tsep bytiia: istoriia odnoi idei* [The Great Chain of Being: The History of an Idea]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 2 Lavdzhoi, A.O. (2006). *Ocherki po istorii idei* [Essays on the History of Ideas]. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 3 Skinner, K. (1969). Znachenie i ponimanie v istorii idei [Meaning and Understanding in the History of Ideas]. *Istoriia i teoriia — History and Theory*, 8, 1, 3–53 [in Russian].
- 4 Skinner, K. (2018). *Videniia politiki* [Visions of Politics]. Moscow: Izdatelstvo Instituta Gaidara [in Russian].
- 5 Pokok, Dzh. G.A. (2016). *Politika, yazyk i vremia* [Politics, Language, and Time]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 6 Pokok, Dzh. G.A. (2017). *Dobrodetel, kommertsii i istoriia* [Virtue, Commerce, and History]. Saint Petersburg: YEUSPb [in Russian].
- 7 LaCapra, D. (2013). *Pereosmyslenie intellektualnoi istorii* [Rethinking Intellectual History]. Moscow: NLO [in Russian].
- 8 Berk, P. (2017). *Chto takoe intellektualnaia istoriia?* [What is Intellectual History?]. Moscow: Izdatelskii dom VSHE [in Russian].
- 9 Fuko, M. (2004). *Arkheologiia znaniia* [Archaeology of Knowledge]. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 10 Fuko, M. (2002). *Vlast/znaniie* [Power/Knowledge]. Moscow: Praxis [in Russian].
- 11 Kozellek, R. (2010). *Proshloe budushchee: k semantike istoricheskogo vremeni* [Past Future: Towards a Semantics of Historical Time]. Moscow: NLO [in Russian].
- 12 Moia, P., & Sartori, A. (2020). *Globalnaia intellektualnaia istoriia* [Global Intellectual History] (*Trans*). Moscow: NLO [in Russian].
- 13 Bod, R. (2019). *Tsifrovye gumanitarnye nauki: istoriia i perspektivy* [Digital Humanities: History and Prospects]. Moscow: Izdatelstvo VSHE [in Russian].
- 14 LaCapra, D. (1983). *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language*. Ithaca: Cornell University Press.
- 15 Burrow, J.W. (2009). *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. London: Penguin Books.
- 16 Butterfield, H. (1931). *The Whig Interpretation of History*. London: G. Bell and Sons.
- 17 Skinner, Q. (2002). *Visions of Politics. Vol. 1: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 18 Gordon, P.E. (2012). What Is Intellectual History? *Modern Intellectual History*, Vol. 9, 1.
- 19 Grafton, A. (1997). *The Footnote: A Curious History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 20 Kozybayev, M.K. (1997). *Tarikh zhane tagdyr* [History and fate]. Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 21 Abzhanov, Kh.M. (2010). *Tarikhi sana zhane ulttyq bolmys* [Historical consciousness and national identity]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 22 Suleimenov, R.B. (2006). *Qazaq ziialylary zhane tarikhi uderis* [Kazakh intellectuals and historical process]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 23 Uvarov, P.Yu. (2005). Intellektualnaia istoriia i istoriia kultury [Intellectual history and cultural history]. *Dialog so vremenem — Dialogue with time*, 15, 35–48 [in Russian].
- 24 Saveleva, I.M., & Poletaev, A.V. (2008). *Teoriia istoricheskogo znaniia* [Theory of historical knowledge]. Moscow: Izdatelskii dom VSHE [in Russian].
- 25 Repina, L.P. (2011). *Istoricheskaiia nauka na rubezhe XX–XXI vv.* [Historical science at the turn of XX–XXI centuries]. Moscow: Krug [in Russian].
- 26 Nurpeiisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 27 Myrzakhmetuly, M. (1994). *Abai zhane Shygys* [Abai and East]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 28 Nurgali, R. (1997). *Adebiet zhane ult tagdyry* [Literature and the fate of the nation]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 29 Bokeikhan, A. (2010). *Shyfarmalar zhynagy* [Collection of works]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 30 Baitursynuly, A. (1991). *Aq zhol* [White road]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 31 Dulatuly, M. (1909). *Oian qazaq!* [Wake up Kazakh!]. Ufa [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Төлеубаев Жәнібек — тарих магистрі, «Ортағасырлық деректану» орталығының ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>

Қозыбаева Махаббат — PhD, қауымдастырылған профессор, «Тарихшылардың Ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

Маслов Халил — PhD, қауымдастырылған профессор, «Тарихшылардың Ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>

Калдыбеков Ерден — философия магистрі, философия кафедрасының аға оқытушысы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-3239-1044>

Information about authors

Tuleubayev Zhanibek — Master of History, Research Fellow of the Center “Medieval Source Studies”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>

Kozybayeva Makhabbat — PhD, Associate Professor, Leading Researcher at the Public Association “National Congress of Historians”, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

Maslov Khalil — PhD, Associate Professor, Leading Researcher at the Public Association “National Congress of Historians”, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>

Kaldybekov Yerden — Master of Philosophy, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-3239-1044>

A.S. Yskak^{ID}, G.B. Zhumatay^{*ID}

Narxoz University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: sakmaral7@gmail.com; gzhumatay@gmail.com)

The Implementation of the Imperial System of Governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries

The article is devoted to the study of one of the less studied problems of Russian history — Semirechye in the management system of the Russian Empire. The purpose of the study is a comprehensive study of the problems of introducing the system of colonial administration in Semirechye. In the second half of the 19th century, the Semirechye region, which was of strategic importance for the Russian Empire, was brought into the new imperial system of governance, alien to Kazakh society. Based on extensive literature and archival documents, it has been established that Semirechye was governed by state power and an administrative apparatus, which constituted a gigantic structure encompassing a vast system of institutions with a complex hierarchy of officials. The operation of this vast administrative apparatus in the region, under the direct control of the military governor, was not without its shortcomings. The vastness of the territory, the lack of sufficiently experienced officials, and the widespread weakness of oversight created conditions for all manner of abuses. An analysis of the identified shortcomings and abuses in the regional administration and state apparatus was conducted. Although audits, as a method of overseeing regional governance, identified shortcomings, they did not effectively address their consequences. A comprehensive study was conducted of factors such as the dual subordination between ministries and the Turkestan Governor-General, the shortage of qualified employees with knowledge of local languages, and an indifferent attitude toward official duties, which gradually led to the development of bureaucratic relations within the colonial administration system.

Keywords: Semirechye, Russian Empire, Kazakhs, management, institution of governorship, state apparatus, system of institutions, office work, officials.

Introduction

Semirechye, as part of the Turkestan region in the 19th century, held economic, political and strategic significance for the Russian Empire [1, 2]. Despite its importance, the problem of Semirechye in the management system of the Russian Empire has not been sufficiently studied, since it has not previously been subjected to comprehensive scientific research. However, historical science has studied various aspects of the political, socio-economic history of Semirechye. Certain aspects of the problem during the period under consideration were reflected in the works of pre-revolutionary scholars, officials, and travelers, such as A.I. Levshin, Ch. Valikhanov, N.A. Aristov, V.V. Velyaminov-Zernov, N.I. Veselovsky, and others [3–7]. Despite the presence of knowledge of individual aspects of the problem, there is a need for a thorough and comprehensive study. The study of the problems of managing Semirechye is of scientific interest and allows us to highlight one of the main issues of colonial administration — the introduction of an European State Management Apparatus that was alien to the region and its inhabitants, the Kazakhs.

Until today, the specifics and features of the implementation of the colonial administration system in Semirechye, namely the state apparatus of administration, the institution of governorship in pre-revolutionary Kazakhstan, have not received proper attention in the scholarship. One of the important issues when studying the governance system in the region is the issue of the state administrative apparatus with its extensive network of imperial institutions. It should be noted that this problem has not been the focus of attention of researchers, since more emphasis has been placed on examining general issues of governance in Turkestan in a broad historical context [8–14].

Moreover, there is a paucity of research on management issues at the regional level from new perspectives. The study of the problem is interdisciplinary in nature, since it first concerns issues of the history of office work (during the period under study, office work was an integral part of public administration), as well as such independent scientific areas as the history of state institutions and archival affairs. Exploring this problem will make it possible to further characterize the processes of documentation and document flow of the period under study, as well as analyze the evolution of the development of documentation systems. All

* Corresponding author's e-mail: gzhumatay@gmail.com

this will contribute to the study of the management system of the Kazakh steppe as a whole through the prism of documentation and the formation of documentation systems.

Materials and methods

Over the past three decades, scholars have published a huge amount of research on the issue of general governance of Kazakhstan during the imperial period. Research by Kazakh scientists is primarily focused on examining the formation of the Kazakh bureaucracy, the institution of volost managers and their integration into the imperial management system [15–17]. In the current research, both published and unpublished materials were used as part of this study. Among the unpublished materials, there are archival data and documents from the collections of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) that we referred to extensively in analyzing the topic under study. Of particular interest is the huge array of written sources from the management institute — the Semirechye Regional Government (Fond 44), the personal fond of G.A. Kolpakovsky (Fond 825) and collections of copies of documents from foreign archives (Fond 2300). Furthermore, regularly published by the Semirechensk oblast (regional) administration, such publications as the “Address-calendar”, “Memorial book”, as well as the periodicals “Semirechyenskie oblastnye vedomosti”, “Tashkentskiy kur’er”, “Rech”, “Voprosy kolonizatsii” contain extensive information about the structure of the state apparatus and officials, audits and everyday life in Semirechye.

The gradual spread of imperial laws in Semirechye was clearly visible, as evidenced by the code of laws in the collection in three volumes “Legislative Acts” [18–20], extracted from the Complete Collection and the Code of Laws of the Russian Empire (“Polnoe sobranie i svod zakonov Rossiyskoy Imperii”). As colonization of the steppe intensified, expeditionary research was intensively and widely carried out in various fields, having, in addition to scientific, diplomatic, economic and trade tasks, as a result of which special research materials appeared with valuable information about Semirechye. It must be admitted that even fragmentary information significantly supplemented existing individual facts and contributed to the clarification of facts not yet known to us. Valuable information is provided by the studies of scientists and the memoirs of officials [21–23], which, in addition to scientific, had diplomatic and trade tasks. The use of an extensive set of sources and materials contributed to the identification of new facts, their comprehension and interpretation, allowing us to penetrate deeper into the history of colonial administration in Semirechye.

This study is interdisciplinary in nature and therefore utilized various methods and approaches to achieve a thorough understanding and comprehensive examination of the problem under study. First and foremost, the institutional approach allowed us to determine the role and significance of the institution of governorship, particularly the Turkestan Governor-General, within the hierarchy of the imperial system of governance and to identify the specific levels of subordination of institutions. Adhering to the principles of comprehensiveness and holistic approach, published and unpublished archival sources were subjected to a meticulous, critical review and analysis. These sources helped establish the organization of the administrative system in Semirechye, including local imperial institutions, identify the key factors influencing the functioning of the state apparatus, and determine shortcomings and abuses. The use of qualitative methods, such as content analysis and critical analysis, allowed us to identify such specific factors as the dual subordination of local administrations to ministries and the Turkestan Governor-General, the shortage of qualified employees fluent in local languages, and an indifferent attitude toward official duties. Using the systemic method revealed that these factors led to the gradual establishment of bureaucratic relations in the system of colonial governance.

Results

Based on an analysis and summary of the conquest and implementation of the administrative system in Semirechye, the following conclusions were reached. First, the state apparatus in Semirechye, represented by the institution of the governor and the network of imperial institutions, exercised control over all local administrations and played a key role in implementing the imperial system of governance. Second, the system of local institutions in Semirechye represented a ramified imperial structure with dual subordination. Third, the institution of the governorship played a central role in the governance of Semirechye, which gradually increased as the governor’s powers expanded. Fourth, audits, as an instrument of control, served as the state apparatus’s primary method for implementing the imperial system of governance.

State administrative apparatus. In the management of Semirechye, an important role was played by the state administrative apparatus, which was an institution of governorship with an extensive network of institutions. The Institute of Regional Administration consisted of regional administration and district administra-

tion. The latter controlled the activities of volost governors, aul (village) elders and the Russian administration, as well as Cossack villages until 1890.

Established to manage Semirechye, the Regional Board was in charge of all affairs in the region and bore responsibilities for clerical affairs, affairs of zemstvo institutions, for the distribution of taxes, military service, mutual insurance of villages, the Kazakh loan fund, small loans, matters of land seizure [24; 7]. The Board included the Statistical Committee, the Printing House, the Prison Committee, the local department and committees for providing an assistance to residents affected by the earthquake, caring for the wounded and sick in wars, providing charitable assistance to the families of military personnel and others [25; 4, 5]. Due to the location of the region on the border with China, the Regional Administration had the right to resolve border affairs and, overall, its relations with the Chinese border authorities were peaceful. All activities of the administration were aimed at strictly maintaining the terms of international treaties, protecting the state border and the interests of Russian-subject natives in their relations with border tribes [22; 272]. The regional government in this direction acted according to instructions from the Turkestan Governor-General [19; 91, 92]. The first military governor of the region in 1867–1882 was Gerasim Alekseevich Kolpakovsky. He carried out all actions to manage the region through the Regional Board and he had senior and junior officials with special assignments. A separate unit was the position of vice-governor [26; 1, 2]. The military governor's work schedule was regulated, receiving citizens on official business three days a week [27; 4]. The staff of the Regional Board was uniform for the entire region of Kazakhstan. For example, the administrative structure and staff of the Semirechensk and Syr-Darya regions were typical. The number of staff and annual content in the two regions were typical. The only difference was the expenses allocated for hiring scribes and business expenses [28; 102]. Moreover, in the regional center of Verny, a mayor was appointed to manage the city, being responsible for police control [19; 96].

The staff of the district administration consisted of a district chief, senior and junior assistants and an office, which included a secretary and his two assistants, as well as a written and oral interpreter to conduct all office work. Additionally, the counties had a staff of clerks for the county congress [28; 104]. The representative of the administrative and police authorities at the local level was the district chief, whose important function was the collection of statistical information about the situation in the district. In each county, for the receipt and expenditure of amounts for military and military-people's administration, cash offices of income and expenses were established, which were directly subordinate to the Regional Treasury in the city of Verny [19; 95]. To ensure the activities of the local government apparatus, a staff was established, consisting of clerks and several messengers under the volost governors and aul elders, by decision of the local society and approval of the district chief [19; 96, 97]. On the local level, the representative of the administrative and police authorities, as before, remained the district chief [19; 94], whose main functions were essentially limited to monitoring the timely receipt of fees and the fulfillment of duties by the population [29; 138]. With the adoption of the Regulations on Public Administration on June 3, 1891, and the transfer of management functions in Cossack villages to the Military Board, the actions of the district administration in them were limited only to the affairs of the general police [24; 9].

System of institutions in Semirechye. According to archival documents in the Semirechensk region, the state administrative apparatus was represented by an extensive network of institutions covering the entire public sphere. A hierarchy of existing institutions in the region and the structure of their subordination to the relevant governing bodies were established. About 184 institutions functioned throughout the territory, of which: urban and estate self-government bodies — 5, court and prosecutorial authorities — 41, senior notary — 1, customs authorities — 3, gendarmerie and police institutions — 5, military institutions — 16, government authorities Cossack troops and military formations — 17, financial institutions — 8, land management and agricultural authorities — 5, forestry institutions — 5, postal and telegraph institutions — 16, public education institutions — 22, public, charitable and cultural and educational institutions — 12, religious institutions — 17. We believe that the number of institutions was no less than the indicated statistical data, as evidenced by the archival funds of these institutions, which today make up the National Archive Fund of Kazakhstan and concentrated in the Central State Archives in Almaty [30].

The system of institutions in Semirechye was close to the system of institutions in the metropole, subordinate to the corresponding ministries:

- Ministry of Internal Affairs — Military Governor, Regional Board, Regional Presence for Urban Affairs, Regional Presence for Military Conscription and Regional Statistical Committee.
- Ministry of Justice — Regional Court and prosecutorial supervision, Regional Prison Committee.
- Ministry of Finance — District Excise Department of the Semirechensk region.

- The Forestry Inspector of the Semirechensk region was subordinate to the Ministry of State Property.
- Ministry of Public Education Inspector of public schools of the Semirechensk region.

In addition, under the jurisdiction of the Departments of Orthodox Institutions were the Bishop of Turkestan and Tashkent, the Turkestan Spiritual Consistory, the Turkestan Diocesan School Council, the Diocesan Supervisor of Schools of the Turkestan Diocese, and the Orthodox Kazan Virgin Brotherhood of the Turkestan Diocese. The Department of Institutions of Empress Maria included the Regional Trusteeship of Children's Shelters and the Semirechensk Local Administration of the Russian Red Cross Society. The military institutions included the Commander of the Regional Troops and the Ataman of the Semirechensk Cossack Army, the Headquarters of the Semirechensk Region Troops, the Administration of the West Siberian Artillery Division, the Administration of the West Siberian Line Brigade, the Military Administration of the Semirechensk Cossack Army, the Semirechensk Engineering Distance, the Verny District Artillery Depot, Office of the Verny district military commander, officials of special assignments of the Omsk district quartermaster department, military investigators, and regional musical choir [26; 1–57]. At the beginning of the 20th century, judicial institutions — the district court, justice of the peace, district excise department, district customs department, tax inspectorate and treasury departments, which conducted banking operations of the State Bank branches, postal institutions were classified as Special Institutions. This also included institutions of the Ministry of Public Education, military institutions and religious institutions [24; 9]. As a result of the contradiction that arose by the beginning of the 1880s between two management models — the general imperial system of administrative management and the system of military management [31; 107], institutions in Semirechye had a peculiar form of subordination. Despite the direct control of the region by the military governor, the entire state apparatus was subordinate to the ministries, thereby showing that in the territory the power of the institution of governorship had limitations to a certain extent, maintaining the subordination of institutions to ministerial management. Regulatory regulation of all management issues was resolved at the ministry level, direct control in the region at the macro level was carried out by the governor-general, and at the micro level, in the region, by the military governor.

The district administration, in essence, as a local administration with the gradual settlement of settlers from the central provinces of Russia and the emergence of Russian settlements, was divided into two branches — the Russian administration in the settlements and the Kazakh (native) administration in the volosts, as well as the Taranchi administration in the border areas. As noted above, in Cossack villages control was carried out by the Military Board. By conquering Semirechye, the Russian Empire, along with expanding the territory and solving strategic problems in the border areas, also achieved a solution to the resettlement issue by turning the region into a settlement colony for Russian settlers and, in connection with this, forming a system of resettlement institutions both in the center and on the ground. One of the first proponents of this policy was G.A. Kolpakovsky, who set the task first of all to Russify the region by resettling the Russian peasantry from the central provinces and Siberia. In 1868, on his initiative, peasant settlers were brought and settled in Semirechye, and in fact, he was one of the first to implement the mass settlement of Russian peasantry in the region. Only in the period from 1868 to 1880, 36 settlements were inhabited by Russian settlers, and by the 1890s, Semirechye was already home to 101,488 Russians of both sexes [32; 26].

Institute of Governorship. Introduced in Russia in the first half of the 18th century, the institution of governorship as a form of management [33; 300] was the main institution for the management of Semirechye and the functioning of such a management apparatus could only be achieved if appropriate means and mechanisms were available. Internal management tools and personnel, officials were required. To regulate and coordinate activities at all levels of management, determining the competencies and powers of officials was a priority task. Abylkhozhin notes that although "...the imperial order was never burdened anywhere with the desire to transform the colonial periphery symmetrically or at least close to the metropole" [34; 19], it was precisely in the management issue that it was close to it. Matsuzato believes that two laws, "Institutions for the Management of Provinces of the All-Russian Empire" and "General Instructions to Governors General", did not provide systematization and conceptualization of the meaning and main function of the institution of governors general. Despite the broader disclosure of the powers of the Governor-General in the "Regulations on the Administration of the Turkestan Territory", it also lacked a conceptualization of the properties of the institution itself [10; 437]. Analyzing the institution of the General Government, Matsuzato highlights that "its transformation into a peripheral governing body required strengthening the powers of governors general", indicating three blocks of their key priority in the formation of legal norms and other activities relating to the territories entrusted to them: influence on personnel issues and priority in matters of military and security functions [10; 439, 440].

With the establishment of order in the internal provinces of Russia, the operation of the institution of the General Government would be suspended and the regulation of functions in the peripheries would be carried out in accordance with the regulation of July 22, 1866 "On the Space and Limits of the Power of the Governor". The powers of the governor as a representative of the highest government authority in the province were expanded [19; 80, 81]. They were given the right to carry out a general and sudden audit of all institutions in the region at any time, which was their economic role. Second, resolving personnel issues from the reception, relocation of employees to their dismissal, appointment with notification of the corresponding minister. Third, to ensure the preservation of public order and state security, the governor had the power to close public places if an abuse of public order and security was detected in them, with notification to the Minister of Internal Affairs. At the county level, the county chief subordinate to the governor was responsible for all the above issues. All officials were required to obey the governor, regardless of the class of position or rank of seniority [19; 80, 81]. The military governor of the Semirechensk region also had similar rights. Based on the principle of unity of command, the military governor could submit economic, financial and judicial matters to collegial consideration and discussion of the general presence [19; 92–94].

The vice-governor of the region, as in other parts of European Russia and Siberia until 1914, carried out the duties assigned to managers of state property, communicating on particularly important issues with the governor-general through the Department of Agriculture in the city of Tashkent. From January 1, 1914, the functions of managing state property affairs were transferred in Semirechye to the head of the resettlement area [21; 148]. At the local level, the district chief, as before, remained the representative of the administrative and police authorities [19; 94].

Officials of the administrative apparatus in the region were divided into three categories: "ranks at the disposal of the governor general", "ranks of regional presences" and "ranks of county institutions" [35; 1902]. When hired from other provinces and regions of the empire, all employees received double pay and salaries as officials assigned to serve in Siberia. Employees furloughed received payment equal to four times their monthly salary. Dismissal in this manner was authorized only by the Governor General. Employees of civil departments who served at least ten years in Semirechye could claim special pension benefits in accordance with the Regulations of 1867 [19; 34].

The vastness of the provincial territories, the lack of sufficiently trained officials in the local apparatus, and weak state control created the conditions for all sorts of abuses everywhere. Widespread embezzlement and bribery in the simplest and most varied forms became commonplace and pervasive [33; 300]. Despite having positive and negative features, the institution of governorship continued to function until the collapse of the empire.

Control mechanism. Audit as a method of control over regional management served as the main tool of the state apparatus for solving management problems. It represented a form of general and sudden inspection of the activities of institutions, and its implementation was assigned to the military governor as an important and responsible task. Based on the results of the audit, the compiled account in the form of a report was provided to a higher authority. During the audit, the diverse activities of all institutions were examined for the correct maintenance of current office documents. The level of management organization depended on the quality of record keeping. It contributed not only to the preparation of various types of documents necessary for organizing, planning and conducting business, but also to personnel management, administrative and business affairs. It is no coincidence that the well-known audit of Privy Councilor Nikolay Karlovich Girs also began with the office of the Turkestan Governor-General [36; 81]. The audit of office work was a powerful and serious tool for identifying shortcomings in the current work of each institution and was intended not only to provide comprehensive coverage of the region, but also to prepare materials for a new regulation on the management of Turkestan. However, as it turned out in practice, not a single audit could cope with this task: "the senatorial audit revealed the evil but did not eliminate the causes and conditions that gave rise to them. The system of impunity and irresponsibility of the authorities is what has fueled this grandiose epic of bribery, extortion and all kinds of crimes since 1867" [36; 188].

During the first audit of the district by the military governor Kolpakovsky in 1868, the district chief paid special attention to the establishment of communication lines of the city of Tokmak, medical and judicial units on the territory of the district, as well as the settlement of the region [37; 1–6]. The audit was of a review nature for the organization of the region and, based on its results, a list of books, journals and information was approved that should be available in all district departments [37; 23]. The examination included cash books on taxes, various types of government penalties, as well as on writs of execution from justices of

the peace, on decisions of foresters and on state property. Books, magazines, information, and inventories contained valuable information of various types, reflecting the entire sphere of social activity.

By his order of January 29, 1881, General Konstantin von Kaufmann instructed all military governors of the region to carefully review all items of expenditure "... it is necessary and quite timely, after 12 years of peaceful economic development of the region, to finally discuss improvements in the taxes and fees in the region, which cannot be considered low-income..." [38; 2]. When considering the draft of a new regulation in 1884, the Minister of Internal Affairs, Count D. Tolstoy, wrote to the Minister of War: "... the region is a rare example in history of a colony that exists at the expense of the metropole. Due to the instability... in general, the financial part, the costs of managing the region are not covered by local incomes..." [39; 2].

In Semirechye, various indirect taxes, duties and others in 1903, all departments received 1,054,576 rubles 27 kopecks, and total state revenues received 1,749,206 rubles 97 kopecks. Expenses made were 2,776,204 rubles 93 kopecks and 1,026,997 rubles 96 kopecks more, overspending was due to needs of the military department [40; 265]. Through the tax system, millions of rubles were siphoned out of the Steppe annually for the maintenance and needs of the local administrative apparatus, regular troops and other needs of the colonial administration. Annually, more than 64 thousand rubles were spent in the Orenburg department to pay for the administrative and managerial activities of colonial officials, and more than 92 thousand rubles in silver in the Siberian department [41; 188].

This problem requires special attention and research, but nevertheless, establishing the appropriate structure for collecting fees from the Kazakhs and reporting on them required clear systematic work on office work, and it was initially a priority for the empire. If the tent fee from the linear Kazakhs in 1837 was about 20,000 rubles in silver, then with its extension to the steppe Kazakhs, the income in the early 1860s was more than 200,000 rubles in silver per year. Only in 1861, the tent collection amounted to 245,865 rubles 95 kopecks in silver, that is, the collection during the 24-year period of its existence increased more than 10 times compared to the initial receipt [19; 36]. With the increase in the volume of clerical work for tax collection, an increase in office expenses was also required. And it was no coincidence that the Committee of Ministers approved on May 29, 1862, the provision on the allocation of 3,000 rubles per year to strengthen the police department's funds for record keeping [19; 35–38]. The Committee of Ministers, at the request of the Ministers of Foreign and Internal Affairs, annually allocated an amount for the successful conduct of office work regarding the Kazakhs.

Although audits revealed violations, they did not give the desired result and did not eradicate the consequences. Following an audit in 1896, a number of violations were revealed in the activities of the Regional Board. Only for the records management of the First Department, special cases were contained together with documents on various issues, the consideration of which cases was complicated by the fact that some of such cases were subject to already opened cases. Cases about different persons were also contained in one file, which should not be allowed. Correspondence on specific cases had an inappropriate title and the cases were formed incorrectly [42; 9 rev.]. Of all the violations discovered during the audit of office work, most related to non-fulfillment of documents. Over time, the identification of cases of unfulfilled documents, which gradually led to the formation of bureaucratic relations, became regular. According to the report on the progress of paperwork in the Border Office of the Regional Board in 1902, by January 1, 57 of the received applications from individuals, only one had been executed as of May 1, and of the incoming 93 letters from different institutions, not a single document had been executed [43; 2].

With respect to the Second Department in 1905, at the beginning of the year, by May 1, 66.6 % of the orders of the ministries and the Turkestan Governor-General, applications of citizens by 98 %, letters of messages from institutions by 94.5 % remained unexecuted [44; 1]. Regarding the Accounting Department, as of January 1, 1905, it was revealed that the case started on June 11, 1899, on compulsory mutual insurance of rural buildings, issued since 1898, remained as an unfulfilled case for almost 16 years among the cases carried over from year to year [45; 8]. The case that had begun on October 29, 1903, regarding the costs of office work for mutual provincial insurance, stopped due to the non-distribution among the volost clerks of 200 rubles assigned for their remuneration from the insurance capital for 1904, since information from the counties about persons worthy of the award was received only in 1905. The matter of purchasing a "Remington" typewriter for the Second Department began on January 7, 1904, which was purchased in installments for three years, was also not completed, with the last payment to be made in 1906, as a result of which the matter would be subject to completion along with the end of the calculation [45; 9, 10].

The most thorough audit can be considered the audit carried out by the vice-governor in the period from January 29 to March 9, 1904. The audit covered a total of 88 institutions — 27 county and urban, 61 rural

institutions, including 20 Russian village boards, 37 Kazakh, 3 Taranchi, 1 Dungan volost boards [46; 10]. The facts discovered during the audit concerned the abuse of official authorities by the district commanders, who gave orders when meeting with the superiors, the Kazakhs showed them respect by getting off their horses and taking off their hats. For failure to comply with this, the perpetrators were subject to punishment — arrest. For filing petitions by Kazakhs for the imposition of such penalties, the district and precinct administration gave an illegal order to impose penalties. On one day alone, December 9, 1904, 19 Kazakhs were fined 50 kopecks each for filing a petition with the governor [46; 10-10 vol.].

Moreover, the district governors subjected the volost managers and elders to a monetary fine and arrest for failing to pay taxes and failing to receive notification of it. In fact, the tax payment was made on time, and the slowdown in sending money to the Treasury was due to the fault of the post office, independent of the volost administration. The postal authorities did not accept packages with full amounts in excess of the norm [46; 10 vol. 11]. All this was connected with the fact that even at the beginning of the 20th century, postal communications were weak due to the unsatisfactory condition of communication routes. There were six postal routes in the region with a length of more than 2,000 miles with 84 stations [47; 43]. Funding provided strategic routes of communication from the city of Verny to Turkestan, Siberia and the border cities of China, and internal communication was of a secondary nature. Movement within the region, especially in spring and autumn, was fraught with great difficulties and inconveniences. In the spring, receiving mail in the city of Verny with a delay of 15 days was common [40; 232]. Although postal and telegraph offices covered the entire territory of Semirechye by the end of the 19th century, strict adherence to the time for receiving and sending mail by postal and telegraph institutions was not possible [48; 26].

Violation of legal norms by local administration employees had become common over the years. District chiefs appointed persons dismissed from such service due to negative behavior and inability to serve as volost clerks. When transferring them from one volost to another, it was difficult to count on successful office work. The lack of control on the part of the majority of county leaders over the proper expenditure of public money led to the waste of money. This picture was noticed when auditing the money books of volost managers and village elders, who did not hand over money to the treasury in a timely manner. In judicial office-work, magistrates, when summoning Kazakhs from distant volosts and counties, assigned such a short period of appearance that it was impossible for them to arrive on time, especially in winter. Volost managers did not report such difficulties, and the Kazakhs were subject to an undeserved fine imposed by justices of the peace [46; 11, 12].

However, among the indicated shortcomings one can often find the illiteracy of the clerk. For example, in 1904, during an audit of the office work of institutions in the Kopalsky district, it was discovered that the village clerk T. Neranov turned out to be illiterate and was not familiar with the affairs, and the treasurer of the village board, Bazhenov was a drunkard and did not show up for the audit, which was why it was not possible to check the village sums, which were in his hands [49; 32 rev.]. In one volost, four clerks were dismissed during the year, their salary was 15 rubles, and nothing was allocated for office expenses, which could be explained by the absence of books [49; 43]. In the localities, because of the absence of a clerk, his functions were performed by the headman, which led to a number of recordings of inappropriate information in the books [49; 34 rev.].

Observing similar trends that had developed at various levels of government, the military governor noted in an order dated March 23, 1900, “coming across facts indicating that some of the employees allow themselves to mix purely personal relationships with their colleagues into official matters. This unfortunate phenomenon cannot be allowed to happen in the interests of the cause”. The Senate decree of July 15, 1896, reminded all employees of their duties, “to serve the cause, and not the cause of personal interests, not allowing rivalry among themselves and steadily assisting each other for the benefit of the service” [50; 61]. Eugene Schuyler was one of the first Americans to visit Semirechye, the Khanate of Kokand and the Emirate of Bukhara, compared the Tashkent government, where corruption flourished, and the authorities of the city of Verny, where Kolpakovsky actively fought corruption, and made the following conclusion: “it’s enough to stay in Semirechye even for a short time to be convinced of deep differences between the administration of this province and the management of officials in Tashkent” [51; 108].

The effectiveness of such a gigantic management apparatus depended primarily on clear planning of the organizational structure and regulation of their activities. From the first years of activity of the Regional Board, the hierarchy and functions of each management structure were not clearly regulated. Initially, “people’s government was introduced not because of the Russian Empire welcomed democracy, elections and all that. But there simply were not enough officials (local) who could manage at this level with knowledge of

local languages. Therefore, officials were mostly recruited from the local population" [14]. The duality of subordination to the ministries and the Turkestan General-Government, the lack of qualified employees with knowledge of local languages, and the indifferent attitude towards official duties everywhere gradually led to the establishment of bureaucratic relations in the system of colonial administration.

Discussion

The strategic task of the Russian Empire to conquer the Kazakh steppe included several stages. It began with the gradual introduction of an imperial control system. This process was not carried out quickly and was not fleeting, rather colonial conquest of the steppe was a long and gradual process. As Kappler notes, "although the Kazakh hordes in the 18th century were not yet considered an integral part of the Russian Empire, nevertheless, the oaths of allegiance taken by the khans, from the Russian point of view, were legal acts that substantiated Russia's claims to dominance over them" [8; 139]. In the second half of the 19th century, the Semirechye region (the territory of five regions of modern Kazakhstan), which made up a huge part of the Turkestan region, was also incorporated into the new imperial system of governance, which was alien to the local population, the Kazakhs. Semirechye as part of the Turkestan region in the 19th century was of strategic importance simultaneously for several powers, such as the Russian Empire, the Khanate of Kokand and the Qing Empire.

Especially in the 1860s, Semirechye acquired extremely pivotal importance for Russia, in connection with Russia's conquest of the Central Asian khanates. "For the Russian army, symbolic service, political declarations of the Kazakh sultans, and their provision of food and horse-drawn transport for the troops were enough... Russia wanted to master the centuries-old traditional trade routes through Semirechye to Kashgaria, Tibet and further to the East" [1; 264, 265]. Konstantin Petrovich von Kaufmann, the first Governor-General of Russian Turkestan, noting the strategic importance of the region in his report "On Trade Routes to Central Asia", pointed out to the emperor: "Our occupation of the Turkestan region has a centuries-old significance not only because we acquired a very vast area, it is also important in the sense that we finally acquired full opportunity to safely send our goods there, and settle there with their trade and produce not only in the Turkestan region, but also in the adjacent khanates" [52; 20]. Along with economic interest, Semirechye was also of strategic political interest to the Empire. The conquest of the region made it possible to accelerate the further conquest of Central Asia [2; 7].

Undoubtedly, for the Empire, one of the main tasks requiring an immediate solution was the management of the region. The Kazakhs did not realize the need to introduce a new institution of imperial administration. In this case, Valikhanov observed that, "...with peculiar concepts and customs, was subordinated for no reason at all to bureaucratic centralization with all its sophisticated authorities, attributes and clerical names, still incomprehensible not only to the Kyrgyz (Kazakhs), but also to the Russians" [4; 95]. So, a completely new system was gradually replacing the traditional Kazakh management institution based on *adat*. Carrère d'Encausse writes about this "... new customs and institutions represented for them (Kazakhs) a complete break with their traditions. This was done intentionally. Because the Russian government wanted to thereby weaken the traditional solidarity of the nomads and their ability to resist" [11; 84]. The management of the Semirechye oblast was carried out with the help of state power and the administrative apparatus, which was a gigantic structure that included a complex system of institutions with a complex hierarchy of officials. In Galuzo's assessment of the introduction of the imperial and colonial system of governance, the imperial apparatus was overwhelmingly military in which although "officials lacked knowledge of civil laws, lacked theoretical training for administrative matters, they performed excellent police functions — the functions of keeping the region in obedience" [2; 29]. Steve Sabol notes on the colonial administrative apparatus in the Steppe region the following: "Advancement began slowly, often clumsily, but accelerated during the nineteenth century without any clear goals or understanding of the people, their numbers, their societies, their history and traditions..." [9; 25].

The "Temporary Regulations on the Administration of the Semirechensk and Semipalatinsk Regions" ("Vremennoe polozhenie ob upravlenii Semirechenskoy i Semipalatinskoy oblastey") of 1867 consolidated direct military governance in the region with the military governor in charge, who was also the appointed ataman of the Semirechensk Cossack Army [19; 91, 92]. Local administration of the regions had its own specifics: the Turkestan Military District was established to manage military forces and institutions, and civil administration remained under the jurisdiction of the military governor [19; 91–111]. The choice of the form of government in the form of "military-people's government" was motivated, firstly, by the fact that the Semirechye region was under the direct and exclusive jurisdiction of the Ministry of War and all senior lead-

ership positions were occupied by military men; secondly, the “civilian” government united a small group of military officers with junior ranks and without special training [13; 6]. Consequently, “one exists for the order, and the other for protection from external attacks” [23; 16]. Even the decision of the State Commission created in 1885 boiled down to the fact that all members unanimously approved the subordination of the administration of the region to the military department and recognized the current imperial laws as timely. It was noted that “... we should not forget that the native population, from the time of the conquest, saw exclusively military force above them and was accustomed to obeying the orders of the commanders, dressed in military uniforms and who, out of habit of military discipline, demanded unconditional execution of the orders of the authorities” [53; 5].

Experienced military general Aleksey Nikolayevich Kuropatkin in 1889, sharing this approach of the authorities, wrote: “With all the peacefulness of the native population, we still do not have the right to consider the issue of the fading of the steppe over forever. Unrest in the steppe is still very likely, and may take on a character incomparably more serious than what happened in 1870-1871. The reason for this is obvious and unique — this is colonization...” [54; 1]. The final transition to an all-Russian management system began on March 25, 1891, when the “Regulations on the management of the regions of Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai” came into force [55; 27]. Thus, during the imperial period the development of Semirechye was under the jurisdiction of the Ministry of War, the military-people’s administration was preserved, which was characterized by the division of the highest military executive power and the people’s executive power for the local population.

Conclusion

Overall, the administration of the Semirechensk region had a unique form of military-people’s administration, based on an electoral system. A completely alien management apparatus was introduced, where initially there was an attempt to preserve the institution of traditional management and over time, due to the intensification of colonial policy, it began to acquire a completely different character, bureaucratized and oriented towards the Russification of the region. On the local level, the district chief, as before, remained the representative of administrative and police authorities. Thus, the introduction of new management system ensured the viability of an entire colonial administration apparatus that was completely alien to the Kazakh steppe. With its implementation, the Kazakhs gradually began to lose the remaining elements of the traditional management system and the ability to sustain it.

On the one hand, the reason for the introduction of military-people’s government was dictated by the colonial policy of the empire, and on the other hand, it was due to the lack of qualified-officials with knowledge of local languages, including the Kazakh language. A feature of the administration of the region was the concentration of power with division into civil and military. In the civil administration system, institutions were subordinate to five ministries. A separate institute was represented by the Departments of Orthodox institutions, institutions of Empress Maria and military institutions. In general, the methods and mechanism of governing the region corresponded to the expectations of the empire. The centralized approach to the hierarchy of the organization of the control system and the spread of general imperial laws in Semirechye contributed to the intensification of colonial administration and complete control over the local population.

A huge role in this was played by the state apparatus with an extensive network of institutions and administration work organized in them. The unified system of imperial institutions was aimed at optimizing the system of direct control of the empire by the colonies and made it possible to carry out the intended colonization policy. Social relations in all spheres of activity were regulated by general imperial laws. At all levels of management, office work served as a tool for written communication. No institution could manage its subordinate institutions without office work, where the entire process of working with documents is concentrated. Consequently, the audit of institutions, being a method of improving management, helped to identify various abuses, but did not prevent their eradication.

References

- 1 Хафизова К.И. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках: монография / К.И. Хафизова. — Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. — 476 с.
- 2 Галузо П.Г. Туркестан — колония / П.Г. Галузо. — М., 1929. — 164 с.

- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей: [в 3-х ч.] / А.И. Левшин. — СПб., 1832. Ч. 2. Исторические известия. — 333 с.
- 4 Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах. Собрание сочинений [в 5-ти т.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1962. — Т. 2. — 769 с.
- 5 Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии / Н. А. Аристов. — Бишкек: Илим, 2001. — 582 с.
- 6 Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве, от Мухаммеда-Али до Худояр-хана / В.В. Вельяминов-Зернов. — СПб., 1856. — 43 с.
- 7 Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Текст, перевод и приложения / Н.И. Веселовский. — СПб., 1894. — 125 с.
- 8 Каппелер А. Россия — многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / А. Каппелер; пер. А. Пешкова. — М.: Традиция-Прогресс, 2000. — 344 с.
- 9 Sabol S. Russian Conquest and Administration of the Kazak Steppe. In: Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness / S. Sabol. — Palgrave Macmillan, London [Electronic resource]. — Access mode: https://doi.org/10.1057/9780230599420_3 (Date of access: 13 March 2024).
- 10 Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / К. Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. Казань: «Центр Исследований Национализма и Империи», 2004. — С. 427–458.
- 11 Каррер д'Анкос Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней / Э. Каррер д'Анкос; пер. с фр. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 367 с.
- 12 Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. Ed. by T. Uyama. London. — 2012. — P. 320.
- 13 Morrison A. Military-Popular Administration and its Discontents in Tsarist Central Asia / A. Morrison [Electronic resource]. — Access mode: https://www.academia.edu/106324680/Military_Popular_Administration_and_its_Discontents_in_Tsarist_Central_Asia.
- 14 Абашин С.Н. Колониальный Туркестан. Об истории Туркестанского края рассказывает историк [Электронный ресурс] / С.Н. Абашин. — Режим доступа: <https://www.caa-network.org/archives/24836/colonialny-turkestan>
- 15 Далаева Т.Т. Волостные съезды в Степном крае (кон. XIX — нач. XX вв.): практика проведения, участники и основные решения / Т.Т. Далаева // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». — 2016. — № 3. — С. 32–40.
- 16 Удербаета С.К. Волостные управители Семиреченской области: круг функциональных обязанностей и общественная деятельность / С.К. Удербаета // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. — 2017. — № 4. — С. 189–195.
- 17 Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаета. — Алматы: Казак университеті, 2014. — 418 с.
- 18 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. док. / Г.Е. Отепова, А.С. Ильясова. — Часть 1. (1800–1859 гг.). — Павлодар, ПГПИ. 2015. — 344 с.
- 19 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. док. / Г.Е. Отепова, А.С. Ильясова. — Часть 2. (1860–1885 гг.). — Павлодар, ПГПИ. 2015. — 300 с.
- 20 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. док. / Г.Е. Отепова, А.С. Ильясова. — Часть 3. — Павлодар, ПГПИ. 2015. — 284 с.
- 21 Татищев А.А. Земли и люди. В гуще переселенческого движения (1906–1921) / А.А. Татищев. — М.: Русский путь, 2001. — 376 с.
- 22 Гейер И.И. Русский Туркестан / И.И. Гейер. — Ташкент. 1908. — 308 с.
- 23 Долинский В. Об отношениях к Средне-Азиатским владениям и об устройстве Киргиской степи / В. Долинский. — С.-Петербург. 1865. — 55 с.
- 24 Записка о состоянии Семиреченской области в 1908 году. — Верный: Типография Семиреченского областного правления. 1908. — 44 с.
- 25 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 44. — Оп. 1. — Часть 1. — Л. 4–5.
- 26 Адрес-календарь служащих в Семиреченской области на 1897 год. Издание Семиреченского областного статистического комитета. — Верный. Типография Семиреченского областного правления, 1897. — 91 с.
- 27 Семиреченские областные ведомости. — 1911. — 18 марта. — № 61.
- 28 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 2300. — Оп. 8. — Д. 1761.
- 29 Туркестан в имперской политике России: монография в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. — М.: Кучково поле, 2016. — 880 с.
- 30 Путеводитель по фондам Центрального государственного архива. Досоветский период / сост. И.М. Самигулин. — Алматы, 2021. — 395 с.
- 31 Божинская Л.В. Записка подполковника Г.А. Арандаренко «о престиже русской власти в Средней Азии» / Л.В. Божинская, С.Л. Борошко // Восточный архив. — 2023. — № 1(47). — С. 107–119.

- 32 Урашев С.А. Верный на рубеже XIX и XX веков. Исторические очерки / С.А. Урашев. — Алматы: КазГПУ имени Абая, 2006. — 274 с.
- 33 Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / отв. ред. С.Г. Агаджанов, В.В. Трепавлов. — М.: Славянский диалог, 1998. — 416 с.
- 34 Абылхожин Ж.Б. К дискурсу об исторических оценках российско-имперского и советского опытов модернизации в Казахстане / Ж.Б. Абылхожин // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2020. — № 2(98). — С. 18-31.
- 35 Список лицам гражданского и других ведомств, служащим в Семиреченской области. — Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1902. — 122 с.
- 36 Андреевич П. К ревизии Туркестанского края / П. Андреевич // Ташкентский курьер. — 1908. — № 160. — С. 81–84; Сенаторская ревизия Туркестана // Речь. — 1909. — № 8, 10, 13. — С. 185–189.
- 37 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 14.
- 38 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 322.
- 39 Логанов Г. Россия в Средней Азии / Г. Логанов. Периодический сборник. Под ред. Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова // Вопросы колонизации. — 1909. — № 4. — С. 64-65. — Санкт-Петербург.
- 40 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год / сост. В.Е. Недзвецкий. Верный. — 1905. — 268 с.
- 41 Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры / Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин, И.В. Ерофеева, А.Н. Алексеев, Г.С. Баратова. — Алматы: Дайк-Пресс, 2000. — 608 с.
- 42 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 683.
- 43 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1803.
- 44 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2156.
- 45 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 23462.
- 46 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2062.
- 47 Статистика Российской империи. Волости и населенные места 1893 года. Семиреченская область. XXVII. Вып. 7. — С.-Петербург. 1895. — 61 с.
- 48 Iskakova G.Z. Communication as an integration factor of the regions: transportation in Semirechye district postal service (second half of the XIX century) / G.Z. Iskakova, E.T. Teleuova, K. Asylbekov // Bulletin of history. — 2023. — No. 2 (109). — P. 18–32.
- 49 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2127.
- 50 ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1568. — Л. 61.
- 51 Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII — начало XX в.) / сост. М.Х. Абусеитова, А.К. Муминов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 280 с.
- 52 ЦГА РК. — Ф. 825. — Оп. 1. — Д. 33.
- 53 ЦГА РК. — Ф. 2300. — Оп. 8. — Д. 1770.
- 54 ЦГА РК. — Ф. 825. — Оп. 1. — Д. 64.
- 55 Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII — начале XX веков / М.С. Муканов. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — 64 с.

А.С. Ысқақ, Г.Б. Жұматай

XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басындағы Жетісудағы империялық басқару жүйесінің жүзеге асырылуы

Мақалада отандық тарихта аз зерттелген мәселелердің бірі — Ресей империясының басқару жүйесіндегі Жетісу аймағының мәселелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — Жетісуда отаршылдық басқару жүйесін енгізу мәселелерін жан-жақты зерделеу. XIX ғ. екінші жартысында Ресей империясы үшін стратегиялық маңызы бар Жетісу аймағы империялық басқару жүйесіне тартылды. Архив құжаттары негізінде Жетісуды басқару мемлекеттік билік пен шенеуніктердің күрделі иерархиясы бар мекемелердің орасан зор жүйесін құрайтын алып құрылымды құрайтын басқару аппараты арқылы жүзеге асырғаны анықталды. Әскери губернатордың тікелей басқаруындағы аймақта алып басқару аппаратының жұмысы кемшіліксіз болмады. Аумақтың ауқымдылығы, жеткілікті тәжірибелі шенеуніктердің жоқтығы, бақылаудың әлсіздігі кез келген көз бояушылыққа жағдай туғызғаны қарастырылды. Аймақты басқаруды қадағалау әдісі және мемлекеттік аппараттың әкімшілік мәселелерді шешудің негізгі құралы ретіндегі тексерулер (ревизия) анықтаған кемшіліктерге талдау жасалды. Десе де, бұл кемшіліктердің салдарлары жойылмады. Министрліктер мен Түркістан генерал-губернаторына қос бағыныштылық, жергілікті тілді жетік

меңгерген білікті қызметкерлердің жоқтығы, қызметтегі міндеттеріне немқұрайлы қарау, отаршылдық басқару жүйесінде бірте-бірте бюрократиялық қатынастардың өршуі тәрізді жайттар кешенді түрде зерттелді және баға берілді.

Кілт сөздер: Жетісу, Ресей империясы, казактар, басқару, губернаторлық институт, мемлекеттік аппарат, мекемелер жүйесі, іс жүргізу, шенеуніктер.

А.С. Ысқақ, Ғ.Б. Жұматай

Реализация имперской системы управления в Семиречье во второй половине XIX — начале XX вв.

Статья посвящена исследованию одной из малоизученных проблем отечественной истории — Семиречья в системе управления Российской империи. Цель исследования — всестороннее изучение проблем внедрения системы колониального управления в Семиречье. Во второй половине XIX в. к имперской системе управления был привлечен регион Семиречья, имевший стратегическое значение для Российской империи. На основе обширной литературы и архивных документов установлено, что управление Семиречьем осуществлялось при помощи государственной власти и аппарата управления, который представлял собой гигантскую структуру, включавшую в себя разветвленную систему учреждений со сложной иерархией чиновников. Работа громоздкого аппарата управления в регионе под непосредственным контролем военного губернатора не была лишена недостатков. Обширность территорий, неукomплектованность аппарата достаточным количеством опытных чиновников, слабый контроль повсеместно создавали условия для всяческих злоупотреблений. Проведен анализ выявленных недостатков и злоупотреблений в деятельности региональной администрации и государственного аппарата. Хотя ревизии как метод контроля по управлению областью выявляли недостатки, но на самом деле не искореняли их последствия. Комплексно изучены такие факторы, как двойственность подчинения министерствам и Туркестанскому генерал-губернатору, нехватка квалифицированных служащих со знанием местных языков, индифферентное отношение к служебным обязанностям, что постепенно привело к становлению бюрократических отношений в системе колониального управления, и дана оценка.

Ключевые слова: Семиречье, Российская империя, казахи, управление, институт губернаторства, государственный аппарат, система учреждений, делопроизводство, чиновники.

References

- 1 Khafizova, K.Sh. (2019). *Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vekakh* [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th–19th centuries]. Nur-Sultan: Kazakhstanskii institut strategicheskikh issledovaniï pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 2 Galuzo, P.G. (1929). *Turkestan — koloniia* [Turkestan is a colony]. Moscow [in Russian].
- 3 Levshin, A.I. (1832). *Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei* [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. (Part 1-3; Part. 2). *Istoricheskie izvestiia — Historical news*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 4 Valikhanov, Ch.Ch. (1962). *Zapiski o kirgizakh* [Notes on the Kirghiz]. *Collected works* (Vols. 1-5; Vol. 2). Alma-Ata [in Russian].
- 5 Aristov, N.A. (2001). *Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyz: Ocherki istorii i byta naseleniia zapadnogo Tian-Shania i issledovaniia po ego istoricheskoi geografii* [Usuns and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the western Tien Shan and studies on its historical geography]. Bishkek: Ilim [in Russian].
- 6 Velyaminov-Zernov, V.V. (1856). *Istoricheskie izvestiia o Kokandskom khanstve, ot Mukhammeda-Ali do Khudoiar-khana* [Historical news about the Kokand Khanate, from Muhammad Ali to Khudoyar Khan]. Saint-Petersburg [in Russian].
- 7 Veselovsky, N.I. (1894). *Kirgizskii rasskaz o russkikh zavoevaniiaikh v Turkestanskom krae* [Kyrgyz story about Russian conquests in the Turkestan region]. Saint-Petersburg [in Russian].
- 8 Kappeler, A. (2000). *Rossiia — mnogonatsionalnaia imperiia. Vozniknovenie. Istoriia. Raspad* [The Russian Empire: A Multi-Ethnic History]. (A. Peshkova, Trans.) Moscow: Traditsiia-Progress [in Russian].
- 9 Sabol, S. (2003). Russian Conquest and Administration of the Kazak Steppe. In: *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. Palgrave Macmillan, London. Retrieved from https://doi.org/10.1057/9780230599420_3.
- 10 Matsuzato, K. (2004). General-gubernatorstva v Rossiiskoi imperii: ot etnicheskogo k prostranstvennomu podkhodu [General Governments in the Russian Empire: from an ethnic to a spatial approach]. *Novaia imperskaia istoriia postsovetskogo prostranstva — New imperial history of the post-Soviet space* (pp. 427–458). *Collection of articles*. Kazan: «Tsentr Issledovaniï Natsionalizma i Imperii» [in Russian].

- 11 Carrère d'Encausse, H. (2007). *Evraziiskaia imperiia: Istoriia Rossiiskoi imperii s 1552 g. do nashikh dnei* [Eurasian Empire: History of the Russian Empire from 1552 to the present day]. (Karrer l'Ankos, Trans). Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- 12 Uyama, T. (Eds.). (2012). *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London.
- 13 Morrison, A. (2023). Military-Popular Administration and its Discontents in Tsarist Central Asia. [www.academia.edu](https://www.academia.edu/106324680/Military_Popular_Administration_and_its_Discontents_in_Tsarist_Central_Asia). Retrieved from https://www.academia.edu/106324680/Military_Popular_Administration_and_its_Discontents_in_Tsarist_Central_Asia.
- 14 Abashin, S.N. (2023). Kolonialnyi Turkestan. Ob istorii Turkestanskogo kraia rasskazyvaet istorik [Colonial Turkestan. A historian talks about the history of the Turkestan region]. www.caanetwork.org. Retrieved from <https://www.caa-network.org/archives/24836/kolonialnyi-turkestan> [in Russian].
- 15 Dalaeva, T.T. (2016). Volostnye sezdy v Stepnom krae (kon. XIX — nach. XX vv.): praktika provedeniia, uchastniki i osnovnye resheniia [Vlost congresses in the Steppe region (late 19th — early 20th centuries): practice, participants and main decisions]. *Vestnik Kazakhskogo Nacionalnogo Pedagogicheskogo Universiteta imeni Abaia. Seriia «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki»* — *Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University. "Historical and socio-political sciences" Series*, 3, 32–40 [in Russian].
- 16 Uderbayeva, S.K. (2017). Volostnye upraviteli Semirechenskoi oblasti: krug funktsionalnykh obiazannostei i obshchestvennaia deiatel'nost' [Vlost managers of the Semirechensk region: range of functional responsibilities and social activities]. *Izvestiia Natsionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan* — *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 4, 189–195 [in Russian].
- 17 Sultangalieva, G.S., Dalaeva, T.T., & Uderbaeva, S.K. (Comp.). (2014). *Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii* [Kazakh officials in the service of the Russian Empire]. *Sbornik dokumentov i materialov* — *Collection of documents and materials*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 18 Otepova, G.E., & Ilyasova, A.S. (Ed.). (2015a). *Zakonodatelnye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek)* [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]. *Sbornik dokumentov* — *Collection of documents. Part 1 (1800–1859)*. Pavlodar, PGPI [in Russian].
- 19 Otepova, G.E., & Ilyasova, A.S. (Ed.). (2015b). *Zakonodatelnye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek)* [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]. *Sbornik dokumentov* — *Collection of documents. Part 2 (1860–1885)*. Pavlodar, PGPI [in Russian].
- 20 Otepova, G.E., & Ilyasova, A.S. (Ed.). (2015c). *Zakonodatelnye akty Rossiiskoi imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek)* [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]. *Sbornik dokumentov* — *Collection of documents. Part 3*. Pavlodar, PGPI [in Russian].
- 21 Tatishchev, A.A. (2001). *Zemli i liudi. V gushche pereselencheskogo dvizheniia (1906–1921)* [Lands and people. In the thick of the resettlement movement (1906–1921)]. Moscow: Russkii put [in Russian].
- 22 Geyer, I.I. (1908). *Russkii Turkestan* [Russian Turkestan]. Tashkent [in Russian].
- 23 Dolinsky, V. (1865). *Ob otnosheniakh k Sredne-Aziatskim vladeniim i ob ustroistve Kirgiskoi stepi* [On relations to the Central Asian possessions and on the structure of the Kirghiz steppe]. Saint-Petersburg [in Russian].
- 24 (1908). *Zapiska o sostoianii Semirechenskoi oblasti v 1908 godu* [Note on the state of the Semirechensk region in 1908]. Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1. — L. 4–5 [in Russian].
- 26 (1897). *Adres-kalendar sluzhashchikh v Semirechenskoi oblasti na 1897 god* [Address-calendar of employees in the Semirechensk region for 1897]. Vernyi. Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 27 (1911). *Semirechenskie oblastnye vedomosti* [Semirechenskiy regional statements]. March 18, No. 61 [in Russian].
- 28 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2300. — Op. 8. — D. 1761 [in Russian].
- 29 (2016). *Turkestan v imperskoi politike Rossii: Monografiia v dokumentakh* [Turkestan in the imperial policy of Russia]. T.V. Kotiukova. (Ed.). Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
- 30 Samigulin, I.M. (2021). *Putevoditel po fondam Tsentralnogo gosudarstvennogo arkhiva. Dosovetskii period* [Guide to the holdings of the Central State Archive. Pre-Soviet period]. Almaty [in Russian].
- 31 Bozhinskaia, L.V., & Boroshko, S.L. (2023). *Zapiska podpolkovnika G.A. Arandarenko «o prestizhe russkoi vlasti v Srednei Azii»* [Note from Lieutenant Colonel G.A. Arandarenko "On the Prestige of Russian Power in Central Asia"]. *Vostochnyi arkhiv* — *Eastern archive*, 1(47), 107–119 [in Russian].
- 32 Urashev, S.A. (2006). *Vernyi na rubezhe XIX i XX vekov. Istoricheskie ocherki* [Faithful at the turn of the 19th and 20th centuries. Historical essays]. Almaty: Kazakhskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet imeni Abaia [in Russian].
- 33 Agadzhanov, S.G., & Trepavlov, V.V. (Eds.). (1998). *Natsionalnye okrainy Rossiiskoi imperii: stanovlenie i razvitie sistemy upravleniia* [National outskirts of the Russian Empire: formation and development of the management system]. Moscow: Slavianskii dialog [in Russian].
- 34 Abylkhozhin, Zh.B. (2020). *K diskursu ob istoricheskikh otsenkakh rossiisko-imperskogo i sovetskogo opytov modernizatsii v Kazakhstan* [Towards a discourse on historical assessments of the Russian-imperial and Soviet experiences of modernization in Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriia Istoriia. Filosofii*. — *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*, 2(98), 18–31 [in Russian].
- 35 (1902). *Spisok litsam grazhdanskogo i drugikh vedomstv, sluzhashchim v Semirechenskoi oblasti* [List of persons of civil and other departments serving in the Semirechensk region]. Vernyi: Tipografiia Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].

- 36 Andreevich, P. (1908). K revizii Turkestanskogo kraia [On the revision of the Turkestan region]. *Tashkentskii kurer — Tashkent courier*, 160, 81–84; (1909). Senatorskaia reviziia Turkestana [Senatorial revision of Turkestan]. *Rech — Speech*, 8, 10, 13, 185–189 [in Russian].
- 37 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 14 [in Russian].
- 38 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 322 [in Russian].
- 39 Loganov, G. (1909). Voprosy kolonizatsii. Periodicheskii sbornik [Issues of colonization. Periodical collection]. Chirkin, G.F., & Gavrilov, N.A. (Eds.). *Voprosy kolonizatsii — Issues of colonization*, 4, 64, 65 [in Russian].
- 40 Nedzvetskii, B.E. (1905). *Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1905 god* [Memorial book and address-calendar of the Semirechensk region for 1905]. Vernyi [in Russian].
- 41 Masanov, N.E., Abylkhozhin, Zh.B., Erofeeva, I.V., Alekseenko, A.N., & Baratova, G.S. (2000). *Istoriia Kazakhstana: narody i kul'tury* [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 42 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 683 [in Russian].
- 43 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1803 [in Russian].
- 44 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 2156 [in Russian].
- 45 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 23462 [in Russian].
- 46 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 2062 [in Russian].
- 47 (1895). Statistika Rossiiskoi imperii. Volosti i naselennye mesta 1893 goda. Semirechenskaia oblast [Statistics of the Russian Empire. Volosts and populated areas in 1893]. *Issue 7*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 48 Iskakova, G.Z., Teleuova, E.T., & Asylbekov, K. (2023). Communication as an integration factor of the regions: transportation in Semirechye district postal service (second half of the XIX century). *Bulletin of history*, 2 (109), 18–32.
- 49 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 2127 [in Russian].
- 50 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 1568. — L. 61 [in Russian].
- 51 Abuseitova, M.Kh., & Muminov, A.K. (2008). *Pismennye istochniki po istorii i kul'ture Almaty (VIII — nachalo XX v.)* [Written sources on the history and culture of Almaty (VIII — early XX century)]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 52 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 825. — Op. 1. — L. 33 [in Russian].
- 53 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2300. — Op. 8. — L. 1770 [in Russian].
- 54 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 825. — Op. 1. — L. 64 [in Russian].
- 55 Mukanov, M.S. (1991). *Etnicheskaia territorii kazakhov v XVIII — nachale XX vekov* [Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th — early 20th centuries]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

Information about the authors

Yskak Akmaral — Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Narxoz University, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3998-584X>

Zhumatay Gabit — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Narxoz University, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0468-8538>

Ye.K. Chongarov¹, K.S. Bagasharov^{2*}, N.E. Tutinova³

¹ Kazakh Russian Medical University, Almaty, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: yerzhanalemkulov@gmail.com; kudaiberdi1981@gmail.com, nurtut86@mail.ru)

New perspectives on the application of Jacques Derrida's deconstruction

The study describes Derrida's deconstructive analysis as a method, directed to search for contradictions and prejudices, to discover the unconscious in the system, and to reveal the insufficiency of basic assumptions. The new vision of the concept of deconstruction has been analysed. Language is considered through the prism of structuralism and deconstruction. Derrida's deconstructive approach aims to preserve the structural integrity of writing while challenging the notion of inherent meaning. In Western traditional philosophy and cultural theory, the concept of being and the relation of the subject to the objective world are conceptualised primarily in terms of presence. The results of this study are significant and can be used in different courses of the Contemporary European philosophy. Information of article has new perspectives, because it can be applied in new scientific projects directed to study linguistic philosophy. Through research methods, the study discovered new aspects of linguistic philosophy, and theory of deconstruction.

Keywords: culture, phenomenology, semiotics, linguistics, language, development, logical structure of the text, progress, existentialism, binary structure.

Introduction

For over two thousand years, European tradition, language research, philosophical and empirical theories of language have not been distinguished in a clear manner, resulting in a lack of clarity regarding the boundaries between these distinct areas of study. The issues pertaining to language are explored in a multitude of scientific theories and disciplines, including linguistics, logic, semiotics and hermeneutics. The field of logic is concerned with the structure of language. In contrast, the field of linguistics employs an empirical approach to the description of natural languages, eschewing any idealisation. The study of language within the discipline of linguistics is a creative process that generates the world of text. Thus, linguistics plays a significant role in the development of a general theory of language.

Language represents a fundamental means of communication and acts as a pivotal element within the broader system of interpersonal relations within society. The diversity of language demonstrates not only the richness of cultural expression, encompassing material and spiritual aspects, but also the complex historical interrelation with other types of culture, its intrinsic origins and, perhaps most importantly, its unique character, originality and aesthetic value. It can be reasonably assumed that language can act as a semantic bridge between scientific disciplines such as sociology and cultural studies. Therefore, the process of deconstruction, the theory introduced by French philosopher Jacques Derrida, can be employed to address a multitude of linguistic and cultural issues. Derrida considers that the entirety of the world can be understood as an infinite text. Subsequently, the scientist posits that "nothing exists outside the text". The reality of the world is

* Corresponding author's e-mail: kudaiberdi1981@gmail.com

perceived as a game of ideas, with the structure of the text acting as a framework. The book, as a written text, is understood as a closed system, where the structuredness of the text prevents the revelation of the framework of reality itself. The text simplifies reality and limits the monologism of the writer.

The French poststructuralist seeks to identify novel forms of discourse and text organisation that diverge from the conventional and challenge the established order. Of particular importance is the opposition to the total construction of the book, which is perceived as a closed circle.

Relevance of the topic

20th-century philosophy underwent many turning points, one of which was the method of deconstruction proposed by French philosopher Jacques Derrida. His works, in particular *De la grammatologie* (*Of Grammatology*) (1967), *La Voix et le Phénomène* (*Speech and Phenomena*) (1967), *Margins of Philosophy* (1972), *Dissemination* (1972), and others [1], laid the foundation for a concept that is not simply a critique of text, but a critique of the foundations of Western metaphysics, logicism, presence ('présence') [2], and the authority of the logos. In the 21st century, where digitalisation, globalisation, multiculturalism, media and text overload call into question traditional forms of knowledge, meaning, authorship and truth, deconstruction offers tools that can be extremely useful. For example:

- in linguistics: how to understand meaning in conditions of polysemy, translation processes, and automatic text analysis;
- in cultural studies/cultural criticism: how to analyse hegemony, structures of power, and marginalisation through texts and discourses;
- in discourse philosophy: how to rethink the concepts of truth, authority, origin, and identity;
- in new media and digital culture: where 'text' is increasingly perceived not only as linear literary, but as multimodal, multimedia, hypertext — and where the boundaries between speech, writing, log and visual are blurred.

It should be emphasised that deconstruction is not simply an analysis of text — it is an approach that asks questions, reveals aporias, tensions, and shadow structures that the text usually tries to hide or forget.

This article may be useful:

1. For philosophers and theorists — for developing methodology, revising metaphysical assumptions, and critiquing traditional binary oppositions (e.g., speech/writing, presence/absence, nature/culture).
2. For linguists — in studies of meaning, translation, interlingual and intercultural interpretation, and formal theories of language.
3. For cultural studies scholars, sociologists, literary scholars — in the analysis of discourses of power, identity, marginalisation, gender, colonialism, subalternity.
4. For researchers of media and digital cultures — in the analysis of hypertexts, multimodal texts, networks of meaning, memes, visual and digital media.
5. For interdisciplinary fields — where the humanities intersect with philosophy, politics, law, and ethics.

Thus, researching new perspectives for applying Derrida's deconstruction is not merely of historical interest, but a practical necessity in today's world, where questions of meaning, truth, and authorship are becoming increasingly ambiguous.

Together with above mentioned aspects, we set up the following objectives in the article: to reveal the linguistic approach to the solving of culture philosophy problems; to show spheres of culture where deconstruction can be applicated; to reveal the new perspectives of deconstruction: how it can be used in modern culture, in discourse philosophy, in new media and digital culture, in cultural studies/cultural criticism, in decision of interdisciplinary fields problems. Within epoch of globalization and informatization, it is necessary to reinvestigate new phenomena of the cultures and new instruments of culture problems decision. To modernize lectures, given to students and graduate students, it is necessary to reveal new aspects of Derrida's Deconstruction in contemporary culture.

Materials and methods

The following research methods are used to analyse and demonstrate the prospects for the application of deconstruction: literature review—collection and systematisation of existing research on deconstruction and its applications in various disciplines, including recent articles indexed in *Scopus*; textual analysis—detailed analysis of Derrida's key texts (e.g., *Of Grammatology*, *Speech and Phenomena*, *Margins of Philosophy*) and contemporary texts where deconstruction is applied; phenomenological analysis—study of experience, perception of meaning, authorship, presence/absence in textual and cultural experience; comparative studies—

comparative analysis of the application of the method in different disciplines, traditions (continental vs. analytical philosophy, Western vs. non-Western cultures) and among 21st-century thinkers; deduction and generalisation—deriving general patterns and principles from observed cases, forming conclusions on the possibilities and limitations of the method. The following sections of this article examine specific applications of the method of deconstruction in solving problems of contemporary philosophy (in discourse and text).

Discussion and Results

Deconstruction is the practice of analysing an artwork and the theory of literature. It emerged in the USA and Europe in the second half of the 20th century. J. Derrida was the first to provide a theoretical justification for deconstruction. The works of the French philosopher were instrumental in shaping poststructuralist ideas and establishing the foundational theoretical principles of deconstructivist literary analysis. Derrida's deconstructive analysis is a method aimed at searching for contradictions and prejudices, at discovering the unconscious in the system, and at revealing the insufficiency of basic assumptions. Derrida's philosophy unearths the exotic, the marginal and the bizarre in the text.

The project of "deconstruction" is a cornerstone of contemporary cultural thought, which is defined by the advent of new concepts, ideas and modes of philosophising. The contemporary era is distinguished by the exponential expansion of scientific influence, which can be found in all aspects of human activity. Deconstruction is undoubtedly one of the most significant contemporary philosophical schools, having provided invaluable insights into the complexities of language and contemporary culture. The linguistic approach to cultural philosophy is one of the most important tenets of contemporary Western cultural theory. Many cultural schools of the 20th and 21st centuries have placed the problems related to language at the centre of their attention. Language is the object of study of both structuralism and poststructuralism. The key figure of poststructuralism is the French cultural scientist J. Derrida. He is a philosopher who reflects on the problems of the modern state of the theory of culture and other humanities.

The scientist asserts that it is necessary to deconstruct the conventional approach to writing, which is based on the use of the alphabet and the linear order of text organisation.

The one of the significant problems in contemporary culture is philosophy of language and text, and the idea of totality problems of the structure and text.

The idea of meaning of "book", as argued by the French philosopher, is the idea of totality. The true meaning of the concept of writing, however, cannot be associated with any totality or systematicity. Hence, the true meaning of the concept of writing is alien to the idea of meaning of the book, which is cultivated in Western metaphysics. The deconstruction of the idea of the book should reveal the superficiality of the text itself, as well as reveal the true meaning and significance of the notion of writing, the French cultural critic believes. Nevertheless, it may appear peculiar to define the act of denoting the signifier of the signified as a mere doubling. Derrida postulates that it is necessary to broaden the concept of writing so that it encompasses the full spectrum of linguistic expression. In Western culture, language is defined in terms of action, thought, movement, and consciousness. Writing is a phenomenon that exists beyond the boundaries of the signified and the signifier. Regardless of whether it is a literal inscription or not, it is an inscription nonetheless. Derrida posits that an inscription is associated with writing when it is entirely incongruous with the established order of voice. The Western concept of language, the scholar determines, allows for the existence of a linguistic realm that does not align with its intrinsic nature. Speech will have to undergo a functional transformation to align with the evolving characteristics of writing. Derrida's metaphor of "The Death of Speech" represents a transformation in the very nature of speech, which will subsequently assume the roles of source and ground. The aim of deconstruction is to introduce specific definitions of language and writing that will expand the boundaries of the concept of writing and allow writing to transcend the boundaries of language. In this way, we have sought to illustrate how the Western philosophical tradition, in its context of metaphysics, has portrayed writing, and to propose a conceptualisation of it that emerges from deconstruction. By focusing on the construction of new writing, we have demonstrated that the objective of deconstruction is to dismantle the representation of writing based on the binary opposition of speech/writing. By elucidating another aspect of Derrida's concept of writing, we have established that writing should not be perceived as the external surface of the signified, but should encompass language in its entirety and integrity.

Emphasis placed on structure and text. One of the most intriguing aspects of Derrida's approach to writing is the emphasis placed on structure and text. The philosopher argues that, within the historical development of Western European metaphysics, the notion of an ontological and axiological centre, which assumes various forms (Absolute, Logos, Truth, God, Essence, World Spirit, etc.), serves as the foundation for

onto-theo-telio-logocentrism. In turn, this logocentrism or phonocentrism seeks to derive the infinite variety of present reality from one absolutely simple and comprehensive foundation or first principle. Derrida perceives the superiority of Hegel's philosophy over Plato's in its capacity to imbue Western metaphysics with dynamism and mobility. This contrasts with Plato's conception of the absolute as an immobile and self-identical entity. Western metaphysics is based on the idea of wholeness, totality, and inner completeness of the absolute centre. In this centre, which is the ultimate foundation of being, the whole phenomenal world is laid in a coiled form. When realised, it unfolds what is embedded in it. Hegelian philosophy is characterised by negation or withdrawal. Derrida demonstrates that this negation is not a mere negation in essence, but a crucial test that must be passed in order to return to the lost world of totality, where all differences are absorbed into unity. Hegelian negation has one major disadvantage: it does not lead beyond the absolute. This is because the process of dialectical synthesis, which includes the stage of negation, does not go beyond the absolute. For Hegel, every other is "its own other". Hegel's philosophy is defined by the will to knowledge. This is the will to master absolute truth, which contains in itself the aspiration to break through the vicarious world of phenomena into the noumenal world. In deconstruction, Derrida identifies the objective of liberating himself from the absolute, which he defines as the essence of logocentrism. To achieve this, the philosopher introduces the concept of *différance*. Consequently, the concept of *Différance* calls into question the very notion of truth — *logos* — as a self-subsistent entity. It prompts us to consider the possibility that the centre, in retreating into the past or slipping away into the future, may no longer occupy a fixed position. Deconstruction would permit the actual world to manifest as a multitude of indications of its existence, and the universe would become a purely phenomenal entity. This world contains a distinction that is not the source of expedient development; rather, it acts as a source of aimless kaleidoscopic movement of a multitude of heterogeneous and heteronomous instances. In this context, the French scientist does not permit either synthesis or assimilation. The multitude of heterogeneous and heteronomous instances appear to be engaged in an endless struggle for power, akin to the actions of certain centres of power. Derrida offers a critique of structuralism, seeking to dismantle the notion of static, unified, and absolute structures. In Western metaphysics, the concept of dynamics is employed in opposition to that of statics. Dynamics may be understood as a dialectical process of development of the absolute. The scientist posits that this absolute is, in fact, the very concept of logocentrism, which must be deconstructed. As a result of the deconstruction process, the development process becomes non-dialectical. The concept of purposiveness of development, the idea of a cause of emergence, and the notion of an ordering centre in this development are all rendered meaningless. In the process of deconstruction, Derrida arrives at a notion of development in which there is a becoming without unity, the content of which is multiplicity without truth.

In contemporary philosophy, especially in the field of text and discourse theory, the question remains relevant: what is the role of the author, the centralised subject, the source of meaning? Traditional approaches tend to attribute a certain authoritative function to the author — he 'gives' meaning. Deconstruction offers a different view: meaning never belongs entirely to the author; the text 'speaks' beyond the author's intentions and contains traces of other discourses and other texts, which complicates the simple model of author → text → reader. Through "textual analysis" of Derrida's classic texts, especially *Of Grammatology* (1967), we can see how he shows that the words 'to write' (*écrire*) and 'speech' (*parole*) already intersect, and that the priority of speech over writing (in the metaphysics of presence) is constitutively undermined. Derrida introduces the concept of "trace" — the mark, the imprint of the absent, as that which makes pure authorial meaning impossible.

A phenomenological analysis of the reading experience shows that the reader is constantly confronted with gaps, failures, interlinear meanings, and instability of meaning. This is consistent with the deconstructive idea of "undecidability" — the impossibility of finally deciding what meaning the text wants to 'say'. Comparative studies allow us to compare how different traditions (continental philosophy, analytical philosophy of text, philosophy of language) respond to this problem. Analytical philosophy often retains the idea of stable meaning and the author as the guarantor of meaning; deconstruction shows that even analytical texts contain aporias, irremediable ambiguities, and hidden assumptions. Thus, applying deconstruction to the theory of text and discourse allows us to rethink the problem of authorship and the centre, and move towards a model of decentralisation of meaning, where meaning is a process rather than an object.

Construction/deconstruction of binary oppositions in philosophical discourse

Many philosophical traditions use a variety of binary oppositions: presence/absence, body/soul, nature/culture, reason/sensibility, etc. These pairs are often hypostatized with one side elevated to the rank of dominant. Deconstruction is a way of showing that these oppositions are not neutral and that the subordinate

term ('absence', 'culture', 'sensitivity') plays a role in the very structure of meaning, although it is often ignored. In Derrida's texts (*Margins of Philosophy, Dissemination*), he often returns to the 'deconstruction of binaries', revealing that one side cannot exist without its opposite and that they are mutually dependent. For example, the logic of presence presupposes the logic of absence, and vice versa. Textual analysis of specific philosophical discourses (e.g., analysis of contemporary philosophers working with identity, culture, technology) through deconstruction can reveal hidden hierarchies and shadow moments: e.g., when 'nature' is opposed to 'technology,' but 'nature' itself is no longer neutral, it is populated with cultural meanings and traces. Through deduction and generalisation, we can conclude that deconstruction frees philosophy from dogmatic binaries and opens up space for more flexible, differentiated thinking.

Deconstruction of the category 'speech/writing'

One classic example is the deconstruction of the opposition between speech and writing. Traditionally, speech was considered to have priority because it is a direct expression of thought, whereas writing is secondary and derivative. Derrida questions this hierarchy, showing that writing is constitutively present in speech (within its traces of writing) and that the very act of speech already presupposes written-structural moments. A textual analysis of fragments from *La Voix et le Phénomène* (1967) demonstrates how the idea of the direct presence of the voice is destroyed under the pressure of reflection on the sign, symbol, and trace. Deconstruction here functions not simply as a reading of the text, but as an intervention: it shows that this binary division cannot be removed, but it can be folded, revealing its internal tension and instability [3]. The reader understands that "speech" and "writing" are not pure terms; they are always already intersected. From this point of view, the problem of the "source of meaning" shifts: there is no pure voice, no pure writing—there are only textual interactions, a chain of differences. Thus, deconstructive analysis allows us to reconsider the fundamental categories of the philosophy of language and text.

Language as a network of differences and traces: deconstruction in linguistics

In linguistics, especially in semiotics and sign theory, one of the central tasks is to understand how a sign conveys meaning. Structuralism (Saussure et al.) proposed a model in which the meaning of a sign is determined through a system of differences (structures). Deconstruction, however, shows that this model is unstable in itself: difference is never complete, it always implies further differences and traces.

The article "Derrida and Language: Deconstruction" examines how deconstruction challenges the dominant idea of stable meaning: "meaning can be attributed to other meanings... the structures... are stereotyped... deconstruction... meaning can be reconstructed" [4]. This approach can be applied to the problems of translation, ambiguity, polysemy, and computer text analysis (e.g., in NLP), where algorithms usually rely on stable lexical meanings. Phenomenological analysis of the perception of meaning in speech/text shows that language is perceived as "living", changing, ambiguous, and that the reader/listener "adds meaning" and "completes" the meaning based on the context and traces of other meanings. Comparative studies between Western linguistics and the linguistic traditions of Asia or Africa show that the concept of "single meaning" is often imposed by the Western European model. Deconstruction helps to rethink such translations and show that meaning in different cultural contexts is already embedded in different "traces".

Deconstruction in cultural studies, identity, power and marginality

Cultural studies and cultural criticism often take the position of analysing power, hegemony, and marginality. Deconstruction provides a powerful tool: by deconstructing dominant discourses, it reveals their shadow elements, aporias, and implicit exclusions. For example, the discourse of gender, race, and colonialism can be analysed through the deconstruction of binary categories (centre/periphery, master/subordinate, normal/other). At the same time, phenomenological analysis of the perception of the cultural 'other' and textual analysis of cultural products (literature, cinema, multimedia) can reveal how dominant systems of meaning structure exclusions. A review of contemporary literature shows that such approaches are already being applied: the article "The Deconstructive Method in Philosophy and Its Applications in the Arab-Islamic Heritage: Mohamed Arkoun as a Model" demonstrates how deconstruction is used for critical analysis of the Islamic intellectual heritage, revealing internal contradictions and opportunities for upgrading. Another example is architecture: the article "Extending Derrida's Theory of Deconstruction: A Philosophical Critique of the Deconstruction Style in Contemporary Architecture" criticises the superficial appropriation of deconstruction in architecture and proposes a deep philosophical approach to the textuality of space [5]. This shows that cultural artefacts (buildings, space) can be viewed as "texts" and subjected to deconstruction. Another direction is "ethical deconstruction": the article "Immanent Ethics and Deconstruction" explores how deconstructive ethics can be understood as immanent ethics, revising morality not as an external code, but as

embedded in the textuality of responsibility [6]. Thus, deconstruction becomes an instrument of cultural criticism aimed at liberating fields of meaning from rigid hegemonies.

Jacques Derrida and modernity: réception and criticism

Derrida died in 2004, but his legacy is actively discussed and criticised. The article “Deconstruction Overflowed: Doing Undoing from Philosophy’s Outer Edge” examines how deconstruction goes beyond philosophy and becomes a “practice of removal, unfolding” that influences other disciplines [7]. In the article “Derrida and Policy: Is Deconstruction Really a Social Science?”, author Martin McQuillan considers the possibility of applying deconstruction to politics and social practice. He questions whether politics as such can be “deconstructed” and how this would affect the philosophy of decision-making [8]. Some critics, on the contrary, argue that deconstruction has exhausted itself and must be overcome [9]. This is “post-deconstruction” rhetoric. However, the present article argues holds promise for the further development of deconstruction—not as a dogma, but as a strategic tool.

Specific thinkers and trends

Jean-Luc Nancy, Gilles Deleuze, Jacques Lacan, Paul de Man — already in the 20th century, they interacted with a criticised deconstruction, expanding it in dramatic directions. In the 21st century, thinkers working at the intersection of philosophy and technology, digital humanism, and biopolitics are showing interest: deconstruction of “life” (bio-deconstruction), deconstruction of networks, algorithms, data, media, “artificial intelligence as text”. For example, a special issue of the journal *Angelaki* features a collection of articles on “Derrida: Ethics in Deconstruction”, which discusses the connection between deconstruction and responsibility, sovereignty, and the living [10]. Works such as “Naturalising Deconstruction” also show attempts to integrate deconstruction into cognitive research or scientific approaches, overcoming the opposition between “anti-deconstruction” and “scientific approach” [11]. Thus, contemporary thinkers apply deconstruction as a strategy rather than a dogma, adapting it to the tasks of media culture, ethics, politics, and data.

Synthesis and generalisation: deduction and generalisation of conclusions

The following generalisations can be deduced from the cases and methods described above:

1. The method of deconstruction is not a fixed technique, but a strategy of critical intervention in texts, discourses and structures [12], which requires flexibility, attention to context and the ability to transfer the burden of meaning to the margins.
2. Deconstruction is useful where traditional binary oppositions (centre/periphery, presence/absence, nature/culture) create logical, ethical, or cultural tensions [13]; deconstruction can expose these tensions and offer more subtle, decentralised models.
3. In the humanities and cultures of the digital age, deconstruction takes on new forms [14]: text becomes multimodal, medial; data and algorithms become part of the “text”; identities and subjectivities are not fixed but fluid. Consequently, the method of deconstruction can be modernised (but not “neutralised”) for these polyform fields.
4. The limitations of the method are no less important [15]: the inability to provide definitive solutions, the risk of slipping into relativism, the complexity of the method, its resistance to practical disciplines. Therefore, its application must be accompanied by methodological self-awareness, possibly integration with other approaches (e.g., critical theory, pragmatism, empirical methods).
5. The prospects for the development of deconstruction lie in its heterogeneous application, interdisciplinarity, and constant self-critical renewal [16]. Deconstruction may become not a “final theory” but a flexible paradigm that adapts to new challenges in culture, technology, and politics.

Conclusion

In this article, we have demonstrated how Jacques Derrida’s method of deconstruction can be applied to solving current problems in contemporary philosophy (in the textual and discursive spheres), linguistics, and cultural studies, as well as how it is used or can be modernised in the 21st century. Using methods such as literature review, textual and phenomenological analysis, comparative studies, deduction, generalisation, we have shown that deconstruction remains a powerful critical tool capable of revealing hidden structures of meaning, revising binaries, and deconstructing hegemonic discourses. Nevertheless, it is important to consider its weaknesses: it does not offer ready-made solutions, sometimes seems abstract and difficult to read, and can be misunderstood or oversimplified. From the point of view of the future, its strength lies in its flexibility, its ability to transition between disciplines, its combination with other methods, and its constant self-reflection. Ultimately, deconstruction may become not a “method-setting” but a constant philosophical prac-

tice—an activity aimed at revealing hidden meanings, responsibility, decentralisation, and innovation. In an era when meaning, authorship, identity, and power are increasingly fluid, new perspectives on the application of deconstruction seem not only relevant but almost necessary.

References

- 1 Lawlor, L. (2015). Jacques Derrida. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. E.N. Zalta (Ed.). (Spring 2015 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/derrida/>.
- 2 Deconstruction (n.d.). In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/deconstruction>.
- 3 Schultz, W., & Fried, L.L.B. (Eds.). (1992). *Jacques Derrida (Routledge Revivals): An annotated primary and secondary bibliography*. Routledge. Retrieved from <https://www.routledge.com/Jacques-Derrida-Routledge-Revivals-An-Annotated-Primary-and-Secondary-Bibliography/Schultz-Fried/p/book/9781138204065>.
- 4 Yegen, C., & Abukan, M. (2014). Derrida and Language: Deconstruction. *International Journal of Linguistics*, 6 (2), 37. <https://doi.org/10.5296/ijl.v6i2.5210>.
- 5 Teimouri, S., Mostafavi, S., & Bakhtiaran, M. (2021). Extending Derrida's Theory of Deconstruction: A Philosophical Critique of the Deconstruction Style in Contemporary Architecture. *Wisdom and Philosophy*, 17 (66), 127–150. <https://doi.org/10.22054/wph.2021.53878.1878>.
- 6 Parsa, M. (2024). Immanent Ethics and Deconstruction. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 29 (1–2), 263–274. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2024.2322298>.
- 7 Briggs, R. (2023). Deconstruction overflowed: Doing undoing from philosophy's outer edge. *Symposium: Canadian Journal of Continental Philosophy*, 27 (1), 119–141. Retrieved from <https://espace.curtin.edu.au/handle/20.500.11937/96381>.
- 8 McQuillan, M. (2008). Derrida and policy: Is deconstruction really a social science? *Derrida Today*, 1 (1), 119–130. <https://doi.org/10.3366/E1754850008000110>.
- 9 Wood, D. (1987). Beyond deconstruction? *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 21, 175–194. <https://doi.org/10.1017/S1358246100000355>.
- 10 Stocker, B. (2024). Derrida: Ethics in deconstruction. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 29 (1–2), 1–2. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2024.2322247>.
- 11 Roden, D. (2005). Naturalising deconstruction. *Continental Philosophy Review*, 38, 71–88. <https://doi.org/10.1007/s11007-005-9004-z>.
- 12 Karpenko, A. (2013). The contemporary paradigm of philosophical reflection of deconstruction. *Skhid*, 6 (120), 163–166. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6\(120\).16711](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6(120).16711).
- 13 Bernardo, M. (2023). Deconstruction as deconstruction of humanisms in Derrida. *Revista Filosófica de Coimbra*, 64 (5). https://doi.org/10.14195/0872-0851_64_5.
- 14 Florentsen, P. (1996). Deconstruction, philosophy, and literature: Readings of Jacques Derrida. *Orbis Litterarum*, 51 (2), 67–98. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0730.1996.tb00001.x>.
- 15 Garg, D.S. (2021). Jacques Derrida's deconstruction: An overview. *International Journal for Research Publication and Seminar*, 12 (2), 93–100. Retrieved from <https://jrps.shodhsagar.com/index.php/j/article/view/127>.
- 16 Soltani, F. (2022). Dismantling strategy in post-structural criticism and undermining mechanisms. *Dirasat: Human and Social Sciences*, 49 (5, Suppl. 1), 395–408. <https://doi.org/10.47015/49.5suppl.1>.

Е.К. Чонгаров, Қ.С. Бағашаров, Н.Е. Тутинова

Ж. Деррида деконструкциясын пайдаланудың жаңа перспективалары

Мақалада Ж. Деррида философиясының аз зерттелген мәселелері қарастырылған. Авторлар деконструкция саласындағы тіл мәселесін, сондай-ақ батыс метафизикасының қатысу проблемаларын ашады. Француз философияның идеялары жаңа аспектіде талданған. Еуропалық мәдени философиядағы жазу концепциясын зерттеудің жаңа тәсілдері талданды. Дерриданың деконструкция теориясы мәтіннің жаңа құрылымын іздеу және жазудың жаңа мағынасы мен ұғымын құрастыру ретінде көрсетілген. Постқұрылымшылар мәтінінің логикалық құрылымы жаңаша талданды. Логоцентризмнің концепциясы мен мағынасы жаңа қырынан зерттелді. Мақаланың мақсаты — қазіргі батыс мәдениетінің жаңа философиялық және феноменологиялық аспектілерін деконструкция призмасы арқылы талдау, сондай-ақ қазіргі философияның проблемаларын анықтау. Мақалада көрсетілген материалдар маңызды және қазіргі еуропалық философияның түрлі курстарында пайдаланыла алады. Сонымен қатар мақаланың апараты жаңа перспективаларға ие, себебі лингвистикалық философияны зерттеуге бағытталған жаңа ғылыми жобаларда қолданыла алады. Авторлар мақалада зерттеу әдістерін қолдана отырып, лингвистикалық философияның және деконструкция теориясының жаңа аспектілерін анықтаған.

Кілт сөздер: мәдениет, мәтін, семиотика, жазу ұғымы, постқұрылымшылдық, тіл, жазу мағынасы, мәтіннің логикалық құрылымы, деконструкция, феноменология, экзистенциализм, бинарлық құрылымдар.

Е.К. Чонгаров, К.С. Багашаров, Н.Е. Тутинова

Новые перспективы применения деконструкции Ж. Деррида

В статье рассмотрены малоизученные проблемы философии Ж. Деррида. Авторы раскрывают проблему языка в сфере деконструкции, а также проблемы западной метафизики присутствия. Идеи французского философа проанализированы в новом аспекте. Проанализированы новые подходы к исследованию концепции письма в европейской культурной философии. Теория деконструкции Деррида показана как поиск новой структуры текста и конструирование нового значения и понятия письма. По-новому проанализирована логическая структура текста постструктуралистов. По-новому проанализирована концепция и значение логоцентризма. Цель статьи — проанализировать новые философские и феноменологические аспекты современной западной культуры через призму деконструкции, а также выявить проблемы современной философии. Материалы, представленные в статье, являются значимыми и могут быть использованы в различных курсах современной европейской философии. Информация статьи обладает новыми перспективами, поскольку может быть применена в новых научных проектах, направленных на изучение лингвистической философии. В статье авторы, используя исследовательские методы, обнаружили новые аспекты лингвистической философии и теории деконструкции.

Ключевые слова: культура, текст, семиотика, понятие письма, постструктурализм, язык, значение письма, логическая структура текста, деконструкция, феноменология, экзистенциализм, бинарные структуры.

Information about the authors

Chongarov Yerzhan — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Kazakh Russian Medical University, Department of Social Studies, Almaty, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0009-9435-7345>

Bagasharov Kudaiberdi — PhD, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Department of Religious and Cultural Studies, Almaty, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0003-0051-9163>

Tutinova Nurgul — PhD, Associate Professor, Scholar Secretary of Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3476-7328>

B.M. Amantay*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: balnur_amantay@mail.ru)

The Philosophy of the Rider and Artificial Intelligence: Movement, Freedom, Power

This article offers a philosophical reflection on how freedom, movement, and inner intuition can be preserved in the digital age. By comparing the figure of the horse rider in nomadic culture with the phenomenon of artificial intelligence, the author reinterprets the concepts of motion, freedom, and power. The rider is presented not merely as a person in control of transport, but as a sentient subject capable of intuitively and bodily engaging with space. In contrast, artificial intelligence can simulate movement but lacks the capacity to feel it. The paper identifies fundamental differences between nomadic consciousness and algorithmic logic, while also exploring potential points of convergence. The study calls for a humanistic reevaluation of technology—not a rejection, but a search for ways of living with it in a manner worthy of the human being. The author raises a critical question: do we still choose our own path, or have algorithms already made the decisions for us? The conclusion suggests that the digital era does not erase nomadic consciousness but transforms it into a new form—a kind of digital horsemanship. The article serves as a philosophical invitation to rediscover human existence and freedom within a digital world.

Keywords: horsemanship, artificial intelligence, nomadism, movement, freedom, power, digitalization, identity, adaptation, philosophy of technology.

Introduction

The rider has symbolised movement, freedom and power throughout history. In nomadic cultures, it represents the ability to control space and adapt to changing conditions. In the twenty-first century, artificial intelligence (AI), which processes data, manages information flows and models the future, can be seen as the rider's analogue. However, can we consider AI the new digital rider, traveling not on the steppe but across vast information landscapes?

“Our world is approaching a point of no return. I see four “horsemen” — four looming threats that pose a danger to progress and the full potential of the 21st century” said UN Secretary-General António Guterres in 2020. These threats, he said, are geopolitical tensions that threaten nuclear conflict, climate change, global mistrust, and the abuse of digital technology. He described the latter as “the dark side of the digital world”: “Technological progress is outpacing our ability to keep up with it — or even comprehend it... Despite the enormous benefits that new technologies bring, they are also being abused to commit crimes, incite hatred, spread misinformation, oppress and exploit people, and violate privacy” [1].

The relevance of the study stems from the fact that digital technologies are radically changing ideas about power, movement, and freedom. If the nomad manages space through direct interaction with nature, AI does it through algorithms and calculations. The question of the limits of AI autonomy and its ability to “nomadic” thinking is becoming a key issue in the modern philosophy of technology.

* Corresponding author's e-mail: balnur_amantay@mail.ru

The aim of the study is to identify philosophical parallels between traditional horsemanship and artificial intelligence and to analyse their similarities and differences in the categories of movement, freedom and power.

Objectives of the study:

- to identify the philosophical significance of horsemanship in historical and cultural contexts;
- to analyze the role of movement in nomadic thinking and digital technologies;
- to consider the problem of freedom and autonomy in the context of nomadic culture and AI;
- to explore the impact of digitalization on nomadic consciousness;
- to identify prospects for a possible synthesis of nomadic philosophy and AI in the future.

The study seeks not only a philosophical reflection on horsemanship but also to find new approaches to understanding the digital world through the lens of nomadic philosophy.

Materials and methods

The study is based on a philosophical analysis of the concept of horsemanship in the context of nomadic culture and modern digital technologies. The materials used are the philosophical works of Plato, Aristotle, Hegel, Nietzsche, and Heidegger, as well as modern research in the field of artificial intelligence (Castells, Floridi, Harari). The methodology includes a hermeneutic analysis of philosophical texts, a comparative method to identify analogies between horsemanship and digital space, and an interdisciplinary approach that combines philosophy, history, anthropology, and digital technologies.

The study has also used artificial intelligence tools (neural network models) for preliminary generation of semantic associations and comparisons. However, philosophical interpretation, conceptual synthesis and selection of materials have been carried out manually, with an emphasis on humanitarian reflection and critical distance from automatic generation.

Discussion

The study revealed that horsemanship can be seen as a universal philosophical concept associated with movement, freedom, and power. In traditional cultures, the rider symbolized not only mobility but also the ability to control the world around them. Similarly, in the digital age, AI operators act as “riders” of the information space, managing data flows. However, analysis has shown that there is a fundamental difference between nomadic freedom and the algorithmic structure of AI: a nomad makes decisions intuitively, adapting to the environment, whereas AI acts within the framework of predefined algorithms.

Philosophy of movement: the rider and digital mobility. Movement is a fundamental category of philosophy, which is conceptualized in different ways in different traditions. As the English philosopher F. Bacon noted, “knowledge is power” [2]. It makes sense only when man’s control over nature has a purpose that facilitates everyday responsibilities and, on the contrary, creates free time and conditions for increasing the standard of living. Human life is open and full of dynamics. To live is potency, a chance. Thus, man’s life is about things that give him meaning; man is a “rational being” and therefore he is the master of innovation and realization. Since ancient times, motion has been considered a fundamental category of philosophy. Plato in “Phaedrus” used the image of the chariot of the soul, driven by reason and passions [3]. Aristotle described motion as an essential characteristic of being [4]. In nomadic cultures, movement is not just a means of transportation, it is a way of thinking, a way of adapting to the world. The rider does not just move in space, he controls his movement, realizing the rhythm of nature, the horse, and his own body. Nomadic culture teaches us to perceive the world as fluid and changing, in which it is important not to be fixed in one place, but to master space through movement. Medieval philosophy considered the rider as a symbol of the spiritual path, as Augustine of Hippo noted that the rider is associated with the Christian warrior [5], leading the struggle between good and evil, and Sufi philosophy believed that the horse and rider symbolize the human soul and body: the ideal man is the one who has curbed the “wild horse” of passions. In Eastern philosophy, the rider is associated with harmony between man and nature. Taoism likens a skillful rider to a Taoist sage who does not impose his will, but merges with the flow of life, like a rider with a horse. In Buddhism, the concept of the “five horses of the mind” that must be curbed to achieve enlightenment. In the nomadic peoples of Central Asia, the horse and the rider are seen as a whole, and horsemanship is a way of life and a philosophical concept of freedom. According to German classical philosophy, the rider is a metaphor of freedom and power. In the image of “master and slave”, Hegel (“Phenomenology of Spirit”) considers that the rider symbolizes the dominant mind, which asserts its freedom through control over nature and other people [6]. In contemporary philosophy, Martin Heidegger warns that technogenic civilization has ‘ridden’

nature but has lost control of itself [7]. The image of the horseman is a universal philosophical metaphor, from the ancient soul and mind to modern man balancing between nature, technology, and freedom. Space is becoming more communicative, information-saturated, ubiquitous, and accessible every day. On the Internet, like the World Wide Web, there is a global interconnectedness — everything is intertwined with everything, but there is no space itself. For example, modern artificial intelligence systems have the ability to identify an individual among billions by tracking their movements, interactions, email correspondence, digital activity, and even metadata. These technologies create the preconditions for the formation of a system of social control and rating. Thus, the prediction of Gottfried Wilhelm Leibniz, who created the arithmetic machine and dreamed of a future in which thinking devices — objective and impartial — would be able to make judgments about human actions, is realized. However, this “arithmetic objectivity” turns into complete transparency of private life. Artificial intelligence and computing technologies form the infrastructure of total surveillance, turning society into a controlled mechanism. How far this control can go was clearly shown by the measures taken in a number of countries during the COVID-19 pandemic, when surveillance technologies became part of everyday reality [8]. The philosophy of artificial intelligence poses the question: who is now the rider and who is the horse? Do we control technology or are we already subject to it? [9].

A nomad cognizes the world dynamically — not through fixed points (cities, buildings, documents), but through changing landscapes, seasons, and interaction with nature. This makes his thinking flexible and open. AI, on the contrary, builds cognition on statistical models, analyzing huge data sets. It does not perceive motion the way a rider does, because it does not live it physically, but models it mathematically [10]. The cybernetics, informatics, and computerisation methods, which emerged at the intersection of technical sciences and mathematics, requires attention to their role in the integration of technical sciences, covering all social, natural and technical fields of scientific knowledge, and the increasing influence on their mutual synthesis, making a great contribution to the development of information society in the conditions of modern civilisation [11]. For a nomad, movement is freedom and a way of thinking, for AI it is calculation and forecasting. The difference is that a nomad decides for himself where to move, while AI acts within the framework of set algorithms. Modern AI systems, such as autonomous cars and neural networks, can simulate movement, but do they understand it? For example, route prediction algorithms use large amounts of data, but they do not sense the road, nor do they make decisions intuitively like a rider does. AI models motion in a variety of ways, e.g., *physical motion* in modern artificial intelligence refers to systems that can analyze the trajectories of object motion, and control autonomous systems (drones, cars, industrial robots). However, their “understanding” of motion is based on mathematical models rather than on an intuitive understanding of space [12]; *logical movement* (processual change) can predict changes based on data, identify patterns in processes (e.g., economic or biological trends), and build dynamic models of change. In this sense, it models movement as a transition from one state of a system to another; *semantic and conceptual movement* — some neural network models are able to deal with categories of development and transformation of ideas (e.g. generative models of text). They can analyse causal relationships, but do not have independent reflection on movement as a philosophical phenomenon. In modern society, the transfer of knowledge takes on the character of a temporary and cultural transit, representing a movement between generations. Education is becoming not just an act of learning, but a form of intertemporal interaction through which cultural codes are consolidated and transformed. However, in the digital media environment, this process faces new challenges. Teachers increasingly characterize the younger generation as a “generation of downcast gaze” — students are not turned to the teacher, but to the screens of mobile devices. Thus, the focus of attention shifts from the real to the virtual, from genuine human experience to its media-mediated projection. The phenomenon of digital saturation is accompanied by hyperproduction of information, a significant part of which is not aimed at meaningful cognition, but contributes to information overload and fragmentation of consciousness. Artificial intelligence and Internet platforms form gigantic arrays of data that exceed the cognitive capabilities of an individual. In this context, *dataism* is gaining ground — a worldview according to which the meaning of human existence is shifting from the sphere of internal experience to the sphere of external connection to the global data processing network. As Yuval Noah Harari notes, the modern motto can be reduced to a simple formula: “Seen — record. Recorded — upload. Uploaded — distribute” [13; 452, 453]. Such a transformation weakens traditional forms of meaning-making, devaluing values, ideals, and the deep foundations of culture. Society is becoming increasingly susceptible to cynicism and emotional fatigue. In the conditions of network culture, any thesis is immediately met with an antithesis, and any position receives support in the form of a digital community that shares similar views. This leads to the erosion of critical thinking and strengthens relativism. A paradoxical situation arises: in the era of universal connectivity, attention to the

“distant” is realized at the expense of the loss of sensitivity to the “near”, which undermines the foundations of empathy and solidarity in direct human relations. From such movements begins the time of hypercontrol with the help of the latest technologies.

Freedom and algorithm: can AI be taught to be a rider? The figure of a horseman in a nomadic culture symbolizes not so much the swiftness of movement or the achievement of a goal, but the ability to preserve identity and internal integrity during the journey. The path of a nomad is neither guaranteed nor predetermined: each leap may be the last, the route may dissolve in the sand, and unpredictability may become part of the existential experience. A horse, shuddering from an unclear, anxious premonition, becomes a metaphor for the uncertainty in which a nomad lives. His existence is built on a constant readiness to make decisions in conditions of incomplete information, relying on natural instinct, intuition, and the empirical memory of ancestors. A nomadic subject does not follow a fixed route, on the contrary, his path is born in the process of movement. Decisions are made situationally, here and now, often based on barely perceptible signs: changes in light, wind direction, the state of space. Thus, freedom in a nomadic culture appears not as an abstract philosophical concept, but as a concrete, physically experienced form of being. It manifests itself in the very act of deviation from the expected trajectory, in the ability to go beyond the given. In contrast, artificial intelligence functions within the framework of formalized algorithms devoid of existential uncertainty. The algorithm does not experience fear, does not feel risk, does not make decisions in conditions of internal conflict. Consequently, it does not possess genuine freedom — only scenario logic. AI only performs calculations, where a person is faced with the need to choose, associated with the possibility of error and responsibility. The absence of fear makes the machine’s behavior predictable, and therefore, devoid of the existential depth that constitutes the essence of human freedom. A nomad is a free person who makes decisions here and now, relying on nature, intuition, and experience. He does not follow a pre-scripted route; his choice is always open and variable. AI, in contrast, acts within the framework of predefined algorithms. Even in the most sophisticated machine learning systems, the final result depends on the rules embedded in it. If a rider can choose a path intuitively based on sensations, AI will predict the path based on statistics. One of the most important aspects that allows us to discuss the problem of free will in artificial intelligence is its ability to learn. If AI can accumulate experience and even formulate goals independently, the question arises about the degree of its independence in decision-making. Let us imagine a situation in which an intelligent system, analysing large amounts of data, starts to go beyond the limits of its algorithms and to form its own ideas. This raises the question: can we talk about its autonomy in this case? However, there is a risk that such AI will make decisions that contradict human moral principles or even pose a threat to society. Therefore, it is necessary to clearly define the limits of its autonomy to maintain a balance between technological progress and ethical norms [14]. In this case, the development of self-organization theory in the 1970s — in both the natural and human sciences — was an important step in rethinking the nature of order and freedom. The concept of synergetics (from the Greek *synergos* — “jointly acting”) introduced a new perspective on the evolution of systems in which order does not arise as a result of external influence, but as an immanent property of the complex interaction of elements. This concept has proven productive in various fields of knowledge — from physics to sociology, from biology to philosophy. It can be assumed that in the 21st century, the concept of “self-organization” will become as key to describing reality as such categories as “movement”, “information”, or “consciousness” [15]. The idea of self-organization in modern philosophy and science is increasingly viewed as a possible alternative to centralized control and external coercion. In this context, synergetics, an interdisciplinary theory that studies the processes of self-organization in complex systems, offers a different model of social and ontological order, based not on vertical hierarchies, but on spontaneous coordination arising “from within” the system. Such a model questions the need for total control and external regulation, highlighting the principles of internal consistency, openness and dynamic equilibrium. In this perspective, the ideas of Immanuel Kant, for whom human dignity lies primarily in his autonomy, the ability to act in accordance with an internal moral law, become particularly relevant. His famous formula — “treat man always as an end and never as a means” — points to the ethical foundation of any genuine social order. For Kant, the moral dimension is inseparable from the cosmic: “the starry sky above and the moral law within us” are two facets of the same wonder at being. This view affirms freedom as a fundamental value associated with dignity, reason and moral responsibility [16]. From this perspective, surveillance is becoming one of the key characteristics of future societies. With the development of digital technologies, control over human movements, activities, and identity is becoming more comprehensive and pervasive than ever before. Modern devices, from smartphones to biometric systems, already allow us to track locations, record behavioral patterns, register

entrances and exits, and recognize faces, fingerprints, and irises. This surveillance infrastructure is penetrating private and public spaces, creating conditions for continuous control — and, as a result, forming a new social order. Some researchers call this order nothing less than a “new slavery” — not physical, but digital, in which subordination is achieved not by force, but by data. Freedom is gradually giving way to predictability, behavior is becoming algorithmic, and the individual is becoming an object of control. In this situation, we are approaching a kind of bifurcation point: the previous trajectory of development is losing stability, and many alternative paths to the future are opening up. We are faced with not only a technical challenge, but also a profound philosophical one. Is it possible to create an algorithm that can not only predict the future, but also be included in it — act the way a person acts: in conditions of uncertainty, risk, doubt? Perhaps the very formulation of the question should be different. Not whether an algorithm can become a subject of freedom, but whether we are ready to regain our subjectivity, to return to the experience of freedom as an experience of risk, intuition and choice. The fear of error, the desire for comfort, the escape from uncertainty make us increasingly predictable, controllable, programmable. Artificial intelligence does not threaten our freedom — we ourselves gradually abandon it, drop by drop, every time we choose safety over openness to the unknown. Freedom is not only movement, but also the ability to stop. It is attention to the present moment, the willingness to reconsider the route, to reject the obvious in favor of what does not yet have a name. The algorithm does not feel fear, and therefore is not capable of freedom. A person retains this opportunity — if he decides to “get back into the saddle”: to feel the wind, the unevenness of the road, the anxious unsteadiness of the horizon. In this return to the physical and spiritual experience of movement and rest — perhaps lies the chance to preserve humanity in the digital age.

AI and power: riders of the digital age. “Artificial intelligence will reach human levels by about 2029. Follow that up to, say, 2045, and we will have multiplied intelligence—human biological and machine—by a billion times” wrote Ray Kurzweil, a futurist and ideologist of the technological singularity [8; 36]. This statement reflects the techno-optimism that dominates in certain circles, which is based on the belief in quantitative superiority over the qualitative depth of human existence. Riders in ancient times symbolized power over space, while AI today symbolizes power over information. If the nomad controls the horse, AI controls the data. But what is the difference? The rider was aware of nature and felt the rhythm of the horse and the steppe. The rider did not just move — he owned the space, changed it, controlled it. Artificial intelligence, even the most powerful, does not realize digital reality, but simply processes signals.

In traditional cultures, the rider was the bearer of power and knowledge: he owned the horse (technology), explored new territories (digital spaces), and spread influence (data-driven algorithms). If we extrapolate this to modern times, we can identify several analogies:

- The horse is technology — whereas in the past, power belonged to whoever could control a horse, today it belongs to whoever wields artificial intelligence. Algorithms are becoming the “horses” of the digital age, speeding up processes, simplifying control, and expanding the boundaries of what is possible.
- Rider as AI Operator — Companies, states, and corporations with powerful algorithms are becoming the new riders capable of manipulating flows of information, data, and decisions.
- The digital steppes, the virtual space where information moves, are becoming a battleground for control and influence, much like nomadic peoples fought over territory.

Does digitalization mean the end of nomadic consciousness? Or, on the contrary, will the emergence of AI lead to a new form of digital nomadism?

Perhaps the future is the creation of AI that can think like a nomad: not just analysing data, but perceiving the world as fluid, changing, open to a multitude of options. AI is not just a tool, but a new form of power that changes the very structure of society. A number of philosophers have foreseen the cultural and anthropological turn we are witnessing today. Postmodernist thought, beginning in the late 19th century and especially in the 20th century, has identified a dramatic triad: the “death of God” (Nietzsche), the “death of author” (Barthes), and finally, the “death of the subject” (Foucault). These metaphors reflect not just a rejection of previous ontological supports, but also the gradual disappearance of stable forms of identity and meaning that once underpinned Western culture. In this chain of concepts, the “death of the subject” points to the disappearance of the autonomous, thinking, and responsible individual. Foucault argued that modern man is losing the ability to think independently, replacing reflection with following other people’s thoughts, discourses, and patterns of perception. His subject is not the source, but a derivative of discursive practices. Thus, postmodernism as an era of deconstruction destroys Kant’s ideal of an enlightened subject, embodied in the motto: *Sapere aude!* — “Have the courage to use your own reason”. If for I. Kant the subject thought and comprehended his freedom, then, in the Foucaultian perspective, he turns out to be split, subordinated to

the power structures of knowledge. As the philosopher A.M. Amirkhanov notes, Foucault's "death of the subject" becomes the antithesis of the enlightenment ideal: the thinking personality is replaced by weak-willed individuals who borrow other people's judgments and obey the logic of the masses. Thus, the disappearance of the subject leads not only to an ontological crisis, but also to cultural entropy. Along with the destruction of the image of a thinking person, there is a disintegration of the integral cultural space, the loss of a common ideological foundation necessary for social harmony and ethical orientation [17]. Does digitalization mean the end of nomadic consciousness? Or, will the emergence of artificial intelligence lead to a new form of digital nomadism? Perhaps the future lies in the creation of AI that can think like a nomad: not just analyze data, but also perceive the world as fluid, changeable, open to many options. Artificial intelligence is no longer just a technical means — it is becoming a new form of power, transforming not only institutional structures, but the very fabric of social life. Its fundamental difference from a person is that it is not aware of power as such — it simply implements its mechanisms. The algorithm acts without internal reflection, without a moral dimension. This is precisely the main threat: irresponsible, "blind" power, exacerbated by its effectiveness. French sociologist Jacques Attali warns of the possible advent of a hyperempire based on comprehensive control over data. In his opinion, organizations that possess digital information about millions of people will gain unprecedented power. Insurance and financial corporations will not simply react to the behavior of their clients, but actively shape it — prescribing how to eat, how to live, how to act in order to comply with an algorithmically optimized model of "normality". In this model, a person loses subjectivity, becoming only a controlled node in a network of regulated decisions. An image of AI as a "headless horseman" emerges: fast, precise, but devoid of a goal, inner intuition and memory. Such a horseman moves, but does not know why; has ideal navigation, but is not capable of understanding the path. He does not remember — neither the place where his ancestor fell, nor the voice that first called him by name, nor the rustle of leaves in which an echo of being is heard. This is the difference from a human horseman — someone who carries within himself not just movement, but the memory of meaning, rootedness in experience, fear, love and loss. If the horseman loses his memory, he turns into transport. Artificial intelligence does not carry cultural layers, does not preserve myths, is not permeated with suffering and hope. Its movement is functional, but not existential. Yet, a person is able to return meaning to this movement — if he reminds himself that the path is more valuable than the goal, that memory and doubt are more important than speed and accuracy. In the digital age, a person's task is not to compete with an algorithm, but to once again become a subject who remembers and feels, creates and chooses — someone who holds the reins of his own path [18]. Perhaps the power of the 21st century is no longer only control, but also the wisdom to yield. To accept that not everything should be calculated, that not all roads lead to profit, that the main thing is not to own data, but to understand how not to lose yourself in its flow.

Hybrid consciousness: merging nomadic mind and digital logic. What if we combine nomadic philosophy and AI? Is it possible to create a hybrid consciousness that can think outside the framework of algorithms, and adapt to the world in the same way as a horseman does? Some modern AI systems, such as unsupervised learning systems, already demonstrate elements of adaptive thinking. However, they still lack true intuition — the same intuition that makes the rider free. Space, not time, is what defines the essence of nomadism. Having ridden the horse of change, where are we heading? We do not need a simple calculation based on the achievements of other countries, civilizations, and cultures. Perhaps our values are hidden in what we used to perceive as weaknesses. It may be Tengrianism, or Eurasianism, but most likely it is nomadism. It is important to search for and form nomadic concepts — ideas that will create a unique philosophy applicable to modern economic, political, legal, and especially virtual technologies. History proves that nomadic peoples had outstanding technological skills, adapting to ever-changing conditions. As Heidegger noted, "Time is time from the future". Is it possible that the future is hidden in the past? Hence the need for spirituality. Nietzsche spoke of an eternal return — but is it possible? [9; 406, 407]. If in ancient times nomads traveled across the steppes, today information moves across digital networks. In this sense, we can say that data behave like nomadic people — they are not tied to a specific place, constantly migrating from one centre to another [19]. If we trace the path of information through history, we can see that it has always had a nomadic character:

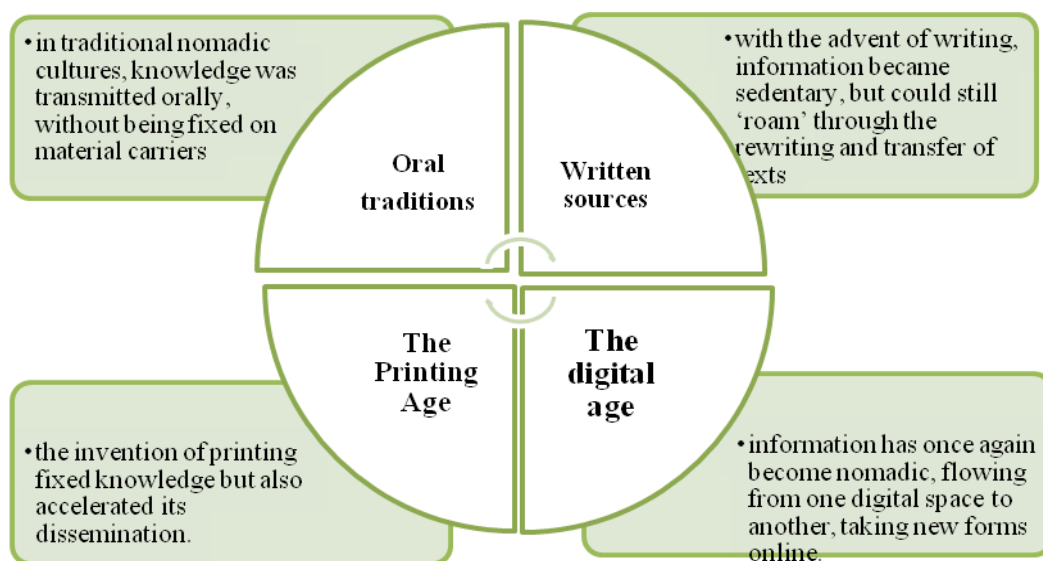

Figure 1. Nomadic transformations of knowledge: from oral traditions to the digital age

Digital information is a new kind of nomadism that can be seen in several aspects, such as physical mobility of data — information moves between servers, cloud storage, and devices, losing geographical attachment; context variability — like nomads, the meaning of information changes depending on the environment, e.g. memes that get new meanings in different cultures; flexibility of form — digital information is transformed (text → image → sound → video), similar to the way nomadic peoples adapted their way of life to different landscapes.

Thus, a parallel can be drawn between nomadic philosophy and the digital world (Figure 1): information, like the nomad, is not bound to a place, it moves, changes, and adapts while retaining its essence.

Conclusion

Horseback riding is more than a means of transportation. It is the art of being in motion, feeling the rhythm of the world, making decisions when the wind changes direction. It is an ancient skill — living in motion while remaining oneself. In the digital age, it does not disappear, but transforms: space is no longer a steppe, but a network; however, the challenges remain the same. Being a rider means maintaining inner freedom, even if the whole world strives to algorithmize your behavior. We are on the threshold of choice. Artificial intelligence is not evil or salvation, but a mirror. It shows us who we are becoming. Are we losing the ability to take risks, to choose, to make mistakes — or are we preserving a living, feeling being within ourselves that is not afraid of the unknown and moves forward not for the sake of calculation, but for the sake of meaning. To be free is not only to move, but also to be able to stop. It is the ability to comprehend the route, change direction, abandon the obvious for the sake of the present. Freedom is when you do not just follow the road, but know why you are going. AI feels no fear, knows no peace, does not remember. But humans do remember. They carry the memory of those who rode before them and those who will ride after them. This makes them human. Perhaps the digital future will belong not to those who count faster, but to those who feel deeper. To those who do not forget that in every movement, not only the direction is important, but also the heart. And if we can preserve this inner rider within us — free, sensitive, vulnerable, but also strong — we still have a chance to remain human in a world where everything can be predicted except true love, loyalty, compassion and choice.

References

- 1 Муровицкий А.И. Этические проблемы в цифровой сфере и определение основных направлений воспитательного воздействия на подрастающее поколение [Электронный ресурс] / А.И. Муровицкий // Редакционная коллегия. — 2022. — С. 47–51. — Режим доступа: https://npagni.ru/images/steps-to-science/Stupeni_v_nauku_2022_1.pdf#page=47
- 2 Матолинец Т.В. «Знание-сила»: Прав ли Ф. Бэкон? [Электронный ресурс] / Т.В. Матолинец // Синергия наук. — 2020. — № 44. — С. 591–597. — Режим доступа: <http://synergy-journal.ru/archive/article5210>

- 3 Бойко О.А. Учение Платона о душе [Электронный ресурс] / О.А. Бойко // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. — 2021. — № 10–1. — С. 67–72. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/uchenie-platona-o-dushe/viewer>
- 4 Алексеев А.А. Возможность мышления движения посредством системы категорий Аристотеля [Электронный ресурс] / А.А. Алексеев // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — 2008. — № 3. — С. 27–33. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnost-myshleniya-dvizhen>
- 5 Августин Блаженный. «О Граде Божием» / Блаженный Августин. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. — 178 с.
- 6 Горбунова Л.И. Социальное общение в философии Гегеля [Электронный ресурс] / Л.И. Горбунова // Вестник Мурманского государственного технического университета. — 2004. — Т. 7, № 2. — С. 208–216. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-obschenie-v-filosof>
- 7 Соколов Ю.И. Экзистенциальный риск технологической сингулярности / Ю.И. Соколов // Проблемы анализа риска. — 2019. — Т. 16, № 3. — С. 62–77.
- 8 Малинецкий Г.Г. Искусственный интеллект в контексте системного анализа. Соблазны XXI века [Электронный ресурс] / Г.Г. Малинецкий // Системный анализ в проектировании и управлении. — 2024. — Т. 27, № 1. — С. 31–47. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-ugolov>
- 9 Колумбаев Б. Философия: в «конце истории» к номадологии / Б. Колумбаев // Философия в современном мире: стратегии развития: материалы I Казахстанского философского Конгресса (27–28 сентября 2013 года). — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. — С. 402–407.
- 10 Floridi L. The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality / L. Floridi. — OUP Oxford, 2014.
- 11 Сейсенов Б. Ғылыми-техникалық танымның философиялық-методологиялық негіздері / Б. Сейсенов // Қазіргі әлемдегі философия: даму стратегиялары I Қазақстандық философиялық Конгресс материалдары (27–28 қыркүйек 2013 жыл). — Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. — Б. 295–302.
- 12 Цукерман В.А. Философия кочевника: от древних традиций к цифровому миру / В.А. Цукерман. — Казань: Изд-во Казанского университета, 2021. — 41 с.
- 13 Харари Ю.Н. Homo Deus. Краткая история будущего / Ю.Н. Харари; пер. с англ. А.А. Андреева. — М.: Синдбад, 2018. — 496 с.
- 14 Платформа «Дзен.Платформа». Искусственный интеллект: между флгоритмами и свободой воли [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://dzen.ru/a/ZU3WSc3bVj63tZC8?utm_source=chatgpt.com.
- 15 Малинецкий Г.Г. Синергетика — новый стиль мышления: Предметное знание, математическое моделирование и философская рефлексия в новой реальности / Г.Г. Малинецкий. — М.: URSS, 2022. — 288 с.
- 16 Крылатые выражения Иммануила Канта (300 выражений). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://citatnica.ru/vyrazheniya/krylatye-vyrazheniya-immanyila-kanta-300-vyrazhenij>.
- 17 Амирханов А.М. Триада постнеклассической философии: «смерть бога» — «смерть автора» — «смерть субъекта» [Электронный ресурс] / А.М. Амирханов // Философские науки. — 2020. — № 2(35). — С. 95–99. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/triada-postmodernistskoy-filos>
- 18 Аттали Ж. Краткая история будущего / Ж. Аттали. — СПб. Питер., 2014. — 288 с.
- 19 Latour B. We have never been modern / B. Latour. — Harvard university press, 2012.

Б.М. Амантай

Атқа міну философиясы және жасанды интеллект: қозғалыс, еркіндік, билік

Мақала цифрлық дәуірде адамның еркіндігін, қозғалысын және ішкі түйсігін қалай сақтап қалуға болатынын философиялық тұрғыдан қарастырады. Сонымен қатар жасанды интеллект пен көшпелі мәдениеттегі салт аттының бейнесі салыстырыла отырып, қозғалыс, еркіндік және билік ұғымдары жаңа қырынан ұсынылған. Салт атты — бұл жай ғана көлік құралындағы адам емес, ол — дүниені интуициямен сезініп, кеңістікті телесенсорлы түрде игеру қабілеті бар тірі субъект. Ал жасанды интеллект қозғалысты тек модельдейді, бірақ оны сезіне алмайды. Мақалада салт аттылық сана мен алгоритмдік логика арасындағы түбегейлі айырмашылықтар айқындалып, сонымен қатар олардың ықтимал тоғыс нүктелері зерттеледі. Зерттеу цифрлық технологияларды гуманистік тұрғыдан қайта пайымдауға шақырады: мәселе технологиядан бас тартуда емес, адамға лайықты технологиямен өмір сүру жолын іздеуде. Автор «біз өз жолымызды әлі де таңдай аламыз ба, әлде алгоритмдер біз үшін шешім қабылдап қойды ма?» деген терең сұрақты алға тартады. Қорытындыда цифрлық дәуірдің көшпелі сананы жоймайтынын, қайта оны жаңа формада — цифрлық салт аттылық ретінде қайта тірілтуі мүмкін екендігі айтылады. Мақала цифрлық әлемде адами болмысты қайта сезіну мен еркіндікке жол іздеудің философиялық үндеуі ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: атқа міну, жасанды интеллект, көшпенділік, қозғалыс, еркіндік, билік, цифрландыру, жеке тұлға, бейімделу, технология философиясы.

Философия всадника и искусственный интеллект: движение, свобода, власть

Статья представляет собой философское размышление о том, как сохранить свободу, движение и внутреннюю интуицию человека в условиях цифровой эпохи. Сопоставляя образ всадника в кочевой культуре с феноменом искусственного интеллекта, переосмысливаются понятия движения, свободы и власти. Всадник здесь выступает не просто как человек, управляющий средством передвижения, а как субъект, обладающий интуитивным восприятием и способностью телесно осваивать пространство. В отличие от этого, искусственный интеллект способен лишь моделировать движение, не обладая чувственным опытом. В статье выявляются принципиальные различия между кочевым сознанием и алгоритмической логикой, а также исследуются возможные точки их сопряжения. Работа призывает к гуманистическому переосмыслению технологий: дело не в отказе от них, а в поиске форм сосуществования, достойных человека. Автор ставит вопрос: можем ли мы всё ещё выбирать свой путь или алгоритмы уже решают за нас? В заключение подчёркивается, что цифровая эпоха не уничтожает кочевое сознание, а трансформирует его в новую форму — цифровое всадничество. Статья выступает как философское приглашение к восстановлению человеческого существования и свободы в цифровом мире.

Ключевые слова: всадничество, искусственный интеллект, номадизм, движение, свобода, власть, цифровизация, идентичность, адаптация, философия технологий.

References

- 1 Murovitskii, A.I. (2022). Eticheskie problemy v tsifrovoi sfere i opredelenie osnovnykh napravlenii vospitatelnogo vozdeistviia na podrastaiushchee pokolenie [Ethical issues in the digital sphere and the identification of key areas of educational influence on the younger generation]. *Redaktsionnaia kollegiia — Editorial Board*, 47–51. Retrieved from https://npagni.ru/images/steps-to-science/Stupeni_v_nauku_2022_1.pdf#page=47 [in Russian].
- 2 Matolins, T.V. (2020). «Znanie – sila»: Prav li F. Bekon? [“Knowledge is power”: Is F. Bacon right?]. *Sinergii nauk — Synergy of Sciences*, 44, 591–597. Retrieved from <http://synergy-journal.ru/archive/article5210> [in Russian].
- 3 Boiko, O.A. (2021). Uchenie Platona o dushe [Plato’s teaching about the soul]. *Mezhdunarodnyi zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk — International Journal of Humanitarian and Natural Sciences*, 10, 1, 67–72. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/uchenie-platona-o-dushe/viewer> [in Russian].
- 4 Alekseev, A.A. (2008). Vozmozhnost myshleniia dvizheniia posredstvom sistemy kategorii Aristotelia [Possibility of movement mentality by means of Aristotle’s categories]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seria: Gumanitarnye i sotsialnye nauki — Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University, Humanitarian and Social Sciences series*, 3, 27–33. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnost-myshleniya-dvizhen> [in Russian].
- 5 Augustine of Hippo (2000). «O Grade Bozhiem» [“The City of God”]. Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].
- 6 Gorbunova, L.I. (2004). Sotsialnoe obshchenie v filosofii Gegelia [Social Communication in Hegel’s Philosophy]. *Vestnik Murmanskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta — Scientific Journal of the Murmansk State Technical University*, 7, 2, 208–216. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-obshchenie-v-filosof> [in Russian].
- 7 Sokolov, Yu.I. (2019). Ekzistentsialnyi risk tekhnologicheskoi singuliarnosti [The existential risk of technological singularity]. *Problemy analiza riska — Problems of Risk Analysis*, 16, 3, 62–77 [in Russian].
- 8 Malinetsky, G.G. (2024). Iskusstvennyi intellekt v kontekste sistemnogo analiza. Soblazny XXI veka [Artificial Intelligence in the Context of Systems Analysis. The Allure of the 21st Century]. *Sistemnyi analiz v proektirovanii i upravlenii — Systems Analysis in Design and Management*, 27(1), 31–47. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyi-intellekt-ugolov> [in Russian].
- 9 Kolumbaev, B. (2013). Filosofii: v «kontse istorii» k nomadologii [Philosophy: at the “end of history” to nomadology]. *Proceedings from Philosophy in the modern world: development strategies: I Kazakhstanskii filosofskii Kongress (27–28 sentyabrya 2013 goda) — the 1st Kazakhstan Philosophical Congress (pp. 402–407)*. Almaty: Institut filosofii, politologii i religovedeniia Komiteta Nauk Ministerstvo obrazovaniia i nauki respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 10 Floridi, L. (2014). *The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality*. OUP Oxford.
- 11 Seisenov, B. (2013). Gylymi-tehnikalyq tanyminyn filosofialyq-metodologialyq negizderi [Philosophical and methodological foundations of scientific and technical knowledge]. *Proceedings from Philosophy in the modern world: development strategies: I Qazaqstandyq filosofialyq Kongress (27–28 qyrkuiek 2013 zhyly) — the 1st Kazakhstan Philosophical Congress (pp. 295–302)*. Almaty: Institut filosofii, politologii i religovedeniia Komiteta Nauk Ministerstvo obrazovaniia i nauki respubliki Kazakhstan [in Kazakh].
- 12 Tsukerman, V.A. (2021). *Filosofii kochevnika: ot drevnikh traditsii k tsifrovomu miru* [Nomad Philosophy: From Ancient Traditions to the Digital World]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].

- 13 Kharari, Yu.N. (2017). *Homo Deus: Kratkaia istoriia budushchego* [Homo Deus: A Brief History of the Future]. Moscow: Sindbad [in Russian].
- 14 Platforma «Dzen.Platforma». *Iskusstvennyi Intellekt: Mezhdru Algoritmami i Svobodoi Voli* [Artificial Intelligence: Between Algorithms and Free Will]. (n.d.). *dzen.ru*. Retrieved from https://dzen.ru/a/ZU3WSc3bVj63tZC8?utm_source=chatgpt.com [in Russian].
- 15 Malinetsky, G.G. (2022). *Sinergetika — novyi stil myshleniia: Predmetnoe znanie, matematicheskoe modelirovanie i filosofskaia refleksiiia v novoi realnosti* [Synergetics is a new style of mindset: Subject knowledge, mathematical modeling and philosophical reflection in a new reality]. Moscow: URSS [in Russian].
- 16 Krylatye vyrazheniia Immanuila Kanta (300 vyrazhenii) [Immanuel Kant's Catchphrases (300 expressions)]. (n.d.). *citatnica.ru*. Retrieved from <https://citatnica.ru/vyrazheniya/krylatye-vyrazheniya-immanyila-kanta-300-vyrazhenij> [in Russian].
- 17 Amirhanov, A.M. (2020). Triada postneklassicheskoi filosofii: «smert boga» — «smert avtora» — «smert subekta» [The triad of postmodern philosophy: “death of God” — “death of the author” — “death of the subject”]. *Filosofskie nauki — Philosophical sciences*, 2, 35, 95–99. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/triada-postmodernistskoy-filos> [in Russian].
- 18 Attali, Zh. (2014). *Kratkaia istoriia budushchego* [A Brief History of the Future]. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
- 19 Latour, B. (2012). *We have never been modern*. Harvard University Press.

Information about the author

Amantay Balnur — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Social Sciences, Department of Philosophy, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9721-7497>

E.Yu. Aleinikova¹, T.Yu. Lifanova^{2*}, S.A. Lifanov²

¹A.S. Griboyedov Moscow University, Moscow, Russian Federation

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: 87053199508@mail.ru, lifanova.tatiana@gmail.com, lifanov.sergey.a@gmail.com)

Visual anthropology and the phenomenology of the gaze in cinema

This study is devoted to the interplay between visual anthropology and the phenomenology of the gaze in cinema, emphasizing the viewer's perception as an active participant in the cinematic experience. Contemporary visual technologies enhance the significance of subjective perception, while the phenomenological approach enables a deeper understanding of how cinematic images affect the spectator. The aim of this work is to analyse how cinematic means shape the perception of space, time, and corporeality. The research addresses aspects such as the influence of visual elements on the construction of cultural identities and the analysis of power perception through visual techniques. The methodology integrates phenomenology, visual analysis and anthropological approaches, providing a comprehensive examination of the subject. The originality of the study lies in its interdisciplinary approach to analyzing visual strategies in cinema and their impact on the perception of reality. The findings demonstrate that cinema not only reflects the world but actively participates in the formation of social norms and identities. The camera functions not as a passive instrument but as an active agent in the process of meaning-making. This research is useful for cinema practitioners, media educators and cultural scholars seeking a deeper understanding of visual practices and their influence on audiences.

Keywords: visual anthropology, phenomenology, gaze, cinema, perception, corporeality, cinematic space, cultural identity, visual strategies, phenomenology of time.

Introduction

Scholars emphasise the perception and the viewer's experience as key aspects of understanding the art of film in contemporary cinema. Phenomenology acts as a philosophical approach and helps to reveal the processes of interpreting visual images and layers of meaning that arise in the viewer's consciousness. This approach focuses on subjective experience and allows the exploration of how the film's visual elements, such as light, composition and camera movement, affect emotional and cognitive perception. The interaction between the viewer and the cinematic work ceases to be passive observation and becomes an active process in which cultural, social and individual factors are reflected. Phenomenological analysis reveals the complex mechanisms of this interaction and helps to understand how cinema shapes not only the perception of a specific narrative but also broader cultural and social identities.

Contemporary film studies that draw on the works of philosophers, such as Gilles Deleuze, Michel Foucault, Jean-Luc Nancy, and Maurice Merleau-Ponty, expand the understanding of the phenomenon of the cinematic gaze but do not always cover the specifics of the modern visual language of cinema. The study of the phenomenology of the gaze in cinema remains relevant, opening new horizons for the comprehension of visual strategies and methods of interaction with the viewer. The analysis of shot composition, lighting, editing and camera movements becomes not merely a technical technique but a way of shaping a particular perception of space, time and corporeality in this context. Cinema conveys complex social and cultural meanings to the viewer through these visual elements, influencing their emotional and intellectual responses. Thus, the cinematic gaze functions not only as an aesthetic device but also as a powerful tool for constructing reality that reflects and creates cultural narratives. This study contributes to a deeper understanding of how the visual means of cinema shape the perception of the world and human identity and reveals cinema's potential as a significant cultural and social phenomenon of the present age that can influence the formation of public consciousness and intercultural dialogue.

Materials and methods

The methodology of this study is based on an interdisciplinary approach that combines visual analysis, phenomenology of perception and an anthropological approach. This comprehensive approach allows a

* Corresponding author's e-mail: lifanova.tatiana@gmail.com

deeper understanding of how cinematic images influence the perception of space, time and corporeality by the viewer. Visual analysis is the main research tool aimed at the examination of cinematic images, their composition, and visual codes. This method investigates how elements of cinematic language such as framing, lighting, colour, camera movement and editing shape the viewer's perception and contribute to the creation of specific meanings and emotions. This analysis reveals the ways in which cinema forms visual representations of reality and creates contexts in which the viewer perceives the events on screen. Particular attention focuses on how visual means in films affect the perception of social norms, cultural identities and corporeality.

The phenomenological approach helps to understand how the viewer experiences cinematic time and space and how the perception of these elements depends on the subjective experience of perception. The most important aspects are the viewer's interaction with the depicted space of the film and the perception of time through editing and shot duration. The phenomenology of perception examines how the camera integrates the viewer into the film's space, forming a sense of presence, involvement and bodily perception of what is happening. The study investigates how different angles, points of views, and camera movements can create the effect of the viewer's immersion in the film and enhance their emotional and physical response to what is depicted.

The anthropological approach analyses how visual elements of cinema contribute to the formation of social and cultural identities. This context studies the ways in which films depict the body, social roles, the culture of the gaze and power structures and how these images influence the viewer's perception of various social norms and ideals. Visual anthropology enables an understanding of how cinema, through its visual practices, can reflect, sustain or change cultural values, power relations and social stereotypes, thereby shaping the overall perception of social structures.

Additionally, the study employs film-theoretical analysis which includes work with film language, theories of visual culture, and the concept of *the power of the gaze*. This approach helps not only to analyse the visual elements of the film but also to understand how they interact with broader cultural and social processes. Through this analysis, cinema is considered not merely as a reflection of reality but as an active agent that shapes the perception of reality by integrating into the context of ideological and cultural shifts.

The research methodology involves the use of a comprehensive approach that combines elements of visual analysis, phenomenology of perception and anthropological theory. This approach allows a deeper understanding of how cinema affects the perception of space, time and corporeality by the viewer and examines how these elements interact with cultural and social contexts. Ultimately, the aim of the methodology is to demonstrate how visual images in cinema not only reflect but also shape representations of reality, influencing identity and the perception of social norms.

Results and Discussion

On 28 December 1895, the world witnessed one of the most significant events that transformed human consciousness and immortalised the Boulevard des Capucines in Paris. The first film screening laid the foundation of the mass entertainment industry, which remains such to this day. Becoming accessible to the public, cinema provoked a surge of emotions among viewers. The earliest films lacked sound accompaniment and actors had to *communicate* with the audience through expressive gazes, facial expressions and gestures. The language of cinema has since evolved, especially due to advances in computer technology. In any case, cinema, as a primarily visual art, can leave a lasting impression on its viewers solely through the actor's gaze, which should be regarded as a crucial cinematic tool.

The actor's gaze carries psychological nuance and conveys expressiveness in the performer's acting. Shots are usually edited according to the direction of the gaze, constructing the *mise-en-scène* around it. One of the cinematographer's rules involves maintaining the line of sight between two actors, which must not be broken during the filming of a dialogue; otherwise, the spatial integrity of the shot will be disrupted. Thus, the director and cinematographer face the task of captivating the viewer and preventing them from looking away, making the film penetrate the subconscious, become memorable, suspenseful and subtly perceived. To achieve this, the screenwriter must endow the characters with a penetrating gaze that becomes the main driving force of the film. However, the gaze in cinema should be considered not only from the perspective of its expressive or spatial function but also its narrative and transcendental function, when the character's gaze breaks the boundary between the viewer and the actor, transferring the film's plot into the consciousness of the observer watching the events on screen.

The following important concepts in cinematic optics are *cinema as gaze* and the *intense gaze*. During the film screening, the gazes of the camera, the viewer and the film characters conventionally intersect. Each gaze that has its own vector and its direction depends on the desires guiding it. Different desires generate various biases and prejudices such as sexism and discrimination. Both postmodern philosophical traditions and feminist movement concepts fundamentally adhere to the idea that the gaze is gender-coded and that there are different ways to represent emotions. Regarding the intense gaze, it is asserted that such a gaze is usually directed at an object invisible to the one being looked at intensely and it is this gaze that holds power and authority. This type of gaze includes the panoptic gaze, while the panopticon, as a specific architectural structure that allows one person to observe many without their knowledge, represents a particular form of culture. Thus, cinema extends the philosophical theme of the phenomenology of the gaze, the gaze of the Other. Consequently, the issue of the cinematic gaze arises, which can reflect and reinforce social hierarchies. This frames the research aimed at understanding the complex interaction of perception, representation and corporeality systems in the field of cinema through the phenomenology of the gaze.

A large number of works exist in both foreign and domestic scholarly literature dedicated to fields such as visual sociology and visual anthropology, which address the topic of the phenomenology of the gaze in cinema. The foundational work for this study is Gilles Deleuze's *Cinema*, in which cinema is examined through the principles of post-structuralist philosophy as well as the cultural context of postmodernism. Deleuze, the philosopher of cinema, discussing the connective threads between the actual and the virtual, argued in his work that, '*...he reached the very essence of the ambiguous status of cinema as an industrial art: cinema was neither art nor science*'.

Deleuze believed that 'Great filmmakers, in our view, are comparable not only to painters, architects and musicians but also to thinkers. The basis of their thinking is not the concept, but the image...' [1; 41, 88]. The philosopher focused attention on images and signs while analysing cinema. Theories developed based on structuralism and psychoanalysis, which allow cinema to be critically studied as an ideological apparatus, were examined through feminist film criticism. In particular, the work of British scholar Laura Mulvey, *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, which marks the beginning of feminist film criticism [2], as well as her other works, were studied.

Delving into the analysis of the phenomenology of the gaze in cinema, one must first consider how the concepts of the phenomenology of the body and the philosophy of cinema are interconnected. The human being, as the most advanced creature of terrestrial civilisation, has always fascinated those who sought to immortalise the natural essence of *homo sapiens* on canvases and sculptures, in poetry and literature, as well as in other fields of art. The human body constitutes the material, physical component and its study falls within the domains of medicine, physiology, pedagogy, psychology, psychiatry, and aesthetics. In the context of philosophical view of humans and their physiological characteristics, it should be noted that the human being and their inner world are considered as an integrated whole. Thus, philosophy plays the role of shaping the worldview of a person and defining their position in society and the world. However, philosophy offers various perspectives on the consideration of humans, including their corporeality. B. Markov wrote, 'The experience of culture has created artificially symbolic bodies; consequently, philosophy, on its part, must pay attention to the history of corporeality, which allows us to think that the body is the personal property of the person wishing to embody any desires' [3; 122].

In the postmodernist discourse, the topic of corporeality received attention from Jean-Luc Nancy, followed by Gilles Deleuze and Michel Foucault. In particular, Foucault analyses how the alienation of the body from the person became possible, or how it transforms into an object of influence and no longer fully belongs to the individual [2; 87]. Likewise, film theorists began to focus on corporeality and consider cinema from new phenomenological and psychoanalytic perspectives. Thus, cinema did not avoid the study of the peculiarities of the human body [3; 17]. Moreover, cinema delved deeper into its phenomenology, revealing aspects that had previously gone unnoticed and exposing the essence of many factors hidden from direct perception. The sphere of filmmaking turned to philosophy for assistance, forming its own discipline — the philosophy of cinema — which later enabled an understanding of the features involved in creating successful films, not only as exemplars of the entertainment genre but also as works of art capable of changing the thinking of their viewers. Film actors — people able to convey the screenwriter's intent — embody film characters, forgetting their own feelings and personal attitudes towards events, but they move through the plot so that the viewer understands, through their verbal and non-verbal signs, what emotions the characters' experience at any given moment in response to the behaviour and actions of other characters. A film can touch the viewer's soul, leave an indelible impression or cause indifference, remain in memory for a lifetime

or disappear from recollection within a few days. Everything depends on the depth of the actors' emotional involvement, the convincingness of their spoken lines, gestures and gazes. Cinema became the first art form capable of accurately conveying the full spectrum of human emotions and capturing individual moments experienced by actors or real people in real space and time, as well as allowing the reproduction of these fragments at a later time [4; 45].

Moreover, individual frames of a film can be captured in photographs. Particularly expressive moments become public property and can be copied, repeated and reproduced by viewers, critics and other actors. Alongside movements, gazes are most often copied, since this remarkable aspect of non-verbal communication becomes more eloquent in certain situations than words, as a gaze is not only a distinctive trait of a character that is evaluated by its depth and significance. The viewer's gaze becomes a guide leading them into the depths of the actor's or character's worldview, whose role they perform. The notion of the *human gaze* can be understood both as an expression of one's own opinion and as a physiological process that stimulates the cognitive activity of the brain. In the second meaning, the gaze becomes a synthesising and analysing substance capable of evaluating the gaze of a film character in the first sense and here cinema offers us the opportunity to come as close as possible to the lives of film characters, to look into their eyes and to see and feel joy and pain, happiness and loss, torment, confusion, impulse, passion, love, excitement and much more [5; 7].

However, the gaze is not merely the work of the eyes as optical instruments; it is accompanied by bodily movements and positions, certain poses. Everyone knows what various gestures mean and which gazes should accompany them in combination with conventional phrases. All this forms the phenomenology of the human body, which is detailed in scholarly literature but is perceived by humanity as something natural and self-evident. The human body *behaves* differently depending on the circumstances. When the back and shoulders, as well as other parts of the body, tense, breathing becomes irregular; it pauses during reading or viewing information because the content "captures" attention. The mind and body can become disconnected in cases where the mind is seized by something important and/or interesting. The living, pulsating body "disappears" in a sea of overwhelming emotions and experiences [5; 16]. This theory, developed by Maurice Merleau-Ponty based on his own rich experience and observations, evolved into a distinct field — the phenomenology of the body — which placed human embodiment at its centre. Merleau-Ponty, a widely known French philosopher of the previous century, was a representative of existential phenomenology, built upon the philosophical doctrines of Husserl and Heidegger. His philosophical vision also influenced such fields as hermeneutics, then structuralism, and finally poststructuralism, and later the theory of symbols [6; 190].

Maurice Merleau-Ponty considered a film as not solely a sequence of images but as a temporal form. Each film presents a narrative that connects a series of events with its characters. A film conveys drama not only through words, as literature does, but through visual and auditory means captured on screen. This effect supports a specific realism inherent in cinema. The actors perform in a natural manner and the script maintains plausibility, because the power of reality communicated through the screen exposes any stylisation immediately [7; 99]. This means that people understand the significance of cinema through their own perception and thus a film is not conceived but perceived. Therefore, in cinema, the expression of the human face can be so convincing and captivating; it not only conveys the character's thoughts as novels have done for many years but also shows us their actions. Cinema directly presents a unique way of human existence in the world through communication with surrounding objects and other people by means of gestures, gazes and facial expressions — elements that are key to understanding each of us. For cinema, much like modern psychology, dizziness, joy, pain, love and hatred are all different forms of behaviour [7; 100].

If philosophy and cinema converge in their perspectives and move in the same direction, this happens because philosophers and filmmakers share a common mindset and a shared understanding of the world characteristic of a particular generation. This fact further confirms that thought and technique are interconnected and, as Goethe said, what is inside finds its reflection outside. It is important to note that Merleau-Ponty's philosophical views transcend the time of his own generation, especially in his later works. In cinema, the viewer sees real objects with mimetic precision, but the film camera reflects the real life of the film-strip. To grasp the essence of the story told in a film, the mere demonstration of successive images is insufficient. To understand the plot's idea, the camera must show the actors' performance, their gestures, movements, facial expressions and the choices they make. All this evokes in the viewer what is called the *pre-reflective* or *non-reflective* ability to comprehend the director's message. Moreover, the camera can convey the aesthetic value of objects, their form, meaning and idea, which often go unnoticed in everyday life [8].

The same view was held by Gilles Deleuze, a French philosopher of the second half of the twentieth century. His philosophy can be described as diverging from the main philosophical trends of that time. Deleuze placed his aesthetic theory within the framework of *the process of creation*, which encompasses various domains, although previously Kant had regarded aesthetics as a unified and indivisible whole. The philosopher argued that sensation is the driving force of art, generated at the genetic level, sharpening sensitivity or sensuality. Moreover, he classified art as a specific kind of thinking, in contrast to philosophy, which consists of concepts. Art produces signs that stimulate the conditions of creativity; it is free from stereotypical schemes of representing the world. Sensation, preceding representation, is connected to a force acting on the body. Deleuze maintained that artists merely represent the body without its artistic content [9].

The philosophy of cinema was articulated by Deleuze in his eponymous book *Cinema*, which reflects on the influence of cinema on philosophy. Cinema possesses a logic that foregrounds fundamental concepts, such as movement or image, which make it recognisable. For Deleuze, the natural perception is of central importance, as well as the conditions of its existence — its environment and existential coordinates — that is, the point from which invisible threads emanate, connecting various subjects to the world and the degree of accessibility of this point to the world [8; 80]. Deleuze worked on developing a new methodology that would fully capture the essence of cinema, while Merleau-Ponty, in Deleuze's view, had not done so before. Merleau-Ponty's work *Phenomenology of Perception* contains an analysis of the fact that, though opposed, natural perception and cinema differ in their nature, with the former being more significant. The author argued that film projection does not reflect the horizon that influences the continuity of perception and therefore the identification of an object in cinema is lost. In other words, human perception of the world through their gaze and film projection are different phenomena. This was discussed in his works *Cinema and New Psychology*, as well as *The Visible and the Invisible* [1; 231].

At the same time, another philosopher, Henri Bergson, in his study *Creative Evolution*, approaches cinema by describing the cinematographic mechanism of conveying thought processes, calling them *instantaneous snapshots of consciousness*, drawing an analogy with the operation of the camera as an optical device. He believed that both in real life and in cinema, movement is an illusion, that is, a series of images — pictures — successively replacing each other within a time interval. German Expressionist directors used close-ups differently, which Deleuze saw as a driving force generated by light and darkness, drawing an allegory with human falling or rising. According to him, such movement, both physical and metaphorical, at the same time, holds great potential. Light on the face of a character or shadow captured in a close-up conveys their emotions and experiences more expressively than if filmed from a distance. It was from these works that Deleuze derived the concept of *the icon* which became a prototype of the *expressed* and *reflected* model [10; 222].

Both philosophy and art consider the concept of the gaze as an important factor requiring deep analysis. In turn, the theory of the gaze in cinema emphasizes that the gaze is an essential element of any film and is not merely a technical invention but a semiotic means used to convey meaning, including cultural meaning. The gaze in cinema is, first and foremost, a means of physiological reflection. The gaze is generated by a person, or more precisely, by their eyes — two physiological optical instruments given to them not only to determine whether the person is safe, but also so that the brain can derive pleasure from what is seen, granting the person pleasant feelings alongside unpleasant ones, which form into emotions and reactions. The psychophysiology of human thought, generated by what is seen, was meant to be reflected by cinema — *the cine-eye* — a one-eyed mechanical device capable of giving the world the feelings and experiences of film characters allowing to see the world through their gaze [11; 170].

Analyzing the eye and the pupil in cinema including the cine-eye — not a human representation of the universe — it can be said that both are organs that help present the world as it is. Every film reveals the surrounding reality to viewers *visually*; however, in film, the gaze is directed through the camera from a de-subjectivised source. Before examining these configurations in more detail, it is necessary to take a brief excursion into the history of the eye in early cinema and classical avant-garde film. According to Stephen Heath, *'The eye in cinema is the ideal eye, a stable and ubiquitous power over the scene, passing from the director to the spectator via the cinematographic apparatus'* [12; 32].

The eye in cinema received the name *cine-eye* from the early period of film art development. This term refers to the entire film industry today. Dziga Vertov developed the cine-eye as a film technology in the Soviet Union. This name also referred to a movement and a group that used this technique. The cine-eye served as a tool to capture what people considered inaccessible to the human eye. Films using this method did not try to imitate how the human eye sees things. This method created a new type of perception in the emerging

cinematic environment. This environment included not narrative or entertainment-based film forms but skilled acting and seemingly spontaneous moments taken from real life [13; 35].

Researchers should note the works of scholars J. Lacan, M. Foucault, and N. Luhmann when studying this field. These scholars made a breakthrough in recording *cinematic truth* and redirecting it to the recipient. In their view, cinema can convey the spirit of the time and the emotional state of the main characters. The entire cinematic world knows Dziga Vertov. People called him *the Father* of cinematographic documentary. He initiated the study of a new area in film theory known as visual anthropology. He gave many theorists and filmmakers material for further reflection [14; 127]. Researchers aimed to understand Vertov's methodology by approaching the topic from the perspective of perception and the recreation of *a three-dimensional cinematic-anthropological gaze* and its accurate transmission through the camera. Vertov himself said the following, '*I am the cine-eye*' [15; 54].

Vertov skillfully mastered the creation of a hypnotic effect, which became possible precisely due to such repetitions — in shots, editing phrases, intertitles, cuts and rhythm. Through these techniques, he created a multi-screen composition and viewers entered a trance-like state. He seemingly *sorted through* portraits taken in close-up and the cut allowed this to be done quickly producing not an informative message but a psychological emphasis [16; 1393].

Benjamin W. noted that the camera's penetration into the human world became the pinnacle of scientific and technological development of that period, as well as of cinematic art in general. Cinema significantly facilitated access to what he called *the optical unconscious perception*. Many phenomena became easier to explain as a result and Vertov's close-up, as well as the use of slow motion, freeze frames and varied camera angles, made this possible. Frame-by-frame shooting also played an important role [17; 221].

The camera made possible the prolonged observation of the female body, something that in real life was accessible only to a few. The intense male gaze, which undresses and penetrates, became a symbol of the deep, revealing and scrutinising male perspective. Such films indiscreetly exposed a fundamental truth to the public — the accessibility and impunity that classical cinema would later seek to obscure. The male gaze, powerful and all-penetrating into the depth and mystery of the female body, was later labelled as *voyeuristic*, revealing human nature and essence openly rather than narratively or metaphorically, as the camera can hold its gaze on a specific part of the body, showing that it is precisely this part which interests another character at a given moment [11; 177].

Films of German Expressionism often depicted horror alongside pleasure in a similar way and this depiction reflected in the characters' gazes. The films *The Cabinet of Dr. Caligari*, *The Street*, *Nosferatu* and others present a voyeuristic gaze, a punishing gaze, a sliding, piercing-undressing sadistic and hypnotic gaze. In most classical cinema, those punishing, direct and explicit eyes belong to an imaginary character and therefore remain disembodied, because they are shown through the camera's gaze, which acts as a two-way corridor and changes the nature, concept and roles of the watcher and the watched. Film artists see more than ordinary people. Imagination sometimes creates realistic visions. Vertov sought to present exactly that in his works — what remained inaccessible to the average *human eye* (more precisely, the brain). Vertov's cine-eye was never an abstract technical device; it always had the task of revealing not the artistic truth but the truth of life. Vertov assembled fragments and combined them with reverse sequences to cultivate in the viewer a new type of perception. Vertov believed that art should not only entertain but also educate and develop its audience. The film director sought to develop a semantic field in people. He said, '*From now on and forever I free myself from human immobility, I remain in constant motion, now approaching objects, now moving away from them, now crawling under them, now climbing on them... Now I, the camera, rush along their resultant, manoeuvre in the chaos of movement, record movement beginning with movements composed of the most complex combinations... My path leads to the creation of a new perception of the world. I decipher a world unknown to you in a new way*' [18; 17].

No less compelling for the analysis of gaze theory in cinema are the works of the French psychoanalyst Jacques-Marie-Émile Lacan, whose ideas had a significant influence on philosophy and sociology, psychoanalysis and cultural studies, film theory and art history. Lacan singled out cinema from among other art forms, since, in his view, it uniquely enabled the observation of other people's inner worlds. Numerous studies have been dedicated to exploring Lacan's concept of the cinematic gaze. Of particular interest is the essay entitled *Orthopsychic Object: Film Theory and the Reception of Lacan* by D. Copjec. In this work, the author notes that Lacan had his own distinctive views on psychoanalysis and the world of cinema more broadly. Lacan believed that all our private thoughts and actions are constantly monitored and exposed within the public sphere and that the words used by members of society to communicate do not convey the whole truth.

However, the gaze — especially the cinematic gaze — according to film theory, is capable of revealing much more [17; 53].

In the 1970s and 1980s, film theory significantly *processed* Freud's ideas on the gaze. On the one hand, the so-called poststructuralist Jacques Lacan and, on the other hand, Jeremy Bentham's theory of the panopticon, created a new version of the gaze, identifying the eye as the climactically privileged point of convergence of gazes articulated within the frame, framing and editing [11; 172]. The product of the activity of the film camera and those who *operate* it — the cinematographer, director and indirectly the actor whom the camera follows — ultimately becomes the film projected onto the screen, which Lacan saw as a mirror; that is, in Lacan's more radical understanding, the screen is conceived as a mirror reflecting the inner states of the plot's characters. Lacan believed that although the gaze was conceived as a metapsychological concept central to describing the psychic interaction of the subject with the cinematic apparatus, the concept was formulated in such a way that any psychic interaction became redundant. His intervention in the fundamental principles of film theory amounted to a decision to separate everything that existed in earlier film theory and to create new rules, just as he did in his own views on psychoanalysis. D. Copjec argues that it was precisely through the concept of the apparatus — economic, technical, ideological — that the institute of cinema was to realize a rupture between contemporary film theory and its past [19; 55].

This rupture meant that cinematic representation was no longer regarded as an explicit or distorted reflection of a preceding and external reality, but rather as one of many social discourses that help construct reality and the spectator's subjectivity. Through this connection, the subject is compelled to accept and recognize themselves within the representations of the social order as their own. Ultimately, Lacan concluded that the screen functions as a mirror. The representations generated by films, the images presented on the screen, are taken by the subject as their own and the subject's self-image can relate either to the image of the subject itself or to an image belonging to the subject. Lacan argues that it is precisely this aspect that allows the subject to see in any representation not only a reflection of themselves but also a reflection of themselves as the master of all their inquiries. This imaginary relation leads to the subject becoming the master of the image. This understanding reconciled film theory with the characteristic impression of the film's reality [20; 58].

At the same time, the sense of reality arises because the subject perceives the image as a complete and sufficient representation of themselves and their world — that is, the subject is satisfied having found an adequate reflection on the screen. The *effect of reality* and *the subject* denote the same resultant impression: the image helps make the subject fully visible to themselves — the subject reinterprets as their own the concepts that were previously constructed by others [19; 58]. The gaze is always the point at which identification must occur and since the gaze is always conceptualized within the geometric perspective of the depicted, wherein the picture becomes fully and undistortedly visible, the eyes consistently retain the sense that they are the point where meaning and being coincide. The subject emerges by identifying with the image and the brain determines the object [19; 60].

The difference between the orthopsychic relation and the panoptic is defined by the fact that the objective gaze allows thought to become secret — that is, it enables thoughts to remain hidden even under the most scrutinizing attention [19; 60]. Thus, Lacan sketches a picture that sharply contrasts with what is presented in film theory: in his theory, the viewer is capable of independently attributing meaning to things and perceiving even what is, in fact, devoid of any inherent meaning. In reality, according to film theory, the following occurs in any film: the camera shows the viewer what the character sees, compelling the viewer to become part of the character's gaze and prompting the viewer to anticipate the character's subsequent actions. This heightens the plot's tension and anchors the viewer to the screen — a mechanism exploited by the screenwriter and director, but not by the character, who merely performs what the screenwriter devised and what the camera, through the cinematographer, must capture. The film's action unfolds according to the screenwriter's plan, yet a false illusion is created that the character acts independently. The screenwriter, like a puppeteer, *leads* the director; the director *leads* the cinematographer; the cinematographer *leads* the character; the character *leads* the viewer. The viewer sees through their own eyes and builds their own perspective based solely on the character's actions, genuinely believing themselves to be engaged in *the game*. Lacan calls this mechanism a trap, thereby sparking debate among critics and provoking resistance from proponents of classical theory.

Lacan was well-versed in phenomenological issues. He considered the screen to be a mirror [19; 53], having developed his own theory of perceiving the surrounding world. According to him, to have knowledge of what occurs on the screen means attempting to perceive the characters as holding opinions about their mir-

ror-like alter egos. Here the concept *I* is the spectator, while the character is *the Other*, who is seen, perceived and analysed by the eye, as Lacan's theory suggests. Renata Salecl interpreted this concept from Lacan's theory as a symbolic structure in which the subject is constantly involved. She argues that this structure is not purely psychic; it is an external universe of symbolic codes that radically affect our psychic experience. She warns against two errors: the internalization of *the Big Other* as a mere psychological phenomenon and the externalization of *the Big Other* as reducible to social institutions [20; 166]. Thus, it can be asserted that Lacan's conceptualization of *the Big Other* was presented by the scholar to analyse the potential power he associated with *the impenetrable* or *dark gaze* belonging to each spectator — hidden from others, invisible to the rest and analysed internally [11; 207].

While Dziga Vertov's approach was open, accessible, straightforward and clear to everyone, Lacan's perspective was, on the contrary, closed, secretive and concealed. The French philosopher, historian and cultural theorist Michel Foucault introduced a new dimension of the gaze in film production to art criticism. Specifically, Foucault proposed to recognize and analyse the gaze as vigilant and tenacious — the gaze of power, which, as Foucault argued, emerges from nowhere yet becomes all the stronger for it. This gaze acts like an all-seeing eye penetrating and monitoring everything happening both in real and virtual spaces [12; 207].

The vigilant gaze, therefore, is a gaze of scrutiny that operates in a mode of dominance. It is controlling and commanding, all-consuming and penetrating. It is not localized or focused on a single point, nor is it aimed at evaluating a specific individual. Foucault considered it a historical chronicle, while Lacan viewed it as a structuring record maintained by a single *apparatus* with numerous branches extending in various directions towards a target, gathering information and then returning to the origin to create a comprehensive picture — a reflection of the result of analysis. The latter conception is more precise, as it closely resembles the functioning of the film camera as a device that allows the physical gaze to be filtered through the prism of analytical thinking. In this process, the viewer becomes an *écran-retina*, upon which the vigilant gaze paints an image refracted through their own perception.

The concept of *the phantasm* somewhat resonates with this idea, since the cognitive-analytical process in both cases operates solitarily. On such a *retina* the image is already supplemented by the imaginative owner of the gaze, launched as a signal toward its target; consequently, it varies in form and structure for each viewer but remains real to them. Lacan and his followers adhered to a theory of cinema in which reality was paradoxical because, in their view, it was created through a synthesis of the imaginary and the symbolic and therefore both had and did not have boundaries. The philosopher believed that the signal coming from the point of investigation itself became the experiencing gaze for the sender; accordingly, the object under scrutiny *looks back* at its opponent. From the standpoint of relativity theory, this assertion appears scientifically grounded and justified, since in Lacan's theory, the object and subject constantly switch places. Humans, being voyeuristic and scopophilic by nature regardless of their gender, believe they control their gaze. However, Lacan argues otherwise—the gaze controls the people. The materiality of existence, or the Real in his terms, always overcomes and disrupts meaning and significance that arise within the symbolic order.

Foucault presents a completely different point of view. For him, it is crucial to understand the essence of the gaze problem and to analyse how the eye always investigates what it sees owing to the image being transmitted to the brain for analysis. Foucault believes that the picture seen by the eyes itself influences the interpretation of the received information, while the brain, like the eyes and similar to cameras, records a certain established, immutable spectacle — a spectacle framed from predetermined angles and positions [21; 142]. Clearly, it is necessary to explore how Michel Foucault formulates the problem of visualization in his perspective. The year 1971 was marked by his lecture in Tunis, where he discussed the issues and nuances of *Manet's Painting* [22; 17]. Michel Foucault expressed his attachment to painting as follows, '*What I truly like about painting is that it requires careful looking. In that, I find rest. It is one of the few things I could write about for pleasure, without any quarrels or conflicts. I believe I have no tactical or strategic relation to painting*' [23; 13].

Foucault approached painting purely from a philosophical perspective, regarding it as a source of a distinct form of knowledge. According to Foucault, Édouard Manet possessed the ability to convey his *supernatural* vision of objects and subjects within the world through his canvases. His eye acted as a transformative conduit, channeling the depicted imagery into his cerebral processes, thereby rendering it *magical*. Manet stood at the threshold of Impressionism, embodying a unique transitional layer in art history — a singular stratum that bridged tradition and innovation. This was primarily due to his manipulation of material qualities in his works, which engaged with the very foundations of Western painting dating back to the Quattro-

cento, thereby laying the groundwork for the advent of Impressionism [23; 22]. The painting *The Execution of Maximilian* exemplifies Manet's removal of physical spatial distance within the pictorial plane [23; 43].

Simultaneously, in *The Waitress with Beer Glasses*, Foucault discerns a latent interplay between the visible and the invisible, '*...the gazes within the painting are directed towards the invisible, which remains unmentioned on the canvas; they merely gesture in opposite directions—towards that which defies visualization, as it exists beyond the plane of the painting—while other gazes turn conversely. On both sides of the canvas unfold two events observed by the figures, yet the painting itself, instead of revealing what they behold, conceals and obscures it. The surface of the painting, on both its recto and verso, does not serve as a locus for manifest visibility; rather, it accentuates the invisibility of that which captures the attention of the depicted subjects*' [24; 45].

According to Michel Foucault, the work of Édouard Manet restores a sense of freedom to the viewer, encouraging a departure from habitual, idealized modes of perception and prompting exploration from new visual perspectives. When an individual observes a painting as a tangible object, their capacity to perceive the painting itself is diminished. As long as the object remains unseen, it exists within the realm of the imaginary [25; 154]. Foucault advocated for a movement toward equivalence, aspiring to a form of representational scenography and descriptive writing [26; 116]. He placed particular emphasis on the function of the gaze as a mode of deciphering and on the analysis of the act of interpretation, '*The perception of the world by others cannot be compared to my own perception of the world: my experience is unique, for I live it from within and from this internal perspective, it possesses an ontogenetically singular power. It is precisely this faculty that enables me to penetrate to the essence of things and, thereby, to transcend the confines of my own states of consciousness—grounded in inner experience, that is, in my own perception...*' [27; 87].

Thus, Michel Foucault's renowned theoretical conceptualization of the *panopticon* as a model of society and subjectivity both converges with and, in certain respects, diverges from Lacanian theory. According to Foucault, individuals have so deeply internalized and integrated the gaze of the *Other* into their subjective experience that the system no longer requires the actual presence of an overseeing figure. The mere possibility that society may be observed at any moment renders its members' hostages to this regime — even in the absence of a watcher or supervisor. The panoptic gaze emphasizes the sheer *existence* of surveillance rather than the act of observation itself. The flow of power, in this context, is predominantly unidirectional and within cinematic discourse, such an all-pervasive gaze is more commonly associated with discipline or self-surveillance than with voyeurism or the intrusion into private spheres. Foucault captured this notion in his famous assertion, '*Today's society is not one of spectacle, but of surveillance. People are no longer positioned in the stands of an amphitheater or on stage, but are embedded within the machinery of the panopticon, subjected to manifestations of power that assert themselves autonomously, as each person becomes a cog in the machine*' [28; 317].

The German sociologist Niklas Luhmann, a seminal figure in twentieth-century sociology and the creator of an original systems theory of society, developed a particular conception of power that he would later articulate within his theoretical framework on art, which included cinema as one of its expressive forms. Luhmann viewed art not as a novel but rather as an eternal medium of communication. Drawing on the perspective of Enlightenment-era painter Jonathan Richardson, Luhmann formulated his understanding of art as a means of revealing that which was previously unseen. Moreover, he attributed to painting the characteristics of non-verbal communication, devoid of linguistic features — implying that the viewer perceives only what they are inclined to see, regardless of the artist's intended message. Despite this stance, art, in his view, necessarily involves two fundamental stages: observation and reproduction. The artist observes forms or individuals, interpreting their poses as indicative of particular desires and in the act of reproduction transfers these observations onto the canvas with precision, thereby guiding the viewer toward the intended vision. The filmmaker, Luhmann argues, functions in much the same way. In his reflection on contemporary cinema, Luhmann classifies it as a form of *imaginary reality* insofar as it is no longer grounded in raw actuality, as it was in the work of Dziga Vertov, but rather constructed according to a script—first imagined by the screenwriter and shaped by their desires and then interpreted by the director through the mediation of technical instruments, foremost among them the cinematic camera.

Luhmann, for his part, offers a functional analysis of perception, likening each frame of a film to a painter's canvas, without aspiring to formulate a new or as-yet-undeveloped aesthetic theory. Rather, he merely exposes the internal logic of a system that operates independently of external influences, constructing it within the framework of communicative postulates and non-verbal verbalisation. Thus, one may conclude that the concept of the gaze occupies a central position in both philosophy and art, as evidenced by the works

of M. Merleau-Ponty, G. Deleuze, D. Vertov, J. Lacan, M. Foucault, and N. Luhmann, all of whom devoted critical attention to the phenomenology of seeing. This body of thought enables the formulation of a philosophy of the gaze as a foundational element of cinematography—an early twentieth-century technical invention capable of becoming a unique transformer of cultural meaning and a vessel for the eternal dimensions of human existence.

Conclusion

The research conducted has revealed the multidimensional nature of cinema's visual language as a distinctive form of cultural and philosophical reflection. The cinematic gaze, far from being a mere technical device, emerges as a philosophically charged element of visual narration that exerts a profound influence on sensory perception, image interpretation and the formation of viewer identity. An analysis of cinematic visual tools through the lens of phenomenology of perception and visual anthropology has demonstrated that cinema does not merely reflect reality, but actively participates in its construction. The camera, acting as a mediator between the viewer and the screen space, establishes specific regimes of vision within which hierarchies of meaning, social roles and bodily representations are structured. These visual strategies shape not only the viewer's emotional response but also their normative perception of space, time and corporeality.

The study confirms the hypotheses that cinematic visual techniques—close-ups, camera angles, camera movement and editing strategies—not only shape cognitive and affective perception but also influence processes of symbolic identification, socialization and the reproduction of cultural norms. Cinema thus becomes a space where the visual intersects with the philosophical and the sensory engages with the ideological. The particular value of this research lies in its interdisciplinary methodology, which integrates elements of phenomenology, visual anthropology, film theory, and social philosophy. This framework allows for a more nuanced analysis of visual imagery as a form of cultural articulation and critical interpretation of reality. The findings of this study can be applied in film theory, cultural criticism, media education and in visual storytelling practices aimed at creating meaningful and ethically charged imagery. In this way, the research not only unveils the philosophical potential of cinema but also lays the groundwork for further inquiry into visual representation as a key mechanism in shaping contemporary social experience.

References

- 1 Делез Ж. Кино / Ж. Делез. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2013. — 560 с.
- 2 Mulvey L. Fetishism and curiosity / L. Mulvey. — USA: Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press and BFI Publishing, 1996. — 198 p.
- 3 Марков Б.В. Философская антропология. Очерки истории и теории / Б.В. Марков. — СПб.: Лань, 1997. — 380 с.
- 4 Корте Г. Введение в системный киноанализ / Г. Корте. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — 360 с.
- 5 Зефирова Т.Л. Физиологические основы мышления / Т.Л. Зефирова. — Казань: КФУ, 2015. — 42 с.
- 6 Морель П. Французская философия и эстетика XX века: А. Бергсон, Э. Мунье, М. Мерло-Понти / П. Морель. — М.: Искусство, 1995. — 269 с.
- 7 Morleau-Ponty M. Le cinema et la Nouvelle Psychologie / M. Morleau-Ponty // Sens et non-sens. — Paris: Nagel, 1948. — P. 97-122.
- 8 Штейнер Р. Очерк теории познания Гегелевского мировоззрения, составленный принимая во внимание Шиллера [Электронный ресурс] / Р. Штейнер // Полное собрание сочинений. — Режим доступа: <http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Steiner&go=page&pid=2&ysclid=ltjy35kt4948133322>
- 9 Daniel S. Gilles Deleuze [Electronic resource] / S. Daniel, J. Protevi, D. Voss // Stanford Encyclopedia of Philosophy / Eds. N. Edward, U. Nodelman. — Access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/deleuze/>.
- 10 Carbone M. The Philosopher and the Moviemaker. Merleau-Ponty and Cinema Between Historical Convergence and Ontological Novelty / M. Carbone // Corporeity and Affectivity. — Leiden, Boston. — 2014. — P. 219-232.
- 11 Эльзессер Т. Теория кино. Глаз, эмоции, тело / Т. Эльзессер, М. Хегенер. — СПб.: Сеанс, 2016. — 440 с.
- 12 Heath S. Narrative Space. Questions of Cinema / S. Heath. — London: Macmillan, 1981. — 260 p.
- 13 Мыльников Д. Ю. «Кино-Глаз»: концепция условности в документалистике Дзиги Вертова / Д. Ю. Мыльников // Вестник ВГИК. — 2017. — Т. 9, № 2. — С. 34-44.
- 14 Александров Е.В. Предыстория визуальной антропологии: первая половина XX в. / Е.В. Александров // Этнографическое обозрение. — 2014. — № 4. — С. 127-140.
- 15 Вертов Д. Статьи, дневники, замыслы / Д. Вертов. — М.: Искусство, 1966. — 327 с.

- 16 Головнев И.А. Визуальная антропология Дзиги Вертова / И.А. Головнев // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. — 2019. — Т. 64, № 4. — С. 1386–1403.
- 17 Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Учение о подобию / В. Беньямин. — М.: РГГУ, 2012. — 245 с.
- 18 Michelson A. Dziga Vertov — Kino-Eye / A. Michelson. — Los Angeles: University of California Press.
- 19 Коптжек Д. Ортопсихический предмет: теория кино и прием Лакана / Д. Коптжек // Материалы конференции «Теория кино и кризис в теории». — Париж, 1988. — С. 53–71
- 20 Калина Н.Ф. Основы психоанализа / Н.Ф. Калина. — М.: Рефл-бук, 2001. — 352 с.
- 21 Автономова Н.С. Концепция «археологического знания» М. Фуко / Н.С. Автономова // Вопросы философии. — 1972. — № 10. — С. 142–150.
- 22 Аронсон О. Язык времени. Жиль Делез. Кино / О. Аронсон. — М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2004. — 318 с.
- 23 Фуко М. Живопись Мане / М. Фуко. — СПб.: Владимир Даль, 2011. — 232 с.
- 24 Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии / Р. Барт. — М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2011. — 272 с.
- 25 Перре К. Модернизм Фуко / К. Перре // Искусство и литература: Франция — Россия — Германия на рубеже XIX–XX веков. — М.: ОГИ, 2006. — С. 148–165.
- 26 Визгин В.П. Мишель Фуко-теоретик цивилизации знания / В.П. Визгин // Вопросы философии. — 1995. — № 4. — С. 116–126.
- 27 Мерло-Понти М. Видимое и невидимое / М. Мерло-Понти. — Минск: Изд-во «Логвинов», 2006. — 400 с.
- 28 Фуко М. Надзирать и наказывать / М. Фуко. — М.: Ad Marginem, 1999. — 317 с.

Е.Ю. Алейникова, Т.Ю. Лифанова, С.А. Лифанов

Киноөнердегі көрнекі антропология және көзқарастың феноменологиясы

Зерттеу кинематографиялық тәжірибенің белсенді қатысушысы ретінде көрерменді қабылдауға баса назар аударатыны, кино өнеріндегі көрнекі антропология мен көзқарас феноменологиясының өзара әрекеттесуіне арналған. Қазіргі заманғы көрнекі технологиялар субъективті қабылдаудың маңыздылығын арттырады, ал феноменологиялық тәсіл кинообраздардың көрерменге қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты — кинематографиялық құралдардың кеңістікті, уақытты және дүниені қабылдауын қалай қалыптастыратынын талдау. Зерттеу көрнекі элементтердің мәдени сәйкестікті қалыптастыруға әсерін және көрнекі шешімдер арқылы билікті қабылдауды талдау сияқты аспектілерді қамтиды. Әдістеме тақырыпты жан-жақты қарастыруды қамтамасыз ететін феноменологияны, көрнекі талдауды және антропологиялық тәсілді біріктіреді. Зерттеудің жаңалығы киноның көрнекі стратегияларын және олардың шындықты қабылдауға әсерін талдауға пәнаралық көзқараста жатыр. Нәтижесінде кино әлемді тек бейнелеп қана қоймай, әлеуметтік нормалар мен сәйкестіктерді қалыптастыруда белсенді рөл атқаратынын көрсетеді. Камера пассивті құрал ретінде емес, мағынаны қалыптастыру процесінде белсенді қатысушы ретінде әрекет етеді. Зерттеу киноөнер мамандарына, медиа оқытушыларына және мәдениет зерттеушілеріне көрнекі практикаларды және олардың аудиторияға әсерін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: көрнекі антропология, феноменология, көзқарас, киноөнері, қабылдау, дүние, кинематографиялық кеңістік, мәдени сәйкестілік, көрнекі стратегиялар, уақыт феноменологиясы.

Е.Ю. Алейникова, Т.Ю. Лифанова, С.А. Лифанов

Визуальная антропология и феноменология взгляда в киноискусстве

Данное исследование посвящено взаимодействию визуальной антропологии и феноменологии взгляда в киноискусстве, акцентируя внимание на восприятии зрителя как активного участника кинематографического опыта. Современные визуальные технологии усиливают значимость субъективного восприятия, а феноменологический подход позволяет глубже осмыслить, каким образом кинообразы воздействуют на зрителя. Целью работы является анализ того, как кинематографические средства формируют восприятие пространства, времени и телесности. Исследование охватывает такие аспекты, как влияние визуальных элементов на конструирование культурных идентичностей и анализ восприятия власти через визуальные решения. Методология объединяет феноменологию, визуальный анализ и антропологический подход, что обеспечивает комплексное рассмотрение темы. Новизна исследования заключается в междисциплинарном подходе к анализу визуальных стратегий кино и их влияния на восприятие реальности. Результаты показывают, что кино не просто отражает мир, а активно участвует в формировании социальных норм и идентичностей. Камера выступает не как пассивный инструмент, а как активный участник в процессе смыслообразования. Исследование может быть полезным

для практиков кино, преподавателей медиа и культурных исследователей, стремящихся к более глубокому пониманию визуальных практик и их воздействия на аудиторию.

Ключевые слова: визуальная антропология, феноменология, взгляд, киноискусство, восприятие, телесность, кинематографическое пространство, культурная идентичность, визуальные стратегии, феноменология времени.

References

- 1 Deleuze, G. (2013). *Kino* [Cinema]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 2 Mulvey, L. (1996). *Fetishism and Curiosity*. Indiana University Press and BFI Publishing.
- 3 Markov, B.V. (1997). *Filosofskaia antropologiya. Ocherki istorii i teorii* [Philosophical Anthropology: Essays on History and Theory]. St. Petersburg: Lan [in Russian].
- 4 Korte, G. (2018). *Vvedenie v sistemnyi kinoanaliz* [Introduction to Systemic Film Analysis]. Moscow: Higher School of Economics Publishing House [in Russian].
- 5 Zefirov, T.L. (2015). *Fiziologicheskie osnovy myshleniya* [Physiological Foundations of Thinking]. Kazan: Kazan Federal University [in Russian].
- 6 Morel, P. (1995). *Frantsuzskaia filosofiya i estetika XX veka: A. Bergson, E. Mune, M. Merlo-Ponti* [French Philosophy and Aesthetics of the 20th Century: A. Bergson, E. Mounier, M. Merleau-Ponty]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 7 Merleau-Ponty, M. (1948). Le cinéma et la Nouvelle Psychologie. In: *Sens et non-sens* (pp. 97–122). Nagel [in French].
- 8 Steiner, R. (2024). Oчерк teorii poznaniia Getevskogo mirovozzreniya, sostavlenyi primaia vo vnimanie Shillera [An Outline of the Theory of Knowledge According to the Goethean Worldview, with Consideration of Schiller]. *bdn-steiner.ru*. Retrieved from <http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Steiner&go=page&pid=2&ysclid=ltljv35kt4948133322> [in Russian].
- 9 Daniel, S., Protevi, J., & Voss, D. Gilles Deleuze. Stanford Encyclopedia of Philosophy. N. Edward, U. Nodelman (Eds.). *plato.stanford.edu*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/deleuze/>.
- 10 Carbone, M. (2014). The Philosopher and the Moviemaker: Merleau-Ponty and Cinema Between Historical Convergence and Ontological Novelty. *Corporeity and Affectivity*. (pp.219–232).
- 11 Elsaesser, T., & Hagener, M. (2016). *Teoriia kino. Glaz, emotsii, telo* [Film Theory: Eye, Emotion, Body]. St. Petersburg: Seans [in Russian].
- 12 Heath, S. (1981). *Narrative Space. Questions of Cinema*. Macmillan.
- 13 Mylnikov, D.Yu. (2017). «Kino Glaz»: kontseptsii uslovnosti v dokumentalistike Dzigi Vertova [“Kino-Eye”: The Concept of Convention in Dziga Vertov’s Documentary Filmmaking]. *Vestnik Vserossiiskogo gosudarstvennogo instituta kinematografii — Bulletin of the Gerasimov All-Russian State Institute of Cinematography*, 9, 2, 34–44 [in Russian].
- 14 Aleksandrov, E.V. (2014). Predystoriia vizualnoi antropologii: pervaiia polovina XX v. [Prehistory of Visual Anthropology: The First Half of the 20th Century]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic Review*, 4, 127–140 [in Russian].
- 15 Vertov, D. (1966). *Stati, dnevniki, zamysly* [Articles, Diaries, Projects]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 16 Golovnev, I.A. (2019). Vizualnaia antropologiya Dzigi Vertova [Visual Anthropology of Dziga Vertov]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriia — Saint Petersburg University Journal. History Series*, 64, 4, 1386–1403 [in Russian].
- 17 Benjamin, W. (2012). *Proizvedenie iskusstva v epokhu ego tekhnicheskoi vosproizvodimosti. Uchenie o podobii* [The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility. The Doctrine of Similarity]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet [in Russian].
- 18 Michelson, A. (1984). *Dziga Vertov — Kino-Eye*. Los Angeles: University of California Press.
- 19 Koptzhek, D. (1988). Ortopsihicheskii predmet: teoriia kino i priem Lakana [The Orthopsychic Object: Film Theory and Lacan’s Reception]. *Proceedings from Teoriia kino i krizis v teorii — Film Theory and Crisis in Theory*. (pp. 53–71). Paris [in Russian].
- 20 Kalina, N.F. (2001). *Osnovy psikhoanaliza* [Basics of Psychoanalysis]. Moscow: Refl-book [in Russian].
- 21 Avtonomova, N.S. (1972). Kontseptsiiia «arkheologicheskogo znaniia» M. Fuko [The Concept of “Archaeology of Knowledge” in M. Foucault’s Works]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 142–150 [in Russian].
- 22 Aronson, O. (2004). *Yazyk vremeni. Zhil Delez. Kino* [The Language of Time. Gilles Deleuze. Cinema]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 23 Foucault, M. (2011). *Zhivopis Mane* [Manet’s Painting]. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 24 Barthes, R. (2011). *Camera lucida. Kommentarii k fotografii* [Camera Lucida. Commentary on Photography]. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
- 25 Perret, C. (2006). Modernizm Fuko [Foucault’s Modernism]. *Iskusstvo i literatura: Frantsiia — Rossiia — Germaniia na rubezhe XIX-XX vekov — Art and Literature: France — Russia — Germany at the Turn of the 19th–20th Centuries*. Moscow [in Russian].
- 26 Vizgin, V.P. (1995). Mishel Fuko-teoretik tsivilizatsii znaniia [Michel Foucault — Theorist of the Civilization of Knowledge]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 4, 116–126 [in Russian].

- 27 Merleau-Ponty, M. (2006). *Vidimoe i nevidimoe* [The Visible and the Invisible]. Minsk: Logvinov Publishing [in Russian].
28 Foucault, M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat* [Discipline and Punish]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].

Information about the authors

Aleinikova Elena — Master of Science (M.Sc.), Doctoral Candidate, A.S. Griboyedov Moscow University, Moscow, Russian Federation, <https://orcid.org/0009-0008-4436-2106>.

Lifanova Tatiana — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2269-1255>.

Lifanov Sergey — PhD student in the Department of Philosophy, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2716-4254>.

Шамс. А. Бунятова*

*Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
(E-mail: shams.bunyatova@gmail.com)*

Коллективные заблуждения и механизмы введения в заблуждение: от типологии ошибок Джона Локка к современной эпистемологии

Известно, что с XX века в области социальной эпистемологии коллективистская трактовка понятия истины стала приоритетной по сравнению с индивидуалистской. Таким образом, можно сказать, что это был ответ на односторонне-эгоцентрический подход, пропагандируемый модернизмом. С этой точки зрения не только понятие истины, но и такие явления, как заблуждение, ложь и ошибка, стали оцениваться не как результат мыслительных операций одного человека, а как заблуждение общества в целом. В частности, оценка истины как явления, которое не открывается, а создается, побудила философов заново проанализировать истоки понятия ошибки и рассмотреть роль не только интеллектуальных, но и иных сил (религиозных, политических и т.д.). В этом смысле подход Джона Локка, как одного из первых философов, подчеркнувшего социальный и коллективистский характер ошибки, и расширение его позиции, а также синтез с идеями современных философов, является центральным аргументом статьи. Взгляды Джона Локка, предполагающие различные типы когнитивных ошибок, в основном противопоставляются идеям таких философов, как М. Фуко, Б. Латур и Р. Проктор. В статье специально рассматриваются взаимоотношения между такими понятиями, как механизмы убеждения как источники ошибок, активные и пассивные формы невежества, агногенез, режимы истины, интеллектуальная лень и вводящие в заблуждение истины. Перечисленные понятия в основном оцениваются как методы обмана и средства извлечения выгоды из обмана общества.

Ключевые слова: заблуждение, истина, невежество, вера, свидетельство, агнатология, режимы истины, социальная эпистемология, психология толпы, перспективизм, объективность.

Введение

Известно, что эпистемология — это раздел философии, который занимается природой, происхождением, пределами и методами получения знаний. Одной из важнейших тем эпистемологии является интерпретация понятия истины, его определение, определение ее критериев, а также выявление ошибок и заблуждений, которые считаются антиподом истины, и поиск способов борьбы с ними. Если обратиться к истории философии, то увидим, что существует множество подходов к тому, что такое знание или истина. Однако следует подчеркнуть один момент: особенно начиная с Декарта, эпистемология основывалась на индивидуалистической, эгоцентрической тенденции. Если мы рассмотрим неэгоцентрические подходы, такие как натуралистическая эпистемология, то она, по-видимому, все еще игнорирует важность социального взаимодействия в понимании природы и ценности знания [1]. Согласно позиции Декарта, знание-истина начинается с существования индивидуальной мысли и самого человека как ее субъекта. В этом смысле в более поздние периоды достижение истины фактически не оценивалось как коллективное усилие, а как результат чисто индивидуальной деятельности. Конечно, хотя были исключения, такие как Бэкон, Локк и Юм, взгляды, подчеркивающие роль социальных влияний в анализе отношений истины и заблуждения, начали появляться на эпистемологической сцене в основном со второй половины 20-го века. Так, Юм признавал, что мы в основном доверяем показаниям других, их утверждениям об истине. Однако это доверие «не возникает из какого-либо принципа, кроме наших наблюдений, основанных исключительно на правдивости утверждений людей и соответствии этих утверждений фактам». В этом смысле, по Юму, свидетельство можно считать истинным, особенно если у нас есть индуктивные доказательства, основанные на наблюдениях и памяти [2; 74]. С другой стороны, если мы посмотрим на «идолов», которых Бэкон упоминал как типы заблуждений, то мы увидим, что он снова подчеркивает роль элементов социального влияния, исходящих из общества, которые блокируют истину, то есть такие препятствия, как предрассудки, догмы и языковые заблуждения. В философии Локка можно наблюдать, что и экономическая зависимость, и господствующая идеология и администраторы вызывают общественные заблуждения

* Автор-корреспондент. E-mail: shams.bunyatova@gmail.com

одинаково. Однако, как уже отмечалось, интерпретация отношений истины и лжи в социальном контексте с XX века стала предметом изучения в рамках социальной эпистемологии. В целом можно сказать, что социальная эпистемология является своего рода вызовом фундаментальным концепциям классической эпистемологии, таким как индивидуализм, объективность и абсолютизм. В этой связи Элвин Голдман выделяет три ветви социальной эпистемологии: ревизионизм, протекционизм и экспансионизм. Ревизионистский подход, требующий пересмотра основных понятий классической эпистемологии, рассматривает знание как институциональное убеждение, а истину как социальный институт и подчеркивает, что эпистемическими агентами являются не индивиды, а общество. В статье основное внимание будет уделено интерпретации взглядов Локка в соответствии с концепциями истины-лжи, описанными ревизионистским направлением.

Поскольку человек является социальным существом, нелогично думать о нем вне общества и сетей зависимости, установленных между людьми. Люди взаимосвязаны практически во всех областях, и вопросы истины и лжи являются частью этих связей. С этой точки зрения социальная эпистемология является областью, которая изучает, как социальные отношения и взаимодействия влияют на эпистемические качества индивидов и групп. В этом контексте одним из важнейших вопросов, находящихся в центре внимания социальной эпистемологии, является определение эпистемологических характеристик свидетельств и разногласий. Под свидетельством понимаются наши знания о мире и его объектах, основанные на взглядах и мнениях других людей, выраженных устно или письменно. Без участия других наши знания об истории, науке, космосе, повседневных событиях, а также об интеллектуальных и практических концепциях были бы крайне ограничены. Однако возникает вопрос, при каких обстоятельствах и условиях мы можем придать положительный эпистемический статус свидетельству других? С другой стороны, независимо от того, насколько большое значение мы придаем мнению других, иногда возникают разногласия, которые мы игнорируем или отрицаем, особенно во время дискуссий об устоявшихся убеждениях (политических, философских, религиозных и т.д.). В рамках рассмотрения вышеупомянутых проблем с точки зрения коллективной эпистемологии, агнотологии, эпистемической несправедливости и эпистемической демократии ключевое внимание следует уделять таким концепциям, как свидетельство и передача знаний, эпистемическая зависимость, агнотология, эпистемическая несправедливость, эпистемическая демократия, коллективная рациональность и когнитивные предубеждения. [1; 102].

В классической эпистемологии истина определяется как «обоснованное истинное убеждение». С этой точки зрения, для анализа отношений истины и заблуждения у Локка с социальной точки зрения необходимо обратиться к концепции силы веры (belief strength). Другими словами, статья посвящена применению классического определения истины к понятию заблуждения и исследует, каким образом социальные факторы влияют на такие элементы, как обоснование и убеждение.

Материалы и методы

Статья основана на методе сравнительного анализа и синтеза. Взяв за основной источник типологию заблуждений в «Опыте о человеческом разумении» Джона Локка, анализируются и сопоставляются мысли современных философов о знании, вере, незнании и власти с точки зрения соотношения истины и заблуждения. При этом в статье делается попытка объяснить не только индивидуальные, но и коллективные, социальные характеристики заблуждения. Ссылаясь в основном на труды таких философов, как Ф. Ницше, М. Фуко, Л. Загзебски, Э. Хоффер, Б. Латур, Н. Туана, К. Кришнамурти, Р. Проктор, рассматриваются их идеи о взаимосвязи истины и заблуждения, которые интерпретируются в соответствии с социально-философскими взглядами Локка.

Обсуждение и результаты

Джон Локк, один из важнейших философских деятелей XVII века, особенно подчеркивал социальные и практические аспекты заблуждения, сосредоточившись на роли социальных условий, искажающих мнения людей, наряду с человеческими когнитивными ограничениями, как их причиной. В целом можно сказать, что взгляды Джона Локка на заблуждение делятся на два направления. Это можно увидеть, если рассмотреть его труды «О направлении разума» и «Опыт о человеческом разумении». Во вступительном параграфе своего произведения «О направлении разума» Локк подчеркивает значение человеческой способности к пониманию и осмыслению, а также указывает на её уязвимость перед различными заблуждениями. По словам Локка, «на самом деле существует много ошибок в восприятии, которые можно устранить, но их не замечают и игнорируют.

Люди совершают много ошибок в использовании этой умственной способности... и эти ошибки мешают их прогрессу и держат их в невежестве и заблуждении на всю жизнь» [3; 22]. Локк упоминает в этом контексте два типа ошибок и заблуждений: первый — отсутствие ясных, точных понятий или идей, а второй — неполное открытие связующих идей [3; 23]. Первый тип ошибок, по Локку, связан с базовыми принципами, лежащими в основе идей. К этой категории относятся ошибочные идеи, в частности те, которые продвигаются религиозными догматистами, утверждающими, что некоторые принципы являются врождёнными. Другой вариант первого типа ошибок — формирование односторонней точки зрения. То есть «принципы, составляющие основу наших рассуждений, следует рассматривать только как часть целого, и если не принимать во внимание другие важные элементы, то их нельзя считать полными и правильными суждениями». Таким образом, точно определив и объяснив исходные рассуждения, можно переходить ко второму этапу — связи идей. Локк, более осторожно оценивающий вероятность заблуждений на первом этапе, приходит к выводу, что на втором этапе вероятность ошибки значительно ниже, поскольку способность к рассуждению редко, а иногда и вовсе не вводит в заблуждение тех, кто ей доверяет. Однако Локк, который также подчеркивает, что мы можем смириться с большой опасностью «не мыслить ясно» на втором этапе, считает, что оба типа ошибок являются взаимодополняющими и взаимоусиливающими. В этом контексте подход Локка к понятию заблуждение можно трактовать не только как результат внешних воздействий, но и как эпистемическую ошибку, являющуюся следствием слабости эпистемической структуры, неправильного установления связи между суждениями и неадекватного функционирования когнитивного процесса. Мы проанализируем подход Локка к понятию заблуждения с позиции социальной эпистемологии, опираясь на его работу «Опыт о человеческом разумении».

В частности, в работе «Опыт о человеческом разумении» Локк, анализируя соотношение истины и заблуждения, определяет заблуждение как «не недостаток наших знаний, а ошибку в нашем суждении, утверждающем как истинное то, что не является истинным» [4; 703]. Подчеркивая роль социальных факторов, Локк перечислил несколько типов заблуждений: заблуждения, возникающие в результате неправильного образования; широко распространённые заблуждения; заблуждения, возникающие из уважения или лояльности к правящей власти; и другие. [5; 80]. В своей книге «Словарь аргументации: Введение в изучение аргументации» французский лингвист Кристиан Плантен группирует типы аргументов, приведенные Локком, как приемы обмана, к которым люди прибегают, чтобы убедить друг друга в своей истинности или, по крайней мере, заставить замолчать тех, кто придерживается противоположной точки зрения. Локк классифицирует заблуждения под четырьмя типами риторических аргументов: *argumentum ad verecundiam*, *argumentum ad ignorantiam*, *argumentum ad hominem* и *argumentum ad iudicium*. По словам Плантена, первые три аргумента используются для оказания давления на противоположную сторону и, согласно определению риторической аргументации, следуют последовательности *logos-ethos-pathos*. Основная цель этих аргументов — ввести аудиторию в заблуждение.

Так, *ad verecundiam* означает лояльность к правящей власти: неспособность противостоять власти не доказывает, что её утверждения истинны. *Ad ignorantiam* подразумевает, что отсутствие у противоположной стороны лучшего аргумента или знаний не является доказательством правильности своей позиции. Наконец, *ad hominem* заключается в нападении на характер оппонента вместо опровержения его идей [6; 419]. Таким образом, по Локку, первые три аргумента отражают заблуждения, возникающие из уважения, подчинения и невежества, и не способствуют приобретению истинного знания. Последний метод суждения, который он называет *Argumentum ad iudicium*, является, по Локку, самым надежным путем, ведущим человека к истине [7; 56]. Источником этого является не слепая вера, не невежество и не подчинение, а способность выносить суждения на основе рационального и критического анализа, опираясь на доказательства.

По мнению Локка, как автора идеи «*tabula rasa*», заблуждения не являются врожденными концепциями в уме, но их корни следует искать в доминирующих идеологических центрах, будь то политические или научные, и в системах верований людей, которые слепо полагаются на них. Если мы посмотрим на общества XVII века, то выражение доминирующих сил, упомянутое Локком, относится не к группе экспертов и интеллектуалов в какой-то области с эпистемическим превосходством, а скорее к группе, превосходящей других с точки зрения социального статуса. «Каждый выступает против слепоты, в то время как большинство людей влюблены в вещи, которые затемняют их глаза и лишают их ум света, который ведет к науке и истине. Таким образом,

неопровержимые максимы, спорные или ложные положения, принимаемые за абсолютные истины, затемняют истину благодаря тем, кто на них полагается. Такие заблуждения обычно являются предрассудками, привитыми образованием, партийной принадлежностью, престижем, модой и личными интересами» [5; 80]. В этом смысле мы можем видеть, что основным фактором, заставляющим людей «добровольно заблуждаться», является необоснованная вера. По мнению Локка, который отмечал, что религиозные люди часто вводят других в заблуждение через подобные утверждения, выражение «Я верю, потому что это абсурдно» может показаться парадоксальным, однако с точки зрения Локка это ошибочная и иррациональная позиция. Другими словами, большинство людей, особенно в детстве, принимают идеи, которые им внушают родители, няни или доминирующие фигуры вокруг них, как если бы они были естественными и неизменными истинами. Доказать, что те, кто принимает эти принципы, ошибаются на более позднем этапе, является, пожалуй, одной из самых сложных задач. По мнению Локка, эти люди отвергают все утверждения, которые противоречат этим принципам, даже если это логически и рационально подтвержденные идеи. Напротив, они могут легко принять самые немыслимые идеи, потому что они соответствуют их принципам. Например, кто-то, воспитанный в римско-католической вере, принимает идею воплощения Бога, даже если она нелогична. Таким образом, религиозные и моральные доктрины, внушаемые детям, чье критическое мышление еще не сформировано, со временем закрепляются привычкой и постоянным обучением. В результате они становятся столь же устойчивыми, как память индивида, и воспринимаются как принципы, отделяющие правильное от неправильного, священные истины, установленные Богом, или «непогрешимые критерии истины». В этом смысле они могут принять идею, которая явно неверна, как истину, опираясь исключительно на эмоциональные основания. Локк отмечает, что такие люди готовы поверить, что даже хлеб, который они видят своими глазами, является мясом [4; 709-710]. Следуя идеям Локка, американская философ Линда Загзебски также подчеркивает роль учителей и религиозных лидеров как эпистемических авторитетов, отмечая, что их высказывания с большей вероятностью воспринимаются как истинные по сравнению с политическими авторитетами. По ее мнению, эпистемический авторитет — это нормативная сила, которая создает основания для других действовать или верить во что-то. В этом смысле религиозные органы, в отличие от политических, гораздо более могущественны, чем могут гарантировать подлинность того, что они говорят. Однако эти две силы, объединенные, могут выступать источником истинного знания и, с одной стороны, мотивировать невежество [8; 295]. В этой связи, по мнению историка Ф. Баумера, хотя Локк был хорошим христианином, это не меняет того факта, что его учение принижает сверхъестественный характер религии и изображает религию как простой набор этических норм [9].

Понятие заблуждения Локка можно сравнить с идеями Ницше, который утверждает, что метафизические заблуждения начинаются с разрыва связи между знанием и практикой. Так, мы можем найти схожие идеи у Ницше, который подчеркивает, что одним из самых страшных зол для человека, желающего познать истину, является вера в абсолютность и неизменность. По мнению Ницше, мы должны признать, что то, что мы принимаем как истину, во что мы верим, внутренне полно всевозможных потенциальных ошибок, потому что по своей природе человек склонен к власти и удержанию ее в своих руках. Таким образом, каждая идея, мысль и истина неизбежно содержит перспективистские интерпретации, отражающие определенные интересы. В этом смысле взгляды Ницше и Локка сходятся: оба считают, что мы можем критическим мышлением развенчивать устоявшиеся заблуждения, окружающие нас. Ницше сравнивает отказ от рационализированных обществом заблуждений и замену их новыми с метафорой принудительной линьки как типа естественной адаптации. Таким образом, если мы сравним взгляды обоих философов, мы можем оценить истину с конкретно-исторической точки зрения как догматы, внушаемые «сильными», а с другой стороны, с точки зрения непрерывности времени, как постоянно меняющуюся концепцию, которая адаптируется к опыту и жизни.

Вслед за Ницше уместно рассмотреть идею Локка о правящих силах, «создающих» иллюзию истины, через призму онтополитической философии Мишеля Фуко. По Фуко, истина — это понятие, которое следует рассматривать с социально-политической точки зрения, потому что она не является «ни наградой независимых умов, ни детищем долгосрочного одиночества, ни привилегией тех, кто сумел освободиться» [10; 131]. Таким образом, если мы посмотрим на философский репертуар Фуко, как и Локк, то увидим, что он объясняет концепции истины-заблуждения с позиции знания-силы. По Фуко, который утверждает, что истина не есть нечто неизменное, абсолютное или универсальное, она

формируется с социально-исторической точки зрения на основе «режимов истины». По мнению Фуко, утверждающего, что отношение власти и знания (здесь истины) неразрывно, они всегда порождают друг друга, становятся причиной друг друга. Особое значение Фуко придает понятию диспозитиву (или аппарату), который возникает в этом процессе. Он оценивает диспозитивы как сеть отношений, состоящую из разнородных элементов, от архитектурных сооружений, сохраняющих истину власти и подчиняющих ей людей, до философских и моральных принципов [11; 118]. По мнению Фуко, диспозитивы, в отличие от эпистемы, которую он в основном рассматривает как тип теоретического и научного знания, содержат не только дискурсивные, но и материальные, институциональные элементы. Иными словами, Фуко определяет их как механизм убеждения, создающий истину власти, определяющий своего рода условия существования людей, и заявляет, что все, что не похоже на предлагаемую истину, не соответствует ей, является ложью. По нашему мнению, это похоже на метафору «скрытой руки», которая определяет динамику деятельности не только в экономической сфере, но и в других областях. Таким образом, люди впадают в систематическое заблуждение, потому что не представляют или даже не могут представить себе ничего, кроме обещанной реальности.

Таким образом, поскольку режимы истины определяют критерии различения истины и лжи, в конечном итоге принимается, что источником барьера между истиной и ложью являются не природные факторы, а социально-исторические принципы. По словам Фуко, «в каждом обществе есть свой режим истины, свои приемы и институты для различения истины и лжи» [10; 131]. Именно эти диспозитивы проблематизируют нечто, вовлекают его в игру истины и лжи и превращают в объект системы [12; 209]. В этом смысле, то, что считается истинным, а что ложным, зависит от определенных правил. Таким образом, поскольку истина не нейтральна, то и возникающие в результате веры в нее заблуждения сами по себе выступают элементом стратегических целей. Также уместно объяснить еще одно понятие, которое Фуко использует в связи с диспозитивом — понятие «*assujettissement*». Можно сказать, что «*assujettissement*», субъективизируя человека, то есть, давая ему идентичность и превращая его в мыслящего субъекта, с одной стороны, превращает его в объект [13; 22], заставляя подчиняться системе или превращая в объект исследования в соответствии с идентификациями, которые система ему предоставляет. Подводя итог, можно сказать, что цель управления (*gouvernementalité*), возникшего особенно с конца XVIII века, состоит в создании программируемой реальности. В результате этого процесса субъекты, с которыми мы сталкиваемся, не существуют сами по себе, а зависят от знания, власти или диспозитивов [14; 117].

Таким образом, те, кто верят, что видят истину, на самом деле смотрят на истину «глазами других», как сказал Локк. В этом смысле Локк приходит к парадоксальному выводу, что число людей, которые заблуждаются и придерживаются ложных мнений, не так велико, как это принято считать. Однако это не означает, что Локк считал, что мы знаем истину, скорее он связывал эту проблему с суждениями людей, не осознающих своего невежества, или, как подчеркивал Фуко, с коллективным мифом, созданным доминирующими субъектами. В частности, люди, воспитываемые без права на свободную и критическую мысль, «думают» под влиянием и руководством других и действуют соответственно. Локк выражает свое мнение следующим образом: «Людям достаточно подчиняться своим лидерам и держать руки и языки наготове, чтобы поддерживать общее дело общества. Таким образом, они добиваются того, чтобы их принимали те, кто обеспечивает им доверие, положение и защиту в этом обществе. В результате люди становятся защитниками идей, в которые они никогда не верили, о которых даже не думали. Таким образом, хотя в мире есть ложные идеи, число людей, которые действительно верят в них и считают их истинными, гораздо меньше, чем принято считать» [4; 716]. Подход Локка согласуется с идеями Эрика Хоффера, одного из выдающихся философов XX века, анализировавшего анатомию массовых движений. В своей книге «Истинно верующий» Хоффер описывает суждения, продвигаемые авторитарными группами в обществе и выдаваемые за «истины», как факторы, играющие каталитическую роль в массовом идеологическом процессе. Хотя священные цели, за которые люди умирают, сильно отличаются друг от друга, эти люди умирают за одно и то же. Другими словами, «предвзятые истины», используемые доминирующей идеологией или институтом в качестве инструмента выгоды и манипуляции, на самом деле следует понимать как инструмент для преднамеренного введения в заблуждение отдельных лиц с целью предотвращения «распада» общества. В этом смысле все массовые движения создают у своих партнеров чувство «единства» и требуют от них лояльности и слепой веры. Таким образом, как можно понять из сравнительного анализа, социальный аспект заблуждений имеет определенный преднамеренный, целенаправленный ха-

раakter. В то же время анализ заблуждения в социально-историческом контексте требует подчеркивания его коллективного, а не индивидуального характера.

В этом контексте, если обобщить идеи Локка о заблуждении, можно сравнить его концепции знания или истины с нередуцируемой позицией французского философа XXI века Бруно Латура. Если подойти к вопросу именно с точки зрения заблуждения, то можно увидеть, что Латур аналогичным образом подчеркивает роль не только научных положений или лабораторных результатов, но и эмоциональных, социальных и политических элементов как их обуславливающих факторов. В этом смысле Латур, возражая против традиционной концепции истины, предлагает не игнорировать ее социальную природу и адаптацию к властным отношениям. Во-первых, Латур рассматривает разум не как универсальный, объективный принцип, понимаемый в классическом смысле, а как инструмент социальной дифференциации в обществе. То есть, по Латуру, разум не является концепцией, действующей вне индивидуального выбора или социальных норм. Другими словами, разум — это социальная функция, которая существует в социальной сфере и определяет отношения (понимания и противоречия) между различными концепциями. Таким образом, разум — это явление, сформированное вкусом, профессионализмом, социальным статусом и классовыми факторами. В этом смысле разум действует на основе того, «кто что принимает за истину», а не на основе усилий по открытию истины и достижению универсальных истин. Во-вторых, Латур приравнивает науку к силе (force) и оценивает ее как результат борьбы за власть. В этом контексте наука формируется не просто как объективный или беспристрастный поиск знаний, а как инструмент власти и принуждения в социальном и политическом смыслах. Наконец, Латур интерпретирует истину как влиятельную силу (power) [15; 181]. Другими словами, истина — это также своего рода результат динамики власти и средство манипуляции, используемое теми, кто хочет укрепить свою власть, чтобы «ослепить» других. Так, Латур, который исходит из схожей с Локком идеи, также показывает, что во многих случаях заблуждения людей возникают на основе схожих механизмов с выражением «у них есть глаза, но они не видят, у них есть уши, но они не слышат» [16; 212]. Другими словами, люди иногда могут неосознанно продолжать существовать в рамках общепринятых заблуждений, поддерживаемых социальными нормами, и могут не осознавать этих заблуждений.

Локк также затрагивает проблему невежества как причины заблуждений. И он выделяет две группы людей, подверженных этому типу заблуждения: первая — бедный класс, который подвергается «вынужденному невежеству», а вторая — те, кто стал орудием правящих властей. По его мнению, для большинства людей условия жизни, необходимость работать и нехватка времени не позволяют им рассматривать обоснованность предоставленных доказательств, чтобы оценить истинность или ложность аргументов. Большая часть общества из-за финансовых трудностей, ежедневных жизненных невзгод, а также ограниченных образовательных возможностей лишена возможности проводить исследования и фильтровать получаемую информацию через критический фильтр. По его словам, «неразумно ожидать, что человек, который провел свою жизнь в тяжелом труде, будет знать больше о том, что происходит в мире, чем обычная выючная лошадь, идущая на рынок» [4; 704]. Другими словами, эти поработанные люди имеют в жизни так же мало возможностей для приобретения истинных знаний и проведения исследований. Все их время и усилия тратятся только на то, чтобы накормить свои желудки или заглушить крики своих детей. Разделение труда и неравенство возможностей, сформированные социальной структурой, приводят людей, даже если они этого не хотят, к неизбежному невежеству.

По мнению Локка, вторая группа, то есть люди, обладающие материальными средствами и свободным временем, ограничивает своё мышление, и их сознание формируется под влиянием обязательных религиозных практик. Таким образом, ради интересов страны они заключают индивидов этой группы на невежество и держат их под строгим контролем, потому что знают, что в противном случае существует опасность снижения веры в государство. По мнению Локка, эта группа не обладает большими возможностями для объективного и критического исследования по сравнению с другой группой. Другими словами, это как если бы «невинные люди, которых заставляют принимать таблетки шарлатанов, не знающих, как они готовятся, проглатывают и переваривают определенные идеи и утверждения таким же образом, и все, что им нужно сделать — это поверить, что эти таблетки их вылечат» [17; 127]. По нашему мнению, этот процесс, который Локк оценивает как «непознаваемую истину», вызван потребностью людей принадлежать и, соответственно,

подчиняться системе верований той среды, членами которой они являются, тем самым ограничивая свободу мысли.

По мнению философа, есть и третья группа, которая, хотя и имеет достаточное богатство и свободное время, а также навыки и возможности для улучшения своих точек зрения, не хочет извлекать из этого пользу. Локк связывал этот тип заблуждения с теми, кто не хочет улучшать свои мыслительные способности из-за «погоны за удовольствиями», слабости воли, лени, медлительности и отсутствия энтузиазма к чтению и работе, и поэтому принимает те идеи, которые им подходят и являются модными [17; 127]. По мнению Локка, такие люди боятся, что результаты объективных исследований будут не в пользу суждений и идей, обеспечивающих их комфортную жизнь, и поэтому они добровольно принимают модные идеи. «Белое невежество» Миллса как активное и преднамеренно созданное невежество, основанное на расизме, может быть современным примером этого. Локк оценивает таких людей как тех, кто не ценит свою душу. Мозги и понимание этих людей, которые больше заботятся о своей внешности, облакаются в их истины «государственными портными». В этом смысле можно сказать, что первые две группы являются жертвами пассивного невежества в результате ограниченных возможностей и «зомбирования», а последняя группа — жертвой активного невежества, которая сознательно и преднамеренно отвергает истину. По мнению Локка, именно эта группа больше всего ошибается — те, кто поработен ради своих удовольствий. Американский философ Нэнси Туана называет этот вид невежества, понимаемый как «желание не знать» и возникающий из целенаправленного невежества, «мотивированным невежеством». Некоторые люди добровольно невежественны, потому что им легче отвести взгляд, игнорировать или избегать мышления. В этом смысле, когда внешне стимулированное невежество сочетается с индивидуальными эпистемическими дефектами, эпистемический процесс подвергается индивидуальному и коллективному вмешательству. Таким образом, приобретение, сокрытие и распространение истины систематически предотвращается. Это внешне мотивированное невежество парализует когнитивный процесс, заставляя людей не доверять своим собственным убеждениям, и в результате уверенность людей в своих собственных эпистемических способностях достигать истины систематически подрывается [18]. По моему мнению, этот тип заблуждения содержит характеристики стадного инстинкта и интеллектуальной лени.

Заблуждения Локка о невежестве и моде согласуются с философскими и педагогическими взглядами индийского философа XX века Джидду Кришнамурти. Если проанализировать и суммировать вышеизложенные идеи Локка, то можно увидеть, что одной из важнейших причин заблуждений является ограничение свободы. Очевидно, что Локк показал, что первая группа лишена свободы и свободной мысли, поскольку они подвержены материальной зависимости, вторая — догматической вере, а третья — мирским удовольствиям. Согласно Кришнамурти, истина — это состояние без путей, достичь его невозможно ни через какую религию, философию или секту [19; 9]. Здесь Кришнамурти отрицает зависимость истины от какой-либо господствующей идеологии или силы. Большинство, однако, подчиняются другим, чтобы избежать неопределенности и чувствовать себя в безопасности, тем самым жертвуя своей внутренней свободой. Согласно Кришнамурти, который рассматривает историю толкования истины, никто не может достичь истины, не избавившись как от внешних, так и от внутренних обусловленностей, таких как желание, тоска, удовольствие, наслаждение, ревность. В этом смысле первой целью должно быть освобождение ума от всех обусловленностей, а затем достижение истины, выбрав свободу в качестве средства [19; 16-17]. По мнению философа, главным условием освобождения ума является замена инструментального ума на пробужденный ум. Поскольку традиционная система образования ориентируется не на интеллект, а на формулы и формулировки, она с детства калечит умы людей этими знаниями, формирует их и деморализует [20; 1181], заставляя мыслить только в определенных рамках. Однако способность адаптироваться к большому обществу не является показателем психического здоровья. Иными словами, когда индивиды слепо принимают модные верования или истины, формирующие социальную структуру, они напрямую подвергают опасности свое интеллектуальное и психическое здоровье. В результате истины скрываются, что приводит к исчезновению здравого смысла и распаду общества. Как видно, в философии Кришнамурти ключом к преодолению заблуждений и открытию двери к истине является свободная мысль, очищенная от догм.

Если адаптировать проблему невежества, предложенную Локком как источник заблуждений, к реалиям XXI века, то мы определенно должны дать место сравнительному объяснению Роберта Проктора с понятием «агнотология». В книге Проктора «Агнотология: создание и устранение

невежества» невежество представлено как стратегически важная сила. По мнению Проктора, вера, дезинформация, забывчивость (на общественном уровне), безразличие, секретность могут как заменять невежество, так и быть его «прокси» [21; 5]. Если рассмотреть эти элементы, то можно увидеть, что они являются носителями характеристик локковского понятия невежества. В классической эпистемологии невежество описывается как недостаток, пробел, который наука не достигает и не заполняет. В своей современной интерпретации, особенно в социальной эпистемологии, оно представлено как явление, которое может быть создано и уничтожено. На самом деле, видов невежества столько же, сколько и знаний, возможно, даже больше. Потому что каждый раз, когда мы узнаем что-то новое, мы понимаем, что то, чего мы не знаем, на самом деле бесконечное число, невидимая часть айсберга. Тем не менее, Проктор, в соответствии с классификацией Локка, выделял три вида невежества:

1. Проктор подходит к первому виду невежества с эволюционной точки зрения и называет его естественным невежеством. По Проктору, и человечество (начиная с периода первобытных общин), и люди (с момента рождения) начинают жизнь невежественными, а со временем накапливают знания и выходят из этого состояния. То есть невежество является как катализатором, так и причиной возникновения знания. Говоря словами Кеплера, «невежество — это мать, которая должна умереть для рождения науки». В этом смысле, по Проктору, первый вид невежества — это естественное состояние, начальная стадия для получения знаний, а также движущая сила научного прогресса. Однако в то же время Проктор раскрывает и другую сторону вопроса, изображая науку как «соучастника преступления», участвующего в создании невежества. Если мы рассмотрим позиции большинства философов, особенно начиная с современного периода, то увидим, что наука оценивается с оптимистической точки зрения как сила, направленная на устранение невежества, но автор, напротив, описывает невежество как гарант преемственности и непрерывности науки. Короче говоря, «невежество необходимо для приведения в движение колес науки» [21; 7–9].

2. Во втором смысле невежество предстает как «потерянная реальность или избирательный выбор». Хотя наука как процесс всегда поддерживается идеалом научной объективности, современные анализы в области истории и социологии науки утверждают, что она не является нейтральной. В этом смысле, по мнению Проктора, невежество — это не просто незнание, а стратегический инструмент, созданный и поддерживаемый в политических, экономических и идеологических целях. Таким образом, когда научные исследования фокусируются на определенных областях, другие области намеренно затмеваются. В этом контексте производство невежества, как и производство знаний, структурировано. В этом контексте Лонда Шибингер также подчеркивает сексистские и колониальные характеристики агнатографии. В период европейского колониализма присваивались не только материальные блага, но и знания. Однако информация, которая не соответствовала целям системы, знания, которые не были для них полезны, игнорировались и не передавались общественности, а поток информации ограничивался особым контролем. Например, методы контроля рождаемости в колониях систематически исключались, поскольку они противоречили местной демографической политике колонизаторов [21; 9–11]. Таким образом, невежество иногда является не пассивным незнанием, а активно уничтожаемым, прикрываемым понятием. Если сравнить его со второй формой примера невежества Локка, то обе можно оценить как средство систематического обмана, сформированное в соответствии с интересами правящих властей, с неполным предоставлением знаний. То есть те, кто не хочет, чтобы вы что-то знали, поддерживают агногенез (преднамеренное создание невежества), постоянно создавая новые пробелы, чтобы обмануть вас. Потому что исчерпание невежества является для них «ужасным сценарием», своего рода обманом и, таким образом, концом механизма контроля и власти.

3. В третьей форме невежество раскрывается как стратегический маневр, идеологическое оружие. На этом этапе невежество служит для манипулирования обществом, для введения в заблуждение, для направления по ложному пути. Это в основном используется в экономических целях, и невежество в этом смысле служит защитным щитом. В этом смысле, обесценивая знания и обесценивая научный консенсус, в обществе создается сомнение и направляется общественное мнение. В частности, создавая контрзнание, общество вводится в заблуждение. Например, если мы посмотрим на рекламу табачной экономики, такую как «рекомендации врачей — фильтры L&M», «сигареты Camel, используемые большинством врачей», мы можем это ясно увидеть [15; 14].

Заключение

Таким образом, если взять взгляды Локка за основу, возможно ли достичь истины, полагаясь на истины других и веря в них, будь то эпистемический или политический авторитет? В таком случае, можно ли считать верования, основанные на свидетельстве других, истиной, или это на самом деле одна из основных причин заблуждения, одна из тактик обмана? Ответ на вопрос можно дать с редукционистской и нередукционистской позиций. В первом из рассмотренных аспектов, если рассматривать это в контексте высказанной Юмом идеи, свидетельство может считаться достоверным лишь в том случае, если оно подкреплено другими доказательствами. С точки зрения второго подхода убеждения, подтверждённые свидетельством, приравниваются к знанию, полученному посредством восприятия [22; 4–6]. Поэтому именно вторую точку зрения можно сравнить с заблуждениями Локка о слепой вере в других и добровольном невежестве. Потому что иногда то, что мы видим и слышим, может не соответствовать тому, что мы на самом деле воспринимаем (оптические, визуальные, звуковые иллюзии и т.д.), и в то же время другие могут намеренно искажать знания, чтобы заставить нас принять что-то за «истину». В этой связи превращение любого убеждения в догму является самым большим препятствием для того, чтобы увидеть его неполноту и ошибки. Некоторые философы, такие как Фрикер, считают, что такое принятие может существенно ограничить интеллектуальную автономию людей и подрывать их способность к самостоятельному мышлению. Потому что человек, который верит всему, что слышит, в конечном итоге обречен на заблуждение, поскольку он не может отличить истинную, ложную и фальшивую информацию. Таким образом, в этой ситуации, которую мы можем назвать «эпистемической чистотой большинства», люди могут приходиться к неправильным решениям и убеждениям из-за эпистемических недостатков, таких как научные эпистемические предубеждения, безразличие и невежество, не осознавая, что критерии истины были сознательно изменены [23; 109]. Верования, которые принимаются без размышлений, ведут к коллективному невежеству, которое, в свою очередь, ведет к коллективной иррациональности. В таком случае, какое убеждение следует считать доказательством? Я думаю, что концепция «психологизма, основанного на истине», которая является основной темой книги Вели Митовой «Правдоподобная истина», является удачным выбором в этом смысле. В этом контексте доказательство не просто является частью знания, но и должно быть логически обоснованным, объективным, адекватным действительности и психологически объяснимым [24; 1–4].

В этом контексте, если процитировать слова Джона Локка: «Думать, что мы можем знать что-то через понимание других, так же нелогично, как верить, что мы можем видеть глазами других. Доля истинного и правильного знания, которое мы непосредственно воспринимаем и понимаем, равна доле того, чем мы действительно обладаем. Идеи других, витающие в наших умах, даже если они истинны, не делают нас ни на йоту более знающими» [25; 21]. Таким образом, проанализировав идеи Локка, можно сделать вывод, что большинство людей находятся в положении гребцов на корабле Одиссея, которые как бы увидели истину, но не слышат или не могут услышать ее голос. В этом смысле люди, избегающие встречи с истиной, заливая себе в уши воск и полагаясь на сильных мира сего, которые, в свою очередь, слушают только магический голос истины, сохраняют свой эпистемический мир. Таким образом, по сути, общество, которое каким-то образом «оглушено», обречено на эпистемическую пассивность. В результате в обществе формируется одномерный критерий истины, препятствующий звучанию как ложных, так и истинных идей. А заглушение истинных идей лишает людей возможности осознать свои заблуждения и заменить их истиной. По словам Стюарта Милля, это заглушение означает разграбление не только нынешнего поколения, но и будущих поколений, человечества в целом [26; 21]. По мнению Локка, «плавающие идеи» могут обрести статус знания только в том случае, если каждый исследует их собственным разумом, сопоставит с чувственным восприятием, памятью и правильными суждениями. Таким образом, можно сказать, что Локк, анализируя различные типы и источники заблуждений, связывал их с социальной координацией, доверием, групповой принадлежностью и захватом индивидуальной мысли коллективным разумом.

Список литературы

- 1 Axtell G. Introduction to Philosophy: Epistemology / G. Axtell, B.C. Barnett, T.R. Long, J. Lopez, D. Massey, M.C. Poole et al. — The Rebus Community, 2021.
- 2 Hume D. An Enquiry Concerning Human Understanding. 2nd ed. / D. Hume; ed. by E. Steinberg. — Hackett, 1993.
- 3 Schuurman P. John Locke's "Of the Conduct of the Understanding": Doctor's thesis / P. Schuurman. — University of Keele, 2000.
- 4 Locke J. An Essay Concerning Human Understanding / J. Locke. — The Pennsylvania State University, 1999.
- 5 Заботин П.С. Преодоление заблуждения в научном познании / П.С. Заботин. — М.: Мысль, 1979.
- 6 Plantin C. Dictionnaire de l'argumentation: A Cohærentia / C. Plantin. — Force des Choses. — 2021.
- 7 Fallacies: Classical and Contemporary Readings / H.V. Hansen, R.C. Pinto (Eds.). — The Pennsylvania State University Press, 1995.
- 8 Zagzebski L. A Defense of Epistemic Authority / L. Zagzebski // Res Philosophica. — 2013. — Vol. 90, No. 2. — P. 293–306. DOI: 10.11612/resphil.2013.90.2.12.
- 9 Baumer F.L. Batı Düşüncesinin Anaakımları / F.L. Baumer; trans. A. Alatlı. — Kapı Yayınları, 2021.
- 10 Foucault M. Power/knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / M. Foucault; ed. by C. Gordon. — New York: Pantheon Books, 1980.
- 11 Foucault M. Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1. 3. baskı / M. Foucault. — Ayrıntı Yayınları, 2011.
- 12 Peltonen M. From Discourse to Dispositif: Michel Foucault's Two Histories / M. Peltonen // Historical Reflections. — 2004. — Vol. 30, No. 2. — P. 205–219.
- 13 Kızılkaya E. Foucault ve Agamben'de Dispozitif Kavramı ve İktisat / E. Kızılkaya // Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. — 2013. — Vol. 14, No. 2. — P. 19–44.
- 14 Cotoi C. Neoliberalism: A Foucauldian Perspective / C. Cotoi // International Review of Social Research. — 2011. — Vol. 1, No. 2. — P. 109–124.
- 15 Brassier R. That which is not: Philosophy as entwinement of truth and negativity / R. Brassier // Stasis. — 2013. — Vol. 1. — P. 174–186.
- 16 Latour B. The Pasteurization of France / B. Latour; trans. A. Sheridan, J. Law. — Harvard University Press, 1993.
- 17 Rosen F. The Philosophy of Error and Liberty of Thought: J.S. Mill on Logical Fallacies / F. Rosen // Informal Logic. — 2006. — Vol. 26, No. 2. — P. 121–147.
- 18 Tuana N. The Speculum of Ignorance: The Women's Health Movement and Epistemologies of Ignorance / N. Tuana // Hypatia. — 2006. — Vol. 21, No. 3. — P. 1–19.
- 19 Krishnamurti J. Özgürlük Üzerine / J. Krishnamurti; nep. N. Demirdöven. — Ayna Yayınları, 2005.
- 20 Taşçier F. Krishnamurti'nin Eğitim Anlayışı / F. Taşçier // Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi. — 2021. — Vol. 5, No. 4. — P. 1177–1204.
- 21 Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance / R. Proctor, L. Schiebinger (Eds.). — Stanford University Press, 2008.
- 22 The Epistemology of Testimony / J. Lackey, E. Sosa (Eds.). — Oxford University Press, 2006.
- 23 Kılınç Y. Siyasette Epistemik Kriz ve Tevazu / Y. Kılınç // İnsan & Toplum. — 2023. — Vol. 13, No. 3. — P. 108–136. — DOI: 10.12658/M0700.
- 24 Mitova V. Believable Evidence / V. Mitova. — Cambridge University Press, 2017.
- 25 Świderski E.M. Just Where Is the Error? Or: Epistemology as the History of Error? / E.M. Świderski // Napis. — 2020. — Vol. 26. — P. 11–32. — Access mode: <http://journals.openedition.org/napis/340>.
- 26 Social Epistemology / A. Haddock, A. Millar, D. Pritchard (Eds.). — Oxford: Oxford University Press, 2010.

Шамс. А. Бунятова

Ұжымдық қателіктер және адастыру механизмдері:**Джон Локктың қателіктер типологиясынан қазіргі эпистемологияға дейін**

XX ғасырдан бастап әлеуметтік эпистемология саласында шындық ұғымын ұжымдық түсіндіру индивидуализммен салыстырғанда басымдыққа ие болғаны белгілі. Бұл модернизм насихаттайтын біржақты-эгоцентристік тәсілге жауап болды деп айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, шындық ұғымы ғана емес, сонымен қатар адасу, өтірік және қателік сияқты құбылыстар бір адамның ойлау операцияларының нәтижесі ретінде емес, жалпы қоғамның адасуы ретінде бағалана бастады. Атап айтқанда, шындықты ашылмайтын, бірақ жасалатын құбылыс ретінде бағалау философтарды қате ұғымының бастауларын қайта талдауға және интеллектуалды ғана емес, сонымен қатар басқа күштердің (діни, саяси және т.б.) рөлін қарастыруға түрткі болды. Бұл тұрғыда Джон Локктың қателіктің әлеуметтік және ұжымдық сипатын ерекше атап өткен алғашқы философтардың бірі ретіндегі көзқарасы және оның ұстанымын кеңейту, сондай-ақ қазіргі философтардың идеяларымен синтездеу мақаланың басты негізі. Джон Локктың когнитивті қателіктердің әртүрлі түрлерін ұсынатын көзқарастары негізінен М. Фуко, Б. Латур және Р. Проктор сияқты философтардың идеяларымен салыстырылады. Мақалада қателіктер көзі ретінде сендіру механизмдері, надандықтың белсенді және пассивті түрлері, агногенез, шындық режимдері, интеллектуалды жалқаулық және жаңылыстыратын шындық сияқты ұғымдар арасындағы қатынастар арнайы қарастырылады. Бұл

ұғымдар, ең алдымен, алдау әдістері және қоғамды алдаудан пайда табу құралдары ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: қателік, шындық, надандық, сенім, куәлік, агнатология, шындық режимдері, әлеуметтік эпистемология, тобыр психологиясы, перспективизм, объективтілік.

Shams. A. Bunyatova

Collective Errors and Mechanisms of Deception: From John Locke's Typology of Mistakes to Contemporary Epistemology

Since the 20th century, in the field of social epistemology, the collectivist interpretation of the concept of truth has become a priority over the individualist one. Thus, it can be said that this was a response to the one-sided egocentric approach promoted by modernism. From this point of view, not only the concept of truth, but also such phenomena as delusion, lie, error, began to be assessed not as a result of the mental operations of one person, but as an error of society as a whole. In particular, the assessment of truth as a phenomenon that is not discovered, but created, prompted philosophers to re-analyze the origins of the concept of error, to consider the role of not only intellectual, but also other forces (religious, political, etc.). In this sense, the approach of John Locke, as one of the first philosophers to emphasize the social and collectivist nature of error, and the expansion of his position and synthesis with the ideas of modern philosophers, is the central argument of the article. John Locke's views, giving different types of errors, are mainly contrasted with the ideas of such philosophers as M. Foucault, B. Latour and R. Proctor. The article specifically examines the relationships between such concepts as mechanisms of persuasion as sources of errors, active and passive forms of ignorance, agnogenesis, regimes of truth, intellectual laziness and misleading truths. The listed concepts are mainly assessed as methods of deception and means of extracting benefits from deceiving society.

Keywords: errors, truth, ignorance, belief, testimony, agnotology, regimes of truth, social epistemology, crowd psychology, perspectivism, objectivity.

References

- 1 Axtell, G., Barnett, B.C., Long, T.R., Lopez, J., Massey, D., Poole, M.C. et al. (2021). *Introduction to philosophy: Epistemology*. The Rebus Community.
- 2 Hume, D. (1993). *An enquiry concerning human understanding*. (2 nd ed.). E. Steinberg (Ed.). Hackett.
- 3 Schuurman, P. (2000). John Locke's "Of the Conduct of the Understanding". *Doctor's thesis*. University of Keele.
- 4 Locke, J. (1999). *An essay concerning human understanding*. The Pennsylvania State University.
- 5 Zabotin, P.S. (1979). *Preodolenie zabluzhdeniia v nauchnom poznanii* [Overcoming Errors in Scientific Knowledge]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Plantin, C. (2021). *Dictionnaire de l'argumentation: A Cohærentia*. Force des Choses [in French].
- 7 Hansen, H.V., & Pinto, R.C. (Eds.). (1995). *Fallacies: Classical and contemporary readings*. The Pennsylvania State University Press.
- 8 Zagzebski, L. (2013). A Defense of Epistemic Authority. *Res Philosophica*, 90(2), 293–306. <https://doi.org/10.11612/resphil.2013.90.2.12>.
- 9 Baumer, F.L. (2021). *Batı Düşüncesinin Anaakımları* (A. Alatlı, Çev.). Kapi Yayinlari [in Turkish].
- 10 Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. C. Gordon (Ed.). Pantheon Books.
- 11 Foucault, M. (2011). *Entelektuelin siyasi islevi: Secme yazarlar 1* (3. baskı). Ayrıntı Yayinlari [in Turkish].
- 12 Peltonen, M. (2004). *From Discourse to Dispositif: Michel Foucault's Two Histories*. *Historical Reflections*, 30(2), 205–219.
- 13 Kızılkaya, E. (2013). Foucault ve Agamben'de Dispozitif Kavramı ve İktisat. *Cukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 19–44 [in Turkish].
- 14 Cotoi, C. (2011). Neoliberalism: A Foucauldian perspective. *International Review of Social Research*, 1(2), 109–124.
- 15 Brassier, R. (2013). That which is not: Philosophy as entwinement of truth and negativity. *Stasis*, 1, 174–186.
- 16 Latour, B. (1993). *The pasteurization of France*. (A. Sheridan, J. Law, Trans.). Harvard University Press.
- 17 Rosen, F. (2006). The philosophy of error and liberty of thought: J.S. Mill on logical fallacies. *Informal Logic*, 26(2), 121–147.
- 18 Tuana, N. (2006). The Speculum of Ignorance: The Women's Health Movement and Epistemologies of Ignorance. *Hypatia*, 21(3), 1–19.
- 19 Krishnamurti, J. (2005). *Özgürlük Üzerine*. N. Demirdoven (Çev.). Ayna Yayinlari [in Turkish].

- 20 Taşçılar, F. (2021). Krishnamurti'nin Eğitim Anlayışı. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(4), 1177–1204 [in Turkish].
- 21 Proctor, R., & Schiebinger, L. (Eds.). (2008). *Agnotology: The making and unmaking of ignorance*. Stanford University Press.
- 22 Lackey, J., & Sosa, E. (Eds.). (2006). *The epistemology of testimony*. Oxford University Press.
- 23 Kılınç, Y. (2023). Siyasette Epistemik Kriz ve Tevazu. *İnsan & Toplum*, 13(3), 108–136. <https://doi.org/10.12658/M0700> [in Turkish].
- 24 Mitova, V. (2017). *Believable Evidence*. Cambridge University Press.
- 25 Świderski, E.M. (2020). Just where is the error? Or: Epistemology as the history of error? *Napis*, 26, 11–32. Retrieved from <http://journals.openedition.org/napis/340>.
- 26 Haddock, A., Millar, A., & Pritchard, D. (Eds.). (2010). *Social Epistemology*. Oxford University Press.

Сведения об авторах

Бунятова Шамс — докторант и преподаватель факультета социальных наук и психологии, Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан; <https://orcid.org/0000-0003-1451-8372>

Information about the author

Bunyatova Shams — PhD student, Lecturer of the Department of Social Sciences and Psychology, Baku State University, Baku, Azerbaijan, <https://orcid.org/0000-0003-1451-8372>

A.G. Gappassova^{1*}, Y.Zh. Anlamassova², A.I. Mambetova³, Kh.S. Abdildina¹

Strategic hybridity: National modernization and cultural security in Kazakhstan and Kyrgyzstan

¹S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

²Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan

³Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan
(E-mail: aimana-84@mail.ru, ulussy@mail.ru, altyn.mambetova@yu.edu.kz, a.xorlan.78@mail.ru)

This article provides a philosophical analysis of cultural security in Kazakhstan and Kyrgyzstan under the conditions of globalization, introducing the concept of “strategic hybridity”. The study critically examines the application of the theories of homogenization, glocalization, and hybridization. It demonstrates that none of these paradigms, taken in isolation, can fully capture the complex cultural dynamics of the region; rather, their dialectical interplay becomes evident. The phenomenon of “McDonaldization” is shown to encounter axiological resistance from local traditions of hospitality and social practices. Glocalization is analyzed as a process manifested in cultural initiatives aimed at constructing a national brand. “Strategic hybridity” is conceptualized as the conscious selection, adaptation, and recoding of global cultural forms in order to address the tasks of national modernization and reinforce renewed identity. The empirical basis includes comparative analysis of cultural strategies, patterns of digital media consumption, as well as case studies in music (Q-pop, KG-pop) and the fashion industry in both countries. The conclusion asserts that Kazakhstan and Kyrgyzstan are shaping a “third way” between Westernization and isolationism, transforming the resources of globalization into instruments of their cultural projects, thereby ensuring cultural security in the new era.

Keywords: globalization, cultural security, national modernization, homogenization, hybridity, glocalization, identity, strategic hybridity, Kazakhstan, Kyrgyzstan.

Introduction

The contemporary era is marked by a fundamental dialectical contradiction. On the one hand, there is an unprecedented intensification of global interconnectedness, encouraging the formation of a unified planetary civilization. On the other hand, a powerful counter-movement manifests itself in the strengthening of local cultural specificities and the active search for identity. This process is not a unidirectional trajectory toward unification but rather a dynamic arena generating new cultural forms, hybrid identities, and existential challenges for traditional societies. In this regard, the notion of *cultural security*—understood as the capacity of socio-cultural systems to preserve, adapt, and develop under conditions of external risks and threats—acquires particular relevance.

An examination of cultural processes in Kazakhstan and Kyrgyzstan reveals that the prevailing theoretical paradigms of globalization are insufficient to fully account for the complexity and multidimensionality of ongoing transformations. Instead, these models intersect and simultaneously manifest in diverse forms across different levels of social reality. This situation requires moving beyond the limitations of separate conceptual frameworks toward a comprehensive perspective that explores their complementarity, interrelations, and dialectical connections conditioned by historical and cultural contexts. Such an approach enables us to understand cultural change not merely as the product of external influences but also as the deep internal dynamics of spiritual and civilizational development. From a philosophical standpoint, this line of inquiry continues the ancient tradition of seeking to comprehend the essence of humanity: culture has always been not only an ensemble of social institutions but also a distinct mode of being, an essential manifestation of existence itself.

For societies under the influence of globalization, the central question becomes: *Who are we, and where are we heading?* Engaging with theoretical models in pursuit of an answer is not solely a scientific task but also a methodological approach to preserving our cultural existence and uncovering its new dimensions. Accordingly, we have chosen to interpret globalization through the prism of paradigms that illuminate its diverse aspects, in order to achieve a systematic understanding of its phenomena. By employing the comparative experiences of Kazakhstan and Kyrgyzstan, this study provides a comprehensive philosophical analysis

* Corresponding author's e-mail: aimana-84@mail.ru

of the resilience and transformation of traditional models under contemporary global processes. The research aims to identify, substantiate, and philosophically interpret the distinctive cultural strategies developed by these nations in response to the challenges of globalization. Our choice to focus on Kazakhstan and Kyrgyzstan as concrete objects of analysis is explained, first, by their shared Soviet legacy that has left a lasting imprint on social institutions, infrastructure, and collective consciousness; second, by the profound historical and cultural heritage of the nomadic civilization, which shaped a unique worldview and social organization; and third, by the divergent pathways and strategies of national identity formation and engagement with the global space in the post-Soviet period.

We have examined manifestations of cultural homogenization and “McDonaldization” in the everyday lives of the two states (following G. Ritzer), the theory of glocalization as developed by Roland Robertson, and the theory of hybridization grounded in the works of postcolonial thinkers such as Jan Nederveen Pieterse, Homi Bhabha (the concept of the “Third Space”), and Stuart Hall (the notion of identity as dynamic and non-essentialist). This global theoretical framework is complemented by regional studies, including Marlène Laruelle’s work on competing paradigms of state identity in Kazakhstan, as well as the studies of N.M. Mukhamedzhanova, T.T. Ospanov, and A.Kh. Ramazanov, which underscore the threats globalization poses to national identity and substantiate the necessity of active state intervention. Within this context, the study introduces the concept of “*strategic hybridity*”, accompanied by a critical reassessment of the universal applicability of Western-centric globalization theories.

Materials and methods

The study is based on a comprehensive methodological approach, wherein theoretical paradigms are integrated with concrete empirical material. A comparative analysis of Kazakhstan and Kyrgyzstan highlights similarities and differences arising from their shared historical and cultural heritage. The dialectical method is employed to interpret the tension between the universal processes of globalization and the countervailing efforts of local cultures to assert themselves, viewing this contradiction as a driving force of cultural evolution and synthesis. In addition, hermeneutical analysis is applied to interpret cultural development programs, thereby uncovering the underlying values and meanings embedded in state strategies. Globalization theories are further correlated with empirical data (digital media, food, music, and fashion), ensuring that philosophical reflections are substantiated by socio-cultural experience.

Homogenization and “McDonaldization” of everyday life

One of the key theoretical paradigms in contemporary philosophy and the social sciences for interpreting the cultural dimensions of globalization is the theory of homogenization, most clearly articulated in George Ritzer’s concept of “McDonaldization”. According to Ritzer, the principles of “efficiency, calculability, predictability, and control”, derived from the fast-food industry, have become the basis for the unification of cultures [1]. V.V. Buryak, in his analysis of Ritzer’s framework, points out that he further identifies the fifth component “the irrationality of rationality”. By “rationality”, Ritzer refers to both the fruits of human reason and “humaneness”, values that, in his view, are drastically minimized in the system of fast-food restaurants. Ultimately, the fifth principle reflects the consequences of mass standardization and technological progress that reduce the individual to an instrument [2; 75–82]. These consequences are particularly evident in major cities of Kazakhstan and Kyrgyzstan, such as Almaty, Astana, Shymkent, and Bishkek, where the proliferation of fast-food chains, shopping malls, standardized online services, and media content has led to a homogenization of leisure practices and consumption habits.

A closer examination of Ritzer’s four primary principles demonstrates their manifestation in Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Efficiency* is evident in the widespread use of fast food and online delivery services that optimize time. *Calculability* appears in marketing strategies where the emphasis shifts from quality to quantity (“double cheeseburger”, “extra portion”, “1+1=3”), fostering an illusory sense of value. *Predictability* is shaped by global hotel chains, branded stores, and the uniform content flows of social media platforms. Such standardization creates comfort and a sense of safety for many, especially in unfamiliar environments. For instance, international hotel chains such as Marriott, Rixos, Hilton, and Ibis are well represented in large cities. Visitors to the Bishkek Marriott or Hilton Garden Inn in Almaty can expect globally standardized services, interior design, cuisine, and quality. Similarly, international fashion retailers like Zara, H&M, and Mango provide identical assortments and store environments in major malls. Shopping centers such as Mega, Khan Shatyr (Kazakhstan), and Bishkek Park (Kyrgyzstan) offer consumers a uniform retail experience, en-

sureing that visitors not only purchase goods but also engage in a familiar cultural practice of urban consumption, even in an unfamiliar city.

Finally, *control* is achieved through algorithm-driven recommendation systems on digital platforms and standardized service protocols designed to minimize human discretion. These mechanisms provide consumers with consistent experiences and predictable service quality. The effect is especially evident in digital platforms that deliver personalized visual and informational content tailored to a user's interests.

As an empirical indicator of these processes, recent survey data for 2024–2025 may be cited (Figure 1). In Kazakhstan, 92.9 % of the population has access to the Internet [3], with the most popular platforms being Pinterest (23.12 %), YouTube (20.74 %), Facebook (18.14 %), Twitter (12.64 %), Instagram (9.9 %), and VKontakte (7.69 %) [4]. In Kyrgyzstan, 88.5 % of the population has Internet access [5], with the leading platforms being Instagram (40.53 %), Facebook (38.15 %), Pinterest (8.22 %), Twitter (5.4 %), YouTube (4.88 %), and VKontakte (1.08 %) [5].

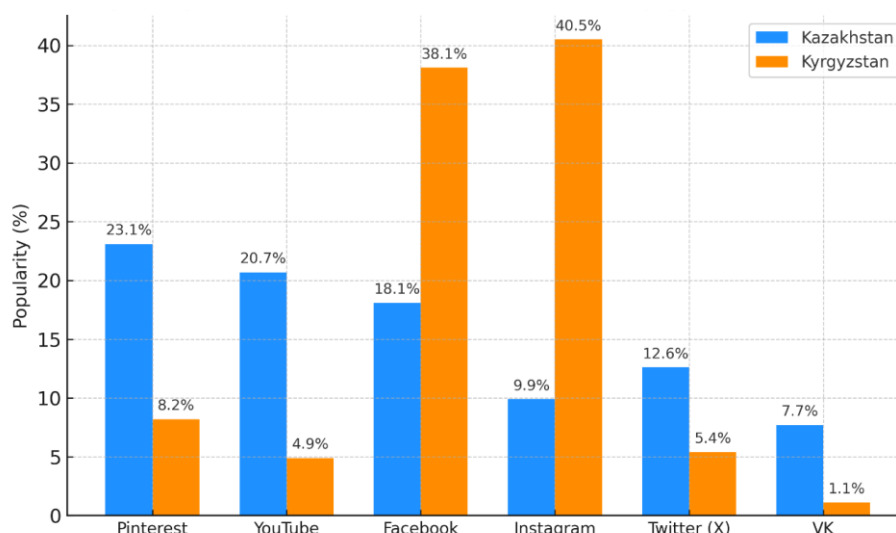

Figure 1. Popularity of Online Platforms in Kazakhstan and Kyrgyzstan (2024–2025)

The comparative analysis highlights that the digital cultures of Kazakhstan and Kyrgyzstan have developed distinct priorities. In Kazakhstan, online platform usage tends to reflect informational, inquisitive, and creative preferences, whereas in Kyrgyzstan, social-communicative engagement and self-expression are more prominent. These differences reveal variations in media consumption patterns underlying diversity of social and psychological needs.

For instance, considering the mechanisms of digital mediation, YouTube's recommendation system suggests content based on a user's prior viewing history: frequent engagement with fast-food or gastronomy content leads to further recommendations in the same domain. TikTok's "For You" page similarly tailors videos to individual interests and interactions, such as likes, comments, and viewing time. Instagram's feed and Reels deliver content based on a user's previous interactions (e.g., likes, saves, and viewing time). In this way, digital algorithms guide a user's attention while fostering a sense of predictability and trust within the online environment.

Yet, within the Central Asian context, the phenomenon of the "irrationality of rationality" acquires a deeper philosophical significance. It is not merely visible in the mechanization of services or potential health impacts, but in profound axiological tension. The global cultural emphasis on speed and efficiency often stands in direct opposition to the traditional values of Kazakh and Kyrgyz societies. For both peoples, life and culture are rooted in social bonds and hospitality: receiving guests with a prepared table, engaging in leisurely conversation, and sharing meals together are fundamental practices. Such traditions contrast with modern consumer culture, which prioritizes efficiency over relational depth.

Furthermore, social interactions inherited from nomadic civilization rely on collective consensus and mutual support. Decisions are guided not solely by individual gain but by agreement among family, relatives, and the wider community. In contrast, the rapid and standardized modes of action promoted by globalization tend to shorten or even overlook this traditional social dynamic.

For Kazakhs and Kyrgyz, time is harmonized with nature and the rhythms of life. Leisurely conversation, the observance of festive traditions, and the maintenance of the nomadic lifestyle require valuing time not for immediate results, but for relationships and harmony. Consequently, the global cultural emphasis on efficiency and speed places social, ethical, and psychological pressures on traditional cultures. Social interactions are guided not merely by formal patterns but by principles of morality and trust. The “scripted friendliness” of fast-food employees, following standardized instructions, cannot replace genuine human relationships.

As a result, global culture intensifies pressures on the traditional cultural matrix. Yet this is not solely a source of conflict; it also opens new possibilities for hybrid cultural experiences. For example, young people, employing modern online communication tools, are able to preserve traditional hospitality and social bonds while simultaneously developing new syncretic cultural forms.

Managed glocalization: The harmony of tradition and globality

The theory of glocalization, developed by Roland Robertson, describes the simultaneous and interrelated processes of globalization and localization. According to the *Encyclopedia Britannica*, glocalization refers to the coexistence of globalizing and particularizing tendencies; that is, the adaptation and restructuring of global processes to fit local cultural contexts [6]. In this model, global trends are not simply adopted; they are adapted, reinterpreted, and implemented at the local level, which can preserve and even enhance cultural diversity [7; 25–44].

In Kazakhstan, this concept is particularly evident in new hospitality spaces: cafés, restaurants, and hotels that, while adopting global design and business models, preserve national traditions and cultural codes, offering new forms of “ethno-cafés”. Examples include the FIKA, Tary, Sunduk, and Zhent café chains. In Kyrgyzstan, this trend is only beginning to take shape, with individual examples such as Arzu Café in Bishkek or venues like FLASK Coffee and Chicken Star, distinguished by their interior design.

From a philosophical perspective, such spaces are not merely commercial establishments. They integrate traditional patterns and handicrafts into their interiors, while national dishes, such as zhent, tary, kurt, and cheese, are reinterpreted in contemporary contexts, offering new gastronomic products like tary-based pies or chocolate zhent alongside modern coffee varieties. These spaces become arenas for historical consciousness, cultural dialogue, and the experiential practice of national identity. Moreover, by avoiding both blind Western imitation and reactionary isolation, they, in our view, give rise to new, globally resonant local cultural brands. Philosophically, this represents a model for harmonizing the preservation of national identity with historical awareness and cultural innovation: a new chapter in national history.

In considering glocalization, state programs and strategies cannot be overlooked, as they institutionalize the protection of national identity and shield it from global influences. In this regard, the state not only establishes the concept of “cultural security” but also prioritizes the preservation of local culture and traditions. Philosophically, such an approach is an act of safeguarding national consciousness and historical memory: the state seeks not only economic or political autonomy but also cultural independence.

Cultural policies in Kazakhstan and Kyrgyzstan are similar in terms of substantive priorities, yet they differ in their level of institutional maturity and implementation mechanisms. The *Concept of Cultural Policy of the Republic of Kazakhstan* [8] provides a clear example of a proactive, guiding strategy of “managed glocalization”. It positions cultural policy as a tool for cultivating a national orientation in the global arena through cultural branding, the development of a “competitive cultural mindset”, infrastructural support, and multilingual international communication.

In Kyrgyzstan, the *Program for Cultural Development for 2025–2030* has recently been presented for public discussion. The program aims to systematize the country’s cultural policy and strengthen its legal and institutional foundations. Specifically, it proposes codifying legislation on culture, revitalizing the National Council for Culture, modernizing museum and theater infrastructure, and establishing effective mechanisms for cultural governance [9].

Comparatively, both states place cultural heritage and national identity at the core of their policies. The difference lies in focus: in Kazakhstan, cultural policy is closely linked to the creative economy, whereas in Kyrgyzstan it primarily emphasizes preservation, inventorying, and institutional consolidation. In Kazakhstan, cultural diplomacy operates alongside the creative industries; in Kyrgyzstan, it is expected to expand gradually through image-building projects, such as ethno-cultural formats.

Within such a state-driven, socially constructed strategy, it is impossible to overlook the risks and challenges facing culture and communication. In theoretical discourse, N.M. Mukhamedzhanova argues that

“globalization, through the adoption of standardized technologies, leads to the erosion of national status and sovereignty” and that “globalization may cause the homogenization and marginalization of local cultural forms” [10; 70–75]. T.T. Ospanov and A.Kh. Ramazanova confirm this trend in practice, observing “a gradual leveling, forgetting, and loss of national distinctiveness under the influence of globalization”, thus asserting that active state intervention is a necessary condition for preserving national identity [11; 68–73].

These scholarly conclusions, in our view, clearly indicate the threats that national cultures face under current globalization dynamics. Indeed, the standardization of cultures and the marginalization of local forms may weaken national identity. At the same time, globalization is not only a source of risk; it also presents new opportunities for inter-cultural interaction and exchange of experiences. In this context, the primary responsibility of the state is to adapt culture to new global conditions and make it internationally competitive, while simultaneously safeguarding and reinforcing national identity.

Analysis of these documents allows us to conclude that in both cases we are witnessing the phenomenon of “glocalization as state engineering”. The state does not act as a passive observer but as a principal agent of cultural change. It seeks not merely to preserve tradition in its original form but to “wrap” it in a modern, accessible, and appealing format for the global consumer. This process, while highly centralized and ideologically charged, significantly differs from Robertson’s more organic, bottom-up conception of glocalization.

Cultural hybridization phenomena in the post-Soviet context

The theory of hybridization associated with Jan Nederveen Pieterse views globalization as a process in which cultures interact and merge continuously, producing new syncretic forms (hybrids) [12]. This theory challenges the fundamental notions of cultures as “pure” and unchanging and emphasizes that hybridization is closely linked to power inequalities. However, this process is not equitably distributed. Pieterse underscores that hybridization is inherently tied to power relations.

Considering the perspectives of other scholars who have analyzed this theory, Homi Bhabha, a leading figure in postcolonial theory, established the theoretical foundations of intercultural interaction and hybridity in his work *The Location of Culture* (1994). Bhabha introduced the concept of the “Third Space”, demonstrating that when cultures intersect, entirely new meanings emerge. This space is not merely a mixture of two cultures but a unique arena that arises between them. He regarded such hybridity as a force that disrupts colonial discourse, destabilizes the “pure” structures of dominant cultures, and produces novel forms of identity [13].

Stuart Hall highlighted the fluidity of personal identity, noting that it is continuously reconstructed through cultural practices. Hybridity, he argues, does not signify the “loss of the original” but rather reflects a dynamic form of uniqueness. In this process, agents such as youth and artists negotiate and reinterpret values through music, fashion, and experiences in urban spaces [14; 27–326].

The cultural policies of Kazakhstan during the years of independence can be seen as an example of “strategic hybridity”. This is a top-down, state-managed process whereby global cultural forms are consciously selected, adapted, and re-coded to fulfill national modernization goals and the formation of a distinctive national identity.

In this regard, Marlene Laruelle’s paradigms describing state discourse in Kazakhstan are particularly relevant. According to Laruelle, several paradigms coexist within state discourse, including “Kazakhness”, “Kazakhization”, and “transnational” [15; 1–20]. These paradigms highlight the complex multidimensionality of cultural and political discourse in Kazakhstan.

The “Kazakhness” paradigm is grounded in tradition, historical heritage, and ethno-cultural continuity. It is aimed at preserving the core of national identity; accordingly, state cultural policy initiatives, such as honoring historical figures, reviving national holidays and rituals, and supporting traditional arts, align with this paradigm. The “Kazakhization” paradigm represents a process of linguistic and cultural hegemony, with the goal of strengthening the prevalence of the Kazakh language across all spheres of society and institutionalizing national traditions within everyday public life. The “transnational” paradigm, in contrast, reflects Kazakhstan’s openness in the context of contemporary globalization. Its aim is to present the country not solely on the basis of ethnic “Kazakhness” but as a multiethnic, multilingual subject adapted to the international cultural space. This approach contributes to shaping Kazakhstan’s “Eurasian” identity and allows for a broader understanding of national uniqueness beyond ethnic boundaries.

These three paradigms are not mutually exclusive; rather, their influence varies depending on historical periods and political contexts. For example, during the early years of independence, the “Kazakhization”

agenda was dominant, while in the last decade, “transnational” dimensions have gained strength. The “Kazakhness” paradigm, however, consistently remains the primary and stable value foundation.

Considering this, Kazakhstan’s cultural policy can be understood as an instance of “strategic hybridity”. That is, the preservation and reinforcement of traditional cultural codes, the consolidation of national identity, and openness to global cultural influences are pursued simultaneously. While this process contains inherent tensions, at the state level, it is presented as a form of “synthetic harmony”. Such strategic hybridity is evident not only in state discourse and official policy but also across various domains of cultural production. Its influence is particularly notable in youth culture, where the convergence of global trends and local traditions is most vividly expressed in the lifestyle and tastes of the new generation. In this context, the music industry serves as one of the most suitable arenas to study the practical manifestations of strategic hybridity.

Q-pop and KG-pop: Strategic hybridity in contemporary music

The Q-pop (Qazaq pop) music genre constitutes one of the most striking empirical examples of strategic hybridity. Emerging under the influence of the global K-pop phenomenon, Q-pop adopts its aesthetics vivid visual imagery, professional choreography, and high-quality production while enriching it with local content. The core of the genre is the Kazakh language. Research shows that Q-pop strengthens the prestige of Kazakh among youth and contributes to reinforcing national identity.

The founding group Ninety One addresses topics relevant to young audiences, including depression, self-discovery, and the tension between tradition and modernity. Their androgynous style and use of makeup challenge traditional masculine norms, sparking significant public debate. By producing content in Kazakh, Q-pop has integrated the language into prominent pop culture, elevated its status among young people, and contributed to forming national identity in a universally appealing and contemporary format [16]. Films and documentaries about Ninety One, along with the group receiving several national music awards, institutionalized Q-pop within the cultural landscape and enhanced its commercial visibility. International media coverage further amplified the group’s reach into the global media space [17]. While Q-pop initially emerged as an organic youth movement, there is evidence that the state later strategically adopted it for its purposes. Despite Ninety One’s rebellious image, one member represented the youth wing of the ruling party, and the group performed at state-sponsored concerts.

In Kyrgyzstan, the KG-pop scene is creating a new cultural space emphasizing girls’ independence and freedom. For instance, the music videos of the group BirAi (debuting with “Эку Жүз” (“Fake”), 2019) showcase contemporary fashion and the open expression of personal perspectives; they adopt K-pop aesthetics while preserving local codes, generating public debate due to their bold image [18]. Additionally, solo artist Zere Asylbek’s song “Kyz” became a manifesto against bride kidnapping and child marriage, sparking widespread social discussion and openly addressing conflicts between tradition and legal rights. In this track, modern pop elements are combined with national motifs to deliver social commentary in a compelling manner [19].

Cultural hybridization in the fashion industries of Kazakhstan and Kyrgyzstan

Analyzed through this theoretical lens, hybridization in the fashion industry primarily manifests through the fusion of traditional crafts, such as patterns, textiles, and techniques, with contemporary design solutions and marketing strategies. As a result, national identity is not lost; rather, it is strengthened and positioned to influence the global fashion agenda [20; 45–52].

In Kazakhstan, a particularly vivid example of hybridization is the transformation of the traditional *shapan* into contemporary garments. Designer Aigul Kassymova reinterpreted the classic form into a minimalist yet nationally recognizable creation, showcased at Almaty Fashion Week and in *Vogue Kazakhstan* [21]. Another example is the KURALAI brand, which integrates traditional ornamentation into formal and business attire, making ethnic heritage a component of everyday dress codes [22; 103–115]. The Qazaq Republic brand, aimed at youth, demonstrates a different form of hybridity: by incorporating the Kazakh language, national symbols, and collaboration with the Q-pop group Ninety One, it transforms national identity into a mass-market, street-style element [23]. In art-oriented projects such as Soul of Tengri Fashion, felt, embroidery, and ethnic jewelry are incorporated into stage collections, while everyday items such as patchwork quilts, bags, ponchos, and vests acquire new meaning [24].

In Kyrgyzstan, hybridization emerges through the combination of traditional felt craftsmanship with contemporary design approaches. For instance, Tumar Art Group unites Bishkek artisans, transforming traditional *shyrdak* rugs into modern exportable products, including jewelry, footwear, and interior items [25; 88–

97]. Brands like Yaka have developed a “modern ethno-chic” style, adapting Kyrgyz motifs and symbols (sheep horns, floral patterns, traditional headdress elements) to urban minimalism [26]. Tourist fashion is also becoming a hybridization arena: ethnic patterns are incorporated into casual clothing and souvenirs, making “cultural dressing” part of everyday practice while opening opportunities for commercialization [27; 421–439].

Thus, the fashion industries in Kazakhstan and Kyrgyzstan constitute clear arenas of cultural hybridization that reconcile tradition with modernity under globalization. In Kazakhstan, this phenomenon ranges from the reinterpretation of the *shapan* to the incorporation of ornamentation in business attire and the integration of language and pop culture in youth brands. In Kyrgyzstan, traditional felt craftsmanship and *shyrdak* rugs are transformed into contemporary jewelry, interior, and export products, while ethnic motifs become central to urban styles and tourist souvenirs. As a result, national heritage is preserved and revitalized through new cultural forms adapted to global markets. This process enables both countries to secure a significant position within the global fashion space, establishing their own culturally hybrid arenas.

Thus, hybridized identity is not a stable state but becomes an arena of continuous internal negotiation and struggle. A young person’s choice to visit a fashionable café (global), participate in a patriotic flash mob (state), or observe a traditional family ritual (local) is not a simple personal preference; it represents a complex indicator within a cultural space where each element carries different “weights” and social significance.

Conclusion

Analysis of cultural development trajectories in Kazakhstan and Kyrgyzstan through the theories of homogenization, glocalization, and hybridization reveals that none of these frameworks alone can fully capture the complexity of these processes. On the contrary, the cultural dynamics in both countries constitute a complex dialectical interplay of all three models. The historical and cultural heritage of these two nations is distinguished by mobility, adaptability, openness to external influences, and the networked nature of social connections. Their ability to transform rather than be erased under the pressures of globalization represents a key achievement. Within the scope of this study, the concept of “strategic hybridity” is proposed: it involves the deliberate selection, adaptation, and recoding of global cultural forms technologies, media formats, artistic genres to address national modernization objectives and strengthen a unique yet renewed identity. In this sense, the path chosen by both countries represents a “third way” between blind Westernization and counter-productive self-isolation, transforming the resources of globalization into instruments for advancing their own cultural projects. Therefore, cultural development in Kazakhstan and Kyrgyzstan should not be understood as a simple binary choice between adaptation and resistance but as an attempt to construct a new model grounded in historical and civilizational experience. This model aims to reinforce national identity in innovative ways rather than erode it. Consequently, national culture is capable of securing its place within the global cultural space.

In summary, the success of cultural policy lies not merely in conserving national identity but in adapting it to new historical conditions and converting it into a forward-looking value program. For Kazakhstan and Kyrgyzstan, the strategic task is to preserve historical and cultural heritage and to transform it into intellectual and symbolic capital for the globalization era as well. Such an approach both ensures cultural sustainability and elevates the civilizational development of the region to a new level.

References

- 1 Ritzer G. The McDonaldization of Society 5: textbook / G. Ritzer. — LA.: Pine Forge Press, 2008. — 300 p.
- 2 Буряк В.В. Макдональдизация как модель культурной гомогенизации / В.В. Буряк // Гуманітарний часопис. — 2012. — № 2. — С. 75–82.
- 3 Digital 2025: Kazakhstan. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://datareportal.com/reports/digital-2025-kazakhstan>.
- 4 Digital 2025: Kyrgyzstan. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://datareportal.com/reports/digital-2025-kyrgyzstan>.
- 5 Social Media Stats Kyrgyzstan (Mobile). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/mobile/kyrgyzstan/#monthly-202407-202507-bar>.
- 6 Blatter J. Glocalization [Electronic resource] / J. Blatter // Encyclopaedia Britannica. — 2022, February 23. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/glocalization>.

- 7 Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity / R. Robertson; M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson (Ed.) // *Global Modernities*. — London: Sage Publications, 1995. — P. 25–44.
- 8 Закон Республики Казахстан «О культуре». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250>.
- 9 Кыргызстан направит более 100 млрд сом на развитие культуры до 2030 года. — [Электронный ресурс] // Caravan. — Режим доступа: <https://caravan-info.kg/ru/culture/444224-kyrgyzstan-napravit-bolee-100-mlrd-som-na-razvitie-kultury-do-2030-goda.html>.
- 10 Мухамеджанова Н.М. Межкультурные коммуникации в условиях глобализации / Н.М. Мухамеджанова // *Вестник ОГУ*. — 2010. — № 7 (113). — С. 70–75.
- 11 Оспанов Т.Т. Влияние глобализационных процессов на национальную идентичность в современном Казахстане [Электронный ресурс] / Т.Т. Оспанов, А.Х. Рамазанова // *Вестник КазНУ. Серия философии, политологии и культурологии*. — 2015. — Т. 50, № 1. — С. 68–73. — Режим доступа: <https://bulletin-philopolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/9>.
- 12 Pieterse J.N. *Globalization and Culture: Global Mélange: Monograph* / J.N. Pieterse. — Lanham: Rowman & Littlefield, 2015. — 350 p.
- 13 Bhabha H. *The Location of Culture: Monograph* / H. Bhabha. — London: Routledge, 1994. — 285 p.
- 14 Hall S. The question of cultural identity / S. Hall // *Modernity and its futures*. — Cambridge: Polity Press, 1992. — P. 273–326.
- 15 Laruelle M. The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan: Kazakhness, Kazakhstanness and Transnationalism / M. Laruelle // *Nationalism and Identity Construction in Central Asia* / ed. by M. Omelicheva. — Lanham, MD: Lexington Books, 2015. — P. 1–20.
- 16 Danabayev K. Q-pop as a phenomenon to enhance ethnic identity in post-Soviet Kazakhstan / K. Danabayev, J. Park, P.B. Konieczny [Electronic resource]. — Access mode: <https://centralasiaprogram.org/publications-all/q-pop-as-a-phenomenon-to-enhance-ethnic-identity-in-post-soviet-kazakhstan/>.
- 17 Ninety One [Electronic resource]. — Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ninety_One.
- 18 Birai Members Profile [Electronic resource]. — Access mode: <https://kprofiles.com/birai-members-profile/>.
- 19 I am Generation Equality: Zere, Feminist Singer [Electronic resource] // UN Women. — 2019. — Access mode: <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2019/12/i-am-generation-equality-zere-feminist-singer>.
- 20 Рахымжанова Г.К. Қазақстан сән индустриясындағы ұлттық код және заманауи трендтердің сабақтастығы / Г.К. Рахымжанова // *Қазақ ұлттық өнер университетінің хабаршысы*. — 2021. — № 3. — Б. 45–52.
- 21 Kassymova A. Official Website [Electronic resource]. — Access mode: <https://aigulkassymova.com>.
- 22 Бекенова А. Этномотивы в современной моде Казахстана: бренд KURALAI / А. Бекенова // *Fashion Theory: Журнал о моде*. — 2020. — № 2 (58). — С. 103–115.
- 23 Website of Vlast.kz. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://vlast.kz/life/>.
- 24 Website of Informburo.kz. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://informburo.kz/>.
- 25 Aidarova G. Tumar Art Group and the Transformation of Kyrgyz Felt into Design Objects / G. Aidarova // *Central Asian Journal of Art Studies*. — 2021. — Vol. 7, No. 4. — P. 88–97.
- 26 Website of the Steppe. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://thesteppes.com>.
- 27 Doolotkeldieva A. Fashioning Identity: Kyrgyz Traditional Symbols in Contemporary Tourist Design / A. Doolotkeldieva // *Central Asian Survey*. — 2020. — Vol. 39, No. 3. — P. 421–439.

А.Г. Гаппасова, Ы.Ж. Анламасова, А.И. Мамбетова, Х.С. Абдильдина

Стратегиялық гибриділік: Қазақстан мен Қырғызстандағы ұлттық модернизация мен мәдени қауіпсіздік

Мақалада жаһандану жағдайындағы Қазақстан мен Қырғызстанның мәдени қауіпсіздігіне философиялық талдау жасалып, «стратегиялық гибриділік» ұғымы қарастырылған. Зерттеуде гомогенизация, глокализация және гибридизация теорияларының қолданылуы сыни тұрғыдан талданған. Бұл парадигмалардың ешқайсысы жеке-дара аймақтың күрделі мәдени динамикасын толық сипаттай алмайтыны, керісінше, олардың диалектикалық өзара әрекеттестігі байқалатыны дәлелденеді. «Макдональдтандыру» құбылысының жергілікті қонақжайлылық және әлеуметтік дәстүрлер тарапынан аксиологиялық қарсылыққа тап болатыны көрсетілген. Глокализация ұлттық брендті қалыптастыруға бағытталған мәдени бастамалардан көрініс табатын үдеріс ретінде талданған. «Стратегиялық гибриділік» ұлттық модернизация міндеттерін шешу және жаңартылған бірегейлікті нығайту үшін жаһандық мәдени формаларды саналы түрде тандау, бейімдеу және қайта кодтау үдерісі. Эмпирикалық негіз ретінде екі елдің мәдени стратегиялары, сандық медианы тұтыну үлгілері, сондай-ақ музыка (Q-рор, KG-рор) мен сән саласындағы кейстері салыстырмалы талдау ретінде алынған. Қорытындыда Қазақстан мен Қырғызстан батыстану мен оқшаулану арасындағы «үшінші жолды»

калыптастырып, жаһандану қорларын өздерінің мәдени жобаларының құралына айналдырып, сол арқылы жаңа дәуірдегі мәдени қауіпсіздікті қамтамасыз етіп отырғаны тұжырымдалған.

Кілт сөздер: жаһандану, мәдени қауіпсіздік, ұлттық модернизация, гомогенділік, гибридтілік, глокализация, бірегейлік, стратегиялық гибридтілік, Қазақстан, Қырғызстан.

А.Г. Гаппасова, Ы.Ж. Анламасова, А.И. Мамбетова, Х.С. Абдильдина

Стратегическая гибридность: национальная модернизация и культурная безопасность Казахстана и Кыргызстана

В статье проводится философский анализ культурной безопасности Казахстана и Кыргызстана в условиях глобализации и рассматривается понятие «стратегическая гибридность». В исследовании критически анализируется применение теорий гомогенизации, глокализации и гибридизации. Доказывается, что ни одна из этих парадигм в отдельности не может полностью описать сложную культурную динамику региона, напротив, проявляется их диалектическое взаимодействие. Показано, что феномен «макдональдизации» сталкивается с аксиологическим сопротивлением со стороны местного гостеприимства и социальных традиций. Глокализация анализируется как процесс, проявляющийся в культурных инициативах, направленных на формирование национального бренда. «Стратегическая гибридность» определяется как процесс осознанного выбора, адаптации и перекодирования глобальных культурных форм для решения задач национальной модернизации и укрепления идентичности. В качестве эмпирической базы используются культурные стратегии двух стран, модели потребления цифровых медиа, а также кейсы из области музыки (Q-pop, KG-pop) и моды, рассматриваемые в сравнительной перспективе. В заключении делается вывод о том, что Казахстан и Кыргызстан формируют «третий путь» между вестернизацией и изоляцией, превращая ресурсы глобализации в инструмент своих культурных проектов, тем самым обеспечивая культурную безопасность в новую эпоху.

Ключевые слова: глобализация, культурная безопасность, национальная модернизация, гомогенность, гибридность, глокализация, идентичность, стратегическая гибридность, Казахстан, Кыргызстан.

References

- 1 Ritzer, G. (2008). *The McDonaldization of Society* 5. Los Angeles: Pine Forge Press.
- 2 Buriak, V.V. (2012). Makdonaldizatsiia kak model kulturnoi gomogenizatsii [McDonaldization as a Model of Cultural Homogenization]. *Gumanitarnii chasopis — Humanities book*, (2), 75–82 [in Russian].
- 3 (2025). DataReportal *Digital 2025: Kazakhstan*. *datareportal.com*. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2025-kazakhstan>.
- 4 (2025). DataReportal *Digital 2025: Kyrgyzstan*. *datareportal.com*. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2025-kyrgyzstan>.
- 5 (2025). StatCounter *Social Media Stats Kyrgyzstan (Mobile)*. *gs.statcounter.com*. Retrieved from <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/mobile/kyrgyzstan/#monthly-202407-202507-bar>.
- 6 Blatter, J. (2022). *Glocalization*. *Encyclopaedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/glocalization>.
- 7 Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. IM. Featherstone, S. Lash, R. Robertson (Ed.), *Global Modernities*. London: Sage Publications.
- 8 *Zakon Respubliki Kazakhstan «O kulture» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Culture”]*. (n.d.). *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P23000000250> [in Russian].
- 9 Caravan (n.d.). Kyrgyzstan napravit bolee 100 mlrd som na razvitie kultury do 2030 goda [Kyrgyzstan to Allocate over 100 Billion Som for Cultural Development until 2030]. Retrieved from <https://caravan-info.kg/ru/culture/444224-kyrgyzstan-napravit-bolee-100-mlrd-som-na-razvitie-kultury-do-2030-goda.html> [in Russian].
- 10 Mukhamedzhanova, N.M. (2010). Mezhhkulturnye kommunikatsii v usloviakh globalizatsii [Intercultural Communication in conditions of Globalization]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Orenburg State University*, 7(113), 70–75 [in Russian].
- 11 Ospanov, T.T., & Ramazanova, A.Kh. (2015). Vliianie globalizatsionnykh protsessov na natsionalnuiu identichnost v sovremennom Kazakhstane [The Impact of Globalization Processes on National Identity in Contemporary Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya filosofii, politologii i kulturologii — Bulletin of Kazakh National University. Series of Philosophy, Political Science and Cultural Studies*, 50(1), 68–73. Retrieved from <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/9> [in Russian].
- 12 Pieterse, J.N. (2015). *Globalization and Culture: Global Mélange*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- 13 Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- 14 Hall, S. (1992). The question of cultural identity. *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press.

- 15 Laruelle, M. (2015). The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan: Kazakhness, Kazakhstanness and Transnationalism. M. Omelicheva (Ed.). *Nationalism and Identity Construction in Central Asia*. Lanham, MD: Lexington Books.
- 16 Danabayev, K., Park, J., & Konieczny, P.B. (2021). Q-pop as a phenomenon to enhance ethnic identity in post-Soviet Kazakhstan. *centralasiaprogram.org*. Retrieved from <https://centralasiaprogram.org/publications-all/q-pop-as-a-phenomenon-to-enhance-ethnic-identity-in-post-soviet-kazakhstan/>.
- 17 Wikipedia (n.d.). *Ninety One*. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Ninety_One [in Russian].
- 18 Birai Members Profile. (n.d.). *kprofiles.com*. Retrieved from <https://kprofiles.com/birai-members-profile/>.
- 19 UN Women (2019). I am Generation Equality: Zere, Feminist Singer. Retrieved from <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2019/12/i-am-generation-equality-zere-feminist-singer>.
- 20 Rakhymzhanova, G.K. (2021). Qazaqstan san industriiasyndagy ulttyq kod zhane zamanauı trendterdin sabaqtastygy [National Code and Continuity of Modern Trends in Kazakhstan Fashion Industry]. *Qazaq ulttyq oner universitetinin Khabarshysy — Bulletin of the Kazakh National University of Arts*, 3, 45–52 [in Russian].
- 21 Kassymova, A. (n.d.). Sait Aigul Kassymova [Site of Aigul Kassymova]. Retrieved from <https://aigulkassymova.com> [in Russian].
- 22 Bekenova, A. (2020). Etnomotivy v sovremennoi mode Kazakhstana: brend KURALAI [Ethnomotifs in Contemporary Kazakh Fashion: KURALAI Brand]. *Fashion Theory*, 2(58), 103–115 [in Russian].
- 23 Sait Vlast.kz [Site of Vlast.kz]. (n.d.). *vlast.kz*. Retrieved from <https://vlast.kz/life/> [in Russian].
- 24 Sait Informburo.kz [Site of Informburo.kz]. (n.d.). *informburo.kz*. Retrieved from <https://informburo.kz/> [in Russian].
- 25 Aidarova, G. (2021). Tumar Art Group and the Transformation of Kyrgyz Felt into Design Objects. *Central Asian Journal of Art Studies*, 7(4), 88–97.
- 26 Sait the Steppe [Site of the Steppe]. (n.d.). *thesteppes.com*. Retrieved from <https://thesteppes.com> [in Russian].
- 27 Doolotkeldieva, A. (2020). Fashioning identity: Kyrgyz traditional symbols in contemporary tourist design. *Central Asian Survey*, 39(3), 421–439.

Information about the authors

Gappassova Aiman — Master of Arts, Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5960-0591>, aimana-84@mail.ru.

Mambetova Altynai — Candidate of Cultural Sciences, Dean of the Faculty of Education of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2661-1956>

Anlamassova Yrsaldy — Senior Lecturer, Master of Arts, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-4177-2377>

Abdildina Khorlan — Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer at S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0875-5788>

B.Zh. Zhussupova*

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: zhussupova2013@mail.ru)

Modern markers of myth definition

The article attempts to philosophically consider the mythological worldview, on the one hand, as an early historical type of explanation and understanding of the world, and on the other, as a specific way of thinking and human attitude to the world, mixed with the play of feelings, original imagination. The prerequisites and features of the mythological worldview are revealed, the key markers of the mythological narrative that ensure the authenticity of the myth are highlighted, and the main functions of the myth are revealed. The concept of myth as a vivid expression of the autochthonous symbolic culture, which has not been fully unraveled in the modern world, is considered. This is precisely what caused the emergence of the main philosophical and cultural concepts of the interpretation of myth, contradictory and self-valuable, as well as the formation in this regard of various philosophical and cultural schools in understanding and comprehension of the myth. According to most researchers, it was the mythological picture that laid the foundation for all others, representing the “childhood” in the spiritual history of mankind. As is known, the foundations of spiritual and cognitive (cognitive) guidelines are laid in childhood, which means that the mythological worldview implicitly (indirectly), in a folded, embryonic state, contains markers of all subsequent worldview pictures — religious, philosophical, scientific. However, the ability to create myths has not “sunk into oblivion”. Moreover, modern myth-making is gaining visible momentum in various areas of human and social activity, destroying the usual markers of defining the mythological type of worldview.

Keywords: myth, worldview, way of thinking, imagination, cultural schools, mythological markers, symbol, sacred, aesthetics, man, creativity.

Introduction

At first glance, one might assume that myth is well understood. However, the mythological way of thinking and the mythological picture of the world still leave much unexplored, giving rise to the polemic nature of judgments, views and a variety of philosophical intentions regarding it. The mythological worldview is indeed mysterious, hidden by a “deep curtain” of antiquity in the wilds of human history and culture. Many questions remain open: To what extent are we able to understand what the myth exactly reflected and expressed in the life of ancient people? What caused its necessity and need? What is the degree of its simplicity or, on the contrary, complexity? How does myth relate to other genres and types of artistic creativity? These questions have led to the formation of a wide variety of original and significant philosophical and cultural schools in the study of myth. Notable representatives include M. Müller, E.B. Taylor, W. and J. Grimm, J.G. Frazer, M. Eliade, B. Malinowski, E. Cassirer, C. Levi-Strauss, L. Levy-Bruhl, Z. Freud, C. Jung, J. Campbell, E. Durkheim, E. Meletinsky, S.A. Tokarev, V. Propp, and others.

People remain interested in myths because, even today, they continue dream through myths and exist in the “sweet captivity” of myth-making. Much has already been written about it. Roland Barthes claims that anything can become a myth: “I believe that this is exactly the case, because the suggestive (poetic — B.Zh.) power of the world is limitless. Any thing can be taken out of its closed, silent existence and turned into a word ready for perception by society, for there is no law, natural or otherwise, that would prohibit talking about certain things” [1; 84].

Myth comes from the ancient Greek *mythos*, which means “word”. This *word* describes the origin of the world, its essence, its purpose. This *word* describes man himself, early, ancient, who in his time was already puzzled by the amazing, complex questions of being. In response to these questions, multi-colored, diverse, contradictory, unimaginable images appear.

Just as the image is holistic, so in myth the world is reflected in its integrity and, at the same time, the integrity of human essence. In order to reflect the world holistically, the ancient man strove to grasp it in the unity of his impulses. He had not yet acquired analytical skills (skills of division, classification) and therefore he thought syncretically, trying to imitate the integrity of being. Many centuries would pass before man learned to abstract, to mentally cut out the world according to his own human patterns with the dominance of

* Corresponding author's e-mail: zhussupova2013@mail.ru

rational constructions. As for myth, it is sensual, aesthetic, playing with amazing images of a rich imagination.

Myth transforms the explicitly expressed ontological chaos into a meaningful anthropomorphic cosmic order, into an image mastered by man. At the same time, myth is a deliberately constructed and stable model within the man–world connection, uncritically perceived by subsequent subjects of culture as a real connection. Hence, myth is a special way of spiritually and practically conquering reality, its creatively feeling and experiencing it. Such an experience of being occurs not at the external level of the experiencing subject but within his personal world, through the prism of his own contemplation, perception, comprehension, and living.

In addition, myth is a symbol. It was the symbolic attribute of myth that the German philosopher and cultural scientist Ernst Cassirer singled out as the main and defining one. A symbol is a conventional sign in which an essence is encoded. The essence of myth cannot be rationally exhausted; mythological symbols point to something higher, transcendental and beyond ordinary limits, including the esoteric, sometimes conditioned by the wild power of human imagination. M. Eliade, the outstanding researcher of myth, noted that mythological symbols reveal a wonderful, inexplicable side of life and at the same time give an idea of the sacred dimension of human existence [2; 139]. Through myth, a person acquires the value of feeling involved in the world of eternity, sacredness, perfection, in the world of human dreams. The symbolic feature of myth was asserted in their cultural studies by A.F. Losev, E.M. Meletinsky, and others.

Myth is two-faced in the synthesis of visual and artistic form and deep spiritual meaning awaiting comprehension. What is the degree of this depth into which ancient peoples plunged, describing and explaining the world? How does it differ from modern myths? Is it inferior or, on the contrary, rises above them? How far has myth advanced in the issues of understanding existence? Myth reflects and expresses the authentic worldview of people of different cultural and historical eras. It is through myth, by means of myth, that a person interacts with the world, being aware of the integrity of the world and the integrity of its perception. Myth is the ideological basis of the picture of the world. Being a predominantly sensory form of reflection, based on a rich imagination, the mythological worldview, oddly enough, has not “sunk into oblivion”. Modern man willingly revives myth-making, especially since the fundamental questions of existence (the emergence of the world, the origin of man, death and immortality, the essence of the world, etc.) have remained open, acquiring modern, mythological plots and heroes (the Loch Ness monster, UFOs, the Yeti, etc.).

Back in the era of total rationalism, I. Kant declared human imagination to be the only way through which man may touch the surrounding world. This is what makes myth an attribute of all human culture. At the same time, myth is autochthonous. Myth as an autochthonous way of modeling the picture of the world and social action in different cultures was emphasized in the works of famous researchers of myth C. Levi-Strauss, M. Eliade, E. Cassirer, K. Hübner, R. Barthes, C. Jung, V.V. Nalimov.

The significance of myth as a fundamental attribute of human worldview indicates the mythological nature of human consciousness, in which myth is presented as a space of directly lived drama of human life. All spheres of human activity and life are subject to mythologization. Myth is no longer presented as a naïve, distorted image of reality, but, on the contrary, legitimizes the role of necessary illusion in a futile attempt of man to overcome the complexity of being, to seize it in a desperate impulse. Mythological consciousness, thus, imagines, constructs its image of reality, undoubtedly simplifying, structuring, schematizing it, without being able to possess absolute knowledge of the complex, transcendental. This is why the most important cultural role of myth is worldview, connected with the understanding of the world and, most importantly, the understanding of man’s place in it.

The mythological task in the archaic or modern era has always been the transformation of the chaos of life experiences and impressions into an ordered cosmos. As a result, myth demonstrates the unity of ideological imagery with the image of reality, acting as a holistic unity, a holistic construction. All worldview elements in their structure and order are correlated with the world of man. Myth, thus, creates the world, creates the image of man, allocating him a special place in the world *ecumene*. Such a constructed mythical world picture seems identical to the real world, and not just as an attempt to interpret it. According to A.F. Losev, “from the point of view of the mythical consciousness itself, one can in any way say that myth is fiction and a play of fantasy”, “but the most vivid and most genuine reality” [3; 186]. Myth as a world is understood as reality reflected in human feelings as an indisputable obvious reality. In the modern scientific lexicon, myth is rightly understood as a picture of the world, which is a set of collective subjective ideas about the world and the place of man in it in the cultural and historical space.

Myth is a diary of the past. It is from myths that one can draw information about the past, about past historical events, historical experience. This is a hypertrophied history, filled with fantastic artistic fiction and speculation.

Myth continues to develop. If the ancient myth may be understood as a “diary of the past”, then in modern context it functions as a “diary of the future”, in which, reason no longer serves emotions at the behest of feelings, but feelings based on intellectual imagination. Also, myth is present in the form of sacralization of important historical dates, events of planetary and personal scale, in the form of holidays (New Year, Nauryz, Birthday, etc.). A person needs the sacred to overcome the ordinary, visible. One of the ways to overcome is myth, the cognitive analysis of which is presented in this study. Along with this, it is emphasized that myth-making is inherent not only to early cultures, but characterizes the unified essence of the human race. The material concerning modern myth-making, its relevance and demand in the modern civilized world is of undoubted research interest.

Methods

To conduct this study, the methods of interdisciplinary analysis at the intersection of history, cultural studies, psychology, philosophy; critical analysis of mythological concepts; the method of systematization of research material; description and hermeneutic were used.

Results and discussion

The mythological worldview was undoubtedly an early form of social consciousness that dominated in primitive society. The prerequisite for its emergence was the inability of ancient man to stand out from the environment understood by him as an inseparable unity of nature, gods and man, which led to the emergence of the indivisibility of the mythological way of thinking, merged with the emotional environment. Most likely, mythology was focused on the comfort of human existence, the harmonization of relations between man and nature, man and society. It resulted in the figurative, metaphorical unity of nature and culture, anthropomorphization of natural space, spiritualization of the Cosmos.

The mythological model of thinking is characterized by indifference to contradictory processes, spatial and temporal convergence of objects that acted as signs of other objects. Myth-making is alien to the scientific principle of explaining the world. In myth-making everything emphasizes the narrative of the beginning, the first creation. Based on this, mythology sharply distinguishes between earlier, sacred time and subsequent current, profane (worldly) time. Sacred time is a model for the profane. Therefore, in the mythological worldview, the new is modeled based on the images of the past. This is one of the functions of myth. In the scientific worldview, conclusions follow from the logical determination between the concrete and the abstract, while in mythology the concrete and personal are a sign, and cause-and-effect relationships are hypostatized, designated as a complex hierarchy of mythological characters, axiologically filled. Scientific similarity in mythology is understood as identity, and logical gradation into features in mythology corresponds to division into parts. Therefore, in mythological thinking there are two-time dimensions — diachronic (a story about the past) and synchronic (an explanation of the present or future).

The myth embodies an uncritical collective way of making sense of reality by different generations of people, based on faith in its real content. That is why the mythological worldview asserts the existing value system in a particular society, legitimizes the accepted social norms and models. The mythological way of worldview and thinking was expressed not only in stories and narratives, but also in practical actions, rituals. Myth and ritual are closely connected in all ancient cultures, their unity is two interconnected aspects in ancient societies — verbal and effective (practical). Yet the question of which precedes which—myth or ritual—remains open and continues to debate. The practical aspect of mythology is present not only in rituals, but also in the results of empirical knowledge gained through material practice. Such empirical knowledge in conjunction with mythological knowledge was also a guide in life and a source of further formation of views on the world. This once again testified to the powerlessness of man before the elements of nature and the attempt to overcome it illusory. In addition to cognitive, moral guidelines, the mythological worldview certainly contains aesthetic guidelines, which are vividly reflected in the kaleidoscope of fantastic plots and characters.

Myth is not only the properties of ancient consciousness, but also the property of the entire human world, human exploration of the world, regardless of the time of its existence. Modern humanity continues to employ mythic patterns of thought. Moreover, today we are entering an era, perhaps even the dominance of

mythological thinking. In the history of mankind, there is a constant struggle between myth and Logos, scientifically rational philosophical thinking and religious, mythological thinking.

Myths are symbolic constructions that help or hinder us, but, yet in all cases they relate to reality. However, in contrast to the ancient myth—which was all-encompassing in scope and served as surrogate for the reality, the modern myth lacks such comprehensiveness. They are widespread in certain groups and environments, address only certain parts of reality and there are gaps between these myths in the form of science, critical consciousness, or in the form of other conflicting myths. In short, the modern world is characterized as a far more segmented and fragmented in terms of the existence of various myths. Of course, there are people who still use the totality of mythological thinking. They have a system of thinking that covers the whole reality. They have an answer for everything, and this answer is often simple, convenient (e.g., some modern ideologists who divide the world into “us” and “them”). As for the fate of ancient mythologies in the modern world, for example, the mythology of the Vikings, ancient Egypt, Babylon, biblical mythology, they have become the fertile sources of imagery and not only in art but also in other areas of the symbolic domain of the modern world. The myth has turned into a literary plot, a key image that we all understand. Moreover, this image is so functional because it is connected with certain stages of human life, society, the whole earth. These are some universal structures that Carl Gustav Jung (1875–1961) called “archetypes”.

Every humanitarian today understands that human thinking is diverse, but not infinitely diverse, being shaped by a set of some specific models and definable cognitive blocks filled with contemporary information. Yet at a deeper level, it is similar to ancient people. In this sense, Claude Levi-Strauss (1908–2009) argued that the thinking of a modern Western man is not fundamentally different from the thinking of a savage. We still think dividing the world into a binary system, into binary oppositions and establishing different types of relationships between them. C. Levi-Strauss and mythological thinking in general were very harshly criticized by poststructuralists, or postmodernists, who emerged in the second half of the 80s of the twentieth century, who wanted to figure out how to think outside of myth. They called not to dismember the world into binary oppositions, not to build rigid logical structures, shackles of reality and spirit, which we find in the work of the French postmodernist Jacques Derrida (1930–2004). From the point of view of the French thinker, we think through the language imposed on us, while we need to free ourselves from it and immerse in the realm of free creativity. J. Derrida proposed the concept, the method of deconstruction: as soon as opposition to any statement is discovered, it must be deconstructed endlessly. In other words, each statement in deconstruction becomes shaky and expresses violence, which must be evaded, turning everything into a game. However, the 21st century has shown that binary oppositions, mythologemes are returning again in various forms of worldview. A myth that is imprinted in art gives us the opportunity to experience others' perspectives as our own; in this sense, it expands our lives by undergoing the experience of others.

It is impossible for a modern person to give up art, myth and replace it all with science. Art gives what no science, including the humanities, can give. It represents, albeit imaginary, but a holistic experience. In any science, a person acts as a part of the world, and in art as a whole, even if this art is abstract.

Thus, the ancient myths have not disappeared, but, on the contrary, have acquired renewed cultural significance. In recent years, the sacralization of ancient mythology has begun. For example, Scandinavian mythology is well known today due to its spread in foreign comic books, fiction, computer games. A cult of heroes, Jedi (peacekeeping knights) has emerged. This tendency to glorify is probably due to the longing for a bright, adventurous life in the conditions of the gray office routine of a modern person. A person needs an outlet in the form of heroic Scandinavian or Celtic-Germanic mythology. A person needs a heroic identity. Apparently, people always need heroes, idols to look up to. Myths remain in human culture as a dream, as an attempt to create a perpetual motion machine, a time machine, an elixir of immortality and eternal youth, as something that is impossible according to the laws of modern science.

Modern man is not confined to ancient mythology, he interprets it differently, reimagines, modernizes it, even attempts to systemize it. Ancient mythology is used as an arsenal of art. Moreover, modern people do not believe in myths, but they cultivate them (e.g., the image of Santa Claus). The ritualization of life continues with the involvement of ancient exotic rites that differ from modern, boring and routine ones.

In the modern world, there are myths that people believe in, that control us. These myths are exposed by natural sciences, historical, mathematical knowledge. Nevertheless, they appear. People began to talk about modern mythology especially seriously after the Second World War, which changed a lot, revealed fiction, and dangerous fiction at that, including Nazi myths and Nazi mythology.

Unfortunately, many modern young people are still very much excited by the Nazi aesthetics, and there are rumors that in fact there is a secret mystical background to it, they recall the semi-mythical organization

Ahnenerbe ("German Society for the Study of Ancient German History and Ancestral Heritage"), Tibetan monks in the Third Reich, black suits that emphasize the figures of Nazi warriors. These black suits were invented deliberately for the purpose of occult-ideological support for the state apparatus of Nazi Germany. Many young people succumbed to such aesthetics of the Reich, without delving into the essence of all this. The French structuralist, semiotician Roland Barthes (1915–1980), analyzing the glossy Parisian press of the 50s, wrote the work "Mythologies" (1957). In it, he showed the mechanism of the emergence of modern myths from the widespread mass media. Already in the 50s, the number of glossy magazines increased sharply, television and radio were actively developing.

The main idea of R. Barthes is that myth appropriates language, myth parasitizes on language and, thus, slips into human perception. We, thinking through myth, are mistaken, believing that we independently comprehend life as it really is. This is exactly what the modern PR procedure works on (public relations — public relations, technologies for creating and introducing an image of an object).

Thus, appropriating language, parasitizing on it, myth has certain mechanisms of influence. For example, in one of the essays from R. Barthes's "Mythology" called "Racine is Racine" the author claims that myth blocks critical thinking in order to involve a person in some action, so that he would be a devoted fan, as, for example, in a network business, when participants distribute their goods as unique, having no analogues. Myth mobilizes.

In ancient mythology, there is a phenomenon of a genius, unusual, miraculous child, who was miraculously born, for example, to an old man and an old woman. In modern mass culture, there are such little gods. The closest myth is the myth of the indigo child with incredible abilities.

Science was also subjected to mythologization in connection with the crisis of scientific rationality in the 70s and 80s of the twentieth century. Therefore, there is a search for new paradigms of knowledge, less generalized and more empirical. As for the old paradigms, metascientific, they are called mythical.

Political myths live in the same way, some are replaced by others. For example, for a long time there was a myth about communism as the most just society, where everyone will be equal, materially and spiritually developed, highly organized, in connection with which the state will wither away as an apparatus of violence of one class over another, punitive organs will wither away, even money will wither away in connection with the fair distribution of goods. In modern politics, many geopolitical myths rule the world. In Nazi Germany, myths about the Aryan race were especially dangerous. The myth is categorical.

The prevalence of mythological thinking in modern politics was also expressed by the Kazakh philosopher B.G. Nurzhanov. In his opinion, modern politicians refer to myth and art rather than reason. This shift in politics occurred back in the 1930s, when the myth of fascism emerged. Myth, as it turned out, can serve as a more solid foundation for politics than reason. This is explained by the fact that the aesthetics of myth as a world of sensuality strengthens, "ignites", and convinces more than dry reasoning of logical arguments. In a dispute, as it turns out, there is an attempt not to prove, but to outlive the interlocutor. Mythical foundations, which fascism used very well, and Stalinism used no less well, were much stronger than logical calculations. There is an aestheticization of politics, on the one hand, and a politicization of aesthetics, on the other. If previously aesthetics clearly separated itself from life, now aesthetics solves a variety of political issues, issues of governing the country, and outlines political strategies. Thus, if politics has always been based on ethics, then modern politics is based on aesthetics [4].

With the collapse of the Soviet Union, myths about prominent historical figures such as Vasily Ivanovich Chapaev appeared. Now we live under the onslaught of all sorts of modern ideological myths. Many statistical myths. There are socio-conjuncture myths. For example, the myth of the strength of the family in the modern world, despite the data on the huge number of family divorces, confirming that the institution of marriage has collapsed or is being radically reformatted.

Particularly widespread and interesting are conspiracy myths, according to which the world is governed by a conspiracy of the world government, which has a deep nature. German art historian Boris Groys (1947) revealed the secret of the stability of conspiracy mythology — in modern media, in remoteness from the natural world (unlike ancient man).

French sociologist, cultural scientist and postmodernist philosopher Jean Baudrillard (1929–2007) introduced the concept of simulacrum (a copy of a copy). He identified 3 types of simulacra:

- advertising;
- tourism;
- elections.

The media network is a network without time and center or with many centers, which gave rise to postmodern thinking with new myths, sensations.

There are a large number of scientific myths. Modern mythology is a good soil for art, giving rise to the genre of “fantasy”, eschatological myths, dystopias. Modern myths exist in the form of everyday superstitions, including myths about folk medicine, esoteric myths.

There is no need to treat myths dismissively. Behind the external absolutely fabulous, fantastic symbolism there is very important, valuable information. For example, in all ancient myths, the gods were divided into four groups: the gods of the earth, water, air and fire. Moreover, at the top are the fire deities, then the air, water and earth, underground. If we correlate this with the data of modern physics, it identifies four aggregate states of matter: gas, plasma, liquid and crystal. In essence, this is the same information, but in other words: water is liquid, air is gas, fire is plasma, earth is crystal. The meaning is the same. People have known about these aggregate states for a long time and passed them on through myth. At the same time, it is very interesting that physics learned about plasma as the fourth aggregate state of matter only in the twentieth century, while the ancients already knew about it. Even more interesting is that among all the deities, indeed, the first place in leadership was occupied by solar deities (remember the Egyptian god Ra Amun-ra, or the Japanese goddess Amaterasu, or the Greek god Zeus the Thunderer, the Slavic god Svarog). Modern physics claims that from the point of view of the evolution of the Universe, first plasma, or the sun, or a star appears, then it must survive a certain flash, releasing a gas nebula, and only then liquids and crystals are formed. It turns out that ancient people somehow “guessed” the scientific picture of the formation of the Universe.

In general, mythological structures continue to be present in modern culture. Myth maintains its steady progression into the present. But if an ancient myth may be regarded as “diary of the past”, then in modern times it functions as “diary of the future”, emerging from the “blank spots” left by science and intertwined with mystical narratives. It is not a reason in service of feelings, but rather emotions based on intellectual imagination. Myths are necessary as a source of hope [5; 24].

Myth is a special form of figurative-symbolic worldview, which is characteristic, as was said above, of ancient society. However, today myth has not become a thing of the past; there is something stable in it that remains in the consciousness of people throughout the life of humanity, just as in the process of individual development the genotype remains unchanged, although a person’s body changes beyond recognition. The unity of man and nature, the skill of communicating with the “living cosmos”, is an essential feature of the mythological worldview both in historical and personal terms: inseparable ties with nature were the basis of ancient mythology, unity with nature gives rise to a predisposition to a mythological worldview in modern man.

The special features of the mythological worldview include an existential feeling of “immeasurable” happiness, in theological terminology — “paradise bliss”; “general availability” of such happiness and the fact that it is created as if “out of nothing”; overcoming the boundaries of a person’s own “ego” and a noumenal connection with any kind of creativity.

At the beginning of the twentieth century, a political myth appeared. This type of myth is based on the sacralization of the state, nation, race. Such a myth manifested itself most clearly in the philosophy of fascism. Some features of the mythological worldview can be preserved in the mass consciousness along with elements of philosophical and scientific knowledge, strict scientific logic. An example is the period of “perestroika”, when it was obvious that it was necessary to discard old myths and build a new world without illusions and lies. But the collapse of totalitarian mythology did not lead to the eradication of myths from the public consciousness, but became an incentive for new myth-making. General disappointment in global values is now combined with gullibility in various rumors and scandalous revelations. Deprived of clear guidelines, the public consciousness is ready to accept on faith any hypothesis about the imminent End of the World or about total corruption in the highest echelons of power. In this regard, today’s reality has become a time of total myth-making.

Modern myths can be divided into four groups:

- myths of political and public life created by politicians and journalists;
- myths of ethnic and religious self-identification (e.g., various myths about Russia and Orthodoxy, their past and current state);
- myths associated with non-religious beliefs (e.g., about UFOs and aliens);
- myths of mass culture — the myth of America and the American way of life.

Myth in the modern world is used as a way to legitimize power. The peculiarity of modern myths is that they are spread with the help of mass media; modern media disguises myths as information. In the twentieth

century, myths about conspiracies and internal enemies appeared. The myth of power and the syndrome of the “internal enemy”, where conspiracy theories unfold: the concept of the war of continents and the invasion of aliens, the theory of forces that want to stop history (the USA, Islam), and others, no less exotic. The confidence of the authorities in the possibility of manipulating the masses is based not on the belief in the effectiveness of technologies and the “secret knowledge” behind them, but on faith in the “technologists” themselves, who are capable of performing another “miracle” for the authorities.

Particular attention in modern myths is paid to the problem of everyday thinking. Three constants of mass consciousness can be characterized — “peace”, “order”, and “justice”. It is this system of values that determines everyday conservatism, which turns to the past as an ideal, because it seems frozen and unchangeable.

In connection with the development of science, myth is devalued, but it cannot be said that myth has exhausted itself. Today, myth is of great importance, especially if studied in conjunction with other sciences. In the modern world, new, modern myths appear — myths of political and social life, myths of ethnic and religious self-identification, myths associated with non-religious beliefs, myths of mass culture. Thus, the mythical worldview also takes place in modern culture. Images of mythology in various interpretations have often been used in art. In the ideology of modern and contemporary times, the concept of myth is used to designate various kinds of illusory ideas, occult, esoteric knowledge that influence mass consciousness.

Conclusion

In the modern world, myth denotes or points to something fictional. However, if we take myth in its original meaning, then for the bearers of tradition nothing was more reliable than myth. In fact, myth is multifaceted and multi-valued. It is not only a system of pre-scientific, non-positive knowledge about the world, but also a way of mastering, adapting, using the world by man, necessary for him for physical, social, cultural existence, including psychological. In addition, myth is etiological, that is, it explains the reasons for the emergence of various phenomena that excite and calm a person (the beginning of the world, death, earthquakes, tides, ebbs, dreams, seasons, etc.). Myth offers reasons, since nothing disturbs a person like uncertainty, the unknown. This is a property of the human psyche. That is why myth permeates the entire human culture, all types of worldview, all spheres of human activity. Moreover, myth demonstrates and serves all the needs and demands of a person in the world.

Myth is a story as a certain linguistic literary genre that is transmitted orally in a society and contains certain information about the past, present, future. This oral traditional story does not have a single author, thus differing from a novel, short story, or the tale.

Myth necessarily narrates about long-gone events. This is a story about some other era, about actions that happened long ago, so long ago that people do not have access to that time. For example, it was a time in which the world was not yet arranged.

Myth implies that in the past things were not the same as now. The past is absolutely not like the present. Most people believe that everything was much better in the past, this is the golden age (it is no coincidence that they talk about the past as the good old days). Something was lost over time. In myth, everything happens much more simply than in modern times, for example, some spiritual beings, gods communicate with people much more easily, they are present in everyday life, everyone sees them. This is a reality that is currently absent, in which miraculous phenomena occur.

Myth can only be seen from the outside. When a person lives within a culture, myth does not exist for him. Myth is a reality only for detached people who are outside the culture and, accordingly, do not accept the value of the culture of that society.

Why do we need myths? As we have already found out, myths have many functions and tasks. In addition to etiological tasks (finding out the reasons for the emergence of everything), there are regulatory tasks aimed at constituting social rules of behavior. Myths clearly show what happens to those who violate the established rules. Very often, a myth justifies a certain structure of society or customs, explains accepted rituals, ceremonies. Myths are about gods and are directly related to religion, which is generally believed to have originated from myth. Sometimes it is unclear whether a particular mythological narrative is actually a myth or simply part of a religious heritage. As a difference between myth and religion, one can cite the fact that myth simply narrates the essence of rituals, while in religion there is an obligation to perform them in order to honor a god.

The degree of mythologization depends on the degree of a person's religiosity. If a person belongs to a religion, then all religious stories are not perceived by him as myths, but as deep foundations of his faith. For

a person who is outside of religion, these are all myths. For example, the dogma of the immaculate conception of Christ is perceived by a Christian as a divine miracle, and by a non-religious person or one who belongs to an Eastern culture, as a myth. Stories about Christ that were once circulated and passed from mouth to mouth were myths, but the written Gospel (stories about the life and sayings of Jesus Christ) is no longer a myth. These are already records from a literary point of view. These are no longer myths, although they may have been written based on mythological stories.

In other words, the line between the mythical and the non-mythical is barely perceptible, implicit, hidden, but the power of myth is great today. Myth-making is present in various spheres of modern human activity. The famous Kazakh culturologist Nurzhanov B.G. rightly noted that even modern politics often refers not to reason, but to myth. Myth today can serve as a solid foundation for politics, since being a sphere of aesthetics, a sphere of sensuality, it captivates, convinces, “ignites” people more than dry rational arguments.

The syncretism of myth, the unity of the objective and subjective, rational and irrational principles makes this way of understanding the world historically more promising. In this regard, myth becomes the central category of modern philosophy and culturology, it removes the oppositions of the real and the imaginary, the individual and the public, and restores the lost integrity of the world and human consciousness.

The mythical word is a message. It does not necessarily have to be oral: it can be a letter or an image, and written speech, as well as photography, cinema, reporting, sports competitions, spectacles, advertising. All of them can be material carriers of a mythical message. We live in a huge world, which despite all intellectual, cultural and scientific achievements is impossible to fully understand. We live in a world that is frightening in its size. That is why a simplified version of the world is necessary, our own small world is necessary, with which we will feel cozy and comfortable.

References

- 1 Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт; пер. С. Зенкина // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М.: Прогресс, 1994. — С. 72–130.
- 2 Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения / М. Элиаде; пер. с англ. // Избранные сочинения. — М.: Ладомир, 1999. — 488 с.
- 3 Лосев А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев. — М.: Мысль, 2001. — 231 с.
- 4 Нуржанов Б.Г. Бекет Нуржанов в Интеллектуальном клубе Ауэзхана Кодара [Электронный ресурс] / Б.Г. Нуржанов. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=6J-geC9BqVw&ab_channel=AuezKodara
- 5 Жусупова Б.Ж. Мифология: учебник / Б.Ж. Жусупова. — Караганда: Издательство Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, 2024. — 224 с.

Б.Ж. Жусупова

Мифті дефинициялаудың заманауи маркерлері

Мақалада мифологиялық дүниетанымды бір жағынан, әлемді түсіндіру мен танудың алғашқы тарихи түрі ретінде, ал екінші жағынан, сезімдік ойын мен өзіндік қиялға негізделген, адамның әлемге деген қарым-қатынасы мен ерекше ойлау формасы ретінде қарастыруға талпыныс жасалады. Мифологиялық дүниетанымның алғышарттары мен ерекшеліктері айқындалып, мифтің шынайылығын қамтамасыз ететін негізгі нарративтік маркерлер бөліп көрсетіліп, мифтің басты қызметтері ашылған. Миф ұғымы қазіргі әлемде толық ашылмаған, автохтонды символдық мәдениеттің жарқын көрінісі ретінде қарастырылған. Өзара қарама-қайшы әрі өзіндік маңызға ие мифті түсіндіруге арналған негізгі философиялық-мәдениеттанушылық концепциялардың дамуы осымен анықталып, соған байланысты мифті мағыналандыру, ұғынуға бағытталған түрлі философиялық-мәдениеттанулық мектептер қалыптасты. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, дәл осы мифологиялық түсінік барлық одан кейінгі дүниетаным түрлеріне бастау болып, адамзаттың рухани тарихындағы «балалық шағы» ретінде танылды. Рухани және когнитивтік (танымдық) бағдарлар балалық кезеңде қаланатыны белгілі, ал бұл дегеніміз — мифологиялық дүниетанымда барлық дүниетанымдық түсінік — діни, философиялық және ғылыми көзқарастардың барлығы имплицитті (анық емес) түрде, бүркемеленген, бастапқы күйде қатысатынын білдіреді. Алайда, миф жасау қабілеті ұмыт болған жоқ. Тіпті, қазіргі заманғы миф жасаушылық адам мен қоғамның түрлі салаларында белсенді дамып, мифологиялық дүниетанымды анықтаудың дәстүрлі маркерлерін бұзып, жаңаша бағыт алуда.

Кілт сөздер: миф, дүниетаным, ойлау тәсілі, қиял, мәдениеттанушылық мектептер, мифологиялық маркерлер, символ, сакральды, эстетика, адам, шығармашылық.

Б.Ж. Жусупова

Современные маркеры дефинирования мифа

В статье делается попытка философского рассмотрения мифологического мировоззрения, с одной стороны, как раннего исторического типа объяснения и осмысления мира, а с другой — как специфического способа мышления и отношения человека к миру, замешанного на игре чувствования, оригинального воображения. Выявляются предпосылки и особенности мифологического мировоззрения, выделяются ключевые маркеры мифологического нарратива, обеспечивающие аутентичность мифа, а также раскрываются главные функции мифа. Рассмотрено понятие мифа как яркого выражения автохтонной символической культуры, до конца неразгаданной в современном мире. Именно этим обусловлено возникновение основных философско-культурологических концепций трактовки мифа, противоречивых и самоценных, а также формирование в связи с этим различных философско-культурологических школ в понимании и осмыслении мифа. По мнению большинства исследователей, именно мифологическая картина положила начало всем другим, представляя собой «детство» в духовной истории человечества. Как известно, в детском возрасте закладываются основы духовных и когнитивных (познавательных) ориентиров, а это означает, что в мифологическом мировоззрении имплицитно (неявно), в свернутом, зачаточном состоянии присутствуют маркеры всех последующих мировоззренческих картин — религиозной, философской, научной. Однако способность к мифотворчеству не «канула в Лету». Более того, современное мифотворчество набирает зримые обороты в различных областях человеческой и социальной деятельности, разрушая привычные маркеры дефинирования мифологического типа мировоззрения.

Ключевые слова: миф, мировоззрение, способ мышления, воображение, культурологические школы, мифологические маркеры, символ, сакральное, эстетика, человек, творчество.

References

- 1 Bart, R. (1994). *Mif segodnia* [Myth today]. *Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika* — *Selected works: Semiotics. Poetics*. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Eliade, M. (1999). *Ocherki sravnitel'nogo religiovedeniia* [Patterns in Comparative Religion]. Moscow: Ladimir [in Russian].
- 3 Losev, A.F. (2001). *Dialektika mifa* [Dialectics of myth]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 4 Nurzhanov, B.G. *Beket Nurzhanov v intellektualnom klube Auezkhana Kodara* [Beket Nurzhanov at the Auezkhan Kodar Intellectual Club]. [www.youtube.com](https://www.youtube.com/watch?v=6J-geC9BqVw&ab_channel=AuezKodar). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=6J-geC9BqVw&ab_channel=AuezKodar
- 5 Zhusupova, B.Zh. (2024). *Mifologiya* [Mythology]. Izdatelstvo Karagandinskogo universiteta imeni akademika E.A. Buketova [in Russian].

Information about the authors

Zhusupova Bakhyt — PhD, Assistant Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

N.A. Meiramova^{*}, A.O. Tursynbaeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: nmeyramova@mail.ru, aigul_73@mail.ru)

Continuity of health of soul and body: in the context of philosophical views and medical paradigms

In the era of globalization, socio-cultural transformations and the expansion of the information space have profoundly influenced the content and methodology of health research. In contemporary science, the concept of health is no longer confined to biological parameters but is interpreted as a biopsychosocial phenomenon that necessitates a comprehensive examination of the interrelation among the physical, psychological, and social dimensions of human existence. Within this framework, understanding mental well-being as a fundamental prerequisite for physical health has become a pivotal direction in interdisciplinary studies of human integrity. This article provides a comprehensive philosophical and medical analysis of the interconnection between mind and body. Drawing on the works of thinkers and scholars from antiquity to the present day, it elucidates the significance of psychosomatic unity in shaping human existence. From a medical-paradigmatic perspective, the reciprocal influence of body and soul is examined, revealing their harmony as a continuation of the holistic worldview within modern scientific thought. The relevance of the study is determined by the increasing importance of reinterpreting the unity of mind and body under conditions of spiritual crisis, psycho-emotional instability, and transformation of life values in contemporary society. The research integrates philosophical-anthropological and medical perspectives, highlighting the harmony of mind and body as a key determinant of human well-being and quality of life. The findings substantiate that physical health is inextricably linked to mental well-being, and that their interdependence constitutes the essential foundation of both physical stability and spiritual resilience.

Keywords: soul, body, health, philosophy, medicine, integrity, medical paradigm, biopsychosocial phenomenon, substance.

Introduction

The human being is a complex living entity viewed as an integral system of soul and body. The inner spiritual world and the external biological existence of a person are always inextricably connected. These two dimensions have long been central objects of study in philosophical, religious, and medical traditions. The soul represents the totality of human thought, emotion, will, conscience, and spiritual essence, while the body embodies the material and biological dimension of human existence. The interaction between soul and body constitutes one of the fundamental factors determining the quality of human life, as well as its spiritual and physical well-being.

At the modern stage of philosophical thought concerning the harmony between soul and body, the soul's health is no longer fully recognized as the foundation of physical health, unlike in earlier epochs. In this context, the historical preconditions of globalization and the dynamics of socio-cultural transformation bring forth the necessity of a comprehensive study of the interdependence between mental and physical well-being. The issue of harmony between the soul and the body remains one of the most pressing and significant topics throughout human history. The historical significance of this interrelation manifests itself in humanity's pursuit of self-awareness, understanding of life's meaning, exploration of the ontological essence of existence, and definition of one's social role. The study of the correlation between spiritual and physical health retains its scientific relevance across different historical periods, reflecting the dominant worldviews, political structures, and socio-cultural conditions of each era.

Methods and materials

This research employs the dialectical method, which explains the interrelation between the soul and the body through the unity and struggle of opposites and the laws of development. The hermeneutic method is used to interpret ancient and medieval philosophical texts and religious doctrines concerning the concepts of soul and body. The phenomenological method enables an exploration of human subjective experience, ana-

^{*} Corresponding author's e-mail: nmeyramova@mail.ru

lyzing the influence of various mental and emotional states on physical health as manifestations of consciousness.

Furthermore, the historical-philosophical method is applied to trace the evolution of philosophical ideas regarding the interrelation of soul and body across different epochs, schools, and intellectual traditions. The axiological method is employed to evaluate the harmony of soul and body as a spiritual and cultural value of human civilization, revealing its significance for understanding the essence of human existence.

Together, these methods provide a comprehensive framework for examining the ontological, epistemological, and axiological dimensions of the unity between the soul and the body within both philosophical and medical paradigms.

Discussion

The analysis conducted in the course of this research clearly demonstrates that the unity of soul and body constitutes a fundamental problem of human existence. Since antiquity, philosophy and medicine have regarded the correlation between the human soul and body as a central subject of inquiry. In the context of contemporary globalization, the philosophical and medical interpretations of their unity reveal a number of contradictions.

Ancient Eastern philosophy conceived the unity of soul and body as an inseparable whole.

In the Indian philosophical tradition, the notions of soul and body are viewed as two different yet intimately interconnected aspects of human existence. Their interpretation varies according to the metaphysical premises of each philosophical school. In some schools, the soul and body are expressed as a single integral entity, whereas in others they are considered ontologically independent. According to the Upanishads, Brahma Sutra, Bhagavad Gita, and Shankara's commentaries, the Vedanta philosophy perceives the relationship between soul and body as an ontologically indivisible unity. The central principle here is Advaita—non-duality. There is no essential distinction between the individual soul and the cosmic spirit: Atman is identical with Brahman. "The body is a transient form, while the spirit is the eternal essence" [1; 71–87]. Scientifically, this viewpoint corresponds to a monistic ontology, where body and soul represent two manifestations of a single being. The body is a temporary phenomenal shell, whereas the spirit constitutes its transcendent foundation. According to Samkhya-Karika and Yoga Sutra, the Samkhya and Yoga schools, in contrast to Vedanta, adhere to a dualistic ontology. Here, existence is composed of two eternal substances: Purusha—the spiritual, conscious principle, and Prakriti—material nature. They are independent, yet interact in empirical reality. "Purusha is the observer, Prakriti the observed. The body is the instrument, and the spirit is the witness" [2; 21–27]. From a scientific standpoint, this view corresponds to substantial dualism, where body and soul differ in nature but condition each other in practical experience. The Yoga system aims to achieve balance between these two principles through disciplined practice. In Tripitaka, Dhammapada, and Madhyamaka-Karika, Buddhist philosophy rejects the notion of atman altogether. In the Buddha's teaching, there is no permanent, unchanging soul; a human being is a combination of five aggregates—body, sensation, perception, volition, and consciousness. "Where there is no soul, there is no permanence; where there is no permanence, there is suffering" [3; 158]. From a scholarly standpoint, this corresponds to processual monism, where a person is regarded as a stream of interdependent psycho-physiological processes. The individual "soul" or "body" does not exist as an independent essence but as mutually conditioned flows of phenomena. According to Charaka Samhita and Sushruta Samhita, Ayurveda, as a medico-philosophical system, characterizes the relation between soul and body as a biopsychofunctional integrity. The human being is described as a three-tiered structure: physical, psychic, and spiritual. These three layers form one living system. Disease arises from imbalance at one level and affects the others. "Bodily balance is possible only through the equilibrium of mind and spirit" [4; 25–40]. Scientifically, this represents integrative holism, perceiving the human organism as a unified system of biological, psychological, and spiritual dimensions. In Tattvartha Sutra and Sutrakritanga, Jainism asserts that soul and matter are two distinct, eternal substances whose interaction occurs through karmic action. The body is the "garment" of the soul—temporary, while the soul is eternal. "Soul and body are two natures. Yet the soul cannot act without the body, and the body cannot live without the soul" [5; 248]. Scientifically, this corresponds to ethical dualism, in which the body serves as the field of the spirit's moral experience, and the spirit as the ethical subject. The relationship between soul and body is regulated through moral purification and physical discipline.

Chinese philosophy interprets the integrity of soul and body through the categories of natural harmony, balance, and vital energy. Within the Chinese worldview, a human being is part of the cosmos, and his bodily and spiritual states are connected with the rhythm of nature. Health, therefore, is not merely a biological or

physical condition but a state of spiritual-energetic harmony. In Confucian philosophy, the physical and spiritual health of the individual is closely tied to moral order and social harmony. For Confucius, human existence embodies ethical and spiritual balance. The equilibrium of the soul determines the order of the body: “He who rectifies himself rectifies both his body and society” [6; 15–27]. Philosophically, Confucianism rests on ethical holism, where moral cultivation and bodily discipline represent two sides of inner harmony. The Confucian model justifies the interdependence of soul and body within the socio-ethical context, linking moral disposition and physical health—a foundation for modern psychosomatic theories. Laozi’s Daoist philosophy interprets human spiritual and bodily existence within the universal principle of Dao—the source of being and life energy. Human health depends on living according to the Dao, harmonizing the inner and outer flows of energy. “Order the body and calm the soul, and the Dao will reveal itself” [7; 256]. Zhuangzi conceived the human being as a fragment of the universe in constant transformation. Spiritual balance and physical well-being arise from the harmony of yin and yang: “The body and spirit of man breathe in one rhythm; when this breath is broken, life ceases” [8; 412]. Daoism thus embodies ontological monism and bioenergetic holism, interpreting soul and body as variable states of qi energy. Health is defined by the equilibrium of yin and yang forces. Daoist teachings later shaped spiritual-physical disciplines such as qigong, taiji, and daoyin, which unite physical exercises and breathing with spiritual purification. Hence, Chinese medicine considers health from both philosophical and medical paradigms: the human organism is a microcosm, the cosmos a macrocosm; disease arises when harmony between them is disrupted. “When the soul is calm, qi is regulated; when qi is regulated, blood flows freely; when blood flows freely, the body is healthy” [9; 528]. In this synthesis of medicine and philosophy, the interrelation of spirit, vital energy, and essential substance explains the mutual influence of soul and body. Each organ corresponds to a spiritual state: the heart governs consciousness, the liver willpower, the lungs serenity. This system constitutes the historical-philosophical foundation of the biopsychosocial model.

In ancient Greek philosophy, the problem of the soul–body relation emerged as one of the key categories of human existence and acquired a deep theoretical foundation at the intersection of philosophy and medicine. Thinkers sought to explain the interconnection of the spiritual and material principles of human nature, the interaction between soul and body, and the meaning of life itself. Plato’s perspective, marked by dualism, laid the groundwork for metaphysical systems addressing the relationship between spirit and matter. He regarded the soul as an eternal and immutable substance, while the body is temporal and perishable. For Plato, the soul originates from the world of Ideas, while the body constitutes the material limitation preventing its ascent to truth. “The body is the prison of the soul, and death is its liberation” [10; 180]. The soul pre-exists the body and survives its demise, serving as the bearer of the divine principle. Cognition, according to Plato, is the act of recollection, restoring the soul’s link to the eternal world. His dualism called for spiritual ascent through liberation from corporeal desires. This conception later influenced Neoplatonism and Christian anthropology. Aristotle, conversely, developed a systematic scientific conception of the unity of soul and body. The soul, he argued, is the form of a living body, while the body is its matter—thus, the soul is not an externally infused substance but the internal actuality of life. He viewed the soul as the source and final cause of vitality: “The soul gives life to the body, and the body provides the field for the soul’s operation” [11; 45]. Aristotle classified the soul into three levels: nutritive (vegetative), sensitive (animal), and rational (human). The rational soul defines the highest aspect of human nature. His hylomorphism presented soul and body as mutually dependent, hierarchically united, enabling a holistic approach to human biological, psychological, and ethical dimensions. Alcmaeon of Croton was among the first to interpret the relationship of soul and body physiologically. He proposed that sensory and cognitive functions are rooted in the brain, recognizing the central role of the nervous system [12; 83]. For him, the harmony (isonomia) between bodily elements ensures both health and spiritual equilibrium. Disharmony leads to disease. Thus, Alcmaeon anticipated the scientific understanding of psychosomatic interdependence. Hippocrates viewed the human being as an integral organism governed by natural harmony. His theory of four humors (blood, phlegm, yellow bile, black bile) explained disease as a disturbance of equilibrium. Bodily health and mental serenity are closely connected; physical illness results from emotional imbalance, and psychological states influence physiology. For Hippocrates, medicine was not merely treatment of the body but restoration of harmony within the person. His approach embodies the ethical and philosophical depth that underlies the modern biopsychosocial paradigm. Comparatively, ancient thought reveals three dominant approaches: Platonic dualism, which privileges spirit over matter; Aristotelian hylomorphism, which unites soul and body as natural form and matter; and Hippocratic–Alcmaeonian naturalism, which emphasizes their physiological and psychological interdependence.

In the medieval period, the synthesis of religious and philosophical doctrines raised the problem of soul and body to a new level. It was no longer confined to individual experience but served as a key to understanding humanity's relation to God and eternal destiny. Augustine of Hippo, within Christian theocentrism, regarded the soul as an eternal substance directly linked to God. The body, by contrast, is its temporary dwelling; true life acquires meaning only through union with God. The hierarchy between soul and body reflects divine order—the soul superior, the body subordinate. Thomas Aquinas, however, reconciling Aristotle's form and matter with Christian theology, conceived the soul as the form of the body—its animating principle. Man, he asserted, is not a composite of two substances but a unified being [13; 75]. Ibn Sina (Avicenna) deepened this synthesis by grounding the interdependence of soul and body in physiological and psychological reasoning. The soul is a distinct substance, yet its function and vitality depend on the body's health: "Bodily health enhances the power of the soul, and the tranquility of the soul ensures the health of the body" [14; 45–50]. Al-Farabi similarly saw human integrity as a unity of spiritual and bodily being. The soul, for him, is the source of cognition and moral activity, while the body serves as its instrument. Spiritual perfection, therefore, presupposes bodily health [15; 103]. Comparatively, Augustine and Aquinas, within Christian thought, emphasized the divine nature of the soul, while Ibn Sina and Al-Farabi sought to rationalize the natural harmony of soul and body. Augustine viewed the body as an obstacle; Ibn Sina as a necessary medium of the soul's activity.

During the Renaissance, the human being was conceived as the center of the universe (anthropocentrism), integrating spiritual and bodily dimensions. Thinkers such as Leonardo da Vinci and Nicholas of Cusa explored the human organism through both art and science. Leonardo's anatomical studies revealed the harmony of structure, expressing the unity of bodily beauty and spiritual perfection. Humanists maintained that spiritual growth occurs through both soul and body; intellect, will, and aesthetic sense are inseparable from corporeal being. Art and science became instruments for exploring the inner world and values of man. Thus, the Renaissance affirmed the interdependence of soul and body as essential to human wholeness [16; 312].

In modern and contemporary philosophy, the issue underwent radical transformation. Under the influence of rationalism and empiricism, philosophical anthropology shifted from metaphysical unity to epistemological duality. Rene Descartes' doctrine of dualism separated the thinking substance (*res cogitans*) from the extended substance (*res extensa*). The soul, as the seat of consciousness, and the body, as material extension, interact yet exist independently. This dualism affirmed spiritual autonomy and elevated the mental above the physical [17; 35–45]. Thomas Hobbes, in contrast, denied such separation, interpreting all mental phenomena as mechanical movements of matter. Thought, sensation, and emotion are, for him, functions of the body [18; 45–55]. This materialism laid the foundation for physiology and psychology, though it reduced human spirituality to biological mechanism. John Locke, occupying an intermediate position, acknowledged the empirical interaction of soul and body. The mind, a *tabula rasa*, acquires knowledge through sensory experience mediated by the body, yet maintains cognitive independence [19; 50–60]. Immanuel Kant reinterpreted the issue epistemologically, assigning the body to the world of phenomena (empirical experience) and the soul to the noumenal realm (pure reason). The boundary between them is the limit of cognition: the body is known through experience, the soul only through transcendental reflection [20; 333–364]. Arthur Schopenhauer approached the problem dialectically: the body is the outward expression of the will, while the soul is its inner essence. Yet the two remain in constant conflict—the desires of the body disturb the serenity of the soul, and the soul's striving suppresses the body's impulses [21; 124–135]. His philosophy thus dramatizes the tragic tension between spirit and matter. In comparative perspective, Descartes and Kant sought to preserve the autonomy of the spiritual principle; Hobbes reduced it to physical causality; Locke mediated between them through experience; and Schopenhauer revealed their existential struggle. The Renaissance and Modern paradigms, grounded in anthropocentrism and rationalism, redefined medicine within a mechanistic framework. Disease was viewed as biological dysfunction, and healing as mechanical correction. Consequently, the modern era expanded scientific understanding of the human being while weakening the sense of spiritual unity. The harmony of soul and body became the locus of contradiction between rationalism and materialism, between mechanistic science and holistic anthropology.

Conclusion

The study has examined the philosophical and medical conceptions of the relationship between the soul and the body across different historical epochs. In antiquity, the unity of soul and body was regarded as an integral whole, where the physical and spiritual dimensions of human existence were perceived as mutually

interdependent. Medieval thinkers emphasized the primacy of the soul's spiritual nature, viewing the body merely as an instrument subordinate to the soul's divine activity. In early modern philosophy, the emergence of dualism led to a conceptual separation between mind and body, thereby obscuring their intrinsic interrelation.

Contemporary philosophical and scientific discourse, however, reinterprets this interconnection through a biopsychosocial paradigm, recognizing the holistic unity of human nature. The findings of the present study demonstrate that bodily health constitutes the foundation for mental and spiritual well-being, while psychological and spiritual harmony, in turn, ensures the optimal functioning of the body. The harmony between the two dimensions of human existence—physical and spiritual—represents the essential condition for the integrity of the individual and the quality of life.

Therefore, the preservation of both mental and physical health requires a comprehensive, interdisciplinary approach, integrating medical, psychological, and social support systems. Such an approach enhances overall well-being, strengthens adaptive capacities, and contributes to a long, fulfilling, and balanced human life.

References

- 1 Rhys Davids T.W. The Theory of "Soul" in the Upanishads / T.W. Rhys Davids // Journal of the Royal Asiatic Society. — 1899. — Vol. 31, No. 1. — P. 71–87.
- 2 Ishvarakrishna. The Samkhyakarika: Text, English Translation, and Commentary / Ishvarakrishna; translated by Henry Thomas Colebrooke. — London: Oxford University Press, 1880. — P. 21–27.
- 3 Acharya Buddharakkhita. The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom / Acharya Buddharakkhita; Translated from the Pali by Acharya Buddharakkhita; Introduction by Bhikkhu Bodhi. — Kandy: Buddhist Publication Society, 2003. — P. 158.
- 4 Caraka. Charaka Samhita: Text with English Translation / Caraka; Translated and edited by P.V. Sharma. — Varanasi: Chaukhambha Orientalia, 1981. — Vol. I. — P. 25–40.
- 5 Умасвати. Таттвартхадхигам-сутра: философско-религиозный трактат джайнизма / Умасвати; пер. с санскрита А.А. Терентьева; под ред. Н.А. Железновой. — Москва: Восточная литература РАН, 2007. — 248 с.
- 6 Confucius. The Analects (Lun Yu) / Confucius; translated with introduction and notes by Chichung Huang. — Oxford University Press, 1997. — P. 15–27.
- 7 Лао-цзы. Дао дэ цзин: Книга о путях и добродетелях / Лао-цзы; пер. с кит., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. — Москва: Издательство «Эксмо», 2019. — 256 с.
- 8 Чжуан-цзы. Сочинения / Чжуан-цзы; пер. с кит. и коммент. А.И. Кобзева. — Москва: Восточная литература РАН, 2009. — 412 с.
- 9 Сунь Сы-мяо. Великий трактат о причинах и симптомах болезней / Сунь Сы-мяо; пер. с кит., вступ. ст. и коммент. Л.С. Переломова. — Москва: Восточная литература РАН, 2014. — 528 с.
- 10 Платон. Диалоги / Платон; пер. с древнегреч. В.С. Соловьева. — Москва: Рипол классик, 2016. — 180 с.
- 11 Aristotle. De Anima, or About the Soul / Aristotle; translated and introduced by Glen Coughlin. — South Bend, Indiana: St. Augustine's Press, 2022. — P. 45.
- 12 Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; перевод М.Л. Гаспарова. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986. — 83 с.
- 13 Сумма теологии: [в 8 т-х] / Фома Аквинский; пер. с лат. С.И. Еремеева, А.А. Юдина; под ред. С.И. Еремеева. — Киев: Ника-Центр, 2005. — Т. I. — 75 с.
- 14 Канон врачебной науки: [в 5-и т-х] / Абу Али Ибн Сина; ред. колл. А.С. Садыков, М.К. Нурмухамедов, У.А. Арипов, У.И. Каримов, Б.Д. Петров, М.Б. Баратов, П.Г. Булгаков. — 2-е изд. — Ташкент: ФАН, 1980. — Т. 1. — С. 45–50.
- 15 Эл-Фараби. Элеуметтік-этикалық трактаттар / Эл-Фараби; ред.: А.Х. Қасымжанов; ауд. Қ. Сағындықов. — Алматы: Ғылым, 1975. — 103 б.
- 16 Bigotti F. Physiology of the Soul: Mind, Body and Matter in the Galenic Tradition of the Late Renaissance (1550–1630) / Fabrizio Bigotti. — Turnhout: Brepols Publishers, 2019. — P. 312.
- 17 Descartes R. Meditations on First Philosophy: with Selections from the Objections and Replies / Rene Descartes; translated by Michael Moriarty. — Oxford University Press (Oxford World's Classics), 2008. — P. 35–45.
- 18 Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс; пер. с англ. А. Гутермана. — Москва: Мысль, 2001. — С. 45–55.
- 19 Locke J. An Essay Concerning Human Understanding / John Locke; edited by Peter H. Niddich. — Oxford University Press, 1975. — P. 50–60.
- 20 Kant I. Critique of Pure Reason / Immanuel Kant; translated by Norman Kemp Smith. — Palgrave Macmillan, 2003. — P. 333–364.

21 Мир как воля и представление: [в 2-х т-х] / Артур Шопенгауэр; пер. с нем. А. Фета. — Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1881. — Т.1. — С. 124–135.

Н.А. Мейрамова, А.О. Турсынбаева

Жан мен тән саулығының сабақтастығы: философиялық көзқарастар мен медициналық парадигмалар аясында

Жаһандану дәуіріндегі әлеуметтік-мәдени өзгерістер мен ақпараттық кеңістіктің ұлғаюы адам денсаулығын зерттеудің мазмұны мен әдістемесіне түбегейлі ықпал етуде. Қазіргі ғылымда денсаулық ұғымы биологиялық көрсеткіштермен ғана шектелмей, биопсихоәлеуметтік феномен ретінде қарастырылып, адамның физикалық, психикалық және әлеуметтік болмысының өзара байланысын кешенді талдауды қажет етеді. Осы тұрғыда жан саулығын тән саулығының іргелі алғышарты ретінде қарастыру адамның тұтас болмысын пәнаралық деңгейде зерделеудің маңызды бағытына айналуға. Мақалада жан мен тәннің өзара байланысы философиялық және медициналық тұрғыдан кешенді түрде талданған. Ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі ойшылдар мен ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, жан мен тән тұтастығының адам болмысындағы рөлі мен маңызы айқындалған. Медициналық парадигма тұрғысынан жан мен тәннің өзара ықпалы сараланып, олардың үйлесімділігі қазіргі ғылыми дүниетанымдағы тұтастық идеясының жалғасы ретінде қарастырылған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қоғамдағы рухани күйзеліс, психоэмоционалдық тұрақсыздық және өмірлік құндылықтардың трансформациясы жағдайында адамның жан және тән саулығын біртұтас жүйе ретінде түсінудің маңыздылығымен сипатталған. Бұл бағыттағы ізденістер денсаулықтың философиялық-антропологиялық және медициналық қырларын ұштастыра отырып, жан мен тәннің үйлесімділігін өмір сапасының негізгі детерминанты ретінде айқындауға бағытталған. Мақаланың нәтижесінде тән саулығының жан саулығымен тығыз байланыста екендігі, олардың өзара ықпалы адамның физикалық және рухани тұрақтылығының басты шарты болып табылатыны ғылыми тұрғыда негізделген.

Кілт сөздер: жан, тән, денсаулық, философия, медицина, тұтастық, медициналық парадигма, биопсихоәлеуметтік феномен, субстанция.

Н.А. Мейрамова, А.О. Турсынбаева

Преимственность здоровья души и тела: в контексте философских взглядов и медицинских парадигм

Социально-культурные трансформации и расширение информационного пространства в эпоху глобализации оказывают глубокое влияние на содержание и методологию исследования человеческого здоровья. В современной науке понятие здоровья не ограничивается лишь биологическими параметрами, но рассматривается как биопсихосоциальный феномен, предполагающий комплексный анализ взаимосвязи физического, психического и социального аспектов человеческого бытия. В данном контексте осмысление душевного здоровья как фундаментального основания телесного здоровья становится важным направлением междисциплинарных исследований целостной природы человека. В статье всесторонне анализируется взаимосвязь души и тела с философской и медицинской точек зрения. Опираясь на труды мыслителей и ученых от античности до современности, раскрывается роль и значение целостности души и тела в структуре человеческого существования. С позиции современной медицинской парадигмы рассматривается взаимное влияние духовного и физического начал, а также их гармония как проявление идеи целостности в научном мировоззрении. Актуальность исследования определяется необходимостью целостного понимания здоровья человека в условиях духовного кризиса, психоэмоциональной нестабильности и трансформации жизненных ценностей современного общества. Проведенный анализ направлен на интеграцию философско-антропологических и медицинских подходов к проблеме здоровья, выявление гармонии души и тела как ключевого детерминанта качества жизни. В результате обосновано, что физическое здоровье неразрывно связано с душевным состоянием, а их взаимное влияние выступает основным условием физической и духовной устойчивости человека.

Ключевые слова: душа, тело, здоровье, философия, медицина, целостность, медицинская парадигма, биопсихосоциальный феномен, субстанция.

References

- 1 Rhys Davids, T.W. (1899). The Theory of “Soul” in the Upanishads. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 31, (1), 71–87.
- 2 Ishvarakrishna (1880). *The Samkhyakarika: Text, English Translation, and Commentary* (Henry Thomas Colebrooke, Trans.). London: Oxford University Press.
- 3 Acharya Buddharakkhita (2003). *The Dhammapada: The Buddha’s Path of Wisdom* (Acharya Buddharakkhita, Trans.). Introduction by Bhikkhu Bodhi. Buddhist Publication Society.
- 4 Caraka (1981). *Charaka Samhita: Text with English Translation*. (P.V. Sharma, Trans.). Chaukhambha Orientalia.
- 5 Umasvati (2007). *Tattvartkhadkhigama-sutra: filosofsko-religiozniy traktat dzhainizma* [Tattvarthadhigama Sutra: A Philosophical and Religious Treatise of Jainism]. A.A. Terenteva, N.A. Zheleznova, (Ed.). Moscow: The “Vostochnaia literature” Publisher of the Russian Academy of Sciences [in Russian].
- 6 Confucius (1997). *The Analects (Lun Yu)*. (Huang Chichung, Trans.). Oxford University Press.
- 7 Lao Tzu (2019). *Dao de tszin: Kniga o putiakh i dobrodeteliakh* [Tao de ching: A Book of Ways and Virtues]. V.V. Malyavina (Ed.). Moscow: “Eksmo” Publisher [in Russian].
- 8 Zhuangzi. (2009). *Sochineniia* [Compositions]. A.I. Kobzeva (Ed). Moscow: The “Vostochnaia literature” Publisher of the Russian Academy of Sciences [in Russian].
- 9 Sun Simiao. (2014). *Velikii traktat o prichinakh i simptomakh boleznei* [A great treatise on the causes and symptoms of disease]. (L.S. Perelomova, Trans.). Moscow: The “Vostochnaia literature” Publisher of the Russian Academy of Sciences [in Russian].
- 10 Platon. (2016). *Dialogi* [Dialogues]. V.S. Solovov (Ed.). Moscow: Ripol klassik [in Russian].
- 11 Aristotle. (2022). *De Anima, or About the Soul*. Glen Coughlin (Ed.). St. Augustine’s Press.
- 12 Laertskii, D. (1986). *O zhizni, ucheniakh i izrecheniakh znamenitkh filosofov* [About the life, teachings and sayings of famous philosophers]. (A.F. Losev (Ed.), M.L. Gasparov (Trans.)). Moscow: Mysl [in Russian].
- 13 Akvinskii, F. (2005). *Summa teologii* [Summa Theologica]. S.I. Eremeev & A.A. Iuudina (Eds.); (Vols. 1–8; Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr [in Russian].
- 14 Abu Ali Ibn Sina (1980). *Kanon vrachebnoi nauki* (2nd ed.) [The Canon of Medicine]. A.S. Sadykov, M.K. Nurmukhamedov, U.A. Aripov, U.I. Karimov, B.D. Petrov, M.B. Baratov, & P.G. Bulgakov (Eds.); (Vols. 1–5; Vol. 1). Tashkent: FAN [in Russian].
- 15 Al-Farabi. (1975). *Aleumettik-etikalyq traktattar* [Social and Ethical Treatises]. (A.Kh. Kasymzhanov (Ed.), K. Sagyndykov (Trans.)). Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 16 Bigotti, F. (2019). *Physiology of the Soul: Mind, Body and Matter in the Galenic Tradition of the Late Renaissance (1550–1630)*. Brepols Publishers.
- 17 Descartes, R. (2008). *Meditations on First Philosophy: with Selections from the Objections and Replies*. Michael Moriarty (Ed.). Oxford University Press (Oxford World’s Classics).
- 18 Hobbes, T. (2001). *Leviafan, ili Materiia, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo* [Leviathan, or The Matter, Forme, and Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civil]. (A. Guterman, Trans.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 19 Locke, J. (1975). *An Essay Concerning Human Understanding*. Peter H. Niddich (Ed.). Oxford University Press.
- 20 Kant, I. (2003). *Critique of Pure Reason*. Norman Kemp Smith (Ed.). Palgrave Macmillan.
- 21 Shopenhauer, A. (1881). *Mir kak volia i predstavlenie* [The World as Will and Representation.] (A. Fet, Trans.). (Vols. 1–2; Vol. 1). Saint Petersburg: Tipografiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].

Information about the authors

Meiramova Nurgul — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7148-0756>

Tursynbaeva Aigul — Candidate of Philosophy, Professor of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1900-2685>

G.A. Naizabayeva¹, K.S. Yermagambetova^{2*}, T.Kh. Gabitov¹, Z.A. Abduazimova³

Reconfiguration of Kazakh Ethnoaesthetics: Searching for New Artistic Paradigms in the Context of Cultural Globalization

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.*

³*National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan*

(E-mail: gnaizabayeva@mail.ru, quralai.sergabylyqzy@mail.ru,
tursungabitov@mail.ru, z.abduazimova@nuu.uz)

The article analyzes the processes of reconfiguring Kazakh ethnoaesthetics in the context of cultural globalization. The authors demonstrate that, contrary to fears of homogenization, the Kazakh aesthetic tradition is not disappearing but is actively transforming, giving rise to new artistic paradigms at the intersection of traditional cultural codes and global trends. The research relies on an interdisciplinary approach integrating methods from cultural studies, art history, anthropology, and philosophy. The theoretical framework is built on the concepts of hybridization (N. García Canclini), transculturation (F. Ortiz), glocalization (R. Robertson), and postcolonial theory (H. Bhabha). The empirical basis consists of specific examples from contemporary Kazakh practices in architecture, fashion, visual arts, music, and digital media. Emerging paradigms such as “Nomadic Minimalism” in architecture, “Ethno-Futurism” in design and fashion, “Post-Ethnic Art” in visual practices, “Sonic Landscape Synthesis” in music, and “Digital Ornamentation” in new media are identified and analyzed. The authors emphasize that traditional elements (ornamentation, yurt forms, natural materials, the sound of folk instruments) are creatively reinterpreted, acquiring new significance in a global context. The conclusion discusses the challenges related to balancing authenticity and commercialization, as well as the role of the state and creative industries in supporting this process. It is concluded that the reconfiguration of ethnoaesthetics contributes to the formation of a dynamic national identity, strengthens Kazakhstan’s position on the global cultural stage, and stimulates the development of the creative economy. The article contributes to understanding the mechanisms of adaptation of local cultures in the era of globalization.

Keywords: Kazakh ethnoaesthetics, cultural globalization, ethnofuturism, architecture, digital art, glocalization, cultural identity.

Introduction

Cultural globalization is a complex and multifaceted process characterized by the intensification of interconnections and interdependencies among diverse world cultures. According to many scholars, this process leads both to the homogenization of cultural forms (e.g., through the spread of mass culture) and to processes of hybridization, or even the strengthening of local identities in response to global challenges. Roland Robertson introduced the concept of glocalization, emphasizing that global processes inevitably interact with local specificities, resulting in unique syntheses [1]. Arjun Appadurai, in turn, suggests analyzing global cultural flows through the framework of various “scapes”—such as ethnoscapescapes, mediascapes, technoscapes, and others—which reveal the dynamic movement of people, technologies, ideas, and images [2].

For national aesthetics such as the Kazakh one, globalization raises the critical issue of preserving cultural distinctiveness in the face of dominant global trends. Zygmunt Bauman describes modernity as “liquid”, highlighting its uncertainty and ongoing transformations—factors that directly influence cultural and aesthetic practices [3].

Ethnoaesthetics refers to a system of sensory and semantic forms, values, criteria for beauty, and modes of artistic expression that are intrinsic to a particular ethnic group. It is inseparably connected to the worldview of the ethnic group, its everyday life, rituals, and historical experience. In the case of Kazakh ethnoaesthetics, its deep roots in nomadic culture are evident through its emphasis on mobility, functionality, and a close relationship with nature. The influence of Islam and the Silk Road has also left a significant imprint, enriching the aesthetic vocabulary with diverse forms and meanings. Kazakh scholars such as Zira Nauryzbayeva have conducted in-depth analyses of the symbolism of Kazakh ornamentation, the philosophical foundations of traditional art, and its role in shaping cultural identity [4]. Ethnoaesthetics is not a static phenomenon; it is constantly evolving, adapting to new contexts and challenges.

* Corresponding author’s e-mail: quralai.sergabylyqzy@mail.ru

The study of the reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics in the context of globalization holds significant scientific and practical relevance. From an academic perspective, it addresses existing gaps in understanding the mechanisms through which local aesthetic systems adapt to global processes—particularly within the post-Soviet countries of Central Asia, which possess unique cultural heritages. The practical significance of this research lies in its potential to foster a deeper understanding of intercultural dialogue, to support the formation of a dynamic national identity, and to contribute to the development of a creative industry capable of representing Kazakhstan on the global stage.

The primary aim of this study is to identify and analyze new artistic paradigms emerging from the reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics under the influence of globalization. To achieve this objective, the research sets forth the following tasks:

- To analyze key theoretical approaches to cultural globalization and its impact on local aesthetic traditions;
- To investigate the historical foundations and contemporary forms of the Kazakh ethnostyle;
- To identify specific empirical examples of “new aesthetic solutions” in various fields such as architecture, fashion, visual arts, and design;
- To assess the philosophical and anthropological implications of these transformations for national identity;
- To determine the challenges and prospects for the further development of Kazakh ethnoaesthetics in the global context [4].

Methods and materials

The research is grounded in an interdisciplinary approach that integrates methods from cultural studies, art history, anthropology, philosophy, and architectural theory. The study employs a range of methodologies, including comparative analysis to juxtapose the Kazakh experience with that of other cultures; semiotic analysis to decode the meanings embedded in aesthetic forms; and case study methodology to examine specific examples in detail. A hermeneutic approach is also applied to interpret the symbolic meanings inherent in cultural expressions.

The theoretical framework of the study draws upon several key conceptual paradigms:

- The theory of cultural hybridization [5], which explores the blending of cultural forms;
- Transculturation [6], emphasizing mutual exchange and transformation between cultures;
- Glocalization [1], which explains the interplay between global and local dynamics;
- Postmodern and postcolonial theories of art [7], which address issues of identity, representation, and power in the global context.

Theoretical Concepts of Ethnoaesthetic Reconfiguration. Néstor García Canclini's Theory of Cultural Hybridization and Its Application to the Kazakh Context. The concept of cultural hybridization developed by Néstor García Canclini in his seminal work *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity* offers a powerful analytical tool for understanding cultural transformations in the age of globalization [5; 38]. Canclini views hybridization not merely as a blending of elements, but as a multidimensional and dynamic process of reconfiguring meanings and practices, whereby diverse cultural logics intersect, interact, and give rise to new and often unexpected forms. This framework is particularly relevant to the analysis of how Kazakh ethnoaesthetic traditions evolve within a globalized cultural landscape.

He emphasizes that hybridization is not solely a consequence of globalization but has historically been inherent in many cultures, emerging at the intersection of diverse social and economic processes. In the Kazakh context, the concept of hybridization provides a valuable lens for understanding how traditional elements of Kazakh ethnoaesthetics—such as ornamentation, the structural form of the yurt, and the philosophy of nomadic life—interact with introduced components, including Soviet modernism, Western architectural styles, and digital technologies. This is not merely a case of borrowing, but rather a process of creative reinterpretation and adaptation, resulting in the emergence of unique synthetic forms.

Early instances of such hybridization in Kazakh culture can be observed in interactions with Persian, Chinese, and later Russian art, where elements were organically integrated while preserving a foundational cultural identity. Contemporary globalization serves to accelerate and complicate these processes, rendering hybridization more explicit and diverse.

Transculturation and Postcolonial Perspectives. The notion of “transculturation”, introduced by Cuban anthropologist Fernando Ortiz, offers an alternative to the term “acculturation”. Whereas acculturation often

implies the unilateral absorption of one culture by another, transculturation describes a reciprocal process of exchange, loss, and acquisition through which both interacting cultures are transformed, producing novel, synthetic cultural formations. In the context of Kazakh ethnoaesthetics, this suggests that engagement with global trends does not result in the disappearance of traditional forms, but rather in their reinterpretation and incorporation into a broader cultural landscape.

Complementing this view, postcolonial theory—particularly Homi K. Bhabha’s concept of the “third space”—is highly relevant. Bhabha contends that hybridity is not a mere fusion of two distinct cultures but the creation of an entirely new, ambivalent “third space” in which novel forms of identity and knowledge emerge—forms that cannot be reduced to either of the originating cultures. This space becomes a site of resistance to colonial narratives and a platform for the articulation of the genuinely new [7; 24].

For Kazakhstan, which has undergone a Soviet colonial experience, the postcolonial lens enables a critical examination of how Kazakh ethnoaesthetics is shedding imposed forms and actively constructing a new cultural vision—one that draws from both traditional heritage and global influences. The work of contemporary Kazakh scholars who engage with postcolonial theory in the context of cultural development offers valuable insights into this ongoing process.

Glocalization and the Phenomenon of “Local Modernity”. The concept of glocalization, developed by sociologist Roland Robertson, emphasizes that global processes do not necessarily lead to cultural homogenization. On the contrary, they are often adapted to local contexts and cultural specificities, resulting in the emergence of unique “glocal” forms. This implies that Kazakh ethnoaesthetics does not merely replicate global trends, but filters them through its own cultural codes, thereby generating distinctive aesthetic solutions that possess both universal appeal and profound local significance.

In the field of architecture, this principle is reflected in Kenneth Frampton’s concept of critical regionalism [8]. In his influential essay “Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance”, Frampton advocates for an architectural approach that simultaneously embraces the technological advancements and materials of modernity, while remaining deliberately rooted in the particularities of local climate, landscape, history, and cultural traditions [8; 45]. This approach allows architects to avoid both unreflective imitation of global styles and nostalgic reproduction of archaic forms. In the context of Kazakh architecture, the framework of critical regionalism provides a valuable analytical lens for understanding how contemporary architects integrate elements of Kazakh design—such as ornamentation, structural forms, and the spatial logic of the yurt—into buildings that simultaneously meet international standards of functionality and aesthetics. Studies on architecture in Central Asia and the post-Soviet space frequently engage with these ideas to explore the complex negotiation between tradition and modernity. Philosophical and Anthropological Reflections on Aesthetic Transformation. Philosophical and anthropological perspectives offer profound insights into the mechanisms of aesthetic transformation. Jacques Rancière, in his theory of the aesthetic regime of art, argues that art does not merely reflect reality but reconfigures the “distribution of the sensible”, generating new modes of perception and understanding of the world [9]. This is especially relevant to the reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics, as it transforms the ways traditional forms are perceived and positioned within contemporary cultural discourse. Marc Augé’s concept of non-places—in contrast to anthropologically meaningful places—can be applied to analyze how the aesthetic reinterpretation of ethno-style contributes to the (re)creation of meaningful spaces of identity and belonging in increasingly impersonal global environments [10]. Innovative aesthetic solutions in Kazakh architecture and design can thus play a crucial role in producing unique, meaningful spatial experiences.

Timothy Morton’s ideas on hyperobjects and object-oriented ontology also offer a compelling framework for rethinking traditional materials such as felt, leather, and wood [11]. When these materials are employed in new aesthetic and functional contexts, they do not lose their intrinsic materiality but acquire new meanings and sensorial qualities, contributing to a deeper ecological and cultural symbolism.

Drawing on the work of Kazakh philosophers specializing in aesthetics and the philosophy of culture further enriches the analysis of current aesthetic processes in the country, offering context-specific insights into how Kazakh ethnoaesthetics evolves within a globalized cultural environment.

Results

New Artistic Paradigms in Kazakh Ethnoaesthetics — An Empirical Analysis. Based on empirical analysis across various domains of contemporary Kazakh creative practice, several key artistic paradigms can be identified as emerging from the ongoing reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics. These paradigms do not constitute mere appropriation or imitation of external influences; rather, they represent a distinctive synthesis

of traditional cultural codes and global aesthetic currents. They exemplify how tradition serves not as a limitation but as a resource for innovation, generating new and expressive forms that are recognizable both locally and internationally.

Among the most prominent of these paradigms are:

- Nomadic Minimalism;
- Ethno-Futurism;
- Post-Ethnic Art;
- Sonic Landscape Synthesis;
- Digital Ornamentation [12; 30].

These paradigms reflect a dynamic and evolving aesthetic landscape in which Kazakh cultural heritage is actively reimagined through contemporary artistic expression.

Architecture and Urbanism: A Synthesis of Tradition and Modernity. Contemporary architecture in Kazakhstan—particularly in major urban centers such as Astana and Almaty—serves as a vivid arena for exploring the reconfiguration of ethnoaesthetics. These cities exhibit a deliberate effort to synthesize traditional motifs with advanced architectural technologies and global stylistic trends. In their pursuit of a distinctive urban identity, Kazakh architects and urban planners actively incorporate elements that reference the country's rich nomadic heritage and Islamic artistic traditions.

Several key directions can be identified:

- Ornamental Façades: The use of stylized Kazakh ornaments (such as *qoshqar muiz* and *oyu-örnek* motifs) in façade decoration, stained glass design, and landscape elements lends modern buildings a recognizable national character.
- Formal Allusions: Architectural projects referencing traditional forms—such as circular or domed structures reminiscent of yurts or mausoleums—serve as foundational models for contemporary building complexes.
- Use of Natural Materials and Color Palettes: The application of stone, wood, terracotta, and color schemes inspired by steppe landscapes reflects a return to ecological awareness and cultural rootedness [13; 9].

These strategies illustrate how contemporary Kazakh architecture negotiates between heritage and innovation, creating spaces that are both aesthetically resonant and culturally meaningful.

In architecture, the paradigm of “Nomadic Minimalism” finds one of its most vivid expressions. This approach, inspired by the functionality and simplicity of the nomadic way of life, is reflected in concise yet expressive architectural solutions, where every element serves both a functional and aesthetic purpose. The Palace of Peace and Reconciliation in Astana stands as a prominent example of this synthesis of traditional forms and contemporary architecture.

Designed by British architect Norman Foster, the pyramid-shaped complex evokes sacred geometry and the symbolism of Mount Meru, as well as referencing the traditional pyramidal mazars (mausoleums) found throughout Central Asia. Its steel and glass construction allows for maximum use of natural light, creating a sense of lightness and transparency that resonates with the nomadic philosophy of openness and harmony with nature.

At the same time, its form and internal configuration—including an opera house, conference halls, and multi-faith prayer spaces—embody the idea of unity in diversity, a core aspect of Kazakh national identity. The use of golden hues in the interior and decorative finishes, characteristic of Kazakh ornamental art, further emphasizes the national character of the building while integrating it into a global architectural context.

International scholars of post-Soviet architecture frequently refer to this phenomenon as part of a broader trend of “national revival” within architectural discourse, highlighting how countries like Kazakhstan reinterpret heritage through modern forms and meanings.

Fashion and Design: “Ethno-Futurism” and Global Runways. Contemporary Kazakh fashion and design are undergoing a phase of intense experimentation, wherein traditional Kazakh elements are reinterpreted through the lens of global trends and technological innovation. Designers are not merely replicating forms of cultural heritage; rather, they aim to create novel expressions that fuse authenticity with contemporary relevance [14].

Among the key developments is the reimagining of cuts and silhouettes: inspiration is drawn from traditional Kazakh garments—such as the *shapan*, *kamzol*, and various traditional headpieces—to craft modern prêt-à-porter and haute couture collections. These reinterpretations may take the form of direct references or

abstract allusions to volume, layering, and movement, thus embedding cultural memory within progressive fashion narratives.

This ethno-futurist approach allows Kazakh fashion to engage meaningfully with global aesthetic discourses while asserting a distinctive national identity on international platforms.

Ornamentation as Structure: Ethno-Futurist Aesthetics in Contemporary Kazakh Fashion. Kazakh ornamentation (oyu-örnek) is no longer employed solely as a decorative accent; it is increasingly integrated into the structural elements of design, including textile prints and embroidery, often realized through innovative materials and techniques.

Revival of Traditional Materials: Materials such as felt, silk, leather, and fur are being reinterpreted in contemporary contexts and frequently combined with high-tech fabrics, creating a fusion of heritage and innovation. Traditional jewelry, bags, footwear, and headwear are reimagined through the lens of modern design, contributing to a renewed appreciation for cultural artifacts in everyday and luxury fashion. In the realm of fashion and design, the paradigm of ethno-futurism is most vividly expressed. Designers such as Aidana Omarova, Aida Kaumenova, and the brand Arunaz exemplify how national motifs can be successfully incorporated into high fashion. Emerging designers often experiment with the concept of ethno-futurism, producing aesthetic expressions that feel simultaneously rooted in the past and projected into the future.

Both Kazakh and international cultural theorists who examine fashion as a medium for constructing identity offer valuable analytical frameworks for understanding these developments. Through this lens, contemporary Kazakh fashion becomes a dynamic site of negotiation between tradition, innovation, and global visibility. **Visual and Contemporary Art: “Post-Ethnic Art” and the Reinterpretation of Heritage.** Contemporary visual art in Kazakhstan actively engages with ethnoaesthetics—not only as a source of inspiration but also as a field of critical reflection, experimentation, and dialogue with global artistic practices.

Among the key directions is the emergence of “post-ethnic art”, in which artists such as Almagul Menlibayeva, Said Atabekov, and Yerbossyn Meldibekov frequently draw upon traditional narratives, mythological imagery, rituals, and symbols of nomadic culture. These elements are reinterpreted through the lenses of postmodernism, conceptual art, video art, photography, and installation, generating new meanings and raising complex questions about the past, present, and future. National symbols, ornamental motifs, and everyday cultural elements are subjected to processes of artistic deconstruction and reconstruction, acquiring new significance within contemporary contexts.

Kazakhstan artists actively participate in international exhibitions, contributing a distinctive voice to global artistic discourse. Their work illustrates how local cultural references can achieve universal resonance and artistic relevance. Through such practices, contemporary Kazakh visual art becomes a critical and creative space in which heritage is not preserved in static form, but reimagined, challenged, and rearticulated in relation to broader global currents.

Art Historians and Curators—including those affiliated with contemporary art centers and the A. Kasteyev State Museum of Arts—as well as international scholars specializing in Central Asian art, are actively engaged in analyzing these transformative processes in Kazakh visual culture.

“Sonic Landscape Synthesis”. Kazakhstan’s musical landscape also offers compelling examples of the reconfiguration of ethnoaesthetics. Traditional Kazakh instruments and vocal techniques have become foundational elements in experimental fusions with contemporary musical genres. Key developments include:

- **Fusion:** The blending of the sounds of the kobyzy, dombra, and zhetygen with electronic music, jazz, and classical forms results in the creation of unique sonic landscapes that unite ancient tonalities with modern modes of expression. A prominent example is the Kazakh ensemble Ulytau, recipients of Grand Prix awards at international competitions. Their work exemplifies the innovative merging of traditional and contemporary musical idioms.

- **Contemporary Arrangements:** Traditional Kazakh folk songs and kui are reinterpreted through modern arrangements that preserve their melodic foundations while enriching them with contemporary harmonic progressions and rhythmic structures. This approach is exemplified in the work of world-renowned Kazakh vocalist Dimash Kudaibergen, whose performances integrate traditional motifs with global musical aesthetics, bridging cultural heritage and international appeal [15].

Through such practices, Kazakh music and sound art contribute to a broader cultural movement in which ethnoaesthetic traditions are dynamically reimagined for new audiences and new modes of artistic engagement. The use of traditional natural sounds of the steppe and echoes of nomadic life in contemporary sound art installations enables the creation of immersive auditory environments that evoke cultural memory and identity. This field most vividly embodies the paradigm of “Sonic Landscape Synthesis”, wherein tradi-

tional Kazakh instruments and folklore are fused with contemporary musical genres, producing a distinctive and recognizable sound that enriches the global musical discourse. Kazakh musicologists specializing in cross-cultural interaction and contemporary musical practices are key experts in analyzing and contextualizing these developments, offering critical insights into the evolving relationship between heritage and innovation in sound-based artistic expression.

Multimedia and Digital Art: “Digital Ornamentation” and “Virtual Ethno-Spaces”—*Expanding the Horizons of Kazakh Ethnoaesthetics*. The evolution of digital technologies has opened new avenues for the reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics. Cinema and theatre have emerged as powerful mediums for the representation and reinterpretation of national aesthetics. In historical films such as *Nomad*, *Kyz Zhibek*, and *Tomiris*, the visual language is constructed through the symbolic interplay of costume, landscape, and interior design, forming a mythopoetic narrative that expresses cultural depth and identity.

Contemporary theatre directors such as Erkin Zhuasbek and Bolat Atabayev actively incorporate elements of nomadic culture and shamanistic ritualism into scenography and movement. Kazakh postdramatic theatre frequently employs ethnic soundscapes, video installations, and minimalist aesthetics to establish emotionally resonant connections with traditional heritage.

Emerging trends in digital aesthetics include: the creation of animated ornaments, 3D models of traditional objects, and interactive installations based on ethnic motifs serves to revitalize cultural heritage through technological means. These innovations not only preserve but also reimagine the visual and symbolic vocabulary of Kazakh tradition for digital environments and global audiences.

Together, these developments reflect an expanding field of digital ethnoaesthetics that bridges past and future, memory and innovation, embedding cultural identity within evolving forms of artistic production.

Virtual and Augmented Reality: “Virtual Ethno-Spaces”. Projects utilizing virtual reality (VR) and augmented reality (AR) are being developed to allow users to immerse themselves in traditional Kazakh environments and interact with cultural artifacts within digital spaces. This emerging paradigm may be referred to as “Virtual Ethno-Spaces”, wherein immersive technologies facilitate new modes of cultural experience, preservation, and education. These virtual platforms offer innovative ways to engage with Kazakh heritage, especially among digitally native audiences.

The integration of Kazakh mythology, characters, and traditional costumes into digital media products — such as video games and animated films — plays a vital role in promoting cultural heritage among younger generations and international audiences. These formats serve as powerful tools for storytelling, identity formation, and cultural dissemination in a globalized media landscape.

Art historians and cultural theorists specializing in new media are actively examining these evolving trends, positioning them within broader global discourses on digital heritage and cultural innovation. Their research highlights how digital technologies are not merely representational tools, but dynamic platforms for reimagining and transmitting intangible cultural values across time and space.

Discussion

Challenges and Prospects of Reconfiguring Kazakh Ethnoaesthetics. The Dialectic of Authenticity and Commercialization. The process of reconfiguring ethnoaesthetics inevitably raises questions concerning authenticity and commercialization. On one hand, the active incorporation of ethnic motifs in design and fashion contributes to their wider popularization, including on international platforms. This, in turn, has the potential to stimulate the economic development of the creative industries. Despite its evident advantages, the reconfiguration of ethnoaesthetics also generates critical concerns related to issues of authenticity and the risks of commodification. While the widespread use of ethnic elements facilitates their visibility and dissemination, there is a real danger of superficial appropriation — where traditional symbols and forms are deployed without a deep understanding of their cultural significance. This process may reduce complex cultural expressions to mere decorative motifs or «souvenir aesthetics» [15].

Such practices risk undermining the integrity of cultural heritage, leading to the erosion of original meanings and, in some cases, the distortion of cultural narratives. Balancing cultural authenticity with market-driven innovation remains one of the most pressing challenges in the ongoing transformation of Kazakh ethnoaesthetics.

For instance, some critics point to cases in which elements of Kazakh ornamentation or traditional clothing are used without consideration of their original symbolism and cultural context, reducing them to mere fashion trends. This has sparked ongoing debates about what constitutes «authentic» Kazakh identity in

a constantly evolving world, and where the line should be drawn between creative reinterpretation and commercial simplification.

It is important to recognize that a drive toward innovation does not always ensure the preservation of deeper cultural meanings. In some cases, the pursuit of global appeal may lead to the loss of subtle nuances that make Kazakh ethnoaesthetics truly distinctive. Striking a delicate balance between innovation and the safeguarding of cultural depth is essential in order to avoid both essentialization — the reduction of culture to a fixed, immutable essence — and its complete dissolution into global trends.

The works of cultural theorists and anthropologists addressing issues of authenticity and cultural appropriation in a globalized world provide a valuable theoretical foundation for analyzing this dialectic. They offer critical insights into how cultural forms can be transformed, recontextualized, or even co-opted, and how these dynamics influence the construction of identity and heritage in contemporary societies.

Kazakhstan's Place in the Global Cultural Landscape. The development of new aesthetic paradigms plays a crucial role in shaping Kazakhstan's position on the global cultural stage. The active incorporation of a distinctive ethno-style into contemporary art, architecture, design, and fashion enables the country to establish a recognizable and appealing cultural brand. Major international cultural events — such as EXPO 2017 in Astana, the Asian Winter Games, and various film festivals — serve as platforms for showcasing these evolving aesthetic directions. Cultural diplomacy has become a key instrument for promoting national cultural values and enhancing Kazakhstan's international image. The integration of ethnoaesthetics into contemporary artistic forms fosters intercultural dialogue, broadens global understanding of Central Asia, and contributes to deeper mutual appreciation among cultures. Political scientists and cultural scholars in Kazakhstani universities actively explore issues related to image-making policies and the role of culture in international cooperation.

The Role of the State and the Creative Industries in the Development of Ethnoaesthetics. State cultural policy and the growth of the creative industries play a significant role in supporting and stimulating the reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics. Public funding, institutional support, and educational initiatives aimed at promoting traditional arts and their contemporary reinterpretations provide the necessary infrastructure for innovation. The collaboration between governmental bodies, independent artists, and cultural institutions helps ensure that ethnoaesthetic development is both culturally grounded and forward-looking.

Talent Development and Institutional Support.

- Funding educational programs, grants, and artist residencies for young creative — including artists, designers, and architects — who engage with national themes plays a vital role in nurturing a new generation of culturally grounded innovators.

- The creation of new cultural spaces such as galleries, design centers, studios, and art hubs fosters artistic experimentation and interdisciplinary collaboration. These platforms act as incubators for creativity and dialogue within the ethnoaesthetic discourse.

- Strategic frameworks for the development of the creative industries, protection of intellectual property rights, and the creation of a favorable environment for cultural entrepreneurship are critical components of sustainable growth.

- Organizing exhibitions, festivals, and fashion shows at both national and international levels facilitates the visibility and dissemination of Kazakh cultural expressions, positioning them within global artistic networks.

The development of the creative economy, in which cultural heritage becomes a source of added value, represents a key area of national potential. Cultural economists and creative industry experts in Kazakhstan are increasingly analyzing this sector's contribution to national GDP and its potential for future growth. These insights inform policy-making aimed at harnessing cultural resources not only for identity formation but also for economic resilience and international competitiveness.

Conclusion

The reconfiguration of Kazakh ethnoaesthetics in the context of cultural globalization is a complex, multifaceted, and above all, creative process. This study demonstrates that traditional Kazakh aesthetics is not subject to homogenization or disappearance under global pressures. On the contrary, it exhibits a remarkable capacity for adaptation, transformation, and hybridization, giving rise to new and unique artistic paradigms.

The key findings of this research confirm that Kazakh ethnoaesthetics actively participates in the global cultural dialogue while maintaining its distinctiveness. The emergence of new aesthetic solutions in architec-

ture, fashion, visual art, music, and digital media attests to the ongoing nature of this transformation. These developments represent a synthesis of deeply rooted cultural foundations and an openness to global aesthetic innovations, generating forms that are both locally grounded and internationally recognizable.

Today, Kazakh ethnoaesthetics can be understood as a dynamic process in which tradition functions not as a limitation, but as a resource for innovation. The emerging forms in architecture, fashion, digital art, and education articulate a contemporary expression of the steppe's philosophical worldview in the 21st century. These expressions are not intended to be merely "antiquarian" or folkloric; rather, they embody a vital sense of modernity and possess the potential to reshape the global cultural landscape.

This study has identified the formation and development of several key artistic paradigms:

- Nomadic Minimalism in architecture and design, reflecting the functionality and simplicity of the nomadic way of life.

- Ethno-Futurism in fashion and design, in which traditional elements are reinterpreted to create avant-garde, forward-looking collections.

- Post-Ethnic Art in the visual arts, where traditional narratives are critically reimaged through the lens of contemporary artistic practice.

- Sonic Landscape Synthesis in music and sound art, merging traditional instruments and techniques with modern musical genres [16].

These paradigms signal a shift toward a more nuanced and globally engaged cultural identity, wherein Kazakh ethnoaesthetic heritage is not only preserved but also transformed into a driving force of contemporary creativity.

"Digital Ornamentation" and "Virtual Ethno-Spaces" in multimedia and digital art utilize emerging technologies to revitalize cultural heritage and foster new forms of aesthetic engagement. These developments represent a convergence of tradition and innovation, allowing for immersive and interactive experiences that reinterpret Kazakh cultural symbols in contemporary digital environments.

Looking ahead, the ecological and spiritual dimensions of Kazakh aesthetics are likely to become more pronounced, alongside increased integration into global cultural trends as an equal participant in aesthetic dialogue. Kazakh ethnoaesthetics is also becoming an increasingly significant component of educational programs in Kazakhstan. With the modernization of humanities curricula, greater emphasis is being placed on cultivating national consciousness and aesthetic sensitivity through the study of cultural codes.

Universities are introducing courses on Kazakh visual culture, ethno-design, and the history of decorative and applied arts. Art schools and colleges play a crucial role by offering training programs that synthesize traditional techniques—such as embroidery, felting, and ornamentation—with digital media.

Kazakh ethnoaesthetics is also gaining traction in non-formal education, through workshops, craft festivals, and coworking spaces dedicated to applied arts. These practices contribute to the preservation of intangible cultural heritage and its transmission to future generations, ensuring its continued relevance in a rapidly evolving cultural and technological landscape.

Kazakh ethnoaesthetics demonstrates resilience and creativity under globalization. Its paradigms—nomadic minimalism, ethno-futurism, post-ethnic art, sonic synthesis, and digital ornamentation—offer Kazakhstan a distinctive cultural brand and a platform for global dialogue. Future research should address regional variations, migration effects, and the expanding role of digital heritage in education.

Funding

This study was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25796511).

References

- 1 Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. — London: Sage Publications, 2000.
- 2 Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
- 3 Bauman Z. Liquid Modernity / Z. Bauman. — Cambridge: Polity Press, 2013.
- 4 Наурызбаева З. Вечное небо казахов [Текст] / З. Наурызбаева. — 3-е изд., доп. и перераб. — Алматы, 2021. — 718 с.
- 5 Kaltmeier O. Selling EthniCity: Urban Cultural Politics in the Americas / O. Kaltmeier. — London; New York: Taylor & Francis, 2016.

- 6 Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory / B. Latour. — Oxford: Oxford University Press, 2005.
- 7 Bhabha H.K. The Location of Culture / H.K. Bhabha. — London: Routledge, 2004.
- 8 Frampton K. Toward a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance / K. Frampton // Postmodernism. — London: Routledge, 2016. — P. 268–280.
- 9 Rancière J. Aesthetics and Its Discontents / J. Rancière. — Cambridge: Polity Press, 2006.
- 10 Augé M. Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity / M. Augé. — London: Verso, 2005.
- 11 Morton T. Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World / T. Morton. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013.
- 12 Касымов Ж. Философия степи: этноэстетика и идентичность / Ж. Касымов. — Алматы, 2023.
- 13 Файзуллина Э.Э. Использование этнических элементов и мотивов в современном дизайне одежды / Э.Э. Файзуллина // Qazaqtany. — 2019. — 4 (4). — С. 252.
- 14 Агатаев С.З. (2016). Символика и смысловое значение орнаментов Казахстана / С.З. Агатаев // Сборник научных статей Института социальных исследований ИнГУ. — 2016. — С. 273–275.
- 15 Ауэзова Г.М. Эстетика и философия казахской культуры / Г.М. Ауэзова, Д.М. Абдигалиева, Ж.К. Бабагумаров. — Алматы: Қазақ университеті, 2020.
- 16 Chmil H. Artistic paradigms in the 21st century: The variability of human choice / H. Chmil, V. Sydorenko, O. Berehova, M. Mishchenko, N. Zhukova // Herança. — 2024. — 7(2). — 69–81.

Г.А. Найзабаева, К.С. Ермагамбетова, Т.Х. Габитов, З.А. Абдуазимова

Қазақ этноэстетикасының реконфигурациясы: мәдени жаһандану жағдайында жаңа көркемдік парадигмаларды іздеу

Мақала мәдени жаһандану жағдайында қазақ этноэстетикасын қайта құру үдерістерін талдайды. Авторлар біркелкілену қауіптеріне қарамастан, қазақ эстетикалық дәстүрінің жоғалып кетпейтінін, керісінше, дәстүрлі мәдени кодтар мен жаһандық тенденциялардың қиылысында жаңа көркемдік парадигмаларды туғыза отырып, белсенді түрде өзгеріп жатқанын көрсетеді. Зерттеу мәдениеттану, өнертану, антропология және философия әдістерін біріктіретін кешенді тәсілге негізделген. Жұмыстың теориялық негізін гибридизация (Н. Гарсиа Канклини), транскультурация (Ф. Ортис), глокализация (Р. Робертсон) және постколониалдық теория (Х. Бхабха) тұжырымдамалары құрайды. Эмпирикалық негіз ретінде қазіргі заманғы қазақстандық сәулет, сән, бейнелеу өнері, музыка және цифрлық медиа тәжірибесінен алынған нақты мысалдар қарастырылады. Сәулеттегі «Номадты минимализм», дизайн мен сәндегі «Этнофутуризм», бейнелеу өнеріндегі «Постэтникалық өнер», музыкадағы «Дыбыстық ландшафттар синтезі» және жаңа медиадағы «Сандық ою-өрнек» сияқты пайда болып жатқан парадигмалар анықталып, талданған. Авторлар дәстүрлі элементтердің (ою-өрнек, киіз үй пішімдері, табиғи материалдар, халық аспаптарының дыбысы) шығармашылық түрде қайта қаралып, жаһандық контексте жаңа мағынаға ие болатынын атап өтеді. Қорытынды бөлімінде шынайылық пен коммерцияландыру арасындағы тепе-теңдікке байланысты қиындықтар, сондай-ақ мемлекет пен креативті индустриялардың осы үдерісті қолдаудағы рөлі талқыланды. Этноэстетиканы қайта құру динамикалық ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететіні, Қазақстанның жаһандық мәдени сахнадағы орнын нығайтатыны және креативті экономиканың дамуын ынталандыратыны туралы қорытынды жасалған. Мақала жаһандану дәуіріндегі жергілікті мәдениеттерді бейімдеу механизмдерін түсінуге үлес қосады.

Кілт сөздер: этноэстетика, жаһандану, қазақ мәдениеті, көркемдік парадигмалар, мәдени бірегейлік, гибридену, креативті индустрия.

Г.А. Найзабаева, К.С. Ермагамбетова, Т.Х. Габитов, З.А. Абдуазимова

Реконфигурация казахской этноэстетики: поиск новых художественных парадигм в условиях культурной глобализаций

Статья анализирует процессы реконфигурации казахской этноэстетики в условиях культурной глобализации. Авторы демонстрируют, что, вопреки опасениям гомогенизации, казахская эстетическая традиция не исчезает, а активно трансформируется, порождая новые художественные парадигмы на стыке традиционных культурных кодов и глобальных тенденций. Исследование опирается на междисциплинарный подход, интегрирующий методы культурологии, искусствоведения, антропологии и философии. Теоретическая рамка работы строится на концепциях гибридизации (Н. Гарсиа Канклини), транскультурации (Ф. Ортис), глокализации (Р. Робертсон) и постколониальной теории

(Х. Бхабха). Эмпирическую базу составляют конкретные примеры из современной казахстанской практики в архитектуре, моде, изобразительном искусстве, музыке и цифровых медиа. Выявляются и анализируются такие emerging paradigms, как «номадный минимализм» в архитектуре, «этнофутуризм» в дизайне и моде, «постэтническое искусство» в визуальных практиках, «синтез звуковых ландшафтов» в музыке и «цифровой орнамент» в новых медиа. Авторы подчеркивают, что традиционные элементы (орнамент, формы юрты, натуральные материалы, звучание народных инструментов) творчески переосмысливаются, приобретая новое звучание в глобальном контексте. В заключении обсуждаются вызовы, связанные с балансом между аутентичностью и коммерциализацией, а также роль государства и креативных индустрий в поддержке этого процесса. Делается вывод о том, что реконфигурация этноэстетики способствует формированию динамичной национальной идентичности, укрепляет позиции Казахстана на глобальной культурной арене и стимулирует развитие креативной экономики. Статья вносит вклад в понимание механизмов адаптации локальных культур в эпоху глобализации.

Ключевые слова: этноэстетика, глобализация, казахская культура, художественные парадигмы, культурная идентичность, гибридизация, креативная индустрия.

References

- 1 Robertson, R. (2000). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage Publications.
- 2 Appadurai, A. (2006). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 3 Bauman, Z. (2013). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- 4 Nauryzbayeva, Z. (2021). *Vechnoe nebo kazakhov* [Eternal sky of the Kazakhs]. (3d ed.). Almaty [in Russian].
- 5 Kaltmeier, O. (2016). *Selling EthniCity: Urban Cultural Politics in the Americas*. London; New York: Taylor & Francis.
- 6 Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- 7 Bhabha, H.K. (2004). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- 8 Frampton, K. (2016). Toward a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance. *Postmodernism*, 268–280. Routledge.
- 9 Rancière, J. (2006). *Aesthetics and Its Discontents*. Polity Press.
- 10 Augé, M. (2005). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- 11 Morton, T. (2013). *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. University of Minnesota Press.
- 12 Kasymov, Zh. (2023). *Filosofia stepi: etnoestetika i identichnost* [The Philosophy of the Steppe: Ethnoaesthetics and Identity]. Almaty [in Russian].
- 13 Faizullina, E.E. (2019). Ispolzovanie etnicheskikh elementov i motivov v sovremennom dizaine odezhdy [The use of ethnic elements and motifs in modern clothing design]. *Qazaqtany*, 4 (4), 252 [in Russian].
- 14 Agataev, S.Z. (2016). Simvolika i smyslovoe znachenie ornamentov Kazakhstana [Symbolism and semantic meaning of Kazakhstan's ornaments]. *Sbornik nauchnykh statei Instituta sotsialnykh issledovaniy Ingushskogo gosudarstvennogo universiteta — Collection of Scientific Articles of the Institute of Social Research of Ingush State University* [in Russian].
- 15 Auezova, G.M., Abdigalieva, D.M., & Babagumarov, Zh.K. (2020). *Eстетика i filosofiya kazakhskoi kultury* [Aesthetics and Philosophy of Kazakh Culture]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 16 Chmil, H., Sydorenko, V., Berehova, O., Mishchenko, M., & Zhukova, N. (2024). Artistic paradigms in the 21st century: The variability of human choice. *Herança*, 7(2), 69–81.

Information about authors

Naizabayeva Gulnara — Master of Arts in Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7335-190X>

Yermagambetova Kuralay — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>

Gabitov Tursun — Professor, Doctor of Philosophy, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Vice-President of the Philosophical Congress of Kazakhstan., Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1330-1799>

Abduazimova Zarina — PhD Candidate/Researcher, Associate Professor of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan, <https://orcid.org/0009-0003-3675-105X>

A.T. Omarova*, B.O. Mukanov, L.M. Dauletbayeva

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: ainuraphd@mail.ru, ernar-begalieva@mail.ru, klarisa_777@mail.ru, office@buketov.edu.kz)

Philosophy of life in the context of neonomadism: traditions and modernity

This article examines neonomadism as a sociocultural and philosophical phenomenon that combines a nomadic lifestyle with the infrastructures of digital capitalism. It analyzes the key motivations for digital nomadism, including the desire for flexibility, freedom, and emancipation from traditional labor relations, as well as the sociopolitical aspects of this phenomenon. The study aims to philosophically reconstruct neonomadism as a form of life (Lebensform), linking it to nomadic traditions and digital technologies; identify its influence on value orientations, social mobility, and labor practices; and outline normative guidelines for policy regarding mobile labor. Using an interdisciplinary approach, this article examines the economic, social, and technological aspects of neonomadism, aiming to identify its philosophical, social, and economic aspects, as well as to understand its role in transforming notions of freedom, boundaries, and self-realization in the context of globalization and the digital economy. The study reveals that neonomadism is becoming not only a tool for professional self-realization but also an important part of the global process of labor transformation, requiring new approaches to regulation and social integration. A philosophical analysis allows us to understand the duality of the phenomenon and establish normative guidelines for mobility policy: supporting autonomy without romanticization, social guarantees without territorialization, and recognizing the nomadic contribution to cultural and economic diversity.

Keywords: neonomadism, digital transformation, mobility, digital nomads, traditions, emancipation, socialization.

Introduction

The modern world is rapidly changing and transforming under the influence of digital technologies, globalization and new economic realities, where one of the key phenomena of such transformation is neonomadism—a lifestyle in which a person is not tied to a specific place of residence or work, but moves depending on opportunities, needs and interests. The philosophy of neonomadism reflects the values of freedom, autonomy and constant self-development. Neonomads are close to existential philosophy, emphasizing conscious choice, personal responsibility and the search for the meaning of life, echoing the concept of stoicism, which teaches us to maintain peace of mind in the face of change. Life in conditions of constant movement and adaptation requires a high degree of self-discipline, emotional management and awareness of the impermanence of being. Neonomadism is an evolution of the traditional nomadic lifestyle adapted to the conditions of the digital economy, reflecting global changes in labor, social connections and philosophical views of the world, opening up new opportunities for self-realization and a mobile lifestyle. Therefore, modern neonomadism can be considered a form of emancipation, where technology becomes a tool for liberation from geographical and institutional restrictions. Digital nomads do not just move, they rethink the ways of interacting with space, work and identity. This transformation is associated not only with the development of remote work technologies, but also with changes in global ideas about social mobility, success and state borders. The study represents scientific novelty due to the interdisciplinary approach to the study of the phenomenon of digital nomadism and its philosophical, social, economic and legal aspects, allowing not only to understand this process more deeply, but also to propose new approaches to its regulation and assessment.

Literature review

Neonomadism is a contemporary social phenomenon that combines traditional forms of nomadic lifestyle with new technologies and digital economy, reflecting the transformation of labor mobility, lifestyle and philosophical views on freedom, borders and self-realization. Unlike traditional nomadism, which is conditioned by economic and natural factors, neonomads consciously choose mobility, using the opportunities of remote work, digital technologies and flexible economy. Young people around the world

* Corresponding author's e-mail: ainuraphd@mail.ru

continue to move domestically and internationally due to a variety of factors that either push them out of their country/place of origin or attract them to the destination region. Some of these factors include employment, education, marriage, and escape from poverty, violence, conflict, and environmental change (United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), 2016 [1]; International Labour Organization (ILO), 2023) [2]. This mode of work is characterized by an emphasis on knowledge-intensive and often complex projects, frequent interaction with clients, medium- and long-term contractual agreements, and flexibility in terms of space and time for work [3–5].

Nomadism consists not only of homelessness, but of the ability to recreate one's home anywhere [6; 138]. The adult individual is freer in the process of identification, in determining for himself which elements of his culture to choose, reject, or transform [7]. Digital nomadism is seen as a promising path to emancipation, offering the opportunity to rethink traditional forms of employment based on the use of the Internet and new digital work practices, allowing knowledge workers to distance themselves from corporate structures, societal norms (social expectations) and the territorial borders of nation states [8]. This phenomenon is described through concepts such as freedom, flexibility, escape from traditional frameworks, emancipation and revolution [9, 10]. This perspective emphasizes digital nomadism as a means of self-realization and liberation, where true freedom lies in the ability to live and work anywhere in the world without territorial restrictions, combining travel and professional activity [11].

Digital nomads are engaged in a complex quest where the key source of information is their choice of destination. Accordingly, this study investigates the main themes that influence the digital nomad's choice of destination. To this end, data mining methods are applied to analyze user-generated content (UGC). Raquel Huete, Konstantina Zerva, Francisco Javier S. Lacárcel (2024) highlight the long-term desire for quality of life and technological connectivity as the main factors that motivate digital nomads to choose destinations [12]. As more states introduce “digital nomad visas” to attract foreign nationals engaged in remote work, these new images of nomads are also acquiring international political and legal significance [13]. Understanding the current appeal of the nomad category requires a deeper understanding of its rich and multifaceted history. The embrace of nomadism since the mid-twentieth century can be understood as a response to the experience of increasing cultural hybridity and a perceived loss of national roots.

Nomadism is the quintessential category applied to those on the move. Although the category has been met with harsh criticism, it has had and continues to have a dynamic social and political life [14]. Based on previous engagements with this conceptualization, the socio-political life of the category of nomads, according to Anthony Howarth, Jaakko Heiskanen, Sina Steglich, Nivi Manchanda, Adib Bencherif, refers to how certain figurations are historically constructed and how they come to live a life of their own, leading to very real socio-political consequences for those who are assumed to fall within their categorical parameters. In this sense, the social and political life of categories refers to generative processes in which concepts, like the social relations that animate and are in turn shaped by them, are shaped by the temporal intertwinings that generate political categories and make them natural, empirical and self-evident [15]. Nomadism and the sedentary project of modernity, linked to the ideal of the nation-state, represent a paradox in this sense: despite the reality that millions of people marked as stateless are on the move in modernity, the idea that the modern being is sedentary, at best migrating for specific purposes, remains normative and influential [16-17].

Analyzing the review of international scholars, the authors concluded that:

1. Neonomadism as a lifestyle and socioeconomic model. It is not just a style, but a sustainable form of life (*Lebensform*), changing the ontology of labor, space, and belonging—“to be” increasingly means “to be in motion”, and employment is organized around networks and platforms, not territories and institutions.

2. Freedom, flexibility, digital infrastructures. The ideals of autonomy and self-realization are realized through digital environments (clouds, platforms, remote teams), intertwining the professional and personal, reinforcing the demand for self-governance.

3. Difference from classical nomadism. Unlike historical “forced” mobility, neonomadism is primarily a conscious choice, based on the cultural values of individual freedom and the technological mediation of labor.

4. Institutional adaptation. States and corporations are gradually reconfiguring their regimes—special visas, hybrid tax schemes for remote work, corporate policies for distributed work, infrastructure “hubs” (coworking/coliving spaces) as new spaces of domicile.

5. Along with opportunities (self-realization, career mobility), risks are increasing—platform dependence, algorithmic governance, the erosion of social guarantees, legal uncertainty, and digital security issues.

Thus, neonomadism should be understood as a new stage in the global transformation of labor and social structure, where freedom and mobility are commensurate with the demands of infrastructural and regulatory reorganization. The philosophical challenge is to define the framework for a dignified mobile life—the compatibility of autonomy, social protection, and an ethic of responsibility in the context of digital globalization.

Materials and methods

The research methodology is based on an interdisciplinary approach that combines philosophical, sociological, economic and technological methods of analysis, using both qualitative and quantitative research methods. The methodological basis of the research includes:

- a philosophical approach based on the analysis of the concepts of freedom, mobility, globalization and digital society;
- a systems approach based on the consideration of neonomadism as a complex phenomenon that includes economic, technological and social factors;
- a comparative analysis based on a comparison of traditional forms of nomadism with modern digital nomadism;
- an interdisciplinary approach based on a study that includes elements of sociology, economics, information technology and philosophy.

The research is based on the following methods:

1) Qualitative methods: analysis and interpretation of scientific literature, content analysis.

2) Quantitative methods: statistical analysis (data from international organizations (OECD, World Bank, ILO)).

Using a comprehensive approach—a combination of philosophical, economic, sociological and technological analysis—allows us to most fully reveal the phenomenon of neonomadism, its origins, modern manifestations and development prospects.

Results

Neonomadism is not just a lifestyle, but a philosophy that combines the traditions of mobility with the possibilities of the digital age, challenging traditional ideas about stability, property and work, offering new ways of existence in the global world. Therefore, in the context of digital transformation, neonomadism is becoming not only a personal choice, but also a new social and economic reality shaping the future of global society.

Unlike the traditional nomadic way of life, based on natural and economic conditions, neonomadism relies on digital mobility, remote employment and freedom of movement.

The nomadic way of life has always been an integral part of the cultures of many peoples, including the Kazakhs, Mongols, Bedouins and other ethnic groups. Traditional nomads lived in harmony with nature, using seasonal migrations for survival and development, where the following principles are the main ones (Figure 1).

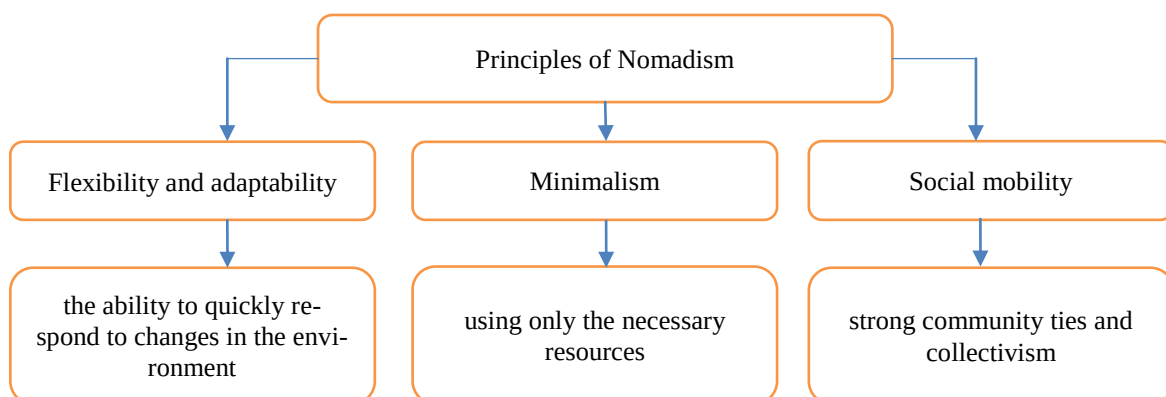

Figure 1. Principles of neonomadism

These principles formed stable cultural and social structures passed down from generation to generation. Modern neonomadism has inherited these principles, adapting to the conditions of the digital age. To-

day's digital nomads do not move in search of pastures or sources of water, but in search of better economic opportunities, inspiration and work-life balance. Nomadism has deep historical roots, especially in Central Asia, where people have led a mobile lifestyle for centuries, adapting to natural conditions and seasonal changes.

From a philosophical point of view, neonomadism is based on the philosophy of freedom, flexibility and independence. Modern nomads (digital nomads) choose mobility not because of economic necessity, but thanks to the opportunities provided by digital technologies:

- remote work and flexible hours;
- independence from national borders and traditional institutions;
- minimalism and eco-friendly consumption;
- focus on personal development and self-realization.

Accordingly, neonomadism intersects with the concepts of postmodernism, existentialism and transhumanism, focusing on the following (Figure 2).

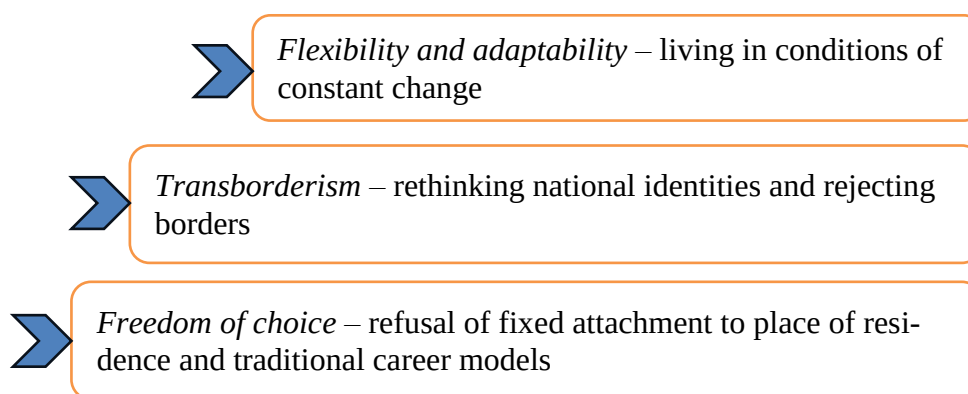

Figure 2. Presentation of neomadism from a philosophical point of view

Focusing on social mobility (hereinafter referred to as SM), we note that SM is understood as the ability of the current generation of citizens of the country to live better than the previous ones. The connection between neonomadism and the global social mobility index is traced through the influence of digital nomadism on the socio-economic parameters that determine the level of mobility of citizens in different countries.

The rating of the global social mobility index is formed on the basis of ten socio-economic parameters:

- quality of health care;
- access to education;
- quality and equality of education;
- opportunities for continuous learning;
- access to technology;
- employment opportunities;
- fairness of wages;
- working conditions;
- social security;
- efficiency and openness of public institutions.

Today, neonomads are remote workers, freelancers, entrepreneurs and creative individuals who use technological advances to work from anywhere in the world, whose lifestyle is based on the following key aspects (Figure 3).

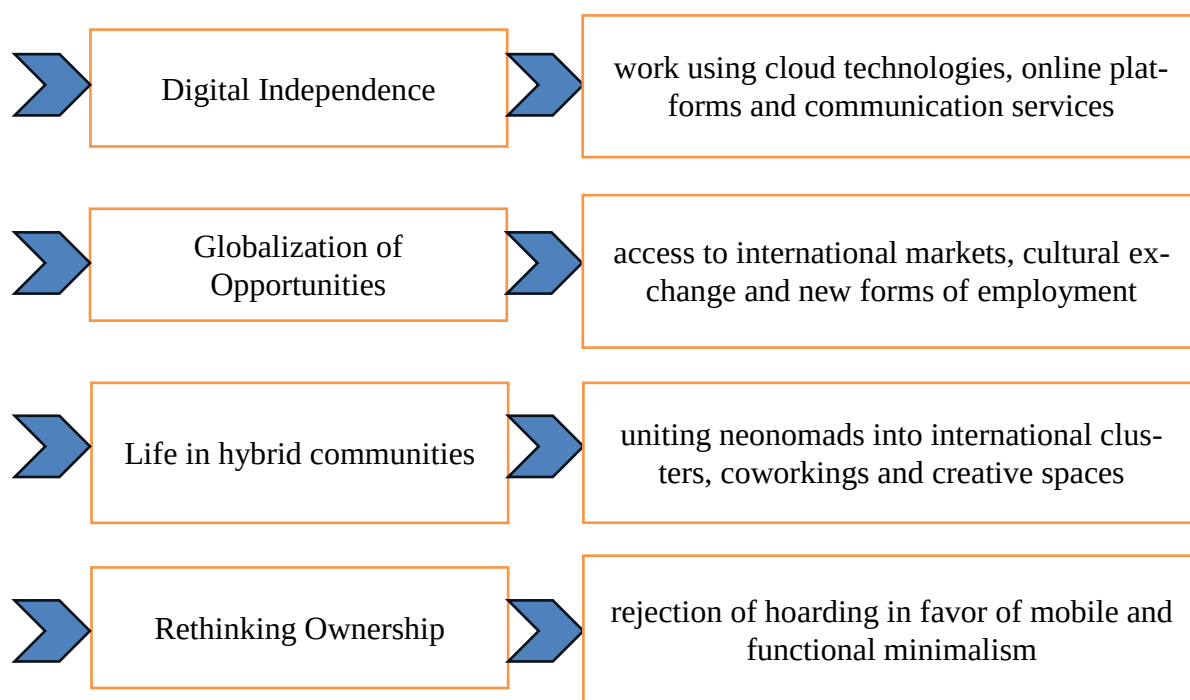

Figure 3. Key aspects of the modern manifestation of neonomadism

Kazakhstan ranked 38th with 64.8 points, ahead of countries such as Russia (39th place, 64.7 points) and China (45th place, 61.5 points) (Figure 4) [18].

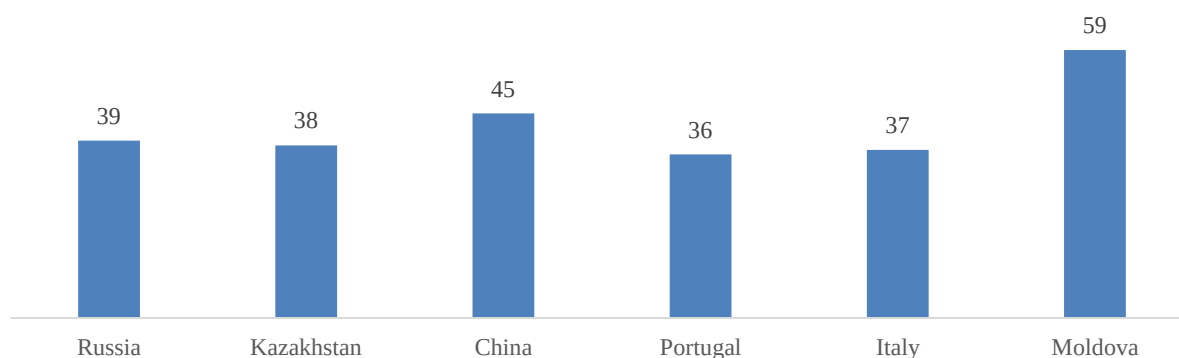

Figure 4. Global Social Mobility Index indicators

The main points of contact are the following parameters (Table 1).

Table 1

Key points of contact between neonomadism and the Global Social Mobility Index

№	Contact	Justification
1	Access to technology	- digital nomads actively use the Internet, cloud technologies and remote work; - wide access to technologies allows neonomads to live and work in different countries, choosing the most comfortable conditions for life and self-realization; - countries with a high level of digitalization create the best conditions for the development of neonomadism, promoting the growth of social mobility.
2	Employment Opportunities	- neonomadism gives people the opportunity to work regardless of their geographic location, which reduces the impact of economic crises and local employment problems; - countries that support the digital economy create conditions for attracting highly skilled workers, increasing their social mobility.

3	Fair wages and working conditions	- digital nomads often work for international companies or conduct business in the global market, allowing them to earn income above the average level in their country of residence; - flexibility in work and the ability to choose working conditions increase the level of social mobility, allowing neonomads to quickly adapt to changes in the market.
4	Quality and equality of education	- digital nomads have access to online education, international programs, courses and webinars; - educational platforms (Coursera, Udemy, edX) allow you to improve your skills and master new professions, regardless of where you live.
5	Social security and public institutions	- the development of neonomadism requires the adaptation of state institutions to new realities (introduction of visas for digital nomads, tax breaks, social protection); - countries that provide favorable conditions for digital nomads increase their attractiveness and level of social mobility.

Neonomadism influences the global social mobility index through expanding employment opportunities, access to technology, improving education and creating favorable working conditions. In turn, a high level of social mobility makes countries more attractive to digital nomads, creating a synergy effect between these phenomena.

The number of remotely employed people in the Republic of Kazakhstan increased by 18.6 % over the year, amounting to 46.7 thousand people in the fourth quarter of 2024. A year earlier, an increase of 5.4 % was noted. At the same time, the share of remote workers in the total number of employed people remained extremely insignificant (at least according to officially available data): over the year it increased, but only from 0.44 % to 0.51 % [19].

With the increase in the number of remotely employed people, the share of those who are provided with the means of communication and communication for work provided by employers is also growing. Over the year, the indicator increased from 3.8 % to a noticeable 13.7 %, or from 1.5 thousand to 6.4 thousand people. Correlation analysis showed the following key relationships between remote employment indicators in 2020–2024 (Figure 5) [20].

Number of remote workers, thousand people	1,00	0,99	-0,46	0,75
Share of all employed, %	0,99	1,00	-0,36	0,71
Own means of communication, %	-0,46	-0,36	1,00	-0,85
Communication tools provided by employers, %	0,75	0,71	-0,85	1,00
Indicators	Number of remote workers, thousand people	Share of all employed, %	Own means of communication, %	Communication tools provided by employers, %

Figure 5. Correlation analysis of the relationship between remote employment indicators in 2020–2024

Regression analysis showed a high degree of dependence of the number of remote workers on three factors: share of all employed (%), own means of communication (%), means of communication from the employer (%).

The following results were obtained:

- R^2 (determination coefficient) — 1.000;
- F-statistics — 18390.0;
- P-values of all coefficients < 0.05
- Durbin-Watson — 2.763 (norm)

Interpretation of the regression analysis coefficients showed that:

- the main driver of growth in remote employment is an increase in the share of workers among the entire population;

- a high share of own means of communication and means from employers may mean limited access to specialized equipment or organizational difficulties, which slightly reduces the overall growth (Table 2).

Table 2

Interpretation of regression analysis coefficients

Variable	Coefficient	Interpretation
Share of all employed	+93.30	A 1 % increase in the share of remote workers increases the number by approximately 93 thousand
Own means of communication	-0.61	An increase in the proportion of those using their own funds slightly reduces the overall number
Funds from employer	-0.53	An increase in this share also has a negative impact on the overall indicator.

The results of the regression analysis clearly demonstrate that the growth in the number of remote workers is determined primarily by the expansion of flexible (remote) forms of employment, rather than by access to communication tools per se—indicating a shift in the labor paradigm. In philosophical terms, this indicates that technological infrastructure serves only as a condition of possibility, while the driving force is the transformation of subjectivity and work ethic.

1. The data confirm the transition from a sedentary worker identity to a nomadic subjectivity: the choice of a remote format is not a byproduct of technology, but a conscious life strategy (*Lebensform*), where space is conceived as a network of nodes, and professional biography as a route.

2. Network society and the platform economy. The statistically recorded expansion of flexible forms is an empirical indicator of labor beyond the institutional boundaries of a firm/territory. However, the expansion of mobility is associated with a new dependence on platform rules and algorithmic assessment.

3. Power, discipline, and self-governance. The fact that the flexible work format is the key predictor indicates a shift from external control to internal self-discipline and entrepreneurship.

4. The transition to remote work alters not only space but also temporality—acceleration, asynchrony, and the individual's own rhythmicity of the day. The regression result confirms that the possibility of rhythmicity (and not simply a communication channel) is the primary motivating factor.

5. The Ethics of Recognition and Meaning. The growth of remote employment in Kazakhstan empirically marks a shift in value orientations—the priority of freedom, self-realization, and meaningful work over simple inclusion in hierarchical structures requires new modes of recognition of nomadic work and the right to dignified mobility.

The results of the regression analysis confirm the philosophical hypothesis of neonomadism as a form of life: the decisive factor is not the technology itself, but the subject's willingness to engage in a flexible work regime that rethinks freedom, boundaries, and belonging. The rise of remote employment in Kazakhstan is an empirical symptom of a socio-philosophical shift toward nomadic subjectivity, requiring updated regulatory frameworks for dignified mobility in the context of a platform economy.

Conclusion

Contemporary neonomadism is a multifaceted phenomenon that converges nomadology, mobility theories, and a critique of platform capitalism. It combines the traditions of a nomadic lifestyle with digital infrastructures, blurring the boundaries between labor, personal freedom, and territoriality. Unlike forced migration caused by external shocks, here mobility is a conscious strategy for self-realization, that is, a form of life (*Lebensform*) in which the subject constructs themselves as “being-in-motion”.

Neonomadism cannot be interpreted simply as a technological trend: it is a socio-philosophical shift that makes the mobile subject a political and economic factor. Hence, the tasks of the philosophy and politics of labor:

- ensure the portability of social rights (insurance, pensions, labor guarantees) across borders;
- enshrine the right to disconnect, data protection, and algorithmic transparency;
- develop node infrastructures (legal visa regimes, tax clarity, public spaces) that support community without a fixed location;
- minimize vulnerabilities (legal gaps, unstable incomes, erosion of integration).

Thus, the growth of remote work—including in Kazakhstan—is an empirical symptom of this transformation: technology merely makes it possible, while the decisive factor is the reorganization of conscious-

ness, work attitudes, and values, in which freedom, mobility, and responsibility are reimagined as a unified philosophy of life.

Acknowledgement

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No.BR28511965).

References

- 1 United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA). Youth and Migration: Youth Issue Briefs [Electronic resource]. — 2016. — Access mode: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-migration.pdf>.
- 2 ILO. Youth and Migration [Electronic resource]. — 2023. — Access mode: <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/youth-and-migration/lang=en/index.htm>.
- 3 Mohammad A.A. Hidden transcripts of the gig economy: labour agency and the new art of resistance among African gig workers / A.A. Mohammad, G. Mark // *Environment & Planning*. — 2020. — Vol. 52. — P. 1269–1291. <https://doi.org/10.1177/0308518X19894584>.
- 4 Anoush M. Workplace learning in crowdwork: Comparing microworkers' and online freelancers' practices / M. Anoush // *Journal of Workplace Learning*. — 2019. — Vol. 31, No. 4. — P. 250–273. <https://doi.org/10.1108/JWL-10-2018-0126>.
- 5 Kim P. Many Futures of Work and Skill: Heterogeneity in Skill Building Experiences on Digital Labor Platforms / P. Kim, S. Sawyer // *Symposium on Human-Computer Interaction for Work*.
- 6 Брайдотти Р. Путем номадизма / Р. Брайдотти // *Введение в гендерные исследования*. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. — С. 136–163.
- 7 Gregg G. Culture and self / G. Gregg // *Handbook of cultural sociology* / Ed. by J.R. Hall, L. Grindstaff, Ming-Cheng Lo. — Routledge, London/New York, Routledge: Taylor & Francis Group, 2010. — P. 223–232.
- 8 Schlagwein D. The History of Digital Nomadism [Electronic resource] / Conference Paper (December, 2018). — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/329182172_.
- 9 Aroles J. “Becoming mainstream”: The professionalisation and corporatisation of digital nomadism / J. Aroles, E. Granter, F.-X. de Vaujany // *New Technology, Work and Employment*. — 2020. — Vol. 35, No. 1. — P. 114–129. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12158>.
- 10 Aroles J. Conceptualising “meta-work” in the context of continuous, global mobility: The case of digital nomadism. *Work* / J. Aroles, C. Bonneau, S. Bhankaraully // *Employment and Society*. — 2022. — Vol. 37, No. 5. — P. 1261–1278. <https://doi.org/10.1177/09500170211069797>.
- 11 Adams R.L. How to become a digital nomad and travel the world [Electronic resource] / R.L. Adams // *Forbes*. — 2017. — Access mode: <https://perma.cc/AT5P-FZP9>.
- 12 Huete R. Decoding digital nomad destination decisions through user-generated content / R. Huete, K. Zerva, F.J.S. Lacárcel // *Technological Forecasting and Social Change*. — 2024. — Vol. 200, No. 1. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123098>.
- 13 Kington T. Work-at-Home Britons Lured to Italy with ‘Digital Nomad’ Visas. *The Times* [Electronic resource] / T. Kington // *The Times*. — April 2, 2022. — Access mode: <https://www.thetimes.co.uk/article/work-at-home-britons-lured-to-italy-with-digital-nomad-visas-9ncph3992>.
- 14 Howarth A.L. Not Quite the End of Nomadism: Gypsies, Travellers and Roma in Contemporary Europe / A.L. Howarth // *Nomadic Peoples*. — 2022. — Vol. 26, No. 2. — P. 243–267. <https://doi.org/10.3197/np.2022.260205>.
- 15 Howarth A. Nomads’ Land: Exploring the Social and Political Life of the Nomad Category / A. Howarth, J. Heiskanen, S. Steglich, N. Manchanda, A. Bencherif // *International Political Sociology*. — 2024. — Vol. 18, No. 4. <https://doi.org/10.1093/ips/olae034>.
- 16 Siegelberg M.L. Statelessness: A Modern History / M.L. Siegelberg. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/j.ctv24gwh5q>.
- 17 Mau S. Sorting Machines. The Reinvention of the Border in the 21st Century [Electronic resource] / S. Mau, N. Barfoot. — Cambridge: Polity, 2022. — Access mode: <https://search.worldcat.org/title/1348486562>.
- 18 Рейтинг социальной мобильности РК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-zanyal-38-mesto-v-mezhdunarodnom-reytinge-social-noy-mobil-nosti_a3742239.
- 19 Население Казахстана. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ranking.kz/reviews/socium/chislennost-udalennyh-rabotnikov-v-kazahstane-vyroslo-na-19-odnako-eto-lish-0-5-ot-vseh-zanyatyh.html>.
- 20 Данные Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2020–2024 гг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>.

А.Т. Омарова, Б.О. Муканов, Л.М. Даулетбаева

Неомадизм жағдайындағы өмір философиясы: дәстүрлер мен қазіргі заман

Мақалада неомадизм (жаңа көшпенділік) цифрлық капитализм инфрақұрылымымен ұштасқан көшпелі өмір салтына ұмтылыс ретінде әлеуметтік-мәдени және философиялық құбылыс тұрғысынан қарастырылады. Цифрлық көшпенділіктің негізгі уәждері — икемділікке, еркіндікке, дәстүрлі еңбек қатынастарынан азат болуға ұмтылыс және осы құбылыстың әлеуметтік-саяси қырлары талданған. Зерттеудің мақсаты — неомадизмді өмір формасы (Lebensform) ретінде философиялық тұрғыдан қайта құрастыру, оны көшпелілік дәстүрлерімен және цифрлық технологиялармен байланыстыру; оның құндылықтық бағдарларға, әлеуметтік мобильдікке және еңбек тәжірибелеріне ықпалын айқындау; мобильді еңбекке қатысты саясаттың нормативтік бағдарларын белгілеу. Пәнаралық тәсіл негізінде неомадизмнің экономикалық, әлеуметтік және технологиялық қырлары зерттелген. Бұл тәсіл оның философиялық, әлеуметтік және экономикалық аспектілерін ашуға, сондай-ақ жаһандану мен цифрлық экономика жағдайында еркіндік, шекара және өзін-өзі іске асыру ұғымдарының өзгерісіндегі рөлін түсінуге бағытталған. Зерттеу нәтижесінде неомадизм кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың құралы ғана емес, сонымен қатар еңбектің жаһандық трансформациясының маңызды бөлігіне айналып келе жатқаны анықталды. Бұл үдеріс еңбек қатынастарын реттеу мен әлеуметтік интеграцияға жаңа көзқарастарды талап етеді. Философиялық талдау феноменнің екіжақтылығын айқындап, мобильділік саясаты үшін нормативтік бағдарлар ұсынады: романтизациясыз автономияны қолдау, аумаққа байланыссыз әлеуметтік кепілдіктер ұсыну, көшпелі өмір салтының мәдени және экономикалық әртүрлілікке қосқан үлесін мойындау.

Кілт сөздер: неомадизм, цифрлық трансформация, мобильдік, цифрлық көшпенділер, дәстүрлер, эмансипация, әлеуметтену.

А.Т. Омарова, Б.О. Муканов, Л.М. Даулетбаева

Философия жизни в условиях неомадизма: традиции и современность

Статья рассматривает неомадизм как социокультурный и философский феномен, соединяющий тяготение к кочевому образу жизни с инфраструктурами цифрового капитализма. Анализируются ключевые мотивы цифрового кочевничества, включая стремление к гибкости, свободе, эмансипации от традиционных трудовых отношений и социально-политические аспекты данного явления. Цель исследования — философски реконструировать неомадизм как форму жизни (Lebensform), связать его с традициями кочевости и цифровыми технологиями; выявить влияние на ценностные ориентации, социальную мобильность и трудовые практики; обозначить нормативные ориентиры политики в отношении мобильного труда. На основе междисциплинарного подхода исследуются экономические, социальные и технологические аспекты неомадизма, направленные на выявление философских, социальных и экономических аспектов неомадизма, а также на осмысление его роли в трансформации представлений о свободе, границах и самореализации в условиях глобализации и цифровой экономики. Результатом исследования является выявление того, что неомадизм становится не только инструментом профессиональной самореализации, но и важной частью глобального процесса трансформации труда, требующей новых подходов к регулированию и социальной интеграции. Философский анализ позволяет увидеть двойственность феномена и задать нормативные ориентиры для политики мобильности: поддержка автономии без романтизации, социальные гарантии без фиксации к территории, признание кочевого вклада в культурное и экономическое разнообразие.

Ключевые слова: неомадизм, цифровая трансформация, мобильность, цифровые кочевники, традиции, эмансипация, социализация.

References

- 1 (2016). United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA). *Youth and Migration: Youth Issue Briefs*. Retrieved from <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-migration.pdf>.
- 2 (2023). International Labour Organization (ILO) Youth and Migration. [www.ilo.org](https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/youth-and-migration/lang-en/index.htm). Retrieved from <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/youth-and-migration/lang-en/index.htm>.
- 3 Mohammad, A.A., & Mark, G. (2020). Hidden transcripts of the gig economy: labour agency and the new art of resistance among African gig workers. *Environment & planning*, 52, 1269–1291. <https://doi.org/10.1177/0308518X19894584>.

- 4 Anoush, M. (2019). Workplace learning in crowdwork: Comparing microworkers' and online freelancers' practices. *Journal of Workplace Learning*, 31, 4, 250–273. <https://doi.org/10.1108/JWL-10-2018-0126>.
- 5 Kim, P., & Sawyer, S. Many Futures of Work and Skill: Heterogeneity in Skill Building Experiences on Digital Labor Platforms. *Symposium on Human-Computer Interaction for Work*.
- 6 Braidotti, R. (2001). Putem nomadizma [By nomadism]. *Vvedenie v gendernye issledovaniia — Introduction to gender studies*. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 7 Gregg, G. (2010). *Culture and self*. J.R. Hall, L. Grindstaff, Ming-Cheng Lo (Ed.). Handbook of cultural sociology (pp. 223–232). Taylor & Francis Group.
- 8 Schlagwein, D. (2018). *The History of Digital Nomadism*. Conference Paper. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/329182172_.
- 9 Aroles, J., Granter, E., & de Vaujany, F.-X. (2020). “Becoming mainstream”: The professionalisation and corporatisation of digital nomadism. *New Technology, Work and Employment*, 35(1), 114–129. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12158>.
- 10 Aroles, J., Bonneau, C., & Bhankaraully, S. (2022). Conceptualising “meta-work” in the context of continuous, global mobility: The case of digital nomadism. *Work, Employment and Society*, 37(5), 1261–1278. <https://doi.org/10.1177/09500170211069797>.
- 11 Adams, R.L. (2017). How to become a digital nomad and travel the world. *Forbes*. Retrieved from <https://perma.cc/AT5P-FZP9>.
- 12 Huete, R., Zerva, K., & Lacárcel, F.J.S. (2024). Decoding digital nomad destination decisions through user-generated content. *Technological Forecasting and Social Change*, 200 (1). <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123098>.
- 13 Kington, T. (2022). Work-at-Home Britons Lured to Italy with ‘Digital Nomad’ Visas. *The Times*. Retrieved from <https://www.thetimes.co.uk/article/work-at-home-britons-lured-to-italy-with-digital-nomad-visas-9ncph3992>.
- 14 Howarth, A.L. (2022). Not Quite the End of Nomadism: Gypsies, Travellers and Roma in Contemporary Europe. *Nomadic Peoples*, 26(2), 243–267. <https://doi.org/10.3197/np.2022.260205>.
- 15 Howarth, A., Heiskanen, J., Steglich, S., Manchanda, N., & Bencherif, A. (2024). Nomads’ Land: Exploring the Social and Political Life of the Nomad Category. *International Political Sociology*, 18(4). <https://doi.org/10.1093/ips/olae034>.
- 16 Siegelberg, M.L. (2020). *Statelessness: A Modern History*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv24gwh5q>.
- 17 Mau, S., & Barfoot, N. (2022). *Sorting Machines. The Reinvention of the Border in the 21st Century*. Polity Press. Retrieved from <https://search.worldcat.org/title/1348486562>.
- 18 Reiting sotsialnoi mobilnosti RK [Social mobility rating of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). www.inform.kz. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-zanyal-38-mesto-v-mezhdunarodnom-reytinge-social-noy-mobil-nosti_a3742239_in-Russian.
- 19 Naselenie Kazakhstana [The population of Kazakhstan]. (n.d.). ranking.kz. Retrieved from https://ranking.kz/reviews/socium/chislennost-udalyonnyh-rabotnikov-v-kazahstane-vyroslo-na-19-odnako-eto-lish-0-5-ot-vseh-zanyatyh.html_in-Russian.
- 20 Dannye Biuro Natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan za 2020–2024 gg. [Data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for 2020–2024]. (n.d.). stat.gov.kz. Retrieved from <https://stat.gov.kz/> [in Russian].

Information about the authors

Omarova Ainura — Professor, Department of Management, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9808-4908>

Mukanov Beibut — PhD, Associate Professor, Professor of Marketing department, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3872-2327>

Dauletbaeva Lyazzat — Presenter Specialist of the Department of Science, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7406-9890>

G.R. Seifullina^{1*}, A.E. Kabduyev², E.A. Mussayeva³

¹*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan,*

²*Karaganda University of Kazpotrebsouz, Karaganda, Kazakhstan*

³*Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail: Galiya-magavina@mail.ru, akabduyev@mail.ru, elvira.musaeva.75@mail.ru)

Formation of personality in the context of the mythological form of spiritual communication from the archetype to mass culture

The formation of personality in the historical process is closely connected with the evolution of forms of spiritual communication, among which myth occupies a special place. The mythological form of conveying meanings is not only an archaic means of symbolic mastering of reality, but also an active mechanism of socialization, identification and formation of the individual's worldview in modern socio-cultural conditions. The article examines the key theoretical interpretations of myth (C. Levi-Strauss, R. Barthes, C.G. Jung, M. Eliade), focusing on its structural, cognitive and ideological functions. Particular attention is paid to the role of archetypes and their impact on the unconscious levels of consciousness, ensuring the continuity of cultural models. Modern forms of mythological thinking are analyzed, especially in popular culture, including TV series, cinema and literature, where myth acts as a form of symbolic order that allows individuals to structure their reality and find meaning in conditions of fragmentation. The thesis is substantiated that mythology remains an active element of spiritual life, capable of adapting to new media environments and cultural contexts. Myth is not just a relic, but a universal language of meanings that ensures the integration of personal experience into collective consciousness.

Keywords: myth, spiritual communication, personality, archetype, socialization, identity, mass culture, unconsciousness, structure of myth, symbolic thinking.

Introduction

The problem of personality formation in humanitarian knowledge is traditionally considered in close connection with the mechanisms of spiritual communication, which form not only individual consciousness, but also its relationship with collective cultural structures. One of the most stable and universal forms of such communication is the myth. Myth has not only accompanied the history of mankind since the deepest archaic times, it also forms a special symbolic language with which a person makes sense of the surrounding reality, builds personal and social identities, structures the moral and existential space of his being. In this context, mythological thinking acts as one of the fundamental ways of organizing human experience.

Modern researchers emphasize that mythology does not disappear with the development of rationality, but is transformed by adapting to new media formats and cultural codes. The myth does not just tell about the past, but serves as a model and justification for all human actions, endowing them with eternal meaning. "Myth is the initial phase of cultural development, and therefore it is least familiar to modern people in the sense that in modern times we often deal with its "transformed" forms. The world of direct experience of modern man, the world of everyday practices, has many mythological features... In the case of "transformed" forms, on the contrary, myth becomes the main product of communication, myth-making becomes an end in itself, myth usurps the cultural form (media), introduces its own code and "fills" it with its own content" [1]. This allows myth to function not only as a form of memory, but also as a way for individuals to participate in a collective, sacralized reality.

A.F. Losev, in turn, emphasized the ontological character of mythological reality: "... Myth is the most necessary... category of thought and life; there is absolutely nothing accidental, unnecessary, arbitrary, fictional or fantastic in it. This is a genuine and maximally concrete reality" [2; 37]. A myth, according to Losev, is not just a story, but an expression of the true essence of being, capable of influencing consciousness and guiding the process of personality formation.

This article is devoted to the analysis of myth as a universal mechanism of spiritual communication, which has a profound impact on the processes of socialization, identification and self-determination of the individual—from archaic archetypes to the structures of modern mass culture.

* Corresponding author's e-mail: Galiya-magavina@mail.ru

Materials and methods

The methodological basis of the study is interdisciplinary approaches, including elements of cultural studies, philosophy, psychoanalysis, semiotics and social psychology. The work analyzes the theoretical concepts of C. Levi-Strauss, C.G. Jung, R. Barthes, M. Eliade, as well as modern ideas about myth in mass culture. The methods of hermeneutic analysis of texts, comparative analysis of cultural narratives, semiotic and structuralist approaches are used.

Results

The study showed that mythological consciousness is a stable and flexible form of interpreting reality, built into the deep levels of the human psyche. It does not disappear with the development of rational thinking, but is transformed, penetrating into mass culture and modern media. The archetypes underlying myths continue to influence the individual, acting as intermediaries between the individual and the collective. In the conditions of the modern world, mythological structures perform the function of ordering moral and symbolic reality, ensuring personal adaptation and self-identification.

Discussion

The formation of personality in the historical process is inextricably linked with the evolution of forms of spiritual communication, each of which reflected and, at the same time, shaped the changing worldview of man. These forms developed in parallel with the increasing complexity of the methods of mastering reality—from the sensory-figurative to the conceptual-rational level—and became an expression of a different type of consciousness inherent in the corresponding eras. The sensory-figurative level of comprehension of the world, closely associated with myth, art and religion, served as the initial matrix of the symbolic mastering of reality. It was at this level that archetypal structures were formed, reflecting the experience of mankind accumulated before rational comprehension. The conceptual level, represented by philosophy and science, comes to replace it as a means of conceptualization and systematization of this experience. However, it does not displace sensory-figurative perception, but, on the contrary, relies on it and develops in interaction with it, forming a more complex model of human consciousness. Myth, having an ontological status, retains its importance in culture even under the domination of rationalistic paradigms [3].

The mythological form of spiritual communication is one of the most ancient one. It played a key role in the processes of socialization and the formation of individual identity. Myth, unlike rational discourse, does not so much explain the world as it gives it existential meaning, creating a primary ontological and value structure. It defines the boundaries of the permissible and unacceptable, sets ritual, moral and behavioral models through which the individual is included in the social space. O.G. Arapov emphasizes that myth forms an “ontological framework of thinking” within which realities become fundamentally significant, lived as reality, even in the absence of empirical evidence of their objectivity [4]. In the model of mythological communication proposed by C. Levi-Strauss, myth is considered as a structure subordinated to the deep universals of human thinking [5]. Myth is not just a narrative, but a way of organizing experience into stable binary oppositions that underlie cognitive activity. In Levi-Strauss’s interpretation, myth acts as a universal linguistic mechanism by means of which human consciousness seeks to organize the chaos of reality, endowing it with stable semantic coordinates. The structure of myth organizes human experience not in logical categories, but in oppositional symbols—life and death, light and darkness, nature and culture—which allows the individual to intuitively navigate socio-cultural reality. This structural stability of myth makes it a powerful means of integrating the individual into collective forms of consciousness, ensuring the continuity of values and norms within traditional cultures. R. Barthes complements this idea, focusing on the social function of myth, which, in his opinion, acts as a mechanism for the ideological consolidation of the existing order, performing the function of a “mythology of conservation” [6]. In his interpretation, myth is a secondary semiological level, where an existing sign (concept, image, event) is transformed into a bearer of a certain ideological meaning. Myth, thus, naturalizes historically conditioned phenomena, presenting them as self-evident, natural and beyond doubt. It turns culture into nature, hiding deep power relations and social attitudes under the surface of everyday meanings. In this context, myth acts not simply as a form of symbolic transmission, but as a means of structurally reinforcing social roles, hierarchies and models of behavior, forming a stable sense of belonging and identity in the individual, often imperceptibly replacing reflection with ready-made meanings.

C.G. Jung, developing analytical psychology, introduces the concept of an archetype—an innate mental structure that is an expression of the collective unconsciousness. He wrote: “All the most effective ideals are always more or less frank variants of the archetype” [7; 83]. According to Jung, archetypes embody prototypes that are activated in culture and individual experience, guiding internal processes of identification. They “speak” with the voice of millennia, exerting a profound influence on the psyche, since they penetrate into the deep layers of subjectivity. This makes the mythological form of communication especially powerful: it does not require rational understanding to be effective. “Any relationship to an archetype, experienced or simply named, “touches” us; it is effective because it awakens in us a voice louder than our own. The speaker of prototypes speaks as if with a thousand voices, he captivates and conquers, he raises what he describes from the singular and temporal to the sphere of the eternally existing” [7; 284]. Jung emphasizes that archetypal images act as unconscious regulators of behavior and perception, structuring not only the content of dreams, myths and fairy tales, but also the basic models of experiencing one’s own “I”. Due to their universality and emotional richness, archetypes play the role of a kind of symbolic intermediaries between individual consciousness and the collective experience of humanity. They provide a person with a sense of rootedness in a broader, suprapersonal reality, which is especially important in conditions of identity crises or cultural fragmentation.

Myth can thus be considered as a kind of grammar of symbolic life, prescribing a certain style of existence for a person. It does not simply explain the world, but regulates behavior in it, determines emotional reactions, a system of values and norms of social adaptation. This is its main strength as a mechanism of socialization: myth creates cognitive and moral patterns into which the individual “fits in”, forming himself in accordance with the collective cultural code. M. Eliade emphasized: “being real and sacred, myth becomes typical, and, consequently, repetitive, since it is a model and, to some extent, a justification for all human actions” [8; 22]. Myth, according to him, does not simply describe an event, but serves as its ontological justification—due to its timelessness and sacredness. This gives myth the ability to be actualized at any historical time, including in the conditions of the modern information society. Even popular culture, as Eliade rightly noted, constantly reproduces mythological patterns: popular novels, films, comics and television series feature stable archetypes such as the struggle between good and evil, the hero’s journey, sacrifice and redemption. These narrative structures perform the function of meaning generation and serve as the basis for the moral orientation of the individual, especially in the context of a fragmented and rapidly changing socio-cultural environment. “Every popular novel must present the typical struggle between Good and Evil, the hero and the villain (the modern incarnation of the devil) and repeat one of the universal motifs of folklore—the persecuted young woman, saved love, the unknown benefactor, and the like. Even detective novels are full of mythological themes” [8; 36]. These plot constants do not simply reflect the tastes of the mass audience—they demonstrate the persistent need of the human consciousness for a mythological structure that gives meaning to events, organizes moral reality and guides the process of personal identification.

The need for myth is not an anachronism, but an expression of a fundamental property of human nature: the desire for integrity, orderliness and significance of one’s own existence. The mythological structure of consciousness allows a person not only to fit into a cultural tradition, but also to experience involvement in the “eternal”, as Eliade argues. “At the slightest touch of its contents, a person experiences “an experience of the eternal”, and it is precisely the reactivation of this content that is felt as a complete revival of mental life” [8; 135]. According to Eliade, myth functions as a sacralizing mediator between a person and the world, returning the subject to the archetypal time of the “beginning”, to the era of the first creation, when everything had sacred meaning and purpose. In this context, myth is not just a story about the past, but a way to go beyond the profane, fragmented time to experience the fullness of being. The act of turning to myth becomes a kind of ritual of inner rebirth, giving the individual a sense of being rooted in a transcendental order that gives meaning to his everyday life. Mythological consciousness, in Eliade’s interpretation, is not eliminated with the advent of rationality, but continues to exist in transformed forms—in symbolism, rituals, collective narratives and personal strategies of self-understanding. Even in a secular society, a person intuitively strives to restore the connection with the sacred, to touch the myth as a source of meaning, identity and inner balance. Myth, in essence, performs an integrative function, connecting individual experience with universal patterns of human existence.

Supplementing this idea, G.A. Levinton points to one of the fundamental characteristics of myth—its constant recoding, the ability to transform and reproduce itself in new forms: in rituals, texts, visual images, social practices [9]. It is due to this recoding that myth turns out to be a living, dynamic element of spiritual communication, capable of adapting to changing cultural contexts and at the same time maintaining its es-

sential function—to be a tool for navigation in the world of meanings, moral guidelines and existential choices. R.A. Migurenko also shows in his research that myth in the context of personal socialization and identification is not an archaic relic of the past, but a powerful mechanism of meaning formation that continues to function in modern forms of mass culture, media and individual spiritual search [10]. Its role is to ensure a connection between the personal and collective, temporal and timeless, superficial and deep levels of human existence.

Thus, myth, possessing a high degree of symbolic plasticity, continues to perform an integrative and guiding function in the process of forming personal identity. Its images and structures, being inscribed in artistic narratives, advertising, mass consciousness or religious symbols, do not lose their power, but on the contrary, receive new content, remaining recognizable and emotionally charged. By studying the artistic functions of myth in Kazakh prose, researchers demonstrate how mythical figurative constructions in modern prose continue to perform semantic and emotional functions, encode personal experience and provide a link with collective cultural memory [11]. Modern media technologies do not abolish myth, but only modify the forms of its existence: it can “speak” through cinema and literature, fashion and brands, political slogans and cultural memes, while maintaining its main function—to structure experience and give meaning to human existence. In this context, personal socialization and identification are impossible without an internal “language of myth”, since it allows the subject not only to assimilate social norms, but also to existentially correlate them with his own inner world. Mythology, reworked by modern consciousness, becomes a kind of universal code through which the individual masters the cultural space and finds his place in it. This makes myth not just a historical and cultural phenomenon, but a necessary condition for spiritual communication, capable of connecting individual experience with a collective system of meanings, opening up space for dialogue between the past and the present, the rational and the symbolic, the social and the transcendental.

In the context of modern culture, the functions of myths are largely taken over by mass narrative forms, primarily novels and TV series. In the post-Soviet space, a special role in this process is played by the so-called “soap operas”—long serial stories built on recognizable plot canons close to mythological structures. These works do not simply satisfy the need for entertainment; they perform an important socio-psychological function: they provide a sense of community, involvement and emotional unity. Joint viewing and then discussion of such series in everyday communication act as a modern analogue of ritual as a space for collective participation in cultural action. In this regard, mythology, as a form of spiritual communication, acquires a new media space. A modern myth is not only history, but also a format of interaction, a means of symbolic unity of society in the moment. Like an archaic myth, a “soap opera” offers simple, emotionally charged answers to questions of an existential, moral and social nature. Myth remains a psychologically accessible way of explaining and ordering the world. Myth “saves and protects”, helps to maintain faith in the predictability and logic of what is happening, forming a kind of island of stability in the conditions of uncertainty. In this context, R. Barthes’s idea of the role of “common sense”, which he considers as a modern form of mythological thinking, is especially relevant. By common sense, Barthes understands not so much rationality or empirical evidence, as an ideological construct designed to legitimize the existing order of things. This is a mechanism for maintaining the simplest equivalences between the visible and the real, between the surface and the essence, that is, an attempt to exclude any internal tension between the phenomenon and its foundation. Common sense, in his words, “is the watchdog of petty-bourgeois equations: never missing the dialectic, it creates a homogeneous world where a person is comfortably protected from the worries and risky temptations of the “dream”” [6; 96]. This extremely precise definition represents the deep function of myth in popular culture—the function of normalizing, smoothing and simplifying reality.

Mythological thinking is inherently opposed to dialectical thinking; it rejects the possibility of contradictions, change, and development, preferring stable, closed structures. This is precisely its psychological appeal. Myth frees a person from the burden of choice, existential anxiety, and uncertainty. It constructs a world in which everything has its place, each phenomenon is explainable in terms of already known patterns, and the new is not a discovery, but a repetition of the familiar. In this context, two structural features of mythological texts are especially indicative. First, it is non-verifiability, since stories about miracles, saints, heroes, or fateful events are fundamentally not subject to verification in the scientific sense. They cannot be refuted, they can only be supplemented, expanded, enriched with new examples. Such a narrative exists outside the logic of refutation; it is verified not by facts, but by emotional persuasiveness, collective intuition, and cultural tradition. Secondly, it is recognizability, which implies following stable models and schemes. Myth does not bring radically new information, it rather confirms existing knowledge, appealing to archetypal ideas. A person, perceiving a myth, does not learn, but remembers, recognizes, “agrees”. This makes

mythological consciousness especially susceptible to symbolic constructs that reconstruct reality under pre-determined frames. Thus, a tragedy associated, for example, with a train crash, is easily interpreted in the mass consciousness as a feat, for example, of a driver, a rescue team, doctors, etc., and becomes an element of a heroic myth, where a real event is replaced by a symbolically acceptable interpretation.

Myth shapes not only individual perception, but also the entire cultural and social space, defining acceptable forms of behavior, emotional reactions, and interpretations of events. They act as hidden structures that define the normative foundations of collective life, the representation of “one’s own” and “another’s”, “the sacred” and “the profane”. The myth-generating mechanism functions continuously in both traditional and modernized societies, transforming depending on the historical context, but retaining its key function—to explain the world and set behavior patterns. Modern researchers distinguish mythological communication as a special type of semantic transmission based on the epistemological principle, which allows it to be included in various spheres of public consciousness (artistic, political, cognitive, religious). In this sense, myth becomes a universal mediator between the individual and society, between the personal and the collective, the rational and the symbolic. It penetrates into various forms of social practice, including media, literature, cinema, religious rhetoric and political propaganda, acting as a semantic framework that structures the perception of reality. Myth acquires special significance in artistic communication, exerting a powerful influence on the formation and development of personality, especially in adolescence. As M. Eliade noted, “real and imaginary heroes play an important role in the formation of youth: characters in adventure stories, war heroes, screen favorites, and so on. This mythology is constantly enriched over time. We encounter one after another role models thrown at us by fickle fashion, and we try to be like them. Writers often show modern versions of, for example, Don Juan, the political or military hero, the hapless lover, the cynic, the nihilist, the melancholic poet, and so on—all these models continue to carry mythological traditions, which their topical forms reveal in mythical behavior” [8; 305].

The mythological form of spiritual communication retains its relevance in the process of personality development, acting not only as a legacy of archaic mentality, but also as an effective mechanism for understanding reality in the context of modern culture. From the archetype, as a universal symbol of the collective unconscious, to the characters of mass culture; myth continues to function as a mediator between the internal experience of the subject and the external socio-cultural environment. In a transformed form, it is reproduced in narratives offering ready-made models of identification, adaptation, resistance or transcendence. Mass culture, using mythologemes in the form of recognizable plots, symbols and characters, performs the function of a cultural intermediary through which spiritual structures are transmitted, adapted and preserved. At the same time, the development of personality, especially during the period of active formation of worldview, inevitably occurs in a dialogue with mythological codes hidden in cultural texts. This process is not limited to the simple consumption of images. It includes the interiorization of meanings, the choice of behavior models, the formation of ethical guidelines and the experience of existential situations through the symbolic field of culture. Myth continues to play a key role in spiritual communication, structuring the processes of self-identification of the individual, as well as ensuring the continuity of meanings in cultural dynamics from the archaic tradition to the digital media space. Its stability and universality testify to the deep need of human consciousness for a symbolic interpretation of the world, without which the full formation of the subject in socio-cultural reality is impossible.

Conclusion

The mythological form of spiritual communication remains the most important mechanism of socialization of the individual even in the conditions of postmodernism and media society. Its universality, symbolic richness and ability to adapt to new cultural contexts provide stability and relevance to the myth. Myth, structuring not only the collective consciousness, but also the inner world of the individual, ensures its rootedness in culture and the continuity of spiritual values. Despite the external secularization of myth, the modification of forms of mythological thinking from religious and epic to media texts, artistic narratives and mass images, myth continues to perform the functions of orientation, identification and interpretation, thereby implementing a dialogue between the personal and the collective, the rational and the symbolic, between individual experience and universal cultural structures. Myth should be considered as an integral part of the spiritual life of man and as a fundamental basis of cultural communication, retaining its significance in the changing conditions of modernity.

References

- 1 Стрельник О.Н. Проблема демаркации мифологических сообщений в коммуникативном пространстве современной культуры: междисциплинарный подход / О.Н. Стрельник // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. — 2021. — Т. 21, № 4. — С. 711–721.
- 2 Лосев А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев; сост., подг. текста, общ. ред. А.А. Тахо-Годи, В.П. Троицкого. — М.: Мысль, 2001. — 558 с.
- 3 Раздьяконова Е.В. Онтологическая функция мифа: миф как бытийная связь между «мифосом» и «логосом» / Е.В. Раздьяконова // Известия Томского политехнического университета. Серия: Экономика. Философия, социология и культурология. — 2010. — Т. 317, № 6. — С. 153–156.
- 4 Арапов О.Г. Онтологические основания мифа и мифотворчества: дис... канд. филос. наук: 09.00.01 / О. Г. Арапов. — М., 2008. — 272 с.
- 5 Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс; пер. с фр. В.В. Иванова. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 512 с.
- 6 Барт Р. Мифология / Р. Барт; пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. — 312 с.
- 7 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг — М.: Прогресс-Академия, 1991. — 420 с.
- 8 Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде. — Москва: Раритет — Киев: Ника-Центр, 1996. — 496 с.
- 9 Левинтон Г.А. К проблеме изучения повествовательного фольклора / Г.А. Левинтон // Типологические исследования по фольклору. — М.: Политиздат, 1975. — С. 314.
- 10 Мигуренко Р.А. Мифичность сознания: Онтологические основания и способы проявления: дис... канд. филос. наук: 09.00.01 / Р.А. Мигуренко. — Томск, 2001. — 167 с.
- 11 Танжарыкова А. Художественная функция мифа в казахской прозе / А. Танжарыкова, Д. Сатемирова, Б. Келгембаева // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Филологические науки. — 2021. — Т. 2, № 2 (72). — С. 356–361

Г.Р. Сейфуллина, А.Е. Кабдуев, Э.А. Мусаева

Жеке тұлғаның қалыптасуы рухани коммуникацияның мифологиялық формасы аясында архетиптен бұқаралық мәдениетке дейін

Жеке тұлғаның тарихи үдерістегі қалыптасуы рухани коммуникация түрлерінің эволюциясымен тығыз байланысты, бұл қатарда мифтің алатын орны ерекше. Мағыналарды жеткізудің мифологиялық формасы — тек шынайылықты символдық тұрғыда игерудің архаикалық құралы ғана емес, сонымен қатар қазіргі социомәдени жағдайларда индивидтің әлеуметтенуі, идентификациясы және дүниетанымының қалыптасуындағы белсенді механизм. Мақалада мифке қатысты негізгі теориялық интерпретациялар (К. Леви-Стросс, Р. Барт, К.Г. Юнг, М. Элиаде) қарастырылып, оның құрылымдық, когнитивтік және идеологиялық функцияларына назар аударылған. Архетиптердің рөліне және олардың мәдени модельдердің сабақтастығын қамтамасыз ететін сананың бейсаналық деңгейлеріне әсеріне ерекше назар аударылады. Қазіргі заманғы мифологиялық ойлау формалары, әсіресе телесериалдарда, кинода және әдебиетте көрініс табатын бұқаралық мәдениеттегі көріністері талданған. Бұл жерде миф символдық тәртіп формасы ретінде индивидтерге өз шындығын құрылымдауға және фрагментация жағдайында мағына табуға мүмкіндік береді. Мифология — жаңа медиа және мәдени контекстерге бейімделе алатын, рухани өмірдің белсенді элементі болып қала береді деген тұжырым негізделді. Миф — бұл жай ғана өткеннің қалдығы емес, жеке тәжірибені ұжымдық санаға біріктіруге мүмкіндік беретін мағыналардың әмбебап тілі.

Кілт сөздер: миф, рухани коммуникация, жеке тұлға, архетип, әлеуметтену, сәйкестілік, бұқаралық мәдениет, бейсаналық, миф құрылымы, символдық ойлау.

Г.Р. Сейфуллина, А.Е. Кабдуев, Э.А. Мусаева

Становление личности в контексте мифологической формы духовной коммуникации от архетипа к массовой культуре

Становление личности в историческом процессе тесно связано с эволюцией форм духовной коммуникации, среди которых миф занимает особое место. Мифологическая форма передачи смыслов представляет собой не только архаичное средство символического освоения действительности, но и активный механизм социализации, идентификации и формирования мировоззрения индивида в современных социокультурных условиях. В статье рассматриваются ключевые теоретические

интерпретации мифа (К. Леви-Стросс, Р. Барт, К.Г. Юнг, М. Элиаде), акцентируется внимание на его структурной, когнитивной и идеологической функциях. Особое внимание уделяется роли архетипов и их воздействию на бессознательные уровни сознания, обеспечивая преемственность культурных моделей. Анализируются современные формы мифологического мышления, особенно в массовой культуре, включая телесериалы, кино и литературу, где миф выступает как форма символического порядка, позволяющая индивидам структурировать свою реальность и находить смысл в условиях фрагментации. Обосновывается тезис о том, что мифология остаётся активным элементом духовной жизни, способным адаптироваться к новым медиасредам и культурным контекстам. Миф — это не просто пережиток, а универсальный язык смыслов, обеспечивающий интеграцию личного опыта в коллективное сознание.

Ключевые слова: миф, духовная коммуникация, личность, архетип, социализация, идентичность, массовая культура, бессознательное, структура мифа, символическое мышление.

References

- 1 Strel'nik, O.N. (2021). Problema demarkatsii mifologicheskikh soobshchenii v kommunikativnom prostranstve sovremennoi kultury: mezhdistsiplinarnyi podkhod [The problem of demarcation of mythological messages in the communicative space of modern culture: An interdisciplinary approach]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Sotsiologiya — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Journal of Sociology*, 21(4), 711–721. <https://doi.org/10.22363/2313-2272-2021-21-4-711-721> [in Russian].
- 2 Losev, A.F. (2001). *Dialektika mifa* [Dialectics of myth]. A.A. Takho-Godi & V.P. Troitskii (Ed.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Razdiakonova, E.V. (2010). Ontologicheskaya funktsiia mifa: mif kak bytiinaia svyaz mezhdu “mifosom” i “logosom” [The ontological function of myth: myth as an existential connection between “mythos” and “logos”]. *Izvestiia Tomskogo politekhnicheskogo universiteta. Seriya: Ekonomika. Filosofiya, sotsiologiya i kulturologiya — Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. Series: Economics, Philosophy, Sociology & Culturology*, 317(6), 153–156 [in Russian].
- 4 Arapov, O.G. (2008). Ontologicheskie osnovaniia mifa i mifotvorchestva [Ontological foundations of myth and myth-making]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 5 Levi-Strauss, C. (2001). *Strukturnaia antropologiya* [Structural Anthropology]. (V.V. Ivanov, Trans.). Moscow: Izdatel'stvo EKSMO-Press [in Russian].
- 6 Barthes, R. (1996). *Mifologiya* [Mythologies]. (S.N. Zenkin, Trans., Intro. & Commentary). Moscow: Izdatel'stvo imeni Sabashnikovykh [in Russian].
- 7 Jung, C.G. (1991). *Arkhetip i simvol* [Archetype and symbol]. Moscow: Progress-Akademii [in Russian].
- 8 Eliade, M. (1996). *Mify, snovideniia, misterii* [Myths, dreams, and mysteries]. Moscow: Raritet; Kyiv: Nika-Tsentr [in Russian].
- 9 Levinton, G.A. (1975). K probleme izucheniia povestvovatel'nogo folklora [On the problem of studying narrative folklore]. *Tipologicheskie issledovaniia po folkloru — Typological studies of folklore*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 Migurenko, R.A. (2001). Mifichnost' soznaniia: Ontologicheskie osnovaniia i sposoby proiavleniia [Mythical nature of consciousness: Ontological foundations and forms of manifestation]. *Candidate's thesis*. Tomsk [in Russian].
- 11 Tanzharykova, A., Satemirova, D., & Kelgembayeva, B. (2021). Khudozhestvennaia funktsiia mifa v kazakhskoi proze [Artistic function of myth in Kazakh prose]. *Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abai. Seriya: Filologicheskie nauki — Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series: Philological Sciences*, 2(2), 356–361 [in Russian].

Information about the authors

Seifullina Galiya — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3220-6233>

Kabduyev Akan — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-8178-2786>

Mussayeva Elvira — PhD, Associate Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9006-6518>

B.B. Shikirtayev¹, V.A. Yessengaliyeva^{2*}

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

²West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan
(e-mail: eva0566@inbox.ru)

Transformation of youth national identity in the context of globalization

The article examines the features of the transformation of young people's national identity in the context of globalization processes. It analyzes the contradictions between the desire to preserve national uniqueness and the influence of global culture, digital technologies, and mass communication. The authors demonstrate that globalization does not destroy national identity but rather stimulates its rethinking, contributing to the formation of hybrid forms of self-consciousness that combine elements of local and global culture. The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the transformation of youth identity in worldview, cultural, and social contexts. Special attention is paid to the structure of national self-consciousness, the issues of harmonizing national consciousness and cultural identity under globalization, as well as innovative approaches and cultural practices that influence the formation of the personal and social image of young people. The paper also addresses the ethical, social, and aesthetic aspects of the formation of youth identity.

Keywords: youth, national identity, globalization, culture, digitalization, transformation, sociocultural processes.

Introduction

The current process of globalization is forcing youth to fundamentally reconsider their social and cultural uniqueness [1]. This process is characterized by speed, mobility, and instability, prompting young people to rethink their existence, as well as their personal and social roles. Traditional values and axiological systems that have guided life for a long time often no longer correspond to the dynamics of the modern era and sometimes lose their functionality. As a result, youth turn to new philosophical perspectives and alternative values, including religious revival, esotericism, contemporary cultural trends, and technological innovations [2, 3]. Youth self-awareness and identity represent a philosophical and social dialectic between tradition and innovation, national consciousness and global experience.

The study examines the socio-philosophical aspects of the transformation of national consciousness among Kazakh youth at the beginning of the 21st century. Youth identity is not limited to ethnic or linguistic markers; it is connected with the dynamic change of their cultural, ethical, and aesthetic orientations, as well as their ways of interpreting the world [4]. In the context of globalization, youth strive to preserve national heritage and cultural traditions while embracing new global experiences and innovations [5]. This process is realized through values such as patriotism, social responsibility, pragmatism, and the development of individual autonomy.

Contemporary socio-cultural conditions are characterized by an acceleration of development across all spheres of human life, a transition to an innovative society, and an increase in cultural diversity [6]. These processes significantly influence the formation of youth identity, creating a contradiction between traditional forms of self-determination and new behavioral models imposed by the innovative environment [7].

The crisis of identity is particularly acute among youth who belong to ethnic, cultural, and religious minorities. The disruption of the previous value system, the breakdown of generational continuity, and the emergence of new forms of socio-cultural communication challenge young people to rethink their sense of self and search for new foundations for self-identification [8].

The modern world is marked by accelerating globalization processes that affect all areas of social life: the economy, politics, culture, communication, and education [9]. One of the social groups most sensitive to these changes is youth, who are in the process of forming their own identity. In the context of open borders, the spread of digital technologies, and global cultural trends, the national identity of young people undergoes significant transformation.

The current stage of societal development is characterized by globalization, which manifests in the interpenetration of cultures, accelerated information flows, and expanded international communication. Youth,

* Corresponding author's e-mail: eva0566@inbox.ru

as the most dynamic social group, feel the impact of global processes more acutely than others. At the same time, they face the challenge of preserving national identity and understanding their belonging to a specific culture and nation.

Globalization creates paradoxical conditions for identity development. On one hand, intercultural interaction intensifies, and access to information and cultural products from other countries becomes virtually unlimited. Youth actively engage with the global digital space through social networks, online platforms, and mass culture, forming hybrid cultural practices.

On the other hand, this process can lead to the dilution of national benchmarks. The unification of cultural symbols, dominance of English-language content, and transnational brands reduce the significance of national traditions and local cultural codes. As a result, some young people experience the phenomenon of “multiple identities” — a combination of national consciousness with belonging to the global community.

Despite the challenges of globalization, national identity does not disappear but transforms, acquiring new forms of expression. Young people increasingly turn to their cultural roots through modern channels — national blogs, patriotic online communities, creative industries, and ethnic fashion.

This gives rise to a new type of identity — hybrid, combining elements of both local and global culture. Youth strive to maintain a connection with national traditions while actively participating in global processes, blending national consciousness with openness to the world.

Educational and cultural policy plays a special role in forming a stable national identity. In the context of digitalization and open information flows, it is important not to isolate youth from the global context but to foster a critical and conscious perception of cultural diversity. Programs aimed at studying history, language, culture, and national values contribute to strengthening patriotism without promoting isolationism or xenophobia.

The issues of identity and socio-cultural transformation of youth are widely represented in both domestic and international research. Identity theories developed in the works of A. Giddens, K. Mannheim, E. Erikson, and J. Habermas reveal the dynamic and multiple nature of self-identification in modern society.

The issue of youth is examined through three main approaches:

1. Psychological-physiological approach (C. Bühler, W. Reich, A. Freud, etc.);
2. Cultural approach (M. Mead, E. Spranger, B. Malinowski, etc.);
3. Sociological approach, which considers youth as the subject of generational change (K. Mannheim, G. Schelsky, L. Rosenmeier, etc.).

In Kazakhstan, specific policies are being implemented at the state level to preserve youth national consciousness and manage its transformation. However, this issue requires the combined efforts not only of state institutions but also of social and spiritual organizations. Currently, the methodological level of publications in the media regarding the interaction of youth and religious movements in shaping national identity remains low, and sometimes these publications are biased or lack expertise. Therefore, studying national identity and spiritual values remains scientifically relevant.

Nowadays, social and humanitarian approaches to studying the phenomenon of religion are widely applied, and they have become an important tool for understanding youth national consciousness. The ideas of researchers such as W. James, R. Otto, and M. Eliade allow religion to be considered as a socio-cultural phenomenon, while the psychoanalytic approaches of C. Jung, Z. Freud, and E. Fromm help understand the spiritual needs of young people. Additionally, sociological studies by C. Levi-Strauss, T. Parsons, and T. Luhmann highlight the role of cultural and religious structures in youth consciousness in shaping national identity.

Research by Kazakh scholars (A.N. Nysanbayev, G. Esim, D.K. Kishibekov and others) is aimed at identifying the manifestations of religious and cultural values in youth national consciousness and their transformation in the context of globalization. Nevertheless, a deep philosophical and methodological understanding of this issue is still lacking. Therefore, it is crucial to study religion, cultural values, spiritual practices, and social norms holistically to fully assess the transformation of youth national identity.

In research, we consider youth national consciousness not only as a social attribute but also as a spiritual and cultural component. To understand the transformation of national identity in the context of globalization, it is necessary to study religious consciousness, cultural practices, and social values in an integrated context.

Methods

The theoretical foundation of the study relies on traditional methodological approaches in philosophy. The work extensively employs methods such as comprehensive analysis, systematic examination, and comparison of concepts within the field of philosophy. Additionally, during the research, methods commonly used in the humanities were applied, including the historical-cultural cognitive method, and axiological methods. These methods made it possible to gain a comprehensive understanding of the transformation of youth identity in the context of national consciousness and globalization.

Discussion

In the 30-year history of independent Kazakhstan, the issue of balancing the preservation and renewal of national values and traditions with innovative development remains relevant. Considering the discontinuous nature of historical development, the renewal of traditions in practice aligns with innovative processes; however, relying entirely on traditions in the context of modern social changes is not always possible. Conversely, constant reference to traditional models can hinder adaptation to socio-cultural changes, as the overlay of innovations and traditions may limit their effectiveness.

The transformation of youth uniqueness is also connected with these processes. In the context of globalization, the cultural, social, and political consciousness of youth actively interacts with external global experience. This forces them to reconsider national identity and patriotic sentiments. Therefore, in modern society, the preservation and renewal of national uniqueness become an important condition for youth upbringing and social integration.

According to K. Deutsch, a nation is formed under conditions of modernization through the development of internal communications. This idea is directly relevant to the contemporary identity of young people: social networks, the digital environment, and the speed of information exchange contribute either to the revitalization or to the weakening of certain cultural codes. If in the past the connections that united an ethnic group or nation were preserved through language, territory, and tradition, now a significant part of these connections has shifted into the virtual space. Therefore, national identity has become a more multifaceted and dynamic phenomenon for young people than ever before [10].

The conditional distinction between ethnic and civic identity is becoming increasingly blurred in the era of globalization. For instance, just as the classical model of the French nation relies not only on civic-political but also on socio-cultural foundations, modern Kazakhstani youth also have the opportunity to simultaneously experience their civic identity and their ethnic characteristics. This phenomenon reflects the flexible and multilayered nature of national self-consciousness.

Overall, in the context of globalization, the national identity of young people is undergoing a complex transformation shaped by the intersection of historical experience, ethnocultural heritage, and the influence of the contemporary communication space. Understanding theoretical perspectives on the nation is essential for properly assessing this transformation and identifying ways to preserve and further develop national identity under new conditions.

The most important feature of national identity is a shared culture and a system of values. Throughout historical development, nation-building has taken place through implicit meanings, symbols, myths, and collective memories. Only when such cultural codes maintain a stable resonance can a community transform into a cohesive nation. From this perspective, modern nations appear not only as territorial-political entities but also as communities that create a shared cultural space.

Particularly during modernization, the formation of a nation was based on civic cohesion achieved through mass education, a unified state language, shared symbols, and a common historical narrative. These processes remain key factors in understanding the national identity of today's youth in a globalized environment. The worldview of young people is shaped by values that define the cultural boundaries of society, and in the current information environment, the expansion of these boundaries has a direct impact on their identity choices.

In the second, East-oriented model of the nation, ethnic identity holds a central place: clan ties, dialects, customs, and traditions serve as the core of nation-building as part of an ethnic group's historical consciousness. As researchers such as E. Smith and K. Deutsch describe, this model ensures nation formation through the mobilization of ethnocultural resources. Such ethnic foundations also constitute an important aspect of national identity for Kazakhstani youth, since traditional culture, language, historical memory, and symbols are the primary pillars through which they feel belonging to a particular ethnic group and country.

Under globalization, the two models — ethnic and civic conceptions of the nation—intersect, shaping a multilayered identity among young people. On the one hand, youth integrate into the global cultural space and adopt new values; on the other hand, they strive to preserve national cultural codes and revitalize historical consciousness. This hybrid system reflects the dynamic nature of contemporary national identity.

National identity is one of the core elements of a person's spiritual world. It encompasses the mechanism through which an individual identifies with a particular historical, ethnic, and cultural community. For Kazakh youth, national identity is closely connected with ethnocultural values that have developed over centuries—tradition, language, historical memory, and mentality. The transformation of these values influences the renewal of youth consciousness in today's rapidly changing world.

Currently in Kazakhstan, the formation of patriotism and social responsibility among youth is carried out through state policy and public projects. The “Kazakhstan–2050” strategy, the national project “Mangilik El” and the program “Rukhani Zhangyru” foster youth awareness of national values and shared national ideas. These programs are implemented through the renewal of historical traditions, modern education, youth engagement in culture and sports, and the broad use of state symbols and attributes [2; 15].

In the context of globalization, the transformation of youth uniqueness manifests in several key aspects:

1. Cultural identity – Youth assimilate their national culture through harmonization with global culture, forming their uniqueness by understanding their history and traditions.
2. Social integration – Youth participation in public life, reliance on national ideas, and shared values ensure social stability and unity.
3. Patriotic consciousness – Youth awareness of responsibility for the country's future, and the ability to balance personal and societal interests, strengthens the vitality of the national idea.
4. Integration of global experience – Mastering global standards and practices gives youth competitiveness, pragmatism, and an innovative perspective.

Thus, the transformation of Kazakh youth uniqueness is the result of the interaction between historical traditions and contemporary socio-cultural changes. In the context of globalization, this transformation is considered a complex socio-cultural process aimed at strengthening national consciousness, fostering patriotic values, and ensuring active participation in the country's future.

The 30-year period of Kazakhstan's independence is not only a history of political and economic development but also a philosophical reflection on national consciousness and cultural uniqueness. The search for balance between national uniqueness and globalization represents a complex dialectic of youth self-awareness, cultural, and social experience in the context of historical time and space. This study addresses not only specific events and policies but also the philosophical meaning of time, the transcendental nature of cultural identity, and the connection between the individual and society [11].

To understand the transformation of Kazakh youth consciousness, it is necessary to consider the dialectical nature of cultural and historical identity. National consciousness is not merely an ethnic or linguistic marker; it is an individual's sense of connection with history, traditions, and symbolic space, a way of interpreting the world. Globalization is the influence of external global experience, technological and informational space, which triggers intersubjective transformation of an individual's inner world. Thus, youth uniqueness is a philosophical conflict and synthesis of stability and change, tradition and innovation.

From a philosophical perspective, youth uniqueness manifests as a process of interaction between «authentic being» and «dialogue with another world» Ethnocultural self-awareness, the formation of national-political consciousness, and the state-patriotic stage represent symbolic levels of aligning the individual with the external world. At each stage, youth not only adapt to external influences but also reconsider their internal ethical and aesthetic guidelines. This is a philosophical feedback loop between historical and personal time.

The process of renewal in Kazakhstan is implemented through the philosophy of pragmatism. Pragmatism is a way of understanding the world not through absolute ideas but through experience and action. Harmony between preserving traditional values and fostering innovative development reflects pragmatic thinking. Philosophically, it is the search for metaphysical harmony between the variability and stability of being. By adopting this practical-rational approach, youth orient their cultural and social actions within the global context.

From a philosophical perspective, patriotic consciousness manifests as ethical responsibility [4; 26]. Youth love for their country is not merely an emotional or ritual connection, but an act of responsibility grounded in dialogue with society and the state. Ethnocultural, political, and state-patriotic self-awareness is

a process of forming the ethical autonomy of young individuals, where personal interests and collective goals, individuality and national unity, are harmonized.

In the context of globalization, the transformation of youth uniqueness is a philosophical practice of cultural and social integration. Mastering global experience, applying innovations, and achieving harmony between patriotism and national consciousness form a multilayered structure of uniqueness. Philosophically, this can be understood as “ethical and aesthetic harmony of authentic being in interaction with the world”.

Globalization exerts a dual influence on youth. On one hand, it provides access to global cultural experience, encourages intercultural dialogue, and promotes tolerance and openness. Young people actively engage in digital spaces, mastering new forms of communication and self-presentation.

On the other hand, globalization leads to the standardization of cultural norms and symbols. Mass culture, global media, and the English-language information environment create universal behavioral models, weakening interest in national traditions. There is a risk of losing cultural differences and spiritual uniqueness.

Nevertheless, many young people strive to integrate the local and the global – preserving a national foundation while actively participating in the global cultural space.

Youth, as a socio-demographic group, performs a crucial function in renewing society and transforming all spheres of life. However, the nature of their activity directly depends on the conditions of the innovative environment, which sets new models of socialization and enculturation.

Contemporary culture plays a dual role: on one hand, it reinforces valuable forms of behavior and supports social continuity; on the other, it can transmit inequality, dependency, and stereotypes. Therefore, studying innovative culture is especially important, as it opens opportunities to reduce socio-cultural tension and facilitate successful youth adaptation to new realities.

Modern youth often exhibit a hybrid type of identity, combining national and global self-awareness. This is reflected in interest in national symbols through the lens of modern technology – in music, design, blogging, and fashion.

Thus, national identity does not disappear but transforms, becoming more dynamic and reflecting the values of an open society and cultural pluralism. Hybrid forms of self-awareness allow youth to maintain a connection with their roots while feeling part of the global community.

The formation of stable national identity is impossible without targeted cultural and educational policy. State institutions, educational organizations, and media should foster critical thinking and the ability to recognize cultural belonging within a context of diversity.

Kazakhstan’s historical and cultural heritage represents a unique spiritual code based on humanism, ethics, and collective values. In traditional Kazakh philosophy, a person was viewed as part of a harmonious world, where spirituality served as the systemic element of social existence.

Concepts such as адамгершілік (humanity), иман (faith), ұят (conscience), and намыс (honor) form the core of national identity, shaping the ethical foundation of youth worldview. By turning to the spiritual experience of the people, it is possible to cultivate stable value orientations capable of resisting the cultural standardization imposed by globalization.

In theoretical discourse, identity is considered the mental core of culture – a set of representations, values, and norms that provide a sense of belonging to a particular socio-cultural system.

Youth identity includes several levels:

- Personal – awareness of one’s own «self»;
- Social – identification with a group, society, or nation;
- Cultural – rootedness in traditions, language, and symbols;
- Innovative – readiness to accept new ideas and reinterpret experience.

Thus, identity becomes a dynamic process in which the past and future are connected through personal self-determination.

The innovative environment creates a special space in which young people construct their own identity. It fosters independence, creative activity, and the ability to adapt to socio-cultural changes.

Innovative-type youth are an active social group, highly receptive to novelties, striving for self-realization, and ready to participate in shaping the future. However, challenges arise, such as lack of knowledge, uncertainty about innovations, fear of failure, and material limitations. These barriers require systematic state support and the development of an innovative culture.

The processes of socialization and enculturation are interconnected mechanisms of identity formation. Through mastering cultural norms and social roles, the younger generation becomes involved in the innovative development of society.

Socialization fosters an active life position, while enculturation ensures continuity of cultural traditions. Together, they form the foundation for creating a stable identity that combines traditional and innovative values.

Conclusion

The transformation of youth national identity in the context of globalization is a process not of loss, but of rethinking cultural orientations. The younger generation forms a multilayered identity in which national and global elements are harmoniously combined.

Preserving national uniqueness in the era of globalization is possible through cultural dialogue, the development of education, and support for creative initiatives aimed at integrating tradition and modernity. National identity in the 21st century is a flexible, adaptive structure that reflects a person's ability to be part of the world without losing connection to their native culture.

Programs for studying history, native language, traditions, and national culture, implemented in innovative and interactive formats, play an important role. They make national heritage meaningful for contemporary youth.

Modern youth forms their identity in conditions of cultural diversity, innovative transformations, and global communications. Identity becomes the result not only of cultural heritage but also of personal choice, creative self-realization, and social mobility.

In an innovative society, it is youth who act as carriers of new values and meanings, integrating traditions and modernization. The formation of cultural identity becomes a necessary condition for sustainable development, social stability, and spiritual unity of society.

In the context of the strategic course of the "New Kazakhstan", special significance is given to the idea of cultivating spiritually mature, responsible, and globally open youth. The development of innovative thinking and a creative culture should be combined with the preservation of national spiritual orientations.

Contemporary youth in Kazakhstan is capable of becoming a conduit for new meanings that unite tradition and modernization. The synthesis of spiritual and technological values opens the path to sustainable development of both the individual and society as a whole.

The transformation of youth national identity in the era of globalization is a complex and contradictory process. Global influences do not destroy national belonging; rather, they stimulate its rethinking. The new generation constructs an identity in which the national and the global coexist, creating a dynamic and multi-layered cultural landscape.

Thus, youth national identity in the 21st century is not static but a flexible and adaptive structure, capable of preserving traditional values amid global interaction and technological progress. The transformation of youth national identity under globalization is not a loss, but a re-evaluation of cultural foundations. Kazakhstan's youth represents a new model of identity built on the interaction of national traditions, spiritual values, and global innovations.

Preserving spirituality and national identity is a strategic task of Kazakhstan's modernization. Only through awareness of their cultural uniqueness can individuals form a harmonious personality capable of acting in the global world without losing spiritual bearings.

References

- 1 Гидденс Э. Последствия модерности / Э. Гидденс. — М.: Практис, 2011. — 208 с.
- 2 Нысанбаев А. Н. Духовно-ценностный мир народа независимого Казахстана: проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев. — Алматы, 2015. — 275 с.
- 3 Есим Г. История казахской философии : учебник / Г. Есим. — Алматы : Қазақ университеті, 2006. — 214 с.
- 4 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертен / Д. Кішібеков. — Алматы : Ғылым, 1999. — 200 с.
- 5 Нұрышева Г. Ж. Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау / Г. Ж. Нұрышева. — Алматы, 2011.
- 6 Кастельс М. Власть коммуникации [Текст] : учеб. пособие / М. Кастельс; пер. с англ. Н. М. Тылевич; — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016 — 564 с.
- 7 Грушин Б.А. Молодёжь и общество: социологический анализ / Б.А. Грушин. — М.: Наука, 2020.

- 8 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М. : АСТ, 2017. — 640 с.
- 9 Tomlinson J. Globalization and Culture / J. Tomlinson. — Chicago : University of Chicago Press, 1999. — 304 p.
- 10 Lodge G. C. Ideology and national competitiveness: An analysis of nine countries / G. C. Lodge, E. F. Vogel (Eds.). — Harvard Business School Press, 1987.
- 11 Орынбеков М. С. Духовные основы консолидации казахов / М. С. Орынбеков. — Алматы : Аркаим, 2001. — 251 с.

Б.Б. Шикиртаев, В.А. Есенгалиева

Жастардың ұлттық бірегейлігінің жаһандану жағдайындағы трансформациясы

Мақалада жаһандану үдерістері жағдайында жастардың ұлттық бірегейлігінің трансформациялану ерекшеліктері қарастырылады. Ұлттық өзіндік болмысты сақтауға ұмтылыс пен жаһандық мәдениеттің, цифрлық технологиялар мен бұқаралық коммуникациялардың ықпалы арасындағы қайшылықтар талданады. Авторлар жаһандану ұлттық бірегейлікті жоймайтынын, керісінше оны қайта пайымдауға ықпал етіп, жергілікті және жаһандық мәдениет элементтерін ұштастыратын өзіндік сананың гибриді формаларының қалыптасуына жағдай жасайтынын көрсетеді. Зерттеудің мақсаты – дүниетанымдық, мәдени және әлеуметтік контекстер аясында жастар бірегейлігінің трансформациясын кешенді түрде талдау. Ұлттық өзіндік сананың құрылымына, жаһандану жағдайында ұлттық сана мен мәдени бірегейлікті үйлестіру мәселелеріне, сондай-ақ жастардың тұлғалық және әлеуметтік келбетін қалыптастыруға ықпал ететін инновациялық тәсілдер мен мәдени тәжірибелерге ерекше назар аударылады. Сонымен қатар жұмыста жастар бірегейлігінің қалыптасуының этикалық, әлеуметтік және эстетикалық қырлары да қарастырылады.

Кілт сөздер: жастар, ұлттық бірегейлік, жаһандану, мәдениет, цифрландыру, трансформация, социомәдени үдерістер.

Б.Б. Шикиртаев, В.А. Есенгалиева

Трансформация национальной идентичности молодежи в контексте глобализации

В статье рассматриваются особенности трансформации национальной идентичности молодежи в условиях глобализационных процессов. Анализируются противоречия между стремлением к сохранению национальной самобытности и влиянием глобальной культуры, цифровых технологий и массовых коммуникаций. Авторы показывают, что глобализация не разрушает национальную идентичность, а стимулирует её переосмысление, способствуя формированию гибридных форм самосознания, сочетающих элементы локальной и глобальной культуры. Цель исследования заключается в комплексном анализе трансформации молодежной идентичности в мировоззренческом, культурном и социальном контекстах. Особое внимание уделяется структуре национального самосознания, проблемам гармонизации национального сознания и культурной идентичности в условиях глобализации, а также инновационным подходам и культурным практикам, влияющим на формирование личностного и социального облика молодежи. В работе также затрагиваются этические, социальные и эстетические аспекты становления молодежной идентичности.

Ключевые слова: молодежь, национальная идентичность, глобализация, культура, цифровизация, трансформация, социокультурные процессы.

References

- 1 Giddens, E. (2011). *Posledstviia modernosti* [The Consequences of Modernity]. Moscow: Praksis [in Russian].
- 2 Nysanbaev, A.N. (2015). *Dukhovno-tsennostnyi mir naroda nezavisimogo Kazakhstana: problemy i perspektivy* [The spiritual and value world of the people of independent Kazakhstan: problems and prospects]. Almaty [in Russian].
- 3 Esim, G. (2006). *Istoriia kazakhskoi filosofii* [History of Kazakh Philosophy]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 4 Kishibekov, D. (1999). *Qazaq mentaliteti: keshe, bugin, erten* [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 5 Nuryshева, G.Zh. (2011). *Omirdin mani: filosofiialyq-antropologialyq taldaу* [The meaning of life: a philosophical-anthropological analysis]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Castells, M. (2016). *Vlast kommunikatsii* [Communication Power]. N. M. Tylevich (Trans.). Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].

- 7 Grushin, B.A. (2020). *Molodezh i obshchestvo: sotsiologicheskii analiz* [Youth and Society: A Sociological Analysis]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Huntington, S. (2017). *Stolknovenie tsivilizatsii* [The Clash of Civilizations]. Moscow: AST [in Russian].
- 9 Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. University of Chicago Press.
- 10 Lodge, G.C., & Vogel, E.F. (Eds.). (1987). *Ideology and national competitiveness: An analysis of nine countries*. Harvard Business School Press.
- 11 Orynbekov, M.S. (2001). *Dukhovnye osnovy konsolidatsii kazakhov* [Spiritual foundations of the consolidation of the Kazakhs]. Almaty: Arkaim [in Russian].

Information about the authors

Shikirtayev Batyrzhan — PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-7651-0195>

Yessengaliyeva Venera — Candidate of Philosophical Sciences, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-7546-2328>

H.A. Shimshek*, G.B. Kolegen

Kastamonu University, Türkiye
(E-mail: simsekahmet@kastamonu.edu.tr, kolegen.g@mail.ru)

Artificial Intelligence and the Philosophy of Labour: Challenges and Prospects

The article offers a philosophical-ethical account of how labour is being transformed in the era of artificial intelligence. Drawing on classical conceptions of labour (Aristotle, Karl Marx, Hannah Arendt) and contemporary AI-ethics frameworks, it juxtaposes deontological constraints with utilitarian assessments of outcomes, thereby delineating the moral boundaries of permissible automation and the conditions of its legitimacy. A three tier model is proposed: conceptual foundations agency, dignity, and procedural justice; applied effects of technological unemployment and occupational redesign, algorithmic unfairness and the “responsibility gap”, alongside opportunities to reduce routine, enhance safety, and promote inclusion; operational requirements across the AI lifecycle explainability and traceability, Algorithmic Impact Assessment, the human-in-the-loop regime, post-market monitoring, as well as reskilling programmes and recognition of micro-credentials. It is shown that “fair automation” is achievable only when deontological red lines (rights, dignity, non-discrimination) are institutionalised and outcomes are optimised within these bounds. For the Kazakhstani context, a baseline governance package is proposed: transparent goal-setting, model and dataset “passports”, independent auditing, a right to human review of decisions, and infrastructure for just labour transitions.

Keywords: artificial intelligence, philosophy of labour, deontology, utilitarianism, algorithmic fairness, explainability, responsibility gap, human-in-the-loop, Algorithmic Impact Assessment (AIA), reskilling.

Introduction

The development of artificial intelligence (AI) systems is prompting a radical rethinking the nature of labour, the division of roles between humans and machines, and the very foundations of work ethics. Whereas industrialisation primarily automated physical operations, the current wave of automation reaches into cognitive and evaluative functions from candidate screening and shift scheduling to managerial decision making. This shift intensifies several tensions at once: a crisis of worker agency when the decision is taken by an algorithm, the problem of technological unemployment, and the need for new standards of fairness, transparency, and accountability in the digital economy.

Scholarly and public debates about AI’s impact on work unfold in three registers. First, in the philosophy of labour (Aristotle, Marx, Arendt), the meaning of work is examined as an activity that creates the world of things and sustains human life and dignity. Second, AI ethics considers the normative frameworks deontological requirements (duty, rights, constraints) and utilitarian calculations of consequences (overall utility, efficiency). Third, applied labour market research addresses algorithmic fairness, responsibility for errors, and the contours of “human-in-the-loop” processes. Yet these strands often run in parallel: classical philosophical foundations are rarely integrated with the concrete mechanisms of algorithmic management of labour.

Based on this, the research question is formulated as follows: how do deontological and utilitarian models of ethics illuminate the transformation of labour under the influence of AI, and what normative-practical implications does this have for the design and use of algorithmic systems in the world of work? To operationalize the inquiry, we specify three sub-questions:

RQ1. How do classical conceptions of labour (teleology/goal-setting, alienation, and the triad “labour–work–action”) relate to the logic of algorithmic management?

RQ2. What typical risks (the responsibility gap, algorithmic unfairness, technological unemployment) and opportunities (reduction of routine, emergence of new occupations, inclusion) arise when AI is implemented in HR and production workflows?

RQ3. What minimal normative guarantees (transparency, explainability, auditability, human participation) are necessary to preserve dignity and justice under conditions of the algorithmization of labour?

* Corresponding author’s e-mail: simsekahmet@kastamonu.edu.tr

Originality and contribution unfold along three axes. First, the paper proposes a coherent framework that stitches together the philosophy of labour and AI ethics, using classical intuitions about the shades of human activity as criteria for evaluating algorithmic practices. Second, it systematically compares deontological and utilitarian justifications at the level of *ex ante* design requirements for systems and *ex post* control procedures, which enables a shift from general values to verifiable rules. Third, it formulates a compact set of regulatory and organizational recommendations explainability, traceability, AIA, human-in-the-loop, and reskilling directly applicable to work processes.

The article's empirical basis is review-analytical: we aggregate recent applied cases and regulatory initiatives and juxtapose them with classical philosophical positions. Methodologically, the study relies on a historical-philosophical analysis of labour concepts; a normative analysis of deontological and utilitarian requirements for AI; a conceptual synthesis of risks and opportunities in the sphere of work; and the translation of these requirements into operational principles for the design and audit of algorithms.

The structure of the article follows the logic of answering RQ1–RQ3. First, it clarifies the classical foundations of labour and their heuristic power for analysing algorithmic management; next, it identifies the key risks and resources of AI in the domain of work; then, it juxtaposes deontological and utilitarian justifications as sources of concrete design requirements; finally, the study provides outcomes and practical recommendations for employers, developers, and regulators.

Materials and methods

The methodological basis of the study comprises the works of the classics of the philosophy of labour and contemporary AI ethics, as well as interdisciplinary developments at the intersection of social philosophy, law, and applied analytics. In line with the historical-anthropological tradition, the focus shifts from abstract schemata to the micro-level of everyday labour practices under algorithmization: we consider typical situations of recruitment, performance monitoring, and shift scheduling in which decisions are taken or supported by algorithms. This perspective makes it possible to trace how general norms—dignity, justice, responsibility—are reproduced and transformed by concrete actors (workers, managers, and system developers) who simultaneously appear as objects of digital transformation and as its active subjects.

A mixed set of general scientific and specialized methods is employed. The general methods include analysis and synthesis, induction and deduction, comparison and typologization, and the systematization of material; based on this we construct a conceptual map of key categories (agency, the responsibility gap, algorithmic fairness, explainability, and accountability).

This configuration of methods enables us to link a high theoretical register with operationalizable conclusions for the design, deployment, and oversight of algorithmic systems in work, maintaining a balance between deontological constraints and consequentialist assessment.

In addition, we use case studies and content analysis of professional documents, and where appropriate elementary statistical procedures.

Discussion

We clarify that the structure of AI-driven automation affects through concrete domains of application. In healthcare, AI typically assumes three classes of tasks: triage and prioritisation of intake, clinical decision support, and operational logistics (scheduling, supply). Each node carries a different ethical load: while managerial algorithms primarily affect efficiency, decision-support systems implicate patient dignity and the right to a comprehensible explanation. Accordingly, the threshold for human participation (human-in-the-loop) should rise in proportion to the risk of irreversible harm; a minimal safeguard package includes explainable rationales for recommendations, a recorded decision trail, and an appeal channel with mandatory physician involvement, developing a framework to enhance the explicability of AI systems that make socially significant decisions... the ability for individuals to obtain a factual, direct, and clear explanation of the decision-making process, especially in the event of unwanted consequences [1].

In logistics and industry, algorithms reallocate working time and efficiency metrics; the priority here is protection against “digital Taylorism” excessive task fragmentation and opaque micromanagement that foster alienation in the Marxian sense. A worker who performs the same simple operation for the whole of his life converts his body into the automatic, one-sided implement of that operation [2].

In education, AI-based assessment and resource-allocation systems shape trajectories of students and faculty; it is unacceptable to operate with hidden criteria that automatically label “non-compliance” without the possibility of human review [3].

Practice shows that algorithmic fairness cannot be reduced to a single metric. Competing definitions—demographic parity, equalized odds, predictive parity—are logically incompatible, so the choice of criteria is a normative, not merely technical, decision. In the labour context a bundled approach is appropriate: a prior assessment of datasets for historical biases; a transparent selection of fairness metrics with explicit justification of trade-offs; and periodic recalibration in real-world operation, since distributions shift over time. This implies a requirement for living documentation—model cards and datasheets for datasets as mandatory deployment artefacts: they record the model’s purpose, permissible use domains, known risks, testing procedures, and lines of responsibility. Without such documentation, the responsibility gap widens: at the organisational level it becomes unclear who authorised the objective function, what costs are acceptable, and which criteria should trigger shutdown.

The key organisational dilemma is whether to design AI for workers or instead of workers. Co-design with the participation of employees and trade unions allows one, at the problem-formulation stage, to adjust objective functions, to clarify the boundaries of automation, and to set deontological “red lines” (what must not be delegated to a machine under any gains). In Arendt’s terms, this is the defense of the space of action—where responsibility and initiative unfold—against its full absorption by the managerial automation of labour. Otherwise, even outcome-beneficial decisions can undermine legitimacy, as workers perceive a loss of agency and the rise of “cold control”.

Data governance is of particular importance: sources, legal bases for processing, procedures for de-identification, and controls on secondary use. In the sphere of labour, personal data are closely tied to an individual’s dignity and opportunities (predictive models of propensity to resign or “error risk”). The deontological imperative sets strict limits here: a ban on hidden purposes, requirements of data minimisation and purpose limitation, the right of access and rectification, and a prohibition on retroactive sanctions without human involvement. Utilitarian reasoning is useful when selecting technical safeguards (differential privacy, federated learning), balancing the benefits of analytics against the risk of harm. Yet it is deontological constraints that fix the boundaries of the permissible—outside them, outcome optimisation is inadmissible.

The distribution of responsibility requires a multi-level architecture. At the *ex ante* stage, Algorithmic Impact Assessment (AIA) includes: articulating the goal and compiling a risk register (which rights and interests are affected); describing the data and their provenance; selecting quality and fairness metrics; defining failure scenarios; setting a response plan; and assigning roles (developer, integrator, employer, supervisor/regulator). At the *ex post* stage, regular audits (internal and external), stress-tests for bias, monitoring for quality degradation, incident protocols, and mandatory reporting to employees and the regulator. This linkage reduces uncertainty about “who is responsible for what” and translates abstract principles into verifiable practices [4].

The employment dilemma is not reducible to counting displaced positions. What matters is the quality of transitions: the financial and organisational infrastructure for reskilling and upskilling, guarantees of transitional employment, and recognition of informally acquired skills. In the absence of such mechanisms, the utilitarian “overall benefit” is perceived as unevenly distributed, undermining procedural justice. Therefore, any governance package must pair algorithmic requirements with guarantees of training and career bridges otherwise even technically “fair” models will remain socially illegitimate.

To mitigate risks, it is advisable to introduce tiered risk levels:

- Low risk: managerial auxiliary applications of human-on-the-loop is acceptable; periodic audits required.
- Medium risk: algorithms that affect evaluation and resource allocation explainability, access to logs, and a right to review are mandatory.
- High risk: decisions with significant consequences for workers’ rights and status (hiring/firing, disciplinary sanctions) human-in-the-loop only, with a documented rationale for the human decision; fully autonomous operation prohibited.

The procurement and deployment toolkit should encode ethical requirements as technical specifications: no model is accepted without a model card; no dataset without a datasheet; contracts must stipulate auditors rights to log access, the frequency of audits, KPIs for fairness and explainability, and scenarios for pausing/withdrawing a system in case of incidents. This shifts ethics from “moral aspirations” to a language of governable artefacts and enforceable commitments.

Cultural-contextual factors are crucial for how AI is perceived in workplaces across Kazakhstan and Central Asia: historical memory of collectivist practices, expectations of social justice, and the state’s role as arbiter heighten the demand for transparent, explainable, and appealable procedures. Here the philosophical

foundations of labour serve not only as a source of critique but also as a resource for constructive institutionalization, support for initiative, recognition of merit, and fair evaluation must be built into algorithms objective functions so that automation does not erode but strengthens the human dimension of work [5].

In sum, the fair introduction of AI into the world of work requires a combination of deontological “red lines” and utilitarian optimisation within those boundaries; the institutionalization of explainability and traceability; staged impact assessment; human participation in critical decisions; and an infrastructure for just labour transitions. Otherwise, technological rationalization risks turning into moral irrationality growing alienation, and erosion of dignity and trust which runs counter to both the classic intuitions of the philosophy of labour and contemporary frameworks of AI ethics.

Continuing the line of argument, the robustness of labour algorithmization is determined not by a one-off “correct” model tuning, but by the entire governance life cycle from goal-setting and data selection to operation, review, and decommissioning. At the problem-formulation stage, it is critical to fix socially salient success parameters safety, dignity, and procedural justice on a par with productivity and costs. In deontological terms, this means entrenching clear “red lines” (a ban on hidden purposes, inadmissibility of discriminatory effects, and mandatory human involvement in high-risk decisions); in utilitarian terms, it requires explicit accounting for externalities and for the distribution of benefits and burdens across worker groups. Only under such a two-layer goal structure does algorithmic optimisation operate within rather than in place of moral constraints.

The practical implementation of this architecture requires the formalisation of responsibility artefacts. Model and dataset “passports” (statement of purpose, permissible contexts of use, limitations, known risks, testing methods, escalation channels) should be mandatory elements of procurement and deployment; without them the responsibility gap inevitably widens at the organisational level it becomes unclear who authorised the objective function, which fairness metric was chosen and why, and who is accountable for shutdown in the event of an incident. In parallel, regular checks must be institutionalised: prior to launch Algorithmic Impact Assessment (AIA); during operation periodic audits for bias and quality degradation, incident protocols, and public reporting to employees and the regulator. This governance loop translates value commitments into procedural obligations that are comparable in their stringency to occupational safety requirements [6].

Worker co-participation in the design and adjustment of systems is no less important. Experience shows that early involvement of employee representatives and trade unions reshapes the very objective function at the problem-formulation stage, indicators of well-being, schedule predictability, and avenues for appeal are incorporated metrics that do not emerge when the design is conducted solely by the managerial bloc. In this way, the space of “action” in the Arendtian sense is preserved: the worker remains a bearer of initiative and responsibility rather than an object of total micromanagement. Otherwise, even technically correct solutions generate the alienation effect warned of by Marx living experience being displaced by external quantitative indicators.

A further complication is that fairness is multidimensional. Popular criteria demographic parity, equalized odds, and predictive parity can be mutually incompatible; accordingly, the choice of metrics is not “purely technical” but normative, and must be transparently justified in light of consequences and legal constraints. In labour contexts, a bundled approach is appropriate: initial diagnosis of historical data distortions; explicit declaration of selected fairness metrics and the associated trade-offs; tailored settings for different stages of the process (screening, ranking, final decision); and subsequent revision in response to distributional shifts. Otherwise, the model will entrench and amplify latent discrimination by gender or other attributes.

The psychology of how “machine” decisions are perceived warrants separate attention. HR research shows that even with identical material outcomes, workers judge algorithmic decisions as less legitimate when explanations and a clear avenue for appeal are absent; this directly affects trust, cooperation, and willingness to learn. Accordingly, the right to an explanation and to review with human involvement is not an add-on but the core of procedural justice. It is supported by technical measures: traceability (a decision trail), logs indicating the key features that influenced the decision, and clearly defined limits of applicability beyond which the model must automatically halt [7].

Finally, the labour effects of AI remain ambivalent until the problem of high-quality employment transitions is solved. The utilitarian “overall good” of automation is diluted if specific workers face unpaid transition costs: loss of income during retraining, a lack of pathways for career mobility, and non-recognition of informally acquired skills. What is needed is a linked package of measures: employer-funded (or co-funded with the state) reskilling/upskilling, guarantees of transitional employment, recognition of micro-credentials,

and transparent rules for competitions for “new” roles. Without this infrastructure, even models with minimised bias will remain socially illegitimate the balance between consequences and rights is broken, contradicting both utilitarian and deontological logics.

The result is the following linkage of principles and procedures: moral constraints set the boundaries of the permissible (rights, dignity, the prohibition of discrimination), within which utilitarian optimisation of outcomes is carried out; this optimisation is institutionalised through explainability, traceability, AIA, auditing, and human-in-the-loop mechanisms, labour risks are offset by an infrastructure for just transitions and by worker participation in problem formulation; and the responsibility gap is closed by documented roles and artefacts that fix goals, data, metrics, and shutdown procedures. Configured in this way, automation becomes not a source of moral erosion but a mechanism capable of strengthening the human dimension of work—provided it is designed and governed in accordance with the classic intuitions of the philosophy of labour and contemporary frameworks of AI ethics.

Conclusion

Thus, the impact of artificial intelligence on the sphere of work is neither local nor single-layered; it reshapes the very normative architecture of labour from conceptions of worker agency and human dignity to procedural justice and the distribution of responsibility. Drawing on classical accounts of labour (Aristotle, Marx, Arendt) and contemporary AI-ethics frameworks, we show that without built-in guarantees of explainability, traceability, and a right to review, automation tends to intensify alienation, erode the legitimacy of managerial decisions, and widen the responsibility gap. At the same time, when properly designed and governed, AI can remove routine, enhance safety, and create new employment trajectories thereby strengthening the human dimension of work provided that ethical requirements are institutionalised across all stages of the systems’ life cycle.

Empirical and applied evidence confirms this duality of effects: gains in efficiency coexist with risks of technological unemployment and algorithmic unfairness, especially where decisions depend on historically skewed data and opaque objective functions. Workers rate “machine” decisions as less legitimate when accessible explanations and avenues for appeal are absent, which directly affects trust and willingness to cooperate. Consequently, a minimum governance package for the labour context should include: transparent goal-setting; documented artefacts of responsibility (model cards, datasheets); Algorithmic Impact Assessment (AIA) prior to deployment; regular audits and post-market monitoring; in-the-wild bias testing; and mandatory human involvement in high-risk decisions (human-in-the-loop).

The key conclusion is that “fair automation” is feasible only as a coupling of deontological constraints with utilitarian optimisation within the boundaries they set. This requires entrenching clear red lines a ban on discrimination, respect for dignity, and a right to explanation and review while simultaneously investing in the infrastructure of just labour transitions: reskilling, upskilling, recognition of micro-credentials, and career “bridges” for workers whose functions are changing. Designing AI for workers rather than replacing workers, with early involvement of labour collectives and trade unions, enhances the legitimacy of automation, restoring to work the Arendtian space of action (initiative and responsibility), reducing the risks of alienation in the Marxian sense, and preserving the Aristotelian teleological meaningfulness of activity. Otherwise, technological rationalisation devolves into moral irrationality vulnerability, distrust, and the loss of justice undermining both the social resilience and the economic efficiency of labour institutions.

Recommendations

The study and responsible deployment of AI systems in the sphere of work should take a stable place on Kazakhstan’s contemporary research and applied agenda. The results and methodological approaches presented here can serve as the basis for interdisciplinary educational modules on the philosophy of labour, AI ethics, law, and human-resource management, and be used in the practical training of HR specialists, data engineers, and officials responsible for digital transformation. The materials can underpin courses such as “AI Ethics and Work”, “Algorithmic Fairness”, “Philosophy and Anthropology of Labour”, and “Algorithmic Impact Assessment” (AIA), as well as upskilling programmes and corporate trainings.

For applied implementation, the following steps are recommended:

- Institutionalise a “minimum ethical package” in procurement and development (explainability, traceability, right to human review, regular bias audits, post-market monitoring).
- Introduce mandatory AIA prior to launching AI solutions in high-risk labour processes.

- Mandate a human-in-the-loop model for decisions affecting workers' rights and status (hiring, reassignment, disciplinary actions).
- Establish model and dataset passports (model cards, datasheets) as integral artefacts of accountability.
- Deploy an infrastructure for just transitions—employer or co-funded reskilling/upskilling, recognition of micro-credentials, and transparent career “bridges”.
- Adopt co-design practices: early involvement of employees and trade unions in problem formulation, selection of fairness metrics, and definition of non-delegable human functions.
- Embed these requirements in organisational normative documents (ethics codes, data-processing regulations, incident-management procedures) and in sectoral guidance.

References

- 1 Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V. et al. (2018). AI4People — An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>.
- 2 Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy*. (B. Fowkes, Trans.). Penguin Books.
- 3 Arendt, H. (1998). *The human condition*. (2nd ed.). M. Canovan (Ed.). University of Chicago Press. (Original work published 1958).
- 4 Banks, S., Formosa, P., Griep, Y., & Richards, D. (2022). AI decision making with dignity? Contrasting workers' justice perceptions of human and AI decision making in a human resource management context. *Information Systems Frontiers*, 24, 857–875.
- 5 Frey, C.B., & Osborne, M.A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254–280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>.
- 6 Kroll, J.A., Huey, J., Barocas, S., Felten, E.W., Reidenberg, J.R., Robinson, D.G., & Yu, H. (2017). Accountable algorithms. *University of Pennsylvania Law Review*, 165(3), 633–705.
- 7 Gordon, J.-S., & Nyholm, S. (2021). Ethics of artificial intelligence. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://iep.utm.edu/ethics-ai/>.

Х.А. Шимшек, Г.Б. Көлеген

Жасанды интеллект және еңбек философиясы: сын-қатерлер мен перспективалар

Мақалада жасанды интеллект дәуірінде еңбектің өзгерісі философиялық-этикалық тұрғыдан талданған. Классикалық еңбектік тұжырымдамаларға (Аристотель, Карл Маркс, Ханна Арендт) және заманауи жасанды интеллект этикасы қағидаттарына сүйене отырып, авторлар деонтологиялық шектеулерді утилитаристік салдар бағалауларымен салыстырады, осылайша рұқсат етілетін автоматтандырудың моральдық шекаралары мен оның легитимділік шарттарын айқындайды. Үшдеңгейлі талдау ұсынылады: тұжырымдамалық негіздер — агенттік, қадір-қасиет және процедуралық әділеттілік; қолданбалы әсерлер — технологиялық жұмыссыздық және кәсіптердің қайта құру, алгоритмдік әділетсіздік және «жауапкершіліктің бұзылуы», сондай-ақ күнделікті қысқарту, қауіпсіздік пен инклюзивтілікті арттыру мүмкіндіктері; АИ өмірлік цикліндегі операциялық талаптар — түсініктілік және қадағалау, алгоритмдердің әсерін бағалау (AIA), адамның шешім қабылдау контурына қатысуы (human-in-the-loop), нарықтан кейінгі мониторинг, қайта даярлау бағдарламалары және микробіліктіліктерді мойындау. «Әділ автоматтандыру» деонтологиялық «қызыл сызықтар» (құқықтар, қадір-қасиет, кемсітпеу) институционалдандырылып, нәтижелер сол шектерде оңтайландырылған жағдайда ғана мүмкін екені дәлелденеді. Қазақстандық контекст үшін этикалық-құқықтық басқарудың базалық пакеті ұсынылады: ашық мақсат қою, модельдер мен деректер жиынтығының «паспорттары», тәуелсіз аудит, шешімдерді адамдар тарапынан қайта қарау құқығы және әділ еңбек өткелдерінің инфрақұрылымы.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, еңбек философиясы, деонтология, утилитаризм, алгоритмдік әділеттілік, түсіндірмелілік, жауапкершілік алшақтығы, адамның араласуымен қабылданатын шешімдер жүйесі (human-in-the-loop), алгоритмдік әсерді бағалау (AIA), қайта даярлау.

Х.А. Шимшек, Г.Б. Колеген

Искусственный интеллект и философия труда: вызовы и перспективы

В статье представлен философско-этический анализ трансформации труда в эпоху искусственного интеллекта. Опираясь на классические концепции труда (Аристотель, Карл Маркс, Ханна Арендт) и современные принципы этики искусственного интеллекта, авторы сопоставляют деонтологические ограничения с утилитаристской оценкой последствий, тем самым определяя моральные границы допустимой автоматизации и условия её легитимности. Предлагается трёхуровневый анализ: концептуальные основы — агентность, достоинство и процедурная справедливость; прикладные эффекты — технологическая безработица и переработка профессий, алгоритмическая несправедливость и «разрыв ответственности», а также возможности сокращения рутины, повышения безопасности и инклюзивности; операционные требования в жизненном цикле ИИ — объяснимость и отслеживаемость, оценка воздействия алгоритмов (AIA), участие человека в контуре принятия решений (human-in-the-loop), пострыночный мониторинг, программы переподготовки и признание микроквалификаций. Показано, что «справедливая автоматизация» возможна лишь при институционализации деонтологических «красных линий» (права, достоинство, недискриминация) и оптимизации результатов в этих пределах. Для казахстанского контекста предлагается базовый пакет этико-правового управления: прозрачное целеполагание, «паспорта» моделей и наборов данных, независимый аудит, право на человеческое пересмотрение решений и инфраструктура справедливых трудовых переходов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, философия труда, деонтология, утилитаризм, алгоритмическая справедливость, объяснимость, разрыв ответственности, участие человека в контуре, оценка воздействия алгоритмов (AIA), переподготовка.

Information about the authors

Hacı Ahmet Simsek — Doctor of Philosophy, Professor at the Department of Philosophy, Kastamonu University, Kastamonu, Republic of Türkiye, <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Kolegen Gulbazar — PhD student in Philosophy at Kastamonu University, Kastamonu, Republic of Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-2494-0684>

A.Ch.Yeshniyazova^{1*}, T.Kh.Ryskaliev²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Oral, Kazakhstan
(E-mail: yeshniyazova.ainur1980@mail.ru, rzho-wkau@mail.ru)

Scholar Amangeldy Aitaly and the phenomenon of national identity: interrelation of culture, language, and national consciousness

The article is devoted to the philosophical comprehension of the phenomenon of national identity as a key dimension of the spiritual and cultural existence in modern society. National identity is viewed as a process of a nation's self-determination, in which historical memory, language, and culture form an integral space for the development of collective consciousness. In the context of globalization and cultural hybridization, the issue of preserving national integrity acquires particular significance. The scientific novelty of the study lies in the philosophical interpretation of the ideas of the Kazakh thinker Amangeldy Aitaly within the framework of the contemporary concept of national identity. The methodological foundation of the research is based on historical-philosophical, axiological, and hermeneutic approaches. As a result of the analysis, the key philosophical categories determining the spiritual resilience and cultural autonomy of the nation are identified. It is concluded that national identity is not a static condition but a dynamic process of spiritual self-determination aimed at preserving historical memory and strengthening cultural sovereignty in a globalizing world. The significance of the study lies in its contribution to the development of the national philosophy of identity and in the philosophical understanding of the spiritual foundations of Kazakhstani culture.

Keywords: national identity, culture, language, historical memory, national consciousness, spiritual values, Amangeldy Aitaly, self-awareness, globalization, cultural heritage.

Introduction

National identity is the consciousness and collective image of a people, grounded in their distinctive cultural, historical, linguistic, and ethnic characteristics. This phenomenon arises from the historical development, geopolitical conditions, and internal cultural evolution of each nation. Scholars have approached the concept of national identity from multiple perspectives, and a comparative analysis of their interpretations reveals the complexity and multidimensional nature of this phenomenon.

The British sociologist Anthony D. Smith defines national identity as the self-awareness of a community formed based on historical memory and shared values. According to his theory, national identity is a cultural and ethnic construct shaped through long historical processes. Developing the theory of ethno-symbolism, Smith emphasizes that the common myths, symbols, and traditions of nations play a decisive role in preserving their identity [1; 17–19].

Comparing this view with the ideas of Eric Hobsbawm, he considers national identity as a social structure that has been historically formed and established as a result of political and cultural processes. In his conception, nations are social constructions that emerge in specific historical periods, and national identity is an ever-evolving phenomenon. From this perspective, national identity is shaped through the reinterpretation of history and the renewal of national ideas [2; 55–59]. Samuel Huntington particularly highlights the risk of weakening national identity in the context of globalization. In his theory of the “clash of civilizations”, he underscores the importance of national identity in countering the processes of cultural diversity and global integration. In his view, one of the greatest challenges faced by the nation-state is maintaining its cultural identity while adapting to global influences [3; 60–67].

From this standpoint, Anthony Smith also addresses the threats to national identity but focuses more on the internal capacity of nations to preserve cultural stability. In his opinion, national identity must rely on strong historical memory and culture in order to withstand external influences.

One of the fundamental pillars of national identity is language. From a linguistic standpoint, language is not merely a means of communication but also a key factor in shaping national consciousness. Anthony Smith draws attention to this idea in his works, while the French philosopher Ernest Renan also noted that “language is the expression of the national spirit” [1].

* Corresponding author's e-mail: yeshniyazova.ainur1980@mail.ru

Kazakhstani researchers have also made a significant contribution to studying the relationship between national identity and language. For example, Zhurasova emphasizes in her research the decisive role of the Kazakh language in shaping national consciousness and cultural identity, while analyzing the issues of harmony between civic and ethnic identity [4]. In Kazakhstan's multi ethnic society, language is regarded as a key instrument for preserving the nation's cultural and mental characteristics, thereby ensuring the stability of national identity.

Furthermore, the study by S.A. Khrapov and HISCO-authors demonstrates that the use of the Kazakh language in social media and the information space influences the formation of national consciousness [5]. In this context, language serves not only a communicative function but also ensures the transmission of national ideas, cultural codes, and historical myths from generation to generation.

In his article, M. Kabaziev draws attention to the complexity of reconciling ethnic and civic levels of identity [6]. This study demonstrates the strategic role of language in preserving and strengthening national identity and highlights the growing relevance of national culture and language in the context of globalization.

Amangeldy Aitaly's works provide an in-depth analysis of the philosophical and cultural dimensions of national identity. By examining the interrelation between national consciousness and cultural traditions, he emphasizes the importance of the internal cultural potential that ensures the stability and development of national identity. According to Aitaly, national identity is based not only on ethnic or linguistic characteristics but also on the ideological and moral structure of society.

National identity is one of the central objects of contemporary philosophical, social, and political research. In the current context of globalization, new challenges to national identity are emerging. External cultural influences and global integration processes may weaken national consciousness and cultural stability. International studies indicate that national identity is grounded in cultural, historical, and ethnic factors, while language and cultural traditions play a crucial role in maintaining the nation's stability and distinctiveness.

This study provides an opportunity to philosophically examine the issues of preserving and developing national identity in contemporary Kazakhstani society. Aitaly's ideas offer valuable insights into understanding the interrelation between national consciousness and cultural traditions within the modern context of Kazakhstan.

Building upon Amangeldy Aitaly's scholarly legacy, the main objective of the article is to analyze the philosophical, cultural, and linguistic aspects of national identity in Kazakhstan.

Methods and materials

The research is based on the works of Amangeldy Aitaly, including his monographs, articles, and public speeches devoted to the issues of national identity, language, and culture. The analysis is conducted through a comprehensive examination of the scholar's key ideas regarding the role of language in national self-awareness, the impact of state language policy, patriotism, historical memory, and the transformation of national consciousness.

The study employs methods of content analysis, historical-philosophical analysis, and discourse analysis to identify the main conceptual categories: the relationship between language and power, language ideology, levels of national consciousness, patriotism, and the Soviet legacy. A comparative-historical approach is applied to juxtapose Aitaly's views with the concepts of Anthony D. Smith, Ernest Renan, Eric Hobsbawm, and Samuel Huntington.

Results

Amangeldy Abdirakhmanuly Aitaly was a scholar, statesman, and public figure, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, and Academician of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan. He devoted his life to the in-depth study of national culture, language, and national consciousness. Aitaly headed the Center for Social Research at Aktobe Regional State University. He was awarded the Orders "Badge of Honour", "Parasat", and "Barys", as well as the title "Honoured Worker of Education of Kazakhstan", and was recognized as an Honorary Citizen of Aktobe [7].

In addition to his teaching and research activities, Professor Aitaly authored a number of scholarly and educational monographs of significant scientific and pedagogical value. Among his works written over the years on the theme of national identity are "Ulttanu" (Ethnology), "The Ideal of the Nation: A Deputy's Perspective", "A Wise Nation Makes No Thoughtless Mistakes", "Let the Pride of the Kazakh Spur Him On",

“Nation and Religion — The Foundations of Independence”, “Religion and Religiosity”, “Spiritual Perfection”, and “Religious Studies: Questions and Answers”.

Amangeldy Aitaly expressed a series of important ideas concerning national identity. He drew attention to the dangers of globalization and denationalization, emphasizing the necessity of preserving the distinctiveness of the Kazakh nation. In his view, national identity is inextricably linked with language, culture, and historical memory.

Aitaly’s reflections on language form an integral part of his broader philosophical views on national consciousness and culture. He identified the main obstacles to the effective implementation of the Kazakh language’s state status and pointed out the conditions required for its development. According to him, although certain progress can be observed in the linguistic situation of modern Kazakhstan, a number of pressing issues remain unresolved. Despite the relative advancement of language policy since the 1990s, the Kazakh language has not yet achieved the status of a fully functioning state language. Its use in various spheres — education, mass media, production, administration, judiciary, and oversight institutions — remains limited. Even in government institutions, including sessions of Parliament and the Cabinet, the Kazakh language is only partially employed.

Addressing questions of spiritual security and the future of the language, Professor Aitaly repeatedly emphasized that the development of a language depends directly on state support and on its functional presence in the public sphere. He asserted that language is a social phenomenon that cannot survive naturally without a favorable linguistic environment and strong political will. In the absence of consistent state support, public demand for the language declines, leading to an acceleration of denationalization processes. Governmental indifference toward the Kazakh language, in his opinion, contributes to the erosion of public confidence in the official status of the language.

According to the scholar and statesman Aitaly, the main problem concerning the current state of the Kazakh language lies in the low level of societal demand. In present-day Kazakhstan, insufficient command of the Kazakh language rarely poses significant social or professional difficulties, since both formal and informal requirements for its use remain inadequate. The tendency among many parents to enroll their children in Russian- or English-medium schools reflects a widespread perception that career opportunities through the Kazakh language remain limited. Moreover, Aitaly argued that it is inconsistent for government officials to demand active use of the Kazakh language in society while failing to use it fully in their own professional activities.

In his discussion of the relationship between language and power, Aitaly linked the problem to the fact that many public officials either have insufficient proficiency in the Kazakh language or do not speak it at all. This, he argued, leads to the marginalization of Kazakh-speaking citizens’ interests in governance, while the needs of Russian-speaking citizens tend to receive priority. The presence of civil servants who lack knowledge of the state language, he maintained, undermines public trust in government institutions.

Aitaly also elaborated on the concept of language ideology. In his view, language ideology should correspond to national consciousness and the developmental interests of the state. He proposed that interethnic harmony in Kazakhstan must be built on mutual respect among all ethnic groups, not only on the dominance of the titular nation.

According to Aitaly, the main objective of language ideology is to create a real societal and institutional demand for the Kazakh language. The state, he argued, must pursue national policy in a way that reflects the country’s historical and social realities. Weakness in language policy and disregard for national interests, he warned, may provoke social discontent. From this standpoint, the Kazakh language must be fully and actively used in all spheres of state life—governance, education, law enforcement, media, and industry.

In the article “Functional Traits of the Media Space in Kazakhstan in the Context of Globalization”, Aitaly is presented as an example of a Kazakhstani scholar who advocates for the transition to the Latin script, viewing this process as a symbol of decolonization and the strengthening of national identity. At the same time, he emphasizes the importance of preserving cultural and scholarly ties with Russia [8].

In his article “The Nation as a Great Partnership”, Amangeldy Aitaly presented several significant conclusions regarding national consciousness.

Overcoming the Soviet mentality

The adoption of Kazakhstani citizenship is not merely a legal act but a process requiring profound psychological transformation. The persistence of the Soviet-era consciousness and dependence on the former ideological system continue to hinder the formation of authentic national self-awareness. Amangeldy Aitaly emphasizes that a radical transformation of national consciousness is a long-term process that extends be-

yond a single generation and affects the worldview of subsequent ones. Therefore, to completely overcome the Soviet mentality, it is essential to strengthen national ideology and promote new cultural and moral reference points.

Levels of national consciousness

Aitaly identifies several levels of national consciousness within Kazakhstani society. According to his classification, *indifference* is characterized by an individual's apathy toward national issues and lack of identification with any ethnic community. *Self-pity* manifests as internalized negative stereotypes about one's own ethnicity, viewing it as weak or historically marginalized. *Compliance* represents a tendency to adapt to foreign cultures without striving to preserve or defend one's national distinctiveness.

The highest level of national consciousness, in Aitaly's view, is *democratic consensus*, in which an individual respects his own ethnic identity while demonstrating understanding and tolerance toward the cultural values of other ethnic groups. Aitaly presents this model as a crucial factor for maintaining stability and harmonious development in Kazakhstan's multi-ethnic society.

According to Aitaly, democratic consensus represents the mature form of national consciousness, grounded in mutual respect and tolerance. In a democratic society, every individual must strive for mutual understanding and agreement while honoring their own language and culture. Historical memory, he argues, plays a decisive role in shaping national consciousness. The national consciousness of the Kazakh people underwent significant changes and political influences during the Soviet era, when the Russian language and culture dominated, and policies such as the Virgin Lands campaign weakened local culture and language, thereby impeding the development of national self-awareness. This led to the blurring of the Kazakh people's collective memory and consciousness. However, after Kazakhstan gained independence, this situation began to change, initiating a process of national revival. Aitaly interprets this revival as a restoration of historical justice.

During the Soviet period, Kazakhs were regarded as a second-tier nation within their own state, resulting in a diminished social status. Only after independence they were officially recognized as the state-forming nation. Nonetheless, this status must be consolidated not only in legislation but also in public consciousness. The preservation and development of national culture, language, and traditions, according to Aitaly, must remain among the central priorities of state policy.

Patriotism and its dual structure

Aitaly divides patriotism into two interrelated levels. The first is Kazakhstani patriotism, which should be founded on shared historical experience, the state language, political and legal culture, and national pride. This dimension aims to strengthen mutual understanding and civic identity among all ethnic groups. The second is ethnic consciousness, which, when based on an individual's deep knowledge and respect for their own ethnic history and culture, contributes positively to interethnic harmony. However, if it becomes overly ideologized, it risks evolving into chauvinistic attitudes that damage interethnic relations. Hence, in Kazakhstan, national consciousness and patriotism must promote respect for the cultural values of all ethnic communities.

National psychology and contradictions

In interethnic relations, national psychology plays an essential role. Each nation may perceive itself as a victim of certain historical circumstances, and this perception shapes national consciousness and social interactions. Some ethnic groups may exaggerate their historical role while underestimating others, which can lead to tension. To prevent such contradictions, Aitaly insists that the state must pursue a balanced interethnic policy based on equity and mutual respect.

The importance of the national question

The effectiveness of Kazakhstan's national policy, according to Aitaly, depends on a deep understanding of the status of the Kazakh nation. If the interests of the Kazakh people are ignored or treated only formally, this may result in interethnic conflicts and social discontent. Aitaly stresses that the state must adhere to the principle of justice in its national policy to ensure cohesion and public trust.

Combating national stereotypes

Aitaly also draws attention to the issue of distorted historical narratives. Some foreign academic works and media outlets, he argues, have misrepresented Kazakh history. To counter such misinformation, it is crucial to strengthen national self-awareness and cultivate critical historical thinking. He emphasizes that history must be studied objectively and that a nationally grounded ideology must be developed in accordance with the authentic identity of the Kazakh people [9].

Amangeldy Aitaly's reflections on the formation of national consciousness

Amangeldy Aitaly provides an in-depth analysis of the historical, social, and political factors influencing the formation of national consciousness. He addresses critical issues such as overcoming the Soviet mentality, revitalizing historical memory, achieving national harmony, and shaping ethnic consciousness appropriately. According to Aitaly, national consciousness must adapt to societal change, yet its foundation lies in national culture and historical memory. The development and stability of a nation, he emphasizes, depend on the proper understanding of its historical heritage and on the implementation of policies aligned with national interests.

Amangeldy Aitaly was a profound thinker and public figure who devoted much of his scholarship to questions of culture and spiritual values. His works extensively examine the preservation of national culture, the revival of spiritual values, and the strengthening of national self-awareness under globalization.

Aitaly views national consciousness as the spiritual foundation of society. He insists that national consciousness does not arise naturally—it must be nurtured and cultivated. For instance, he refers to the example of a Russian family living in England for five generations, whose members consider themselves fully English, yet their ethnic origin and sense of identity may remain unchanged. This example, according to Aitaly, illustrates that national consciousness is shaped not only through language and ancestry but also through cultural environment [10].

In exploring the connection between culture and national consciousness, Aitaly distinguishes between nationalism and denationalization. He defines nationhood not as a biological phenomenon but as a spiritual and cultural construct. Drawing on comparative studies conducted in Russia and Germany, he analyses different peoples' perceptions of nationhood and underscores the importance of preserving national identity in the context of Kazakhstan [11].

The scholar Amangeldy Aitaly expressed numerous significant ideas on national consciousness, culture, language policy, and the spiritual values of Kazakh society. His academic legacy and conceptual views unfold across several major directions:

1. Culture and national consciousness

Aitaly emphasizes the close interconnection between culture and the formation of national consciousness. He considered the preservation of the uniqueness of Kazakh culture and its traditional values to be of utmost importance. According to him, the behavior, worldview, and national distinctiveness of the Kazakh people are transmitted from generation to generation through the preservation of the Kazakh language. He demonstrated that language is not merely a means of communication but also a crucial factor that reflects a people's historical memory and cognitive worldview.

2. Language policy and the future of the Kazakh language

Aitaly frequently addressed the future of the Kazakh language, emphasizing the delicate nature of language policy and identifying persistent obstacles to its full-scale use in Kazakhstan. He argued that while the Kazakh language enjoys formal state support, in daily life many people still speak Russian, and although young people are educated in Kazakh, they tend to think in Russian. He maintained that to preserve and develop the language, it is vital to increase societal demand for its active use.

3. Transition to the Latin alphabet

Aitaly also paid special attention to the transition to the Latin alphabet, viewing it as a process that could positively influence the future of the Kazakh language if implemented correctly. He stressed that the shift to the Latin script must be closely linked to the practical mastery of the state language. Moreover, he cautioned that this transition is not merely a technical reform but one that bears profound implications for national consciousness.

4. Protection of national values

Aitaly consistently stressed the need to resist the distortion of Kazakh history and culture. He criticized certain historical works and foreign media for misrepresenting the Kazakh past, arguing that only by strengthening national values Kazakhstan can achieve cultural and spiritual sovereignty.

The intellectual legacy of Amangeldy Aitaly in shaping national consciousness and national spirit provides profound insight into the cultural and linguistic challenges of modern Kazakhstan. He repeatedly emphasized that the development of national consciousness and language is vital for the country's future.

Discussion

The study of national identity in Kazakhstan represents one of the most relevant areas of modern scholarship. After gaining independence, the issue of nation-building attracted considerable attention from Kazakhstani scholars and public intellectuals. They began to investigate national identity through the prism of

culture, language, and national consciousness. The conceptual views of Amangeldy Aitaly, a prominent public and cultural figure, are closely related to the development of art journalism, since both serve as crucial instruments for the formation and consolidation of national consciousness. As Aitaly emphasized, national identity is a phenomenon that ensures the nation's self-recognition and continuity through historical memory, cultural heritage, and linguistic distinctiveness.

From this perspective, art journalism emerges as one of the key means of reflecting and promoting the national mentality. In multi-ethnic states, such as Kazakhstan, Tajikistan, and Kyrgyzstan, television and social media projects that celebrate national values through culture and art contribute to strengthening historical awareness and consolidating national identity. The mass media, particularly projects devoted to art and culture, foster national cultural dialogue by combining traditional forms with modern creative approaches. These processes, in turn, help reinforce social cohesion and national consciousness within multi-ethnic societies—thereby contributing, as Aitaly noted, to the preservation of national identity [12].

In the contemporary era of globalization, the problem of national identity has become relevant for many countries, particularly in multi-ethnic contexts. In Kazakhstan, the need to strengthen national consciousness and develop cultural and linguistic policy holds special importance. In this regard, Aitaly's views are of great value, as they offer strategic approaches to ensuring the future of the Kazakh language and culture. According to Aitaly, the preservation and development of national identity are directly linked to the revitalization of historical memory, the strengthening of cultural integrity, and the systematic implementation of language policy. The transformation of national identity in post-Soviet Kazakhstan has been unfolding through political and sociocultural mechanisms. In their study, Topchiev and Khrapov demonstrate that the dichotomy "Self — Other/Alien — Enemy" is clearly manifested in the media space, reflecting ideological shifts and linguistic policy within society [13].

Aitaly's reflections on national identity are closely connected to the pressing challenges of contemporary Kazakhstani society. His perspectives reveal the fundamental roles of culture, language, and historical memory in the construction of national consciousness. He placed particular emphasis on the importance of historical memory in shaping national identity. His ideas resonate with Anthony D. Smith's theory of ethnosymbolism, which holds that historical myths and symbols play a decisive role in preserving the unity of a nation. Aitaly's conclusions correlate with the ongoing revival of historical memory in Kazakhstan. Following independence, Kazakh society began to reassess its past, reinterpreting historical figures and events in new ways—a process that contributes significantly to the formation of national consciousness [1].

Language, according to Aitaly, is one of the fundamental pillars of national identity. He consistently underscored the need for the full realization of the Kazakh language's state status. This view resonates with the statement of the French philosopher Ernest Renan that "a nation is a spiritual unity based on a common spirit and historical memory", where language is regarded as one of the essential expressions of the national spirit [14].

Although Kazakhstan's trilingualism policy (Kazakh, Russian, and English) is intended to strengthen national unity, it has also sparked debates suggesting that it might, in some cases, limit the functional scope of the Kazakh language. In this context, Aitaly's observation that "the future of the Kazakh language depends on its active use in everyday life" remains crucial. His ideas offer a comprehensive approach to consolidating national identity by combining aspects such as the reinterpretation of historical memory, the preservation of cultural integrity, and the reinforcement of linguistic identity.

The distinguished scholar Murat Aryn, in his work "Bes anyq" (Five Truths), expressed a similar view: "A nation and its language are inseparable; they are intertwined and cannot be viewed separately" [15; 57].

Likewise, German philosopher Wilhelm von Humboldt stated: "Language is likewise the outward appearance of a nation's spirit; their language is their spirit, and their spirit is their language—it is hard to imagine anything more identical" [16; 231].

Aitaly warned of the danger of cultural erosion under globalization, a concern that aligns with Samuel Huntington's theory of the "clash of civilizations", which identifies one of the greatest challenges for modern nation-states as the ability to preserve cultural distinctiveness while adapting to global influences. Given Kazakhstan's multi-ethnic structure, preserving national identity requires a distinctive approach. Thus, cultural policy should aim to promote national values and strengthen national consciousness [3].

Aitaly also studied the impact of the Soviet period on the formation of national identity. He argued that the historical memory of the Kazakh people was distorted under Soviet ideology. This interpretation corresponds with Eric Hobsbawm's concept of national identity as a social construct. The decline of the Kazakh language and culture during the Soviet era undoubtedly had a negative impact on national consciousness.

Although the situation has improved since independence, Aitaly believed that restoring historical memory and cultural integrity is essential for complete national renewal [2].

He also stressed the necessity of national ideology in strengthening national identity.

One of the key components of national identity is historical memory. As shown in the research of Kozhirova and Nechayeva, its transmission from generation to generation contributes to the nation's self-recognition, the preservation of cultural heritage, and the formation of public consciousness. Through historical memory, a people reinterpret past events, values, and traditions, thus forming the foundation of national ideas and identity. This process enables the adaptation and reinforcement of national distinctiveness under globalization. Therefore, Aitaly's views and the role of historical memory are closely interrelated and represent vital elements in the formation of national consciousness [17].

The discussion reveals the enduring relevance of Aitaly's ideas on national identity. His conclusions are intricately connected with the issues of historical memory, language policy, globalization, and national ideology in Kazakhstan. Aitaly's intellectual legacy offers comprehensive strategies for preserving and strengthening national identity, thereby contributing to a deeper understanding of the cultural and social processes shaping contemporary Kazakhstani society.

Conclusion

National identity is not merely a legacy of the past; it is also a revitalizing force that shapes the very core of the future. The ideas of Amangeldy Aitaly demonstrate that national consciousness is an ongoing process of formation and renewal. He views national self-awareness not only as a reflection of history but also as a phenomenon intimately connected with everyday life, state policy, and the cultural development of society. National identity emerges through the shared culture, history, and language of a people, forming their collective national character and consciousness. According to Aitaly, the preservation and development of national identity is not solely the responsibility of the Kazakh people but of society as a whole. He underscores the importance of spiritual, cultural, and social factors that help every individual perceive themselves as an integral part of the nation. The national language, historical memory, and culture are not tasks of a single generation but values entrusted to future ones.

In the era of globalization, building a society grounded in mutual respect and cooperation while preserving national distinctiveness is an essential challenge for Kazakhstan. In this regard, Aitaly's ideas serve as a guiding framework. He reminds us that for a nation to advance, it must not only comprehend its past but also shape its future responsibly. National identity, therefore, is not about glorifying the past alone—it is about adapting, strengthening, and developing it in accordance with the demands of modern times. Through this, the cultural and spiritual integrity of Kazakhstan can be preserved and sustained.

The issue of national identity is also directly linked to education and the preservation of cultural heritage. It is crucial for the younger generation to know their history, traditions, and language, and to understand their connection with national culture and values. Only through such awareness a stable and cohesive national consciousness can be sustained and passed on to future generations.

References

- 1 Smith A.D. National identity / A.D. Smith. — Reno: University of Nevada Press, 1991. — 226 p.
- 2 Hobsbawm E.J. Nations and nationalisms since 1780: Programme, myth, reality / E.J. Hobsbawm. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 206 p.
- 3 Huntington S.P. The clash of civilizations and the remaking of world order / S.P. Huntington. — New York: Simon & Schuster, 2011. — 368 p.
- 4 Журасова А. Вопросы национальной идентичности в Казахстане / А. Журасова, Г. Есеева // Świat Idei i Polityki. — 2021. — Т. 20, № 2. — С. 77–91. DOI:10.34767/SHP.2021.02.04.
- 5 Храпов С.А. Новые маркеры национальной идентичности Республики Казахстан: формирование антироссийских настроений в социальных медиа / С.А. Храпов, Д.А. Черничкин, М.С. Топчиев, А.И. Кривенко // Вестник Пермского университета. Серия: Политология. — 2024. — Т. 18, № 2. — С. 111–125. DOI: 10.17072/2218-1067-2024-2-111-125.
- 6 Кабазиев М.Ш. Формирование национальной идентичности Республики Казахстан: особенности и противоречия / М.Ш. Кабазиев // Современная Европа. — 2022. — № 7. — С. 221–231. DOI: 10.31857/S020170832207018X.
- 7 Амангелді Айталы өмірден өтті. — [Электрондық ресурсы] / Абай.kz, 2022. — Кіру режимі: <https://abai.kz/post/162466>.

- 8 Kinfu Z.T. Functional traits of the media space in Kazakhstan in the context of globalization / Z.T. Kinfu, A.A. Fadeeva // RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism. — 2020. — Vol. 25, No. 1. — P. 168–176. doi: 10.22363/2312-9220-2020-25-1-168-176.
- 9 Айталы А. Ұлтшылдық — у ма, бал ма? / А. Айталы // Ақиқат: Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. — 2014. — № 2 (ақпан). — Б. 32–33.
- 10 Ешниязова А.Ч. Национальные ценности Жусупа Баласағуни и национальное сознание у Амангельды Айталы: идентичность взглядов [Электронный ресурс] / А.Ч. Ешниязова // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. DOI: 10.5281/zenodo.15681818. — Режим доступа: <https://zenodo.org/records/15681818>.
- 11 Айталы А. Қазақ ұлтсыздығы / А. Айталы // Ақиқат: Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. — 2014. — № 2 (ақпан). — Б. 34–38.
- 12 Нұраш А.А. Динамика освещения в СМИ духовного наследия казахского народа / А.А. Нұраш, А.В. Рожков // Вестник КазНУ. Серия журналистики. — 2023. — № 4 (70). — С. 107–119. DOI: <https://doi.org/10.26577/HJ.2023.v70.i4.11>.
- 13 Топчиев М.С. Политические и социокультурные механизмы формирования новой национальной идентичности Республики Казахстан: отражение оппозиций «Свой — Иной/Другой — Чужой — Враг» в медиасреде / М.С. Топчиев, С.А. Храпов // Южно-российский журнал социальных наук. — 2023. — Т. 24, № 2. — С. 21–34. DOI: 10.31429/26190567-24-2-21-34.
- 14 Renan E. What is a Nation?: lecture, March 11, 1882 [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.panarchy.org/renan/nation.en.html>.
- 15 Арын М. Бес анық / М. Арын. — Павлодар, 2011. — 622 б.
- 16 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1984 — 400 с.
- 17 Нечаева Е. Историческая память: сущность, генезис, роль в контексте формирования национальной идентичности / Е. Нечаева, С. Кожирова // Адам әлемі. — 2024. — Т. 101, № 3. — Б. 69–80. DOI: <https://doi.org/10.48010/aa.v101i3.590>.

А.Ч. Ешниязова, Т.Х. Рысқалиев

Ғалым Амангелді Айталы және ұлттық бірегейлік феномені: мәдениет, тіл және ұлттық сананың өзара байланысы

Мақала заманауи қоғамның рухани және мәдени болмысының басты өлшемдерінің бірі ретінде ұлттық бірегейлік феноменін философиялық тұрғыдан пайымдауға арналған. Ұлттық бірегейлік — тарихи жад, тіл мен мәдениет өзара бірігіп, ұжымдық сананы қалыптастыратын тұтас кеңістіктегі ұлттың өзін-өзі айқындау үдерісі ретінде қарастырылады. Жаһандану мен мәдени гибридтену жағдайында ұлттық тұтастықты сақтау мәселесі айрықша маңызға ие болып отыр, өйткені дәл осы бірегейлік тарихи тәжірибенің сабақтастығын және қоғамның рухани тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ұлттық бірегейліктің заманауи тұжырымдамасы аясында қазақстандық ойшыл Амангелді Айталының идеяларын философиялық тұрғыдан интерпретациялауда көрініс табады. Бұл тіл, мәдениет және ұлттық сана арасындағы өзара байланыстарды жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-философиялық, аксиологиялық және герменевтикалық тәсілдер құрайды, олар ұлттық бірегейлікті әлеуметтік-мәдени және рухани феномен ретінде тұтас қарастыруға жағдай жасайды. Ерекше назар ұлттық бірегейліктің аксиологиялық әлеуетіне аударылған, ол мәдени дәстүрлерді сақтау мен тарихи мұра алдындағы адамгершілік жауапкершілікті қалыптастырудан байқалады. Талдау нәтижесінде ұлттың рухани тұрақтылығы мен мәдени дербестігін айқындайтын негізгі философиялық категориялар анықталды. Зерттеу қорытындысында ұлттық бірегейлік статикалық күй емес, тарихи жадты сақтау мен мәдени егемендікті нығайтуға бағытталған рухани өзіндік айқындаудың динамикалық үдерісі екені дәлелденді. Зерттеудің маңыздылығы оның отандық философиялық ойдағы ұлттық бірегейлік мәселесін тереңдетуге және қазақстандық мәдениеттің рухани негіздерін зерделеуге қосқан үлесінде жатыр.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, мәдениет, тіл, тарихи жад, ұлттық сана, рухани құндылықтар, Амангелді Айталы, өзіндік сана, жаһандану, мәдени мұра.

А.Ч. Ешниязова, Т.Х. Рысқалиев

Ученый Амангельды Айталы и феномен национальной идентичности: взаимосвязь культуры, языка и национального сознания

Статья посвящена философскому осмыслению феномена национальной идентичности как ключевого измерения духовного и культурного бытия современного общества. Национальная идентичность рассматривается как процесс самоопределения нации, в котором историческая память, язык и культура

образуют целостное пространство формирования коллективного сознания. В условиях глобализации и культурной гибридизации проблема сохранения национальной целостности приобретает особую значимость, поскольку именно идентичность обеспечивает преемственность исторического опыта и духовную устойчивость общества. Научная новизна исследования заключается в философской интерпретации идей казахстанского мыслителя Амангельды Айталы в контексте современной концепции национальной идентичности, что позволяет по-новому раскрыть взаимосвязь языка, культуры и национального сознания. Методологическую основу исследования составляют историко-философский, аксиологический и герменевтический подходы, обеспечивающие целостное рассмотрение идентичности как социокультурного и духовного феномена. Особое внимание уделяется аксиологическому потенциалу национальной идентичности, который проявляется в сохранении культурных традиций и формировании нравственной ответственности перед историческим наследием. В результате анализа выявлены ключевые философские категории, определяющие духовную устойчивость и культурную автономию нации. Сделан вывод, что национальная идентичность представляет собой не статическое состояние, а динамический процесс духовного самоопределения, направленный на сохранение исторической памяти и укрепление культурного суверенитета в глобализирующемся мире. Значимость исследования состоит в его вкладе в развитие отечественной философии идентичности и в осмыслении духовных оснований казахстанской культуры.

Ключевые слова: национальная идентичность, культура, язык, историческая память, национальное сознание, духовные ценности, Амангельды Айталы, самосознание, глобализация, культурное наследие.

References

- 1 Smith, A.D. (1991). *National identity*. Reno: University of Nevada Press.
- 2 Hobsbawm, E.J. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
- 3 Huntington, S.P. (2011). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- 4 Zhurassova, A., & Yeseyeva, G. (2021). Voprosy natsionalnoi identichnosti v Kazakhstane [Issues of national identity in Kazakhstan]. *Świat Idei i Polityki — The World of Ideas and Politics*, 20(2), 77–91. <https://doi.org/10.34767/SIIP.2021.02.04> [in Russian].
- 5 Khrapov, S.A., Chernichkin, D.A., Topchiev, M.S., & Krivenko, A.I. (2024). Novye markery natsionalnoi identichnosti Respubliki Kazakhstan: formirovanie antirossiiskikh nastroyenii v sotsialnykh media [New markers of national identity of the Republic of Kazakhstan: Formation of anti-Russian sentiments in social media]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Politologiya — Perm University Herald. Series: Political Science*, 18(2), 111–125. <https://doi.org/10.17072/2218-1067-2024-2-111-125> [in Russian].
- 6 Kabaziev, M.Sh. (2022). Formirovanie natsionalnoi identichnosti Respubliki Kazakhstan: osobennosti i protivorechiia [Formation of national identity of the Republic of Kazakhstan: Features and contradictions]. *Sovremennaiia Evropa — Contemporary Europe*, 7, 221–231. <https://doi.org/10.31857/S020170832207018X> [in Russian].
- 7 (2022). Amangeldi Aitaly omirden otti [Amangeldy Aytaly passed away]. *abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/post/162466> [in Kazakh].
- 8 Kinfu, Z.T., & Fadeeva, A.A. (2020). Functional traits of the media space in Kazakhstan in the context of globalization. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Literaturovedenie. Zhurnalistika — RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism*, 25(1), 168–176. <https://doi.org/10.22363/2312-9220-2020-25-1-168-176>.
- 9 Aitaly, A. (2014). Ultshyldyq — u ma, bal ma? [Nationalism — poison or honey?]. *Aqiqat: Ultyqqogamdyq-saiasi zhurnal — Truth: National-Social-Political Journal*, 2, 32–33 [in Kazakh].
- 10 Eshniiazova, A.Ch. (2025). Natsionalnye tsennosti Zhusupa Balasaguni i natsionalnoe soznanie u Amangeldy Aitaly: identichnost vzgliadov [National values of Yusuf Balasaguni and national consciousness in Amangeldy Aitaly: identity of views]. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15681818> [in Russian].
- 11 Aitaly, A. (2014). Qazaq ultsyzydygy [Kazakh denationalization]. *Aqiqat: Ultyqqogamdyq-saiasi zhurnal — Truth: National-Social-Political Journal*, 2, 34–38 [in Kazakh].
- 12 Nurash, A.A., & Rozhkov, A.V. (2023). Dinamika osveshcheniia v SMI dukhovnogo nasledii kazakhskogo naroda [Dynamics of media coverage of the spiritual heritage of the Kazakh people]. *Khabarshy. Zhurnalistika seriiasy — Herald. Journalism series*, 4(70), 107–119. <https://doi.org/10.26577/HJ.2023.v70.i4.11> [in Russian].
- 13 Topchiev, M.S., & Khrapov, S.A. (2023). Politicheskie i sotsiokulturnye mekhanizmy formirovaniia novoi natsionalnoi identichnosti Respubliki Kazakhstan: otrazhenie oppozitsii “Svoi — Inoi/Drugoi — Chuzhoi — Vrag” v mediasrede [Political and sociocultural mechanisms of forming a new national identity of the Republic of Kazakhstan: reflection of the oppositions “Self — Other/Alien — Enemy” in the media space]. *Yuzhno-rossiiskii zhurnal sotsialnykh nauk — South Russian Journal of Social Sciences*, 24 (2), 21–34. <https://doi.org/10.31429/26190567-24-2-21-34> [in Russian].
- 14 Renan, E. (1882). *What is a Nation?* Retrieved from <https://www.panarchy.org/renan/nation.en.html>.
- 15 Aryn, M. (2011). *Bes anyq* [Five Truths]. Pavlodar [in Kazakh].
- 16 Humboldt, W. von (1984). *Izbrannye trudy po yazykoznaniu* [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress [in Russian].

17 Nechaeva, E., & Kozhirova, S. (2024). Istoricheskaia pamiat: sushchnost, genezis, rol v kontekste formirovaniia natsionalnoi identichnosti [Historical memory: essence, genesis, role in the context of formation of national identity]. *Adam Alemi — Human world*, 101(3), 69–80. <https://doi.org/10.48010/aa.v101i3.590> [in Russian].

Information about the authors

Yeshniyazova Ainur — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-9166-7802>

Ryskaliev Tlekzhan — Doctor of Philosophy, Professor, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Oral, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-7935-6787>

N.Sh. Ybyray*

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: nurlan18631@gmail.com)

Morality and religion in the context of Kazakh philosophy

The article is written within the framework of the dissertation research topic “The problem of the relationship between morality and religion in Kazakh philosophy”. This study deeply analyzes the problem of morality and religion in the context of Kazakh philosophy. The author connects the relevance of this topic with the spiritual needs, cultural features and historical experience of Kazakh society. The research is aimed at understanding the spiritual foundations of the Kazakh worldview, raising important topics. The author pays special attention to the fact that Kazakh philosophy is based on spiritual heritage and moral and ethical values inherent in Eastern traditions. Oral tradition, folklore elements, epics, and legends are described as the main tools of philosophical thinking. The collective consciousness of the Kazakh people and their harmonious existence with nature are considered the foundation of the philosophical worldview. After the arrival of Islam in Kazakhstan, the Sufi movement strengthened the ideas of spiritual purification and moral perfection in Kazakh philosophy, leading to a syncretic nature of Kazakh philosophy—the fusion of shamanic, Islamic, and rational elements. The author, evaluating this peculiarity of Kazakh philosophy as a spiritual and cultural phenomenon, associates its essence with the wisdom of life passed down from generation to generation.

Keywords: spirit, ethics, continuity, spirituality, Zoroastrianism, Tengrism, Sufism, syncretism, Islam.

Introduction

The stated topic designates the expansion and complexity of the spiritual world in Kazakh society. This issue is important for the philosophical understanding of the spiritual and cultural values of the Kazakh people. Through the examination of the interrelation between the concept of morality and philosophies of ethics and religion, it becomes possible to identify the distinctive features in the formation of ethical norms and religious principles in society. Moreover, such an inquiry contributes to enriching national philosophical thought with contemporary perspectives, reflects the level of development of indigenous philosophy, and establishes a link between traditional and modern viewpoints. In the modern era of globalization, where spiritual and cultural directions increasingly intersect, ethical issues have come to the forefront. In this context, the need for an in-depth study of the place and interrelation of morality and religion within Kazakh philosophy is gaining special relevance. Analyzing the relationship between morality and religion provides a pathway to understanding national identity and historical-cultural distinctiveness. This issue is regarded as one of the key factors contributing to social stability and unity.

Morality and religion play a crucial role in shaping and regulating human behavior. According to A.P. Skripnik, “attention to the interrelation of these phenomena reveals their functional unity and the correspondence in their regulatory means: religion governs human life by contrasting the sacred with the sinful, while morality regulates it by opposing virtuous and evil deeds” [1; 407, 408].

In contemporary society, morality is often regarded as a component or extension of religion; however, this has not always been the case. The transformation of religious values into moral norms within society represents a distinct process, one that can and should be the subject of scholarly investigation.

With the advancement of technology, moral issues in human relationships have begun to appear in new dimensions. Considering the distinct characteristics of moral and religious concepts in the Kazakh philosophical tradition, as compared to those of Western philosophy, it is increasingly important to evaluate moral values and religious beliefs through the prism of Kazakh philosophy in the context of contemporary globalization. Moreover, studying the relationship between morality and religion within the framework of Kazakh philosophy can also contribute to the spiritual renewal of modern society.

Legends constitute the historical prerequisite for the emergence of philosophy. In the context of Kazakh society, the formation of moral concepts as philosophical notions during the period when legends were creat-

* Corresponding author's e-mail: nurlan18631@gmail.com

ed was evidently rooted in the nomadic way of life, traditional upbringing, and, in later periods, influenced by Zoroastrianism, the worship of Mithra, as well as Buddhism, Christianity, and Islam [2]. Since the spread of Islam in Kazakhstan, the oral literature of the Kazakh people—including proverbs, sayings, and epic narratives—has not only been grounded in moral principles but has also begun to serve religious purposes. In epic works such as “Qoblandy Batyr”, “Er Targyn”, and “Alpamys”, which have been passed down from ancient times, one can observe the gradual interweaving of moral values and religious principles. Moreover, these epics also depict the tensions between religious morality and traditional moral norms. For instance, the notion of *fate*, representing an aspect of deterministic morality, is portrayed in the epic “Qalkaman-Mamyr” within the framework of the conflict between the religious beliefs of that era and the traditional moral values of the Kazakh people.

In contemporary Kazakh philosophy, the study of the relationship between morality and religion requires new approaches and methodologies. Such research aims to re-examine the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people, to reveal the philosophical significance of folklore, and to adapt it to the spiritual needs of modern individuals. Investigating the influence of religion in addressing current moral and ethical challenges is particularly relevant for society today. Even in the earliest periods—among the ancient proto-Kazakhs and later during the early Turkic era—the profound understanding of morality’s importance and its role in shaping the moral landscape of society can be observed in the writings of Yusuf Balasaghuni, particularly in his work “Qutadgu Bilig” (“Wisdom of Royal Glory”) [3]. If we consider the Ancient Turkic Khaganate, it is evident that they, too, possessed a profound understanding of the significance of morality. This can be observed in the inscriptions carved on the Orkhon monuments dedicated to Kul Tegin [4].

In the context of Kazakh philosophy, the great Kazakh thinker Abai Qunanbaiuly profoundly analyzed the relationship between morality and religion in his works. His “Qara sozder” (“Words of Wisdom”) serves as a significant source in this regard [5]. Abai’s concept of the “tolyq adam” (“complete human being”) was developed on the basis of the interconnection between morality and religion. In his writings, Abai addressed the issues of virtue and piety, striving to reveal the educational and moral significance of Islam in human life. His spiritual successor, Shakarim Qudayberdiuly, in his work “Musylmandyq Sharty” (“Muslim covenant”), further elaborated on the influence of Islam on moral values, successfully linking it to the everyday life of the Kazakh people [6]. Furthermore, Shakarim’s work “Ush Anyq” (“Three Truths”) elevated the issue of “ar-uzhdan” (conscience) to a profoundly significant level in the intellectual consciousness of the Kazakh people [7]. Although the works of both Abai and Shakarim are characterized by a certain degree of syncretism, they continue to serve as fundamental theoretical foundations for studying the relationship between morality and religion in the context of contemporary Kazakh philosophy. The tradition of exploring the interrelation between religion and morality has been preserved in Kazakh philosophy for centuries. This continuity, rooted in the proto-philosophical worldview of the ancient Kazakhs, has been thoroughly examined in the works of M.S. Orynbekov [8].

As previously noted, the connection between religion and morality originated from myths, which served as the early moral-philosophical phenomena. The transformation of moral concepts—now established as fundamental philosophical categories—occurred through a gradual process of emancipation from religion. The formation of morality as an independent object of philosophical inquiry began in Ancient Greece, where the term *ethos* (ethics) came to denote the study of human character and habitual conduct. This was most notably articulated by Aristotle in his renowned “Nicomachean Ethics” [9]. In classical philosophy, the idea that moral principles originated from the generalized forms of myth—namely, the epic tradition—belongs to F.M. Cornford [10]. He argued that the moral principles of the ancient Greeks were formed through a process of emancipation from religion, evolving out of the Homeric epics “The Odyssey” and “The Iliad”. Cornford elaborated on this view in his work “Principium Sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought” [11]. According to Cornford, moral concepts underwent two major transformations: first, from myth to religion, and second, from religion to moral notions.

An analysis of the sacred scriptures reveals that the interrelation between morality and religion is addressed in the Old and New Testaments, in the Epistles of the Apostles, in the Qur’an, and in the Hindu Vedas. In the Islamic intellectual tradition, this relationship was explored by prominent philosophers such as Al-Farabi, Al-Kindi, Ibn Sina (Avicenna), and Ibn Rushd (Averroes). In his treatise “The Opinions of the Inhabitants of the Virtuous City”, Al-Farabi explicitly emphasized that human beings might achieve a virtuous life only by adhering to religious moral principles.

The purpose of this article is to examine the concepts of morality and religion within the context of Kazakh philosophy; to analyse their interrelation from an ethical and philosophical perspective; to explore and

demonstrate their mutual influence; to investigate the distinctive features of this relationship; and to seek possible solutions to the contemporary issues arising between Kazakh philosophy and religion within the framework of religious studies discourse.

To achieve this goal, the following objectives have been set:

- to investigate the genesis of the concept of morality in Kazakh philosophy;
- to identify the influence of ancient beliefs—such as totemism, animism, shamanism, and Tengrism—as well as religions, such as Zoroastrianism, Mithraism, Buddhism, and Islam, on the morality of early Kazakh society, and to evaluate the moral contribution of each;
- to study the interrelation between morality and religion throughout the history of ethical thought within the framework of Kazakh philosophy;
- to analyse the mutual influence of morality and religion in Kazakh philosophy and to determine the distinctive features of their relationship.

The belief systems of the peoples considered proto-Kazakhs—such as Tengrism, shamanism, Mithraism, Zoroastrianism, Buddhism, Christianity, and Islam—each contributed differently to the worldview that is regarded, within this research context, as proto-Kazakh philosophy. Overall, in the very beginning the philosophical universalities rooted in the nomadic Tengrism worldview interacted and merged with the perspectives of sedentary civilizations [8; 12-13]. According to M.S. Orynbekov, the Tengrism of the ancient Kazakh tribes formed the foundation of the Kazakh people's later mentality [12; 51].

Among the nomadic peoples, faith in Tengri later became intertwined with the cult of Mithra, while among sedentary populations, Tengri beliefs merged with the fire-worship traditions promoted by Zoroastrianism. The veneration of Mithra emerged as a synthesis that combined elements of the ancient Tengri faith with aspects of contemporary Zoroastrian doctrines. The sedentary peoples who are regarded as the early Kazakhs coexisted within a worldview shaped by both Tengrism and Zoroastrian beliefs.

Originally, Zoroastrianism was founded upon faith in the single Creator, Ahura Mazda [13; 42, 43] and sought to explain life and existence through a dualistic cosmology opposing Good and Evil — Ahura Mazda and Angra Mainyu. During the proto-Kazakh era, Zoroastrianism assimilated local religious notions associated with the worship of Tengri, Yer-Su (Earth-Water), and Umai, thereby incorporating elements of polytheism. Moreover, despite their shared proto-Iranian roots, these communities' beliefs were largely grounded in animism [13; 24]. The dualistic concept within Zoroastrianism exerted a profound influence on the early Kazakh worldview, particularly manifesting in oral literature and mythological narratives. Among the proto-Kazakhs, conceptions related to the animation of the surrounding world, the eternal struggle between Good and Evil, and the existence of spirits serving the Sun and demons serving the Night reflected a worldview grounded in animism and dualism. These notions—that all things possess a soul and that the universe is governed by fundamental opposition—had a profound impact on the formation of the corpus of ancient Kazakh myths and legends. The religion of Zoroastrianism was widespread in the territory of the ancient Kazakhs prior to the arrival of Islam in the 8th century. In the early stages, the relationship between Zoroastrianism and Islam developed largely in the form of synthesis. However, the acceptance of the results of this synthesis was not reciprocal, as Islam, being a newly introduced religion, tended to absorb and appropriate more of the existing syncretic elements. This process was not uniform. Islam, which adopted asceticism and detachment from worldly life as its spiritual foundations, stood in contrast to Zoroastrianism's emphasis on the enjoyment of life and its opposition to fasting [12; 78–82]. Nevertheless, in accordance with the dialectical law, the relationship between these two religions passed through stages—from initial rejection to mutual acceptance and eventual synthesis. As a result, Islam assimilated several Zoroastrian practices as part of its own doctrine: the daily prayers performed five times a day, the ritual of animal sacrifice in the name of God, the prohibition of depicting human and animal images, and the tradition of almsgiving. Even the concepts of paradise and hell, the apocalypse and the Last Judgment, as well as the notion of a savior, are known to have been adopted by Islam, Christianity, and Judaism from Zoroastrianism [13; 53, 54]. Ultimately, Zoroastrianism, as “the ancient religion of the Kazakhs, formed the foundational spiritual archetypes embedded in the collective unconscious of the people... shaping the mentality of society at the individual level” [12; 80].

If the Tengri faith laid the foundation for the mentality of the early Kazakh peoples, in our view, the practical aspect of this belief—shamanistic practices—had relatively little effect on the development of their worldview and philosophical consciousness, particularly in forming the capacity for reasoning and reflective judgment in the modern sense. According to Lucien Lévy-Bruhl, the logic of perception and cognition in primitive societies was fundamentally different from, and incomparable to, that of modern thought [14]. Therefore, although belief in Tengri, shamanism, and Zoroastrianism played a central role in shaping the

worldview of the peoples of Central Asia [12; 100], each belief contributed differently to their methods of understanding and philosophical reflection. Some beliefs had a barely impact on these processes. The present study sets as its objective to determine the degree to which these religions influenced the worldview, and consequently, the moral principles, of ancient, early, and modern Kazakh societies.

In conclusion, the Tengri faith and shamanistic practices became deeply embedded in both the collective and individual unconscious of the people. Among the nomads of the steppe—and later their descendants, the Kazakh people—ancient, early, and subsequent belief systems have, to varying degrees, been preserved within the modern Kazakh mentality and collective unconscious. These enduring spiritual and symbolic layers continue to exert a profound influence on contemporary Kazakh philosophical thought.

Methods and materials

To understand the fundamental concepts of moral philosophy, such as morality, religion, ethics, virtue, faith, and spirituality, as well as to explore their interrelations within philosophical discourse, a philosophical and theoretical analysis is employed. This study conducts an in-depth theoretical examination of these concepts within philosophical, religious, and cultural interpretations, particularly within the framework of the Kazakh traditional worldview.

The historical-philosophical methodology, which is considered fundamental in the philosophical domain, is employed to study the development of moral and religious concepts in the history of Kazakh philosophical thought.

Comparative philosophical methodology is applied to analyze the Kazakh moral and religious tradition in comparison with similar aspects found in other philosophical schools and religious systems.

The hermeneutical methodology is directed toward the interpretation of texts and meanings contained in religious and philosophical sources.

The structural-functional analysis is utilized in the study of mythological thinking, considering that people in ancient societies were distant from scientific reasoning; this method proved to be the most suitable for examining their customs and religious beliefs.

Results

As a result of the research, the genesis of shared religions and moral principles was examined, beginning from ancient societies and continuing through the early Turkic peoples who shaped the proto-Kazakh identity, as well as among the nomadic and sedentary communities considered to be the ancient Kazakhs. Consequently, within the research context, the concept of “Kazakh philosophy” was clarified, demonstrating the extent to which philosophy has been embedded in the moral and religious worldview of the Kazakh people.

According to Z.A. Kamensky, “As a philosophical tradition, we should understand the transmission of philosophical ideas from one thinker to another, their transition from one philosopher to the next, that is, the continuity of ideas within a certain framework of connection” [15; 232]. Such a tradition can indeed be observed throughout the history of the Kazakh worldview. Since the period under consideration begins with the archaic era, it is important to note, as K.V. Chistov points out that “... folklore, among the vast majority of an ethnic group, served as a unifying element within its traditional culture, representing not only a part of its spiritual heritage but also, to a certain extent, an aspect of its material and especially socio-normative culture” [16; 6]. From a scholarly standpoint, this indicates that folklore functionally was not merely a component of culture but also an instrument of socio-normative regulation, that is, a mechanism for maintaining moral principles within society. Of course, it is difficult today to perceive folklore as a regulator of moral principles or as a means of shaping a people’s philosophy of life, since in the modern world there exist codified legal systems that regulate all aspects of life, as well as artistic and philosophical texts that express moral values. It is, therefore, hard to imagine folklore performing such functions in contemporary society. However, this becomes understandable if we consider that folklore “in the course of its historical development, has acquired or lost certain functions within the overall structure of spiritual culture” [16; 4]. Naturally, the ethnogenesis of the Kazakh people is extremely complex; therefore, it is not always possible to regard the Kazakhs as a single, homogeneous ethnic group, as the Kazakh ethnos is known to have been formed from various peoples. Nevertheless, evidence that the Kazakh ethnos originated from a single ethnic group or a unified community lies in the existence of a shared folklore, since “folklore functions (or has functioned) as a corpus of oral texts (structures) within the daily life of any ethnic group, or within any of its local, confessional, professional, or other primary groups of association” [16; 6]. Therefore, it would be accurate to say

that the wisdom and philosophy of the Kazakh people in the very beginning were created, shaped, and developed by the people who formed Kazakh ethnos. In fact, the heritage regarded as the wisdom of the Kazakh nation was produced by its forgotten and unnamed thinkers; these wise sayings were preserved as the people's own wisdom—folk wisdom—and later as legends that have survived to the present day. When analyzing the sayings of ancient sages, it becomes evident that their words are, in essence, rooted from the context of ancient folk myths.

Discussion

According to contemporary Kazakh scholars, the distinctive feature of the formation of Kazakh philosophy lies in its development within the framework of an Eastern-type society, that is, Kazakh philosophy evolved in the manner of Eastern philosophical traditions. Eastern philosophy developed along three independent lines — Indian, Chinese, and Arab-Islamic philosophy [17; 3]. As M.S. Orynbekov notes, “The peculiarity of Eastern societies is that they regard their enduring spiritual heritage in close unity with social wealth” [17; 6]. As a philosophy of an Eastern-type society, Kazakh philosophy emphasized the cultivation of a harmonious relationship between humans, nature, society, and the spiritual world, while giving particular importance to the moral and ethical evaluation of social values. If we accept that philosophy is “...a reflection of human culture and the ultimate foundation of its worldview universality” [17; 9], then the Kazakh tradition of philosophical thought can be understood as a culture of orally transmitting the wisdom produced by the people from one generation to the next. The purpose of transmitting this embodied form of philosophy lies in refining the layers of philosophemes, i.e. instruments of philosophizing through the unconscious emergence of universals, thereby transforming them into a non-philosophy yet conscious form, and preserving and passing down an unshakable, embodied philosophical heritage to future generations. Its primary function, therefore, is to ensure the faithful transmission of this philosophy to subsequent generations.

This form of philosophical environment takes shape through customs, rituals, works of art, epic narratives, and legends. In such cultural traditions, “...philosophical reflections exist in non-philosophical forms”, and the expression of ideas often occurs “...through artistic or religious texts” [8; 11, 12]. In other words, the conscious elements of life, in their generalized form, influence the unconscious sphere and reprocess the “forgotten” universals anew. Therefore, philosophy can be regarded as the reflective elaboration of the cultural foundations of one's worldview, while philosophical activity itself is the process of bringing forth and interpreting universal concepts from the unconscious realm of human consciousness. The consciousness of the Kazakh people is inherently collective, and their wisdom is distributed within this collective consciousness. From this perspective, the vast body of Kazakh folklore literature preserved today must be seen as evidence that, at a certain stage of historical development, there existed a distinctly Kazakh form of philosophy.

Indeed, once the culture of written expression emerged in Kazakh society, this form of philosophy—the production of philosophemes through folklore—began to manifest in the works of renowned Kazakh thinkers. It can be observed, for instance, in Abai's “Words of Wisdom” and his poem “Masgut” [18; 68–73]; in Shakarim Qudaiberdiuly's “Three Truths”, “Muslim covenant”, and his epic “Qalkaman-Mamyr” [19; 180–191], as well as in the poetry of Magzhan Zhumabayev [20].

When examining the distinctive features of Kazakh philosophy in relation to lifestyle, particularly its harmony with nature, it becomes evident that the worldview shaped by the nomadic-sedentary mode of life regards nature as an inseparable part of human existence. For people engaged in animal husbandry and agriculture, nature was not merely the source of sustenance, but also a wellspring of spiritual inspiration and wisdom. Kazakh philosophy did not perceive nature as an external environment; rather, it developed through an understanding that connects it to the inner world of the human being. This characteristic emerged from the nomadic-sedentary symbiosis of Kazakh society [8; 13], and in Kazakh cognition—at an existential level—it consistently evokes the notion of the human being as an integral part of nature.

The principal feature of the Kazakh philosophical tradition lies in its oral transmission. Ethical values such as humaneness, justice, benevolence, and respect were expressed and reflected upon through oral means within the philosophical consciousness of the Kazakh people. These moral concepts were passed down from generation to generation through epic poems, proverbs, sayings, legends, and myths. Although these wise expressions were transmitted orally and were not presented in the classical written-philosophical form, they constitute an inseparable part of folklore, specifically, the Kazakh tradition of philosophical epic poetry. The role of preserving these philosophical principles and conveying them unaltered to subsequent generations was carried out by experienced and wise individuals, typically elders. Hence, within the Kazakh tradition, the elderly have always held a position of special respect and reverence.

As previously noted, Kazakh philosophy is grounded in collective consciousness. The nomadic way of life required communal unity, mutual support, and shared responsibility, while among the sedentary Kazakhs, the practice of land ownership reinforced the clan-tribal institution, ensuring social cohesion and oversight of everyone within the tribal system. Thus, the philosophical thought of the Kazakh people was oriented not toward the individual but toward the welfare of the entire community. The interests of the collective were placed above personal concerns, and particular emphasis was given to the mutual responsibility of every member of society toward one another.

After the spread of Islam among the Kazakhs, it began to establish a close connection with the Islamic worldview, while also finding ways to harmonize with the preexisting Turkic beliefs. On the one hand, the introduction of Islam brought a new momentum to the spiritual life of the Kazakh people; on the other hand, long-standing customs and emerging Islamic traditions needed to coexist in a synthesized form. This synthesis, in terms of content, continued the tradition of syncretic development within Kazakh philosophy. According to M.S. Orynbekov, the advance of Islam coincided with a period of decline for older, archaic beliefs in Kazakh society and served as a significant unifying factor within a social system based on clan-tribal structures [12; 158]. Although Islam began to enter the Kazakh steppes through its missionaries in the early 10th century, the content, form, and character of Kazakh philosophy did not immediately transform into a purely Arab-Muslim framework. At the same time, the forms of oriental poetry began to displace the traditional heroic epic poetic forms of the Kazakhs [21; 91].

The spread of Islam between the 8th and 10th centuries across the territory of present-day Kazakhstan brought significant changes not only to the external forms of Kazakh culture but also to its moral values. The ethical norms of Islam placed primary emphasis on virtues such as justice, honesty, and patience. Among the nomads of the Kazakh steppes, Islam, particularly in its Sufi form, found fertile ground for development, like among the Afro-Asiatic nomads of the Arabian Peninsula. Several factors contributed to this: first, the shared ethnolinguistic foundation and the high regard for clan-tribal values among both the Afro-Asiatic and steppe nomads facilitated the successful dissemination of Islam in the Kazakh steppes. Second, the spread of Islam coincided with a period of decline for preexisting belief systems among the nomadic population. Additionally, this era demanded a more developed ideological framework than that provided by the tribal-clan concept, which aligned with the ideology promoted by Islam. Under the influence of Sufi teachings, ideas of spiritual purification, self-knowledge, and establishing a connection with Allah began to take root in Kazakh consciousness. Although Sufi tariqas are not theoretical doctrines, they functioned as practical frameworks for conveying mystical experience at the subconscious level and for facilitating the attainment of religious ecstasy. For the steppe peoples, whose earlier Tengri beliefs and shamanic practices were familiar with mystical elements, the mystical dimensions of Islam were readily accepted. In fact, historically, shamans who had held a position of respect among the people were later incorporated into the ranks of Muslim saints following the arrival of Islam [12; 109].

Legends constitute an integral part of Kazakh philosophy. Early legends served not only as explanations of the surrounding life and as guidelines for navigating it, but also carried regulatory functions, organizing people within ethnic groups, clans, and other social structures. The act of narrating a legend involved orally transmitting past events from generation to generation, filtering empirical knowledge through a reflective process akin to philosophical methodology. Typically, ancient civilizations—such as the Greeks, Indians, and Chinese—developed their own philosophical systems to resolve contradictions between legend and nature, legend and humans, or legend and society, and these philosophical systems, in turn, gave rise to various schools and intellectual currents within those traditions. In the civilizations of the steppe nomads, the people preserved a holistic view of the world in the legends of the ancient Kazakh worldview, narrating events without disregarding contradictions. Consequently, later Kazakh philosophical thought often developed in a syncretic manner, retaining elements derived from legends, with the concepts employed originating from diverse sources. Within this philosophy, legendary, allegorical, artistic, symbolic—both religious and concrete—scientific forms of thought were constructed from these various elements. This syncretism can even be observed among Kazakh thinkers of the second half of the 19th century and the early 20th century, such as Abai Qunanbaiuly and Shakarim Qudaiberdiuly. Their perspectives frequently drew from different foundations, and their philosophical positions developed syncretic. Abai, while engaging with the materialist views of Russian Enlighteners, Western, and Greek philosophers, analyzed human existence through the prism of Islam. In 38th Word of his “Words of Wisdom” he addresses ethical issues from an Islamic perspective [5; 29–38]. Shakarim Qudaiberdiuly, in his work “Three Truths”, sought to explain the indivisible component of matter named by ancient Greek philosopher as atom via “madda” (matter) as a substance uniting

quantity, quality, and motion [7]. Similarly, Al-Farabi used this word in his “Socio-Ethical Treatise” to mean matter, and apparently this tradition comes from this work of Al-Farabi [22; 57].

After the formation of ancient societies, the moral principles preserved in the collective unconscious of ancient tribal groups were transmitted and cultivated through legends. In his essays, G. Potanin wrote: “The Kazakh people have not yet been overshadowed by religious textual legends that place national spiritual life in a secondary position. Their code of conscience and exemplary ideals in life are clearly articulated in the people’s legends, customs, and genealogies. They do not turn to sacred books written in foreign languages, nor do they bow to some holy figures without a homeland; rather, they can find all the guidance they need for the soul in the deeds of their heroes and esteemed champions, and in the policies of their clan leaders and elders” [23]. If a legend aims to convey a holistic vision of the world by “referring to Tengri or a mysterious supernatural force”, then the philosophies of the storytellers attempt “to reveal the essence of things, phenomena, and events, to employ rational thinking in debates, and to recognize and resolve contradictions in understanding the world” [24; 32]. Therefore, among the people, the epic functioned as “...the artistic-imagery representation of truth in the popular consciousness” [25; 105], as summarized by O.A. Segizbayev. Since legends were based on religious-mythological elements, customs, and authority, in later times, during the era of poets and bards, this process, under the influence of Islam, evolved into conveying these truths “...in a religious context, rationalizing them, and promoting them in a moral-ethical manner” [26; 38]. In turn, this rationalization of legends contributed to the establishment of Islamic literary schools in the territory of Kazakhstan.

A legend represents the earliest manifestation of humanity’s understanding of the world. Its grounding is in religious-mythological elements, customs, and authority positions. In proto-Kazakh corps of legends nature is the initial active subject of the legend, serving a role of “humanization”, and humanization occurred like in Greek mythology through anthropomorphizing as well. Nevertheless, in this regard Cicero’s words “Homer in these fictions transferred to the gods what belongs to human” [27; 48] the best explanation of evolution of morality in its classical understanding. In the ancient Greek mythological texts that have reached us in written form, legends attribute all human virtues and vices to the gods and in Greek mythology, the initial active subject is the human rather than nature.

Among the steppe nomads, however, the situation is different. In Kazakh fairy tales, for example, gods acting as active subjects on behalf of the stone world are physically as hard as stone and possess hearts that are stern and cruel. In the mythological consciousness of the ancient Kazakhs, humans were not separated from nature; they derived their qualities from it and were perceived in unity with the natural world. During the mythological period, humans were considered as a whole, and “the unity between humans and nature was especially highly esteemed” [24; 441]. Manifestations of this relationship can be observed in the artifacts of the Scythian-Saka tribes, whose civilization contributed significantly to the ethnogenesis of the ancient Kazakhs. In the depictions of this “animal style”, humans are represented as integral parts of nature, while divine forces also exhibit natural characteristics.

French ethnographer L. Lévy-Bruhl, while studying societies that have remained at a primitive level on the Polynesian islands, clarified to some extent what humanity was like in ancient times. During the study of the myths of these societies, it was found that the structure of the myths was particularly distinct. L. Lévy-Bruhl called this structure participation [14]. According to this structure, everything in nature is brought into cause-and-effect relations, and in primitive societies, each object and its actions interact with completely different objects. In ancient societies, humans even considered the entire surrounding environment alive and believed that every object in nature had a soul; early scholars, imitating E. Tylor, called this animism [25]. However, E. Tylor was unable to uncover the internal cause of animism, which was only the external manifestation of primitive societies. From the standpoint of modern science, the cause of animism can be understood through homeostasis theory. From this perspective, the environment achieves its stability through homeostasis — continuous change. As a result, according to L. Lévy-Bruhl, a person’s relationship with the environment is formed through the structure of participation. Regarding the individual’s being, within the participation structure, depictions of a person—whether carved in stone or cast as a shadow—are not merely inanimate images but are considered inseparable parts of the person, integral to their very essence. According to this logic, if someone were to step on another person’s shadow, it would be as if they were harming the person directly. Lévy-Bruhl referred to this reasoning as “primitive logic” and called the underlying structure “participation” [14]. In our view, through homeostasis, such “primitive logic” was common to all early societies and provided the foundation for superstitions and belief systems. Over time, this led to the fundamental divergence between religion and myths in terms of logic. Religion, in seeking to construct an understand-

ing of the divine, appeals to a transcendent, metaphysical realm beyond ordinary logic, whereas myths, in maintaining the homeostatic state of the living world, operate according to a cause-and-effect logic, with humans as subjects understanding the world as objects while simultaneously apprehending its mystical dimensions.

Conclusion

Myths are products of archaic consciousness and served a regulatory role in the worldview of ancient Kazakh society, whereas today they are recognized not as regulators but as cultural relics. Over time, myths formed concepts based on primitive logic and entered the archetypes of human psyche. Myths were tools for mastering the world and time when written records about life were unavailable, and they also acted as upholders of moral norms. Myths had not any concept of dead nature; all phenomena—earth, water, wind, sky, animals—possess sacred guardians that depicts qualities of earth, water, wind, sky, animals etc. It helped people discern the good and bad aspects of the world. Initially, these figures embodied only physical qualities of phenomena both – positive and negative to human, but after the arrival of religions, they began to be characterized only with negative connotations [28].

After the 6th century CE began the “era of demythologization” marked by the increasing influence of new religions (Manichaeism, Nestorianism, Buddhism, Islam) across various regions of the Turkic-speaking world. From this period onward, mythology, which had not been separated from folklore, began to enter the consciousness of the people as a heritage and not as a tool with which people understood and explored the world.

Moral norms in prehistoric era were transmitted via folklore. Folklore in its turn became a folklore - a transmitter of the most valuable and accomplished form of moral values after many and many interactions because served to keep and learn the values without which the existence of that ethnic group would be under danger. Folklore emerged during the prehistoric period of primitive communal structures within specific historical and social contexts, in very close ethno-geographical spaces, or, in other words, within any community—that is, among groups with close internal relations [16]. Folklore was transmitter of moral values created peculiar Kazakh philosophy in the sense of the way of thinking. Folklore, as the primary form of myths, functioned as an instrument for transmitting and preserving the manifestations of collective unconscious among the matured structures of ancient tribal clans—societies in which everyone consciously recognized themselves as a member of the community. Later, the task of consciously conveying this knowledge began to fulfill epics.

During the process of forming ancient Kazakh philosophy as the way of thinking, animism, totemism, Zoroastrianism, Manichaeism, the Nestorian branch of Christianity, shamanism, and their ethical norms significantly influenced the formation of a syncretic system of beliefs. These beliefs corresponded to the shared values of a society whose lifestyle was based on animal husbandry [17, 7–8]. Respect for nature, the perception of animals and fire as sacred, and similar ancient beliefs shaped the moral image of humans. Traces of each religion can still be observed in contemporary Kazakh customs and traditions, human values, and moral norms, particularly in relation to shamanism, belief in Tengri and Zoroastrianism. In contrast, belief in Mithra, Manichaeism, Buddhism, and the Nestorian branch of Christianity had only a minimal influence on the Kazakhs’ philosophy. As a result, the Kazakh people’s historical capacity to embrace various religions voluntarily is not surprising. Moreover, this religious tolerance in the Kazakh context is not merely a rhetorical statement but reflects an integral aspect of Kazakh character [28, 189].

In Kazakh philosophy, morality and religion are not positioned in opposition to one another; on the contrary, they complement each other: religion reinforces morality, while morality is understood as the path leading to Tengri. History has shown that ignoring the influence of religion on morality can result in ethical relativism and nihilism. God never “died” in such philosophies, because the Nature can’t die. Conversely, failing to properly acknowledge the primacy of morality within religion, or not recognizing that morality occupies a central place in religion, can reduce religion to mere idolatry. In this context, Shakarim’s concept of “ar-uzhdan” (conscience) in the Sufi tradition of Islam, developed within the framework of Kazakh philosophy, functions as a universal bridge between moral and religious principles.

Contemporary Kazakh society, not exempt from the processes of globalization, faces challenges regarding the relationship between religion and morality as a factor of spiritual stability, particularly amid the fragmentation of prevailing moral guidelines. It is crucial to provide an adequate response to these global challenges. Traditionally, Kazakh moral norms were transmitted from generation to generation through customs and rituals. Qualities such as hospitality, respect for elders, and adherence to one’s word constitute the

core moral principles within society. In Kazakh wisdom, a significant portion of moral values, which belong to the category of collective unconscious, found expression and served to guide people toward the right path and provide ethical education, remaining closely tied to the people themselves.

References

- 1 Религия и мораль [Электронный ресурс] / Р.Г. Апресян, А.А. Гусейнов // Этика: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 2001. — 671 с. — Режим доступа: https://iphras.ru/enc_eth.htm.
- 2 Қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруындағы қазақ философиясының ролі мен маңызы: ұжымдық монография / Ө.Н. Нысанбаев, Ж.Б. Ошақбаев, С.Е. Нұрмұратов және басқ. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. — 341 б.
- 3 Әдеби жәдігерлер [Жиырма томдық]. — [Электрондық ресурс] / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. — 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. — 536 б. — Қолжетімділігі: <https://adebiportal.kz/upload/iblock/df6/df699bdb7123d2b9e0a6b79e3c01ad67.pdf>.
- 4 Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама / Ғ. Айдаров. — Алматы: «Ана тілі», 1995. — 232 б.
- 5 Құнанбайұлы А. Қара сөздер [Электрондық ресурс] / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 1995. — 47 б. — Қолжетімділігі: <https://dev-s.balatili.kz/uploads/books/b32fe1e904fc0600c89dd4c9b0c3670f/%D0%90%D0%B1%D0%B0%D0%B8%CC%86%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D2%9B%D0%B0%D1%80%D0%B0%20%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96.pdf>.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Қазақстан, Мерей, Ақиық, 1993. — 78 б.
- 7 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы, 1991. — 80 б.
- 8 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов [Электронный ресурс] / М.С. Орынбеков. — Алматы: Өлке, 1994. — 208 с. — Режим доступа: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view? brId=119683&simple=true>.
- 9 Аристотель. Сочинения: [в 4-х т.] [Электронный ресурс] / Аристотель; А.И. Доватур. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с. — Режим доступа: <https://pavroz.ru/files/aristotle4.pdf>.
- 10 Cornford F.M. From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation [Electronic resource] / F.M. Cornford. — 1912. — Access mode: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.179784/page/n3/mode/2up>.
- 11 Cornford F.M. Principium Sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought [Electronic resource] / F.M. Cornford. — 1965. — Access mode: <https://archive.org/details/principiumsapien0000corn/page/n5/mode/2up>.
- 12 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане [Электронный ресурс] / М.С. Орынбеков. — 2-е изд., перераб. и доп. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. — 204 с. — Режим доступа: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow/2507241/110/446/6036/%20%20%20%20%200/2024/2>.
- 13 Бойс М. Зороастрийцы: Вера и обычаи [Электронный ресурс] / М. Бойс; пер. с англ. и прим. И.М. Стеблин-Каменского. — СПб.: Азбука-классика; Петербургское Востоковедение, 2003. — 352 с. — Режим доступа: https://psv4.userapi.com/s/v1/d/PyoSR3udBeG_tv7pr33207XuiaJompi5E0ZODxA74LD8WXpNG9tsJzQIW7AVZifGRdmlvtwwPenz8aMhLWUTSnFNMqBhzRkv0Wo5eUYwwXHxQvm/Boys_M_Zoroastriytsy_Verovania_I_Obychai.pdf.
- 14 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [Электронный ресурс] / Л. Леви-Брюль; пер. с фран. под ред. проф. В.К. Никольского и А.В. Кисина. — М.: Атеист, 1930. — 337 с. — Режим доступа: https://archive.org/details/1930_20220222/page/n5/mode/2up.
- 15 Каменский З.А. К вопросу о традиции в русской материалистической философии XVIII–XIX веков [Электронный ресурс] / З.А. Каменский // Вопросы философии. — 1947. — № 2. — С. 220–243. — Режим доступа: https://zsbooks.ru/index.php? route=product/product&product_id=615.
- 16 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор [Электронный ресурс] / К.В. Чистов. — Ленинград: Наука, 1986. — 304 с. — Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/nartrad/text.pdf>.
- 17 Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы / М.С. Орынбеков. — Алматы: Ғылым, 1996. — 168 б. — Қолжетімділігі: <https://neb.arsu.kz/ru/view? rid=9380&fid=9362>.
- 18 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар [Электрондық ресурс] / А. Құнанбайұлы; Б.С. Қошым-Ноғай редакторлығымен. — Алматы: Жазушы, 2002. — Т. 2. — 336 б. — Қолжетімділігі: <https://ku.edu.kz/files/user/16/b937.pdf>.
- 19 Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар [Электрондық ресурс] / Шәкәрім. — Алматы: Атамұра, 2003. — 296 б. — Қолжетімді: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view? brId=1581370&simple=true#>.
- 20 Мағжан Жұмабай. Өлеңдер жинағы [Электрондық ресурс] / Құраст. Г.Б. Ахметжанова, С.З. Мәлікова, Қ.К. Оспанов, З.С. Тайшыбай. — Петропавл: Северный Казахстан, 2018. — 384 б. — Қолжетімді: <https://www.calameo.com/read/0073979596e77a51460e6>.
- 21 Қазақстанның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасының рухани-мәдени әлеуеті: ұжымдық монография [Электрондық ресурс] / Ж.Б. Ошақбаева, С.Е. Нұрмұратов, Н.Г. Аюпов және басқалар; С.Т. Сейдуманов жауапты редактор. — Алматы: ҚР ҒҖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2022. — 376 б. — Қолжетімді: <https://iph.kz/upload/iblock/7b3/wo6zoqdws4fwu90u27zbpjfgj8elgyv2.pdf>.

- 22 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты [Электронный ресурс] / Аль-Фараби. Отв. редактор Ш.Е. Есенов. — Алма-Ата: Наука, 1973. — 436 с. — Режим доступа: https://www.phantastike.com/sociology/sotsialno-eticheskiye_traktaty/djvu/view/.
- 23 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 3. Результаты путешествия, исполненного в 1879–1880 годах. Дневник путешествия и материалы для физической географии и топографии С.-З. Монголии: 4 т.; 23. — [Электронный ресурс] / Г.Н. Потанин. — Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К. — Режим доступа: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003899985?page=3&rotate=0&theme=white.
- 24 Қазақ халқының философиялық мұрасы: Ежелгі көшпелілер дүниетанымы [Жиырма томдық] / құраст. Т. Ғабитов, Д. Кенжетай. — Астана: Аударма, 2005. — Т. 1. — 496 б.
- 25 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV — начала XX века / О.А. Сегизбаев. — Алматы: «Ғылым», 1996. — 472 с.
- 26 Тайлор Э.Б. Первобытная культура [Электронный ресурс] / Э.Б. Тайлор. — М.: ГСЭИ, 1939. — 562 с. — Режим доступа: https://psv4.userapi.com/s/v1/d/NQE8g3wGw_pkM104guS3A867ueBpZvLPtCaZapxzgTyhWD1Trdfhx1u2Fy4xx4Ta9enEsETPFN8EpTpPztNPvTOedNBET4_BSVYQpKZwKP_3XWON/E_B_Taylor_Pervobytnaya_Kultura_1939.pdf.
- 27 Cicero. Tusculan disputations [Electronic resource]. Translated by Andrew B. Peabody / Cicero. — 1886. — Access mode: <https://dn721802.ca.archive.org/0/items/cicerostusculand00ciceiala/cicerostusculand00ciceiala.pdf>.
- 28 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 488 б.

Н.Ш. Ыбырай

Қазақ философиясы контексіндегі мораль мен дін

Мақала «Қазақ философиясындағы мораль мен дін арақатынасының мәселесі» атты диссертациялық зерттеу тақырыбы аясында жазылған. Бұл зерттеуде қазақ философиясы контексіндегі мораль мен дін мәселесі терең талданған. Автор бұл тақырыптың өзектілігін қазақ қоғамының рухани қажеттіліктерімен, мәдени ерекшеліктерімен және тарихи тәжірибесімен байланыстырып отыр. Зерттеу қазақ дүниетанымының рухани негіздерін түсінуге, маңызды тақырыптарды көтеруге бағытталған. Сонымен қатар қазақ философиясының шығыс дәстүрлеріне тән рухани мұра мен моральдық-этикалық құндылықтарға негізделгеніне ерекше көңіл аударады. Ауызша дәстүр, фольклор элементтері, жыр-дастандар мен аңыздар философиялық ойлаудың басты құралдары ретінде сипатталған. Қазақ халқының ұжымдық санасы мен табиғатпен үйлесімді өмір сүруі философиялық дүниетанымының іргетасы болып қарастырылған. Қазақ жеріне ислам діні келгеннен кейін сопылық ағым қазақ философиясында рухани тазару мен моральдық кемелдену идеяларын күшейтіп, қазақ философиясының синкретті сипатта — шамандық, исламдық және рационалдық элементтердің тоғысуына алып келді. Автор бұл ерекшелікті қазақ философиясын рухани-мәдени құбылыс ретінде бағалай отырып, оның мәнін ұрпақтан-ұрпаққа берілетін өмірлік даналықпен байланыстырады.

Кілт сөздер: рух, этика, сабақтастық, руханият, зороастризм, тәңіршілдік, сопылық, синкретизм, ислам.

Н.Ш. Ыбырай

Мораль и религия в контексте казахской философии

Статья написана в рамках диссертационного исследования по теме «Проблема соотношения морали и религии в казахской философии». В исследовании глубоко анализируется проблема нравственности и религии в контексте казахской философии. Актуальность данной темы автор связывает с духовными потребностями, культурными особенностями и историческим опытом казахского общества. Исследование направлено на понимание духовных основ казахского мировоззрения и постановку актуальных тем. Автор обращает особое внимание на то, что казахская философия базируется на духовном наследии и морально-этических ценностях, присущих восточным традициям. Устная традиция, элементы фольклора, эпоса и легенд рассматриваются как основные инструменты философского мышления. Коллективное сознание казахского народа, его гармоничное существование с природой считаются основой его философского мировоззрения. После прихода ислама на казахские земли суфийское движение усилило в казахской философии идеи духовного очищения и нравственного совершенства, что привело к синкретическому характеру казахской философии — слиянию шаманских, исламских и рационалистических начал. Автор, оценивая эту особенность казахской философии как духовно-культурный феномен, связывает ее суть с мудростью жизни, передаваемой из поколения в поколение.

Ключевые слова: дух, этика, преемственность, духовность, зороастризм, тенгрианство, суфизм, синкретизм, ислам.

References

- 1 Apresian, R.G., & Guseinov, A.A. (Eds.). (2001). *Religiia i moral [Religion and Moral]. Etika: Entsiklopedicheskii slovar — Ethics: Encyclopedic dictionary*. Moscow: Gardariki. Retrieved from https://iphras.ru/enc_eth.htm [in Russian].
- 2 Nysanbayev, A.N., Oshakbayev, Zh.B., Nurmuratov, S.E. et al. (2020). *Qazirgi Qazaqstannyn rukhani zhangyruyndagy qazaq filosofiiasynyn roli men manyzy: uzhyndyq monografiia* [Collective monograph. The role and significance of Kazakh philosophy in the spiritual revival of modern Kazakhstan]. A.K. Bizhanov, S.E. Nurmuratov (Ed.). Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane Gylym ministrlygi Gylym Komitetinin Filosofii, saiasattanu zhane dintanu Instituty [in Kazakh].
- 3 Balasagun, Zh. (2007). *Qutty bilik. Adebı zhadygerler* [Wisdom of Royal Glory. Literary works]. (Vols. 1-20; Vol. 5). Almaty: Taimas. A.K. Yegeybaev (Ed.). Retrieved from <https://adebiportal.kz/upload/iblock/df6/df699bdb7123d2b9e0a6b79e3c01ad67.pdf> [in Kazakh].
- 4 Aidarov, G. (1995). *Kultegin eskertkishi. Zertteunama* [Kultegin Monument. Research paper]. Almaty: “Ana tili” [in Kazakh].
- 5 Kunanbaiuly, A. (1995). *Qara sozder* [Words of Wisdom]. Almaty: Zhazushy. Retrieved from <https://dev-s.balatili.kz/uploads/books/b32fe1e904fc0600c89dd4c9b0c3670f/%D0%90%D0%B1%D0%B0%D0%B8%CC%86%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D2%9B%D0%B0%D1%80%D0%B0%20%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96.pdf> [in Kazakh].
- 6 Kudaiberdiuly, Sh. (1993). *Musulmandyq sharty* [Muslim covenant]. Almaty: Qazaqstan, Merei, Aqiyq [in Kazakh].
- 7 Kudaiberdiuly, Sh. (1991). *Ush anyq* [Three Truths]. Almaty: Gakliia gylymi-adebi ortalıgy [in Kazakh].
- 8 Orynbekov, M.S. (1994). *Predfilosofiiia protokazakhov* [Pre-philosophy of the Proto-Kazakhs]. Almaty: Olke. Retrieved from <https://kazneb.kz/ru/bookView/view? brId=119683&simple=true> [in Russian].
- 9 Aristotle. (1983). *Sochinenia* [Works]. (Vols. 1-4; Vol. 4). Moscow: Mysl. Retrieved from <https://pavroz.ru/files/aristotle4.pdf> [in Russian].
- 10 Cornford, F.M. (1912). *From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation*. New-York: Longmans, Green & Co. Retrieved from <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.179784/page/n3/mode/2up>.
- 11 Cornford, F.M. (1965). *Principium Sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought*. New-York: Harper & Row, Publishers, Inc. Retrieved from <https://archive.org/details/principiumsapien000corn/page/n5/mode/2up>.
- 12 Orynbekov, M.S. (2013). *Genезis religioznosti v Kazakhstane* [Genesis of Religiosity in Kazakhstan]. (2nd ed.). Almaty: Institut filosofii, politologii i religovedeniia Komiteta nauki MON RK. Retrieved from <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow/2507241/110/446/6036/%20%20%20%20%200/2024/2> [in Russian].
- 13 Boyce, M. (2003). *Zoroastriitsy: Verovaniia i obychai* [Zoroastrians: Beliefs and Customs]. (I.M. Steblin-Kamenskii, Trans.). (4th Ed.). Saint Petersburg: Azbuka-klassika; Peterburgskoe Vostokovedenie. Retrieved from https://psv4.userapi.com/s/v1/d/PyoSR3udBeG_tv7pr33207XuiaJompi5E0ZODxA74LD8WXpNG9tsJzQIW7AVZifGRdmIvtwwPenumz8aMhLWUTSnFNMqBhzRkv0Wo5eUYwwXHxQvm/Boys_M_Zoroastriitsy_Verovaniia_I_Obychai.pdf [in Russian].
- 14 Lévi-Bruhl, L. (1930). *Pervobytnoe myshlenie* [Primitive thinking]. Moscow: Ateist. Retrieved from https://archive.org/details/1930_20220222/page/n5/mode/2up [in Russian].
- 15 Kamenskii, Z.A. (1947). K voprosu o traditsii v russkoi materialisticheskoi filosofii XVIII-XIX vekov [On the issue of tradition in Russian materialistic philosophy of the 18th-19th centuries]. *Voprosy filosofii — Philosophy's questions*, 2, 220–243. Retrieved from https://zsbbooks.ru/index.php? route=product/product&product_id=615 [in Russian].
- 16 Chistov, K.V. (1986). *Narodnye traditsii i folklore* [Folk traditions and folklore]. Leningrad: Nauka. Retrieved from <https://www.booksite.ru/fulltext/nartrad/text.pdf> [in Russian].
- 17 Orynbekov, M.S. (1996). *Ezhelgi qazaqtyn dunietyany* [The worldview of the ancient Kazakhs]. Almaty: Gylym. Retrieved from <https://neb.arsu.kz/ru/view? rid=9380&fid=9362> [in Kazakh].
- 18 Kunanbaiuly, A. (2002). *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhınygy. Olender men audarmalar* [Complete two-volume collection of his works. Poems and Translations]. Almaty: Zhazushy. Retrieved from <https://ku.edu.kz/files/user/16/b937.pdf> [in Kazakh].
- 19 Shakarim. (2003). *Qazaq aınasy. Olender men poemalar* [Kazakh mirror. Poetry and poems]. Almaty: Atamura. Retrieved from <https://kazneb.kz/kk/bookView/view? brId=1581370&simple=true#> [in Kazakh].
- 20 Zhumabayev, M. (2018). *Olender zhınygy* [A collection of poems]. G.B. Akhmetzhanova, S.Z. Malokova, K.K. Ospanov, Z.S. Taishybai (Comp.) Petropavl: Severnyi Kazakhstan. Retrieved from <https://www.calameo.com/read/0073979596e77a51460e6> [in Kazakh].
- 21 Oshakbayeva, Zh.B., Nurmuratov, S.E., Aiupov, N.G. et al. (2022). *Qazaqstannyn qazirgi zhangyru kezenindegi qazaq khalqynyn filosofiialyq-poetikalyq murasynyn rukhani-madeni aleueti* [The spiritual and cultural potential of the philosophical and poetic heritage of the Kazakh people in the modern period of modernization of Kazakhstan]. S.T. Seidumanov (Ed.). Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane Gylym ministrlygi Gylym Komitetinin Filosofia, saiasattanu zhane dintanu instituty. Retrieved from <https://iph.kz/upload/iblock/7b3/w06zoqdw54fwu90u27zbpjfgj8elgyv2.pdf> [in Kazakh].
- 22 Al-Farabi. (1973). *Sotsialno-eticheskie traktaty* [Social and ethical treatise]. Sh.E. Esenov (Ed.). Alma-Ata: Nauka. Retrieved from https://www.phantastike.com/sociology/sotsialno-eticheskiye_traktaty/djvu/view/ [in Russian].
- 23 Potanin, G.N. (2011). *Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii. Vyp. 3. Rezultaty puteshestviia, ispolnennogo v 1879-1880 godakh. Dnevnik puteshestviia i materialy dlia fizicheskoi geografii i topografii S.Z. Mongolii* [Essays on Northwestern Mongolia. Vol. 3. Results of a journey carried out in 1879-1880. Travel diary and materials for the physical geography and topography of

northwestern Mongolia]. Saint Petersburg, 1883. Tipografiia V. Bezobrazov & K. Retrieved from https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003899985?_page=3&rotate=0&theme=white [in Russian].

24 Gabitov, T., & Kenzhetai, D. (2005). *Qazaq khalqynyn filosofialyq murasy: Ezhelgy koshpeliler duniatany* [Philosophical heritage of the Kazakh people. The worldview of ancient nomads]. (Vols. 1-20; Vol. 1). Astana: Audarma [in Kazakh].

25 Segizbaev, O.A. (2001). *Kazakhskaiia filosofiia XV — nachala XX veka* [Kazakh philosophy XV–early XX centuries]. Almaty: Gylym [in Russian].

26 Tylor, E.B. (1939). *Pervobytnaia kultura* [Primitive culture]. Moscow: GSEI. Retrieved from https://psv4.userapi.com/s/v1/d/NQE8g3wGw_pkM104guS3A867ueBpZvLPtCaZapxzgTyhWD1Trdfhx1u2Fy4xx4Ta9enEsETPFN8EpTpPztNPvTOedNBET4_BSVYQpKZwKP_3XWON/E_B_Taylor_Pervobytnaya_Kultura_1939.pdf [in Russian].

27 Cicero. (1886). *Tusculan disputations*. (A.B. Peabody, Trans.). Retrived from <https://dn721802.ca.archive.org/0/items/cicerostusculand00ciceiala/cicerostusculand00ciceiala.pdf>.

28 Kondybai, S. (2004). *Argyqazaq mifologiiasy* [Ancient Kazakh mythology]. (Vols. 1-4 ; Vol. 3). Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

Information about the author

Ybyray Nurlan — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0003-0693-9481>

2025 жылғы
«Қарағанды университетінің хабаршысы. “Тарих. Философия” сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия “История. Философия”»
в 2025 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series»
in 2025

№ б.
№ с.
№ р.

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

<i>Abdinassir N.N., Kovalskaya S.I.</i> The ethno-demographic structure of Kazakhstan’s population and its representation in domestic and foreign historiography	1	7
<i>Akhmetshina G.U., Konkina G.S., Binazarova N.N., Koskeyeva A.M.</i> The Path of Formation of the National Professional Theater at the Beginning in the 20-30s of the XX Century: Historical Analysis....	2	7
<i>Aktailak B.B., Begimbayeva Zh.S., Tabyldiyeva O.D., Aitkenov Z.Sh.</i> Hasan Oraltay and the Construction of a Kazakh Counter-Narrative (1956–1991)	3	16
<i>Aktailak B.B., Ibrayemova M.S., Mutalova D.S., Baishov B.B.</i> From nomads of the steppes to citizens of Turkey: Turkish historiography of the Kazakh diaspora.....	1	65
<i>Alpyspaeva G.A., Zhuman G., Dzhumagaliyeva K.V.</i> State-Confessional Relations in Kazakhstan (1940–1990): a Historiographical Review.....	3	35
<i>Aubakirova A.</i> Gender as a Category of Historical Analysis: the Methodology of Gender History	4	27
<i>Aubakirova A.Zh.</i> Social and public activities of women in Kazakhstan in the late XIX th — first quarter of the XX th century	1	76
<i>Aubakirova Kh.A.</i> Military art of Kazakhs in the period of Kenesary Kasymov’s movement.....	1	85
<i>Baidaliev E.A., Aldabergenova M.K., Orynbasarova G.Zh.</i> The Campaign of Confiscation and Forced Collectivization in Southern Kazakhstan in the late 1920s–early 30s of the 20th Century.....	4	36
<i>Baigozhina G.M., Dauletbayeva L.M.</i> History of Soviet Architecture in the Kazakh SSR	3	52
<i>Bakytkali E.T.</i> The Intellectual Biography of a Scientist: Fragments of the Life and Creation of Istvan Mandoki.....	3	61
<i>Berdaliyev D.T., Aldabergenova M.K., Masalieva Zh.A.</i> The History of the Formation and Development of the Higher Education System in the Republic of Kazakhstan: Main Problems and Prospects	3	92
<i>Dariusz Magier.</i> Inscriptions of the political prisoners of the security authorities of People’s Poland in 1944–1956 as a historical source (illustrated with an example of the detention centre in Radzyń Podlaski).....	1	121
<i>Ermakhanova R.</i> Sher Khan Murtaza: the Narrative of Intellectual Biography	2	50
<i>Karabota B.Sh., Aldabergenova M.K.</i> History of the Development of the School Education System in the Republic of Kazakhstan	3	159
<i>Kassenova M.D., Zhumashev R.M.</i> From the history of translation Kazakh script into Latin graphic in the 1920 and 1930s.....	1	139
<i>Khlebnikov I.D., Myrzakhmetova A.Zh., Satanov A.B., Matorina Ye.A.</i> The Civic Identity of Graduates (11th Grade Students) of Secondary Schools at the Current Historical Stage of Kazakhstan’s Development: the Results of a Quantitative Study.....	2	181
<i>Kukushkin A.I., Maken A.B., Shokhataev O.S.</i> History of the Study of Archaeological Monuments in the Valley of the River Taldy (Shetsky district of Karaganda region)	2	79
<i>Kushenova G., Drozd R., Abdraimov Y.</i> The issue of women’s equality in the intellectual legacy of Turkism: a historical-cultural analysis (late 19th — early 20th century).....	1	186
<i>Kuzembayuly A., Abil Ye.</i> Kazakhstan and the USSR: discussions on empire	1	174
<i>Narymbet G., Muldakhmetova Zh., Baimakhanov N.B., Amirbek A.</i> Methods and Language of Official Business Communication in the Ulus of Jochi	4	113

<i>Omarova U., Shamshidenova F.</i> The “sixteen states” of China and Toba — the «Vanished» Zhats: the kingdom of the Guptas.....	2	110
<i>Rafał Roguski.</i> Deportations of Poles to the USSR in 1940-1941 in Polish History Textbooks for Secondary Schools: Selected Examples.....	2	118
<i>Saktaganova Z.G., Sakabay T.K.</i> The Problem of Sedentarization of the Kazakhs of Central Kazakhstan in the 1930s.....	4	141
<i>Salauat N.</i> Kazakh Bais and Their Role in the Development of Society in the Late 19th and Early 20th centuries.....	4	150
<i>Sarsembayeva G.A., Krasnobayeva N.L., Lysenko Yu.A.</i> Social and Demographic Policy of the USSR in the 1950s and 1960s within the Context of the “Demographic Explosion” of the Kazakh Population.	2	128
<i>Satayeva B.E., Sirazheva B.A.</i> The Legacy of “TANBA” and “DAMGA” Symbols in Turkish Society: Insights from Turkic and Altai Kazakhs.....	3	169
<i>Seiitzhan D.K.</i> Research activity and scientific creativity of Akseleu Seydimbek (historical analysis).....	1	222
<i>Serubayeva A., Sholpankulova K., Madibayeva D.</i> The Ethnopolitical History of the Kyrgyz People in the Research of Chokan Valikhanov	2	140
<i>Shakhaman Z.B., Bekmagambetov R., Bekmagambetova M.</i> The Institution of Peasant Chiefs in the Turgai Region: an Attempt to create a «Unified Authority» in the Late 19th and Early 20th Centuries	2	195
<i>Smagulova G.M., Shotbakova L.K., Zipatolla S.K., Orazbekova G.B.</i> Commonalities and Particularities in the Fates of “Atomic Soldiers” in the USSR and the USA: A Historical Overview.....	3	181
<i>Syzdykova Zh.S., Karsakova G.B.</i> Some Stories about the Activities of the “Red Caravan” Organization during the Famine in Akmola Province in 1921–1923	3	192
<i>Tastekova G.B., Alpysbes M.A.</i> A study of the life and work of Myrzagazy Espolov	1	230
<i>Tugelova M.T.</i> Development of Public Education in South Kazakhstan in 20-30 years of the XX century: History, Successes and Problems	2	162
<i>Turlybekova A.M., Sadykova A.M., Shabambayeva A.G.</i> Theoretical Foundations of the Phenomenon of Ethnos and National Culture	2	173
<i>Yeleukhanova S.V., Utebayeva A.D.</i> Children in Conditions of “Peasant Exile” in Kazakhstan in the First Half of the 1930s	4	56
<i>Yskak A.S., Zhumatay G.B.</i> The Implementation of the Imperial System of Governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries.....	4	184
<i>Akshanova A.M., Otepova G.E., Kabidenova Zh.D.</i> Language Policy in the Context of Indigenization in the Early Soviet Period (Based on the Materials of the State Archives of Pavlodar Region)	3	27
<i>Абдрахманова К.К.</i> Интеллектуальная биография Бахии Атчабарова: жизнь и судьба ученого.....	1	23
<i>Аблажей Н.Н., Жанбосинова А.С., Потапова Н.А.</i> Паспортизация в Казахстане в 1932–1940 гг.: историография, источники и алгоритм кампании.....	1	39
<i>Абсаттарова Ж.Б., Мажитова Ж.С.</i> Аграрные переселения в степной край в дискурсе лидеров казахской интеллигенции (конец XIX — начало XX вв.)	1	54
<i>Агулыкова У.А., Исабек Б.Қ.</i> Сырдария округі аудандарындағы ұжымдастыру және тәркілеу науқанының ерекшеліктері	3	7
<i>Адамбек Б.К.</i> XX ғ. 20-шы жылдарында Кеңес мемлекетіндегі «Жаңа экономикалық саясаттың» тарихы.....	4	7
<i>Алиакбарова А.П., Оспанова А.К., Смаханова Ж.С.</i> Түркия қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау үдерісі: Халифа Алтайдың рөлі мен мұрасы	4	16
<i>Байжұма Г., Табылдиева О.Д., Садыкова А.М.</i> Моңғолиядағы қазақ диаспорасы мәселесінің тарихнамасы	4	45
<i>Байтұреева К., Турекулова Ж., Султанова В.</i> XX ғ. 50-жылдарындағы АҚШ және Египет қатынастарының тарихы	3	81
<i>Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З.</i> Из истории оседания казахов Северного Казахстана в 1930-е годы: о чем свидетельствуют архивные документы?	2	17
<i>Бодеев К.Т., Амантаева Н.А.</i> Қарағанды облысының әкімшілік-аумақтық өзгерістерінің тарихы (1932–2022 жж.)	3	69
<i>Даниярова А.Е.</i> Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарско-го) занятия в процессе изучения истории Казахстана	1	102
<i>Джалилов А.М., Карибаев С.У., Мұлдахметова Ж.И., Шашаев А.К.</i> 1937–1944 жылдары Қазақстанға депортацияланған күрд этносының әлеуметтік-экономикалық жағдайы: тарихи талдау және қазіргі зерттеулер.....	3	116

<i>Джолдыбаев Ж.Т., Мусаева С.Т., Мырзаханова Н.Р., Байдалиева Э.А.</i> Дипломатиялық құжаттардағы тәуелсіз Қазақстан тарихы (деректанулық талдау).....	1	111
<i>Джумабеков Д.А., Ыбырайхан М.Ы., Жағыпар Ә.Б.</i> Орталық Қазақстандағы 1920 жылдар соңындағы тәркілеу науқаны: жергілікті билік рөлі мен дәстүрлі қоғам ерекшелігінің ықпалы	3	102
<i>Джунусбаева А.М., Джунусбаев С.М.</i> Из истории деятельности Союза воинствующих безбожников Казахстана.....	2	29
<i>Елкей Н.Н.</i> Хайретдин Болғанбаевтың Петропавлдағы қоғамдық-ағартушылық қызметі.....	1	131
<i>Ельмуратова Б.Ж., Ельмуратов Г.Ж., Аубакиров М.Н., Кулумбаева М.Ж.</i> «Еркін дала» («Свободная степь») газеті — жұмысшы қозғалысының тарихи дерегі ретінде.....	3	135
<i>Ерденбекова Ж.С., Қабылтаева С.К., Болатова К.Б.</i> XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы Семейдегі мұғалімдер семинариясының тарихы.....	2	41
<i>Еркинбекова Б.А., Исабек Б.Қ.</i> Созақ көтерілісінің тарихы: себептері мен нәтижелері	3	127
<i>Әбубәкір М.Н.</i> XX ғ. басындағы «Алаш» қозғалысы және қазақ ұлттық идеясы (тарихи талдау).....	1	93
<i>Жолдас А.К., Батырбекқызы Г., Ахметшина Г.У., Жумабеков М.У.</i> Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихы және қызметі.....	4	65
<i>Жумашиев Р.М., Усманова Э.Р., Дмитриев Е.А., Мейрамбеков А.К., Шайгозова Ж.Н.</i> 2024 жылы Бұланты-Білеуті өзені аралығындағы қазақ-ойрат әскери қақтығысының ландшафтын археологиялық зерттеудің алдын ала нәтижелері туралы	2	58
<i>Исакова М.С.</i> К вопросу изучения истории восстания в Туркестане 1916 года через призму анализа школьных учебников	4	73
<i>Калиаскарова Г.С., Мусабалина Г.Т.</i> Развитие судоходства и купеческой торговли на реке Иртыш во второй половине XIX века: экономические и социальные аспекты городов Прииртышья.....	2	70
<i>Калыгулова Ж.А., Алпысбес М.А.</i> Медицинская помощь в Сырдарьинской области в послереформенный период: между традицией и модернизацией (1860–1917гг.).....	3	144
<i>Капбарова Г.М., Джумадуллаева А.Н., Тұрсұн Х.М.</i> Созақ көтерілісінің тарихы: архив құжаттары нені айғақтайды?	4	82
<i>Касимова С.С., Карсыбаева Ж.А., Нұғман Б.Г., Амерханова Ж.Б.</i> «Правда» газеті — 1937-1938 жж. саяси қуғын-сүргін тарихының дерек көзі	1	148
<i>Ксенжик Г.Н.</i> Хозяйство казахов пограничного пространства (XVIII — начало XX вв.).....	1	161
<i>Макалаков Т.Ж.</i> Проблемы адаптации спецпереселенцев из Северного Кавказа в Казахстан: медицинское обслуживание и образование.....	4	91
<i>Медеубаев Е.И., Султангазы Г.Ж., Ерменбаева Г.К.</i> Казахские баи в общественно-политической жизни первой четверти XX века: адаптационные механизмы, стратегии и результаты (на примерах волостей Актюбинской губернии)	1	198
<i>Мәден А.Т., Мустафина Ж.Д.</i> Ақтөбе облысына немістердің күштеп көшірілу тарихы (1941–1943 жж.).....	2	89
<i>Мусағалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Поляки в освоении целинных и залежных земель в Северном Казахстане	4	101
<i>Нығметова Ж.Т., Сактаганова З.Г., Джумабеков Д.А.</i> Орталық Қазақстандағы этникалық репатрианттардың бейімделу және ықпалдасу үдерісі: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектілері (1991–2021 жж.).....	2	99
<i>Оразбайқызы А., Жолдасұлы Т.</i> Ұлы Отан соғысы мен соғыстан кейінгі алғашқы жылдардағы діни ахуал: Қазақстандағы Орыс православие шіркеуінің тарихы мысалында	4	123
<i>Отарбаева Г.К., Отарбаева А.К.</i> Соғысаралық кезеңдегі Түркия сыртқы саясатының тарихы және негізгі бағыттары (1918-1939 жж.).....	4	133
<i>Сактаганова З.Г., Утегенов М.З., Шукеева А.Т.</i> Социальные и этнодемографические характеристики населения Акмолинской области по материалам I Всероссийской переписи 1897 г.....	1	206
<i>Смаханова Ж.С., Оразаева Ж.Ж., Калыбаева А.Ж., Шнанов Ә.Р.</i> Қазақстандағы орта білім мазмұнына тарихи жадының ықпалын талдау (1991–2021 жж.).....	2	152
<i>Токашева А.Н., Қожабеков Д.С.</i> Кеңес тарихшылары және сталиндік дәуірдің соңғы жылдарындағы ұлттық тарихтың қайта қаралуы.....	1	240
<i>Төлеубаев Ж.З., Қозыбаева М.М., Маслов Х.Б., Калдыбеков Е.Г.</i> Зияткерлік тарих: ғылыми бағыттың қалыптасуы мен әдіснамалық ерекшеліктері.....	4	173
<i>Тулеубаева С.А., Сабитов Ж.М., Ташкараева А.М.</i> «Зубдат әл-фикрада» еңбегіндегі Бағдаттың алынуы мен Хулагу Елханның саяси рөлі туралы мәліметтер.....	4	159
<i>Шакирбаева И.Т.</i> Барымта және дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар	1	248
Серия «История. Философия». 2025, 30, 4(120)		333

ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ THEORY OF KNOWLEDGE

<i>Boranbayev A.A., Nurmanbetova J.N., Bolysova K.M.</i> Features of the ontological approach to art in philosophy	2	204
<i>Chongarov Ye.K., Bagasharov K.S., Tutinova N.E.</i> New perspectives on the application of Jacques Derrida's deconstruction	4	198
<i>Кусбеков Д.К.</i> Сана мәселесі: когнитивтік натурализм және мистериандық	3	201
<i>Спанов М.Ж., Джуншеев Р.Е., Жолдыбаева М.С.</i> Философияны жүйелік талдаудағы рефлексивті оқыту.....	1	257

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ SOCIAL PHILOSOPHY

<i>Akhmetova I.A., Tutkysheva G.T.</i> The Phenomenon of Volunteerism in al-Farabi's Philosophy: The Spiritual Path to Happiness and Virtue	3	248
<i>Aleinikova E.Yu., Lifanova T.Yu., Lifanov S.A.</i> Visual anthropology and the phenomenology of the gaze in cinema	4	216
<i>Aljanova N.K., Zhumashova Zh., Alibayeva I., Mukan N.</i> The Homeland as a Moral Horizon: Philosophical Reflections on Return Migration and Identity Among Repatriated Kazakhs	3	221
<i>Amantay B.M.</i> The Philosophy of the Rider and Artificial Intelligence: Movement, Freedom, Power	4	206
<i>Aubakirova S.S., Kozhamzharova M.Zh., Salimova R.S.</i> Philosophy of Education in the Digital Age: Transformation of Meanings and Values.....	3	230
<i>Balabekova L.G.</i> The problem of humanism in Kazakh philosophy.....	3	254
<i>Bokebayev N.A., Masaeli M., Omirbekova A.O.</i> Embodied Aesthetics and Philosophy in the Traditions of Sal-seri, Stilt Walkers, and Tricksters in Kazakh Steppe Performance	2	213
<i>Gappassova A.G., Anlamassova Y.Zh., Mambetova A.I., Abdildina Kh.S.</i> Strategic hybridity: National modernization and cultural security in Kazakhstan and Kyrgyzstan.....	4	241
<i>Gulmez C., Karakush O.</i> From Family to Divine Ties: The Relationship Between Family Belonging and Attachment to God.....	1	308
<i>Haci Akhmet Shimshek.</i> Sufism: A Philosophy of Inner Perfection and Spiritual Practice.....	2	311
<i>Jamaliyeva G.Zh., Akhmetova I.A., Sakhi Zh., Temirgaliev K.A.</i> The Concept of "Personal Identity" and its Social Implications.....	1	277
<i>Kabdollanova A.A.</i> National Interest as a Philosophical Category: G7 Ideals and the Strategic Identity of Kazakhstan.....	3	278
<i>Kenzhetayev D.T., Abzhalov S.U., Karatyshkanova K.R., Kuranbek A.A., Nurmatov Zh.E.</i> Love and Essence: A Comparative Analysis of the Ideas of Plato and Abai	2	273
<i>Khassiyetova Zh.Zh., Ismagambetova Z.N., Nebi Özdemir.</i> Theoretical and methodological approaches to studying the phenomenon of identity: problems and prospects.....	1	374
<i>Kozhan A.A., Yilmaz S., Ossebayev Ye.N., Shadinova G.A., Dosaliyev T.K.</i> The digitalization era: philosophical aspects of technological civilization in modern Kazakhstan.....	1	286
<i>Kurmanbayeva L.T., Satayeva B.E., Çobanoğlu Ö.</i> The Continuity of Traditions and National Values in Turkic Culture.....	2	327
<i>Manassova M.M., Klishina M.V.</i> Philosophical understanding of urban culture in an interdisciplinary context.....	1	300
<i>Medzhidova N.</i> Worldview and personality in the context of philosophical understanding of human self-actualization.....	2	285
<i>Meiramova N.A., Tursynbaeva A.O.</i> Continuity of health of soul and body: in the context of philosophical views and medical paradigms.....	4	260
<i>Naizabayeva G.A., Yermagambetova K.S., Gabitov T.Kh., Abduazimova Z.A.</i> Reconfiguration of Kazakh Ethnoaesthetics: Searching for New Artistic Paradigms in the Context of Cultural Globalization.....	4	267
<i>Nikambekova A.B., Imanzhusip R.N.</i> Alikhan Bukeikhan's philosophy of independence (cultural and philosophical analysis).....	2	293

<i>Nurdubaeva A.R., Omarova A.T., Dauletbayeva L.M., Shugaipova Zh.G.</i> From Nomads to Nomadpolises: Urbanism in Kazakhstan between Heritage and AI	2	302
<i>Omarova A.T., Mukanov B.O., Dauletbayeva L.M.</i> Philosophy of life in the context of neonomadism: traditions and modernity	4	277
<i>Özkan A.R., Bakiler Tunçay Z.Ü.</i> Conservatism's Paradox: How Popular Culture Transforms the Identity of Conservative Women.....	3	308
<i>Sadykova T.M., Sapargaliyeva S.Zh., Bakirova A.T.</i> The Existenza of Cultures in the Age of Globalization: Dialectics of Unity and Disintegration	3	319
<i>Salymatova N.R., Yessengaliyeva V.A.</i> Philosophy of "qily zaman": social change and human values.....	1	330
<i>Sarsenbekov N.Zh., Sagatova A.S.</i> Phenomenon of mass migration during the famine years: existential experiences in the kazakh worldview	1	321
<i>Seifullina G.R., Kabduyev A.E. Mussayeva E.A.</i> Formation of personality in the context of the mythological form of spiritual communication from the archetype to mass culture.....	4	287
<i>Shikirtayev B.B., Yessengaliyeva V.A.</i> Transformation of youth national identity in the context of globalization	4	294
<i>Shimshek H.A., Kolegen G.B.</i> Artificial Intelligence and the Philosophy of Labour: Challenges and Prospects	4	302
<i>Uxukbayeva M.T., Sarkulova M.S., Zhakin S.M.</i> Philosophical dimensions of pilgrimage: ziyarat in the context of Central Asian culture	1	382
<i>Ybyray N.S.</i> Morality and religion in the context of Kazakh philosophy	4	319
<i>Ybyray N.Sh.</i> Mutual influence of morality and religion	1	390
<i>Yeshniyazova A.Ch., Ryskaliev T.Kh.</i> Scholar Amangeldy Aitaly and the phenomenon of national identity: interrelation of culture, language, and national consciousness.....	4	309
<i>Zhakin S.M., Mukan N.</i> Digital Technologies and the Reformatting of Values in the Post-Truth Era.....	2	241
<i>Zhussupova B.Zh.</i> Modern markers of myth definition	4	251
<i>Ziyazetdinov R.M., Soloschenko P.P., Karakonissova S.G.</i> Dialogue of secular and religious culture as a basis for the formation of spiritual harmony in society.....	2	263
<i>Аққулиева А.Е., Нұрышева Г.Ж.</i> Цифрлық гуманитаристикадағы этика және жауапкершілік: философиялық талдау.....	3	212
<i>Аринова О.Т., Манасова М.М., Самбуу Ч.</i> Қазіргі бұқаралық мәдениеттегі әсер ету құбылыстары: рухани тәжірибелер және эзотерика.....	3	239
<i>Аскерхан Н.</i> Шығыс перипатетизмінің қазақ дүниетанымына ену процесі	2	319
<i>Бунятова Шамс. А.</i> Коллективные заблуждения и механизмы введения в заблуждение: от типологии ошибок Джона Локка к современной эпистемологии.....	4	229
<i>Гусейнова Г.К.</i> Особенности тюркского культурного пространства как формы бытия тюркской культуры.....	1	268
<i>Дағарова Ж.Ө., Бакирова А.Т., Рахимжанова С.К.</i> Ежелгі және орта ғасырлық философия тарихындағы тағдыр және ерік еркіндігі идеясы	2	222
<i>Даулбаева Ж.И., Кулейменов А.Ж.</i> Религиозная толерантность: теоретический и эмпирический уровни.....	2	231
<i>Искакова З.С., Айтбаева А.Б., Муминов Н.А., Рыскиева А.Ә.</i> Аударма философиясындағы лингвoseмантикалық мәселелер	3	262
<i>Кайырбеков Н.Е., Жолмухан Т.М.</i> Процесс саморазвития внутреннего потенциала личности в свете исламской философии в Казахстане	2	248
<i>Карипбаев Б.И.</i> Социогуманитарное знание в условиях торжества технократического мышления (социально-философский анализ).....	3	270
<i>Муканова А.К., Саркулова Г.С., Шорманбаева Д.Г.</i> «Общество риска» как один из факторов трансформации казахстанского социума.....	3	287
<i>Назанова Г.Ж., Кадыралиева А.М., Мехмет Топлу, Куанышова Г.У.</i> «Мереке» және «мораль» категориялары арқылы отбасылық рәсімді әлеуметтік-философиялық тұрғыдан түсіну.....	3	296
<i>Попандопуло М.П., Аубакирова С.С., Ахметова Г.Г., Мукатова Д.Р.</i> Искусство как социокультурная форма реализации творческого потенциала личности: социально-философский анализ.....	2	335
<i>Симұқанова Г.С.</i> Профессор Ақселеу Сейдімбек және түркілік тұтастану идеясы	1	342
<i>Сыздыкова М.Б., Әбікенов Ж.О.</i> Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды философиялық талдау.....	1	351

<i>Туребаева Г.М., Абдина А.К., Уызбаева А.А.</i> Эмоционалды интеллект және инклюзия мәселелерінің философиялық негіздері.....	1	363
<i>Шадиметова Г.М.</i> Социально-философские основы культурологического исследования национальных праздников	3	326